

Ljubiša Mitrović · Milorad Božić
Srđan Golubović · Predrag Cvetković
Petar Golubović · Suzana Marković Krstić
Nikola Božilović · Branislav Stevanović
Petre Georgievski · Maja Ruseva
Dragoljub B. Đorđević · Marijana Filipović
Jovan Živković · Vjekoslav Butigan

KULTURNI I ETNIČKI ODNOSI NA BALKANU – MOGUĆNOSTI REGIONALNE I EVROPSKE INTEGRACIJE

priredili
**LJUBIŠA MITROVIĆ
DRAGOLJUB B. ĐORĐEVIĆ
DRAGAN TODORVIĆ**

FILOZOFSKI FAKULTET – UNIVERZITET U NIŠU
INSTITUT ZA SOCIOLOGIJU

Niš, 2006.

**KULTURNI I ETNIČKI ODNOSI NA BALKANU –
MOGUĆNOSTI REGIONALNE I EVROPSKE INTEGRACIJE**

Autori

Ljubiša Mitrović, Milorad Božić, Srđan Golubović, Predrag Cvetković,
Petar Golubović, Suzana Marković-Krstić, Nikola Božilović,
Branislav Stevanović, Petre Georgievski, Maja Ruseva, Dragoljub B.
Đorđević, Marijana Filipović, Jovan Živković, Vjekoslav Butigan

Priredivači

Ljubiša Mitrović, Dragoljub B. Đorđević, Dragan Todorović

Za izdavača

Momčilo Stojković
Dragana Zaharijevski

Recenzenti

Zoran Vidojević
Božo Milošević

Prevodi

Jelena Veljković, stipendista MNZŽS

Kompjuterska oprema i dizajn

Darko Jovanović

Štampa

SVEN – Niš

Tiraž

200

ISBN 86-7379-107-3

SADRŽAJ

Predgovor	V
Preface	XV
<i>I BALKAN U KONTEKSTU GLOBALNOG I REGIONALNOG RAZVOJA</i>	
1 Savremeni Balkan u mreži megatrendova globalnog i regionalnog razvoja	3
<i>Ljubiša Mitrović</i>	
2 Ekonomije balkanskih zemalja u procesu regionalne i evropske integracije	17
<i>Milorad Božić, Srđan Golubović, Predrag Cvetković</i>	
3 Demografske i etničke strukture balkanskih društava	55
<i>Petar Golubović, Suzana Marković-Krstić</i>	
<i>II KULTURNI I ETNIČKI IDENTITETI NA BALKANU</i>	
4 Kultura kao osnov etničkih identiteta Balkana	131
<i>Nikola Božilović, Branislav Stevanović</i>	
5 Etnička distanca u Makedoniji	177
<i>Petre Georgievski</i>	
6 Отношението към себе си и към другия като част от съвременната културна идентичност на Българите	199
<i>Мая Русева</i>	
7 Romi kao transgranička etnička i kulturna grupa (Srbija, Makedonija, Bugarska)	217
<i>Dragoljub B. Đorđević, Marijana Filipović</i>	
8 Sličnosti i razlike u percepciji kvaliteta međuetničkih odnosa, regionalnog identiteta i odnosa aktera prema evrointegracijskim procesima na Balkanu	261
<i>Ljubiša Mitrović</i>	
9 Položaj nacionalnih manjina i predlozi izmena zakonske regulative za njihovu integraciju i delotvorno učešće	279
<i>Jovan Živković</i>	
10 Transformacija političkih sistema na Balkanu	315
<i>Vjekoslav Butigan</i>	
11 Transformacija političkih kultura na Balkanu	355
<i>Branislav Stevanović</i>	
Umesto zaključka	401
<i>Ljubiša Mitrović, Dragoljub B. Đorđević, Dragan Todorović</i>	
Instead Conclusion	411
<i>Ljubiša Mitrović, Dragoljub B. Đorđević, Dragan Todorović</i>	

Zbornik je pripremljen u okviru rada na projektu

**KULTURNI I ETNIČKI ODNOSI NA BALKANU
– MOGUĆNOSTI REGIONALNE I EVROPSKE INTEGRACIJE
(1310)**

**koji podržava Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine
Republike Srbije, a izvodi se na
Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu**

**Rukovodilac Projekta 1310
Prof. dr Ljubiša Mitrović**

PREDGOVOR

Balkan sa svojom multietičnošću i multikulturalnošću spada u zahvalna područja za kulturološka naučna istraživanja. Razlozi da ovo geopolitičko područje bude predmet jednog makroistraživačkog projekta danas su veći nego inače. Većina balkanskih država nalazi se u postsocijalističkom periodu razvoja. Sve one suočene su sa izazovima demokratskih reformi i modernizacijskih procesa, makro i mikro društvenim promenama. Doba tranzicije i globalizacije nametnulo je balkanskim narodima potrebu da redefinišu svoj položaj manje-više izolovanih, ali međusobno zavađenih etnikuma, zahtevajući od njih da se uključe u integracione tokove ne samo na regionalnom planu, već i u evropskom prostoru.

Vođeno ovakvim razlozima, početkom 2002. godine tadašnje Ministarstva za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije odobrilo je Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu realizaciju četvorogodišnjeg makroprojekta (1310) "Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije".

Rukovodilac projekta bio je prof. dr Ljubiša Mitrović, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Nišu, a članovi istraživačkog tima: dr Milorad Božić, dr Dragoljub B. Đorđević, dr Miroljub Stojanović, dr Nikola Božilović, dr Miomir Ivković, dr Ljubinko Milosavljević, dr Vjekoslav Butigan, dr Jovan Živković, dr Đokica Jovanović, dr Srđan Golubović, dr Branislav Stevanović, mr Marijana Filipović, mr Goran Bašić, mr Vladimir Cvetkovića, mr Predrag Cvetković, Suzana Marković-Krstić, Gordana Stojić-Atanasov, Dragan Todorović, Lela Milošević, Simonida Pejčić i Irena Veljković. Većina istraživača poticala je sa matičnog Filozofskog fakulteta, ali i sa Pravnog i Mašinskog fakulteta Univerziteta u Nišu, kao i sa Filozofskog fakulteta Univerziteta u Kosovskoj Mitrovici. Za vreme trajanja projekta u njegov rad uključeno je i petoro stipendista Ministarstva nauke u zvanju istraživača saradnika, mahom postdiplomaca nekog od fakulteta Univerziteta u Nišu: Vladimir Hedrih, Jelena Veljković, Jelena Živković, Dušan Ranđelović i Miloš Prica.

O predmetu i ciljevima makroprojekta

Predmet ovog makroprojekta bila je savremena socio-kulturna dinamika postsocijalističkih društava na Balkanu, preciznije, uloga kulturnih i etničkih identiteta, njihov uticaj na aktere integracionih i dezintegracionih i modernizacijskih procesa, kao i mogućnosti razvoja, regionalne i evropske integracije. Cilj istraživanja sastojao se u formulisanju pravilnosti i zakonitosti u ponašanju društvenih grupa i aktera tokom društvenih promena u zemljama u tranziciji. Posebna pažnja bila je posvećena istraživanjima nacionalnih karaktera i kulturnih obrazaca etničkih grupa na Balkanu, ali i identifikaciji njihovih zajedničkih vrednosti.

Istraživačke teme strukturirane su u četiri potprojektne celine: 1. *Balkan u procesima tranzicije, regionalizacije i globalizacije*, 2. *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu*, 3. *Transformacija političkog podsistema i političke potkulture i njihova uloga u integracionim procesima na Balkanu* i 4. *Mogućnosti izgradnje modela multikulturne politike na Balkanu – nacrt alternativnog projekta i akteri*. Neka od problemskih polja kojima su se istraživači bavili bila su: 1) Kultura kao faktor društvenih promena i osnova identiteta; 2) Balkan u svetlu razvojnih megatrendova globalizacije, regionalizacije i evropske integracije; 3) Balkan između retradicionalizacije i modernizacije; 4) Demografske i etničke strukture balkanskih društava; 5) Romi kao transgranična etnička grupa; 6) Karakteristike multikulturalizma u Srbiji i na Balkanu; 7) Kulturna saradnja Srba sa drugim balkanskim narodima u XX veku; 8) Etnička distanca i identitarni sukobi na Balkanu; 9) Uloga obrazovanja kao faktora multikulturne, multietničke tolerancije i saradnje; 10) Mas-mediji u dezintegracionim i integracionim procesima na Balkanu; 11) Položaj manjina u svetlu standarda Evropske unije; 12) Mogućnosti ekonomske tranzicije i integracije balkanskih zemalja; 13) Regionalizam kao faktor razvoja i demokratske integracije itd.

U teorijskoj elaboraciji mogućeg pristupa ovom složenom predmetu istraživanja, istraživači su, polazeći od savremenog stepena razvijenosti naučnog saznanja u sociologiji, kulturologiji i etnosociologiji, sledili poliparadigmatički diskurs, koristeći pritom različite teorijske i analitičke koncepte, koji dolaze iz različitih naučnih disciplina (sociologije, kulturologije, etnosociologije): od teorije modernizacije i akulturacije, preko svetsko-sistemske analize, do teorije globalizacije, geokulture razvoja i identitarnih sukoba. Primenjeno je više metoda i tehnika istraživanja: istorijsko-komparativna metoda, analiza statističkih podataka, analiza sadržaja, posmatranje, anketa, multivarijantna analiza, analiza podataka korišćenjem SPSS softverskog programa. U metodološkom pogledu, pak, provereni su i osavremenjeni indikatori za empirijska sociološka, demografsko-statistička, etnološka, kulturološka i politikološka istraživanja.

Svi ovi teorijski modeli, kao analitički obrasci, u kombinovanoj kritičkoj aplikaciji kroz teorijsku problematizaciju predmeta istraživanja i njegovih pojedinih dimenzija, doprineli su formiranju celovite sazajne slike o suštinskoj ulozi kulture u društvenim promenama, o osobenostima geokulture razvoja i kulturne dinamike na Balkanu, o protivrečnim procesima transformacije etničkih i kulturnih identiteta (od zatvorenih ka pluralnim, "postuliranim" identitetima), a sve zajedno u kontekstu savremenih procesa tranzicije, globalizacije, regionalizacije i evropske integracije Balkana.

O hipotezama istraživanja

Polazeći od toga da Balkan kao region ima moćnu "ontologiju" (M. Todorova), osobenu geoistoriju i geokulturu razvoja, da je reč o prostoru u kome se seku civilizacijski lukovi (pravoslavlja, katoličanstva i islama) i koji predstavlja granicu i most među kulturama i narodima, ili zonu sukoba,

tranzicije i izbora – u našem se makroprojektu pošlo od sledećih osnovnih hipoteza:

1. U prošlosti Balkana geoistorija i geopolitika određivale su njegovu sudbinu. Savremeni Balkan u znaku je tranzicije, te stoga ima tranzitorni, protivrečni identitet. Budućnost Balkana biće u znaku geoeconomije i geokulture razvoja.

2. Kulturni i etnički odnosi i identiteti na Balkanu kroz istoriju su se menjali: od zatvorenih, monolitnih, etnopolitičkih, antejski vezanih za tlo, preko ideološki centriranih i homogenizovanih u eri tzv. “socijalističke” moderne, ka pluralnom, otvorenom, građanskom, projektovanom identitetu, u uslovima nastajućeg građanskog društva.

3. Na proces akulturacije na Balkanu i u svetu, odlučujuće su uticala dva talasa modernizacije: prvi, industrijalizacije i drugi, globalizacija. Oni su odlučujuće dinamizirali društveni razvoj i kulturnu dinamiku sveta – širili i intenzivirali susret i dijalog etno-kultura i civilizacija, njihovo prožimanje, menjali sliku sveta i radikalno promenili kulturne identitete, odnosno promenili matricu identifikatora i identitarne legitimacije (B. Stojković).

4. Globalizacija je nova istorijska forma modernizacije i akulturacije u savremenosti. U eri digitalnog, globalnog kapitalizma ona vodi razaranju autarkičnih zajednica, autoritarnih sistema, tradicionalnih i klasičnih nacionalnih i kulturnih obrazaca vezanih za doba moderne i teškog industrijalizma – otvarajući put nastajanja otvorenih, pluralističkih društvenih sistema, slojevitog postuliranog identiteta ili, kako bi postmodernisti rekli, recikliranog identiteta.

5. U eri “mekdonaldizacije društva” (Ž. Ricer), prisustvujemo krizi legitimacije klasičnog identiteta; otvoren je proces njegove deterritorijalizacije i transformacije u neizvesno polje mogućnosti i samoizbora projekata, odnosno kulturnog samoodređenja pojedinaca i društvenih grupa. Zbog toga o globalizaciji možemo govoriti kao o novoj istorijskoj formi akulturacije, koja se po obimu, kvalitetu i disperziji razlikuje od istovetnog procesa u predmodernim zajednicama ili u Moderni. Otvarajući neiscrpno bogatstvo mogućnosti razvitka materijalnih i duhovnih snaga sveta i nove oblike povezivanja svetskog društva, globalizacija, u uslovima planetarne kulture, redefiniše poziciju i ulogu identiteta, pomerajući njegovu perspektivu i saodređenost budućnošću. U tom smislu, Z. Bauman je u pravu kada u svojoj studiji “Život u fragmentima” piše da u savremenosti “identitet ima ontološki status projekta i postulata”, te o ovom fenomenu piše kao o “postuliranoj identičnosti”.

6. Globalizacija, kao izraz nove paradigme informatičkog društvenog razvoja (M. Kasteli) i kao novi istorijski proces akulturacije, dovodi do krize bivših legitimirajućih identiteta, vezanih za pleme, naciju, državu, pa i klasično građansko društvo iz doba moderne i otvara proces konstruisanja novih identifikatora i legitimacijskih osnova identiteta u nastajućem, savremenom postindustrijskom društvu. U tom kontekstu, istraživači pišu o fenomenu “planetarnih nomada”, hiperklase, visokopokretljivih elita, o pojedincima bez identiteta (“građani sveta”), a, s druge strane, i o

zajednicama ljudi okupljenih oko "identiteta otpora" (M. Kasteli), koji se ne svode na tradicionalne vrednosti, već u tzv. "mrežnom društvu" (M. Kasteli) reaktiviraju ulogu novih društvenih pokreta u borbi za autonomiju ličnosti i društvenih grupa, putem novih formi udruživanja i otpora, koristeći nove strategije i mreže društvenih promena u mrežnom globalnom svetskom društvu (ekolozi, feministkinje, pokreti za autonomiju, regionalizam...).

7. U prelaznim epohama i identiteti su podložni tranziciji. Balkanski narodi, u uslovima postsocijalističke tranzicije i globalizacije, imaju "tranzitorni identitet" (Z. Vidojević), razapeti su između retradicionalizacije i modernizacije, prošlosti i budućnosti (između "šoka prošlosti" i "izazova budućnosti").

Većina balkanskih bivših socijalističkih zemalja nalaze se u krizi svog starog identiteta, kao i u traganju za novim oblicima legitimacije. Od naglašenog, ideološki zatvorenog identiteta (čija je glavna odrednica identifikacija sa ideologijom) ka novim oblicima legitimacije identiteta u tri pravca: 1. ka retradicionalizaciji i retribalizaciji etno-identiteta, 2. ka otvorenom, pluralnom, građanskom (postuliranom) identitetu i 3. ka "mondijalističkom" identitetu ("građani sveta", bez uvažavanja osobnosti nacionalne i kulturne tradicije).

8. U uslovima tzv. postsocijalističke tranzicije na Balkanu došlo je do "povratka regionalnog", ponovo je otkrivena "moć identiteta" (M. Kasteli), "moć etničkog". Na ovom delu kontinenta reteritorijalizacija identiteta i konflikata, između ostalog, počiva na povratku nacionalne države na principu "teritorijalnog etniciteta", kako tvrdi italijanski etnolog i politički antropolog Kristijan Đordano u svojoj studiji "Ogledi o interkulturnoj komunikaciji" (Biblioteka XX vek, Beograd, 2001). U ovom kontekstu, nastala je i redukcija polivalentnog pluralističkog koncepta kulturnog identiteta na nacionalni, a "eticitet, kao diskurs i strategija", otvarao je put etnopolitici sa brojnim posledicama na međunacionalne i političke odnose na Balkanu.

9. Procesi globalizacije kao izraz svetsko-istorijskog megatrenda neće zaobići Balkan. Na izazove ovog procesa, balkanski narodi, njihove privredne, političke i kulturne elite, moraju aktivno odgovoriti, pre ili kasnije, na izazove ove procese, tražeći svoju formulu i strategiju regionalne saradnje i integracije u ekonomiji, politici i kulturi.

10. Procesi globalizacije, regionalizacije i evropske integracije Balkana treba da dovedu do savremenog društvenog razvoja ovog prostora i njegovog povezivanja u globalnoj svetskoj zajednici, uz očuvanje osobnih nacionalnih i kulturnih tradicija, pluralizma kulturnih identiteta, ali i njihovog osavremenjivanja. U tom smislu, i globalizacija, kao nova istorijska forma akulturacije, ne treba da znači kulturnu homogenizaciju i unifikaciju sveta uz dominaciju jednog kulturnog obrasca, jer bi to vodilo antropološkoj smrti sveta. Naprotiv, ona treba da očuva bogatstvo kulturne različitosti sveta i njihovu zdravu kompeticiju u funkciji emancipacije čoveka.

11. Imajući u vidu istorijsko i kulturološko iskustvo Balkana, bez obzira na političke sukobe, često nametnute sa strane, kroz istoriju u XIX i

XX veku, moguće je zasnovati moderan i izazovan multikulturni model kulturne politike, koji bi bio u službi razvijanja svestrane saradnje među balkanskim narodima u kontekstu savremenih procesa regionalne i evropske integracije.

O komparativnom empirijskom istraživanju

Polazeći od aktuelnog stanja društvenih, političkih, kulturnih i međuetničkih odnosa, kao i istraživačkih ciljeva i strategije makroprojekta “Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije”, a na osnovu idejne skice rukovodioca makroprojekta prof. dr Ljubiše Mitrovića, u drugoj polovini 2003. godine izvedeno je empirijsko istraživanje “Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu” na uzorku od 1.786 ispitanika. Uzorak je podeljen na tri poduzorka sa identičnim brojem ispitanika, koji su realizovani na teritoriji jugoistočne Srbije, severozapadne Makedonije i centralne i zapadne Bugarske. Prikupljanje empirijske građe obavljeno je u pet okruga jugoistočne Srbije (Nišavski, Toplički, Pirotski, Jablanički i Pčinjski), tri opštine severozapadne Makedonije (Skoplje, Tetovo i Kumanovo) i dve oblasti centralne i zapadne Bugarske (Šumen i Veliko Trnovo).

Osnov stratifikacije uzorka bila su sledeća socio-demografska obeležja ispitanika: pol, uzrast, mesto stanovanja, zanimanje, obrazovanje, materijalni status i nacionalna, konfesionalna i religijska pripadnost. Prisustvo grupa ispitanika, podeljenih prema navedenim principima stratifikacije, određeno je u skladu sa proporcijama učešća istih grupa u osnovnoj populaciji u navedenim oblastima prema poslednjim popisima stanovništva. Kako je jedna od ključnih nezavisnih varijabli u ovom istraživanju, određena odstupanja učinjena su u slučaju nacionalne pripadnosti. Kvote pojedinih manjinskih etničkih grupa uvećane su kako bi se obezbedio relevantan broj slučajeva neophodan kod uopštavanja podataka o položaju manjina u svakoj od pomenutih oblasti.

U navedenim regijama uzorak je činilo većinsko stanovništvo i pripadnici triju manjinskih etničkih grupa, i to: u Srbiji Roma, Albanaca i Bugara; u Makedoniji Roma, Albanaca i Srba; u Bugarskoj Roma, Turaka i Vlaha. U nastojanju da se otklone tehničke prepreke za dolaženje do uporedivih podataka, upitnici su prevedeni na jezik manjina od strane stručnih prevodilaca, kako jezik ne bi bio prepreka u komunikaciji, te kako bi se postiglo potpunije razumevanje suptilnijih aspekata ispitivanih činjenica.

Realizaciju terenskog dela rada u Srbiji nadgledao je ekspertski tim sa Filozofskog fakulteta u Nišu, poslove su u Bugarskoj obavile kolege sa Univerziteta u Velikom Trnovu i Šumenu, a u Makedoniji je monitoring vršen od strane Filozofskog fakulteta u Skoplju. Operativni rukovodilac komparativnog empirijskog istraživanja “Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu” u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj bio je prof. dr Dragoljub B. Đorđević, redovni profesor sociologije na Mašinskom fakultetu Univerziteta

u Nišu. Koordinatori istraživanja u pojedinim zemljama bili su: 1. za jugoistočnu Srbiju Dragan Todorović, asistent-pripravnik Filozofskog fakulteta u Nišu; 2. za velikotrnovsku oblast dr Maja Ruseva, docent na grupi za sociologiju Filozofskog fakulteta u Velikom Trnovu, a za šumensku oblast dr Nikolaj Nikolov, docent Pedagoškog fakulteta Univerziteta "Sv. Kliment Ohridski" u Šumenu i 3. za severozapadnu Makedoniju prof. dr Petre Georgievski, redovni profesor sociologije i upravnik Instituta za sociologiju Filozofskog fakulteta "Sv. Ćirilo i Metodije" u Skoplju.

Radilo se o prvom zajedničkom empirijskom istraživanju te vrste na ovom delu Balkana. Predmetni okvir iniciranog empirijskog sociološkog istraživanja bio je vezan za naučno saznavanje kvaliteta kulturnih i etničkih odnosa na Balkanu, stepena razvijenosti svesti o mogućem zajedničkom regionalnom identitetu i odnosu njegovih aktera (društvenih grupa, organizacija, institucija) prema mogućnostima saradnje i integracije Balkana u evropske i svetske procese, tj. prema procesima globalizacije, regionalizacije i evropske integracije. Njegovom realizacijom izgrađena je baza uporedivih statističkih podataka o dimenzijama razvoja balkanskih zemalja, koji će omogućiti razvoj komparativnih istraživanja balkanskih zemalja, kao i praćenje praktičnih rezultata primene različitih strategija društvenog razvoja u različitim zemljama.

Rezultati

Za četiri godine trajanja projekta (2002-2005) održano je 9 naučnih skupova i 6 okruglih stolova sa međunarodnim učešćem. Članovi istraživačkog tima objavili su: jedanaest (11) monografija, petnaest (15) tematskih zbornika radova i više od 180 autorskih priloga u domaćim i međunarodnim časopisima i zbornicima radova na srpskom, engleskom, ruskom, bugarskom i makedonskom jeziku.

Naučni skupovi sa međunarodnim učešćem

1. Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana, Filozofski fakultet u Nišu, Niš, jun 2002. godine.
2. Globalizacija, akulturacija i identiteti na Balkanu, Filozofski fakultet u Nišu, Niš, decembar 2002. godine.
3. Kultura u procesima razvoja, regionalizacije i evrointegracije Balkana, Filozofski fakultet u Nišu, Niš, jun 2003. godine.
4. Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu (Preliminarni rezultati empirijskog istraživanja u jugoistočnoj Srbiji), Filozofski fakultet u Nišu, Niš, decembar 2003. godine.
5. Regionalni razvoj i integracija Balkana u strukture EU – balkanska raskršća i alternative, Filozofski fakultet u Nišu, Niš, jun 2004. godine.
6. Modeli kulturne politike u uslovima multikulturnih društava na Balkanu i evrointegracionih procesa, Filozofski fakultet u Nišu, Niš, oktobar 2004. godine.

7. Društvene promene, kulturni i etnički odnosi i evrointegracijski procesi na Balkanu, Filozofski fakultet u Nišu, Niš, decembar 2004. godine.
8. Savremeni Balkan u kontekstu geokulture razvoja, kulture mira i evrointegracijskih procesa, Filozofski fakultet u Nišu, Niš, jun 2005. godine.
9. Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana, Niš, Filozofski fakultet u Nišu, Niš, decembar 2005. godine.

Okrugli stolovi sa međunarodnim učesćem

1. Uloga univerziteta u procesima saradnje i integracije privrede i društva na području Evrobalkana (Niš-Skoplje-Sofija), Univerzitet u Nišu, Niš, jun 2004. godine.
2. Uloga aktera civilnog društva u zaštiti ljudskih prava i sloboda i afirmisanju politike nacionalne ravnopravnosti, Filozofski fakultet u Nišu, Niš, septembar 2004. godine.
3. Uloga obrazovanja i studentskih asocijacija u afirmisanju multikulture politike na Balkanu, Filozofski fakultet u Nišu, Niš, oktobar 2004. godine.
4. Uloga masovnih medija u razvoju demokratskog multikulturnog društva i regionalne saradnje na Balkanu, Filozofski fakultet u Nišu, Niš, novembar 2004. godine.
5. Strategije regionalne kulturne politike i saradnje na Balkanu, Filozofski fakultet u Nišu, Niš, jun 2005. godine.
6. Potrebe i mogućnosti formiranja *Centra za studije balkanskih kultura* na Univerzitetu u Nišu, Filozofski fakultet u Nišu, Niš, decembar 2005. godine.

Monografije

1. Ljubiša Mitrović, *Globalization and the Balkans*, Beograd/Niš, Stručna knjiga/Centar za balkanske studije, 2002, 1-65.
2. Ljubiša Mitrović, *Savremeni Balkan u ključu sociologije društvenih promena (Prilozi sociologiji globalnih i regionalnih procesa)*, Beograd/Niš, Centar za jugoistočnoevropske studije/Centar za balkanske studije, 2003, 1-122.
3. Jovan Živković, *Otvorena pitanja demokratije, Kosovska Mitrovica*, Filozofski fakultet u Kosovskoj Mitrovici, 2003, 1-174.
4. Dragoljub B. Đorđević, Dragan Todorović and Lela Milošević, *Romas and Others – Others and Romas (Social Distance)*, Sofia, Institute for Social Values and Structures “Ivan Hadjiyski”, 2004, IV+129.
5. Ljubiša Mitrović, *Put u zavisno društvo (Bilans tranzicije na Balkanu)*, Beograd/Niš, Institut za političke studije/Centar za balkanske studije/Sven, 2004, 1-126.
6. Ljubinko Milosavljević, *O tradicionalnom i modernom*, Niš, Zograf, 2004, 1-109.
7. Miroljub M. Stojanović, *Pisac stvara domovinu (O samoosvešćenju makedonske književnosti)*, Niš, Sven, 2004, 1-293.
8. Jovan Živković, *Manjine i regionalizam*, Niš, Društvo dobre akcije, 2005, 1-116.

9. Ljubiša Mitrović, *Ka kulturi mira na Balkanu*, Niš, Centar za balkanske studije/Sven, 2005, 1- 127.
10. Vjekoslav Butigan, *Demokratizacija Balkana*, Niš, Centar za balkanske studije/Sven, 2005, 1- 160.
11. Ljubiša Mitrović, *Balkanska raskršća i alternative*, Niš, Centar za balkanske studije/Sven, 2006, 1- 176.

Zbornici radova

1. Lj. Mitrović, D. B. Đorđević, D. Todorović (prir.), *Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana*, Niš, JUNIR/CBS, 2002, 1-314.
2. Lj. Mitrović, D. B. Đorđević, D. Todorović (prir.), *Globalizacija, akulturacija i identiteti na Balkanu*, Niš, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu/Punta, 2002, 1-343.
3. D. Todorović (prir.), *Kultura u procesima razvoja, regionalizacije i evrointegracije Balkana*, Niš, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu/Sven, 2003, 1-396.
4. Lj. Mitrović, D. B. Đorđević, D. Todorović (prir.), *Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu (Preliminarni rezultati empirijskog istraživanja u jugoistočnoj Srbiji)*, Niš, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu/Sven, 2003, 1-206.
5. Lj. Mitrović, D. B. Đorđević, D. Todorović, S. Kostić i S. Spasić (prir.), *Regionalni razvoj i integracija Balkana u strukture EU – balkanska raskršća i alternative*, Niš, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu/Sven, 2004, 1-623.
6. Lj. Mitrović, D. Todorović, S. Kostić i S. Spasić (prir.), *Uloga univerziteta u procesima saradnje i integracije privrede i društva na području evrobalkana (Niš–Skoplje–Sofija)*, Niš, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu/Sven, 2004, IV+66.
7. Lj. Mitrović, D. B. Đorđević, D. Todorović (prir.), *Modeli kulturne politike u uslovima multikulturnih društava na Balkanu i evrointegracionih procesa*, Niš, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu/Sven, 2004, VI + 204.
8. Lj. Mitrović, D. B. Đorđević, D. Todorović (prir.), *Društvene promene, kulturni i etnički odnosi i evrointegracijski procesi na Balkanu*, Niš, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu/Sven, 2004, VIII+284.
9. Lj. Mitrović, D. B. Đorđević, D. Todorović (prir.), *Civilno društvo i multikulturalizam na Balkanu*, Niš, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu/Sven, 2004, IV+104.
10. D. Todorović (prir.), *Projekat 1310 “Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije” (Izveštaj o radu 2002 – 2004)*, Niš, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu/Sven, 2004, IV+68.

11. M. Kristović, Lj. Mitrović (prir.), Uloga masovnih medija u razvoju demokratskog multikulturalnog društva i regionalne saradnje, Niš, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu/Sven, 2004, 1-92.
12. M. Božić (ur.), Balkan u procesu evrointegracije (Ekonomija, tranzicija i regionalna saradnja), Niš, Filozofski fakultet, 2005, 1-240.
13. Lj. Mitrović (prir.), Savremeni Balkan u kontekstu geokulture razvoja, kulture mira i evrointegracijskih procesa, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu/Sven, 2005, 1-450.
14. Lj. Mitrović, D. B. Đorđević, D. Todorović (prir.), Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana, Niš, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu/Sven, 2005, VIII + 190.
15. Lj. Mitrović, D. B. Đorđević, D. Todorović (prir.), Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije, Niš, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, 2006, XXV + 420.

Za četiri godine trajanja projekta i odvijanja njegovih prethodno pobrojanih aktivnosti, ostvarene su brojne veze sa naučnim institucijama i istaknutim naučnim poslenicima iz okruženja od značaja za Filozofski fakultet i Univerzitet u Nišu, ali i sam grad Niš.

Potpisani su ugovori o međusobnoj saradnji između Filozofskog fakulteta u Nišu i Velikotrnovskog univerziteta "Sv. Ćirilo i Metodije" u Velikom Trnovu (Bugarska), kao i Filozofskog fakulteta u Skoplju (Makedonija). Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta potpisao je ugovore o međusobnoj saradnji sa Institutom za sociologiju Bugarske Akademije nauka, Institutom za sociologiju Ruske Akademije nauka i Institutom za sociološka i političko-pravna istraživanja u Skoplju.

Zahvaljujući održanim naučnim skupovima na Filozofskom fakultetu, sa gradom Nišom su se po prvi put upoznala neki od najuglednijih naučnika sa ovih naših balkanskih prostora: prof. dr Petar-Emil Mitev (Filozofski fakultet u Sofiji), dr Velina Topalova (Institut za sociologiju Bugarske Akademije nauka u Sofiji), prof. dr Vihren Buzov, prof. dr Stefan Ančev i doc. dr Maja Ruseva (Filozofski fakultet u Velikom Trnovu), prof. dr Bogdana Georgieva i Nikolaj Nikolov (Pedagoški fakultet u Šumenu), prof. dr Donka Ivanova i prof. dr Ognjana Stoičkova (Univerzitet 'Neofit Rilski' u Blagoevgradu), dr Diana Petkova (Univerzitet 'St. Kliment Ohridski' u Sofiji), dr Petko Hristov (Etnografski institut i muzej u Sofiji), prof. dr Petre Georgievski (Filozofski fakultet u Skoplju), prof. dr Violeta Arnaudova (Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta u Skoplju), dr Ružica Cacanaska (Institut za sociološka i političko-pravna istraživanja u Skoplju), dr Sonja Rizoska Jovanovska (Institut za staroslovensku kulturu u Skoplju), dr Irina Petrovska (Univerzitet 'Sv. Kliment Ohridski' u Bitolju), prof. dr Ivanka Nestoroska (Fakultet za turizam i ugostiteljstvo u Ohridu), prof. dr Ivan Cifrić, prof. dr Lino Veljak i Krunoslav Nikodem (Filozofski fakultet u Zagrebu), prof. dr Siniša Tatalović (Fakultet političkih nauka u Zagrebu), prof. dr Ivo Cvitković (Fakultet političkih nauka u Sarajevu), dr Milan Komac (Institut za etničke studije u Ljubljani), Dana Gavreliuc, Alin Gavreliuc, Daniela Rejs i Robert Rejs (Zapadni univerzitet u Temišvaru), Sandra

Dungaciu i Dan Dungaciu (Univerzitet u Bukureštu), Vladimir Rukavišnjikov (Visoka škola za ekonomiju Državnog univerziteta u Moskvi), Ljudmila Beljajeva (Institut za filozofiju Ruske Akademije nauka u Moskvi), Zinaida Golenkova (Institut za sociologiju Ruske Akademije nauka u Moskvi) i Anatolij Samarin (Centar za konfliktologiju Ruske Akademije nauka u Moskvi).

Kao kruna stečenog iskustva u realizaciji četvorogodišnjeg projekta, na okruglom stolu održanom decembra meseca 2005. godine na Filozofskom fakultetu u Nišu, članovi istraživačkog tima, potpomognuti svojim kolegama sa različitih Univerziteta iz okružujućih balkanskih zemalja (Bugarska, Makedonija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina), inicirali su predlog za osnivanje *Centra za studije balkanskih kultura* na Univerzitetu u Nišu.

I ne samo to. U novopokrenutom petogodišnjem ciklusu istraživanja (2006-2010) Ministarstva nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije, istraživačkom je timu, u nešto izmenjenom sastavu, odobren za finansiranje novi makroprojekat pod naslovom "Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije" (149014D).

Prirеđivači

PREFACE

The Balkans with their multiculturalism and multiethnicity belong to suitable areas for cultural scientific explorations. The reasons which brought to the fact that this area is the subject of one macro-research project are greater than ever. Most Balkan countries are in the post-socialist period of development. They are all faced with the challenges of democratic reforms and modernisation processes, as well as with macro and micro social changes. The age of transition and globalisation has imposed on Balkan peoples a need to redefine their position of more or less isolated, but mutually quarrelling ethnic groups, demanding that they should join the integrational processes not only at the regional level, but also in the European area.

Led by such reasons, the former Ministry of Science, Technology and Development of the Republic of Serbia approved the realisation of a four-year-long macro project (1310) "Cultural and Ethnic Relations at the Balkans – Possibilities of Regional and European Integration" at the beginning of 2002.

The leader of the project was PhD Ljubiša Mitrović, a full professor at the Faculty of Philosophy in Niš, while the members of the research team were: PhD Milorad Božić, PhD Dragoljub B. Đorđević, PhD Miroslav Stojanović, PhD Nikola Božilović, PhD Miomir Ivković, PhD Ljubinko Milosavljević, PhD Vjekoslav Butigan, PhD Jovan Živković, PhD Đokica Jovanović, PhD Srđan Golubović, PhD Branislav Stevanović, M.A. Marijana Filipović, M.A. Goran Bašić, M.A. Vladimir Cvetkovića, M.A. Predrag Cvetković, Suzana Marković-Krstić, Gordana Stojić-Atanasov, Dragan Todorović, Lela Milošević, Simonida Pejčić and Irena Veljković. Most researchers were from the home Faculty of Philosophy, but there were those who worked at the Faculty of Mechanical Engineering, University of Niš, as well as those employed at the Faculty of Philosophy, University of Kosovska Mitrovica. Five Ministry scholarship holders, mostly postgraduate students at some of the faculties of the University of Niš, were engaged in the realisation of the project, working as research associates: Vladimir Hedrih, Jelena Veljković, Jelena Živković, Dušan Randelović and Miloš Prica.

On the subject and aims of the macro project

The subject of this macro project was the modern socio-cultural dynamics of the post-socialist societies at the Balkans, i.e. the role of cultural and ethnic identities, their influence on the agents of integrational, disintegrational and modernisation processes, as well as the possibilities of development, regional and European integration. The aim of the research consisted of formulating regularities and laws in the behaviour of social groups and agents during the social changes in the countries in transition. Special attention was paid to the research of the national characters and cultural patterns of the ethnic groups at the Balkans, as well as to the identification of their common values.

Research topics were structured into four sub-project wholes: 1. *The Balkans in the processes of transition, regionalisation and globalisation*, 2. *Cultural and ethnic relationships in the Balkans*, 3. *The transformation of the political subsystem and political subculture and their role in the integrational processes in the Balkans*, and 4. *The possibilities of the creation of the model of multicultural politics in the Balkans - a draft of an alternative project and agents*. Some of the problematic areas which were dealt with by the researchers were: 1) Culture as a factor of social changes and the basis of identity; 2) The Balkans in the context of developmental mega-trends of globalisation, regionalisation and European integration; 3) The Balkans between retraditionalisation and modernisation; 4) Demographic and ethnic structures in the Balkan societies; 5) Romas as a trans-border ethnic group; 6) The characteristics of multiculturalism in Serbia and at the Balkans; 7) Cultural cooperation of Serbs and other Balkan peoples in 20th century; 8) Ethnic distance and identity clashes at the Balkans; 9) The role of education as a factor of multicultural, multiethnic tolerance and cooperation; 10) Mass-media in the disintegrational and integrational processes at the Balkans; 11) The position of the minorities in the context of the standards of the European Union; 13) Regionalism as a factor of development and regional integration, and so forth.

In the theoretical elaboration on the possible approach to this complex research subject, starting with the modern degree of the development of scientific knowledge in sociology, culturology and ethno-sociology, the researchers followed the poly-paradigmatic discourse, thereby using different theoretical and analytical concepts coming from various scientific disciplines (sociology, culturology, ethno-sociology), such as the theory of modernisation and acculturation, the world-system analysis, the theory of globalisation, the geoculture of development and identity clashes. Several methods and techniques of research were applied: a historical-comparative method, analysis of statistical data, analysis of the content, observation, surveys, multivariant analysis, the analysis of the data by the means of the software programme SPSS. Methodologically speaking, indicators of empirical sociological, demographic-statistic, entological, cultural and politicological research were checked and modernised.

In a combined critical application through the theoretical problematisation of the subject of the research and its individual dimensions, all these theoretical models, as analytical patterns, contributed to the formation of the unified cognitive picture of a crucial role of culture in social changes, the characteristics of the geoculture of development and the cultural dynamics at the Balkans, the contradictory processes of the transformation of ethnic and cultural identities (from closed to plural, "postulated" identities), and all that in the context of contemporary processes of transition, globalisation, regionalisation and the European integration of the Balkans.

On the hypotheses of the research

Starting from the fact that the Balkans as the region have a powerful “ontology” (M. Todorova), the special geo-history and geo-culture of development, and that it is the area at which civilisational arches (the ones of Orthodoxy, Catholicism and Islam) cross and which represents a border and a bridge between the cultures and people or the cone of clashes, transition and elections – or macro project was based on the following hypotheses:

1. In the past, the destiny of the Balkans was determined by geoculture and geopolitics. The modern Balkans are marked by transition; therefore, they have a transitory, contradictory identity. The future of the Balkans will be marked by the geo-economy and geoculture of development.

2. The cultural and ethnic relations and identities at the Balkans have changed through the history: from closed, monolithic, ethnopolitical, Antheus-like tied to the ground, then, ideologically centred and homogenised in the era of so-called *socialist* Moderna, to a plural, open, civic, projected identity in the conditions of an emerging society.

3. Two waves of modernisation significantly influenced the processes of acculturation at the Balkans and the world: firstly, industrialisations, and secondly, globalisation. They decisively dynamised the social development and the cultural dynamics of the world - they spread and intensified the encounter and dialogue of ethno-cultures and civilisations, their interweaving, changed the picture of the world and radically transformed cultural identities, i.e. transformed the matrix of the identifier and identity identification (B. Stojković).

4. Globalisation is a new historical form of modernisation and acculturation of our contemporary times. In the era of digital, global capitalism, it leads to the demolition of autarchic communities, authoritarian systems, traditional and classic national and cultural patterns related to the era of Moderna and hard industrialism - paving the way to the appearance of open, pluralistic social systems, layeredly-postulated identity or, as postmodernist would say, recycled identity.

5. In the era of “the McDonaldisation of society” (J. Ricer), we face the crisis of the identification of classic identity; the process of its deterritorialisation and transformation into an uncertain scope of possibilities and the self-choice of projects, i.e. the cultural self-determination of individuals and social groups started. Thus, we can speak of globalisation as a new historical form of acculturation, which differs from the same process in pre-modern communities or in Moderna in its scope, quality, and dispersion. Opening the inexhaustible treasure of the possibilities of the development of material and spiritual forces of the world, as well as creating the new forms of connecting the world society, globalisation, in the conditions of planet culture, redefines the position and role of identity, moving its prospects and the co-determination by future. In that sense, S. Baumann was right when in his study “Life in Fragments” he wrote that in contemporary times “identity has an ontological status of the project and the postulate”, so that he writes about this phenomenon as “postulated sameness”.

6. Globalisation, as an expression of a new paradigm of information social development (M. Castelli) and as a new historical process of acculturation, brings about the crisis of former identities, related to the tribe, nation, state, as well as the classic civic society of the time of Moderna and starts the process of the construction of new identifiers and identification grounds of identity in the emerging, contemporary, post-industrial society. Within that framework, researchers write about the phenomenon of “planet nomads”, the hyper-class, highly movable elites, individuals without identity (“the citizens of the world”), and, on the other hand, about communities of people gathered around “resistance identities” (M. Castelli), which do not come down to traditional values, but which, in a so-called “network society” (M. Castelli), reactivate the role of new social movements in the fight for the autonomy of personality and social groups, by means of new forms of association and resistance, using new strategies and networks of social changes in the network global world society (ecologists, feminists, movements for autonomy, regionalism...).

7. In transitional epochs, identities were also subject to transition. Balkan peoples, in the conditions of post socialist transition and globalisation, have a “transitory identity” (Z. Vidojević), torn down between retraditionalisation and modernisation, past and future (between “the shock on the past” and “the challenge of the future”).

Most former Balkan socialist countries are facing the crisis of their own old identity, and are searching for new forms of identification. From emphasised, ideologically closed identity (whose main trait is identification with the ideology) towards new forms of identification in three directions: 1. towards the retraditionalisation and retribalisation of ethno-identity, 2. towards open, plural, civic (postulated) identity and 3. towards “mondialistic” identity (“citizens of the world”, without consideration for the individuality of the national and cultural tradition).

8. The conditions of a so-called post-socialist tradition at the Balkans brought about the “return of the regional”; “the power of identity” (M. Castelli); “the power of the ethnic” was rediscovered. In this part of the continent the retraditionalisation of identities and conflicts, among other things, rests upon the return of the national state based on the principle of “territorial ethnicity”, as an Italian ethnologist and political anthropologist, Christian Giordano, claims in his study “Experiments on Intercultural communication” (Library 20th century, 2001). In this context, the polyvalent pluralist concept of cultural identity was reduced to national, while “ethnicity, as a discourse and strategy” paved the way to ethnopolitics with numerous effects on international and political relations at the Balkans.

9. The processes of globalisation as an expression of world-historical mega-trend will not shun the Balkans. Balkan peoples, their economic, political and cultural elites must, sooner or later, actively respond to these processes, searching for their formula and strategy of regional cooperation and integration within economy, politics and culture.

10. The processes of globalisation, regionalisation and European integration of the Balkans should lead to the contemporary social development of this region and its integration within the global world community, thereby, retaining individual national and cultural traditions, the pluralism of cultural identities, as well as their modernisation. In that sense, globalisation, as a new historical form of acculturation should not imply cultural homogenisation and unification followed by the domination of one cultural pattern, for that would lead to the anthropological death of the world. On the contrary, it should protect the richness of the world's cultural diversity and their sound competition in the function of man's emancipation.

11. Taking into consideration the historical and cultural experience of the Balkans, regardless of political clashes of 19th and 20th century, often imposed by others, it is possible to establish a modern and challenging cultural model of cultural politics, which would contribute to the development of the versatile cooperation among Balkan peoples within the framework of contemporary processes of regional and European integration.

On the comparative empirical survey

Starting with the current state of social, political, cultural and interethnic relations, as well as with the aims of the research and the strategies of the macro-project "Cultural and Ethnic Relations at the Balkans – Possibilities of Regional and European Integration", based on the ideational draft of the leader of the macro-project, PhD Ljubiša Mitrović, we carried out an empirical survey "Quality of Interethnic Relations, Consciousness about Regional Identity and Possibilities of Cooperation and Integration at the Balkans" on the sample of 1,786 interviewees in the second half of 2003. The sample was divided into three sub-samples, each with an identical number of interviewees, intervieweed on the territory of south-east Serbia, north-west Macedonia and central and western Bulgaria. Gathering the empirical data was conducted in five districts of south-east Serbia (the districts of Niš, Toplica, Pirot, Jablanica and Pčinja), three municipalities of north-west Macedonia (Skopje, Tetovo, Kumanovo), and two areas of central and western Bulgaria (Šumen and Veliko Trnovo).

The following socio-demographic traits of the interviewees were the basis of the sample stratification: sex, age, habitat, profession, education, financial status, as well as national, confessional and religious affiliation. The presence of the groups of interviewees, divided according to the above-mentioned principles of stratification, was determined by the ratio of participation of the groups in the basic population in the quoted areas, according to the latest census. As national affiliation is one of the crucial independent variables in this survey, certain deviations were made in this case. The quotes of certain minor ethnic groups were increased, providing a relevant number of specimens indispensable for the generalisation of the data on the position of minorities in each of the above-mentioned regions.

In the quoted regions, the sample consisted of the major population and members of the three ethnic minorities: Romas, Albanians and

Bulgarians in Serbia; Romas, Albanians and Serbs in Macedonia; Romas, Turks and Wallachs in Bulgaria. Trying to remove technical obstacles to obtaining comparative data, the questionnaires were translated to the language of minorities by professional translators, so that the language would not be an obstacle to communication and that the thorough understanding of the subtler aspects of the data examined would be achieved.

The realisation of the field work in Serbia was supervised by an expert team of the Faculty of Philosophy in Niš; the tasks in Bulgaria were completed by the colleagues of the University of Veliko Trnovo and Šumen, while in Macedonia the monitoring was carried out by the Faculty of Philosophy in Skopje. The operational leader of the comparative empirical survey “Quality of Interethnic Relations, Consciousness about Regional Identity and Possibilities of Cooperation and Integration at the Balkans” in Serbia, Macedonia and Bulgaria was PhD Dragoljub B. Đorđević, a full professor of sociology at the Faculty of Mechanical Engineering, University of Niš. The coordinators of the research in certain countries were: 1. Dragan Todorović, a teaching-assistant at the Faculty of Philosophy in Niš, was in charge of south-east Serbia; 2. PhD Maja Ruseva, an assistant professor at the Department of Sociology, Faculty of Philosophy in Veliko Trnovo, was in charge of the region of Veliko Trnovo, while PhD Nikolaj Nikolov, an assistant professor at the Faculty of Pedagogy, University “St. Kilmnt Ohridski” of Šumen, was in charge of the region of Šumen; and 3. PhD Petre Georgievski, a full professor of sociology and the director of the Institute of Sociology, Faculty of Philosophy “St. Cirilo and Metodije” in Skopje, was in charge of north-west Macedonia.

This survey was the first joint empirical survey of that kind in this part of the Balkans. The subject framework of the initiated empirical sociological research dealt with the scientific understanding of the qualities of cultural and ethnic relations in the Balkans, learning about the degree of consciousness about a potential mutual regional identity and the relations of its agents (social groups, organisations and institutions) towards the possibilities of the cooperation and integration of the Balkans in European and world processes, i.e. towards the processes of globalisation, regionalisation and European integration. The realisation of this project was a basis of comparable statistic data on the dimensions of Balkan countries, as well as keeping the record of practical results of the application of different strategies of social development in different countries.

Results

During the four-year-long project (2002-2005), nine scientific meetings and six round tables with international participation were held. The members of the research team published eleven (11) monographies, fifteen (15) themed collections of works and more than 180 articles in national and international magazines and collections of works in English, Russian, Bulgarian and Macedonian.

Scientific meetings with international participation

1. Cultural and Ethnic Identities in the Process of Globalization and Regionalization of the Balkans, Faculty of Philosophy, Niš, June 2002.
2. Globalization, Acculturation and Identities at the Balkans, Faculty of Philosophy, Niš, December 2002.
3. Culture in the Processes of Development, Regionalization and Euro-integration of the Balkans, Faculty of Philosophy, Niš, AND JUNE 2003.
4. Quality of Interethnic Relations, Consciousness about Regional Identity and Possibilities of Cooperation and Integration at the Balkans (Preliminary Results of the Empirical Research in Southeast Serbia), Faculty of Philosophy, Niš, December 2003.
5. Regional Development and Integration of the Balkans into the EU Structures – Balkan Crossroads and Alternatives, Faculty of Philosophy, Niš, June 2004.
6. Models of Cultural Policy under the Conditions of the Multicultural Societies at the Balkans and the Euro Integration Processes, Faculty of Philosophy, Niš, October 2004.
7. Social Changes Cultural and Ethnic Relations and Eurointegration Processes at the Balkans, Faculty of Philosophy, Niš, December 2004.
8. Contemporary Balkans within the Context of the Geoculture of Development, the Culture of Peace and Eurointegration Processes, Faculty of Philosophy, Niš, June 2005.
9. Cultural and Ethnic Identities in the Process of Globalization and Regionalization of the Balkans, Niš, Faculty of Philosophy, Niš, December 2005.

Round tables with international participation

1. The Role of Universities in the Processes of Cooperation and Integration of Economy and Society in the Area of the Eurobalkans (Niš-Skopje-Sofia), University of Niš, Niš, June 2004.
2. The Role of Agents of the Civilian Society in the Protection of Human Rights and Freedoms and Affirmation of the Policy of National Equality, Faculty of Philosophy, Niš, September 2004.
3. The Role of Education and Student Associations in the Affirmation of Multicultural Politics at the Balkans, Faculty of Philosophy, Niš, October 2004.
4. The Role of Mass Media in the Development of Democratic Multicultural Society and Regional Cooperation at the Balkans, Faculty of Philosophy, Niš, November 2004.
5. Strategies of Regional Cultural Politics and Cooperation at the Balkans, Faculty of Philosophy, Niš, June 2005.
6. Needs and Possibilities of the Formation of *the Centre for the Studies of Balkan Cultures* at the University of Niš, Faculty of Philosophy, Niš, December 2005.

Monographies

1. Ljubiša Mitrović, *Globalization and the Balkans*, Beograd/Niš, Stručna knjiga/Centar za balkanske studije, 2002, 1-65.
2. Ljubiša Mitrović, *Savremeni Balkan u ključu sociologije društvenih promena (Prilozi sociologiji globalnih i regionalnih procesa) (Contemporary Balkans within the Context of the Sociology of Social Changes /Contributions to the Sociology of Global and Regional Processes/)*, Beograd/Niš, Centar za jugoistočnoevropske studije/Centar za balkanske studije, 2003, 1-122.
3. Jovan Živković, *Otvorena pitanja demokratije (Open Questions of Democracy)*, Kosovska Mitrovica, Faculty of Philosophy in Kosovska Mitrovica, 2003, 1-174.
4. Dragoljub B. Đorđević, Dragan Todorović and Lela Milošević, *Romas and Others – Others and Romas (Social Distance)*, Sofia, Institute for Social Values and Structures “Ivan Hadjiyski”, 2004, IV+129.
5. Ljubiša Mitrović, *Put u zavisno društvo (Bilans tranzicije na Balkanu) (A Way to Dependent Society /The result of Transition at the Balkans/)*, Beograd/Niš, Institut za političke studije/Centar za balkanske studije/Sven, 2004, 1-126.
6. Ljubinko Milosavljević, *O tradicionalnom i modernom (On Traditional and Modern)*, Niš, Zograf, 2004, 1-109.
7. Miroљub M. Stojanović, *Pisac stvara domovinu (O samoosvešćenju makedonske književnosti) (A Writer Creates a Homeland /On the Self-Consciousness of Macedonian Literature/)*, Niš, Sven, 2004, 1-293.
8. Jovan Živković, *Manjine i regionalizam (Minorities and Regionalism)*, Niš, Društvo dobre akcije, 2005, 1-116.
9. Ljubiša Mitrović, *Ka kulturi mira na Balkanu (Toward the Culture of Peace at the Balkans)*, Niš, Centar za balkanske studije/Sven, 2005, 1-127.
10. Vjekoslav Butigan, *Demokratizacija Balkana (Democratization of Balkans)*, Niš, Centar za balkanske studije/Sven, 2005, 1-160.
11. Ljubiša Mitrović, *Balkanska raskršća i alternative (Balkan Crossroads and Alternatives)*, Niš, Centar za balkanske studije/Sven, 2006, 1-176.

Collections of works

1. Lj. Mitrović, D. B. Đorđević, D. Todorović (eds.), *Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana (Cultural and Ethnic Identities in the Process of Globalization and Regionalization of the Balkans)*, Niš, JUNIR/CBS, 2002, 1-314.
2. Lj. Mitrović, D. B. Đorđević, D. Todorović (eds.), *Globalizacija, akulturacija i identiteti na Balkanu (Globalization, Acculturation and Identities at the Balkans)*, Niš, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu/Punta, 2002, 1-343.
3. D. Todorović (ed.), *Kultura u procesima razvoja, regionalizacije i evrointegracije Balkana (Culture in the Processes of Development, Regionalization and Euro-integration of the Balkans)*, Niš, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu/Sven, 2003, 1-396.

4. Lj. Mitrović, D. B. Đorđević, D. Todorović (eds.), Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu (Preliminarni rezultati empirijskog istraživanja u jugoistočnoj Srbiji) (Quality of Interethnic Relations, Consciousness about Regional Identity and Possibilities of Cooperation and Integration at the Balkans/Preliminary Results of the Empirical Research in Southeast Serbia/), Niš, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu/Sven, 2003, 1-206.
5. Lj. Mitrović, D. B. Đorđević, D. Todorović, S. Kostić i S. Spasić (eds.), Regionalni razvoj i integracija Balkana u strukture EU – balkanska raskršća i alternative (Regional Development and Integration of the Balkans into the EU Structures – Balkan Crossroads and Alternatives), Niš, Institute for Sociology at the Faculty of Philosophy, University in Niš/Sven, 2004, 1-623.
6. Lj. Mitrović, D. Todorović, S. Kostić i S. Spasić (eds.), Uloga univerziteta u procesima saradnje i integracije privrede i društva na području evrobalkana (Niš–Skoplje–Sofija) (The Role of Universities in the Processes of Cooperation and Integration of Economy and Society in the Area of the Eurobalkans /Niš-Skopje-Sofia/), Niš, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu/Sven, 2004, IV+66.
7. Lj. Mitrović, D. B. Đorđević, D. Todorović (eds.), Modeli kulturne politike u uslovima multikulturnih društava na Balkanu i evrointegracionih procesa (Models of Cultural Policy Under the Conditions of the Multicultural Societies at the Balkans and the Euro Integration Processes), Niš, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu/Sven, 2004, VI+ 204.
8. Lj. Mitrović, D. B. Đorđević, D. Todorović (eds.), Društvene promene, kulturni i etnički odnosi i evrointegracijski procesi na Balkanu (Social Changes Cultural and Ethnic Relations and Eurointegration Processes at the Balkans), Niš, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu/Sven, 2004, VIII+284.
9. Lj. Mitrović, D. B. Đorđević, D. Todorović (eds.), Civilno društvo i multikulturalizam na Balkanu (Civil Society and Multiculturalism at the Balkans), Niš, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu/Sven, 2004, IV+104.
10. D. Todorović (ed.), Projekat 1310 “Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije” (Izveštaj o radu 2002 – 2004) (Project 1310 ‘Cultural and Ethnic Relations at the Balkans – Possibilities of Regional and European Integration’ /Report 2002-2004/), Niš, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu/Sven, 2004, IV+68.
11. M. Kristović, Lj. Mitrović (eds.), Uloga masovnih medija u razvoju demokratskog multikulturnog društva i regionalne saradnje (The Role of Mass Media in the Development of Multicultural Society and Regional Cooperation), Niš, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu/Sven, 2004, 1-92.
12. M. Božić (ed.), Balkan u procesu evrointegracije (Ekonomija, tranzicija i regionalna saradnja) (The Balkans in the Process of European Integration /Economy, Transition and Regional Co-operation/), Niš, Filozofski fakultet u Nišu, 2005, 1-240.

13. Lj. Mitrović (ed.), *Savremeni Balkan u kontekstu geokulture razvoja, kulture mira i evrointegracijskih procesa (Contemporary Balkans within the Context of the Geoculture of Development, the Culture of Peace and Eurointegration Processes)*, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu/Sven, 2005, 1-450.

14. Lj. Mitrović, D. B. Đorđević, D. Todorović (eds.), *Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana (Cultural and Ethnic Identities in the Process of Globalization and Regionalization of the Balkans)*, Niš, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu/Sven, 2005, VIII + 190.

15. Lj. Mitrović, D. B. Đorđević, D. Todorović (eds.), *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije (Cultural and Ethnic Relations at the Balkans – Possibilities of Regional and European Integration)*, Niš, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu, 2006, XXV + 420.

During the four-year-long project and the realisation of the above-mentioned activities, numerous contacts with scientific institutions and eminent scientists were established and they were of great importance for the Faculty of Philosophy and University of Niš, as well as for the City of Niš.

The contracts on the mutual cooperation between the Faculty of Philosophy in Niš, the University of Veliko Trnovo “St. Ćirilo and Metodije” (Bulgaria), the Faculty of Philosophy in Skopje (Macedonia) were signed. The Institute for Sociology at the Faculty of Philosophy signed contracts on mutual cooperation with the Institute for Sociology at the Bulgarian Academy of Sciences, Institute for Sociology at the Russian Academy of Sciences and Institute for Sociological and Political-legal Research in Skopje.

Owing to the scientific meetings held at the Faculty of Philosophy, some of the most respectable scientists from the area of the Balkans were introduced to the City of Niš for the first time: PhD Petar-Emil Mitev (Faculty of Philosophy in Sofia), PhD Velina Topalova (with the Institute for Sociology at the Bulgarian Academy of Sciences in Sofia), PhD Vihren Buzov, PhD Stefan Ančev and PhD Maja Ruseva (Faculty of Philosophy in Veliko Trnovo), PhD Bogdana Georgieva and Nikolaj Nikolov (Faculty of Pedagogy in Šumen), PhD Donka Ivanova and PhD Ognjana Stoičkova (University ‘Neofit Rilski’ in Blagoevgrad), PhD Diana Petkova (University ‘St. Kliment Ohridski’ in Sofia), PhD Petko Hristov (Ethnographic Institute and Museum in Sofia), PhD Petre Georgievski (Faculty of Philosophy in Skopje), PhD Violeta Arnaudova (Institute of Psychology at the Faculty of Philosophy in Skopje), PhD Ružica Cacanaska (Institute for Sociological and Political-legal Research in Skopje), PhD Sonja Rizoška Jovanovska (Institute of Old Slavic Culture in Skopje), PhD Irina Petrovska (University ‘St. Kliment Ohridski’ in Bitolj), PhD Ivanka Nestoroska (Faculty of Tourism and Hotel Management in Ohrid), PhD Ivan Cifrić, PhD Lino Veljak and Krunoslav Nikodem (Faculty of Philosophy in Zagreb), PhD Siniša Tatalović (Faculty of Political Sciences in Zagreb), PhD Ivo Cvitković (Faculty of Political Sciences in Sarajevo), PhD Milan Komac (Institute for Ethnic Studies in Ljubljana),

Dana Gavreliuc, Alin Gavreliuc, Daniela Rejs and Robert Rejs (Western University in Temishvar), Sandra Dungaciu and Dan Dungaciu (University in Bucharest), Vladimir Rukavišnjikov (College for Economics of the State University in Moscow), Ljudmila Beljajeva (Institute for Philosophy at the Russian Academy of Sciences in Moscow), Zinaida Golenkova (Institute for Sociology at the Russian Academy of Sciences in Moscow) and Anatolij Samarin (Centre for Conflictology at the Russian Academy of Sciences in Moscow).

As the highlight of the gained experience during the realisation of the four-year-long project, at the round table held in December 2005 at the Faculty of Philosophy in Niš, the members of the research team, supported by their colleagues from various universities from the neighbouring Balkan countries (Bulgaria, Macedonia, Croatia, Bosnia and Herzegovina), suggested establishing the *Centre for the Studies of Balkan Cultures* at the University of Niš.

And not only that. In a new five-year-long cycle of research (2006-2010) of the Ministry of Science and Environmental Protection of the Republic of Serbia, a slightly modified research team was approved a financial support of the new macro project, titled “The Culture of Peace, Identities, and Inter-ethnic Relations in Serbia and at the Balkans in the Eurointegration Process” (149014D).

Editors

Ljubiša Mitrović¹

SAVREMENI BALKAN U MREŽI MEGATRENDOVA GLOBALNOG I REGIONALNOG RAZVOJA²

Trendovi nam govore o smeru kretanja, a na vama je da odlučite. No, trendove je, poput konja, lakše jahati u smeru kojim su već krenuli.

John Naisbitt, *Megatrendovi*

Izazovi megatrendova u savremenosti

Pod *megatrendovima* podrazumevamo opšteistorijske tendencije koje, kao izraz dubljih strukturalnih zakonitosti u društvenom razvitku, opredeljujuće utiču na strukturu i dinamiku društva, način života ljudi i ponašanje društvenih grupa u jednoj epohi. O njima istraživači različito pišu – kao o zakonima društvene dinamike, o istorijskim i razvojnim talasima (F. Brodel, A. Tofler), “strelama vremena” (A. Turen) i “duhu vremena” (E. Moren). Američki sociolog Dž. Nizbet u svojoj studiji “Megatrendovi” i “Megatrendovi 2000”, između ostalog, piše: “Megatrendovi nam govore o smeru kretanja /.../ koje je, poput konja, lakše jahati u smeru kojim su već krenuli”.³

Tranzicija, kao globalni društveno-istorijski proces, nije unilinearno kretanje u jednom smeru. Ona je protivrečan i tegoban društveni proces, različitog smera, sa neizvesnim istorijskim ishodom. Ona može predstavljati proces istorijske inovacije, ali i socijalne regresije i restauracije. U vezi s tim, I. Volerstin piše: kad sistem uđe u tranziciju, onda on ulazi u polje neizvesnosti, sa brojnim alternativama. Kvalitet i smer društvenih promena zavisi od niza faktora i aktera, ali i od našeg moralnog i političkog udela u borbama svog vremena. “Jer doba tranzicije nije prijateljska sportska utakmica. Ona je žestoka bitka za budućnost i dovešće do oštre podele među nama /.../ Ishod bitke je veoma neizvestan. Ali, u razdobljima tranzicija niko ne uživa luksuz da sedi sa strane.”⁴

Živimo u burno doba “globalne tranzicije” (I. Volerstin), tj. globalne transformacije savremenog sveta, kada svetski sistem, iz krize i svojih protivrečnosti, sabira snage da, prema proceni najinventivnijih analitičara, do sredine 21-og veka pređe u novu društvenu sistemsku postkapitalističku strukturu. Ovom vrstom dinamike zahvaćeni su svi delovi svetskog sistema (svetski centar, poluperiferija i periferija), mada svaki deo različitim ritmom i u različitom smeru. Dok su najrazvijeniji delovi svetskog sistema u procesu

¹ Redovni profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu. E-mail: ljubisa@filfak.ni.ac.yu

² Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

³ O tome više videti u: Dž. Nizbet, *Megatrendovi*, Globus, Zagreb, 1985.

⁴ I. Volerstin, *Opadanje američke moći*, CID, Podgorica, 2004, str. 174-178.

kretanja od industrijskog ka postindustrijskom društvu i informatičkoj civilizaciji, dotle su zemlje svetske poluperiferije na putu od autoritarnog sistema ka modernom građanskom društvu, a svetska periferija od tradicionalnih društava ka industrijskom društvu.

U ovim različitim regijama savremenog globalnog svetskog sistema ljudi žive u različitim društvenim strukturama, imaju različit nivo kvaliteta načina života. U vezi sa tim A. Tofler u svojoj studiji "Šok budućnosti" piše: da 5% svetske populacije živi u budućnosti, 25 % u sadašnjosti, a 70 % u prošlosti.

Najrazvijeniji delovi globalnog svetskog sistema (zemlje tzv. svetskog centra) žive u znaku informatičke paradigme razvoja (M. Kastels) i novih megatrendova 2000.

Tabela 1

Deset ključnih razvojnih megatrendova druge polovine i s kraja XX veka

10 megatrendova koji opisuju osnovne karakteristike civilizacijskog razvoja u drugoj polovini ovog stoleća	10 megatrendova na kraju XX veka
1. od industrijskog ka informatičkom društvu	1. ekonomski prosperitet je planetarni fenomen
2. od klasične ka visokoj tehnologiji	2. umetnost zamenjuje sport kao najvažniji sadržaj slobodnog vremena
3. od nacionalnih ka svetskoj (globalnoj) privredi	3. razvija se tržišni socijalizam
4. od kratkoročnih ka dugoročnim ciljevima	4. globalizacija stila života, uz jačanje kulturnog nacionalizma
5. od centralizacije ka decentralizaciji	5. privatizacija države blagostanja
6. od institucija ka samopomoći	6. region Pacifika postaje ekonomski centar sveta
7. od predstavničke ka participativnoj demokratiji	7. porast uloge žena u biznisu i politici
8. od hijerarhijske ka mrežnoj (network) organizaciji	8. nastupa "vek biologije" koji zamenjuje "vek fizike"
9. od Severa ka Jugu	9. uspon novih vrednosti kao što su etičnost, odgovornost, inicijativnost i kreativnost
10. od ili-ili ka višekratnim opcijama	10. trijumf individualnosti i personalnosti

Izvor: Naisbitt, J., "Megatrends: Ten New Directions Transforming Our Lives", New York, 1982; Naisbitt, J., Aburdene, P., "Megatrends 2000", New York, 1990. (Prema knjizi S. Pokrajca "Tranzicija i tehnologija", Beograd, 2000, str. 158).

Deset najrazvijenija megatrendova koji su oblikovali sliku sveta, strukturu i dinamiku globalnog svetskog društva u drugoj polovini XX veka, (kretanje društva od industrijskog ka informatičkom, od klasične tehnologije ka visokoj tehnologiji, od nacionalnih privreda ka svetskoj, od kratkoročnih ka dugoročnim ciljevima, od centralizacije ka decantralizaciji, od institucija ka samoregulaciji-samopomoći, od predstavničke ka participativnoj demokratiji, od hijerarhijske ka mrežnoj organizaciji, od Severa ka Jugu, od ili-ili ka višekratnim opcijama), na početku trećeg milenijuma dopunjeni su novim (videti tabelu 1). Osnovna karakteristika savremenog svetskog društva je da je ono zahvaćeno procesima globalizacije i da ona ima brojne

implikacije na njegovu strukturu i dinamiku (visoka tehnološka i komunikaciona povezanost i međuzavisnost sveta, svetsko tržište, demokratija bez granica, planetarna kultura...). Zbog toga se o ovoj fazi svetskog društva govori kao o globalnom kapitalizmu, globalnom dobu, eri globalizirajućeg sveta i postnacionalnih konstelacija, postmodernom društvu, postindustrijskoj civilizaciji.

Tabela 2

Svetski sistem i novi ciklus transformacije

<i>Tok ka unipolarnom svetu</i>	<i>Nove polarizacije</i>
- Slom istorijskih alternativa ("Realnog socijalizma" i "Trećeg puta") – Inkorporacija postsocijalističkih društava u svetski poredak i nestanak centralne suprotnosti sveta socijalizam – kapitalizam	- Neoliberalni zaokret i drastično povećanje opšteg jaza između "centra" i periferije; stvaranje nove poluperiferije (postsocijalističkih društava)
- Nadmoć globalne ekonomije i politike nad nacionalnom	- Rivalstvo tri forme kapitalizma "Centra"
- Dominacija transnacionalnog kapitalizma u neoliberalnoj formi i razaranje države blagostanja	- Sukob industrijalizma i postindustrijalizma
- Slom bipolarne ravnoteže i stvaranje "koalicije" najbogatijih zemalja – upravljača svetom ("World Governance")	- Sukob civilizacija: zapadne – budizma – islama
- Stvaranje "Nove srednje zone" – zemalja uspešne tranzicije: "paciifičkog pojasa" i užeg kruga postsocijalističkih zemalja – njihov prelaz u orbitu industrijskog društva (kapitalizma)	- Različite regionalne formule

Izvor: M. Pečujlić, *Izazovi tranzicije – novi svet i postsocijalistička društva*, Beograd, 1997, str. 24.

U savremenosti deluju megatrendovi, kao moćne objektivne sile "četiri jahača globalizacije" – tehnološko informatička revolucija i globalna ekonomija, globalna kultura i transnacionalni politički režimi – jezde planetom i povezuju svet u jedinstven "globalni poredak", "svetski sistem".⁵

U savremenosti ovu fazu globalnog kapitalizma karakterišu: delovanje transnacionalnih globalnih korporacija, megaintegracije, visoka međuzavisnost svih delova svetskog sistema koji dovodi do fenomena glokotalizacije sveta (R. Roberson). Živimo u eri visokog naučno-tehnološkog progresa, dominacije neoliberalne strategije globalnog društvenog razvoja i hegemonije snaga krupnog kapitala, tj. transkapitalističke klase u svetskim odnosima. Umesto kretanja svetskog društva ka multipolarizmu, demokratskom policentričnom svetskom sistemu, na delu je unipolarizacija sveta sa SAD na čelu kao globalnim liderom i hegemonom (Z. Bžežinski). Sve je više "teoretičara" na zapadu koji zastupaju tezu o nastanku doba liberalnih imperija, koji žele legitimisati sadašnju nekontrolisanu moć SAD u svetu.

⁵ M. Pečujlić, *Globalizacija – dva lika sveta*, Gutenbergova galaksija, Beograd, 2002, str. 53.

Tabela 3

Rast svetske privrede u poslednjoj deceniji XX veka
% povećanja (smanjenja) BNP

	1990-1995	1996	1997	1998	1999
Svet	2,1	3,5	3,4	1,8	2,7
Industrijski razvijene zemlje					
- SAD	2,5	3,6	4,2	4,3	2,7
- Japan	1,4	5,0	1,6	-2,5	0,3
- EU	1,6	1,6	2,5	2,7	2,3
Zemlje u tranziciji	-6,9	-0,1	2,2	-0,6	2,4
Zemlje u razvoju	4,9	5,7	5,5	1,3	3,4
Afrika	1,3	5,2	3,0	3,0	3,4
Latin. Amerika	3,6	3,6	1,9	1,9	0,1
Azija	6,1	6,8	0,9	0,9	5,1
- Kina	12,0	9,6	7,8	7,8	7,1

Izvor: UNCTAD, *Trade and Development Report*, 2000. str. 8.

Tabela 4

Deset najveći svetskih kompanija

Korporac.	Oblast poslovanja	Aktiva		Prodaja		Broj zaposl.	
		u inostr.	ukupno	u inost.	ukupno	u inostr.	ukupno
Dženeral Elektronik	Elektron. i el. oprema	229 001	575 244	45 403	131 698	150 000	315 000
Vodafon Grup	Telekomu nikac.	207 622	232 870	33 631	42 312	56 667	315 000
Ford Motor kompani	Motorna vozila	165 024	295 222	54 472	163 420	188 453	350 321
Britiš Petroleum kompani	Nafta	126 109	159 125	145 982	180 763	97 400	116 300
Dženeral Motors	Motorna vozila	107 926	370 782	48 071	186 763	101 000	350 000
Royal Dač/Sel	Nafta	94 402	145 392	114 294	179 431	65 000	111 000
Tojota Motor korporejšn	Motorna vozila	79 433	197 270	72 820	127 113	85 057	264 096
Total Fina Elf	Nafta	79 032	89 450	77 461	96 993	68 554	121 469
Frans Telekom	Telekomu nikac.	73 454	111 735	18 187	44 107	102 016	243 573
Ekson Mobil korporejšn	Nafta	60 802	94 940	141 274	200 949	56 000	92 000

Izvor: Svetski izveštaj o investicijama, *Politika*, Beograd, 18. 10. 2004, str. 4.

I dok je svetski centar zaokupljen procesima megaintegracija i globalizacije, u regionu svetske poluperiferije i periferije, suočeni smo sa procesima fragmentacije, retribalizacije i deprivacije ogromnog dela svetskog prostora i stanovništvom koje, ne samo u različitim strukturama već i po kvalitetu života, živi u različitim epohama. Za ovaj pojas društava svetske poluperiferije i periferije može se reći da je u zoni tzv. "rizičnih društava" (U. Bek), visoko konfliktnih, tehnički i ekonomski nerazvijenih, prezaduženih, suočenih sa brojnim civilizacijskim problemima (prehrane, sa epidemijama,

visokim natalitetom i visokim mortalitetom, etničkim sukobima, terorizmom, kriminalom).

Tabela 5

Human development index

Deset prvorangiranih zemalja			Evropske zemlje u tranziciji*		
HDI rang	Zemlja	Vrednost HDI (2000)	HDI rang	Zemlja	Vrednost HDI (2000)
1	Norveška	0.945	29	Slovenija	0.879
2	Švedska	0.941	33	Češka Republika	0.849
3	Kanada	0.940	35	Mađarska	0.835
4	Belgija	0.939	36	Slovačka	0.835
5	Australija	0.939	37	Poljska	0.833
6	SAD	0.939	42	Estonija	0.826
7	Irska	0.936	48	Hrvatska	0.809
8	Holandija	0.935	56	Belorusija	0.788
9	Japan	0.933	60	Rusija	0.781
10	Finska	0.930	62	Bugarska	0.779
			63	Rumunija	0.775
			65	Makedonija	0.772
			80	Ukrajina	0.748
			92	Albanija	0.733

*Podaci o BiH i SCG nisu dostupni.

Izvor: *Human Development Indicators*, 2003, pp. 149-151.

Izveštaji *Human Development Indexa* OUN (i njenih ekspertskih institucija) pokazuju velike razlike u životnom standardu i segregacije razvojnih i životnih šansi stanovništva u najrazvijenijim i najnerazvijenijim zemljama sveta.

Tabela 6

Dubina socijalne polarizacije sveta – kvantifikovana slika

	Udeo u GDP	Udeo u izvozu	Broj svetskih korisnika interneta	Udeo u patentima telefon. lin.	
Najbogatijih 20%	86%	82%	93,3%	74%	95%
Srednja zona	13%	17%	6,5%	24,5%	
Najsiromašnijih 20%	1%	1%	0,2%	1,5%	

Smrtnost odojčadi na 1000 rođenih

	Smrtnost odojčadi	Dužina života
Etiopija	132	40 godina
Indija	118	50 godina
Francuska, SAD	10	74 godine

Informatički jaz

	Postindustrijska društva	Treći svet
Broj telefonskih linija	74,4%	1,5%
Korisnici interneta	93%	0,2%
Udeo u patentima	95%	0,0%

Izvor: Miroslav Pečujlić: *Globalizacija – dva lika sveta*, Gutenbergova galaksija, Beograd 2002, str. 115.

Geopolitički položaj Balkana i njegova geokultura razvoja

Balkan po svom geografskom položaju i istorijsko-civilizacijskom razvoju, predstavlja pupčanik i kolvku Evrope, velika vrata prema Istoku i Zapadu, Severu i Jugu Evrope. Dakle, o njemu s pravom govore kao “*verigama sveta*”,⁶ mostu i granici susreta različitih civilizacija, kao svojevrsnom “*geopolitičkom krstu*”, “*balkanskom geopolitičkom čvoru*”.⁷ Stoga je u pravu naš duhovni učitelj pravoslavlja Sveti Sava, kada je o mestu Srbije na Balkanu, pa samim tim i o Balkanu, pisao kao o Zapadu za Istok i Istoku za Zapad. U geokulturnom smislu, to je prostor na kome se susreću i seku civilizacijski lukovi najvećih svetskih religija (pravoslavlja, katoličanstva i islama). U etnografskom smislu to je zona “etničkog koktela”, kako bi se izrazio Z. Bžežinski. U saobraćajno-komunikacijskom pogledu – to je most između Istoka i Zapada, Severa i Juga. U političko-istorijskom i sociološkom smislu, to je vruće područje deobe naroda i država, balkanizacije, sukoba, migracije, večite tranzicije i seobe naroda. Prostor, koji pati od “viška istorije”, koja se brzo zaboravlja i tragično ponavlja.

U “Enciklopediji Jugoslavije” (1985) Balkan se definiše kao “prostor jugoistočne Evrope između Crnog, Mramornog, Egejskog, Jonskog i Jadranskog mora, što znači da njegovu severnu granicu čini linija povučena od Tršćanskog zaliva do Crnog mora, tj. od Trsta do Odese”.⁸ Polazeći od antropogeografskog položaja Balkana Jovan Cvijić je, govoreći o položaju Balkana, a posebno o položaju Srbije na Balkanu, istakao da smo “izgradili kući na sred puta”. U tom smislu Balkan predstavlja vrata i prag Evrope, njenu tvrđavu ali i most preko koga su se i na kome su se sukobljavale različite civilizacije i vojne formacije velikih sila u svojim krstaškim pohodima u osvajanju sveta.

Tabela 7

Etnička struktura zemalja Jugoistočne Evrope

Zemlja	Većinski narod	%	Najveća manjina	%
Albanija	Albanci	98,0	Grci	1,8
BiH	Tri naroda			
Bugarska	Bugari	85,7	Turci	9,4
Hrvatska	Hrvati	78,1	Srbi	12,2
Grčka	Grci	100,0		
Makedonija	Makedonci	66,4	Albanci	23,1
Rumunija	Rumuni	89,4	Mađari	7,1
Slovenija	Slovenci	87,6	Hrvati	2,7
Turska	Turci	83,0	Kurdi	14,0
Jugoslavija	Srbi	62,9	Albanci	16,5

Izvor: P. Simić, Regionalna saradnja u Jugoistočnoj Evropi: uloga Jugoslavije, u: *Strategije razvoja i regionalna saradnja i integracija na Balkanu*, Filozofski fakultet, Niš, 1999.

⁶ Branislav Matić, Geopolitički ključ za sudbinu “veriga sveta”, *Tajna Balkana*, SKC, Beograd, 1995, str. 8.

⁷ Jovan Ilić, Balkanski geopolitički čvor i srpski etnički prostor, *Geopolitička stvarnost Srba*, Institut za geografske studije, Beograd, 1997, str. 413.

⁸ Videti odrednicu *Balkan* u *Enciklopediji Jugoslavije*, I tom, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1985, str. 361.

Ovaj geopolitički položaj Balkana sa raznovrsnim rudnim bogatstvom, predstavljao je izazov za ratnike i vojne intervencije, za permanentno mešanje velikih sila. Otuda se tzv. istočno pitanje držalo otvorenim u nizu vekova, a Balkan se predstavljao kao svojevrsni "tamni vilajet" sukoba i mržnje, kao "bure baruta".

Učini li se kratak osvrt na savremenu istoriju Balkana, zapaziće se da se upravo na tom području najviše ratovalo u XX veku i počinjeni su najveći genocidi u dva svetska rata. U tom smislu izrazi "balkan", "balkanski", "balkanizacija" služili su za podrugljivo označavanje zone najvećeg rizika u kojoj vladaju nasilje i kaos, deobe i sukobi. Među istraživačima se govori o *homo-balkanikusu* i *balkanizaciji* kao oznaci primitivnog, zlog, kao prostoru mržnje, međusobno zaraćenih država i naroda, u čije se sukobe vazda upliću veliki i moćni koji ih, vlastitim geostrateškim interesom, dalje dele i međusobno sukobljavaju. Nažalost, brojni procesi, vezani za naučno-tehnički progres i modernizaciju sveta u XX veku, koju su izmenili ekonomsko i političko lice Balkana, nisu mnogo promenili njegovu dušu, tj. kolektivnu psihologiju balkanskih naroda. O tome govori i činjenica da su balkanski narodi i danas više skloni deobama nego saradnji i integraciji. U spoljnotrgovinskoj saradnji, njihovi partneri su najčešće drugi narodi, a ne susedi. To, između ostalog, govori o snažnim predrasudama i opterećenjima iz prošlosti koje još uvek žive u savremenosti i dokazuje da u društvenom razvoju ne postoji koincidencija između tehnološko-ekonomskog napretka i kulturnih promena, kao i da se etnički mentaliteti sporo transformišu kroz istoriju. U tom kontekstu posmatrani, kroz odnos prošlosti i savremenosti, balkanski narodi i države su i danas, "udaljeniji nego što su bili u vreme rešavanja Istočnog pitanja", a Balkan je ponovo postao "bure baruta" u funkciji političkih borbi unutrašnjih i spoljnih aktera procesa balkanizacije.⁹

U geopolitičkom pogledu, po svom položaju, Balkan, s pravom ističu istraživači, predstavlja "verigu među svetovima", raskršće i most među različitim kulturama i narodima. Kada se ovakav geopolitički položaj poveže sa njegovim protivrečnim kulturnim identitetom, jer se na ovom prostoru susreću različite kulture i seku lukovi različitih civilizacija, onda je jasno što se o Balkanu govori kao o multietničkom koktelu, prostoru visokih konflikata kroz istoriju, gde postoji fenomen proizvodnje "viška istorije" (M. Ekmečić). U ovom kontekstu, može se s pravom zaključiti da Balkan, pored geopolitičkog položaja, ima specifičnu geoistoriju i geokulturu razvoja.

Ako pod geokulturom podrazumevamo, po I. Volerstinu, specifičnu međuzavisnost između kulture, kulturnog kapitala – ili kulturne dinamike i načina upravljanja jednim prostorom, onda se može govoriti o balkanskoj geokulturi i paradigmi razvoja. Nju karakteriše šarolikost i izukrštenost religijskih kultura, multietičnost, multikulturalnost. Iz "balkanskog etičkog koktela" (Ž. Bžezinski) često su se kroz istoriju rađali sukobi, koji su najčešće podsticani sa strane i instrumentalizovani za potrebe velikih sila. To pokazuje ne samo istorijska prošlost već i savremenost Balkana.

⁹ Momir Stojković, Geopolitički činioci balkanizacije, *Tajna Balkana*, SKC, Beograd, 1995, str. 208.

Tabela 8

Osnovni podaci o veličini, stanovništvu i ekonomskoj razvijenosti balkanskih zemalja

	Zemlja	Površina u 000 km ²	Broj stanovnika u milionima	GDP per capita u USA \$
1	Albanija	28.750	3,44	1.122
2	Bosna i Hercegovina	51.202	3,7	1.140
3	Bugarska	110.212	8,2	5.218
4	Hrvatska	56.538	4,5	4.430
5	Grčka	131.900	10,7	8.125
6	Makedonija	25.713	2,8	1.801
7	Rumunija	238.391	22,7	3.692
8	Slovenija	20.256	2,0	10.958
9	Turska	774.815	63,0	6.326
10	Jugoslavija	102.173	10,6	1.669
	Ukupno	1.540.650	130,8	-

Izvor podataka: *Investment Guide for Southeast Europe*, Bulgaria Economic Forum, Sofia, 2000.

Savremeni Balkan nalazi se u zoni zemalja tranzicije i izbora (Hantington). Većina njegovih zemalja zahvaćena je izazovima tzv. četvrtog talasa – tj. procesima demokratizacije i tranzicije.

Ocena bilansa tranzicije na Balkanu (1989–2004)

Kraći osvrt na bilans tranzicije na Balkanu pokazuje da se sva balkanska društva nalaze u procesu tranzicije, ali da taj proces različito teče u različitim zemljama. Iako je dominantan model neoliberalne strategije zavisne modernizacije, treba istaći da se u dosadašnjem razvoju mogu prepoznati i izdvojiti različiti tipovi tranzicije, tj. različita tranziciona usmerenja – u rasponu od socijaldemokratskog modela evolucione tranzicije u Sloveniji, preko neokonzervativnog modela prigušene ili blokirane tranzicije u Srbiji, do neoliberalne tranzicije u Bugarskoj i Rumuniji. Ovi modeli tranzicije imaju različite implikacije na razvoj, na socijalnu strukturu i društvene odnose.¹⁰

Tabela 9

Dubina recesione krize u postsocijalističkim zemljama

Poljska	122	Slovenija	108
Mađarska	99	Hrvatska	77
Češka	95	Makedonija	57
Rumunija	73	Srbija	50
Bugarska	65		
Rusija	51		

Izvor: S. Bolčić *Postsocijalistička transformacija i društvene nejednakosti u Srbiji u komparativnoj perspektivi, Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2002, str. 36.

¹⁰ Videti opširnije o tome u autorovoj studiji *Put u zavisno društvo (Bilans tranzicije na Balkanu)*, Institut za politikološke studije, Beograd, 2004.

Zajednički imenitelj dosadašnje tranzicije na Balkanu jeste: duboka recesiona kriza u postsocijalističkim zemljama Balkana, periferizacija privrede i društva, istorijska restauracija kapitalizma poluperiferije, nastanak visokokonfliktnih zavisnih društava rizika, sa neizvesnom budućnošću.

Tabela 10

Spoljni dugovi zemalja Balkana (godišnji prosek 2000-2002)

Zemlja*	Ukupan spoljašnji dug u odnosu na izvoz robe i usluga	Ukupan spoljašnji dug kao % bruto nacionalnog dohotka	Servisiranje ukupnog duga kao % izvoza robe i usluga
Albanija	84	30	4
BiH	107	47	7
Bugarska	132	77	17
Hrvatska	145	78	28
Makedonija	101	45	15
Rumunija	103	36	22
SCG	280	108	3
Turska	227	75	48

*Podaci se odnose na zemlje u razvoju pa nije uključena Grčka.

Izvor: *World Bank: Global Development Finance 2004 – Harnessing Cyclical Gains for Development*, www.worldbank.org., str. 227-229.

Blokirana tranzicija ili radikalna neoliberalna strategija sa “šok terapijom” dovela je do deindustrijalizacije balkanskih zemalja, do pada proizvodnje i velike nezaposlenosti, do rasta spoljnih dugova i stvaranja u ovom regionu zavisnih društava. Ovi procesi praćeni su retradicionalizacijom i retribalizacijom, tj. dezintegracijom i atomizacijom ovog prostora sa brojnim sukobima.

Tabela 11

Nivo razvoja Zapadnog Balkana i najuspešnijih privreda u tranziciji

Zemlja	Broj stanovnika u 000	BDP u mil. \$	BDP po glavi u \$	Realne stope rasta BDP-a u %		
				1991-2002.	2002.	Projekc. za 2003
Albanija	3 100	4 667	1 505	1,8	4,7	6,0
BiH	3 750	5 267	1 405	26,2	3,5	3,5
Hrvatska	4 400	22 436	5 065	-0,5	5,2	4,0
Makedonija	2 044	3 690	1 809	-1,2	0,3	2,0
SCG	8 305	15 686	1 889	-5,6	3,0	5,0
Slovenija	1 996	21 996	11 022	2,0	3,2	3,3
Češka	10 189	69 514	6 822	0,5	2,0	2,0
Mađarska	10 164	65 814	6 476	1,2	3,3	3,2
Poljska	38 621	118 608	4 883	3,3	1,4	2,5

Izvor: *Ekonometar*, „Politika“, 16. 09. 2003.

Uporedimo li zemlje jugoistočne Evrope ili tzv. Zapadnog Balkana, sa srednjoevropskim – koje se nalaze u procesu tranzicije, da se zapaziti velika razlika u pogledu ključnih indikatora razvoja (rasta stope bruto proizvoda).

Izazovi megatrendova na Balkanu i savremeni odgovori njegovih aktera

Iako se Balkan nalazi, u geopolitičkom i geokulturnom pogledu, na raskršću svetova, u poslednjoj deceniji XX veka, on je postao "slepo crevo" evropske civilizacije i nova poluperiferna zona svetskog kapitalizma. Umesto demokratizacije, modernizacije i razvoja, nakon urušavanja socijalističkih režima, on je doživeo pluralizaciju bez istinske demokratije, tranzicionu recesiju, socijalnu regresiju i civilizacijski pad. Ključni megatrendovi, koji idu iz globalnog svetskog okruženja, kao da zaobilaze Balkan. Stoga je on još uvek zona rizika, a ne izazov za nove investicije i razvoj.

Savremeno balkansko društvo i njegovi akteri, uz brojne protivrečnosti i negativne tendencije ispoljene u periodu 1989–2000. (o kojima je bilo reči), danas se polako otvaraju (bar deklarativno, na nivou političkog ponašanja elita) za izazove megatrendova – kao što su to: tranzicija, modernizacija, reintegracija i evrointegracija, regionalizacija i globalizacija. Pri tome, treba reći da se ovi megatrendovi, u ovom delu svetske poluperiferije, specifično manifestuju i sporo realizuju.

Na ovom prostoru megatrend tzv. trećeg talasa (Hantington) ili "četvrtog talasa" (M. Pečujlić) realizuje se uz brojne protivrečnosti, u dvema formama kao neoliberalna zavisna modernizacija ili kao tradicionalna autoritarna modernizacija. Izuzev Slovenije koja se u tranziciji oslanja na jedan mešoviti hibridan model liberalno-demokratski i socijal-demokratski koncept razvoja, ostale države i države nastale posle 1989. godine imaju modele tranzicije i razvoja koji su kontraproduktivni i udaljavaju ove zemlje od evropskog razvoja. Jednom reči, sve su zemlje deklarativno okrenute procesima političke demokratizacije, liberalizacije, tržišne privrede i modernizacije, ali ove procese različito realizuju u praksi.

Na izazove procesa globalizacije (u formi regionalizacije i evrointegracije) različit je bio odgovor balkanskih elita. U početku, devedesetih godina sa dozom otpora i negativnim opredeljenjem, dok su danas evoluirale u svojim stavovima i u svim zemljama prisutan je pozitivan stav (privrednih i političkih elita) prema procesima globalizacije, tj. evrointegracije Balkana. Ulazak u evrointegracijske procese i strukture danas se shvata kao neophodnost za uspešni tranzicioni razvoj i napredak balkanskih društava. Za sada je jedino Slovenija punopravni član, a ostale kandidati, izuzev SCG, BiH i Albanije koje vrše pripreme kroz rad na studijama izvodljivosti za kandidaturu i čiji se prijem, prema procenama analitičara, očekuje posle 2010. godine.

Shvatajući novi "duh vremena" (E. Moren) balkanske elite okrenule su se evrointegracijskim procesima. To potvrđuje i rezultat našeg empirijskog istraživanja iz 2003. godine, na prostoru Srbije, Makedonije i Bugarske, kao i brojna druga istraživanja. Promene su nastale kako u ponašanju elite tako i postepeno u najširim slojevima populacije.

Postavlja se pitanje – u kojim strategijama modernizacije, razvoja i integracije novoformirane balkanske elite traže i nalaze odgovor na savremene izazove megatrendova.

Tabela 12

Strategije razvoja i tip tranzicije

<i>Tip tranzicije</i>	<i>Model strategije</i>	<i>Tip društva</i>
1. Inverzivna, regresivna, predmoderna	Retradicionalizacija (etnofeudalizam tribal society)	Tradicionalno, predgrađansko, protomoderno
2. Reverzibilna neoliberalna	Zavisna modernizacija (neoliberalizam)	Kapitalističko, periferno, zavisno
3. Reverzibilna neokonzervativna	Deformisana realsocijalistička, autoritarna, modernizacija (neoetatizam)	Poluperiferno politokratsko
4. Progresivna socijaldemokratska (tranzicija sa socijalnom odgovornošću)	Socijaldemokratska modernizacija (socijalno partnerstvo, socijalna država "welfare state")	Moderno, razvijeno, pluralističko, socijaldemokratsko društvo

Izvor: Lj. Mitrović, *Savremeno društvo, strategije razvoja i akteri*, Institut za političke studije, Beograd, 1996, str. 167.

Većina balkanskih elita orijentisana je na strategiju neoliberalnog društvenog razvoja i zavisne "klonirane" modernizacije i rekolonizacije ovog prostora. Efekti ove strategije u društvenoj praksi vode proizvodnji zavisnog društva. Po obeležjima nastajuće strukture i karakteru društvenih odnosa u ovim zemljama u toku je periferizacija privrede i društva, formiranje društava poluperifernog kapitalizma na Balkanu.

Ka kulturi mira, saradnje i evrointegracije na Balkanu

Balkanske zemlje zahvaćene su "četvrtim talasom" demokratizacije (1989) i demokratske tranzicije. Promena monopartijskih režima omogućila je prelazak od autoritarnih sistema ka demokratskom, pluralističkom globalnom društvu. Procesi modernizacije i razvoja odvijaju se uz brojne protivrečnosti: s jedne strane uz otpor snaga neokonzervativizma u liku kontramodernizacije i retradicionalizma, i sa druge uz agresivan nastup snaga neoliberalne ideologije ("šok terapije") strategije zavisne modernizacije.

Izmenjena priroda političkih sistema omogućila je dalje radikalne promene drugih podsistema globalnog društva, tj. društvene strukture. Najvidljivije su promene u načinu proizvodnje gde se društveno-svojinski odnos zamenjuje privatno-svojinskim odnosom. Zatim, tu su promene u klasno-slojnoj kompoziciji, gde nastaje diferencijacija strukture – nov stratifikacijski sistem u kome – izranja sloj neoburžoazije kao najviši na piramidi socijalne moći, potom sloj nove srednje klase i najveći broj populacije, preko dve trećine, pripada osiromašenim slojevima radnika, seljaka, nezaposlenih i drugih marginalnih grupa. U ovakvom "rizičnom društvu" ekstremne eksploatacije, rastu tenzije, protivrečnosti i sukobi. Radi se o visoko rizičnim društvima. Ovoj vrsti klasno-socijalnih protivrečnosti u dobrom delu regiona (posebno Kosovo, Makedonija, BiH) pridružuju se i etnički i religijski konflikti. Istraživanja (naša i druga) pokazuju postojanje etničke distance. Problemi nastaju kada se ove distance povežu sa socijalnim

nejednakostima, politički instrumentalizuju od strane političkih elita u zemlji ili ino-faktora u geostrateškoj igri interesa. Poznato je da je “balkanski etnički koktel” – uvek korišćen u cilju geostrategijskih igara velikih sila, kako kroz istoriju tako i u savremenosti.

Bez obzira na ove brojne protivrečnosti u procesu modernizacije i razvoja, balkanske elite i većina populacije pozitivno su okrenuti izazovima megatrendova u savremenosti. Istraživanja pokazuju da je većina za uključivanje balkanskih zemalja u EU i njenu podelu rada, da se u tom kontekstu i doživljava vlastiti kulturni identitet, kao sastavni deo evropskog identiteta, tj. jedinstvenog kulturnog prostora.

Stvaranje megaintegracija u savremenom svetu jedan je od oblika ispoljavanja globalizacije. Preko njih se afirmiše nova svetska podela rada i stvaraju osnove jedinstvenog svetskog tržišta. U tom kontekstu i stvaranje Evropske unije i njeno širenje na Istok u funkciji je uključivanja novih privreda ovih zemalja u evropsku i svetsku podelu rada, radi proširivanja tržišta jeftine radne snage i sirovina. Iako privredne i političke elite istočnoevropskih zemalja, posebno Balkana, polažu veliku nadu da će priključenjem u EU rešiti brojne svoje probleme, treba reći da je širenje EU na istok prevashodno ekonomski interes krupnog kapitala razvijenih zemalja EU. Motornu snagu za proširenje EU u pravcu Istoka predstavlja produktivnost velikih zapadnoevropskih kompanija, koje traže prostor za ulaganje svog kapitala i ostvarivanje profita, dok političke elite istočne Evrope imaju zadatak da pripreme svoje zemlje i “pripitome” svoje građane za status periferije u EU.¹¹

Tabela 13

Dinamika ulaska zemalja Jugoistočne evrope u EU

	SSP	Članstvo u EU	Uvođenje evra
Bugarska		2007.	2009.
Rumunija		2007.	2012.
Hrvatska	2004.	2008-2009.	2010-2012.
Makedonija	2004.	2013.	2015.
Albanija	2007.	posle 2013.	posle 2015.
BiH	2007.	posle 2013.	posle 2015.
Srbija	2007.	posle 2013.	posle 2015.
Crna Gora	2007.	posle 2013.	od 2002.
Kosovo	2007.	posle 2013.	od 2002.

SSP = sporazum o stabilizaciji i pridruživanju

Izvor: Evropski forum, Objavljeno kao dodatak nedeljnika *Vreme*, broj 725 od 25. 11. 2004, str. 4.

Bez obzira na neke nacionalne i kulturne osobenosti pojedinih zemalja, za ceo region se može reći da je za razliku od stanja 1990–2000, danas više okrenut evrointegracijskim procesima, da je u traganju za strategijom standardizacije i adaptacije primerenim EU i da se sa manje predrasuda otvara prema procesima globalizacije u Evropi i svetu.

Ove i druge karakteristike delovanja aktera na Balkanu omogućuju nam da zaključimo da na ovom prostoru narastaju snage mira i saradnje.

¹¹ Hanes Holbauer, *Proširenje Eu na Istok*, Filip Višnjić, Beograd, 2004, str. 227.

Ako izuzmemo Kosovo, koje će još dugo biti faktor nestabilnosti (pre svega, zbog njegove predmodernosti, zaostalosti, retradicionalizacije, etnocentrizma i velikoalbanske ideologije), ne samo na Balkanu već i u Evropi, može se reći da u drugim delovima ovog prostora rastu demokratski potencijali kulture mira i saradnje.

Najzad, da zaključimo: samo onim tempom kojim se balkanske elite budu odvajale od etnocentričnih mapa istorije (geoistorije) i okretale budućnosti, kroz nove razvojne projekte, izgradnji modernog društva, jačanju procesa regionalne i evropske integracije, biće izvesno afirmisanje na delu politike mira i saradnje, uspostavljanje Balkana kao zone stabilnosti bez protektoracije – kao istinski ujedinjenog prostora ravnopravnih građana, naroda i evropeiziranih društava. U suprotnom, Balkan će se pretvoriti u zonu zavisnih društava perifernog kapitalizma, opterećenu sukobima; u “rak-ranu” Evrope i modernog sveta. Izgleda da ova “veriga među svetovima” samo u kontekstu evrointegracijskih procesa može iznova naći svoj pravi ključ za mir, stabilnost i budući razvoj. U suprotnom, ostaće dugo zona konflikata i protektoracije velikih sila.

Tabela 15

Da li mislite da bi ulazak Balkana u Evropsku uniju bio brži ako:

	Broj	%
svaka zemlja pojedinačno bude primljena u EU	1025	57.4
balkanske zemlje ostvare prvo međusobnu integraciju i kao region budu primljene u EU	742	41.5
Bez odgovora	19	1.1
Ukupno	1786	100.0

Ivor: Rezultati empirijskog istraživanja *Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i odnos aktera prema integracionim procesima na Balkanu*, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, 2003.

Iako je poželjna alternativa najpre regionalna saradnja, povezivanje i integracija balkanskih zemalja, a onda ulazak u Evropsku uniju, aktuelna praksa (koju potvrđuju i rezultati iz našeg istraživanja) pokazuje tendenciju da svaka balkanska država samostalno teži da uđe u EU. Dakle, ujedinjavanje balkanskih naroda i država, u sadašnjoj fazi istorijskog razvoja, biće posredovano kroz sistem evropskih institucija i novu međunarodnu podelu rada u globalnom svetskom društvu. To je tendencija i savremenog društvenog razvoja na Balkanu.

Rezime zaključnih stavova:

1. Savremeno svetsko društvo u znaku je “globalne tranzicije” (I. Volerstin), koja se ne ostvaruje po jednom univerzalnom modelu (u stilu kretanja “regatama”, sa različitim tempom u pojedinim regijama, kod pojedinih zemalja savremenog sveta), već ima pluralističko lice i protivrečan identitet: to je put društvenih promena različitog socijalnog smera i dometa.

2. Ključni megatrendovi 2000, definisani od strane Dž. Nizbeta i saradnika: a) naučno-tehnološka revolucija (treći talas – A. Tofler); b) politička demokratizacija (četvrti talas – S. Hantington), c) kretanje od

komandne ka tržišnoj ekonomiji; d) od nacionalnih ekonomija ka svetskoj ekonomiji; e) od predstavničke demokratije ka participativnoj demokratiji; f) od centralizacije ka decentralizaciji; e) globalizacija i regionalizacija sveta;

3. Svetski centar u znaku je *Megatrendova 2000*, paradigme naučno-tehnološke revolucije i informatičkog razvoja, ka postindustrijskoj civilizaciji ili budućoj postkapitalističkoj alternativni, koja će se (prema predviđanjima I. Volerstina) ostvariti oko 2050. godine, kada će stari sistem preći u novu istorijsku formu svetsko-istorijskog sistema.

4. Zemlje Srednje i Istočne Evrope i Balkana u znaku su tranzicije – trećeg ili četvrtog talasa demokratizacije (S. Hantington), koji označava smenu autoritarnih sistema i kretanje ka demokratskim, pluralističkim sistemima tzv. otvorenog društva.

5. U većini postsocijalističkih zemalja, tranzicija se na Balkanu ostvaruje kao istorijska restauracija kapitalizma poluperiferije. Umesto demokratske tranzicije na delu je tranzicioni haos (I. Volerstin). Poluperiferizacija privrede i društva, praćena je, uz upotrebu i zloupotrebu političke sile (što po Z. Vidojeviću podseća na obrnuti boljševizam), koja atomizira društvo i fragmentiše proizvodne snage, uz bućnu retoriku o demokratizaciji i evrointegracijama. U ovom kontekstu, modernizacija je redukovana na kloniranu modernizaciju, na forsiranje neoliberalne strategije zavisne modernizacije koja ostavlja brojne negativne posledice na privredu, društvo i kulturu ovog regiona.

6. Na Balkanu ovi megatrendovi ispoljavaju se specifično i postaje različit odnos društvenih aktera prema njima. Na planu ideološkog opredeljenja aktera to se manifestuje kroz: a) orijentaciju aktera ka modernizaciji, b) prema demokratizaciji, c) prema liberalizaciji, d) prema evrointegraciji, e) prema globalizaciji.

7. Umesto procesa pozitivnog ostvarivanja megatrendova, na žalost, u društvenoj praksi Balkana, suočeni smo sa degenerisanim i negativnim procesima koji se manifestuju: umesto modernizacije na delu je kontramodernizacija, umesto industrijalizacije i informatizacije ostvaren je proces deindustrijalizacije, umesto regionalne i evropske integracije na delu je proces fragmentacije, atomizacije političkog prostora i retribalizacije.

8. Rečju, na Balkanu tranzicija je redukovana na liberalizaciju, kontramodernizaciju, retribalizaciju i socijalnu regresiju. Iza ideološkog paravana i političke retorike, iza novog govora novodemokrata, na delu je istorijska restauracija modela poluperifernog kapitalizma, “put u zavisno društvo”, društvo rizika, koje iza paravana “ljudskih prava i sloboda” i globalne demokratije, sadrži sasvim drugu istinu o prirodi vlastitog antagonističkog identiteta.

9. Izazovi globalizacije i evropskih integracija predstavljaju mobilizatorsku silu za aktere novih proizvodnih snaga na Balkanu. Pitanje njegovog uključivanja u evrointegracijske procese – ključno je pitanje njegovog izlaska iz krize na put modernog razvitka i napretka.

No, ovde treba razlučiti ideološke i političke iluzije, pa i nivo normativnog, institucionalnog uključivanja Balkana u strukture EU, od faktičkih promena njegovog položaja i uloge u evropskoj međunarodnoj podeli rada. To će biti dug, mukotrpan put praćen brojnim protivrečnostima, sa neizvesnim posledicama po budućnost balkanskih naroda.

EKONOMIJE BALKANSKIH ZEMALJA U PROCESU REGIONALNE I EVROPSKE INTEGRACIJE⁴

Uvod

Balkan kao geografsko područje, predstavlja deo Evrope i sveta, a privreda balkanskih zemalja deo evropske i svetske ekonomije. Međutim, istorijski, kulturni i politički procesi na prostoru Balkana tokom 19. i 20. veka uticali su na produbljivanje jaza između balkanskih zemalja i zemalja Zapadne Evrope. Sa izuzetkom Grčke i Slovenije, koje su nakon Drugog svetskog rata uspele da uhvate priključak sa razvijenim zemljama, ostale balkanske zemlje i dalje u ekonomskom smislu predstavljaju ekonomsku periferiju Evrope. Istorijski posmatrano, Balkan je uvek bio među najnerazvijenijim regionima Evrope. To je imalo nepovoljan uticaj na količinu i kvalitet znanja i mogućnosti njegove kontinuirane ekspanzije. Očigledna posledica je spori napredak tehnologije, razvoj institucionalne infrastrukture koja ne podstiče rast i, usled toga, spori ekonomski razvoj. Pozicija ovog regiona u odnosu na razvijene evropske zemlje ostala je nepromenjena tokom relativno dugog perioda. Iako je bilo perioda smanjivanja apsolutnog jaza (bivša SFRJ, Bugarska, Rumunija u periodu nakon drugog svetskog rata do početka sedamdesetih godina ostvarivale su privredni rast koji je omogućio ublažavanje razvojnog jaza), relativna pozicija regiona prema Zapadnoj Evropi ostala je nepromenjena.

Balkan je u prošlosti, a i danas, poznat kao region sukoba i podela koji su nastali kao rezultat unutrašnjih političkih, verskih, ideoloških i drugih razlika, ali i uplitanja velikih sila – ostvarivanja njihovih interesa na ovom prostoru. Nizak nivo ekonomske i druge saradnje među balkanskim državama i narodima, ima za posledicu političku nestabilnost i ekonomsku nerazvijenost. U savremenim uslovima ona se manifestuje u sporom prevazilaženju ekonomskih problema i sporom ekonomskom razvoju.

Globalizacija, regionalizacija i evrointegracija postali su megatrendovi u razvoju ekonomije i društva. Balkan njima pristupa kao neophodnom uslovu svog ekonomskog i društvenog razvoja, samostalno ili pod pritiskom i uz pomoć savremenih političkih moćnika. Regionalizacija i evrointegracija Balkana treba da doprinesu ubrzanju rešavanja njegovih brojnih ekonomskih i političkih problema. U tom procesu on treba da

¹ Redovni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu. E-mail: bomil@prafak.ni.ac.yu

² Docent Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu. E-mail: sgolub@ptt.yu

³ Docent Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu. E-mail: pepi@prafak.ni.ac.yu

⁴ Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

postane područje mira, međusobnog poverenja i saradnje, područje visoke integrisanosti u evropske tokove i visoko zavisno od njih.

Ekonomije balkanskih zemalja nalaze se u procesu razvoja koga karakterišu opterećenja prošlosti ali i izazovi budućnosti. U radu se sagledavaju razvojni procesi u tim ekonomijama pojedinačno, opšte karakteristike ekonomskog razvoja Balkana i pojedinih grupa zemalja u okviru njega; međusobni odnosi balkanskih zemalja sa njegovim okruženjem, posebno odnosi prema Evropskoj uniji, itd. Pored ocene tih odnosa i trendova u njima, na kraju daju se sumarne ocene i preporuke koje mogu da predstavljaju osnovu za buduću aktivnost država i drugih subjekata u procesu regionalizacije i evropske integracije.

Ekonomski rast i razvoj balkanskih zemalja

Istorijski posmatrano, region Balkana uvek je svrstavan među najnerazvijenijim regionima Evrope. Locirane na periferiji kontinenta balkanske zemlje su uglavnom ostale nerazvijene do Drugog svetskog rata. Promene u nivou *per capita* dohotka balkanskih zemalja u odnosu na kontrolnu zemlju ili grupu zemalja izvesno je najbolji indikator promena u relativnoj ekonomskom položaju ove grupe zemalja. Tako S. Babanassis navodi da je GNP *per capita* Bugarske, Grčke i Srbije 1850. godine iznosio 67%-78% prosečnog GNP *per capita* razvijenih evropskih zemalja. Šest decenija kasnije, 1913. godine, GNP *per capita* je smanjen na 49-63% proseka evropskih zemalja. To znači da je u periodu 1850-1913. godine razvojni jaz između balkanskih zemalja i razvijenih evropskih država uvećan. Nezadovoljavajući ekonomski rast ilustruju i podaci po kojima je u ovom periodu GNP *per capita* evropskih zemalja uvećan za 61%, dok je u Srbiji uvećan za 28%, u Bugarskoj 31%, Grčkoj 41%, Rumuniji 53% i 63% u Austro-Ugarskoj.⁵

Tabela 1

Promene u nivou *per capita* GNP u USD (1960)

Zemlja	1850.		1913.	
	u USD	u %	u USD	u %
Evropa prosek	283	100	534	100
Bugarska	210 ^a	74	263	49
Grčka	215	76	322	60
Rumunija	190	67	336	63
Srbija	220 ^a	78	284	53
Rusija	175	62	326	61
Austro-Ugarska	283	100	498	93

^{a)} Podatak za 1860. godinu.

Izvor: P. Bairoch, Europe's Gross National Product: 1800-1975, *The Journal of European Economic History*, No. 2/1976, p. 286.

⁵ S. Babanassis, Long-term Economic Development Trends in South-Eastern Europe (1850-2003), *South Eastern Europe Journal of Economics*, No. 1/2003, p. 28.

Između dva svetska rata razlike u ekonomskom položaju ovih zemalja se još više uvećavaju. U periodu 1946-1980. godine, startujući od relativno niske početne pozicije, balkanske zemlje beleže smanjenje jaza u dohotku u odnosu na zemlje EU. Nakon 1980. godine jaz u dohotku počinje ubrzano da se povećava u zemljama koje su obuhvaćene tranzicionim procesom (sa izuzetkom Slovenije). Ne samo da je anulirano ono što je bilo postignuto tokom prethodne 3-4 decenije, već je tokom devedesetih godina došlo do nezabeležene erozije relativnog i apsolutnog nivoa dohotka balkanskih zemalja u tranziciji. Razlika u dohotku balkanskih zemalja i EU ne samo da se nije smanjila tokom 90-tih, već je osetno povećana. Činjenica je da je 2000.godine relativni položaj ovih zemalja kao celine u odnosu na prosek zemalja EU gori nego što je bio 1950-tih. Tako je GNP *per capita* Turske ostvaren u 2000. godini iznosio svega 23% prosečnog GNP *per capita* EU, Bugarske i Rumunije 24%, Albanije 17%, 33% Makedonije i 38% Hrvatske. Ovaj odnos je znatno povoljniji kada su u pitanju novoprimljene članice EU, pa GNP *per capita* Mađarske ostvaren u 2000. godini iznosio je 53% prosečnog GNP *per capita* EU-15 zemalja članica, Slovenije 70% i Kipra 74%. Grčka je u istom periodu uspeła da smanji razvojni jaz od 62,2% na 70,9% GNP *per capita* EU-15.⁶

Primarni uzrok dramatičnog zaostajanja balkanskih zemalja jeste znatno, i različito po zemljama, smanjenje potencijala rasta, uzrokovano na prvom mestu apsolutnim smanjenjem raspoloživih i upotrebljivih proizvodnih faktora. Potencijal rasta ovih privreda – koji je bio sličan i uniforman u prošlosti – postao je potpuno različit za vreme tranzicije. Indikator kvaliteta fizičkog i ljudskog kapitala u tranzicionim privredama jeste mogućnost prilagođavanja tržišnim uslovima, odnosno sposobnost tog kapitala da omogući proizvodnju koja može konkurisati na svetskom tržištu.

Tabela 2

Stope rasta GDP u balkanskim zemljama

Zemlja	1980-1990	1990-2001	2002	2003	2004*
Albanija	1,5	3,7	4,7	6,0	6,0
BiH	-	-	3,5	4,7	5,5
Bugarska	3,4	-1,2	4,8	5,0	5,0
Hrvatska	-	1,1	5,2	4,7	5,0
Makedonija	-	-0,2	0,7	3,0	4,0
Rumunija	1,0	0,4	4,9	4,5	5,0
Slovenija	-	2,9	3,0	4,3	4,8
SCG	-	-	4,0	3,3	4,3
Grčka	0,9	2,4	3,8	4,1	4,3
Turska	5,3	3,3	7,8	5,2	5,0

*Projekcija.

Izvor: Za periode 1980-90. i 1991-01.: World Bank: World Development Indicator, 2003. godine. Za period 2002-2004: Investment Guide for Southeast Europe 2004. (www.seeeurope.net).

⁶ *Ibid*, 30.

Podaci dati u tabeli 2 pokazuju da balkanske zemlje počev od 2000. godine beleže povećanje stope rasta GDP, što bi se moglo protumačiti kao ekonomski oporavak ovih zemalja. Međutim, to je samo delimično tačno. To bi se moglo odnositi na Sloveniju i delimično za Bugarsku, Rumuniju i Hrvatsku, ali ne i za ostale zemlje. Upravo te preostale zemlje (Bosna i Hercegovina, Makedonija i Srbija i Crna Gora), imale su devedesetih godina najveći pad proizvodnje. Pored pozitivnih stopa njihovog privrednog rasta poslednjih godina, one su još uvek daleko od privrednog oporavka.

Interesantan je pogled na Grčku i Tursku kroz prizmu ovih podataka. Podaci pokazuju da su se one 90-tih godina konačno ekonomski stabilizovale i da početkom XXI veka one nastavljaju relativno dinamičan i stabilan privredni rast i razvoj. Prva, kao već dve decenije članica EU (odnosno ranije EEZ), a druga, koja radi realizacije svog strateškog cilja sticanja punopravnog članstva u EU, već odavno razvija svoju ekonomiju na tržišnim osnovama.

Tabela 3

Bruto domaći proizvod (GDP) *per capita* u zemljama Jugoistočne Evrope u periodu 2000-2004, izražen paritetom kupovne moći (purchasing power parity) PPP

Zemlja	2000	2001	2002	2003	2004
Albanija	3,451	3,338	3,248	4,232	4,570
B i H	3,230	3,338	3,248	3,862	4,191
Bugarska	5,900	6,283	6,612	7,072	7,623
Hrvatska	7,744	8,234	8,647	9,162	9,794
Grčka	15,581	16,604	17,416	18,309	19,213
Makedonija	5,050	4,957	5,141	5,446	5,787
Moldavija	2,424	2,002	2,002	2,002	2,002
Rumunija	6,605	7,119	7,509	8,024	8,609
Srbija i CG	2,413	3,225	3,975	5,220	5,393
Slovenija	16,802	17,709	18,265	19,307	20,690
Turska	6,279	5,858	6,062	6,385	6,748

Izvor: www.seeurope.net

Kretanje GDP *per capita* izraženog paritetom kupovne moći (vidi tabelu 3) pokazuje da i pored značajnog poboljšanja životni standard u ovim zemljama je još uvek znatno ispod proseka EU. Prosečan GDP za posmatranu grupu zemalja iznosi 7,400 USD što je gotovo tri puta manje od proseka Evropske unije (gde iznosi 25.100 USD). Ukoliko se iz proseka ove grupe izuzmu zemlje članice EU (Grčka i Slovenija) *per capita* značajno se smanjuje na nivo od svega 5.400 USD. Na kraju zemlje zapadnog Balkana, uključujući Albaniju, Bosnu i Hercegovinu, Makedoniju i Srbiju i Crnu Goru pripadaju grupi najslabije rangiranih zemalja sa GNP *per capita* izraženog paritetom kupovne moći u rasponu od 4.191 do 5.787 USD.

Tržište balkanskih zemalja kao njihov razvojni resurs

Sa geografskog i ekonomskog stanovišta radi se o relativno malim zemljama sa pojedinačno skromnim razvojnim potencijalima i uskim tržištem i sa međusobno nedovoljno povezanim ekonomijama. U pogledu

veličine balkanskih zemalja izuzetak predstavlja Turska, koja obuhvata blizu polovine balkanskog stanovništva i spada u red velikih zemalja, dok Rumunija, Srbija i Crna Gora i Grčka, po evropskim kriterijumima, spadaju u red zemalja srednje veličine. Ukupan broj stanovnika Balkana iznosi oko 130 miliona što je nešto više od 1/4 broja stanovnika EU nakon proširenja 2004. godine (480 miliona).

Što se tiče radnog potencijala i širine tržišta, u delu u kome ono zavisi od broja stanovnika, Balkan tek kao celina mogao bi da se upoređuje sa velikim zemljama i drugim geografskim područjima sveta. Kao takav, on može biti ekonomski respektibilan činilac međunarodnih ekonomskih odnosa. Međutim, on je isparcelisan državnim i nacionalnim granicama koje ne predstavljaju pozitivan faktor njegovog ekonomskog razvoja i ispoljavanja kao faktora aktuelnih integracionih procesa u evropskim i svetskim relacijama.

Tabela 4

Osnovni podaci o veličini, stanovništvu i ekonomskoj razvijenosti balkanskih zemalja za 1999. godinu

Zemlja	Površina u 000 km ²	Broj stan. u milion.	GNP u mlrd USD	% u odn. na Balkan	% u odn. na Evropu	Rang zemlje ^(a)
Albanija	28.750	3,4	3,1	0,79	0,03	135
BiH	51.202	3,7	4,7	1,21		1.140
Bugarska	110.212	8,2	11,6	2,97	0,12	81
Hrvatska	56.538	4,5	20,2	5,18	0,21	64
Grčka	131.900	10,7	127,6	32,72	1,34	30
Makedonija	25.713	2,8	3,3	0,85	0,03	129
Rumunija	238.391	22,7	33,0	8,46	0,35	3.692
Slovenija	20.256	2,0	---	---	---	---
Turska	774.815	63,0	186,5	47,82	1,95	22
SCG	102.173	10,6	---	---	---	---
Ukupno	1.540.650	130,8	390,0	100,00	4,73	-

(a) Obračunato prema *Atlas metodologiji* Svetske banke. Rang zemlje se odnosi na njen rang među 148 zemlje obuhvaćene istraživanjem.

Izvor podataka: *Investment Guide for Southeast Europe*, Bulgaria Economic Forum, Sofia, 2000.

Interesanto je sagledati poziciju balkanskih zemalja u odnosu na Evropu odnosno svet u celini. Podaci dati u tabeli 4 pokazuju da je ukupan GNP balkanskih zemalja u 1999. godinu 390 milijardi dolara, a da od toga 47,8% čini udeo Turske, odnosno 32,7% udeo Grčke. Niska ekonomska snaga svojstvena je zemljama u tranziciji (Albanija, BiH, Bugarska, Hrvatska, Makedonija, Rumunija i SCG) čiji je ukupan GNP niži od GNP-a Grčke.

Sadašnji međunarodni ekonomski položaj balkanskih zemalja uslovljen je njihovim političkim položajem i nasleđem prošlosti. U tom pogledu one se dosta razlikuju što je od značaja za njihov pojedinačni ekonomski razvoj. Grčka i Slovenija su članice EU, i kao takve ekonomski, kulturno, politički i vojno najviše su integrisane u Zapadnu Evropu. Turska, kao evro-azijska zemlja i najveća zemlja koja pripada grupi balkanskih zemalja, predstavlja ekonomski i politički značajan faktor i na širem prostoru od balkanskog. Ona je u poziciji da svoju ekonomsku saradnju i odnose

razvija sa širim okruženjem i da iz toga izvlači koristi za svoj ekonomski razvoj. Za nju je posebno značajna saradnja sa Evropom a putevi te saradnje vode preko Balkana, što je njen dodatni razlog za ekonomsko povezivanje sa balkanskim zemljama.

Nasleđe prošlosti i sadašnji različiti međunarodni politički i ekonomski položaj balkanskih zemalja pojedinačno, usloveli su relativno nizak nivo njihove međusobne ekonomske saradnje i povezanosti. Njihova pojedinačna aktivnost na planu međunarodnih ekonomskih odnosa i ekonomske saradnje, više je okrenuta nekim drugim zemljama i tržištima, nego što je okrenuta svom susedstvu. "Balkanizacija" – kao sinonim za podele političke prirode i teško prevazilaženje nasleđa prošlosti u odnosima između zemalja – zahvatila je i oblast međudržavnih ekonomskih odnosa na ovom prostoru.

Tabela 5

Da li balkanske zemlje treba da stvaraju zajedničko tržište?

	Srbija		Makedonija		Bugarska	
	Frekvencije	%	Frekvencije	%	Frekvencije	%
Da	518	87,2	515	86,8	469	78,3
Ne	68	11,4	69	11,6	123	20,5
Total	586	98,7	584	98,5	592	98,8
Nedostaje	8	1,3	9	1,5	7	1,2
Ukupno	594	100	593	100	599	100

Danas su još uvek brojne političke i ekonomske barijere u odnosima između zemalja, relativno je mali promet roba i usluga između njih, međudržavno kretanje kapitala je ograničeno; malo je zajedničkih (međudržavnih) projekata u oblasti razvoja infrastrukture, proizvodne kooperacije, nastupa na trećim tržištima i sl. Generalno bi se moglo zaključiti da su ekonomska saradnja i ekonomski odnosi između balkanskih zemalja na niskom nivou, a posledice trpe sve zemlje pojedinačno i region Balkana u celini.

I pored značajnih barijera, zahvaljujući regionalnom pristupu EU⁷ i raspoložuju stanovništva, postoje povoljni uslovi za razvoj zajedničkog tržišta. Istraživanje sprovedeno u jugoistočnoj Srbiji, severozapadnoj Makedoniji i centralnoj i zapadnoj Bugarskoj (V. Trnovo i Šumen) pokazuje (tabela 5) da postoji snažno opredeljenje za stvaranjem zajedničkog tržišta. Od ukupnog broja ispitanika značajan procenat (78,3-87,2%) smatra da balkanske zemlje treba da stvaraju zajedničko tržište. To govori da i pored

⁷ Od 1999. godine EU nudi Sporazume za stabilizaciju i pridruživanje. Ova nova vrsta ugovora trebalo bi da svim zemljama jugoistočne Evrope ponudi perspektivu mira i blagostanja. Težišta Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju su: otvaranje perspektive za potpunu integraciju u strukture EU, izgledi za sticanje političkog statusa kandidata za pristupanje EU, unapređenje demokratije, pravne države, privrednog razvoja, primerene strukture uprave i regionalna saradnja, pravosuđe i unutrašnji poslovi, preferencijalna trgovina, uključujući i mogućnost uspostavljanja slobodnih trgovinskih zona, privredna i fiansijska pomoć kao i politički dijalog. Navedeno prema: W. Weidenfeld, W. Wessles, *Evropa od A do Š*, Fondacija Konrad Adenauer, Beograd, 2003, str. 325.

značajnih prepreka kod stanovništva je jako uverenje o potrebi produbljivanja saradnje.

Struktura privrede

Istorijski posmatrano, strukturu privrede balkanskih zemalja dugo vremena je karakterisalo dominantno učešće primarnog sektora uz zanemarljiv udeo sekundarnog i tercijarnog sektora. Od rada u poljoprivredi živelo je 82-88% u 1860. godini odnosno 64-75% u 1910. godini. Udeo poljoprivrede u GNP se kretao 1860. godine oko 75% u Grčkoj, Srbiji 84%, Bugarskoj 82%.⁸ Početkom dvadesetog veka udeo primarnog sektora u zaposlenosti i GNP se smanjuje dok se udeo sekundarnog i tercijarnog sektora uvećava.

Tokom dvadesetog veka dolazi do značajnih promena u strukturi privrede ovih zemalja. Na primer u bivšoj Jugoslaviji koja je početkom dvadesetog veka imala sva obeležja nerazvijene agrarne privrede⁹ dolazi do krupnih promena tako da 1981. godine udeo primarnog sektora iznosi svega 12%, sekundarnog sektora 43% i tercijarnog 45%. Slične promene se dešavaju i u strukturi privrede ostalih balkanskih zemalja. U Turskoj udeo industrije u stvaranju GNP povećan je od 15,6% 1951. godine na 27% u 1982. godini. U poslednjoj dekadi dvadesetog veka glavni pravci promena u strukturi privrede balkanskih zemalja u tranziciji svode se na smanjenje udela sekundarnog sektora i ekspanziji sektora usluga što je uzrokovalo značajne promene u sektorskoj strukturi GNP-a. Ono što je posebno interesantno odnosi se na pojavu da se u ovom periodu udeo primarnog sektora ne menja. Konkretno, udeo industrije u strukturi privrede se smanjuje od 45,1% 1990-91. godine na 33% u 1997-98. godini, dok udeo sektora usluga se povećava od 41,20% na 53,1%, dok se udeo poljoprivrede ne menja i u proseku iznosi 13,7% do 13,9%.¹⁰ Ove promene predstavljaju izraz procesa deindustrijalizacije koji se odvijao u ovim zemljama u procesu tranzicije. U početnoj fazi tranzicije, naročito je došlo do smanjenja industrijske proizvodnje, i do gašenja ili smanjenja proizvodnje mnogih industrijskih proizvoda, što se odrazilo i na makrostrukturu privrede.

Posmatrano sa spekta dugoročnih promena u strukturi privrede, može se reći da su gotovo sve balkanske zemlje prevazišle agrarnu strukturu privrede koja je karakteristična za izrazito ekonomski nerazvijene zemlje. One su, sa tog stanovišta, duboko zakoračile u proces industrijalizacije i urbanizacije. Problemi koji su se javili u procesu tranzicije kod jednog broja zemalja ukazuju na potrebu da se u njima izvrši restrukturiranje privrede u skladu sa zahtevima tržišne privrede. U toj aktivnosti poseban značaj treba dati razvoju industrije i gradjevinarstva, ali i sektoru usluga, poput saobraćaja, trgovine, turizma i sl. Naravno, konkretni trendovi i promene u

⁸ S. Babanassis, *Op. cit.* str. 32-35.

⁹ Više od strukturi privrede bivše Jugoslavije između dva svetska rata vidi: M. Božić, *Ekonomika politika*, Niš, 2002, str. 402-404.

¹⁰ S. Babanassis, *Op. cit.* str. 35.

toj strukturi u svakoj zemlji pojedinačno, zavisice od njenih razvojnih potencijala i politike razvoja koju one budu vodile.

Proces tranzicije u balkanskim zemljama

Na području Balkana odvijaju se značajni društveni i ekonomski procesi, od kojih u mnogome zavisi njegova budućnost. Oni su deo procesa koji je zahvatio bivše socijalističke zemlje od kojih mnoge čine balkansko okruženje. Najveći broj balkanskih zemalja prolazi kroz proces tranzicije koji u osnovi podrazumeva promenu privrednog sistema, ekonomske politike i društvenog ambijenta u kome se ekonomski život odvija. Generalni smer toga procesa jeste razvoj tržišne privrede. Obim, kvalitet, sadržaj i dinamika tih promena čine važan korpus pitanja društvenog i ekonomskog razvoja. On u velikoj meri opredeljuje tekuću ekonomsku aktivnost i budući ekonomski razvoj u tim zemljama.

U dosadašnjem procesu tranzicije na Balkanu dosta toga je promenjeno: izvršena je demontaža i urušavanje ranijeg (socijalističkog) ekonomskog i društvenog sistema – što je lakši deo posla, započeto je sa reformama političkog i privrednog sistema koje su praćene sa brojnim ekonomskim i socijalnim problemima (naročito u početnom periodu). Pri kraju su promene svojinskih odnosa u privredi. Kroz proces privatizacije, učvršćuje se pozicija privatne svojine u privredi kao osnova tržišne ekonomije i stvaraju se razni mešoviti oblici svojine; promenjena je organizaciona struktura i sistem funkcionisanja privrede, promenjene su (ili su u postupku promena) ekonomske funkcije države, liberalizovani su ekonomski odnosi tih zemalja sa inostranstvom itd.

Na samom startu tih promena (u prvim godinama tranzicije), došlo je do pogoršanja ekonomskog stanja i do dodatnog zaoštavanja ekonomskih i socijalnih problema u gotovo svim zemljama koje su taj proces sprovodile. Dubina tih problema i njihovo vremensko trajanje u svakoj zemlji pojedinačno zavisi od spremnosti i sposobnosti političkih snaga da proces tranzicije vode i reformišu svoje društvo. Slovenija je najbrže prevazišla te probleme što je potvrđeno i njenim prijemom u EU. Bugarska, Rumunija i Hrvatska imaju pozitivan ubrzani trend reformskih promena u privredi ali još uvek ekonomski rezultati tih promena su daleko od poželjnih. Naime, i ove zemlje imaju izrazite ekonomske probleme, relativno visoku nezaposlenost, nizak standard stanovništva, probleme u ekonomskim odnosima sa inostranstvom i dr. Najslabiji rezultati procesa tranzicije su u Albaniji, Srbiji i Crnoj Gori, Makedoniji i Bosni i Hercegovini. Još uvek ova grupa zemalja susreće se sa problemima koji su karakteristični za početni period tranzicije: tekuća ekonomska nestabilnost, spor rast proizvodnje, visoka nezaposlenost, izraženi socijalni problemi, deficiti u potrošnji i dr. Uzroci takvog stanja su uglavnom političke prirode, političke nestabilnosti na unutrašnjem planu i u međunarodnim odnosima.

U praksi tranzicije na Balkanu primenjen je uglavnom model međunarodnih institucija poput MMF-a i Svetske banke koga one nude svim zemljama u tranziciji. Njegova suština se svodi na to da se u procesu

tranzicije prioritet treba dati: privatizaciji, unutrašnjoj monetarnoj stabilnosti i liberalizaciji ekonomskih odnosa sa inostranstvom. On podrazumeva znatno sužene ekonomske i socijalne funkcije države. Preporučuje se onaj sadržaj koji danas imaju ekonomski razvijene zemlje Zapada. Očigledno da takav model sa takvim funkcijama države na prostoru nerazvijenog Balkana ne daje optimalne rezultate. Zbog toga sporost u procesu tranzicije na Balkanu nije samo uzrokovana političkom nestabilnošću i istorijskim nasleđem, već i primenjenim modelom tranzicije, posebno, njegovim parcijalnim pristupom u rešavanju složenih ekonomskih problema.

Kredibilitet institucija i institucionalnih promena. U najširem smislu reči institucije su trajni obrasci ponašanja koji se ponavljaju pri određenim uslovima i prema kojima se odvijaju određeni društveni procesi. Kao što je već poznato ovi "obraci mogu biti zasnovani na običajima, moralu, verskim zapovestima, pravnim zapovestima, dogovorima, ugovorima, a mogu čak i na sujeverju, pretpostavkama ili predrasudama".¹¹ Tu dolazimo do korelacije između ekonomije i kulture kao osnove društvenog života. Kultura preko društvenih institucija "nevidljivo i nemerljivo" utiče na ekonomski život. Ona opredeljuje sadržaj, značenje i uticaj institucija na materijalnu osnovu društva. U tranzicionom procesu taj uticaj može biti od posebnog značaja za globalna kretanja u konkretnoj zemlji ili regionu. Ekonomske probleme, njihove uzroke i rešenja za njih često treba tražiti u institucionalnoj strukturi društva. Nepostojanje određenih institucija i/ili njihovo nefunkcionisanje ili neadekvatno delovanje uzrokuje teškoće u savladavanju čisto ekonomskih problema kakvi su rast proizvodnje, rast zaposlenosti, rast obima investicija i dr. Zato odgovori na pitanja koja se odnose na politiku, demografiju, obrazovanje, pravni sistem, komunikacije, toleranciju i sl, u tim zemljama imaju naročito ekonomsko značenje. Promene u njima predstavljaju značajan deo tranzicionih procesa kojima se stvara posve novi društveni ambijent koji ubrzava i olakšava ekonomske procese i promene.

Ključni izazov za zemlje u tranziciji je transformacija insitucionalnog poretka, odnosno njegovo prilagođavanje zahtevima tržišne privrede. Preporuke neoklasičnog modela po kome nasleđene formalne institucije treba u potpunosti razgraditi a umesto njih preslikati institucionalna rešenja koja su afirmisana u industrijski razvijenim zemljama nisu dale očekivani rezultat. Iskustvo zemalja jugoistočne Evrope pokazuje da preslikavanje kapitalističkih institucija pre nego što se prihvati i njima odgovarajući sistem vrednosti neminovno stvara sukobe i otežava formiranje tržišnih institucija. Brzo i nekritičko preuzimanje rešenja iz razvijenih privreda donosi više štete nego koristi, sa vrlo nepovoljnim implikacijama na dugoročni privredni i društveni razvoj¹². Stoga ne čude rezultati istraživanja koja pokazuju da

¹¹ Navedeno prema: V. Stanovčić, Kako rehabilitovati društvene institucije?, *Prizma*, CLDS Beograd, str. 19-20.

¹² Na posledice raskoraka formalnih i neformalnih institucija i istrajnosti neformalnih pravila igre govore i reči Valtazara Bogišića o rizicima uvođenja pozitivnopravnih propisa po ugledu

stanovnici ovih zemalja gube entuzijazam pri proceni trenutnih epohalnih zbivanja i počinju sa nostalgijom da se sećaju prošlosti.

Tako, na primer, P. Bejaković¹³ navodi da je istraživanje sprovedeno u Hrvatskoj pokazalo da su stanovnici ove države izraziti pobornici socijalne države i snažne regulacije privredne aktivnosti, te da je kod njih prisutan oportunistički i izrazito nepoverenje u institucije. Ovakvi stavovi samo delimično se mogu objasniti nasleđem socijalističke prošlosti. Nepoverenje u institucije predstavlja i odgovor na neuspehe u prvim godinama tranzicije i pojavu da je slom socijalizma doneo neusumnjive koristi samo nekim grupacijama. Polovičnost reformi doprinela je da tokom devedesetih u ovim zemaljama opstanu gotovo svi negativni mehanizmi iz prethodnog razdoblja (dominacija državne svojine, paternalistička država, finansijska nedisciplina i sl.). Brojna istraživanja koja su se bavila ispitivanjem stavova stanovništva Srbije prema promenama koje su nastupile prelaskom u novi politički i ekonomski sistem pokazuju da je odnos prema prethodnom sistemu izazivao oštre polarizacije: od njegovog bezrezervnog odbacivanja do nostalgije i priznanja da je imao neke pozitivne strane. S. Gredelj navodi istraživanje koje je obuhvatalo i pitanje prednosti starog sistema u poređenju sa novim gde je velika većina ispitanika izjavila da je prethodni sistem bolje omogućavao zadovoljavanje osnovnih životnih potreba (73%), zdravstvenu zaštitu (72%), dečju zaštitu (74%), zaštitu od kriminala i nasilja (75%), mogućnost zaposlenja i rešavanja stambenog pitanja (78%), sigurnost radnog mesta (76%) i primanja (80%). Posebno je interesantan podatak da 1/5 ispitanika kao poželjnu promenu označila "povratak u socijalizam".¹⁴ Nepoverenje u institucionalne promene potvrđuju i rezultati istraživanja¹⁵ prikazani u tabeli 6. Prema ovim podacima u Srbiji 1/3 ispitanika izražava slaganje (potpuno se slaže, odnosno uglavnom se slaže) sa tvrdnjom da su posle svake promene stvari u društvu lošije nego pre toga. Kad je u pitanju Makedonija i Bugarska procenat je znatno viši i znosi oko 40%.

na razvijena društva bez uvažavanja specifičnosti pojmova, uverenja i običaja sredine: "Narodni život se odupire unošenju oblika koji nisu u saglasnosti sa postojećim oblicima i ne odgovaraju njemu. Kada se zakonodavac ne obazire na pravne pojmove, uverenja, potrebe i običaje naroda, neizbežno se javlja otpor sa strane naroda, pa i kada bi moguće bilo savladati taj otpor, i mehanički uvesti taj zakon to, kao što na svakom koraku sretamo u pravnoj istoriji, takvi zakoni, umesto da uvedu nekakav red i opredeljivost u pravne pojmove i pravni život naroda, uvode u svakom slučaju nered i kaos, tako, da se pravni pojmovi koje je narod pre imao pomute, novština mu, u najboljem slučaju, ni u čemu nekoristi". Navedeno prema: S. Gredelj, *Op. cit.* str. 183.

¹³ P. Bejaković, *Značenje usklađenosti formalnih i neformalnih institucija kao čimbenika gospodarskog razvoja i društvene stabilnosti* (okrugli sto "Institucionalizam"), Institut za javne finansije, Zagreb, www.ijf.hr.

¹⁴ S. Gredelj, *op.cit.* str. 210

¹⁵ Istraživanje "Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu", sprovedeno je na teritoriji Srbije, Makedonije i Bugarske tokom 2003. godine u okviru rada na projektu "Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije" (1310), koji se izvodi na Insitutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu.

Tabela 6

Posle svake promene u društvu stvari su lošije nego pre toga:

	Srbija		Makedonija		Bugarska	
	Frekvencije	%	Frekvencije	%	Frekvencije	%
Uopšte se ne slažem	97	16.3	71	12.0	28	4.7
Uglavnom se ne slažem	124	20.9	77	13.0	127	21.2
Neodlučan sam	166	27.9	162	27.3	197	32.9
Uglavnom se slažem	121	20.4	156	26.3	148	24.7
Potpuno se slažem	76	12.8	120	20.2	95	15.9
	584	98.3	586	98.8	595	99.3
Nedostaje	10	1.7	7	1.2	4	.7
Ukupno	594	100.0	593	100.0	599	100.0

Odnos ispitanika prema razvoju tržišne privrede ilustruju podaci dati u tabeli 7. Kad je u pitanju razvoj tržišne privrede u Srbiji svega 1/3 ispitanika kao najvažnije izdvaja privatizaciju i sprovođenje strukturnih promena u privredi. Podatak da samo 22,1% ispitanika izdvaja privatizaciju kao najvažniji korak u razvoju tržišne privrede pokazuje nepoverenje prema privatnom sektoru. Podaci za Makedoniju (10,6%) i Bugarsku (13,2%) pokazuju da ispitanici u još nižem procentu izdvajaju privatizaciju kao nepohodnu za razvoj tržišne privrede.

Privatizaciju ne treba posmatrati usko kao transfer državne imovine pojedincima i pravnim licima, već je treba shvatiti kao meru kojom se uspostavlja i razvija privatni sektor, te stvara osnova za razvoj ostalih institucija tržišne privrede. Iskustvo zemalja u tranziciji pokazuje da se proces transformacije bivših socijalističkih privreda ne može ostvariti bez promene svojinskih odnosa. Proces privatizacije je neophodan instrument za uspostavljanje osnovnih institucija tržišne privrede i društva zasnovanog na tržišnim principima.¹⁶ Neshvatanje značaja privatizacije za razvoj tržišne privrede delimično predstavlja posledicu nasleđa prethodnog sistema ali i reakciju na brojne zloupotrebe koje su se javile u inicijalnoj fazi tranzicije. Umesto povećanja efikasnosti privređivanja i stvaranja osnove za razvoj tržišne privrede privatizacija se ne retko pretvarala u postupak preraspodele oskudnih resursa u korist privilegovanih slojeva.

¹⁶ Za institucionalizovanje efikasne tržišne privrede neophodno je kumulativno ispunjenje tri uslova i to: a) ekonomski zasnovana i celishodna konfiguracija cena, b) ispravna reakcija ekonomskih aktera na tako uspostavljene cene i c) makroekonomska stabilnost, kao jedini ambijent u kome privredni subjekti mogu ispravno da percipiraju cene. U ostvarivanju sva tri preduslova efikasnosti, svojina ima odlučujuću ulogu. Vidi opširnije: M. Zec, et. al, *Privatizacija, nužnost ili sloboda izbora*, Ekonomski institut, Beograd, 1997, str. 17.

Tabela 7

Za razvoj tržišne privrede najvažnija je:

	Srbija		Makedonija		Bugarska	
		u %		u%		u%
Privatizacija	130	22.1	63	10.6	79	13.2
Niska inflacija i stabilnost domaće valute	144	24.5	91	15.3	170	28.4
Slobodna trgovinska razmena sa inostranstvom	164	27.9	239	40.3	140	23.4
Reforma banaka i preduzeća	54	9.2	64	10.8	43	7.2
Priliv stranog kapitala	86	14.7	122	20.6	155	25.9
Ukupno	587	100.0	580	97.8	587	98.0
Nedostaje	7		13	2.2	12	2.0
	594		593	100.0	599	100.0

N = 594; Bez odgovora = 7.

Naravno, prilikom analize rezultata empirijskog istraživanja, poput navedenog, treba uvažiti i ekonomske, političke i kulturološke specifičnosti regiona na kome žive ispitanici. U tom kontekstu područje, na kome je istraživanje vršeno, ima određene specifičnosti:

1. ekonomska nerazvijenost nasleđena iz prethodnih perioda razvoja i ekonomsko zaostajanje toga regiona u odnosu na druge regione u zemlji;

2. teške ekonomske i socijalne posledice iz prvih godina tranzicije koje su pogodile ovaj region. Naglo povećanje nezaposlenosti, drastičan pad ličnog i društvenog standarda i gubljenje vere da će do poboljšanja ekonomske situacije ubrzo doći, od posebnog su uticaja na stavove ispitanika o reformama i tržišnoj ekonomiji;

3. ono je područje emigracije. Teškoće u sprovođenju tranzicije i njeni početni problemi dodatno su doprineli demografskom pražnjenju ovog prostora, pogoršanju starosne strukture stanovništva i pogoršanju njegove demografske i socijalne slike.

4. nerazvijenost ekonomske i svake druge saradnje između ovoga i susednih regiona (koji pripadaju drugim državama), koja je uslovljena međudržavnim odnosima koji su se razvijali na području Balkana posle Drugog svetskog rata. Iz toga sledi odsustvo šire i čvršće ekonomske saradnje i povezanosti graničnih područja poput područja jugoistočne Srbije sa svojim geografskim okruženjem zbog čega negativne posledice trpe svi na Balkanu.

Ekonomske i socijalne reforme u balkanskim zemljama u tranziciji. Nakon desetogodišnjeg iskustva očigledno je da su za uspešnu tranziciju bivših socijalističkih privreda u tržišne odlučujuće institucionalne promene, koje menjaju strukturu podsticaja u društvu, stvaraju uslove za efikasnu alokaciju resursa i obezbeđuju uslove za rast i razvoj. Sastavni deo ovih promena je koncipiranje i izgradnja pravnog sistema. Kada je u pitanju funkcionisanje privrede od zakonodavstva se očekuje da jasno definiše i štiti svojinska prava, uspostavi pravila za razmenu ovih prava, postavi pravila za ulazak i napuštanje ekonomskih aktivnosti, podstiče konkurenciju jačanjem

tržišne strukture i korekcijom tržišnih "grešaka".¹⁷ U okviru ovakve sveobuhvatne rekonstrukcije nužno je sprovesti deregulaciju u svim onim oblastima u kojima je u prethodnom periodu došlo do preteranog sužavanja i uskraćivanja prava ekonomskih aktera.

Tranzicija podrazumeva usvajanje pravnih propisa koji će podržati izgradnju institucija svojstvenih tržišnoj privredi. Među njima naročito su važni oni koji se odnose na razvoj tržišta kapitala (regulacija hartija od vrednosti, berzi i investicionih fondova, načina njihovog funkcionisanja, ovlašćenih učesnika i sl.), konstituisanja tržišta radne snage uz reformu radnog zakonodavstva i kolektivnog pregovaranja. Kako je u svim bivšim socijalističkim zemljama važilo pravilo nepotpunog ostvarivanja pravno važećih ustava i zakona, razumljivo je naglašavanje važnosti načela vladavine prava u ovim zemljama. Uspostavljanje i funkcionisanje pravne države smatra se ciljem od najvećeg strateškog značaja za uspešan prelazak iz jednog u drugi sistem.¹⁸ U slučaju nepostojanja ili nepoštovanja ovog načela u društvu se ispoljava pravna nesigurnost koja ugrožava normalno funkcionisanje tržišne privrede, slabi podsticaje za angažovanjem i racionalnom upotrebom oskudnih resursa i uvećava transakcione troškove.

Važan segment tranzicije je redefinisavanje uloge države u privredi – država umesto direktne uloge vlasnika i kontrolora proizvodnje mora da preuzme indirektnu regulatornu ulogu u podsticanju i prilagođavanju ekonomske aktivnosti. Umesto preširoko koncipiranih ekonomskih funkcija, karakterističnih za prethodni period, nužno je njihovo sužavanje i prilagođavanje potrebama tržišne privrede. Sveobuhvatni mehanizam državnog intervencionizma mora biti demontiran i zamenjen novim formama intervencionizma u kojem *ex ante* postoje transparentna pravila igre, koja stimulišu konkurentnost, inventivnost i kreativnost. Nova uloga države podrazumeva povećanje funkcija tržišta, tako što se tržištu prepušta obavljanje funkcija koje su ranije bile isključivo u rukama države.

Problemi ovih zemalja u izgradnji tržišne privrede vraćaju državu i njene ekonomske funkcije u samo središte teorijskih i empirijskih istraživanja.¹⁹ U tom smislu, razmatraju se oblici državne intervencije koji su opravdani i poželjni. Na prvom mestu su one funkcije koje država vrši u

¹⁷ Navedeno prema: World Development Report 1996, *From Plan to Market*, IBRD/World Bank, Washington, 1996, str. 88.

¹⁸ U. Projs navodi da "nezavisno od različitih ekonomskih, socijalnih i kulturnih uslova pod kojima pojedine zemlje moraju da izvrše taj prelaz, uglavnom su svi saglasni u tome da se stvaranjem samostalne sfere građanskog društva ne formira samo plodno tlo za stvaralački razvoj društvene raznovrsnosti, nego se istovremeno stvara i onaj diferencirani splet privrednih, socijalnih i kulturnih mikrostruktura unutar društva, koji predstavlja efikasnu barijeru protiv povratka centralističkog i apsolutističkog etatizma u njihovim državama". U: Projs, Uloga pravne države u transformaciji postkomunističkih društava, *Pravna država poreklo i budućnost jedne ideje*, red. D. Basta, D. Miler, Pravni fakultet u Beogradu, 1991, str. 65.

¹⁹ M. Bisić navodi da dosadašnja iskustva i različita uspešnost zemalja u tranziciji u dostizanju i održavanju ekonomskog rasta, kao i društvenog standarda u celini, ukazuju da ključnu ulogu u tom procesu igraju upravo sposobnost i kredibilitet države, izabrana ekonomska politika i efikasnost institucija. Navedeno prema: M. Bisić, Država u tranziciji, *Ekonomski misao*, br. 3-4, 1999, str. 177.

modernim tržišnim privredama i koje, kao opravdane, prihvata čak i liberalistički koncept. U razvijenim tržišnim privredama država obezbeđuje institucionalnu strukturu privrede i eliminiše nesavršenosti koje nastaju kao rezultat slabosti u funkcionisanju tržišne privrede. Mada postoje nesuglasice po pitanju širine ekonomske funkcije države gotovo jednodušno je prihvaćena uloga države u proizvodnji javnih dobara, zaštiti društva od spoljnih udara, oblasti socijalne zaštite, regulisanju prirodnih monopola i vođenju ekonomske politike. Uloga države je nezamenljiva kada je u pitanju zaštita pojedinaca od različitih vrsta rizika, kao što su nezaposlenost, socijalna sigurnost radno nesposobnih, socijalno osiguranje i pomoć socijalno najugroženijim slojevima stanovništva. Pored ovih funkcija, država u periodu tranzicije ima još aktivniju ulogu. Naime, da bi se uloga države u bivšim socijalističkim zemljama ograničila na navedene funkcije potrebna je ne samo korenita ekonomska i politička reforma, nego i reforma kompletnog državnog aparata i sredstava njegovog uticaja na ekonomsku aktivnost.²⁰

Utvrđivanje optimalnog stepena državne aktivnosti manje je važno pitanje od načina na koji se ove funkcije obavljaju. Ključno pitanje u procesu tranzicije nije samo u redukovanju uloge države, već mnogo više u redefinisavanju funkcija države i u promeni sredstava i ciljeva intervenisanja. Izgradnja tržišne privrede u velikoj meri zavisi od sposobnosti i spremnosti države, pre svega kao ekonomskog subjekta da se menja i da se odrekne svojih dosadašnjih funkcija i da preuzme one koje su svojstvene demokratskom društvu tržišne orijentacije. Od suštinske važnosti je očuvanje kredibiliteta države jer neorganizovano povlačenje države može dovesti do pojave da autoritet države bude uzurpiran od strane moćnih interesnih grupa koje teže maksimiziranju sopstvenog bogatstva umesto ukupnog društvenog blagostanja.

Iskustva balkanskih zemalja u ovoj oblasti su različita. Detaljnija sagledavanja ekonomskih funkcija države u procesu tranzicione reforme zahtevala bi posebna istraživanja. Ono što se može zapaziti jeste to da politička stabilnost, odnosno nestabilnost, unutar zemlje i njeni odnosi sa međunarodnim institucijama u velikoj meri utiču na te funkcije i njihov sadržaj. U uslovima političke nestabilnosti koju imamo u Srbiji i Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i Makedoniji, sprovodi se liberalistički koncept ekonomskih funkcija države sa uvelikim uticajem raznih neformalnih političkih grupa na odluke državnih organa sa ekonomskim sadržajem. Tome treba dodati i gotovo ultimativni uticaj nekih međunarodnih institucija, poput MMF-a i Svetske banke, na ekonomske funkcije države u zemljama u tranziciji. Kroz taj uticaj one uglavnom insistiraju na monetarnoj stabilnosti, ravnoteži u globalnim odnosima potrošnje i liberalizaciji ekonomskih odnosa sa inostranstvom, a zapostavljaju probleme rasta i razvoja proizvodnje. Zemlje koje su uspele da obezbede viši nivo političke stabilnosti i uravnoteženije odnose sa međunarodnim institucijama, poput Slovenije, Rumunije i Bugarske, uravnotežen razvoj koji se zasniva na aktivnoj ulozi države u tom procesu.

²⁰ V. Drašković, *Problemi i deformacije tranzicije*, "Ekonomska misao", br. 3-4, 1999, str. 222-223.

Nezaposlenost u balkanskim zemljama

Veličina i struktura nezaposlenosti radne snage u jednoj zemlji ili grupi zemalja sintetički izražavaju stanje njihove ekonomije i društvenih procesa koji se razvijaju u njima. Veliku nezaposlenost radne snage uslovljavaju brojni faktori ekonomske i neekonomske prirode. Najčešće se oni sistematizuju po grupama, kao na primer: stepen ekonomske razvijenosti zemlje, makroekonomski trendovi u njoj, karakteristike privrednog sistema i ekonomske politike, demografski razvoj u zemlji, međunarodni položaj zemlje i njeni odnosi sa okruženjem, istorijsko nasleđe i dr. Preovladjujući uticaj je na ekonomskim grupama faktora jer u osnovi nezaposlenost je prevashodno ekonomska kategorija. Visoka nezaposlenost radne snage u konkretnoj zemlji najčešće je izraz njene ekonomske nerazvijenosti, a zadržavanje takvog stanja u vremenu dovodi do naglašenijeg ispoljavanja socijalnih i drugih posledica takve nezaposlenosti.

Na primeru balkanskih zemalja odnosi između ekonomske razvijenosti i dinamike privrednog razvoja, na jednoj i veličine nezaposlenosti radne snage, na drugoj veoma su uočljivi i karakteristični. Od svih evropskih zemalja balkanske zemlje tradicionalno imaju najviše stope nezaposlenosti. To važi i za najrazvijenije zemlje regiona (Slovenija, Grčka) koje imaju više stope nezaposlenosti od proseka EU. U nastojanju da reši problem nezaposlenosti vlada Grčke je definisala ambiciozan ekonomski program za period 2004-2008, kojim su definisane ekonomsko-političke mere u ekonomskoj i socijalnoj oblasti. Primarni srednjoročni cilj ovog programa je smanjenje stope nezaposlenosti i povećanje nivoa zarada do 90% EU proseka.²¹ U ostalim zemljama, posebno onih obuhvaćenim tranzicionim procesom, stope nezaposlenosti su znatno više. U inicijalnoj fazi ovog procesa dolazi do pada veličine društvene proizvodnje i dinamike njenog rasta, što direktno utiče na povećanje nezaposlenosti. Naravno da je rast nezaposlenosti veći kod onih zemalja koje su imale veći pad proizvodnje i sporiji proces njenog oporavka i rasta.

Tabela 8

Godišnje stope nezaposlenosti radne snage u balkanskim zemljama u tranziciji u periodu od 1990-2003. godine

	1990	1992	1995	1997	1999	2000	2001	2002	2003
Albanija	9,5	27,0	12,9	14,9	18,2	16,9	14,6	15,8	-
B i H	-	-	-	39,0	39,0	39,4	39,9	42,7	40,0
Bugarska	1,8	15,3	11,1	13,7	16,0	17,9	17,9	16,3	13,5
Hrvatska	-	17,8	17,6	17,6	20,8	22,6	23,1	21,3	19,1
Rumunija	1,3	8,2	9,5	8,8	11,5	10,5	8,8	8,4	7,2
Makedonija	-	26,2	36,6	41,7	44,0	45,1	41,8	45,3	45,3
S CG	-	24,6	24,7	25,6	27,4	26,6	26,5	29,3	34,0
Slovenija	-	13,3	14,5	7,4	7,5	7,0	6,4	6,2	-
Prosek za južnu Evropu	-	11,7	12,3	11,5	14,3	14,8	15,3	15,5	-
Prosek za istočnu Evropu	-	2,7	5,8	7,6	8,3	7,1	6,4	6,5	-

Izvor: UNECE: *Comman Database*, Derived from National and Interest Statistical Committee of the CIS Statistics.

²¹ Više o programu vidi: *Investment Guide for Southeast Europe 2004*, p.19.

Ključni ekonomski problem sa kojim se zemlje Zapadnog Balkana suočavaju je visoka stopa nezaposlenosti. U 2001. godini stopa nezaposlenosti u Albaniji iznosila je 15,8%, u Bugarskoj 16,3%, Bosni i Hercegovini 42,7%, Hrvatskoj 21,3, Makedoniji 45,3 i Srbiji i Crnoj Gori 34,0%.²² U nastojanju da problem visoke nezaposlenosti umanje, poslednjih godina se u ovim zemljama pristupa odgovarajućim stimulativnim merama koje treba da povećaju zapošljavanje, investicionu aktivnost i podstaknu priliv stranog kapitala. Značajno mesto u tom paketu mera pripada poreskim podsticajima poput oslobađanja od plaćanja poreza na dobit za određeni period, sniženja poreskih stopa i drugih poreskih olakšica. Tako se krajem 2000. godine u Hrvatskoj pristupa značajnim promenama u porezu na dohodak i porezu na dobit uvođenjem brojnih olakšica (neoporezivanje zadržane dobiti, umanjeње poreske osnovice za iznos sredstava uloženi u razvoj, snižavanje stope poreza na dobit). Krajem 2002. godine i u poresko zakonodavstvo Srbije²³ unose se mere koje treba da podstaknu zapošljavanje novih radnika i rast investicija. Značajno je smanjena stopa poreza na dobit (od 20% na svega 14%), tako da je sada među najnižim u regionu (npr. u Bugarskoj – 15%, Hrvatskoj – 20%, Rumuniji – 25%). U cilju stvaranja povoljnije investicione klime i posebno, privlačenja stranog kapitala slične mere se preduzimaju i u drugim zemljama regiona.²⁴

Analiza ugrađenih mera ukazuje na to da među balkanskim zemljama u tranziciji postoji svojevrsno takmičenje u privlačenju stranih ulaganja, pri čemu se poreski podsticaji koriste kao glavno sredstvo. Međutim, iskustvo zemalja u tranziciji pokazuje da sama po sebi ni jedna poreska olakšica ne može biti dovoljna za privlačenje stranih investicija, ukoliko nisu prethodno ispunjeni drugi uslovi: politička stabilnost, pravna sigurnost, monetarna stabilnost, efikasan bankarski sistem, dobro funkcionisanje pravosudnog sistema, izgrađenost infrastrukture i sl.²⁵ Osim toga, i sama poreska konkurencija među zemljama koje se suočavaju sa nedovoljnom investicionom aktivnošću sa sobom nosi opasnost od privlačenja špekulativnog kapitala koji je orijentisan na kratkoročno iskorišćavanje ponuđenih podsticaja, bez pozitivnih efekata po ekonomsku aktivnost u zemlji. To nameće potrebu pažljive procene koristi (rast proizvodnje i zaposlenosti) i troškova (sužavanje poreske osnovice, uvećani administrativni troškovi, troškovi povećane kontrole i sl.) od uvođenja poreskih podsticaja i razrađivanja mehanizama koji će sprečiti zloupotrebu uvedenih poreskih oslobođenja.

²² Izvor: *The Vienna Institute for International Economic Studies (WIIW)*, www.wiwi.at

²³ Više o drugoj fazi poreske reforme u Srbiji vidi: D. Popović, *Druga faza poreske u Srbiji: više investicionih podsticaja i novi poreski postupak*, str. 230-243. i G. Ilić-Popov, *Poreska reforma u Srbiji: porezi, podsticaji, postupak i administracija*, *Strategija reformi*, str. 244-266. red. Z. Vacić, B. Mijatović, Centar za liberalne demokratske studije, Beograd, 2003.

²⁴ Vidi: A. Babić et. al, *Teorija i stvarnost inozemnih izravnih ulaganja u svijetu i u tranzicijskim zemljama s posebnim osvrtom na Hrvatsku*, *Pregledi*, HNB, No 9/2001, str.15-17.

²⁵ Vidi opširnije: P. Mitra, N. Stern, *Tax Systems in Transition*, World Bank Policy Working Paper 2947, January 2003, str. 20-23.

Zbog izuzetno velikog problema nezaposlenosti, niskih zarada, dužine trajanja ekonomske (u nekim i političke) krize, sa prostora Balkana zadnjih desetak godina dodatno je pokrenut i intenziviran proces migracije stanovništva prema industrijski razvijenom delu sveta. Broj ekonomskih migranata u svetu sa ovog područja je višestruko uvećan.²⁶ U njihovoj strukturi preovladjuju mladi i školovani ljudi. To za posledicu ima ekonomsko siromašenje posmatranih zemalja kroz sistem obrazovanja radne snage koja se po završetku školovanja zapošljava u inostranstvu, ali i ostajanje bez onih najboljih koji mogu da daju veći doprinos društvenom i ekonomskom razvoju zemlje porekla.

Uzroci nezaposlenosti

Ekonomski razvoj balkanskih zemalja uglavnom se zasnivao na angažovanju prirodnih i statičnih faktora proizvodnje, kao što su zemlja, prirodni resursi, nekvalifikovana i polukvalifikovana radna snaga. Moderni, dinamički faktori proizvodnje poput razvoja i istraživanja, tehnološkog *know-how*, nove tehnologije i inovacija, moderne organizacije imali su znatno manju ulogu u ekonomskom razvoju. Ovakav model razvoja doveo je do ekonomskog rasta ali je istovremeno ograničio budući razvoj. Potreba prestrukturiranja privrede balkanskih zemalja nužno podrazumeva primenu mera koje dovode do dodatnog povećanja broja nezaposlenih.

Ako detaljnije analiziramo uzroke nezaposlenosti u tranzicionim zemljama tokom dosadašnjeg procesa tranzicije u njima, dolazimo do toga da možemo izdvojiti dva perioda u tom procesu. U prvom orijentaciono do 1997. godine, povećanje nezaposlenosti u gotovo svim posmatranim zemljama pretežno je uzrokovano padom ili stagnacijom društvene proizvodnje. Poslednjih pet godina glavni uzroci nezaposlenosti se menjaju, naročito u onim zemljama koje su uspele da pokrenu svoj privredni rast i razvoj i da ga koliko-toliko učine stabilnim. Radi se o procesima u Sloveniji, Hrvatskoj, Bugarskoj i Rumuniji, kod kojih se više može govoriti o strukturnoj i privrednosistemske nezaposlenosti. Naime, restrukturiranje privrede, dejstvo tržišta radne snage koje se postepeno uspostavlja, efekti privatizacije u privredi i sl., usloveli su da se potrebe za radnom snagom, samim tim i zapošljavanje, iskazuju i realizuju na posve drugi način – primeren tržišnoj ekonomiji. Nezaposlenost sve više je uzrokovana neadekvatnom ponudom radne snage, neodgovarajućim stručnim znanjima koje nezaposlena radna snaga poseduje, nedovoljnom geografskom pokretljivošću radne snage, nespremnošću da se prihvate novi uslovi rada i tržišni kriterijumi određivanja zarada radnika i dr. Očigledno da u takvim uslovima nije dovoljno samo pokrenuti i ubrzati privredni rast i razvoj već su potrebne i druge mere kako bi se uticalo na smanjenje nezaposlenosti. One su uglavnom privredno-sistemske, ekonomsko-političkog i socijalnog karaktera.

²⁶ Prema rezultatima istraživanja Vladimira Grečića iz Instituta za međunarodnu politiku i privredu u Beogradu, u zadnjoj deceniji XX veka SR Jugoslaviju je napostilo blizu 400 hiljada, uglavnom školovanih ljudi. Njihove destinacije su bile Kanada, SAD, EU, Australija i druge zemlje.

Nezaposlenost i približavanje Evropskoj uniji. U okviru Evropske unije i politici koju ona vodi posebna pažnja se poklanja problemima zapošljavanja, rešavanju problema nezaposlenosti i socijalnom zbrinjavanju nezaposlenih. Ona ima usvojenu strategiju zapošljavanja (*The European Employment Strategy*), koja je deo političkog programa koji je Unija pokrenula 1997. godine u Luksemburgu a potvrdila 2000. godine u Lisabonu. Osnovni moto politike koju ona sprovodi u ovoj oblasti jeste: *zapošljavanje je najbolja brana siromaštvu i socijalnim problemima.* Iz ekonomskih razloga prihvaćen je princip slobodnog kretanja radne snage u okviru Unije, odnosno na taj način želi se ostvariti jedinstveno tržište rada.

Evropska strategija zapošljavanja određuje okvir programa članica EU, a glavne stavke toga okvira odnose se na:²⁷

1. *poboljšanje zaposlenosti i kvaliteta posla*, sa težištem na politici tržišta rada i posebnom brigom o mladima i onima koji dugo čekaju na posao;

2. *razvoj preduzetništva*, sa težištem na deregulaciji, lakšem osnivanju malih preduzeća, boljim kreditnim uslovima i sl.:

3. *podsticanje prilagodjavanja odnosa između poslovnih subjekata* u čemu se posebna uloga daje socijalnoj participaciji; i

4. *jačanje politike jednakih mogućnosti*, sa težištem na podsticanje zapošljavanja i stvaranje posebnih uslova rada za žene i lica sa smanjenim radnim sposobnostima.

Prema zvaničnim podacima Eurostata, početkom 2004. godine prosečna stopa nezaposlenosti radne snage u Evropskoj uniji (25), iznosila je 9%. Nadprosečnu nezaposlenost su imale većina zemalja iz grupe od deset novoprimitljenih članica. Tako da je ta stopa iznosila u: Estoniji 9,5%, Letoniji 10,5%, Litvaniji 11,7%, Slovačkoj 16,6% i Poljskoj 19,1%. Visoka nezaposlenost u ovim zemljama bila je povod nekim zemljama starim članicama EU da zatraže privremenu suspenziju principa slobode kretanja radne snage unutar Unije za novoprimitljene članice. Zahtev proizilazi iz straha da će kolone nezaposlenih iz Poljske, Baltičkih zemalja, Slovačke i Češke krenuti ka zapadnim zemljama u potrazi za poslom. To bi u starim članicama EU dovelo do poremećaja na tržištu rada sa brojnim negativnim konsekvencama socijalne prirode.

Iskustvo novoprimitljenih članica EU je veoma dragoceno za balkanske zemlje u tranziciji koje pretenduju na to članstvo. Visoka nezaposlenost radne snage u njima nije preporuka za njihov prijem u EU, naprotiv, smanjenje nezaposlenosti (njeno svodjenje u ekonomski i socijalno prihvatljive okvire), je prvi uslov u ovoj oblasti za taj prijem. Drugi se odnosi na razvoj tržišta rada, uvodjenje standarda i prihvatanje elemenata politike zapošljavanja koju već primenjuje Evropska unija u svojoj praksi. Taj posao bi mogao biti olakšan i reformama u nekim drugim oblastima društvenog života kao što su sistem obrazovanja i sistem penzijskog i invalidskog osiguranja.

²⁷ Predrag Bejaković i Viktor Gotovac, *Nezaposlenost u Republici Hrvatskoj*, Institut za javne finansije, Zagreb, 2002., str. 197.

Ekonomska saradnja i integracija na Balkanu

Ubrzanje procesa privrednog razvoja i uspješnije rešavanje brojnih ekonomskih problema, su prioritetni ekonomski zadaci svih balkanskih zemalja. Jedan od uslova da se uspe u tome jeste razvoj međunarodne ekonomske saradnje tih zemalja.

Prioritet u toj saradnji i odnosima morali bi da imaju odnosi između samih balkanskih zemalja. Ekonomski odnosi sa susedima i na području regiona u svakoj zemlji pojedinačno doprineli bi smanjenju troškova proizvodnje i trgovine, limitiranosti uskih unutrašnjih tržišta na privredu i njen razvoj, kao i korišćenju komplementarnosti privreda balkanskih zemalja i dr.

Međunarodne ekonomske odnose poslednjih decenija karakterišu procesi čvršćeg regionalnog ekonomskog povezivanja i jačanja ekonomske saradnje između zemalja.²⁸ Oni su često uslovljeni političkim odnosima na određenom geografskom prostoru ili su pak, rezultat određenih kulturnih, nacionalnih, geografskih i sličnih osobenosti. Nezavisno od toga, regionalna saradnja i integracija postaju deo opštih trendova razvoja savremenog sveta i način ostvarivanja ekonomskih i drugih ciljeva i interesa zemalja i regiona.

Suprotno ovim trendovima, balkanske zemlje u poslednjoj deceniji suočile su se sa sukobima koji su ovo područje učinili najnestabilnijim područjem u Evropi gde su se vodila tri oružana sukoba i kome postoji niz još uvek nerešenih pitanja. Za razliku od ostalih područja u Evropi, koja su tokom poslednje decenije ostvarila značajan progres u domenu regionalne saradnje i ekonomske integracije, region Balkana i dalje predstavlja nepovezano i ekonomski dezintegrisano područje. Sve to imalo je za posledicu produbljivanje jaza između Evropske unije i balkanskih zemalja.

Na početku XXI veka balkanske zemlje se nalaze na istorijskoj prekretnici od koje zavisi da li će region Balkana i u budućnosti biti poznat kao region sukoba i podela ili Balkan, kao zaseban region, ima svoju budućnost. Događaji poslednjih godina govore u prilog ocene da regionalna saradnja na Balkanu ima dobru perspektivu. U novijoj istoriji balkanske zemlje prvi put dele zajedničku "ideologiju"-opredeljenje – i to ne samo na rečima – za vrednosti liberalne parlamentarne demokratije (višestranački sistem, tržišna privreda, vladavina prava, poštovanje individualnih i kolektivnih ljudskih prava i sl.), ali i isti strateški cilj – pristupanje evropskim integracijama, pre svega Evropskoj uniji (EU).²⁹ Što je još važnije, ove težnje imaju podršku EU. Proces regionalne saradnje i integracije na Balkanu obilato je podržan spolja od međunarodnih organizacija, regionalnih asocijacija ili pojedinih zemalja.³⁰ Inicijative za regionalnu

²⁸ Prema podacima Svetske trgovinske organizacije u 1997. godini u svetu je postojalo 98 registrovanih regionalnih integracija. To je uticalo na pojedine autore da XX vek nazovu "vekom integracija". Navedeno prema: D. Đurić et. al, *Međunarodna ekonomija*, IEN, Beograd, 2000, str. 121.

²⁹ V. Bilandžić, *Perspektive regionalne stabilnosti na Balkanu*, *Međunarodni problemi*, br. 1-2, 2001, str. 42.

³⁰ Kao najpoznatije inicijative za multilateralnu saradnju na Balkanu i širem prostoru, možemo pomenuti: Pakt za stabilnost u Jugoistočnoj Evropi (1999. – deo sistema OEBS-a);

saradnju pokretane su i od samih balkanskih zemalja, na primer, više trilateralnih inicijativa: između Bugarske, Grčke i Rumunije, Bugarske, Rumunije i Turske, Bugarske, Grčke i Turske i Albanije, BJR Makedonije i Grčke.

Uspostavljanje zone slobodne trgovine. Savremena regionalizacija Balkana u ekonomiji predstavlja relativno dug i postupan proces u kome učestvuju brojni subjekti, pre svega vlade balkanskih zemalja. Ona podrazumeva liberalizaciju međunarodnih ekonomskih odnosa na ovom prostoru, kao prvi korak i pretpostavku njegovoj ekonomskoj integraciji u budućnosti. U tom kontekstu stvaranje zone slobodne trgovine na prostoru Balkana treba shvatiti kao vrlo važan čin na putu njegove regionalizacije i evrointegracije.

Inicijativa za stvaranje zone slobodne trgovine na Balkanu došla je od strane Pakta za stabilnost Jugoistočne Evrope. Naime, Memorandumom o razumevanju, koji je potpisan 27. juna 2001. godine, sedam zemalja ovoga područja – Albanija, Bugarska, Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Makedonija, Rumunija i Jugoslavija – obavezale su se da do kraja 2002. godine međusobno potpišu sporazume o slobodnoj trgovini. Prema ovom dokumentu zemlje potpisnice obavezne su da potpišu bilateralne ugovore sa svim zemljama regiona uz obavezu jasnog definisanja proizvoda koji će biti izuzeti iz sporazuma. Takođe, memorandumom je bilo predviđeno da najmanje 90% vrednosti trgovine mora biti slobodno, kao i zabrana korišćenja kvantitativnih ograničenja trgovine između zemalja potpisnica. S obzirom na razlike u stepenu razvijenosti predviđena je mogućnost asimetričnog pristupa u korist manje razvijenih zemalja sa periodom prilagođavanja od 6 godina. Time bi se u velikoj meri liberalizovala trgovina na ovom prostoru što je prvi korak ka njegovoj sadržajnijoj ekonomskoj saradnji i povezivanju.³¹

Važnost i ekonomski značaj balkanske zone slobodne trgovine dolaze do izražaja na više načina i mogu se posmatrati sa više aspekata.

Prvo, stvaraju se uslovi za povećanje i obogaćivanje trgovine između zemalja u regionu.

Inicijativu za saradnju u Jugoistočnoj Evropi (1996. - pokretač SAD); Proces stabilnosti i dobrosusedstva u Jugoistočnoj Evropi (Rajomonska inicijativa 1995. pokretač EU); Konferencija o stabilnosti, bezbednosti i saradnji između zemalja Jugoistočne Evrope (nastaje 80-tih godina kao Ministarska konferencija balkanskih zemalja) i dr. Sa stanovišta ekonomske saradnje poseban značaj imaju: Centralnoevropska inicijativa (CEI), Centralnoevropska zona slobodne trgovine (CEFTA), Crnomorska ekonomska saradnja, Dunavska komisija, Radna zajednica podunavskih zemalja i sl. Više o značaju spoljnog faktora za proces regionalne integracije vidi: M. Božić, Regionalizacija i ekonomski razvoj Balkana, u: "Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana", red. Lj. Mitrović et. al, Niš, 2002, str. 96-97.

³¹ Mada formalno nisu potpisnice pomenutog Memoranduma, Mađarska, koja ne pripada zemljama Balkana i Slovenija, koja tu pripadnost često ne uvažava, vođene svojim ekonomskim interesima, aktivno učestvuju u tim procesima. One su priključile inicijativi sedmorice i sa njima aktivno rade na zaključivanju bilateralnih sporazuma o slobodnoj trgovini.

Drugo, stvaraju se uslovi za bolje korišćenje razvojnih resursa ovog područja, komplementarnosti privreda, naročito zemalja koje su nastale raspadom SFRJ, u procesu ekonomskog razvoja Balkana.

Treće, liberalizacijom međusobne trgovine obogaćuje se ponuda i tražnja na tržištima zone i smanjuje se troškovi prometa i transporta roba.

Četvrto, stvaranje zone slobodne trgovine predstavlja važan korak Balkana ka evropskim integracijama.

Zona slobodne trgovine na prostoru Balkana umanjuje limitiranost unutrašnjeg tržišta kao razvojnog faktora kod svih zemalja koje učestvuju u njegovom formiranju. Umesto malih i zatvorenih tržišta stvara se tržište sa oko 70 miliona stanovnika. Iako ne učestvuju u toj aktivnosti zbog specifičnog političkog i ekonomskog položaja u Evropi, Grčka i Turska iskazuju poseban interes za liberalizacijom ekonomskih odnosa na Balkanu. Zona slobodne trgovine omogućuje im olakšavanje i sadržajno obogaćivanje trgovine sa zemljama koje čine zonu pojedinačno i sa zonom u celini. Moguće je da sledeći korak u razvoju zone bude potpisivanje multilateralnog sporazuma o slobodnoj trgovini između zemalja zone i Grčke i Turske, čime bi se zona proširila na ceo prostor Balkana.

Tabela 9

U kojim oblastima bi trebalo intenzivirati saradnju među balkanskim zemljama?

	Srbija		Makedonija		Bugarska	
	Frekvencije	%	Frekvencije	%	Frekvencije	%
Ekonomiji (indust., trgovina, turizam, carinska politika)	467	78.6	492	83.0	462	77.1
Izgradnji infrastrukture (puteva, zeleznice)	61	10.3	23	3.9	63	10.5
U oblasti bezbednosti i vojne saradnje	31	5.2	28	4.7	40	6.7
Kulturi (nauci, obrazovanju, međureligijskoj saradnji)	21	3.5	7	1.2	28	4.7
Zaštiti životne sredine	6	1.0	1	.2	5	.8
Total	586	98.7	551	92.9	598	99.8
Nedostaje	8	1.3	42	7.1	1	.2
	594	100.0	593	100.0	599	100.0

Čvršće ekonomsko povezivanje između balkanskih zemalja, na osnovu međusobne ekonomske saradnje i liberalizacije međusobne trgovine, ima gotovo apsolutnu podršku građana tih zemalja. Podaci dati u tabeli 9 pokazuju da najveći broj ispitanika (u Srbiji 78,6%, u Makedoniji 83%, u Bugarskoj 77,1%) kao najvažniju oblast širenja saradnje među balkanskim zemljama vide saradnju u oblasti ekonomije, a na drugom mestu je izgradnja infrastrukture. Zatim sledi saradnja u oblasti kulture, bezbednosna i vojna saradnja pri čemu je na poslednjem mestu saradnja u oblasti životne sredine. Izdvajanje saradnje u oblasti ekonomije predstavlja pogodnu osnovu za stvaranje zone slobodne trgovine. Važnost stvaranja ove zone jeste i u tome što same balkanske države, doduše uz aktivnu pomoć regionalnih i evropskih institucija, uređuju međusobne ekonomske odnose. One time postaju važni subjekti regionalizacije na Balkanu. S druge strane, u

sporazume o slobodnoj trgovini između balkanskih zemalja ugrađuju se principi i pravila Svetske trgovinske organizacije čime se ovaj region približava toj svetskoj ekonomskoj asocijaciji, odnosno države regiona postaju aktivni njeni članovi ili, time ispunjavaju uslove za članstvo, ako to nisu.

Do sada sprovedene aktivnosti na stvaranju zone slobodne trgovine na Balkanu nisu dovele do konačnog zaživljavanja ideje o njoj. Potpisani su gotovo svi predviđeni međudržavni ugovori, ali sa brojnim izuzecima i prelaznim rešenjima. Očigledno da u praksi međusobnih ekonomskih odnosa barijere u spoljnoj trgovini teško se oklanjaju i pored toga što je očigledno da je to jedan od vrlo važnih puteva ekonomskog prosperiteta ovog područja.

Perspektive razvijanja viših formi ekonomske integracije na Balkanu. Uspostavljanje zona slobodne trgovine predstavlja početni korak institucionalne integracije na Balkanu. U ekonomskoj teoriji se ističe da pored ukidanja barijera trgovini, ekonomska integracija može da sadrži i liberalizaciju kretanja činilaca proizvodnje, harmonizaciju nacionalnih ekonomskih politika i potpunu integraciju tih politika. Polazeći od ovih kriterijuma možemo razlikovati četiri oblika ekonomske integracije:

1. carinsku uniju, koja predstavlja zonu slobodne trgovine kombinovanu sa standardizacijom carinskih barijera naspram zemalja koje nisu članice unije;

2. zajedničko tržište, koje pored elemenata carinske unije obuhvata i ukidanje ograničenja slobode kretanja robe, lica, usluga i kapitala među zemljama članicama;

3. delimičnu ekonomsku uniju koja pored zajedničkog tržišta uključuje i harmonizaciju pojedinih segmenata ekonomske politike (fiskalna, monetarna, industrijska i regionalna politika); i

4. potpuna ekonomska unija koja podrazumeva i postojanje monetarne unije, odnosno zajedničke valute, jedne centralne banke, jedinstvene ekonomske politike i vladu sa supranacionalnim ovlašćenjima.³²

Pitanje koje će sigurno u budućnosti zaokupljati pažnju tiče se dubine i širine institucionalnih oblika saradnje na Balkanu. Već pomenuti *Memorandum*, pored uspostavljanja mreže bilateralnih ugovora o slobodnoj trgovini, podrazumeva i međusobnu saradnju u različitim oblastima: u carinskom postupku, trgovinskom zakonodavstvu, standardima, pravu industrijske svojine i sl. Za širenje oblika institucionalne saradnje izuzetan značaj ima i Regionalna inicijativa pod nazivom Politika i pravo konkurencije u Jugoistočnoj Evropi, koja ima za cilj stvaranje institucija za zaštitu konkurencije u zemljama regiona i njihovo osposobljavanje za uspostavljanje i očuvanje konkurentskog tržišta u regionu. Inicijativa je finansirana od strane Pakta za stabilnost Jugoistočne Evrope, a program inicijative organizovan je i realizovan od strane Odeljenja za konkurenciju Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD). Regionalnu inicijativu podržava i

³² O različitim formama ekonomske integracije vidi: D. Đurić et. al., *op. cit.* str. 123-124.

Evropska komisija koja ju je procenila kao dopunu aktivnosti koje već preduzima u regionu.³³ Pored unapređenja trgovine, za produbljivanje ekonomske saradnje i posebno veći priliv investicija u region biće neophodno liberalizovati i sektor usluga.

Budući da se ekonomska saradnja i integracija na Balkanu nalaze na samom početku razumljivo je što u ovim zemljama ne postoji jednodušnost o intenzitetu i krajnjim ciljevima integracije. Ovo utoliko pre što je u mnogim zemljama u inicijalnoj fazi regionalnog pristupa Evropske unije iskazivano nepoverenje jer su u njemu videle prepreku približavanju EU, kao i da se na taj način ove zemlje usmeravaju ka regionalnoj političkoj zajednici sličnoj bivšoj Jugoslaviji.

Tabela 10

Da li mislite da bi ulazak Balkana u Evropsku uniju bio brži ako:

	Srbija		Makedonija		Bugarska	
	Frekvencije	%	Frekvencije	%	Frekvencije	%
Svaka zemlja pojedinačno bude primljena u EU	277	46.6	346	58.3	402	67.1
Balkanske zemlje ostvare prvo međusobnu integraciju i...	311	52.4	243	41.0	188	31.4
Total	588	99.0	589	99.3	590	98.5
Nedostaje	6	1.0	4	.7	9	1.5
	594	100.0	593	100.0	599	100.0

Podaci dati u tabeli 10 pokazuju da sa izuzetkom Srbije, u Makedoniji većina (58,3%) a u Bugarskoj izuzetno visok procenat (67,1%) ispitanika daje prednost pojedinačnom nastupu prema EU. To govori o jakom nepoverenju prema zajedničkom nastupu ovih zemalja. Budućnost regionalne saradnje na Balkanu umnogome zavisi od angažovanja Evropske unije, posebno od aktivnosti koje se odvijaju u okviru Pakta za stabilnost jugoistočne Evrope. Međutim, za uvođenje viših oblika integracije neophodno je da i same balkanske zemlje vođene sopstvenim, pre svega, ekonomskim interesima budu aktivnije u međusobnoj multilateralnoj saradnji i povezivanju.

Strane direktne investicije (SDI) i ekonomski razvoj balkanskih zemalja

Strane direktne investicije zauzimaju izuzetno značajno mesto u strategiji razvoja balkanskih zemalja. Ovo zbog toga što u svim balkanskim zemljama, naročito onim u tranziciji, postoji visoka limitiranost razvojnih tokova nedostatkom investicija i novih tehnologija. Nakon decenije konflikta, stagnacije i ekonomskog opadanja, ovim zemljama je potreban ekonomski rast koji će omogućiti hvatanje koraka sa najnaprednijim tranzicionim zemljama ali i bržu ekonomsku integraciju sa Evropskom unijom. Održivi ekonomski rast presudno zavisi od količine i kvaliteta investicija. Niska akumulativna sposobnost glavni je razlog što preduzeća u ovim zemljama

³³ Više o ovoj inicijativi vidi: Regionalna inicijativa, politika i pravo konkurencije u jugoistočnoj Evropi, *Ekonomika*, Vol. XXXIII, No. 3, 2002, str. 167.

svoj koncept razvoja temelje na nekom od eksternih izvora finansiranja. Za preduzeća postoje tri izvora eksternog finansiranja³⁴: 1) bankarski krediti, 2) tržište kapitala i 3) strane direktne investicije. Imajući u vidu težak položaj bankarskog sektora u ovim zemljama, kao i nerazvijenost tržišta kapitala (nizak nivo tržišne kapitalizacije) razumljivo je što se daje prednost ovoj formi stranih ulaganja. Šta više, SDI se u ovim zemljama tretiraju kao superiorna forma priliva kapitala budući da stimulišu ekonomski rast, kao i da pored kapitala omogućuju prenos proizvodnih i organizacionih znanja (*know how*) stranih preduzeća.³⁵ Za zemlje u tranziciji je naročito važno što SDI ubrzavaju proces prestrukturiranja preduzeća i jačaju konkurentnost domaće privrede.

Pod stranim direktnim investicijama podrazumevamo sva ulaganja rezidenta u inostranstvu i nerezidenta u zemlji, koja se obavljaju sa namerom uspostavljanja kontrole nad aktivnošću određenog privrednog subjekta. Ono po čemu se SDI razlikuju od drugih oblika stranog ulaganja je namera ulagača o uspostavljanju trajnih ekonomskih odnosa i ostvarivanju znatnog uticaja na upravljanje preduzećem. Nasuprot stranim direktnim investicijama stoje portfolio investicije koje se najčešće vezuju za mogućnost ostvarivanja profita u kraćem roku, bez namere uspostavljanja značajnijeg uticaja na poslovanje preduzeća. Prema metodologiji Međunarodnog monetarnog fonda strana direktna investicija postoji kada određeni ulagač (nerezident) dođe u posed 10 ili više procenata učešća u osnovnom kapitalu privrednog subjekta (rezidenta).³⁶

Priliv stranih direktnih investicija u balkanskim zemljama u tranziciji je znatno ispod očekivanog, naročito ako se imaju u vidu pogodnosti ovog regiona: obilni prirodni resursi, povoljan geografski položaj, niska cena preduzeća koja se privatizuju i sl. Dosadašnje iskustvo pokazuje da su strani investitori, i pored pogodnosti regiona, ispoljili značajnu opreznost kada je u pitanju plasman kapitala. To važi kako za razvijene tako i za nerazvijene zemlje regiona. Grčka koja pripada grupi razvijenih balkanskih zemalja nije u početku bila atraktivna kada je u pitanju priliv SDI. Tek devedesetih godina dolazi do značajnijeg priliva i hvatanja koraka sa ostalim evropskim zemljama. Sa poboljšanom infrastrukturom, neometanim pristupom na tržište EU i relativno brojnom i dobro kvalifikovanom i jeftinom (u odnosu na standarde EU) radnom snagom ona predstavlja privlačnu zemlju za plasman SDI.³⁷

³⁴ Vidi opširnije: V. Cvijanović i S. Kušić, Izravna strana ulaganja kao izvori financiranja investicija: usporedna analiza tranzicijskih ekonomija s primjerom Republike Hrvatske, *Financijska teorija i praksa*, 26(4), 2002, str. 880.

³⁵ P. Nunnenkamp and J. Spatz, *Foreign Direct Investment and Economic Growth in Developing Countries: How Relevant are Host-Country and Industry Characteristics?*, Working Paper, Kiel Institute for World Economics, No. 1176, jul 2003, p. 1-2.

³⁶ Vidi opširnije: A. Babić et. al, Teorija i stvarnost inozemnih izravnih ulaganja u svijetu i u tranzicijskim zemljama s posebnim osvrtom na Hrvatsku, *Pregled*, HNB, Zagreb, 2001, str. 1.

³⁷ Više o unutrašnjim i spoljnim tokovima SDI u EU vidi: M. Jovanović, *Evropska ekonomska integracija*, Beograd, 2004.

Kada su u pitanju balkanske zemlje svakako najuspešnja u privlačenju SDI je Turska. Kumulativan priliv SDI u periodu 1980-2001. dostiže iznos od 34 milijardi USD.³⁸ U balkanskim zemljama u tranziciji, u inicijalnoj fazi tranzicionog procesa, registrovan je izuzetno nizak nivo priliva SDI – svega 1/3 kumulativnog SDI priliva *per capita*, odnosno, svega 462 miliona US\$ naspram 1,623 miliona US\$ u zemljama Centralne Evrope.³⁹ Priliv SDI tekao je uporedo sa unapređenjem političke stabilnosti u regionu i ostvarivanjem progressa u sprovođenju tržišnih reformi. Nizak nivo SDI zadržava se sve do 1997. godine. Od 1998. godine registruje se povećani priliv kapitala, da bi 2001. godine priliv SDI dostigao iznos od 4,265 miliona US\$. Iako značajno, ovo poboljšanje nije dovoljno, posebno ako imamo u vidu veličinu ovih zemalja i njihove investicione potrebe.

Tabela 11

Strane direktne investicije u balkanskim zemljama u tranziciji
(zaokruženo u milionima USA dolara)

	Alba- nija	B i H	Buga- rska	Hrva- tska	Make- donija	Rumu- nija	Slove- nija	S CG
1992	32	-	34	-	2	359	-	392
1993	45	-	102	120	1	415	-	318
1994	65	0	211	117	19	902	1325	203
1995	89	0	166	115	8	300	1758	129
1996	97	0	236	504	7	694	2069	306
1997	42	504	636	517	31	509	2257	1947
1998	45	100	620	893	112	228	2907	290
1999	43	60	806	1382	35	256	2683	454
2000	143	-	1100	1125	17	-	3109	373
2001	207	-	812	1445	44	-	3002	1318
2002	150	.	598	981	77	-	3257	-

Izvor: www. seeurope.net

Iskustvo zemalja u tranziciji pokazuje da je obim SDI u direktnoj vezi sa ostvarenim progresom u procesu ekonomske transformacije. Zemlje koje su ostvarile najveći progres u razvoju tržišnog sistema visok stepen makroekonomske i političke stabilnosti su istovremeno bile i najuspešnije u privlačenju SDI. U poređenju sa zemljama centralne Evrope balkanske zemlje u tranziciji nisu bile uspešne u privlačenju stranih direktnih investicija.⁴⁰ Glavni razlozi su politička nestabilnost i sukobi, sporo

³⁸ Najznačajniji investitori u Turskoj su Francuska sa 5,535 miliona USD, Holandija 4,271 miliona USD, Nemačka 4,004 USD i SAD sa 3,623 miliona USD.

³⁹ European Bank for Reconstruction and Development, *Transition Report Update*, 2003, London.

⁴⁰ Tako je u Albaniji 2000. godine došlo do privatizacije preduzeća *Albanian Mobile Communications* koje je prodato konzorcijumu preduzeća *Norwegian Telenor* i *Greek Cosmote* za 96 miliona US\$. Iste godine turska *Kentbank* kupila je drugu po veličini banku (*National Commercial Bank*). U Bugarskoj početkom 2002. godine udeo države u komercijalnoj banci (*Biochim*) prodan je austrijskoj banci (*Bank Austria*). U bankarskom sektoru Bugarske investirano je oko 800 miliona US\$, što je stranim ulagačima omogućilo sticanje više od 70% udela ukupne bankarske aktive. U Hrvatskoj tri sektora (telekomunikacije, bankarski sektor, farmaceutska industrija) obuhvataju 62,1% SDI priliva.

napredovanje reformi, kašnjenje u procesu privatizacije i sporo prilagođavanje standardima EU. Druga bitna karakteristika SDI tokova je da su one uglavnom bile vezane za privatizaciju velikih preduzeća, što objašnjava njihov rast u 2000. i 2001. godini. Najveći deo ovog priliva bio je usmeren na bankarski sektor, telekomunikacije i farmaceutsku industriju.

Priliv stranih direktnih investicija u posmatranim zemljama u tabeli je različit i vremenski neujednačen. Opšte je zapažanje da veći i stabilniji priliv tih investicija imaju one zemlje koje imaju veći stepen političke stabilnosti i viši nivo ekonomskog razvoja (poput Slovenije, na primer). Na drugoj strani, i ovde je očigledno zaostajanje Bosne i Hercegovine, Makedonije i Srbije i Crne Gore. Ta grupa zemalja zaostaje i u ekonomskim i drugim reformama što predstavlja veliku smetnju većem prilivu stranih investicija. U tom kontekstu treba imati u vidu i sivu ekonomiju jer gde je ona prisutna tamo ne postoji pogodno tlo za priliv stranog kapitala. Dosadašnje iskustvo nam govori da strani investitori prioritet daju onim zemljama koje imaju političku stabilnost, viši nivo i veću stabilnost ekonomskog razvoja, bolje funkcionisanje pravnog sistema i veći stepen usaglašenosti domaćeg zakonodavstva sa evropskim standardima, kao i podnošljivo prisustvo sive ekonomije.

Tabela 12

Kako ocenjujete prisustvo stranog kapitala u balkanskim zemljama?

	Srbija		Makedonija		Bugarska	
	Frekvencije	%	Frekvencije	%	Frekvencije	%
Doprinosi ekonomskom razvoju Balkana	323	54.4	387	65.3	438	73.1
Eksploatise razvojne resurse Balkana	253	42.6	199	33.6	149	24.9
Ukupno	576	97.0	586	98.8	587	98.0
Nedosaje	18	3.0	7	1.2	12	2.0
	594	100.0	593	100.0	599	100.0

Podaci dati u tabeli 12 pokazuju značajne razlike u pogledu ocene prisustva stranog kapitala. Značajan broj ispitanika u Srbiji pokazuje nepoverenje prema prisustvu stranog kapitala. To se može, između ostalog, pripisati i okonostima pod kojima se Srbija tokom devedesetih godina razvijala. S druge strane, Makedonija i Bugarska imaju znatno pozitivniji stav prema prisustvu stranog kapitala. Svega 33,6% u Makedoniji, odnosno 24,9% u Bugarskoj doživljava SDI kao sredstvo eksploatacije prirodnih resursa kojima zemlja raspolaže.

Slična je situacija i u Rumuniji gde je od 4,6 milijardi ukupnih SDI više od 45% usmereno u prerađivački i finansijski sektor. Rat na prostoru bivše SFRJ, ekonomske sankcije i politička nestabilnost usporile su dinamiku priliva SDI u SRJ (danas Zajednica Srbije i Crne Gore). Najveća strana investicija tokom devedesetih godina bila je prodaja Telekomu u proleće 1997. godine. Početkom 2000. godine u Zajednici dolazi do povećanja priliva SDI. Slično ostalim zemljama, najveći deo prispelih SDI usmeren je u proizvodnju cementa a tokom 2003. godine i u oblast duvanske i naftne industrije. Više o strukturi SDI vidi: G. Hunya, *FDI in South-Eastern Europe in the early 2000s*, The Vienna Institute for International Economic Studies (WIIW), Vienna, July 2002, str. 4-10.

Iskustvo zemalja u tranziciji pokazuje da strane direktne investicije mogu dati veliki doprinos razvoju domaće privrede. Ilustrativan je primer Mađarske koja je zahvaljujući velikom prilivu SDI tokom devedesetih godina uspela da ostvari značajan ekonomski rast. Tako je u periodu 1993-2001. godine u ovoj zemlji zabeležen rast izvoza od 241%. Preduzeća u stranom vlasništvu u Mađarskoj učestvuju sa 86% u izvozu proizvodnog sektora.⁴¹ Praksa pojedinih zemalja u tranziciji (Mađarska) pokazuje da SDI imaju pozitivnu ulogu u prestrukturiranju i da rast proizvodnje u industrijskim sektorima sa velikim udelom stranog kapitala ima attribute održivog. Nakon preuzimanja preduzeća od strane strateškog stranog investitora dolazi do određenih promena: poboljšanja kvaliteta proizvoda usled promena u proizvodnom i tehnološkom procesu; promena proizvodnog programa; promena organizacione strukture u skladu sa tržišnim principima; sistematskog obučavanja rukovodioca i radnika; uvođenje novog sistema računovodstva i finansijskog izveštavanja koji odgovara međunarodnim računovodstvenim standardima; rasta zarada radnika što doprinosi rastu njihove produktivnosti; uvođenja ekološki pogodnih proizvoda i procesa i sl. Ne doprinose, međutim, sve SDI prestrukturiranju. Neke od njih poslužile su samo da se proširi tržište investitora. Uprkos kratkoročnim prednostima po osnovu priliva investicija i znatnog obogaćivanja ponude, na dugi rok osvajanje domaćeg tržišta sužava tržište za domaća preduzeća, često vodi ka odlivu kapitala iz zemlje a u nekim slučajevima i do povećanja nezaposlenosti.

Nezavisno od toga što postoji nesumnjiva potreba i glad za stranim investicijama u ovim zemljama, u oceni njihovih efekata treba imati u vidu i njihove negativne posledice. Ovo iz razloga što strani kapital ima svoju filozofiju i cilj: uvećanje profita, a ekonomija svake zemlje, i države posebno, mora da vodi računa i o zapošljavanju radne snage, standardu stanovništva, socijalnim problemima, ekologiji i sl. To su oblasti u kojima strani kapital nema svoj direktni interes.

Privatizacija i ekonomske performanse

Privatizacija predstavlja jednu od ključnih komponenti transformacije bivših socijalističkih zemalja. Promena svojinskih odnosa – pretvaranje državnih i društvenih preduzeća u privatno vlasništvo fizičkih i pravnih lica – ima izuzetnu važnost za efikasno funkcionisanje ukupne privrede. U širem smislu, privatizacija se tiče svojinskih odnosa u celini tako da se ona vidi kao sredstvo koje obezbeđuje povećanje udela privatnog sektora sve dok on ne postane dominantan. Jačanjem privatnog sektora stvaraju se uslovi za povećanje konkurencije, rast produktivnosti, priliv stranog kapitala, uspostavljanje i razvoj tržišta kapitala.

Cilj tekućih reformi u zemljama u tranziciji je stvaranje uslova za ubrzanje privrednog rasta i to izgradnjom ekonomskog sistema u kome će

⁴¹ Navedeno prema: V. Cvijanović i S. Kušić, *op.cit.* str. 887-888.

privatna svojina biti dominantan svojinski oblik. Analizom iskustava tranzicionih privreda mogu se uočiti dve alternativne strategije.⁴²

Prvu strategiju mogli bismo nazvati *strategijom organskog razvoja*. Unutar ove strategije najvažniji zadatak je stvaranje povoljnih uslova za razvoj privatnog sektora. Glavni motor rasta privatnog sektora je masovan razvoj novih privatnih preduzeća (*de novo* privatnog sektora). U tom cilju neophodno je: ukinuti barijere slobodnom ulasku na tržište, garantovati sigurnost privatnom vlasništvu i obezbediti poštovanje ugovora, stvoriti pogodan privredni ambijent tj. podsticati razvoj privatnog sektora (npr. preko poreske i kreditne politike). Kada su u pitanju državna preduzeća osnovni metod privatizacije je prodaja. Ova strategija potencira one modele privatizacije koji će obezbediti da preduzeće ima dominantnog vlasnika. Posebno poželjan tip vlasnika je strateški investitor koji je spreman da u preduzeće uloži znatan kapital. Ukoliko se radi o insajderskoj privatizaciji, treba voditi računa da se ona ne pretvori u neku od formi besplatne podele.

Drugu strategiju možemo okarakterisati kao *strategiju ubrzane privatizacije*.⁴³ Najvažniji zadatak je što je moguće brža eliminacija državne svojine. Osnovna tehnika privatizacije je neka od formi podele državne imovine (npr. vaučerizacija). To naravno ne znači da je razvoj novog privatnog sektora zanemaren. Naprotiv, zagovornici ove strategije smatraju razvoj novog privatnog sektora vrlo važnim, ali ga ne naglašavaju u svojim preporukama. Zagovora se zaoštavanje budžetskih ograničenja, ali u praksi se često odustaje od toga. Unutar ove strategije potencira se činjenica da većina građana dobija deo svojinskih prava nad bivšim državnim preduzećima, čime se navodno razvija "narodni kapitalizam".

Metodi privatizacije. U balkanskim zemljama u tranziciji u inicijalnoj fazi preovladala je strategija ubrzane privatizacije. Podaci dati u tabeli 13 pokazuju da je u ovim zemljama kao dominantan metod privatizacije primenjivana prodaja radnicima i poslovodstvu preduzeća pod povlašćenim uslovima ili besplatna raspodela vaučera kojim su kupovane akcije preduzeća. Prepuštanje vlasničke kontrole radnicima i poslovodstvu posebno je došlo do izražaja u zemljama nastalim na području bivše SFRJ, što se može objasniti nasleđem prethodnog samoupravnog sistema, kao i popularnošću rešenja prihvaćenog u zakonodavstvu bivše savezne države o privatizaciji gde je kao osnovni metod primenjen sistem internih deonica.

⁴² Vidi: J. Kornai, *Ten Years After 'The Road to a Free Economy': The Author's Self-evaluation*, Paper for the World Bank 'Annal Bank Conference on Development Economics – ABCDE, April 18-20, 2000, Washington D.C.

⁴³ Razlika između pomenutih strategija nije u sadržaju, tj. u elementima koje obuhvataju, već u tome na koje elemente stavljaju naglasak. Prva strategija stavlja naglasak na zdravi rast novog privatnog sektora, dok druga strategija naglašava brzu likvidaciju državnog sektora.

Tabela 13

Metodi privatizacije u balkanskim zemljama u tranzicije

Zemlja	Prodaja zaposlenima i menadžerima	Vaučeri	Direktna prodaja
Albanija	Primarni metod	Sekundarni metod	
B i H	-	Primarni metod	Sekundarni metod
Bugarska	-	Sekundarni metod	Primarni metod
Hrvatska	Primarni metod	Sekundarni metod	-
Makedonija	Primarni metod	-	Sekundarni metod
Srbija	-	Sekundarni metod	Primarni metod

Napomena: Primarni (sekundarni) metodi privatizacije su oni metodi koji su najčešće korišćeni (drugi najčešće primenjivan metod) od početka tranzicije.

Izvor: EBRD, *Transition Report 2003*.

Balkanske zemlje u tranziciji primenjivale su različite metode privatizacije. I pored toga mogu se izdvojiti neke zajedničke odlike privatizacionog procesa:

1. Odsustvo jasne strategije privatizacije – mada balkanske zemlje u poređenju sa zemljama Centralne Evrope kasne sa sprovođenjem privatizacije (što znači da su mogle da koriste iskustva naprednijih tranzicionih zemalja) – nije rezultiralo stvaranjem konsenzusa o privatizacijskoj metodi. Gotovo sve zemlje karakteriše manjak konzistentnosti u izboru metoda privatizacije⁴⁴. To je rezultiralo primenom različitih metoda počev od otkupa akcija od strane menadžera i zaposlenih, prodaje putem inicijalne javne ponude, privatizacije putem prestrukturiranja, vaučerske privatizacije, prodaje strateškom investitoru i sl.

2. Nedefinisana uloga države tokom privatizacije, ali i u postprivatizacionom procesu.

3. Sprovođenje privatizacije u uslovima ekonomske nestabilnosti i nepostojanje stabilnih regulatornih okvira (naročito institucija potrebnih radi kontrole ovog procesa).

4. Značajna prisutnost stranog kapitala u procesu privatizacije velikih preduzeća u oblasti telekomunikacija, farmaceutske i duvanske industrije i sl.

5. Nerazvijenost finansijskog tržišta, usled čega vlasnička struktura u privatizovanim preduzećima i dalje reflektuje odabrani model privatizacije. Nerazvijenost tržišta kapitala uticala je na raspršenost vlasništva između privatizacijskih investicionih fondova, državnih fondova, zaposlenih, penzionera.

⁴⁴ Indikativan je primer Bugarske gde je u periodu od 1992. do 1999. godine, znači za samo sedam godina, zakon o privatizaciji bio izmenjen više od 20 puta. Mada se stalne izmene u zakonodavstvu delimično mogu objasniti i nastojanjem da se stvore uslovi koji će omogućiti privlačenje različitog kruga investitora, ovako česte izmene jasno ukazuju na odsustvo konzistentnosti u sprovođenju privatizacije

Privatizacija i ekonomske performanse tranzicionih privreda. Strategija ubrazane privatizacije, ali i razvoj *de novo* privatnog sektora, bitno su promenili svojinsku strukturu tranzicionih privreda. Podaci dati u tabeli 14 pokazuju da udeo privatnog sektora u bruto domaćem proizvodu (*Gross domestic product* – GDP) u celom regionu počev od sredine devedesetih godina prošlog veka beleži stalan rast. Naravno, balkanske zemlje u tranziciji imaju nižu udeo privatnog sektora u GDP u poređenju sa zemljama Centralne Evrope.

Tabela 14

Udeo privatnog sektora u GDP, 1995 i 2003. godine

	Privatni sektor u GDP 1995. u %	Privatni sektor u GDP 2003. u %
<i>Balkanske zemlje</i>		
Albanija	60	75
Bosna i Hercegovina	na	50
Bugarska	45	75
Hrvatska	45	60
Makedonija	40	60
Srbija i Crna Gora	na	45
<i>Centralna Evropa</i>		
Češka	70	80
Mađarska	60	80
Poljska	60	75
Slovačka	60	80

Izvor: *Spotlight On South-Eastern Europe*, EBRD, 2004.

Region Balkana u odnosu na zemlje Centralne Evrope zaostaje u pogledu učešća privatnog sektora u GDP zemlje. To se može objasniti kašnjenjem u procesu privatizacije u odnosu na zemlje Centralne Evrope ali i znatno sporijim razvojem novih privatnih preduzeća.

Ključno pitanje za sve ove zemlje odnosi se na to da li je privatizacija dovela do unapređenja ekonomskih performansi (rast društvenog proizvoda i produktivnosti, povećanje zaposlenosti, izvoza i sl.) i koji su uslovi neophodni da bi privatizacija dovela do očekivanih efekata.

Iskustvo tranzicionih zemalja pokazuje da uticaj privatizacije na ekonomske performanse ne zavisi toliko od broja preduzeća prevedenih iz državne u privatnu svojinu koliko od metoda koji je korišćen u procesu privatizacije. Sa tog stanovišta iskustvo zemalja u tranziciji pokazuje da je proces prestrukturiranja znatno uspešniji u slučaju primene metoda privatizacije prodajom. S druge strane, insajderska privatizacije dovodi do takve vlasničke strukture gde postoje često sukobljeni interesi i kod koje ne postoje jaki podsticaji da se primene odgovarajuće promene. Istraživanje sprovedeno od strane *R. Frydman, et. al.*⁴⁵ pokazuje da se sa stanovišta

⁴⁵ R. Frydman, C. Gray, M. Hessel, A. Rapaczynski, When Does Privatization Work? The Impact Of Private Ownership On Corporate Performance In The Transition Economies, *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 114/1999, Issue 4, p. 1160-1165.

uspešnosti poslovanja preduzeća u vlasništvu zaposlenih ne razlikuju bitno u odnosu na preduzeća u državnoj svojini. Neefikasnost disperziranog vlasništva direktan je rezultat nedostatka odgovarajućeg institucionalnog okruženja: nepostojanje mehanizama korporativnog upravljanja, mehanizama za zaštitu manjinskih vlasnika, mehanizama koji će sprečavati dogovore insajdera i konflikt interesa, kao i odsustvo odgovarajućih propisa u sferi računovodstva, nadzora i stečaja. U uslovima nepostojanja navedenih institucija, oni koji su bili u poziciji da kontrolišu imovinu preduzeća imali su malo prepreka koje bi ih sprečile da tu imovinu uzurpiraju. Pored toga, lošim performansama ovih preduzeća svakako je doprinelo i to što novi vlasnici nisu bili u stanju da obezbede kapital za modernizaciju preduzeća, nisu posedovali tržišno iskustvo da opstanu u konkurentnom okruženju, niti su imali viziju kako da sprovedu radikalno prestrukturiranje, koje je neophodno za poboljšanje performansi preduzeća.

Koncentrisano vlasništvo je neophodan, ali ne i dovoljan uslov efikasnog upravljanja. Koncentracija vlasništva mora biti dovoljno duboka da smanji divergenciju interesa većinskih vlasnika i ostalih vlasnika i da podstakne većinske vlasnike da teže maksimizaciji profita na dugi rok. Tip koncentrisanog vlasništva je, takođe, važan. Preduzeća koja su privatizovana angažovanjem strateškog investitora imaju mnogo bolje performanse od onih koje kontrolišu investicioni fondovi, holding kompanije, ili druge finansijske institucije. Preduzeća koja kontrolišu strani strateški investitori u proseku imaju najbolje performanse. Takvi investitori su u stanju da obezbede sredstva i veštine neophodne za prestrukturiranje, i zato imaju prednost nad domaćim strateškim investitorima na početku tranzicije. Naravno da je bitan i način izbora strateškog investitora. Preduzeća prodana kroz tendere ili aukcije u proseku su privukla efektivnije vlasnike, i bolje posluju od preduzeća prodatih investitorima metodom neposredne pogodbe.

Empirijska istraživanja na primeru tranzicionih privreda pokazala su da postoji tesna međuzavisnost između zdravog razvoja novog privatnog sektora, zaoštavanja budžetskog ograničenja i prestrukturiranja proizvodnje i, kao krajnjeg rezultata, rasta produktivnosti rada. Analize su pokazale da je u novim preduzećima produktivnost veća nego u tradicionalnim (preduzeća koja su funkcionisala i u prethodnom sistemu), jer je učešće novih preduzeća veće u dodatoj vrednosti nego u zaposlenosti. Veća produktivnost rada u novim preduzećima implicira nižu radnu intenzivnost po jedinici proizvoda. Ova činjenica, kao i pretpostavka da su nova preduzeća manje kapitalno intenzivna u odnosu na tradicionalna, implicira da rad i kapital imaju veći marginalni proizvod u novim preduzećima. Kretanje faktora proizvodnje od tradicionalnih ka novim preduzećima utiče na povećanje dodate vrednosti i zato predstavlja izvor rasta. Da bi nova preduzeća doprinela rastu, neophodno je da se podstiče seljenje rada i kapitala iz tradicionalnog sektora u novi privatni sektor. Brzi rast sektora novih preduzeća kod vodećih reformista pokazuje da je ekonomska politika u ovim zemljama podstakla procese realokacije proizvodnih faktora.

Međutim, da bi agregatna produktivnost rada, merena kao agregatna dodata vrednost po zaposlenom, rasla neophodno je da se pređe određeni prag (kako bi nova preduzeća mogla da apsorbuju resurse koje je oslobodio tradicionalni sektor i tako doprinesu održivom rastu), a to je učešće novih preduzeća u dodatoj vrednosti i zaposlenosti od preko 40%. Dakle, neophodno je da se pređe minimalna kritična masa reformi ispod koje privreda ne odgovara na stimule ekonomske politike.

Infrastruktura kao kohezioni faktor regionalizacije Balkana

Privredna i društvena infrastruktura predstavljaju istovremeno indikator razvijenosti zemlje ali i pretpostavku njenog razvoja i razvoja okruženja. Balkanske zemlje počinju sa razvojem infrastrukture tek u drugoj polovini 19 veka i to uz aktivno učešće Nemačke i ostalih u to vreme razvijenih evropskih zemalja, koje su bile zainteresovane za ulaganja prvenstveno zbog lakog i jeftinog pristupa Srednjem Istoku. I pored toga ove zemlje zaostaju u pogledu stepena razvijeosti infrastrukture u odnosu na industrijski razvijene države. Na primer, prema razvoju saobraćajnog sektora Grčka je rangirana na 35. mestu, Bugarska na 37, SCG 39, Rumunija 40. i Albanija na 48. mestu od 50 evropskih zemalja obuhvaćenih istraživanjem.⁴⁶

Razvoj infrastrukture je pretpostavka ekonomskog aktiviranja razvojnih potencijala koje region poseduje za unutrašnju trgovinu i trgovinu sa ostatkom sveta. Naročito zavisna od obnavljanja glavnih transpornih pravaca i dovođenja koridora u regionu na konkurentni nivo, jeste trgovina između Zapadnog i Istočnog Balkana. Produbljivanjem ekonomske saradnje i povezivanjem ovih zemalja lakše bi se rešavali problemi *razvoja infrastrukture* na prostoru Balkana. To su: razvoj putne i železničke infrastrukture, problemi u oblasti energetike (posebno izgradnja gasovoda, naftovoda, zajedničkog elektroenergetskog sistema i sl.). Potpunije bi se ekonomski valorizovali Dunav i širok izlazak Balkana na Sredozemno more, posebno kada su u pitanju razvoj rečnog odnosno pomorskog saobraćaja i razvoj turizma. Zajednički interes balkanskih zemalja posebno bi došao do izražaja u rešavanju ekoloških problema na ovom prostoru.

Geografski položaj Balkana je izuzetno značajan za Zapadnu i Srednju Evropu, Bliski Istok i ceo Mediteran. Preko njega prolaze glavne železničke i druge saobraćajnice, vazdušni koridori i sistemi za prenos električne energije; ovo područje potencijalno je interesantno za prelaz naftovoda i gasovoda i sl. Tu je i Dunav kao velika plovna reka u Evropi i na Balkanu. Razvoj privrednih grana poput: železničkog, drumskog, rečnog, pomorskog i vazdušnog saobraćaja; zatim, elektroprivrede, cevovodnog transporta nafte i gasa i slično; treba da ima prioritet u strategiji privrednog razvoja balkanskih zemalja. Takvim razvojem bolje i potpunije se koristi razvojni potencijal na ovom prostoru, kao i obezbeđuje bolja ekonomska povezanost i saradnja izmedjun tih zemalja. Priroda razvoja ovih grana je takva da se razvojni projekti i njihova valorizacija mogu realizovati samo kroz saradnju i

⁴⁶ S. Babanassis, *Op. cit.* str. 35-36.

povezanost u njihovoj realizaciji više susednih zemalja. Realizacija takvih projekata doprinosi ekonomskoj integraciji Balkana.

Za razvoj privredne infrastrukture izuzetan značaj ima i jačanje međusobne ekonomske saradnje balkanskih zemalja, posebno kada je u pitanju razvoj putne i železničke infrastrukture, izgradnja gasovoda, naftovoda, razvoj zajedničkog energetskeg sistema, modernizacija telekomunikacija uspostavljanjem i povezivanjem optičkih sistema prenosa i sl. Naime, i sama infrastruktura ima značajne regionalne dimenzije. Prvo, značajno povećanje efikasnosti se može ostvariti ukoliko se razvoj infrastrukture, umesto na nacionalnom nivou, koncipira prema potrebama regiona. Budući da region Balkana, sa izuzetkom Turske, sa geografskog i ekonomskog stanovišta čine relativno male zemlje sa pojedinačno skromnim potencijalima i uskim tržištem, koncipiranje politike i razvoj u nacionalnim granicama onemogućio bi iskorišćavanje prednosti ekonomije obima u oblastima poput transporta i energetskeg sektora. Drugo, regionalno povezivanje i stvaranje zajedničkog tržišta u ovoj oblasti dovodi do značajnog smanjenja transakcionih troškova. I najzad, za sve zemlje u regionu karakteristično je da potrebe daleko prevazilaze ponudu infrastrukturnih dobara i usluga, što predstavlja osnovu njihovog zajedničkog nastupa prema međunarodnim investitorima. Tako je, Evropska komisija 2002. godine, uvažavajući prednosti regionalnog pristupa, utvrdila predlog strategije u kojoj su definisani principi i institucionalni okviri na kojima bi se zasnivalo stvaranje regionalnog tržišta energije. U tom smislu, Evropska unija je donela odluku o otpočinjanju pregovora sa balkanskim zemljama (Albanija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Bugarska, Srbija i Crna Gora, Makedonija, Rumunija i Turska) o zaključivanju ugovora o osnivanju energetske zajednice, formiranju regionalnog tržišta i njegovog uključivanja u tržište Evropske unije. Regionalni pristup razvoju infrastrukture podrazumeva i koordinaciju investicionih politika zemalja članica, koje treba da budu koncipirane tako da obezbede smanjivanje troškova i podizanje privredne infrastrukture na nivo koji je uporediv sa Evropskom unijom.

Zaključci i preporuke

1. Regionalizacija, shvaćena kao proces ekonomske i svake druge saradnje i povezivanja između zemalja s određenog geografskog područja, predstavlja jednu od značajnih karakteristika savremenog sveta. Kao takva ona je deo procesa globalizacije. Sa ekonomskog aspekta regionalizacijom se ostvaruje artikulacija lokalnih i regionalnih interesa i ciljeva, koji u procesu globalizacije ne bi mogli biti ostvareni ako regionalizacija ne bi bila deo savremene ekonomskopolitičke prakse. Regionalizacijom se pospešuje regionalna ekonomska saradnja i ekonomsko povezivanje između zemalja čime se ostvaruje bolje korišćenje razvojnih resursa i lakše rešavaju ekonomski i drugi problemi. Njome se olakšava pristup zemalja određenog geografskog područja širim regionalnim i svetskim integracijama i asocijacijama pod uslovom da se odnosi unutar nje grade na principima i načelima tih institucija i asocijacija.

2. Balkanske države su opterećene brojnim političkim, socijalnim i ekonomskim problemima. Osnovni put i način prevazilaženja tih problema jeste ekonomski razvoj, ekonomska i politička stabilnost. U vezi s tim osnovni zadaci njihovih vlada, političkih i ekonomskih subjekata trebalo bi da budu ubrzanje razvojnih procesa, bolje korišćenje razvojnih resursa, obezbeđenje obimnijeg priliva novih investicija i kapitala, novih tehnologija i znanja i sl. Uspeh u njihovom ostvarivanju u većini zemalja zavisi od tokova reformi privrednog sistema i ekonomske politike, odnosno od dinamike i kvaliteta tranzicije u njima.

3. Kada se posmatra sa aspekta procesa regionalizacije i evrointegracije Balkan je specifično područje. Ti procesi na njemu su skorijeg datuma pa je on još uvek pretežno područje političkih podela i sukoba. U njemu se očituje nasleđe prošlosti, koga karakterišu političke, verske, ideološke i druge razlike i podele, ali i uplitanja velikih sila, odnosno, ostvarivanja njihovih interesa na ovom području. Proces globalizacije u svetu i regionalne integracije u Evropi nužno zahteva da se ekonomski odnosi i ekonomska saradnja na Balkanu brzo unapredjuju i razvijaju. Strateški cilj svih balkanskih zemalja jeste učešće u evrointegracijama, posebno članstvo u Evropskoj uniji. Takav cilj ima opravdanje i utemeljenje u činjenici da se izvan globalnih procesa ne može opstati. Alternativa tome bio bi izolacionizam, podele, odsustvo saradnje i slično a to, sa ekonomskog aspekta, značilo bi nazadovanje i spor razvoj. Ta alternativa danas nije prihvatljiva ni za koga pa ni za balkanske zemlje.

4. Ekonomski razvoj Balkana zadnjih petnaestak godina nosi sa sobom niz protivurečnosti i temelji se na različito usmerenim procesima. Grčka je učvrstila svoju poziciju članice Evropske unije. Statusom novoprimitljenog člana njoj se pridružila i Slovenija. Njihov ekonomski i politički položaj, samim tim i ekonomski razvoj, bitno se razlikuje od položaja ostalih balkanskih zemalja. Turska, kao najveća zemlja regiona, sa naglašenim pretenzijama da bude lider ne samo na Balkanu nego i šire, nastoji da se ubrzano ekonomski razvija privlačenjem stranog kapitala i stranih tehnologija i širenjem na tržišta u regionu. Očigledna su njena nastojanja da razvija ekonomske i druge odnose sa Evropskom unijom i da, što skorije, postane njen član.

5. Poseban problem predstavljaju balkanske zemlje u tranziciji, koje su najbrojnije i koje sa svojim političkim i ekonomskim problemima u znatnoj meri utiču na stanje u regionu, pa i šire. Proces tranzicije u njima odvija se relativno sporo, osim u Sloveniji gde je taj proces u završnoj fazi. One još nisu dostigle nivo ekonomskog razvoja koji su imale krajem 80-tih, u njima je na sceni proces deindustrijalizacije, prati ih visoka nezaposlenost radne snage i nizak nivo životnog standarda stanovništva sa izraženim socijalnim problemima. Upravo stanje i problemi ekonomske prirode, zahtevaju da se proces tranzicije u ovim zemljama ubrza. Izgradnja novog privrednog sistema i ekonomske politike u tom procesu podrazumeva prihvatanje standarda Evropske unije, koji treba da omoguće i brže uključivanje ovih zemalja u regionalne i evropske integracije.

6. Sadašnja ekonomska nerazvijenost balkanskih zemalja kandidata za ulazak u EU predstavlja nepovoljan faktor ekonomske integracije Balkana u Uniju. Sa sadašnjim stepenom ekonomskog razvoja i, iz toga proizašlim problemima, ta grupa zemalja bi bila ekonomski najnerazvijenije područje Unije. Kao takvo ono bi predstavljalo dodatno opterećenje za njen budžet, posebno za fondove za regionalni razvoj i socijalnu politiku. Ekonomski jaz između te grupe zemalja i ostatka EU, predstavljala bi smetnju ostvarivanja principa na kojima se temelje odnosi unutar nje, posebno onih o slobodi kretanja radne sange, jednakosti građana, socijalnim uslovima i sl. Ti problemi mogu biti razlog za političku uzdržanost nekih članica Unije kada je u pitanju njeno dalje širenje na Balkan, ali i dobar razlog da se zemlje kandidati za EU sa prostora Balkana ozbiljno pozabave svojim ekonomskim problemima u funkciji ostvarivanja strateškog cilja – članstva u EU.

7. Sadašnji obim i struktura međusobne spoljnotrgovinske razmene balkanskih zemalja odražavaju stepen razvoja i strukturu njihovih privreda kao i politiku koju u međusobnoj ekonomskoj saradnji vode zemlje pojedinačno. Svakako da je obim razmene ispod realnih potreba i mogućnosti. U njenoj strukturi dominiraju poljoprivredne sirovine, električna energija, prehrambeni proizvodi, obojeni metali i tekstil. Dakle, radi se o strukturi spoljnotrgovinske razmene koja je karakteristična za zemlje u razvoju. Ona se može menjati kroz promenu strukture privrede i stepena njene razvijenosti u svakoj zemlji posebno. Taj proces može ići brže ako se između balkanskih zemalja uspostavljaju viši oblici ekonomske saradnje kao što su: industrijska kooperacija, zajednička ulaganja u razvoj određene proizvodnje, realizacija zajedničkih projekata u oblasti privredne infrastrukture, proizvodnji sirovina i energije; zajednički nastup na treća tržišta, razvoj malograničnog prometa, razvoj zajedničkih regija koje obuhvataju delove prostora više država i dr. Nosioци tih oblika saradnje i povezivanja treba da budu državne institucije, ali i komore, banke, gradovi i lokalna samouprava, agencije, institucije društvenih delatnosti itd.

8. Na prostoru Balkana nijedna ideja niti projekat se ne realizuju onako kako je planirano i na vreme. Očigledno je da se vreme kao razvojni faktor i važan činilac rešavanja svakog problema nedovoljno uvažava i ceni. Tako je i sa projektom stvaranja zone slobodne trgovine na Balkanu. Iako su potpisani brojni međudržavni sporazumi o toj zoni, ona još uvek nije u potpunosti zaživela i daleko je od toga da počne da daje značajnije rezultate. Očigledno da suprotstavljeni i nedovoljno uvaženi međusobni interesi balkanskih zemalja dolaze do izražaja i u pregovorima i realizaciji dogovorenog o zoni slobodne trgovine. Liberalizacija međusobnih ekonomskih odnosa između tih zemalja, a zona slobodne trgovine je pogodan oblik za nju, trebalo bi da bude prioritarna aktivnost svih država sa ovog područja na putu za Evropsku uniju.

9. Među najznačajnijim aktivnostima u procesu tranzicije balkanskih zemalja spada proces privatizacije državnih, odnosno društvenih preduzeća. Dosadašnji rezultati toga procesa su vidljivi u promeni strukture privrede, ona je doprinela povećanju stranih ulaganja u te zemlje, pokrenuti su procesi

tehnološke obnove i razvoja pojedinih sektora privrede i sl. Najbrže je privatizacija sprovedena u privrednim granama koje imaju potporu u domaćem tržištu i domaćim resursima, kao što su: proizvodnja cementa, telekomunikacije, duvanska industrija, farmaceutska industrija i neki delovi hemijske i prehrambene industrije. Velike teškoće i skromne rezultate u procesu privatizacije imamo u metaloprerađivačkoj, drvoprerađivačkoj, tekstilnoj, elektronskoj, vojnoj i sličnim, uglavnom tradicionalnim, granama industrije. Danas ostaje otvoreno pitanje šta sa preduzećima u tim granama industrije? Sigurno da se proces privatizacije mora i u njima nastaviti i ubrzati. Naravno, mnoga od tih preduzeća moraju ići u stečaj, jer se ne mogu prilagoditi tržišnim uslovima poslovanja, druga treba dati u dugogodišnji zakup, trećima otpisati državne dugove, četvrta pokloniti zainteresovanim pravnim i fizičkim licima itd. Sigurno da ta aktivnost neće teći samostalno i spontano, potrebno je da država ima program rešavanja njihove sudbine koji bi se sproveo u što kraćem vremenskom periodu.

10. Zajednička platforma i cilj svih balkanskih zemalja, osim Grčke i Slovenije, koje su to ostvarile, jeste približavanje i što skorije članstvo u Evropskoj uniji. To je solidna osnova za izražavanje i ostvarivanje zajedničkih ekonomskih interesa balkanskih zemalja. Na toj platformi i ka tom cilju moguće je relativno lako udružiti razvojne potencijale, unaprediti i sadržajno obogatiti međusobnu ekonomsku saradnju. Prioritet u tim aktivnostima treba dati liberalizaciji međusobnih ekonomskih odnosa, razvoju privredne infrastrukture na prostoru Balkana, bržim privrednim reformama, međusobnoj saradnji i povezivanju u proizvodnji proizvoda i obavljanju usluga, zajedničkom nastupu na treća tržišta i sl. Da bi se oni brže ostvarivali neophodna je i finansijska podrška snažnih banaka sa prostora Balkana, kojih za sada nema, postojanje specijalizovanih međudržavnih fondova, međudržavnih projekata razvoja pojedinih privrednih kapaciteta, veći stepen saradnje u oblasti obrazovanja, nauke i razvoja novih tehnologija, liberalniji režim kretanja stanovništva na ovom prostoru itd.

Literatura

1. Babanassis S, Long-term Economic Development Trends in South-Eastern Europe (1850-2003), *South Eastern Europe Journal of Economics*, No 1/2003.
2. Babić A, Teorija i stvarnost inozemnih izravnih ulaganja u svijetu i u tranzicijskim zemljama s posebnim osvrtom na Hrvatsku, *Pregled HNB*, No 9/2001.
3. Bejatović P. Gotovac V. (Ne)zaposlenost u Republici Hrvatskoj, Institut za javne finansije, Zagreb, 2002.
4. Begić K, *Ekonomska politika*, Sarajevo, 2000.
5. Bejaković P, *Značenje usklađenosti formalnih i neformalnih institucija kao čimbenika gospodarskog razvoja i društvene stabilnosti* (okrugli sto "Institucionalizam"), Institut za javne finansije, Zagreb, *www.ijf.hr*.
6. Bisić M, Država u tranziciji, *Ekonomski misao*, br. 3-4, 1999.
7. Bilandžić V, Perspektive regionalne stabilnosti na Balkanu, *Međunarodni problemi*, br. 1-2, 2001.
8. Božić M, Regionalizacija i ekonomski razvoj Balkana, u: *Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana*, red. Lj. Mitrović et. al, Niš, 2002.
9. Božić M, *Ekonomska politika*, Niš, 2002.

10. Bulgaria Economic Forum: *Investment Guide for Southeast Europe*, Sofia, 2004.
11. Cerović B, The Economic Surroundings of the Aegean Sea: the Balkans an Essay on Economic Perspectives, *Ekonomika misao*, br. 4, Beograd, 1998, str. 449-454.
12. Cernat L, Institutions and Economic Growth: Which Model of Capitalism for Central and Eastern Europe, *Journal for Institutional Innovation, Development and Transition*, Institute for Macroeconomic Analysis and Development Ljubljana, Vol. 6/2002.
13. Cvijanović V, Kušić S, Izravna strana ulaganja kao izvori financiranja investicija: usporedna analiza tranzicijskih ekonomija s primjerom Republike Hrvatske, *Financijska teorija i praksa*, 26/4, 2002.
14. Drašković V, Problemi i deformacije tranzicije, *Ekonomika misao*, br. 3-4, 1999.
15. Đurić D. et. al, *Međunarodna ekonomija*, IEN, Beograd, 2000.
16. Friedrich Schneider, Veličina i razvoj sive ekonomije i radne snage u sivoj ekonomiji u 22 tranzicijske zemlje i 21 zemlji OECD-a: šta doista znamo?, *Financijska teorija i praksa*, br. 27, Zagreb 2003, str. 1-29.
17. EBRD, *Transition Report Update*, London, 2003.
18. Regionalna inicijativa, politika i pravo konkurencije u jugoistočnoj Evropi, *Ekonomika*, Vol. XXXIII, No. 3, 2002.
19. *Ekonomist*, br. 125, Beograd, 14. oktobar 2002.
20. Frydman R, Gray C, Hessel M, Rapaczynski A, When Does Privatization Work? The Impact Of Private Ownership On Corporate Performance In The Transition Economies, *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 114/1999, Issue 4.
21. Gredelj S, Vrednosno utemeljenje blokirane transformacije srpskog društva, u: *Račji hod – Srbija u transformacijskim procesima*, red. M. Lazić, Beograd, 2000.
22. Genov N, *Managing Transformations in Eastern Europe*, UNESCO-MOST, Paris-Sofia, 1999.
23. Hunya G, *FDI in South-Eastern Europe in the Early 2000s*, The Vienna Institute for International Economic Studies (WIIW), july, 2002.
24. *Investment Guide for Southeast Europe*, Bulgaria Economic Forum, Sofia, 2000.
25. Jovanović M, *Evropska ekonomska integracija*, Beograd, 2004.
26. Kornai J, *Highway and Byways*, MIT Press, Cambridge Massachusetts, London, England, 1995.
27. Kornai J, *Ten Years Afer 'The Road to a Free Economy': The Author's Self-evaluation*, Paper for the World Bank 'Annal Bank Conference on Development Economics – Washington D.C, April 18-20/2000.
28. Labus M, Privatizacija društvene svojine, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 5-6/1991.
29. Miller J.B. and Petranov S, The First Wave Of Mass Privatization In Bulgaria And Its Immediate Aftermath, *Economics of Transition*, Vol.8, No 1, 2000.
30. Mijatović B, *Privatizacija*, Ekonomski institut, Beograd, 1993.
31. Mitrović Lj, *Savremeni Balkan u ključu sociologije društvenih promena*, Centar za balkanske studije, Niš, 2003.
32. Nunnenkamp P, Spatz J, *Foreign Direct Investment and Economic Growth in Developing Contries: How Relevant are Host –Country and Industry Characteristics*, Kiel Institute for World Economics Working paper, No 1176, 2003.
33. *SR Jugoslavija – ekonomski izveštaj za 2002. godinu*, OECD, novembar 2002.
34. *Okvirni zakon o privatizaciji preduzeća i banaka*, Službeni glasnik BiH, 14/98.
35. Popović D, Druga faza poreske reforme u Srbiji: više investicionih podsticaja i novi poreski potupak, u: *Strategija reformi*, red. B. Mijatović, CLDS, Beograd, 2003.
36. Projs U, Uloga pravne države u transformaciji postkomunističkih društava, u: *Pravna država poreklo i budućnost jedne ideje*, red. D. Basta, D. Miler, Pravni fakultet u Beogradu, 1991.

37. Rikalović G, Institucionalna infrastruktura, tranzicija ka tržišnoj privredi i privatizacija, u: Institucionalna infrastruktura u tranziciji ka tržišnoj ekonomiji, red. D. Šuković, Institut društvenih nauka-Centar za ekonomska istraživanja, Beograd, 1994.
38. Stanovčić V, Kako rehabilitovati društvene institucije?, *Prizma*, CLDS, Beograd, str. 19-20.
39. Stern N, Mitra P, Tax Systems in Transition, *World bank Policy Working Paper* No 2947, 2003.
40. Stiglic Džozef, *Protivurečnosti globalizacije*, SBM'x, Beograd, 2002.
41. Vojnić D, Ekonomska tranzicija u Centralnoj i Istočnoj Evropi, *Ekonomski pregled*, br. 42/1991.
42. Wagener H.J., *On the Relationship Between State and Economy in Transformation*, Frankfurt institute for Transformation Studies Discussion Paper, No. 14/2000.
43. Wallden A. S, Regional Co-operation in the Balkans and in th Back Sea, *Međunarodni problemi*, br. 3, 2001.
44. *World Development Report 1996: From Plan to Market*, IBRD/World Bank, Washington, 1996, str. 88.
45. Weidenfeld W, Wessles W, *Evropa od A do Š*, Fondacija Konrad Adenauer, Beograd, 2003.
46. Zec, et. al, *Privatizacija, nužnost ili sloboda izbora*, Ekonomski institut Beograd, 1997.

**DEMOGRAFSKE I ETNIČKE STRUKTURE
BALKANSKIH DRUŠTAVA³**

UVOD

Nedavne društveno-ekonomske, političke promene na jugoistoku Evrope i Balkanu, doprinose menjanju demografske slike balkanskih zemalja. Geografska blizina (susedstvo) zemalja Evropske unije sa bivšim socijalističkim balkanskim državama pojačava interesovanja za Balkan koja nisu samo demografske prirode. Brojni nepovoljni demografski trendovi nastavljeni su ili intenzivirani, neke demografske pojave su dobile izraženije oblike, a njihovo još snažnije manifestovanje očekuje se tokom 21. veka. Istraživači demografskih pojava nalaze se u položaju posmatrača-učesnika svojevrsnog "prirodnog eksperimenta", istorije koja se odvija pred njihovim očima, a čije će posledice (demografske) biti jasnije izražene tek za nekoliko decenija.

Istraživanje demografskih i etničkih struktura balkanskih društava pokrenuto je i usmereno osnovnim pitanjima:

a) Koje su *osobnosti demografskih i etničkih struktura balkanskih zemalja* i kakav je njihov uticaj na procese tranzicije i regionalizacije?

b) Koje su determinante formiranja određenog tipa demografskih struktura (starosnih, ekonomskih, obrazovnih, etničkih) u pojedinim balkanskim zemljama?

c) Da li balkanske zemlje imaju slične demografske karakteristike i da li se može govoriti o stvaranju "*balkanskog demografskog modela*?

d) Koliko su postojeći demografski trendovi u balkanskim državama rezultat političkih i društveno-ekonomskih promena i pratećih teškoća sa kojima se suočava njihovo stanovništvo u procesu prelaska na tržišnu ekonomiju?

e) Kakvi su stavovi stanovništva po pitanju reprodukcije i veličine porodice, da li se može govoriti o jedinstvenom "reproduktivnom modelu", i kako će se to odraziti na budući etnički sastav stanovništva balkanskih zemalja?

f) Kakav je konačni ishod određenih tendencija u kretanju i strukturama stanovništva, odnosno kakva je *demografska budućnost* ovih zemalja?

Da bi se odgovorilo na postavljena pitanja neophodno je sistematsko istraživanje i proučavanje demografskih (starosno-polnih, ekonomskih,

¹ Redovni profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu u penziji.

² Asistent Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu. E-mail: suzanasanja@hotmail.com

³ Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

obrazovnih, etničkih) struktura i tendencija u kretanju stanovništva, uz upotrebu raspoloživih podataka iz više izvora, mada odgovori ne mogu biti konačni i definitivni. Jer, mogući su i novi i neočekivani demografski trendovi koji su, zbog političke i ekonomske nestabilnosti koja je uvek prisutna u ovim zemljama, čak i za najskoriju budućnost, teško predvidljivi. U studiji će, najpre, biti prikazana demografska kretanja tokom poslednjih nekoliko decenija i tako posredno odgovoriti na pitanje o postojanju balkanskog demografskog modela. Osim toga, planiranje dece i stavovi istraživanjem obuhvaćenog stanovništva⁴ ovih zemalja o “idealnoj veličini porodice” pomoći će koncipiranju prihvaćenog “reproduktivnog modela” stanovništva balkanskih zemalja. Potom će biti razmatrane osobenosti pojedinih demografskih struktura, sa posebnim osvrtom na etničke, čime će se indirektno odgovoriti na pitanje o demografskoj budućnosti ovih zemalja.

TEORIJSKA POLAZIŠTA ZA RAZUMEVANJE KRETANJA STANOVNIŠTVA

Teorija demografske tranzicije

Da bi demografska slika balkanskih zemalja bila jasnija neophodno je ukazati na osnovna teorijska polazišta koja doprinose razumevanju demografskih procesa. Fenomeni globalnog procesa modernizacije društva izražavaju se i u sferi reprodukcije stanovništva, u vidu procesa demografske tranzicije. Teorijsko-metodološka osnova za objašnjenje razvojnih tokova stanovništva izgrađena je tokom prve polovine dvadesetog veka (A. Landry, 1909, 1934; F. W. Notestein, 1945, 1953; W. S. Thomson, 1944).

Teorija demografske tranzicije je jedna od dominantnih teorija koja razvitak stanovništva prikazuje kao proces etapnog razvoja koji se odvija u uskoj povezanosti sa etapama društveno-ekonomskog razvitka. Promene koje se dešavaju (industrijalizacija i urbanizacija) povezuju se sa promenama u reproduktivnom ponašanju stanovništva. Demografska tranzicija, kao zajedničko demografsko iskustvo razvijenih zemalja sveta, svodi se na preobražaj visokog mortaliteta i fertiliteta u niski mortalitet i fertilitet, na redukciju mortaliteta i fertiliteta u poslednjih 200 godina (Đurđev, 1998: 60). Ova teorija se temelji na osnovnim postavkama: (1) da je demografska tranzicija istorijski proces pod neposrednim uticajem faktora ekonomskog i društvenog razvitka, i (2) da sadrži promene u natalitetu (fertilitetu), mortalitetu i prirodnom priraštaju, kao i promene u demografskim i ekonomsko-socijalnim strukturama stanovništva.

Donald J. Bogue razvija troetapni model demografske tranzicije. Prva, *predtranziona etapa* odlikuje se visokim stopama nataliteta i mortaliteta koje rezultiraju veoma niskim ili čak nultim stopama prirodnog

⁴ Podaci su dobijeni empirijskim istraživanjem “Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu”, sprovedenog 2003. godine na teritoriji Srbije, Makedonije i Bugarske, u okviru realizacije projekta “Kulturi i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije” (1310), koji se realizuje u Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

priraštaja stanovništva. Drugu etapu, *etapu demografske tranzicije* (demografskog prelaza) čine tri podetape. *Prva podetapa tranzicije* odlikuje se visokim stopama nataliteta, dok su stope mortaliteta u jakom padu; dolazi do porasta stanovništva, starosna struktura je izrazito mlada, stanovništvo je koncentrisano u poljoprivrednim zanimanjima i primarnim delatnostima uz preovladavajući udeo seoskog življa. U *drugoj podetapi* započinje pad nataliteta koji je u odnosu na smanjivanje stopa mortaliteta nešto brži, pa stopa prirodnog priraštaja započinje lagano padati; mortalitet opada, ali znatno sporije usled rastućeg učešća starijih lica. U *trećoj podetapi* stopa mortaliteta uglavnom stagnira na niskom nivou, a stopa nataliteta lagano pada pa dolazi do smanjivanja stopa priraštaja. U starosnoj strukturi zapaža se porast starijih lica, stanovništvo se sve više koncentriše u visokoproduktivnim nepoljoprivrednim zanimanjima i u gradovima. Najveći broj populacija razvijenih zemalja danas pripada ovom tipu stanovništva. Treća, *post-tranziciona etapa* odlikuje se niskim stopama nataliteta i mortaliteta, koje su veoma bliske, tako da prirodni priraštaj stagnira, dok u pojedinim godinama može biti čak i negativan (Petrović, 1979: 5-7).

Povezanost demografskog razvitka sa pojavom tehničkog progressa uočava protagonist troetapnog razvoja stanovništva A. Landry. *Prvi tip* stanovništva, po njemu, vezan je za primitivna, nerazvijena društva, čiji je demografski razvoj determinisan prevashodno biološkim faktorima. U *drugom tipu* delovanje bioloških faktora je već ograničeno ekonomskim (racionalnim) odlukama stanovništva. *Treći tip* je karakterističan za društva koja su dostigla visok stepen tehničkog progressa. Porast stanovništva i odnos prema "idealnom" broju dece zavisi od poboljšanja uslova života, kao i od tehničkog progressa (Jojić, 1995: 62).

Demografska tranzicija ima različita obeležja u pojedinim zemljama, u zavisnosti od dostignutog društvenog razvoja. Trend (etapni položaj) nedovoljno razvijenih zemalja u demografskoj tranziciji znatno se razlikuje od etapnog položaja koji u demografskoj tranziciji imaju razvijene zemlje².

Demografska tranzicija je složen proces koji uključuje kako promene u prirodnom kretanju stanovništva i starosno-polnoj strukturi, tako i promene ekonomskih i socijalnih struktura stanovništva, koje su relevantne za demografski razvitak. Prema postavkama teorije demografske tranzicije, etape demografskog razvitka odnose se na normalni razvitak stanovništva (apstrahuju se migracije, ratovi). One mogu biti analitički okvir za proučavanje razvitka stanovništva.

Proces demografske tranzicije podrazumeva korenite promene u režimu reprodukcije stanovništva koje se događaju uporedo sa procesom globalne modernizacije društva, a posebno njegovo delovanje na radikalne

² U najvećem broju slučajeva nedovoljno razvijene zemlje nalaze se u etapnom položaju "demografske revolucije", u fazi još uvek visoke stope plodnosti i silaznoj stopi smrtnosti. Posledica toga je visok priraštaj i nagli rast stanovništva, koji jedva stiže da prati sporiji porast sredstava za ljudsku egzistenciju. Trendovi populacionog razvoja u nedovoljno razvijenim zemljama podstiču pitanje "da li će i kada će u nedovoljno razvijenim zemljama doći do zaustavljanja prirodnog priraštaja". Kod pojedinih istraživača javljaju se sumnje u pogledu tačnosti stavova i zaključaka teorije demografske tranzicije.

promene u uslovima života i rada porodice i njenih članova. To je proces transformacije tradicionalnog u moderni tip reprodukcije stanovništva, pri čemu se prvi odlikuje visokim stopama nataliteta i mortaliteta (koje su određene prvenstveno biološkim faktorima, primitivnim oblicima proizvodnje i načinom života u agrarnim društvima). Drugi tip reprodukcije (moderni) odlikuje se niskim stopama nataliteta i mortaliteta koje su rezultat dominantnog uticaja brojnih ekonomsko-socijalnih faktora sadržanih u globalnom procesu modernizacije.

Povezanost socio-ekonomskog razvoja i reprodukcije stanovništva, koja ima ishodište u planiranju porodice, upućivala je na zaključak da će se reprodukcija stanovništva stabilizovati, a da će rezultat tranzicionog procesa biti uravnotežena reprodukcija. Očekivanja da će se reprodukcija posle etape demografske tranzicije stabilizovati na nivou proste reprodukcije, odnosno da će se natalitet i mortalitet izjednačiti nisu se ostvarila. Osim toga, opadanje fertiliteta ispoljeno je u različitim društvenim, ekonomskim i demografskim uslovima, planiranje porodice nije bilo praktikovano među širim slojevima seoskog stanovništva Evrope, a kulturni faktori usloveli su početak i intenziviranje procesa opadanja fertiliteta nezavisno od socio-ekonomskih uslova. To je pokrenulo brojna preispitivanja postavki teorije demografske tranzicije, odnosno pokušaje da se uz pomoć novih empirijskih podataka objasne promene u reproduktivnom ponašanju stanovništva.

Socio-ekonomski okvir objašnjenja reprodukcije i njenih promena sve više se zamenjuje socio-kulturnim u kome se traže objašnjenja najnovijih promena (Handwerker, 1986). Umesto u socio-ekonomskom statusu pojedinca i porodice objašnjenje se sve više traži u post-industrijskom društvu u promenjenim normama i očekivanjima.

Promene u reprodukciji objašnjavaju se promenama u strukturi porodice i odnosu prema reprodukciji u posleratnom periodu (Van de Kaa, 1987). Na osnovu istraživanja u drugim naukama, autor postavlja hipotetički okvir za razumevanje promena u strukturi porodice u zemljama Zapadne Evrope. Objašnjenje se nalazi u ekonomskoj samostalnosti pojedinca i porodice, mogućnostima planiranja porodice i odnosu prema deci. Neposredno posle drugog svetskog rata nastojanje da se zasnuje porodica, da se imaju deca bilo je prevashodno uslovljeno socio-ekonomskim činiocima i željom da se ostvari ekonomska samostalnost. Sa menjanjem ekonomskih prilika, širenjem kontraceptivnih sredstava, menjaju se stavovi prema braku, predbračnim odnosima, broju dece u porodici. Čitav kompleks elemenata koji čine osnovu stavova o reprodukciji se menja, pa umesto pritiska na mlade da putem braka i porodice ostvare svoju samostalnost, oni i bez braka ostvaruju ekonomsku samostalnost i želju za decom. Time socio-ekonomski činioци ne gube na važnosti, već su dostigli takav nivo da je kvantitet porastao u kvalitet. Dakle, ekonomska samostalnost mladih ljudi omogućava im da se odvoje od roditelja, da žive u faksičkoj zajednici bez sklapanja braka ili da imaju decu bez sklapanja braka i sl. Ovi i drugi elementi su okvir koji utiče na promenjeni odnos prema reprodukciji u većini razvijenih zemalja.

Van de Kaa smatra da je došlo do prelaska “zlatnog doba braka ka zori kohabitacije”, od “ere kralja-deteta sa roditeljima ka eri para-kralja sa detetom”, od “preventivne kontracepcije ka samo-potvrđujućoj koncepciji”, od “uniformne ka pluralističkoj porodici i domaćinstvu” (Van de Kaa, 1987: 11).

Promene braka i porodice imale su uticaja na promene u visini fertiliteta, tako da je on opadao tokom čitavog posleratnog perioda, a u jednoj grupi zemalja je dobio dramatične dimenzije, jer je bio ispod nivoa potrebnog za reprodukciju. Pad fertiliteta je evidentan i u zemljama istočne i južne Evrope, ali su uzroci opadanja fertiliteta različiti od uzroka koji su doveli do pada fertiliteta u zapadnoj i severnoj Evropi. Razlike u demografskom preobražaju razvijenih i nerazvijenih zemalja Evrope ispoljavaju se u vidu promena u domaćinstvu, (ne)mogućnosti mladih ljudi da osnuju svoje domaćinstvo i da se osamostale. Mogućnosti mladih ljudi su ograničene usled manje ekonomske snage, nezaposlenosti i nerešenog stambenog pitanja. S druge strane, prostorno kretanje stanovništva, naročito mladog, u pravcu zapadnih i severnih zemalja Evrope, u vreme koje obeležava druga demografska tranzicija (1965-1985. godine), može se posmatrati s aspekta promena u reproduktivnom ponašanju - s aspekta multi-kulturnih uticaja na reproduktivno ponašanje (Đošić, 1996:10).

I prva i druga demografska tranzicija predviđale su opadanje fertiliteta (preko različitih mera), ali se opadanje fertiliteta nije zaustavilo na nivou proste reprodukcije (kako su pretpostavljali analitičari prve demografske tranzicije). Sa drugom demografskom tranzicijom dolazi i upozorenje da navedeni procesi idu predaleko, jer se ne obezbeđuje ni prosta reprodukcija stanovništva. Dakle, ukoliko se promene u okviru prve demografske tranzicije shvate kao prelazak iz “nekontrolisane” u “kontrolisanu reprodukciju”, onda bi se promene u okviru druge mogle okarakterisati kao potpuno kontrolisana reprodukcija od strane para i porodice. U tom smislu, promene u strukturi porodice, kohabitacija i vanbračni fertilitet jesu promene koje su oslobođene spoljnog pritiska, a norme reprodukcije su individualno određene. Posledice prihvatanja “novog oblika reprodukcije” jesu izmenjene strukture stanovništva, što izaziva niz problema u formiranju različitih kontingenata stanovništva (starosnih grupa na primer), što se odražava na celokupnu organizaciju društva. Odgovor na pitanje kako će se dalje kretati nivo reprodukcije prevazilazi okvire demografije, jer je veliki broj faktora koji utiču na reprodukciju, tako da ih demografija ne može sve obuhvatiti i predvideti dalje kretanje reprodukcije.

Jedan od pokušaja da se objasni postojeći oblik reprodukcije i sistematski prikažu faktori koji na nju utiču je pokušaj Van de Kaa (1988). Faktori realizacije demografskih procesa kreću se kroz *tri dimenzije socijalnog sistema*: strukture, kulture i tehnologije i *tri socijalne jedinice*: sekundarne grupe, primarne grupe i individue. Pri tome se struktura definiše kao sistem pozicija socijalnih jedinki (individua, grupa, zemalja); kultura kao sistem simbola (vrednosti, norme, institucije), a tehnologija sadrži ceo sistem tehnika za pravljenje i proizvodnju stvari. Sekundarne grupe se

formiraju na osnovama religijskog ili političkog osećanja, u zavisnosti od socio-ekonomskih karakteristika, dok se primarne zasnivaju na rođaćkim odnosima (Đošić, 1996: 14). Međusobna interakcija ovih faktora je osnova druge demografske tranzicije.

Van de Kaa smatra da su promene u strukturi dovele do “post-industrijskog društva”, “države blagostanja”. Promene se nazivaju procesom *modernizacije* u kome automatizacija i kompjuterizacija imaju sve veću ulogu. Brojne promene imale su nesumnjivog uticaja na pojedince i grupe da izmene svoj odnos prema reprodukciji i tako se prilagode novoj društvenoj strukturi.

Kulturni procesi koji su uticali na promenjen odnos prema reprodukciji, jesu promene vrednosti u pravcu individualizma, egalitarizma i racionalizma (Crosbie, 1986). Ovaj prihvaćeni obrazac ponašanja izražava se u vidu prihvatanja kohabitacije (koja je u prethodnom obrascu ponašanja bila nezamisliva), a “odgovorno roditeljstvo” ili “individualno kontrolisana reprodukcija” podrazumeva racionalno shvatanje ekonomskih posledica velikog broja dece u porodici.

Uticaj tehnoloških inovacija na ponašanje čoveka i njegov odnos prema reprodukciji, može se uočiti, između ostalog, u primeni različitih sredstava kontracepcije i njihovom uticaju na slobodu odnosa među polovima, kao i na prihvatanje određenog modela reprodukcije.

Statistički i empirijski podaci koji se odnose na pojedine balkanske zemlje poslužiće u daljoj analizi reproduktivnog ponašanja stanovništva ovih zemalja i doprineće razrešenju dileme: da li se stanovništvo ovih zemalja (s obzirom na stope fertiliteta i prirodni priraštaj) nalazi u drugoj demografskoj tranziciji ili se radi o nečem drugom – o “otuđenju” reproduktivnog ponašanja?

Na osnovu visine komponenata prirodnog kretanja stanovništva ne može se precizirati koji je proces na delu, jer je za oba procesa karakteristično opadanje visine prirodnog priraštaja. Međutim, razlika među njima ispoljava se u vidu *načina donošenja odluke o visini reprodukcije*. Dok proces demografske tranzicije podrazumeva slobodan odnos prema reprodukciji (jer pojedinac sve samostalnije donosi odluke u vezi sa reprodukcijom), proces alijenacije od reprodukcije znači pritisak na stanovništvo tako da ne može da ostvari željeni nivo reprodukcije (Đošić, 1996).

Treba praviti razliku između odluke pojedinca da, u skladu sa određenim društvenim uslovima, nema dece ili ima jedno dete, i primoranosti pojedinca da, u zavisnosti od nametnutih društvenih uslova, ne može da ima više od jednog deteta. Teško je napraviti preciznu razliku među ovim pojmovima, ali je razlika ogromna. Treba ukazati samo na neke elemente koji primoravaju pojedinca da nema potomstvo: neadekvatna industrijalizacija i urbanizacija, preko neadekvatnih ekonomskih uslova za realizovanje reprodukcije, stambena politika, neadekvatan odnos prema planiranju porodice i sredstvima kojima se ostvaruje. Suprotnost interesa društva i pojedinca u domenu reprodukcije dolazi do izražaja u okviru

željenog i ostvarenog broja dece. Pojedinci ne mogu da ostare usvojene socijalne norme o visini reprodukcije, zbog prepreka u okviru socijalne sredine ili društva u celini. Odgovor pojedinca na ovakvu situaciju je niska reprodukcija, jer ne može da ostvari željenu reprodukciju. Ovim se ne ostvaruje ni interes društva u celini, a ni interes pojedinca, već samo moguća reprodukcija u postojećim socijalnim uslovima.

Teorija o prvoj demografskoj tranziciji relativno malo prostora poklanja promenama u braku, porodici i domaćinstvu. U primarnim društvenim grupama ostvaruje se reprodukcija, ali se promene u njihovom okviru ne tretiraju kao činilac promena u reprodukciji. Najveća pažnja, u okviru ove teorije, posvećena je broju dece u porodici, mestu stanovanja porodice (urbano ili ruralno naselje), ekonomski interes porodice za decom. S druge strane, promene u samoj porodici, strukturi, funkciji, trajanju, odnosu prema mladima i njihovom osamostaljivanju, sklapanju braka nisu bile poseban predmet interesovanja ove teorije. Domaćinstvo se tretira kao proizvod agrarnog društva, koje sa industrijalizacijom i urbanizacijom gubi na značaju, pri čemu preovlađuje uticaj nuklearne porodice, odnosno dolazi do izjednačavanja porodice i domaćinstva. Osim toga, pojava faktičke bračne zajednice (kohabitacije) dovodi u pitanje definiciju domaćinstva, kao i samu mogućnost praćenja ovog oblika društvene grupe.

S obzirom da se neke postavke teorije demografske tranzicije ne ostvaruju (da će se reprodukcija u posttranzicijskoj etapi stabilizovati na nivou proste reprodukcije – usklađenost visine nataliteta i mortaliteta; Werthajmer-Baletić, 1991), postavlja se pitanje koji su uzroci pada reprodukcije ispod nivoa koji je potreban za prostu reprodukciju. Predstavnici teorije o drugoj demografskoj tranziciji ove promene pokušavaju da objasne suštinskim promenama u primarnim društvenim grupama, strukturi i funkcijama porodice, braka, domaćinstava (Van de Kaa). Naime, ekonomska samostalnost pojedinca i porodice, kao i izmenjen odnos prema deci, omogućavaju planiranje porodice (sredstva kontracepcije). Tako dolazi do promena u reprodukciji stanovništva; ona je sve manje pod uticajem nekih spoljnih činilaca, a sve više postaje slobodna odluka pojedinca ili para (u većini zemalja zapadne Evrope).

Može se postaviti pitanje šta je sa reprodukcijom u zemljama istočne Evrope, a posebno sa balkanskim zemljama, da li se niska reprodukcija može objasniti istim činiocima kao i u razvijenim zemljama zapadne Evrope. Podaci o ostvarenoj reprodukciji pokazuju da je stanovništvo prošlo demografsku tranziciju, pa se i promene u karakteristikama braka, porodice i domaćinstva mogu posmatrati kao činioci novih promena u reprodukciji. Međutim, neki elementi promena značajno se razlikuju od onih koji su se javili u razvijenim zemljama Evrope. Posle kompenzacionog perioda koji je imao slične karakteristike, povećanu reprodukciju, ekonomska samostalnost sticala se preko braka i stvaranja sopstvene porodice. Tome su doprinosile ubrzana industrijalizacija i urbanizacija, intenzivirane migracije na relaciji selo-grad pretežno mladog stanovništva. Međutim, dok su u zemljama zapadne Evrope, koje su već bile urbanizovane, promene nastajale pod

uticajem pomenutih socio-ekonomskih činilaca, u balkanskim zemljama promene su nastajale pod uticajem neadekvatne industrijalizacije i brze urbanizacije. Tako industrijalizacija nije omogućila dobru ekonomsku osnovu, koja bi bila preduslov da se mladi ekonomski osamostale, i da, u skladu sa svojim shvatanjima i željama osnivaju sopstvene porodice.

Rezultat je, dakle, isti - *niska reprodukcija* koja je, s jedne strane, slobodna odluka pojedinaca da se reprodukuju na niskom nivou (mogu da je promene kada žele), a nisu ekonomski prinuđeni na određeni tip reprodukcije; dok s druge strane, postoji ekonomska prinuda na nisku reprodukciju zbog nemogućnosti mladih da se ekonomski i stambeno osamostale. To su dva različita puta koji dovode do istog rezultata: niskog fertiliteta i niske reprodukcije.

Po postavkama teorije druge demografske tranzicije brak je doživeo dramatične promene, u smislu intenziviranja procesa *seksualne i natalitetske dekompozicije braka*, pluraliteta bračnih formi i odnosa,³ u nekim evropskim zemljama. U skladu sa promenjenim odnosom prema seksualnom ponašanju, brak prestaje da bude i okvir biološke reprodukcije, legitimacije potomstva. Tako najvažnija funkcija bračnosti postepeno nestaje, deca se sve više rađaju vanbračno (Avramov, 1993), a takođe je sve više brakova u kojima se supružnici odriču rađanja dece (brakovi bez dece).

Dekopozicija braka uzrokovala je pluralitet bračnih formi i odnosa, tako da počinje da se širi neformalna bračna praksa (partnerstvo, kohabitacija). Za demografe je od posebnog značaja pitanje da li se bračne i vanbračne zajednice razlikuju po fertilitetu, mada anketna istraživanja pokazuju da žene koje kohabitiraju očekuju da će roditi manji broj dece od žena koje su u braku, odnosno da postoji veza između visokog vrednovanja braka i viših reproduktivnih normi (Avramov, 1993: 106).

U razvijenim državama zapadne Evrope i severne Amerike rašireni su tzv. životni aranžmani u formi *LAT*-a (*living-apart-together*), zajednica u kojima osobe suprotnog pola formiraju emotivnu i seksualnu vezu, mogu imati zajednički budžet, ali ne stanuju zajedno. Individue se povezuju na osnovu romantičnog kompleksa (ljubavi, seksualne privlačnosti), ali izostaju neke dimenzije čvršće zajednice: rezidencijalna (zajedničko stanovanje), funkcionalna (domaćinstvo) i socio-demografska (reprodukcija). Osim toga, postoji i manja kategorija stanovništva koja se trajno odriče roditeljstva, ali ne i zajedničkog života. Neka istraživanja pojave oslobađanja od roditeljstva (Veevers, 1980) pokazala su da postoje parovi koji su se unapred dogovorili da neće imati decu, tako da je odricanje od roditeljstva klauzula bračnog ugovora. U tom smislu, konstruisan je tipičan bračni par bez dece: mladi, zdravi, visokoobrazovani, nereligiozni muškarci i žene, koji ne pridaju veliki značaj domu, visoko vrednuju bliskost i daju veliki značaj ličnoj autonomiji.

³ Među uzrocima koji dovode do seksualne i natalitetske dekompozicije braka u savremenom društvu A. Milić (2001: 126) ubraja: seksualnu revoluciju iz 60-tih godina, emancipaciju žena koja teče od II svetskog rata (ubrzanje dobija 70-ih godina) i proces individualizacije.

Nazvani su *DINKS* (*double-income-no-kids*) (Avramov, 1993)⁴. Dakle, u porastu je broj ekonomski nezavisnih i visokoobrazovanih ljudi koji odbacuju patronat države u sferi privatnosti, koji teže da formiraju intimne zajednice koje će uređivati prema sopstvenim normama, a usklađivati s ličnim potrebama. Kako se potrebe razvijaju i menjaju tokom životnog ciklusa, povećanje životnih opcija pojedinca prati i povećani pluralitet zajednica.

Krupne demografske promene sastavni su deo dubljih društvenih promena, koje su obuhvaćene pojmom "druge demografske tranzicije" (Van de Kaa), a koje C. Prinz (1995) definiše: 1) tranzicija od "zlatne ere braka ka rađanju kohabitacije", 2) tranzicija od deteta kao glavnog elementa porodice ka paru, 3) tranzicija od "preventivne kontracepcije" ka "konceptiji samoostvarenja" i 4) tranzicija od jednoobraznih oblika porodica i domaćinstava ka raznovrsnim oblicima (Bobić, 2003: 69).

Doba stupanja u trajniju zajednicu predstavlja neposrednu varijablu fertiliteta i obnavljanja populacije, jer poznato je da iza odluke muškarca i žene da stupe u brak vrlo brzo sledi i odluka o rađanju deteta. Od posebnog značaja jeste ispitivanje bračnih karakteristika stanovništva pojedinih zemalja, u zavisnosti od starosti, nacionalne pripadnosti, školske spremne ili zanimanja. Osim toga, broj dece u bračnim, a posebno u vanbračnim zajednicama, kao i stavovi prema rađanju mogu biti dobri pokazatelji promena u reproduktivnom ponašanju stanovništva.

Kretanje nupcijaliteta u poslednjih dvadesetak godina pokazuje tendenciju opadanja u skoro svim evropskim zemljama. Stopa ukupne bračnosti najpre je počela da opada u skandinavskim zemljama (Švedskoj i Danskoj šezdesetih godina), a u većini evropskih zemalja početkom sedamdesetih. Na jugoslovenskim područjima promene se dešavaju u osamdesetim godinama, pri čemu je opadanje stopa ukupne bračnosti, delom, posledica odlaganja braka usled nepovoljnih ekonomskih prilika. Osim toga, podaci pokazuju da su vanbračne (sporazumne) zajednice masovno usvojene prvo u skandinavskim zemljama, a potom u zemljama zapadne Evrope⁵. Opšti pad nupcijaliteta u razvijenim zemljama zapadne i severne Evrope upućuje na zaključak da se ne radi samo o odlaganju ulaska u brak, već o smanjenoj privlačnosti zakonom regulisane zajednice.

U postsocijalističkim zemljama promene u bračnom ponašanju imaju specifičan tok i ispoljavaju se u vidu opadanja broja sklopljenih brakova i odlaganja stupanja u brak. Odlaganje braka često nije rezultat izbora između

⁴ Da postoji veza između usvajanja zajednica koje su alternativa braku i voljnog odricanja od roditeljstva pokazuju rezultati nekih istraživanja. Tako je među ženama koje ne žele institucionalizaciju relacionog odnosa viši udeo onih koje ne žele ni obaveze materinstva i obrnuto. Udeo žena koje žele da se udaju ali ne žele dete iznosi 2%, dok među ženama koje žele da kohabitiraju ali ne nameravaju da se udaju 39% ne namerava da rodi dete (Frinking, 1988). (Navedeno prema Avramov, 1993: 110)

⁵ Sistematska praćenja pojave u Danskoj pokazuju da je udeo žena koje žive u kohabitaciji između svoje 20. i 24. godine povećan sa 29% u 1975. godini na 44% u 1981. godini. U starosnoj grupi 25-29 godina u Švedskoj kohabitira 31%, a u Danskoj 25% žena. (Navedeno prema: Avramov, 1993: 105-106.)

braka i formi mogućih zajednica (kohabitacija, LAT, DINKS), već odsustva izbora. Promena u vremenu sklapanja prvog braka je posledica delovanja ekonomske krize i nemogućnosti mladih da iznesu finansijski teret izdvajanja iz roditeljskog domaćinstva i formiranja sopstvenog domaćinstva.

Ove promene imale su velikog uticaja na fertilitet, tako da je opadao u većini evropskih zemalja, kako je i predviđala teorija druge demografske tranzicije, s tim što uzroke pada vidi u zajedničkom uticaju promena u braku i porodici, kao i stavovima prema reprodukciji u zemljama zapadne i severne Evrope, dok se zabeležen pad fertiliteta u zemljama istočne i južne Evrope ne objašnjava istovetnim uzrocima. Jer, očigledno je da ekonomska samostalnost pojedinca i porodice nije ostvarena, a time i mogućnost samostalnog odlučivanja o reprodukciji. Očigledno je da je proces opadanja nataliteta mnogo širi i složeniji nego što se to može objasniti teorijom demografske tranzicije. Opadanje nataliteta odvija se uporedo, ali ne u uzročno-posledičnoj vezi sa faktorima koji se navode na teorijskom planu, jer se dešava da određeni faktor postoji, a da do promena ne dolazi i obrnuto.

Promene su zahvatile brak i porodicu i u zemljama Balkana, ali nisu istog intenziteta sa zemljama zapadne Evrope. Stupanje u brak se odlaže, struktura porodice se menja, smanjuje se broj rođene dece, vanbračne zajednice takođe postaju jedan od modaliteta života udvoje. S druge strane, usled loše ekonomske situacije nije moguće formirati nuklearne porodice, pa i vanbračne zajednice (i kada se to želi), što pokazuje da se intenzivnije promene u strukturi porodice mogu očekivati, što će, takođe, uticati na dalje opadanje nivoa reprodukcije.

Mikroekonomska teorija fertiliteta

Teoriji demografske tranzicije se danas zamera da nije sasvim tačna i, čak, da se ne može smatrati teorijom, jer predstavlja istorijsku generalizaciju oslonjenu na mnoštvo *ad hoc* i nepouzdanih tvrdnji (Leibenstein, 1974). Postoji, takođe, uverenje da demografija danas nema teorijsku paradigmu, i da neke od teorija tek delimično doprinose razumevanju demografskih procesa. Goeffrey McNicoll (McNicoll, 1992) smatra da je od svih mogućih pristupa "samo jedan, mikroekonomski, otišao daleko u teorijskom smislu". Stoga ekonomisti teorijske orijentacije pokušavaju da formulišu teoriju koja bi bila opšta i formalna, dakle, sa precizno definisanim kategorijama međusobno povezanih na koherentan način.

Poznato je da fertilitet zavisi od većeg broja determinanti i one se često grupišu u bološke, socio-ekonomske, kulturne i psihološke. Razumevanje uticaja pojedinih determinanti na fertilitet treba da se bazira na saznajnim rezultatima više nauka (ekonomije, sociologije, psihologije, antropologije) i na vezama među ovim disciplinama, pri čemu bi se ekonomisti bavili pitanjem izbora kod rađanja, uz ograničenja; sociolozi traganjem za odgovorom na pitanje zašto je izbor ograničen; psiholozi razmatranjem uticaja preferencija, emocija i stavova na izbor; antropolozi

proučavanjem kako kultura omogućava ili ograničava izbor; a etnolozi i geografi prostornom dimenzijom izbora (Hobcraft, Kiernan, 1995).⁶

Savremeno ekonomsko objašnjenje fertiliteta zastupa Gary Becker, dok Easterlin gradi model koji je opštiji od Bekerovog, koji se zasniva na tri osnovne determinante fertiliteta: *tražnja za decom* (broju dece koju žele roditelji), *ponudi dece* (broju dece koju bi roditelji imali, ukoliko ne bi svesno ograničavali fertilitet) i *troškovima regulacije fertiliteta* (subjektivnim i finansijskim). Esterlinov model se svodi na Bekerov ukoliko je tražnja za decom manja od ponude i ukoliko su troškovi regulacije zanemarljivi. U zemljama sa relativno niskim fertilitetom, potencijalna biološka ponuda je veća od tražnje, tako da tražnja za decom jeste osnovna determinanta fertiliteta.

Ekonomska teorija fertiliteta jeste deo discipline koja bi se mogla nazvati *ekonomskom teorijom porodice*, koja se bavi i pitanjima kao što su: da li uopšte stupiti u brak, izbor partnera, karakter braka (poligamija ili monogamija, altruizam ili konflikt interesa), proizvodnja i podela rada u porodici, razvod i slično.

Starija *teorija ekonomskog razvoja (Maltus)* populacione trendove je razmatrala na opštem (makro nivou), istraživala je odnos ekonomskog i populacionog razvoja smatrajući stanovništvo nezavisnom varijablom, a ne primarnim objektom objašnjavanja. Ona nije ulazila u bliže razmatranje mehanizama koji deluju na dinamiku stanovništva na mikro nivou (nivou pojedinca i porodice). Do promena je došlo sa pojavom Nove ekonomike domaćinstva, sa radom *Garija Bekera*, koji je, u osnovi, stvorio ekonomsku teoriju fertiliteta i porodice.

Mikroekonomska teorija, onaj deo ekonomske teorije koji se bavi pojedincima, zasniva se na principima racionalnosti i maksimizaciji korisnosti. Po *principu racionalnosti pojedinac bira ono što je za njega dobro*, a ne loše (bira zadovoljstvo, a ne bol). *Maksimizacija korisnosti* znači da pojedinac rangira alternative i traži onu koja mu donosi najveću korisnost. Korisnost se pritom definiše potpuno apstraktno, može poticati od materijalnih dobara, zadovoljstva od sopstvene velikodušnosti, uživanja u umetnosti ili od podizanja dece.

Pojedinci imaju različite preferencije, odnosno pripisuju različitu korisnost deci, materijalnim dobrima i ostalim zadovoljstvima, tako da veće preferencije partnera u korist dece, povećavaju njihovu tražnju za decom. Ekonomsko i sociološko razmatranje fertiliteta se povezuju (preferencije, kako ih zovu ekonomisti i norme, kako ih zovu sociolozi). Ekonomisti preferencije smatraju individualnijima, a sociolozi naglašavaju socijalno-kulturni determinizam individualnih preferencija. Pri tome je značaj koji se pridaje ekonomskim faktorima znatno veći kod ekonomista, a manji kod sociologa.

Libenstajn (Leibenstein) kao zastupnik *moderne ekonomske teorije fertiliteta*, tvrdio je da se deca višeg reda u nerazvijenim zemljama rađaju s

⁶ Videti: Mijatović, B. (2000) "O mikroekonomskoj teoriji fertiliteta". *Stanovništvo*. IDN i CDI, 1-4, str. 59-74.

obzirom na to da li povećavaju ili smanjuju korisnost, a željena su iz tri razloga: neposrednog uživanja u njima, doprinosa ekonomskoj aktivnosti u domaćinstvu i podrške roditeljima u starosti. Po autoru, poslednja dva razloga gube na značaju sa ekonomskim razvojem, dok psihološko zadovoljstvo u podizanju dece ostaje.

G. Becker je razvio *savremenu ekonomsku teoriju fertiliteta* (počevši od 1960. godine), po kojoj se dete, u analitičkom smislu, smatra trajnim potrošnim dobrom. U tom smislu, roditelji donose odluku o rađanju deteta, pri čemu vode računa o korisnosti koju će imati od deteta, a s druge strane, o visini troškova, uz ograničenja koja im postavljaju dohodak i cene. Dakle, dete donosi zadovoljstvo, ali zato i troši ograničene resurse. Po ovoj teoriji, fertilitet se razmatra uz pomoć istih varijabli kao i potrošnja bilo koje robe. S tim što postoje i razlike: deca se ne iznajmljuju na ograničeno vreme, ne menjaju se za noviji model, niti se mogu prodati u vreme krize, a osim toga, deca se ne kupuju na tržištu.

Dok u mikroekonomskoj teoriji fertiliteta odluke donosi pojedinac, u *statičkom modelu fertiliteta* postavlja se *pitanje načina donošenja odluka* u vezi sa rađanjem dece *unutar porodice*. Po ovom modelu, odluke se donose dogovorom partnera ili jedan od roditelja odlučuje u interesu porodice, pri čemu se vodi računa o maksimalnoj korisnosti dece, odnosno tražnja za decom zavisi od cene deteta i dohotka roditelja. Država može da utiče uz pomoć instrumenata: subvencije (dečji dodatak, besplatno školovanje i zdravstvena zaštita itd), poreze (proizvodi namenjeni deci, olakšice kod poreza na dohodak na ime dece) i sl.

Demografskoj istoriji je poznata činjenica da se u seoskim porodicama rađalo više dece nego u gradskim, pa se tražio odgovor na pitanje – zbog čega i da li je to u skladu sa ovim modelom fertiliteta? Objašnjenje se tražilo u ceni deteta na selu (koja je mnogo niža od cene u gradu). Naime, zbog niske cene stanovanja i ishrane na selu, kao i doprinosa seoske dece ekonomskoj aktivnosti porodice, koji smanjuje cenu deteta (Becker, 1991: 138).

Neka empirijska istraživanja pokazala su da se pozitivna veza između dohotka roditelja i broja dece ne može potvrditi u savremenom dobu (Simon, 1974), čak je na osnovu podataka u SAD potvrđeno *da postoji negativna veza između broja članova u porodici i kretanja dohotka* (što ukazuje na irelevantnost mikroekonomske metodologije u objašnjenju veličine porodice).

Beckerovo objašnjenje ove pojave je *da sa dohotkom roditelja raste cena dece, tako da ukoliko roditelji više zarađuju, više ih deca koštaju*. U tom smislu, pretpostavka o jednakoj ceni svakog deteta se napušta. Pored toga, rast cene svakog deteta negativno deluje na rađanje - može biti veći od efekta povećanog dohotka, tako da i bogatiji roditelji mogu imati manje dece. Objašnjenje za porast cene dece sa rastom dohotka roditelja zasniva se, najpre, na tzv. razlikovanju broja i kvaliteta dece, a potom na povećanju oportunitetnog troška podizanja dece sa rastom dohotka.

Beker je naglašavao razlikovanje *kvaliteta dece* i *broja dece*. Po njemu, veći dohodak, koji ostvaruju roditelji, utiče na njihov odnos prema deci, tako da veću pažnju pridaju kvalitetu dece. Takav odnos prema deci pretpostavlja izdvajanje većih sredstava za svako dete, počevši od onih za ishranu i stanovanje, obrazovanje i zdravlje, do troškova za putovanja i sport. Roditelji nastoje da detetu povećaju šanse za kvalitetan život i uspeh u njemu. Na taj način se stvara "ljudski kapital" (human capital), koji je, po savremenoj ekonomskoj teoriji, osnovni činilac ekonomskog razvoja.

Potencijalni roditelji vrše izbor između većeg broja dece nižeg kvaliteta i manjeg broja dece višeg kvaliteta, u uslovima konstantnog dohotka koga ostvaruju⁷. Fertilitet se delom smanjuje tokom ekonomskog razvoja usled povećanja investicija u ljudski kapital dece, naročito kroz obrazovanje, tako da roditelji više ulažu u decu, smanjujući njihov broj.

Pored povećanja cene deteta usled *kvaliteta deteta*, drugi razlog rasta cene deteta sa rastom dohotka je povećanje *oportunitetnog troška roditelja*, posebno majke, zbog podizanja dece. U cenu deteta uključuje se i vrednost vremena koje majka utroši na podizanje deteta. To vreme ima svoju ekonomsku vrednost, jer bi ga majka, kada ne bi podizala decu, mogla utošiti na druge aktivnosti, tržišne ili vantržišne. Po podacima (SAD) vrednost majčinog vremena učestvuje sa dve trećine u ukupnim troškovima za dete (Espenshade, 1977). Oportunitetni trošak je, znači, propuštena mogućnost, prvenstveno majke (jer ona dominira u poslovima oko podizanja dece), da stvori vrednost u alternativnoj aktivnosti. U okviru ove teorije domaćinstvo se ne poima samo kao potrošač, već i kao proizvođač. Kako vrednost ženinog vremena nije ista, zbog različitih zarada, odnosno veća je cena deteta, ukoliko je veća vrednost njene propuštene tržišne zarade. Tako da se u okviru porodice postavlja pitanje: da li radati decu i tako izgubiti zaradu i dohodak koji ostvaruje žena ili ne radati? Dakle, *kada se u troškove oko podizanja dece uključi i vrednost propuštene zarade, onda cena dece raste sa ekonomskim napretkom, što kao rezultat ima smanjenje fertiliteta i neradanje*. U tom smislu, može se konstatovati da *povećanje vrednosti ženinog vremena ima negativni efekat na rađanje, dok povećanje zarade oca ima pozitivan efekat*. Rezultat Bekerovog modela je dugoročno smanjenje fertiliteta zbog zamene kvantiteta kvalitetom i rasta cene vremena koje bi trebalo posvetiti deci.

Objašnjenje demografske tranzicije koje centralnu ulogu pripisuje *međugeneracijskim transferima* daje *John Caldwell* (Caldwell, 1976) naglašavajući da se pojedinci ponašaju racionalno kada odlučuju o rađanju, vodeći računa o sopstvenim interesima. Po njemu, postoje dva režima fertiliteta: *prvi*, kod koga nema ekonomskih dobitaka za pojedince od ograničavanja fertiliteta i *drugi*, kod koga se pokazuju ekonomski dobitci od ograničavanja fertiliteta. Dakle, fertilitet zavisi od smera međugeneracijskih

⁷ "Povećanje kvaliteta je skuplje ukoliko je više dece, jer se povećanje odnosi na veći broj jedinica; slično, povećanje kvantiteta je skuplje ukoliko su deca višeg kvaliteta, zato što deca višeg kvaliteta koštaju više" (Becker, Lewis, 1973); Navedeno prema: Mijatović, B. (2000) "O mikroekonomskoj teoriji fertiliteta", str. 64.

transfera dohotka između roditelja i dece: ukoliko se neto tok transfera tokom životnog veka odvija u korist roditelja, visok fertilitet je racionalan, a ukoliko se odvija u korist dece, minimalan fertilitet je interes roditelja.

Rađanje dece, u tradicionalnim društvima, pre pojave modernih penzijskih sistema, značilo je obezbeđenje starosti, jer su se deca starala o roditeljima, tako da je međugeneracijski transfer išao od dece ka roditeljima. Sa društvenim i ekonomskim razvitkom, međugeneracijski tokovi idu u korist dece, što utiče na smanjenje fertiliteta u razvijenom delu sveta. Osim toga, dohodak se obezbeđuje preko penzijskih sistema, tako da deca nisu neophodna iz ekonomskih razloga.

Dinamičkim modelima nastoje se objasniti fenomeni: *vreme rođenja prvog deteta i vremenski razmak između dece, stohastičnost prirode ljudske reprodukcije i odnos između ponude rada žena, investicija u ljudski kapital i odluka o rađanju*. Konstrukcija ovih modela ide od donošenja odluke roditelja o rađanju dece (uzimajući u obzir funkciju korisnosti tokom životnog veka), preko vremenskog određenja (jer ograničenja pri njihovom izboru nisu samo vremenska, već i finansijska i tehnološka), odluke koje se donose u izvesnosti ili neizvesnosti, do obeležja ekonomskog života (otvorena ili zatvorena privreda, tržište kapitala).

S obzirom na uočenu pojavu da se prvo dete sve kasnije rađa neki demografi su pokušali da razmotre činioce koji utiču na donošenje odluke potencijalnih roditelja kada roditi prvo dete. Došli su do "glavnih determinanti optimalnog doba za rađanje prvog deteta" u skladu sa dinamičkim modelima fertiliteta: (1) *vrednost dece za (potencijalne) roditelje*, (2) *struktura tržišta kapitala* i (3) *kretanje troškova majčinog vremena* tokom njenog životnog ciklusa (Hotz, Klerman, Willis, 1997). U tom smislu, vrednost dece za potencijalne roditelje upoređuje se sa troškovima rađanja i podizanja dece. Pritom, tržište kapitala ima značajnu ulogu jer omogućuje vremensko određenje resursa, odnosno postoji mogućnost štednje i zaduživanja, tako da pojedinci i porodice nisu ograničeni trenutnim dohotkom (mogu da troše više ili manje). Ukoliko takva mogućnost ne postoji, ograničeni dohodak utiče na potrošnju, pa i rađanje. Osim toga, propuštena zarada žena (zbir tekuće zarade žene, potencijalnog povećanja zarade usled većeg radnog iskustva, kao i smanjenja buduće zarade usled opadanja njenog znanja) jeste jedna od značajnijih determinanti planiranja i donošenja odluke o rađanju dece.

Ukoliko se prihvati pretpostavka o savršenom tržištu kapitala i o depresijaciji znanja žene, za porodicu je bolje da dobije dete što ranije u slučaju kada je zarada žene vrlo niska, ili da odloži rađanje ukoliko je zarada visoka (ukoliko ne postoji opadanje ženinog znanja svejedno je kada će roditi prvo dete). Zarada muškarca postaje važna determinanta kada ne postoji tržište kapitala. Autori (Happel, Hill i Low, 1984) smatraju da, ukoliko se ženino znanje ne smanjuje, optimalno vreme za rađanje prvog deteta je onda kada je zarada muškarca najveća.

Još jedno pitanje u okviru razmatranja reprodukcije: zašto postoji često veliki vremenski razmak prilikom rađanja dece, zašto se odmah ne

rode sva željena deca? Na osnovu različitih dinamičkih modela (pretpostavka o nepostojanju tržišta kapitala), dobijaju se odgovori: razmak se javlja zato što postoji raskorak između želja roditelja da ostvare korist od dece, kao i čekanje povoljnog trenutka kada će dohodak porodice da poraste.

Za razliku od statičkih modela reprodukcije koji podrazumevaju izvesnost (vrednosti svih varijabli) prilikom donošenja odluka o rađanju, dinamički modeli se zasnivaju na neizvesnosti nekih varijabli. Iz tih razloga, u skladu sa ekonomskim i društvenim promenama, kao i promenama preferencija budućih roditelja, dolazi do menjanja odluka o rađanju/nerađanju.

Način odlučivanja unutar porodice i *donošenje odluka* (Bergstrom, 1997) ima značajan uticaj na fertilitet. S obzirom na to da li je prilikom donošenja odluka neko od partnera dominantan ili unutar porodice vlada altruizam, rezultat može biti neadekvatan jedinstvenoj porodičnoj funkciji korisnosti. Modeliranjem međusobnih odnosa aktera koji donose strateške odluke, u zavisnosti od akcija drugih aktera, ekonomska teorija koristi metodologiju razvijenu u okviru discipline koja se zove *teorija igara*. Ta teorija polazi od pretpostavke da su učesnici igre racionalni i da teže da sopstvenu korisnost povećaju, uvažavajući postojeće okolnosti i strategije ostalih igrača. Međutim, ovakav pristup, koji polazi od koristi, suviše je racionalan i nije u saglasnosti sa shvatanjem porodice i braka koji se zasnivaju na ljubavi i razumevanju.

U analizi porodice koriste se dva modela teorije igara: *kooperativni* i *nekooperativni model*. Kooperativni (ili koalicioni) model polazi od odvojenih, međusobno povezanih funkcija korisnosti, tako da dobrobit jednog partnera pozitivno zavisi od dobrobiti drugog partnera, dok je dohodak porodice jedinstven. Maksimalna dobit oba partnera ostvaruje se kooperacijom, dogovorom dveju strana. Nekooperativni (ili strateški) model zasniva se na odvojenim funkcijama korisnosti i individualnim dobitima, što znači da partneri maksimizuju svoje sopstvene funkcije korisnosti, uz moguću razmenu korisnosti između partnera. Pored toga, treba razmotriti položaj partnera van porodice, jer partner koji ima bolje spoljne perspektive imaće i veću pregovaračku moć. Može se reći da teorija igara nije u mogućnosti da objasni složene situacije, a pojednostavljenje nije moguće izvesti, tako da neki autori naglašavaju da ne omogućava dobar uvid u probleme realnog sveta.

Razumevanje promena i tendencija u kretanju fertiliteta uz pomoć osnovnih postavki mikroekonomske teorije zasniva se na teorijsko-metodološkom stavu da je rađanje odluka pojedinaca na osnovu maksimizacije korisnosti, kao i na uključivanju ekonomskih determinanti koje utiču na rađanje. Takav teorijski pristup, koji polazi od individualnog, racionalnog i korisnog, može biti prihvatljiv ukoliko se ne zaustavi na razmatranju samo ekonomskih motiva rađanja.

DEMOGRAFSKE I ETNIČKE STRUKTURE BALKANSKIH DRUŠTAVA

Demografska slika balkanskih zemalja

Demografske promene su sastavni deo dubljih društveno-ekonomskih promena kroz koje su prolazile države Balkana tokom poslednjih decenija XX veka. Ekonomska kriza i politička tranzicija, uticale su na kretanje i strukturu stanovništva, tako da je demografska tranzicija imala drugačije karakteristike na ovom području u odnosu na neke zemlje zapadne Evrope. Reprodukcijska stanovništva se znatno smanjila i dostigla nivo nekih zemalja koje su prošle demografsku tranziciju, s tim što niska reprodukcija često nije rezultat promenjenog odnosa prema njoj, već odgovor na teške životne okolnosti. Socijalna sredina je još uvek zadržala neke patrijarhalne karakteristike, a izostale su radikalne promene načina proizvodnje, kao i na polju načina stanovanja.

Period globalnog društvenog razvitka Jugoslavije i Srbije od početka devedesetih godina odlikuje veoma usporen proces modernizacije i transformacije iz komandno-planske u tržišnu privredu. Za razliku od ostalih centralnoevropskih i istočnoevropskih država, u kojima je sličan socio-ekonomski preobražaj započeo rušenjem dotadašnjih komunističkih režima i relativno mirnom tranzicijom, u jugoslovenskom slučaju ovaj je proces bio praćen događajima koji su proizveli pretežno negativne posledice na globalni društveni, kao i demografski razvoj. Da bi demografska kretanja mogla svestrano da se prouče neophodno je da se sagledaju u sklopu društvenih promena: odvajanja pojedinih republika SFRJ uz međunarodnu podršku (što je za posledicu imalo raspad države, oružane sukobe, građanske ratove između pojedinih naroda nekadašnje zajedničke države), sankcija međunarodne zajednice, egzodusa srpskog stanovništva ka matici, odliva mladih visokoobrazovanih kadrova u inostranstvo, osiromašenje stanovništva uz pojavu bogaćenja uskog sloja elite novih preduzetnika, dekompozicije socijalne strukture, vrednosne konfuzije i anomalije.

Promene u društveno-ekonomskoj sferi uticale su na reproduktivno ponašanje stanovništva balkanskih zemalja koje se odlikuje konstantnim opadanjem fertiliteta i promenjenim odnosom prema reprodukciji. Za razliku od ranijih perioda, kada su sve za reprodukciju sposobne žene rađale "onoliko koliko je bog dao", danas zahvaljujući razvoju, posebno kontraceptivnih sredstava, reprodukcija je svedena na najmanju meru, tako da ne obezbeđuje ni zamenu generacija. Pored toga, naglašene razlike u visini fertiliteta u zavisnosti od nivoa obrazovanja, ekonomske aktivnosti ili nacionalne pripadnosti svedoče o postepenom odbacivanju tradicionalnog modela rađanja i prevladavanju savremenog, koji podrazumeva rađanje jednog deteta ili dvoje dece (a ponekad i nedostatak motiva i želje za rađanjem dece, kao i odbacivanje mogućnosti da se učestvuje u reprodukciji).

Rezultat takvog reproduktivnog ponašanja i odnosa prema reprodukciji je konstantno opadanje vrednosti stopa prirodnog priraštaja,

DEMOGRAFSKE I ETNIČKE STRUKTURE BALKANSKIH DRUŠTAVA

koje u većini balkanskih zemalja imaju negativni predznak. Međutim, intenzitet promena nije u svim zemljama Balkana isti, daleko je veći u niskonatalitetnoj Bugarskoj, Rumuniji, Hrvatskoj, Srbiji u odnosu na Albaniju, Makedoniju, Bosnu i Hercegovinu. Ovo delom pokazuje da savremeni modernizacijski tokovi, kao glavni pokretači promena u društvenim i ekonomskim sferama, još uvek nisu široko prihvaćeni među stanovništvom pojedinih zemalja Balkana, tako da tradicionalni sistem vrednosti i način života bitno utiču na formiranje reproduktivnih normi i ostvareni nivo fertiliteta.

Tabela 1

Demografski pokazatelji u balkanskim zemljama, 1951. i 1999. godina

Zemlja	Stanovniš.		Gustina naselj. (st/km ²)		Stopa nataliteta (%)		Stopa mortalit. (%)		St. prir. priraš. (%)		Stopa smrt. odoj. (%)		Stopa nupcijal. (%)		Stopa divorc. (%)	
	1951	1999	1951	1999	1951	1999	1951	1999	1951	1999	1951	1999	1951	1999	1951	1999
Albanija	1,24	3,4	43,0	113,1	38,5	17,0	15,2	4,9	23,3	12,1	124,4	20,0	10,2	7,6	0,9	0,7
Bugar-ska	7,26	8,2	65,4	77,8	21,1	8,8	10,7	13,6	10,4	4,8	108,2	14,0	8,9	5,7	0,8	1,3
Grčka	7,65	10,5	57,9	77,7	20,3	9,7	7,5	9,8	12,8	0,1	43,6	6,0	8,3	6,4	-	0,6
Rumu-nija	16,46	22,5	69,3	97,6	25,1	9,9	12,8	11,8	12,3	1,9	118,1	21,0	10,3	7,9	1,2	1,6
SFR Jugoslavlja	16,59	-	64,8	-	26,9	-	14,1	-	12,8	-	140,2	-	10,3	-	0,9	-
SR Jugoslavlja	7,23	10,7	70,8	101,9	25,9	11,0	13,7	10,5	12,2	0,5	129,8	13,0	10,7	5,9	1,2	0,8
B. i H.	2,72	3,8	53,2	89,1	33,9	12,0	17,0	8,0	16,9	4,0	178,1	12,0	11,3	6,0	0,7	0,3
Hrvatska	3,88	4,5	68,7	84,7	22,5	9,9	12,8	11,5	9,6	1,6	131,3	9,0	9,0	4,5	0,8	1,0
Makedon.	1,26	2,0	49,1	79,3	35,9	13,6	16,4	8,3	19,5	5,3	124,4	20,0	10,8	7,5	0,8	0,2
Slovenija	1,49	2,0	73,6	98,8	22,8	8,8	12,4	9,7	10,4	0,9	108,2	14,0	8,9	4,1	0,6	0,9
Svega	49,19	67,7	61,6	91,1	27,3	11,2	13,5	9,8	14,0	1,4	120,6	14,3	9,9	6,2	0,9	0,8

Izvor: Balkan Demographic Data Base, University of Thessaly – DSAL; Population Reference Bureau, World Population Data Sheet (1999); Eurostat (2000); Conseil de l'Europe (2000); Gubert, Lantoine, Monnier (1997); Monnier (1998a); Sardon (2000)**.

** Podaci preuzeti: Kotzamanis, B. (2001) "Razvitak stanovništva i demografske perspektive jugoistočne Evrope", *Stanovništvo*. Beograd: IDN i CDI, 1-4, str. 7-44.

Balkanske zemlje zahvataju prostor jugoistočne Evrope, između Crnog, Mramornog, Egejskog, Jonskog i Jadranskog mora (765.000 km²) sa 68 miliona stanovnika krajem 20. veka (u prethodnom periodu, 1951. god - 49 miliona). Balkan je mesto susreta različitih civilizacija, religija i kultura. Prostor Balkana odlikuje multinacionalnost, multikonfesionalnost i multikulturalnost. Nastanjuju ga različite etničke (Grci, Srbi, Crnogorci, Hrvati, Makedonci, Mađari, Rumuni, Bugari, Albanci, Romi, Turci) i brojne konfesionalne grupe (pravoslavci, katolici, muslimani). Zemlje Balkana razvijale su se pod različitim istorijsko-političkim, socio-ekonomskim i drugim okolnostima, ali su ipak, pripadale (sa izuzetkom Grčke) sličnom političkom sistemu.

Društvena, kulturna, konfesionalna raznolikost na ovim prostorima odrazila se i na demografska kretanja u poslednjih pedesetak godina (tabela 1):

- a) diferenciraju se dve grupe zemalja s obzirom na demografske karakteristike i tendencije u kretanju stanovništva;
- b) na jednoj strani su Albanija, Makedonija i Bosna i Hercegovina sa pozitivnim prirodnim priraštajem, a na drugoj sve ostale zemlje Balkana u kojima je prirodni priraštaj negativan (osim SR Jugoslavije⁸ koja zbog stanovništva Kosova ima pozitivan, ali veoma niski prirodni priraštaj);
- c) stope smrtnosti odojčadi znatno su smanjene u pedesetogodišnjem periodu, mada su još uvek visoke u Rumuniji, Albaniji i Makedoniji;
- d) stope nupcijaliteta smanjuju se u svim zemljama Balkana (u periodu 1951-1999), tako da su u nekim, čak, vrednosti prepolovljene (Sloveniji, Hrvatskoj, SR Jugoslaviji, Bosni i Hercegovini);
- e) kretanje stopa divorcijaliteta nije jednosmerno, kao kod stopa nupcijaliteta, naprotiv, dok ove stope u pojedinim zemljama pokazuju tendenciju povećanja (Bugarskoj, Rumuniji, Hrvatskoj, Sloveniji) u ostalim zemljama je prisutno opadanje stopa divorcijaliteta (Albaniji, SR Jugoslaviji, Bosni i Hercegovini, Makedoniji).

Analiza demografskih kretanja balkanskih zemalja pokazuje da je kod jedne grupe zemalja proces demografske tranzicije završen ili je pri kraju, dok je kod druge grupe u toku, u skladu sa sporijim tempom društvenog i ekonomskog preobražaja. Različiti modeli reprodukcije (tradicionalni i savremeni), prisutni su na području Balkana, tako da se balkanske zemlje suočavaju sa populacionim problemima, nedovoljnim ili prekomernim rađanjima. Etničke grupe se razlikuju po kulturnim standardima, verskoj pripadnosti, ekonomskoj aktivnosti, diferencijalnom fertilitetu, koji dovodi do brzih promena u etničkom sastavu stanovništva (razlike u modelu reprodukcije u višenacionalnim zajednicama utiču na povećanje socijalnih tenzija).

Velike regionalne razlike u porastu ukupnog stanovništva Balkana uslovljene su, pre svega, prirodnim priraštajem, ali i migracionom komponentom koja ima poseban značaj u teritorijalnoj redistribuciji

⁸ Srbija i Crna Gora (od 2002. godine).

stanovništva i etničkoj strukturi u etnički heterogenim sredinama. Kako prirodni priraštaj predstavlja glavnu komponentu rasta stanovništva, zavisi od stopa nataliteta i mortaliteta, njegove vrednosti su dobar pokazatelj tendencija u kretanju stanovništva.

Najniže stope nataliteta prisutne su u Bugarskoj (8,8) i Sloveniji (8,8). Nešto viši natalitet zabeležen je u zemljama: Grčkoj (9,7), Rumuniji (9,9) i Hrvatskoj (9,9) i SR Jugoslaviji (11,0). Najviše stope nataliteta zabeležene su u Albaniji (17,0) i Makedoniji (13,6).

Dok je natalitet rezultat delovanja mnoštva ekonomskih, socio-psiholoških činilaca koji imaju dominantno značenje u odnosu na biološke, dotle je uticaj bioloških činilaca na mortalitet znatno jači. Od bioloških činilaca posebno treba naglasiti značaj starosne strukture stanovništva, jer je nivo mortaliteta funkcija starosti stanovništva. Stope mortaliteta su 1999. godine ispod nivoa 13,6, kreću se u rasponu od 4,9 do 13,6. Pokazuju najniže vrednosti u Albaniji (4,9), BiH (8,0) i Makedoniji (8,3), a najviše u Bugarskoj (13,6), Rumuniji (11,8), Hrvatskoj (11,5) i Jugoslaviji (10,5).

Nizak mortalitet najčešće se povezuje sa povoljnim socio-ekonomskim razvojem zemlje, sa visinom prihoda, pismenošću, kvalitetom ishrane, adekvatnom zdravstvenom zaštitom stanovništva. Smrtnost stanovništva je rezultanta dejstva spleta činilaca, tako da se izdvajanjem i sagledavanjem samo pojedinih od njih ne može doći do adekvatnih zaključaka. Naime, smrtnost zavisi od tipa starosne strukture, a starosna struktura od reproduktivnog ponašanja stanovništva i kretanja stopa nataliteta.

Statistički podaci o prirodnom kretanju stanovništva u zemljama Balkana pokazuju da su neke od njih već ušle u razdoblje posttranzicije ili se nalaze na njegovom početku, jer oblik reprodukcije u kome dolazi do opadanja nataliteta tako da je približno jednak nivou mortaliteta (nešto viši od nivoa opšteg mortaliteta, ili je u pitanju nulti i negativan prirodni priraštaj) odgovara posttranzicijskom režimu reprodukcije.

Kako je rađanje ključna demografska varijabla i pozitivna komponenta prirodnog priraštaja, u uslovima niske smrtnosti stanovništva, osnovni je dinamički činilac demografskih promena. U tom smislu, praćenje promena u stopama ukupnog fertiliteta poslužiće boljem razumevanju današnje demografske strukture balkanskih zemalja.

Tabela 2

Stopa ukupnog fertiliteta u balkanskim zemljama i Evropskoj uniji

Zemlja	1970.	1980.	1990.	1999.	2003.
Albanija	5,2	3,6	3,0	2,3	2,2
Bugarska	2,2	2,1	1,8	1,2	1,1
Grčka	2,4	2,2	1,4	1,3	1,3
Rumunija	2,9	2,5	1,8	1,3	1,4
SR Jugoslavija (Srbija i C. Gora)	2,3	2,3	2,1	-	1,7
Bosna i Hercegovina	2,7	1,9	1,7	-	1,7
Hrvatska	-	1,9	1,6	1,4	1,9
Makedonija	3,0	2,5	2,1	1,8	1,8
Slovenija	2,1	2,1	1,5	1,2	1,3
Evropska unija*	-	1,8	1,6	-	-

Izvor: Balkan Demographic Data Base, University of Thessaly - DSAL; Eurostat (2000); Demographic yearbook, UN, 1995, str. 425; World factbook 2004.

Reprodukcija stanovništva balkanskih zemalja i razlike u fertilitetu posledice su dugoročnog dejstva mnogobrojnih činilaca, strukturalnih karakteristika i vrednosnih sistema. Opadanje stopa ukupnog fertiliteta prisutno je u svim balkanskim zemljama tokom tridesettrogodišnjeg perioda (1970-2003. godine), mada sa značajnim razlikama u intenzitetu smanjenja. Dok su u pojedinim zemljama stope ukupnog fertiliteta prepolovljene: u Bugarskoj (2,2 u 1970. godini na 1,1 u 2003.) i Rumuniji (2,9 na 1,4), u nekim od njih je došlo do većeg smanjenja: u Albaniji (sa 5,2 u 1970. na 2,2 u 2003. godini) i Bosni i Hercegovini (2,7 na 1,7) ili manjeg smanjenja: u Makedoniji (sa 3,0 u 1970. na 1,8 u 2003. godini), Grčkoj (2,4 na 1,3) SR Jugoslaviji (2,3 na 1,7) i Sloveniji (sa 2,2 na 1,3). Bez obzira na veliko smanjenje, stopa ukupnog fertiliteta u Albaniji je još uvek najviša u odnosu na ostale zemlje Balkana i jedino je u njoj, na početku XXI veka, iznad praga generacijskog obnavljanja stanovništva (2,14).

Činioci smanjenja fertiliteta u većini balkanskih zemalja su pretežno ekonomske prirode (loši materijalni uslovi, stambene prilike), mada zdravstveno stanje, starost supružnika, starost dece u porodici, kao i stresna stanja i stalno prisutna neizvesnost usled ratnih dejstava i etničkih sukoba u pojedinim zemljama deluju u pravcu smanjenja broja dece ili čak odustajanja od rađanja. Ekonomska i socijalna nesigurnost supružnika utiče na njihove stavove o reprodukciji a odluka o nerađanju je njihov odgovor. Za opadanje stopa fertiliteta značajan je uticaj rasprostranjenosti kontrole rađanja od strane supružnika, koji se odlučuju za malu porodicu sa jednim ili dvoje dece. Osim toga, nepostojanje adekvatne populacione politike, odnosno odsustvo jasne poruke društva o potrebi i značaju biološke reprodukcije stanovništva, kao i nepoznavanje katastrofalnih posledica postojećih trendova rađanja doprinose daljem nastavljanju tendencije opadanja stanovništva, naročito u pojedinim zemljama.

Diferencijalni fertilitet pokazuje razlike u fertilitetu pojedinih grupa stanovništva koje su formirane na osnovu obrazovnog nivoa, etničke pripadnosti, ekonomskog i socijalnog statusa. Dakle, velike promene u obimu rađanja poslednjih decenija idu ukorak sa promenama u ekonomskoj, socijalnoj i kulturnoj strukturi društva. Promenjene društvene prilike stvaraju motivaciju za ograničavanje rađanja. Promenjen je položaj porodice, uloga žene u porodici i društvu, uloga i značaj dece za roditelje i društvo. Demografska tranzicija je transformisala tradicionalne reproduktivne norme u norme savremenog tipa reprodukcije uz veliko smanjenje mortaliteta dece i čitavog stanovništva.

Razlike u fertilitetu i mortalitetu stanovništva jesu posledice ekonomskih, socijalnih i drugih razlika među pojedinim zemljama. Osim toga, objašnjenje tempa promena pojedinih stopa (nataliteta i mortaliteta) ne može se posmatrati odvojeno od starosne strukture. Formirana starosna struktura, odnosno dostignuta demografska starost stanovništva snažno utiče na nivo i smer promena prirodnih komponenti kretanja stanovništva. Stoga je neophodan prikaz rasporeda stanovništva po starosnim grupama u zemljama Balkana.

Tabela 3

Starosna struktura stanovništva balkanskih zemalja (u %) po velikim starosnim grupama (1951, 1998. i 2002. godina)

Zemlja	195 .			1998			200 .		
	0-14	15-64	65+	0-14	15-64	65+	0-14	15-64	65+
Albanija	38,7	54,3	7,0	32,6	61,3	6,1	28,0	64,9	7,1
Bugarska	26,7	64,9	8,4	16,5	67,7	15,7	14,8	68,9	16,3
Grčka	28,2	64,9	6,9	15,6	67,7	16,7	14,8	66,8	18,4
Rumunija	-	-	-	19,1	68,0	12,8	17,2	69,1	13,7
SFRJ	30,9	63,5	5,7	-	-	-	-	-	-
SRJ	29,3	64,8	5,8	21,1**	66,4	12,4**	19,8	66,3	13,9
BiH	39,2	57,7	3,0	18,8	71,2	9,9	17,8	71,7	10,6
Hrvatska	27,3	66,1	6,7	19,9	67,8	12,3	16,4	68,1	15,5
Makedonija	37,0	57,5	5,6	23,3	67,3	9,4	21,9	67,7	10,4
Slovenija	27,5	65,2	7,3	16,8	69,8	13,4	15,2	70,4	14,4

Izvor: Balkan Demographic Data Base, University of Thessaly – DSAL; World Development Indicators, 2004. (www.worldbank.org/data/wdi2004)

Raspored stanovništva Balkanskih zemalja po starosnim grupama tokom pedesetogodišnjeg perioda ukazuje na:

- (1) tendenciju intenzivnog smanjenja procentualnog učešća mladog stanovništva (starosna grupa 0-14 godine);
- (2) povećanja broja stanovnika koji pripadaju starosnim grupama 15-64 godine i 65 i više godina;
- (3) postoje značajne razlike u procentualnom udelu pojedinih starosnih grupa u zemljama Balkana; dok je najmlađe stanovništvo u početnom periodu posmatranja činilo više od trećine ukupnog stanovništva većine balkanskih zemalja u posljednjem posmatranom periodu (2002. godine) ono čini šestinu ukupnog stanovništva;
- (4) izdvajaju se zemlje u kojima ima najviše mladog stanovništva do 14 godine (Albanija – 28,0% i Makedonija – 21,9%), odnosno starog stanovništva – 65 i više godina (Grčka – 18,4 i Bugarska – 16,3);
- (5) shodno rasporedu stanovništva po starosnim grupama, većeg prisustva starog u odnosu na mlado stanovništvo u pojedinim zemljama (najpre u Grčkoj i Bugarskoj, a potom u Sloveniji, Hrvatskoj, Rumuniji i Jugoslaviji), može se predvideti povećanje mortaliteta, starenje stanovništva i nezavidna demografska budućnost ovih zemalja.

Demografske promene na prostoru Balkana razmatraju se u okviru postindustrijskog društvenog razvitka, čiju osnovu čine brze promene u sektoru usluga: informatike, komunikacija, obrazovanja, zdravlja. Jer, međuzavisnost tehnologije, strukture i kulture izaziva značajne promene u relevantnim socijetalnim jedinicama, primarnim i sekundarnim grupama i individuama. Ključni pojam sve više postaje *kvalitet života*, koji obuhvata sferu stambenog i materijalnog standarda (porodične strategije za održanje i poboljšanje kvaliteta života) i *životni stil* kao način provođenja slobodnog vremena, kulturni ukus i potrošnja, sfera društvenosti. Za ostvarenje višeg kvaliteta života i negovanje osobenog životnog stila ključni medijator je država, preko glavnih podsistema, tržišta rada, obrazovanja, politike

zapošljavanja, zdravstva, socijalne zaštite, poreza i dohodaka. Opada značaj braka i porodice, a raste značaj države i vlade, kao i nevladinog sektora, različitih akcionih grupa i pokreta. U postindustrijskom društvu, krajem devedesetih i početkom novog milenijuma koje je individualizovano i rizično (Bek, 2001), pojedinac se suočava sa permanentnim strahom da će biti istisnut sa tržišta radne snage, da će sa starenjem gubiti društvenu šansu. Posebno je ovo naglašeno kod nekih društvenih grupa: žena, naročito zaposlenih majki, manje kvalifikovanih, omladine, bolesnih, imigranata. Strah od siromaštva se sve više odnosi na (niski) kvalitet života koji marginalizuje pojedinca, onemogućava njegovu društvenu promociju, pa samim tim deluje na planiranje potomstva i rađanje dece. U tom smislu, rađanje dece se sve više "odlaže", jer se materijalna sigurnost i emotivna zrelost sve više smatraju njegovim osnovnim preduslovima.

Naglašena je individualizacija, težnja ka individualnom postignuću, pod kojom se podrazumeva kompetitivno ponašanje, racionalno odlučivanje i težnja ka samoostvarenju, hedonizam. Umesto altruističkih potreba iz početnih etapa modernizacije i prve demografske tranzicije, kada je osnovna težnja bila da se podigne životni standard porodice i obezbedi viši "kvalitet dece" na štetu kvantiteta, u doba druge tranzicije razvijaju se potrebe za ličnom autonomijom, posebno samorealizacijom žena, seksualnim slobodama, partnerstvom izvan braka i lakšim razvodom.

Pregled demografskih kretanja u balkanskim zemljama poslednjih pedesetak godina, ukazuje na *njihovu heterogenost*, odnosno postojanje dve grupe zemalja, odnosno područja, sa veoma različitim demografskim tendencijama i karakteristikama. Prvu čine Albanija, Kosovo i Makedonija, a drugu ostatak balkanskog prostora. U tom smislu, prvoj su svojevrsne karakteristike: mlada demografska struktura, visoke stope nataliteta, visoke stope mortaliteta odojčadi i visoke stope rasta stanovništva (Avramov/Penev 1988; Avramov, 1995; Penev, 1995). Intervencije na demografskom planu u većini balkanskih zemalja izostaju, tako da se mogu očekivati direktne negativne posledice trendova komponenti populacione dinamike i indirektno na strukturu stanovništva.

Etnički sastav stanovništva balkanskih zemalja

Etnički sastav jedne populacije samo je jedna pojava ili demografsko obeležje. Značajno je ispitati kako taj sklop deluje na ostale demografske procese (razlike u fertilitetu različitih etničkih grupa, razlike u migracionim karakteristikama, u starosnoj strukturi, bračnim karakteristikama, ekonomskoj aktivnosti, obrazovnim karakteristikama) i druge aspekte života. Demografske specifičnosti pojedinih etničkih grupa na Balkanu još uvek nisu dovoljno proučene. Proučavanje je otežano usled nepostojanja potpunih podataka o kretanjima i strukturama stanovništva po etničkoj pripadnosti.

Promene u kretanju i strukturama stanovništva Balkana rezultat su socijalnih, ekonomskih, demografskih, etničkih, kulturnih i drugih činilaca. Dominantni faktori koji neposredno utiču na promene etničkih struktura su: prirodni priraštaj, migracije, izjašnjavanje o nacionalnoj pripadnosti (tzv.

etnički transfer). Međutim, nagle i intenzivne varijacije u kretanju broja pripadnika nekih etničkih grupa ne mogu se objašnjavati samo demografskim faktorima, jer je značajan uticaj drugih činilaca kao što su: političke prilike, asimilacioni procesi, ratovi, etnički konflikti, koji su teško merljivi kvantitativnim pokazateljima.

Različiti istorijski događaji, demografski razvoj, migracije stanovništva i ratovi, na prostoru Balkana, rezultirale su diferenciranim etničkim i konfesionalnim sastavom stanovništva balkanskih zemalja danas. Etnički sastav zemalja je različit, ne samo po grupama koje čine pretežni deo stanovništva, već po broju različitih grupa i srazmera njihovih veličina, tako da se mogu razlikovati dva osnovna tipa populacija, odnosno strukture: homogena i heterogena⁹.

Tabela 4

Etnička struktura balkanskih zemalja (1989-1994)

DRŽAVE	Godina popisa	Stanovništvo (u milionima)	Većinski narod (u procentima)	Manjinsko stanovništvo (u hiljadama) *
Albanija	1989.	3,2	94,5	176
Bugarska	1992.	8,2	85,6	1.181
Grčka	1991.	10,3	92,8	742
SR Jugoslavija	1991.	10,4	67,6	3.370
Makedonija	1994.	2,1	66,5	704
Rumunija	1992.	22,8	89,4	2417
UKUPNO	-	57,0	-	8.590

Izvor: Konačni rezultati popisa stanovništva za pojedine zemlje i "The Europa World Yearbook", Vol.1 Europa Publication Limited, England, London, 1991**

Analiza etničkih struktura stanovništva balkanskih država pokazuje da je heterogenost njihovo osnovno obeležje, dok postojanje značajnih razlika među pojedinim zemljama ukazuje na različitu, ne samo demografsku, prošlost ovih zemalja. Podaci pokazuju da se, s obzirom na procentualni udeo etničkih manjina u ukupnom stanovništvu, odnosno prema stepenu homogenosti/heterogenosti, balkanske zemlje mogu svrstati u tri grupe. Prvu grupu čine države u kojima je manjinsko stanovništvo u ukupnom zastupljeno do 10%; takve zemlje su Albanija (5,5%) i Grčka (7,2%). Drugu grupu čine države u kojima manjinsko stanovništvo zastupljeno do 20%; njima pripadaju Rumunija (10,6%) i Bugarska (14,4%). Treću grupu čine balkanske zemlje čija je *etnička struktura heterogena*, imaju više od 20% manjinskog stanovništva: Makedonija (33,5%) i SR Jugoslavija (32,4%). Pripadnici etničkih manjina sa skoro 8,6 miliona čine 15,1% ukupnog

⁹ Apsolutno *homogena etnička struktura*, u kojoj svi članovi pripadaju samo jednom narodu, ne postoji, pa se homogenom populacijom smatra populacija u kojoj samo jedna grupa čini 80-90% ukupnog stanovništva. *Etnički heterogena* populacija je populacija u kojoj je manje od 80-90% pripadnika jednog naroda.

** Podaci preuzeti iz Raduški, N. (2001) *Sociološki pregled*, Beograd: Sociološko društvo Srbije, Institut društvenih nauka, Institut za sociološka i kriminološka istraživanja, broj 1-2, str. 75-91.

stanovništva Balkana (bez podataka za Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku i ostale balkanske zemlje). Tokom devedesetih godina ovaj broj se konstantno povećavao usled političkih promena, ratova, prinudnih migracija, tako da je period od desetak godina doneo značajne promene na etničkoj karti Balkana.

Tabela 5

Etnički sastav stanovništva zemalja Balkana (1991-2005)

Zemlja		Al.	BiH	Bug.	Gr.	Hr.	SRJ	Mak.	Rum.	Slov.
Etničke grupe (%)	Godina	2005	2000	2005	2003	2001	1991.	2002	2002	2002
Albanci		95,0	/	/	/	/	16,5	25,2	/	/
Bosanci		/	48,0	/	/	/	/	/	/	1,1
Bugari		/	/	83,9	/	/	/	/	/	/
Grci		3,0	/	/	98,0	/	/	/	/	/
Hrvati		/	14,3	/	/	89,6	/	/	/	1,8
Jugosloveni		/	/	/	/	/	/	/	/	/
Makedonci		/	/	/	/	/	/	64,2	/	/
Romi		/	/	4,7	/	/	/	2,7	2,5	/
Rumuni		/	/	/	/	/	/	/	89,5	/
Slovinci		/	/	/	/	/	/	/	/	83,1
Srbi		/	37,1	/	/	4,5	62,6	1,8	/	2,0
Turci		/	/	9,4	/	/	/	3,9	0,2	/
Mađari		/	/	/	/	/	3,3	/	6,6	/
Crnogorci		/	/	/	/	/	5,0	/	/	/
Ostali		2,0	0,6	2,0	2,0	5,9	12,6	2,2	1,2	12,0

Izvor: *The world factbook 2005.*

Etnička slika balkanskih zemalja dvehiljaditih dobija drugačiji izgled u odnosu na prethodni period devedesetih. Promene se ispoljavaju u vidu povećanja ili smanjenja stepena homogenosti pojedinih zemalja. Do porasta procentualnog udela većinskog naroda u ukupnom stanovništvu dolazi u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Albaniji, Grčkoj i Rumuniji, dok je smanjenje većinskog naroda zabeleženo u Makedoniji, Bugarskoj i Sloveniji. U Hrvatskoj je došlo do najvećeg povećanja, jer su Hrvati u prethodnom periodu (1991)¹⁰ činili 78,1% ukupnog stanovništva Hrvatske da bi 2001. godine činili 89,6%. Nasuprot povećanju Hrvata, za 11,5%, došlo je do velikog smanjenja učešća Srba u Hrvatskoj, sa 12,2% na 4,5%; dakle, skoro za tri puta. Nasuprot povećanju u sopstvenoj državi, zabeleženo je smanjenje procentualnog udela Hrvata u Bosni i Hercegovini, sa 17% na 14,3% u 2001. godini.

U Makedoniji je prisutna tendencija opadanja procentualnog učešća Makedonaca, kao i Srba, dok je uočljiv porast Albanaca i Roma (za 2,5% i 0,5%).

¹⁰ *The world factbook 2002.*

Tabela 6

Homogena/heterogena etnička struktura balkanskih zemalja (2001-2005)

DRŽAVE	Godina	Stanovništvo (2005)	Većinski narod (u procentima)	Manjinsko stanovništvo u procentima)
Albanija	2005.	3.563.112	95,0	5,0
BIH	2000.	4.025.476	48,0	52,0
Bugarska	2005.	7.450.349	83,9	16,1
Grčka	2003.	10.668.354	98,0	2,0
Hrvatska	2001.	4.495.904	89,6	10,4
Srbija i C. Gora	2002.	10.829.175	67,6	32,4
Makedonija	2002.	2.045.262	64,2	35,8
Rumunija	2002.	22.329.977	89,5	10,5
Slovenija	2002.	2.011.070	83,1	16,9
Ukupno	-	67.418.679	-	-

Izvor: *The world factbook 2005.*

Podaci predstavljeni u tabeli 6 pokazuju da je većina balkanskih zemalja heterogenog etničkog sastava, da ima više od 20% manjinskog stanovništva. Homogenu etničku strukturu sa dominantnim učešćem jedne etničke grupe imaju *Grčka* (98,0% Grka) *Albanija* (95,0% Albanaca), *Hrvatska* (89,6% Hrvata), *Bugarska* (83,9%) i *Rumunija* (89,5% Rumuna). Izraženom heterogenom etničkom strukturom odlikuju se *BiH* (48,0% Bosanaca, 37,1% Srba, 14,3% Hrvata i ostalih 0,6%), *Makedonija* (64,2% Makedonaca, 25,2% Albanaca, 3,9% Turaka, 2,7% Roma, 1,8% Srba i 2,2% ostalih) i *Srbija i C. Gora* (62,6% Srba, 16,5% Albanaca, 5,0% Crnogoraca, 3,3% Mađara i 12,6% ostalih).

Za razumevanje etničke strukture i kretanja stanovništva u pojedinim balkanskim zemljama uputno je izvršiti analizu stopa fertiliteta po etničkim grupama. U Jugoslaviji je prisutan dihotomni model reprodukcije. Naime, u vremenu koje dozvoljava komparaciju (1961, 1981, 1991. godina), kod svih starosnih kohorti žena koje su izašle iz reproduktivnog perioda mogu se izdvojiti dve grupe: *etničke grupe sa višim nivoom plodnosti* i *etničke grupe koje karakteriše niža plodnost*. Žene albanske, muslimanske i romske nacionalnosti naglašeno imaju više kumulativne stope fertiliteta u odnosu na Srkinje, Crnogorke, Jugoslovenke, Mađarice, Rumunke, Slovakinje i Hrvatice. Tako u 1981. godini njihov prosečan broj živorođene dece u strosnoj kohorti 50-54 godine iznosio je 6,49, 5,41 i 4,72 (Rašević, 1997: 225-226). U 1991. godini podaci o prosečnom broju živorođene dece Albanci nisu poznati, dok je primetna tendencija pada fertiliteta Romkinja i Muslimanki.

U drugoj grupi žena koje su izašle iz reproduktivnog perioda (50-54 godina) u 1991. godini izdvajaju se Crnogorke sa oko 2,5 živorođenja po ženi, dok ostale etničke grupe karakteriše niža plodnost i kreću se oko nivoa proste reprodukcije (1,79 prosečno rađaju Mađarice i 1,95 Slovakinje). Tri decenije ranije, sve narodnosti iz druge grupe imale su višu ili značajno višu plodnost.

Razlike u nivou plodnosti među etničkim grupama mogu se objasniti različitim faktorima: stepenom ekonomskog razvoja, obrazovanjem,

zaposlenošću žena, socijalnom mobilnošću. S druge strane, postojanost tradicionalnih običaja i institucija, uticaj konzervativne svesti i tradicionalnih normi reprodukcije doprinose održavanju visokog fertiliteta pojedinih etničkih grupa. Tendencije demografskog razvitka različitih etničkih grupa otvaraju brojna pitanja. Osnovno pitanje je - kako rešiti populacione probleme i nepovoljne posledice stihijnosti koje se oštro ispoljavaju već danas i imaju implikacije na buduća kretanja stanovništva.

U etničkoj slici Srbije (popis 1991. godine) ispoljavaju se značajne razlike: s jedne strane Kosovo i Metohija sa relativno homogenim etničkim sastavom i s druge strane, Centralna Srbija i Vojvodina koje imaju heterogenu etničku strukturu, predstavljaju mozaik mnogih nacionalnosti. Kosovo je u novijoj istoriji bilo nastanjeno Srbima i Albancima koji su činili oko 90% stanovništva. "Kosovo je 1991. godine, prema zvaničnim procenama Saveznog zavoda za statistiku, imalo 1,9 miliona stanovnika što čini petinu stanovništva Srbije. Kosovska populacija se od Drugog svetskog rata povećala za preko 2,5 puta što je rezultat u prvom redu visokih stopa prirodnog priraštaja Albanaca koji su činili manjinsku populaciju u Srbiji (17%) i Jugoslaviji (16,5%), dok su na Kosovu predstavljali većinsko stanovništvo (81,6%). Pored Albanaca na Kosovu i Metohiji žive Srbi (9,9%), Muslimani (3,4%), Romi (2,3%), Crnogorci (1,1%), Turci (0,5%) i drugi." (Raduški, 2001: 80-81). Do značajnih promena u etničkoj strukturi pokrajine došlo je usled visokog prirodnog priraštaja Albanaca, Muslimana i Roma a niskog Srba i Crnogoraca, tako i negativnog migracionog salda Srba, Crnogoraca, Turaka. Udruženo pozitivno dvostuko dejstvo priraštaja i migracija za Albance, a negativno za Srbe i Crnogorce, rezultiralo je promenjenom etničkom kartom na kojoj Albanci imaju dominantni udeo. Dakle, sadejstvo socio-ekonomskih činilaca uz konstantne političke pritiske na pripadnike nealbanske nacionalnosti (naročito srpske) imale su kao posledicu izmenjenu demografsku sliku Kosova i Metohije, što je jedan od važnih ciljeva zagovornika "etnički čistog" Kosova. "Etnička slika ove pokrajine u punoj meri se ogleda i kroz nacionalnu fizionomiju opština koje odlikuje proces etničke homogenizacije, jer od ukupno 31 opštine, Albanci su imali većinu u 25, Srbi u pet (Zubin Potok, Leposavić, Zvečan, Novo Brdo i Štrpce) a Muslimani u jednoj opštini (Gora). Dugogodišnji međuetnički problemi u ovoj pokrajini eskalirali su tokom 1998. godine da bi s dolaskom KFOR-a oružani sukobi prestali ali iseljavanja se i dalje nastavljaju (prema popisnim podacima UNHCR-a, početkom 2000. godine, u Srbiji je registrovano preko 170.000, a u Crnoj Gori oko 30.000 raseljenih lica nealbanske nacionalnosti), pa je proces menjanja etničke slike Kosova i Metohije i dalje u toku." (Raduški, 2001: 81).

Dvehiljadite godine donele su drugačiji "etnički raspored" na delovima bivšeg jugoslovenskog prostora. Rezultati popisa 2002. godine u Srbiji (podaci se odnose na centralnu Srbiju i AP Vojvodinu, dok na Kosovu nije bilo moguće sprovesti popis; iz tih razloga podaci koji se odnose na Srbiju iz prethodnih popisa, do 1991. godine, nisu uporedivi sa popisom iz 1991. godine i 2002. godine) pokazuju trend etničke homogenizacije u Srbiji,

mada je Vojvodina i dalje etnički veoma heterogena. Bez obzira na mnogobrojne promene, Vojvodina je i dalje jedna od etnički i verski najheterogenijih regija ne samo u Srbiji i Crnoj Gori, već i na Balkanu i u Evropi. Takođe, iako je u njoj prisutna visoka etnička i verska heterogenost, za razliku od Kosova, tradicionalno dobri međunacionalni i međuverski odnosi nisu narušeni.

Tabela 7

Etnički sastav stanovništva Srbije 1991. i 2002. godine

Etničke grupe		Republika Srbija		Centralna Srbija		AP Vojvodina	
		1991.	2002.	1991.	2002.	1991.	2002.
Ukupno	broj	7.759.571	7.498.001	5.745.682	5.466.009	2.013.889	2.031.992
	%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Srbi		72,9	82,9	88,9	89,5	56,8	65,1
Crnogorci		1,7	0,9	1,3	0,6	2,2	1,8
Jugosloveni		5,5	1,1	2,5	0,6	8,6	2,5
Mađari		8,5	3,9	0,1	0,1	16,9	14,3
Albanci		...	0,8	...	1,1	...	0,1
Romi		1,2	1,4	1,2	1,5	1,2	1,4
Rumuni		1,0	0,5	0,1	0,1	1,9	1,5
Slovaci		1,6	0,8	0,1	0,0	3,1	2,8
Hrvati		2,1	0,9	0,4	0,3	3,7	2,8
Bošnjaci		...	1,8	...	2,5	...	0,0
Vlasi		...	0,5	...	0,7	...	0,0
Ostali i nepoznato		5,5	4,5	5,5	3,0	5,5	7,7

Izvor: (1993) Popis stanovništva 1991, *Nacionalna pripadnost*, knjiga I, SZS; (2002) *Konačni rezultati popisa 2002, Stanovništvo prema nacionalnoj i etničkoj pripadnosti, prema polu i starosti u Republici Srbiji, po opštinama*. Beograd: RZS

Srbija (popis 2002. godine) predstavlja područje homogenog etničkog sastava jer 82,9% njenog stanovništva čine Srbi. Najznačajnije manjine, po procentualnom udelu, u ukupnom stanovništvu Srbije su Mađari (3,9%), zatim Bošnjaci (1,8%), Romi (1,4%) i Jugosloveni (1,1%), dok su sve ostale etničke grupe zastupljene u manjem broju (ispod 1%).

Postoje značajne razlike po pitanju etničkog sastava stanovništva na dva područja Republike Srbije koje se ispoljavaju u vidu homogenog etničkog sastava centralne Srbije i heterogenog etničkog sastava stanovništva Vojvodine. U etničkoj strukturi centralne Srbije dominantno je učešće Srba sa 89,5% ukupne populacije, što ovo područje čini izrazito homogenim, jer je udeo ostalih etničkih zajednica vrlo nizak. Bez obzira na posleratna nastojanja za ublažavanjem etničke homogenosti pojedinih republika i pokrajina na bivšem jugoslovenskom prostoru, od devedesetih se javlja obrnuta tendencija – povećanja stepena etničke homogenosti, pri čemu učešće najbrojnije etničke grupe konstantno raste. Brojčano najveće prisustvo je Bošnjaka (2,5%), Roma (1,5%) i Albanaca (1,1%).

Vojvodinu, u odnosu na područje centralne Srbije, razlikuje heterogeni etnički sastav stanovništva, sa dominantnim prisustvom dve nacionalnosti: Srba i Mađara. Po poslednjem popisu, većinsko stanovništvo (dve trećine stanovništva Vojvodine) čine Srbi (65,1%), dok najznačajniju manjinu čine Mađari (14,3%); potom dolaze Slovaci (2,8%) i Hrvati (2,8%), Jugosloveni (2,5%), Crnogorci (1,8%), Rumuni (1,5%), Romi (1,4%) i drugi čije je učešće manje od 1%. Dakle, Vojvodina je još uvek jedna od najheterogenijih regija na Balkanu, iako je i ovde prisutan proces opadanja heterogenosti, najvećim delom usled migracionih kretanja stanovništva. Naime, mogu se izdvojiti dva perioda sa izrazitim imigracionim karakteristikama stanovništva, period do 1945. godine i drugi, nakon 1945. godine. Tako je u prvom periodu, pored srpskog, mađarskog i hrvatskog stanovništva, skoro trećinu stanovništva Vojvodine činila nemačka populacija. Ovaj period je obeležen značajnim migracionim kretanjima posebno nemačkog, mađarskog i jevrejskog stanovništva. Drugi period je obeležen kako prirodnim, tako i mehaničkim kretanjem stanovništva, tako da se zastupljenost pojedinih etničkih grupa menja. Egzodus Nemaca posle Drugog svetskog rata, promene u nacionalnom opredeljenju, asimilacioni procesi kod pojedinih etničkih grupa i nacionalnih manjina, učinili su Vojvodinu prostorom koji se odlikuje velikim promenama u etničkom sastavu stanovništva. U tom smislu, do popisa 1991. godine, osim srpskog, muslimanskog, romskog i crnogorskog stanovništva i stanovnika izjašnjenih kao Jugosloveni, sve ostale nacionalnosti u Vojvodini imaju tendenciju opadanja ukupnog broja stanovnika (Breznik, 1991). Međutim, po rezultatima poslednjeg popisa (2002. godine) porast broja stanovnika zabeležen je samo kod srpske i romske populacije.

Porast udela Srba, odnosno opadanje udela mađarske populacije u ukupnom stanovništvu Vojvodine najvećim delom je posledica imigracionih kretanja Srba¹¹ (sa Kosova i bivših jugoslovenskih republika, posebno iz Bosne i Hercegovine) i emigracionih Mađara (uz negativne stope prirodnog priraštaja i prisutnim procesom starenja stanovništva). Dakle, za formiranje izgleda buduće etnodemografske slike Vojvodine, pored migracionih procesa kao ključnih činilaca, proces starenja će vremenom sve više dobijati na značaju; tako će još više intenzivirati efekte migracionih kretanja i biti modifikator odnosa u njenoj etničkoj strukturi.

Južna pokrajina Republike Srbije, Kosovo i Metohija, centar Balkanskog poluostrva i centralni politički problem Evrope, po svojoj demografskoj prošlosti predstavlja jedinstven istorijski i demografski primer porasta stanovništva i preobražaja heterogene etničke strukture u homogenu, zahvaljujući visokom prirodnom priraštaju jedne etničke grupe (Albanci) i niskom prirodnom priraštaju i emigraciji druge najbrojnije etničke grupe (Srbi). U periodu od 1948. godine do 2000. godine na Kosovu¹²

¹¹ Od oko 400.000 izbeglih u SCG čine Srbi koji su najvećim delom locirani u Vojvodini i Beogradu (UNHCR, 2001)

¹² Stanovništvo Kosova je sredinom 2000. godine procenjeno na oko 2 miliona (podaci UNMIK-a Odsek za lokalnu administraciju), dok je 1948. godine imalo 727.820 stanovnika.

i Metohiji je stanovništvo skoro trostruko uvećano, pri čemu je dominantno učešće albanskog stanovništva u odnosu na srpsko.

Tabela 8

Etnička struktura Kosova i Metohije, 1948-1991. godine

Stanovništvo Kosova i Metohije prema nacionalnoj strukturi 1948-1991. godine							
Godina	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.*	2000.*
Etničke grupe							
UKUPNO	727.820	808.141	963.988	1.243.693	1.584.441	1.956.196	2.000.000
Albanci	498.242	524.559	646.805	916.168	1.226.736	1.596.072	1.760.000
Srbi	171.911	189.869	227.016	228.264	209.498	194.190	140.000
Crnogorci	28.050	31.343	37.588	31.555	27.028	20.356	...
Muslimani	9.679	6.241	8.026	26.357	58.562	66.189	...
Romi	11.230	11.904	3.202	14.593	34.126	45.745	...
Turci	1.315	34.583	25.784	12.244	12.513	10.446	...
Hrvati	5.290	6.203	7.251	8.264	8.717	8.042	...
Jugosloveni	5.206	920	2.676
Ostali	2.103	3.541	3.110	5.328	4.584	15.156	100.000
Učešće izraženo u procentima							
UKUPNO	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Albanci	68,5	64,9	67,2	73,7	77,4	81,6	88,0
Srbi	23,6	23,5	23,6	18,4	13,2	9,9	7,0
Crnogorci	3,9	3,9	3,9	2,5	1,7	1,0	...
Muslimani	1,3	0,8	0,8	2,1	3,7	3,4	...
Romi	1,5	1,5	0,3	1,2	2,2	2,3	...
Turci	0,2	4,3	2,7	1,0	0,8	0,5	...
Hrvati	0,7	0,8	0,8	0,7	0,6	0,4	...
Jugosloveni	0,5	0,1	0,2
Ostali	0,3	0,3	0,2	0,3	0,2	0,8	5,0

Izvor: Podaci Republičkog zavoda za statistiku; Breznik, D. (1991) *Stanovništvo Jugoslavije*.

Na Kosovu i Metohiji su se u periodu (1948-2000) zbile značajne promene u nacionalnom sastavu stanovništva. Udeo Abanaca u ukupnoj populaciji Kosova je za pedeset godina porastao 3,5 puta, dok je znatno smanjen udeo Srba, Crnogoraca, Hrvata i Turaka. Navedeni podaci o stanovništvu Kosova, koji se odnose na 1991. i 2002. godinu, nisu pouzdani, zasnivaju se na podacima popisa 1991. godine¹³, procenama i analizama međunarodnih institucija (UNMIK- Odsek za lokalnu administraciju, United Nation Population Fund: Completed activities 1999-2004) i Statističkog sistema Kosova i Metohije (The Kosovo Vital Statistics System), kao i Ankete za merenje životnog standarda (AMŽS, 2000), Ankete o radnoj snazi (ARS) i sl.

* Podaci za 1991. i 2000. god. su procenjeni; <http://www.sok-kosovo.org/serbian/pdf/population/kosovo-stanovništvo.pdf>; web-site Vlade Republike Srbije, Činjenice o Srbiji; statistical office of kosovo (<http://www.sok.kosovo.org/statistics/population.htm>)

¹³ Ovaj popis, sproveden na teritoriji Republike Srbije, nije u potpunosti sproveden na teritoriji Kosova i Metohije (Albanci su bojkotovali Popis), podaci koji se odnose na Kosovo većim delom su procenjeni. Na Kosovu od 1991. godine nije sproveden detaljniji popis stanovništva. Zavod za statistiku Kosova priprema se za realizaciju Popisa stanovništva i domaćinstava Kosova i Metohije tokom 2005. godine.

Stanovništvo Kosova i Metohije se u proteklom periodu skoro trostruko uvećalo zahvaljujući visokom natalitetu, smanjenju smrtnosti, posebno odojčadi, odnosno visokim stopama prirodnog priraštaja populacije Albanaca. Za razliku od većine balkanskih zemalja i Srbije u kojima je stope nataliteta ne prelaze 15‰, na Kosovu veliki broj živorođenih 22,1‰ (1992)¹⁴, mala smrtnost (4,0‰) i njihov rezultat, visok prirodni priraštaj (18,1‰) i mlada starosna struktura garantuju “perspektivnu” demografsku sliku Kosova. Da su se ranije prognoze ostvarile pokazuju podaci o broju stanovnika koji se odnose na 2000. godinu (procenjeni), od strane UNMIK-Odseka za lokalnu administraciju, kada je na Kosovu živelo oko dva miliona stanovnika. Po drugom izvoru (Population Statistics - Statistical Office of Kosovo¹⁵) već 1997. godine bilo je više od dva miliona stanovnika – 2.186.000, a 2004. godine skoro dva ipo miliona stanovnika (2.473.000). Prema podacima iz AMŽS 88% Kosovskog stanovništva čine Albanci, srpsko stanovništvo je bilo zastupljeno sa 7%, dok su ostale etničke grupe činile 5% ukupnog stanovništva (od toga 1,9% Muslimana/Bošnjaka, 1,7% Roma i 1% Turaka). U demografski staroj Evropi stanovništvo Kosova, sa prosečnom starošću 22 do 23 godine, sa oko trećinom ukupnog stanovništva ispod 15 godina starosti i više od polovine ispod 25 godina starosti, samo sa 6% stanovništva koje je staro više 65 godina i *aktivnim* stanovništvom (15-64 godina starosti) oko 62%, predstavlja “oazu” mladog stanovništva.

Pored prirodnog kretanja stanovništva koje je doprinelo procesu etničke homogenizacije na Kosovu i Metohiji, migracioni tokovi na relaciji Kosovo-Srbija, koji su intenzivirani poslednjih decenija XX veka usled etničkih sukoba, odnosili su veći deo srpskog stanovništva sa Kosova. Tako je početkom 2000. godine, u saradnji sa UNHCR-om, na teritoriji Republike Srbije započela registracija raseljenih lica sa Kosova i Metohije i do jula 2001. godine u Srbiji registrovano je više od 200.000 interno raseljenih osoba.

Tabela 9

Raseljena lica sa KIM prema nacionalnoj pripadnosti

Nacionalna pripadnost	Srbija	Crna Gora	Ukupno
Srbi	207.500	18.500	226.000
Romi	30.000	7.000	37.000
Muslimani	13.500	1.500	15.000
Ostali	6.500	2.500	9.000
Ukupno	257.500	29.500	287.000

Izvor: Koordinacioni centar SCG i RS za Kosovo i Metohiju (<http://www.kc.gov.yu>)

Od ukupnog broja raseljenih lica sa Kosova i Metohije, po podacima Koordinacionog centra, 78,7% čine Srbi, 12,9% Romi, 5,2% Muslimani i 3,1% ostali. Ovom broju raseljenih lica treba dodati i oko 20.000 interno raseljenih lica unutar Kosova i Metohije koji su iz etnički mešovitih sredina prešli u većinske, skoro jednoetničke enklave. Broj registrovanih raseljenih i prognanih lica u Srbiji sa Kosova je 212.781, a u Crnoj Gori 29.500.

¹⁴ Statistički godišnjak Srbije 2004. godine, Beograd: RZS

¹⁵ www.sok.kosovo.org/statistics/populatio.htm

Pretvaranje južne srpske pokrajine, Kosova i Metohije, u teritoriju sa većinskim albanskim stanovništvom posledica je, najpre, demografske ekspanzije albanskog stanovništva, potom, iseljavanja Srba i ostalog nealbanskog stanovništva pod snažnim pritiskom i najzad, kupovine nepokretne imovine nealbanskog stanovništva - čime je korenito promenjena etnička slika pokrajine.

Kao i Srbija i Kosovo i Metohija je područje na kome se susreću, ali i sukobljavaju ljudi i zajednice: etniciteti i kulture (Janjić, 1999: 61-79). Međutim, u etničkom smislu, Kosovo je danas *homogeno područje*, jer su Albanci na jednom delu teritorije Republike Srbije postali vremenom dominantna zajednica – većina.

Neke zemlje Balkana (Bosna i Hercegovina, Makedonija, SCG) predstavljaju pravi mozaik etničkih grupa. Nakon pada socijalističkih režima (1990-1991) u zemljama u kojima su bile prisutne snažne manjinske grupe došlo je do pojave brojnih problema, koje su bile uslovljene, delom, diferenciranim demografskim razvitkom. Nulti ili negativni prirodni priraštaj u pojedinim zemljama Balkana jesu odgovori pripadnika većinskog naroda na teške životne uslove koji su, sa ekonomskim propadanjem država i posledicama ratnih razaranja, čak i prostu reprodukciju (dvoje dece) smatrali luksuzom. Osim toga, neizvesnost, pretnja bombardovanjem i najzad, samo bombardovanje i razaranja (u SRJ) ostavili su trajne posledice na ljude koji, u privremeno ili trajno napuštenim ili srušenim domovima, nisu videli mogućnost niti opravdanost rađanja. S druge strane, "manjinsko stanovništvo" beleži, prateći zdravu logiku da "čije ovce onoga i livada", proširenu reprodukciju i time se konstantno približava cilju, osvajanju prostora. Tako, uz pritisak, pretnju fizičkim uništenjem pripadnika drugih naroda (na primer Srba na Kosovu i Hrvatskoj) i podršku međunarodne zajednice, ostvaruju svoju zamisao: stvaranje etnički čistih prostora, u XXI veku, kada "globalno selo" mnogima izgleda logičnija i ostvarljivija verzija zajedničkog života u budućnosti.

Za to vreme, zemlje (SCG, Bugarska) suočene sa smanjenom reprodukcijom i njenim najtežim posledicama: starenjem stanovništva i bezperspektivnošću mlade generacije ne "vide" veliki značaj demografskog faktora za ekonomski i društveni razvoj, tako da, shodno tome, nemaju adekvatnu populacionu politiku¹⁶ kojom bi mogle da bar "ublaže" posledice vidne depopulacije i starenja stanovništva. Dok "tiha voda breg roni" (porast populacije Albanaca na Kosovu, u Makedoniji porast Albanaca i Roma, u Bugarskoj povećanje broja Roma) stvaraju se nove granice novih država, a ne razmišlja o tome ko će i kako živeti u tim veštačkim okvirima patuljastih

¹⁶ Jugoslavija je, još pre raspada zemlje, bila suočena sa teškoćama populacione politike prema Kosovu. Pri tome je nejasno - kako je moguće da na saveznom nivou bude primenjena ista populaciona politika prema stanovništvu sa "previsokim" natalitetom i stanovništvu koje beleži nizak natalitet i fertilitet? Isti problem prisutan je u Makedoniji, jer u nastojanju da sprovodi jedinstvenu populacionu politiku na nivou zemlje vlada Makedonije je bila suočena sa sličnim problemima.

država (jer se etničke granice ne podudaraju sa državnim granicama). Intenzivan porast albanskog stanovništva na Kosovu i u Makedoniji često predstavlja dobar argument za zagovornike osamostaljivanja, odnosno stvaranja novih granica na Balkanu, a ponašanje albanske manjine u Makedoniji može predstavljati novi početak nasilja koje može da ugrozi i destabilizuje čitav region. Točak istorije je tako, na Balkanu, skliznuo sa pravog i utabanog puta, pa je umesto do integracije doveo do neprirodne podele “balkanske braće”.

Konstantna ekonomska kriza tokom poslednjih 10-15 godina, koja je u pojedinim periodima dobijala alarmantne dimenzije, bila je uzrok orijentacije jednog dela, posebno mladog i obrazovanog, stanovništva da napusti zemlju. Ekonomsku i političku krizu je bilo teško kontrolisati, pa je stanovništvo Balkana sve više migriralo¹⁷. Migracije su, često prinudne, izazvane političkim i ekonomskim (ne)prilikama, koje su ih podsticale i usmeravale, kao rezultat imale odlazak manjinskog stanovništva u zemlju maticu i naseljavanje tih prostora većinskim stanovništvom (Hrvatska □ Srbija). Migracije su uzele maha, tako da je pravac kretanja jednog dela stanovništva iz balkanskih zemlja usmeren ka zemljama zapadne Evrope, ka Americi, Australiji, Kanadi, Novom Zelandu... Osim toga, neke balkanske zemlje su “primile strano” stanovništvo: povratnike, izbeglice, pripadnike nacionalnih manjina, emigrante iz slabije razvijenih krajeva i zemalja koji nisu uspeli da se domognu Zapada, pa im je neka od zemalja Balkana samo “prelazna faza” u kretanju.

Tabela 10.

Lica u balkanskim zemljama obuhvaćena aktivnostima UNHCR-a (1998. god)

Zemlja	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	Svega	(7)
Albanija	22.300	-	-	-	-	-	22.300	3.354
SRJ	502.000	6.000	1.900	225.000	110.000	-	844.900	10.614
Bosna i Hercegovina	40.000	-	242.400	836.400	87.900	-	1.206.700	3.695
Hrvatska	29.000	-	41.100	71.700	42.700	320	184.820	4.537
Makedonija	1.700	-	-	-	-	-	1.700	2.002
Slovenija	3.500	330				12.100	15.930	1.985
Svega	598.500	6.330	285.400	1.133.100	240.600	12.420	2.276.350	26.187

Napomene:

- (1) Osobe kojima je priznat status izbeglica (prema važećim konvencijama);
- (2) osobe čiji je zahtev za dobijanje azila u proceduri rešavanja;
- (3) izbegle osobe koje su se u prethodne dve godine vratile u ranije mesto prebivališta;
- (4) interno raseljena lica (na teritoriji svoje države) koji su pod zaštitom UNHCR ili primaju njegovu pomoć;
- (5) interno raseljena lica koja su se u prethodne dve godine vratila u ranije mesto prebivališta;

¹⁷ Analiza pokazatelja, kakva je neto stopa migracije koja utvrđuje koliki je broj migranata u odnosu na hiljadu stanovnika jedne zemlje, pokazuje da je najviše migriralo stanovništvo Albanije (-4,8), Bugarske (-4,3), Srbije i Crne Gore (-1,8), Makedonije (-0,7) i Rumunije (-0,13) u pravcu drugih zemalja, odnosno da je broj emigranata veći od broja imigranata. S druge strane, pozitivan predznak neto stope migracija, odnosno više imigranata imaju: Grčka (1,96), Hrvatska (1,58), Slovenija (1,0) i BIH (0,3). (Podaci preuzeti sa sajta: *The world factbook 2005*)

(6) ostala lica pod zaštitom UNHCR-a,

(7) stanovništvo zemlje 1. januara 1998. godine (u milion.)

Izvor: UNHCR (1999) Refugees and Others concerning to UNHCR-1998, Statistical Overview, (unhcr.ch/statist/)

Kosovska kriza na jugu Balkana izazvala je ogromni talas masovnih migracija pretežno srpskog stanovništva. Prema podacima Visokog komesarijata Ujedinjenih nacija za izbeglice tokom 1998. i u prvom tromesečju 1999. godine 350.000 osoba napustilo je ovo područje SR Jugoslavije. Ovom broju treba dodati i 820.000 izbeglih u toku tromesečnog NATO bombardovanja. Po završetku bombardovanja albansko stanovništvo koje je izbeglo u susedne zemlje vraćalo se tokom 1999. i 2000. godine, dok se srpsko stanovništvo masovno iseljavalo sa Kosova i prebeglo u Srbiju i Crnu Goru. Tako je SRJ u poslednjoj deceniji XX veka prihvatila oko 700.000 osoba, pretežno Srba izbeglih iz novoosnovanih zemalja, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, kao i sa Kosova. Prema podacima iz 2001. godine bilo je 480.000 izbeglica i 180.000 interno raseljenih lica. Treba naglasiti ekonomske i socijalne posledice ovih prinudnih migracija; veliki broj izbeglica, naročito njihov nacionalni sastav, doprinosi stvaranju etnički homogenijih regiona. S druge strane, izbeglo i raseljeno stanovništvo jeste bitan emigracioni potencijal koje, s obzirom na kriznu ekonomsku situaciju u SCG i preventivne mere koje ograničavaju ulazak emigranata iz istočne Evrope u zemlje Evropske unije, "čeka" povoljnu priliku da napusti zemlju.

Politička previranja u balkanskim zemljama, rušenja socijalističkih režima, menjanje granica, ratni sukobi i razaranja svake vrste na Balkanu uzrokovali su kretanje stanovništva. Važno obeležje poslednje decenije XX veka u zemljama Balkana jeste (po mnogima) iseljavanje stanovništva, jer je u ovoj deceniji iseljeno skoro isto toliko osoba koliko za poslednjih 45 godina (Kotzamanis, 2001). Neke balkanske zemlje imale su izrazito negativni migracioni saldo (naročito Albanija i Bugarska). Osim toga, ne treba zanemariti ni migracioni pritisak etničkih manjina koje se nalaze izvan "matice zemlje" (Mađari u Rumuniji i Vojvodini, Albanci u SCG i Makedoniji, Turci u Bugarskoj), koji predstavljaju potencijalne emigrante.

Utvrđivanje ukupnog obima spoljnih migracija u poslednjoj deceniji prošlog veka predstavlja problem, jer kako bivše socijalističke zemlje Balkana, tako i zemlje prijema nisu u mogućnosti da pruže pouzdane statističke podatke i zbog nelegalnih iseljavanja u zapadnoevropske zemlje koja su imala razmere koje je bilo teško statistički pratiti.

Na primeru etničke strukture još jednom se potvrdilo da je "stanovništvo" dominantan činilac ne samo istorijskih događaja. "Tako, što je začuđujuće da krajem drugog milenijuma, brojke poprimaju neočekivanu snagu i koriste se kao najjači argument u strateškoj realizaciji "oslobodilačkih" ciljeva. Presudno postaje reproduktivno ponašanje koje uz dominaciju logike "mase" pretili da srednjoročno minira jugoistočnu Evropu. Balkanske zemlje, u manjem ili većem stepenu, nisu etnički homogene. Prilikom zahteva za osamostaljivanjem sve češće se selektivno primenjuju kartografske skale koje otkrivaju ili, suprotno, skrivaju, prisustvo neujednačenih manjinskih polova

sa snažnom koncentracijom u ruralnim sredinama. Imajući u vidu ugrožene međunarodne interese u regionu, blisku i savremenu istoriju Balkana, specifične okolnosti pod kojima se odvija prelazak na tržišnu ekonomiju i neefikasnu intervenciju međunarodnih organizacija, Balkansko poluostrvo je na pragu nove destabilizacije i krize, u koju mogu biti uvučene i zemlje poput Grčke, koje su tokom poslednjih pedeset godina išle dijametralno suprotnim putem.” (Kotzamanis, 2001: 27-28).

REZULTATI ISTRAŽIVANJA POPULACIONIH KRETANJA U ZEMLJAMA BALKANA

Reprodukcija stanovništva u balkanskim zemljama

Reprodukcija stanovništva sve više postaje predmet interesovanja, s obzirom na prisutne promene u reproduktivnom ponašanju stanovnika većine zemalja koje se ispoljavaju najčešće u vidu nedovoljne reprodukcije, a na globalnom planu u vidu niskog nataliteta i niskog ili negativnog prirodnog priraštaja. Za pojedine zemlje Balkana nedovoljna reprodukcija nije samo demografski problem, sve više postaje etnički obojen, pri čemu etničke grupe sa niskim fertilitetom sve više gube na etničkoj karti Balkana.

Značaj reprodukcije stanovništva ispoljava se kako u demografskom i ekonomskom, tako i u ukupnom društvenom razvoju. Povezanost socio-ekonomskog i demografskog razvoja, odnosno značajan uticaj kompleksa socio-ekonomskih i kulturno-obrazovnih činilaca na promene u reprodukciji stanovništva, najčešće se ispoljava u vidu demografskog preobražaja visokog u niski fertilitet i mortalitet. Posmatrano na nivou pojedinca, na individualnom planu, prihvataju se različiti reproduktivni modeli i ponašanje koje će rezultirati višim ili nižim nivoom plodnosti.

Rezultati empirijskog istraživanja⁵, sprovedenog na području Srbije, Makedonije i Bugarske, omogućavaju demografsku i sociološku analizu indikatora reproduktivnih aspiracija i ponašanja stanovništva ovih zemalja. U tom smislu, dalja demografska analiza podataka daje obilje građe za deskripciju trendova koji se ispoljavaju na ovom području, na nivou populacije kao agregata. Sociološka analiza zahteva da se fertilitet i reproduktivne norme sagledaju kao rezultat procesa koji se odvijaju u društvu kao sistemu i u porodici kao primarnoj zajednici, koji posredno utiču na promene individualnih reproduktivnih strategija. Od posebnog značaja su odgovori na pitanja: koji modalitet bračnog stanja je najprisutniji u zemljama obuhvaćenim istraživanjem, kolika je učestalost pojave vanbračnih

⁵ Rad je zasnovan na podacima dobijenim empirijskim istraživanjem “Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu”, sprovedenog 2003. godine na teritoriji Srbije, Makedonije i Bugarske, u okviru realizacije projekta “Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije” (1310) i rada autora na potprojektu *Demografske i etničke strukture balkanskih društava*. Projekat finansira Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije, a izvodi se na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu.

zajednica i da li se bračne i vanbračne (sporazumne) zajednice razlikuju u pogledu fertiliteta?

Pre nego što se pristupi analizi podataka iz istraživanja konkretne populacije treba ukazati na značajne trendove u kretanju nupcijaliteta stanovništva, koje rezultiraju promenjenim odnosom prema roditeljstvu. "Kretanje nupcijaliteta u poslednjih petnaestak godina pokazuje jasan silazni trend u bezmalo svim evropskim zemljama... Stopa ukupne bračnosti počela je da opada prvo u skandinavskim zemljama, posebno u Švedskoj i Danskoj polovinom 1960-ih, a potom su sledile slične promene u većini evropskih zemalja početkom 1970-ih. Izvesne promene u tom pravcu događaju se i u Jugoslaviji u 1980-im i mogle bi da znače početak kraja ere kada su se "svi" venčavali." (Avramov, 1993: 107-108). Opadanje stope ukupne bračnosti⁶ na našim prostorima je jednim delom posledica odlaganja braka usled nepovoljnih ekonomskih prilika, ali i znak da je došlo do smanjenja privlačnosti zakonom regulisane zajednice žene i muškarca. "Ako se posmatraju stope na 1000 stanovnika između 1981. i 1991. može se videti da stope zaključivanja braka i stope razvoda opadaju u sva tri dela Srbije. U 1991. godini dostiže se najniža stopa sklapanja braka u čitavom periodu od 1950. Ovo delom može biti posledica i starenja stanovništva, ali se ipak može pretpostaviti da su dominantni činioci vezani za opšte nepovoljne uslove života koji su naročito osetile mlade generacije (nemogućnost zapošljavanja i rešavanja stambenog pitanja). Slično objašnjenje može se dati i za stope razvoda, koje takođe u poslednjoj posmatranoj godini dostižu najniži nivo od 1950. naovamo." (Blagojević, 1995: 45).

Posledice ovakvog trenda kretanja stopa nupcijaliteta i čestog odlaganja stupanja u brak, svakako ostavljaju traga na porodicu kao zajednicu. Ona sve više gubi neke od svojih funkcija. Jedna od onih koja se vidno transformiše jeste reproduktivna funkcija, koja se opisuje i meri preciznim pokazateljem: brojem rođene dece. Analizirajući porodicu, Marko Mladenović, profesor porodičnog prava, koji se godinama bavi problematikom populacione politike i "bele kuge" u Srbiji, smatra da je došlo do velike krize porodice; u brak se stupa sve kasnije, mnogo je kratkotrajnih i dugotrajnih vanbračnih zajednica koje su, po pravilu, sterilne, a suočeni smo i sa modernim ekstremnim feminizmom čije pobornice tvrde da je i samo rađanje jedan oblik eksploatacije žene⁷.

⁶ Stalno opadanje stopa nupcijaliteta ogleda se u njihovim vrednostima, pa su one u 1981. godine iznosile 7,4 promila, a već 1991. godine imale su vrednosti 5,9. Osim toga, došlo je do smanjenja vrednosti stopa divorcijaliteta sa 1,2 na 0,9 promila u istom vremenskom periodu. Rezultati popisa 2002. godine, pokazuju da se silazni trend u stopama nupcijaliteta nastavlja i iznosi za centralnu Srbiju 5,6 i Vojvodinu 5,5 promila.

⁷ Ikonić S. i Milosavljević M. (1997) *Srbija bez Srba*. NIN, 2440. ("Ako bi se napravila demografska karta prema stopi nataliteta, lako bi se uočilo da u Srbiji postoji demografska polarizacija. Kosovo i Metohija, nastanjeni albanskim stanovništvom, opštine Bujanovac i Preševo na jugu Srbije, Sandžak, predstavljaju jedine oblasti gde kontinuirano raste broj novih stanovnika. Mapa stopa priraštaja govori da Srbi imaju mnogo razloga da brinu za svoju budućnost. Najveća negativna stopa pada prirodnog priraštaja od -15,5 promila zabeležena je u opštinama Knjaževac, Ražanj i Svrljig. U ovom crnom bilansu prate ih opštine Babušnica, Blace, Crna Trava, Dimitrovgrad, Gadžin Han, gde je stopa -10. Ovako velika stopa pada u

Kakve se promene dešavaju u ovoj sferi u zemljama Balkana, kolika je učestalost bračnih odnosno vanbračnih zajednica; kada, u kojim godinama se najčešće sklapa brak, koliki je bračni odnosno vanbračni fertilitet ili kakvi su planovi neudatih odnosno neoženjenih u vezi sa potomstvom, pokazaće analiza dobijenih podataka na osnovu odgovora ispitane populacije muškaraca/žena. Osim toga, za istraživanje kvaliteta međuetničkih odnosa i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu, od posebne važnosti je saznanje nekih važnih obeležja ispitivane populacije (godine starosti, nacionalnost, bračno stanje) kako bi se ukrštanjem došlo do zaključaka o njihovom pretpostavljenom uticaju na pojedine stavove ispitanika (o idealnoj veličini porodice, o modalitetima saradnje i odnosa sa pripadnicima drugih etničkih zajednica i sl).

Modeli bračnog i reproduktivnog ponašanja stanovništva

Rezultati istraživanja demografskih i etničkih struktura balkanskih društava poslužiće kao dobra osnova za utvrđivanje veza i međuzavisnosti struktura i kretanja stanovništva. Uočavajući promene nivoa fertiliteta stanovništva Srbije, Makedonije i Bugarske, a s namerom da se ukaže na značaj pojedinih determinanti za reprodukciju stanovništva, razmatran je uticaj nacionalne pripadnosti, obrazovanja, bračnog stanja na reproduktivno ponašanje stanovništva. U analizu modela bračnog i reproduktivnog ponašanja stanovništva Srbije, Makedonije i Bugarske krenulo se ciljem da se odgovori na pitanja: koje su specifičnosti braka kao institucije, da li se javljaju varijacije u nivou prve bračnosti (odlaganje stupanja u brak) i kako se to odražava na reprodukciju i stavove pojedinaca prema potomstvu. Jedna od polaznih pretpostavki je da od prihvaćenih modela reproduktivnog ponašanja stanovništva zavisi, delom, i etnički sastav stanovništva u budućnosti, čije će promene uticati na kvalitet međuetničkih odnosa na ovim prostorima. Različit demografski razvitak etničkih grupa otvara nova pitanja – kako ove razlike utiču na društvenu reprodukciju i razvoj, potom koliko ove razlike mogu biti izvor sukoba, kriza i nestabilnosti, kao i pitanje važnosti kulturnog i nacionalnog kontinuiteta.

Iskustvena evidencija formirana je na osnovu izvora: (1) demografskih podataka (popisa stanovništva i vitalne statistike); (2) relevantnih demografskih studija (Bobić, 2003; Avramov, 1993; Penev, 1999); (3) empirijskog istraživanja kvaliteta međuetničkih odnosa, svesti o regionalnom identitetu i mogućnostima saradnje i integracije na Balkanu.

Brak u svetlu društvenih promena. Brak se najčešće definiše kao društveno priznata i dozvoljena veza između dvoje odraslih osoba suprotnog pola. Najvažniji, sastavni elementi braka jesu: kopulacija (prokreacija),

roku od 50 godina upolovljuje stanovništvo, smatraju demografi. Opštine sa većinskim muslimanskim i albanskim stanovništvom beleže porast stanovnika - Bujanovac, Novi Pazar, Sjenica, Tutin, sa stopom priraštaja od 10 promila. Preševo je opština koja sa 25,8 promila ima najveći priraštaj. Ovi podaci ukazuju da *problem nataliteta nema regionalno-ekonomsku nego etničku zakonitost.*")

kohabitacija (zajednički život) i legitimacija, tj. društveno dopuštenje i kontrola (seksualnih) odnosa supružnika i priznavanje dece koja se iz toga odnosa rađaju (Milić, 2001). Osim braka, postoje zajednice koje imaju prva dva elementa ali nemaju treći (društveno priznanje) - vanbračne zajednice. Menjanje sadržaja braka podrazumeva složeni proces koji se odvija u savremenim populacijama, a teorijski se svodi na preobražaj braka kao institucije u partnerstvo kao "čisti odnos" koji zavisi od saradnje i emocionalne komunikacije među učesnicima (Gidens, 2001). U tom smislu, manji je broj ljudi koji danas stupaju u brak nego ranije, a kada se na to odluče, onda se to dešava u kasnijim godinama. Osim toga, u porastu je broj onih koji se opredeljuju da žive zajedno (da kohabitiraju) pre braka, pri čemu je to neka vrsta zamene za brak.

Društvena funkcija braka jeste integracija i kontrola ponašanja polova u društvu. Brak je, dakle, društvena institucija čiji je zadatak da kontroliše seksualno ponašanje odraslih članova, u cilju uređene reprodukcije društvene zajednice. U društvima i kulturama je oduvek postojala prokreacija potomstva van braka, ali postojao je i različit odnos društvene zajednice prema njemu. Danas nestaje dvostruki tretman i odnos prema deci rođenoj iz braka i van braka, što potvrđuje promene kojima je brak zahvaćen (Milić, 2001:114)

U savremenom društvu dešava se proces *seksualne i natalitetske dekompozicije braka*, što dovodi do pluraliteta bračnih formi i odnosa.⁸ "Podrivanje hrišćanskog asketskog morala, međutim, nije delo samo mladih pobunjenih radikala iz 1968. godine. Ono dolazi, kako s pravom promećuje Gidens, sa jedne neočekivane strane. Uprkos naporima savremenih konzervativaca da sačuvaju od propadanja tradicionalnu porodicu i brak kao simbole državnog legitimiteta, religije i nacionalnog identiteta, tržišne snage koje inače isti ti konzervativci snažno podupiru, "uništavaju upravo njihovu poslednju odbranu – staru porodicu sa njenom instrumentalnom reproduktivnom seksualnošću" (A. Giddens, 1996: 241)."⁹ U skladu sa promenjenim odnosom prema seksualnom ponašanju, brak prestaje da bude i okvir biološke reprodukcije, legitimacije potomstva. Tako najvažnija funkcija bračnosti postepeno nestaje, deca se sve više rađaju vanbračno (Avramov, 1993), a takođe je sve više brakova u kojima se supružnici odriču rađanja dece (brakovi bez dece).

Dekopozicija braka uzrokovala je pluralitet bračnih formi i odnosa, počinje da se širi neformalna bračna praksa. Pod pojmom *partnerstva* podrazumevaju se veoma raznoliki manje ili više trajni odnosi muškaraca i žena u čijoj suštini leži afektivna povezanost partnera (Bobić, 2003: 66). Ljubav je temelj zajedničkog života parova, pa se i partnerstva i brakovi lako raskidaju kada se ovo osećanje izgubi. To je moderna suština braka koja istovremeno vodi njegovom odumiranju (Milić, 2001: 124). Najčešće se

⁸ Među uzrocima koji dovode do seksualne i natalitetske dekompozicije braka u savremenom društvu A. Milić (2001: 126) ubraja: seksualnu revoluciju iz 60-tih godina, emancipaciju žena koja teče od II svetskog rata, ali ubrazanje dobija 70-ih godina, i proces individualizacije.

⁹ Navedeno prema: Milić, 2001: 122-123.

pojam partnerstva povezuje sa vanbračnim odnosima mada sam kvalitet veza ne mora da ima nikakve veze sa formalnom legitimacijom i u tom smislu predstavlja "čisti odnos".

Zbog prakse parova da žive zajedno u izvanbračnom partnerstvu u literaturi se upotrebljava pojam *kohabitacija* koji se određuje kao "zajednica u kojoj dve osobe suprotnog pola žive zajedno, dele 'postelju i sto', a da pri tom nisu u formalnom, pravno sankcionisanom braku" (Avramov, 1993:105) Kohabitacija postaje sve rasprostranjeniji model življenja mladih ljudi ali se može naći i među sredovečnim i starijim. Najčešće se kohabitacija smatra predbračnim (mada postoje i postbračni) oblikom izvanbračnog partnerstva. Za demografe je od posebnog značaja pitanje da li se bračne i vanbračne zajednice razlikuju po fertilitetu. Anketna istraživanja pokazuju da žene koje kohabiraju očekuju da će roditi manji broj dece od žena koje su u braku. Žene koje žele da se udaju i ne nameravaju da pre toga kohabiraju žele više dece od žena koje žele brak tek nakon perioda kohabitacije. Dakle, postoji veza između visokog vrednovanja braka i viših reproduktivnih normi (Avramov, 1993: 106).

Sporazumne zajednice, ili zajednice koje su alternativne braku, ne moraju podrazumevati kohabitaciju. U razvijenim državama zapadne Evrope i severne Amerike rašireni su tzv. životni aranžmani u formi *LAT-a* (*living-apart-together*), zajednica u kojima osobe suprotnog pola formiraju emotivnu i seksualnu vezu, mogu imati zajednički budžet, ali ne stanuju zajedno. Individue se povezuju na osnovu romantičnog kompleksa (ljubavi, seksualne privlačnosti), ali izostaju neke dimenzije čvršće zajednice: rezidencijalna (zajedničko stanovanje), funkcionalna (domaćinstvo) i socio-demografska (reprodukcija).

U savremenom društvu postoji i manja kategorija stanovništva koja se trajno odriče roditeljstva, ali ne i zajedničkog života. Jedna od istraživača pojave oslobađanja od roditeljstva, Veevers (1980), razlikuje parove koji su se unapred dogovorili da neće imati decu, tako da je odricanje od roditeljstva klauzula bračnog ugovora. U tom smislu, konstruisan je tipičan bračni par bez dece: mladi, zdravi, visokoobrazovani, nereligiozni muškarci i žene, koji ne pridaju veliki značaj domu, visoko vrednuju bliskost i daju veliki značaj ličnoj autonomiji. Nazvani su *DINKS* (*double-income-no-kids*) (Avramov, 1993)¹⁰. Dakle, u porastu je broj ekonomski nezavisnih i visokoobrazovanih ljudi koji odbacuju patronat države u sferi privatnosti, koji teže da formiraju intimne zajednice koju će uređivati prema sopstvenim normama, a usklađivati s ličnim potrebama. Kako se potrebe razvijaju i menjaju tokom životnog ciklusa, povećanje životnih opcija pojedinca prati i povećani pluralitet zajednica.

¹⁰ Da postoji veza između usvajanja zajednica koje su alternativa braku i voljnog odricanja od roditeljstva pokazuju rezultati nekih istraživanja. Tako je među ženama koje ne žele institucionalizaciju relacionog odnosa viši udeo onih koje ne žele ni obaveze materinstva i obrnuto. Udeo žena koje žele da se udaju ali ne žele dete iznosi 2%, dok među ženama koje žele da kohabiraju ali ne nameravaju da se udaju 39% ne namerava da rodi dete (Frinking, 1988). (Navedeno prema Avramov, 1993: 110)

Krupne demografske promene sastavni su deo dubljih društvenih promena, koje se obuhvataju pojmom "druge demografske tranzicije" (Van de Kaa), a koje C. Prinz (1995) definiše: 1) tranzicija od "zlatne ere braka ka rađanju kohabitacije", 2) tranzicija od deteta kao glavnog elementa porodice ka paru, 3) tranzicija od "preventivne kontracepcije" ka "konceptiji samoostvarenja" i 4) tranzicija od jednoobraznih oblika porodica i domaćinstava ka raznovrsnim oblicima (Bobić, 2003: 69). Promene u bračnom ponašanju stanovništva razmatraju se u kontekstu društveno-ekonomskog preobražaja i u skladu sa osobenostima savremenog društva: masovnom industrijskom proizvodnjom, urbanizacijom, dugotrajnim procesom obrazovanja, povećanim potrošačkim mogućnostima, emancipacijom žene, težnjom ka ličnom uspehu, individualizacijom. Sa promenama normi ponašanja u svim oblastima života, menjaju se i elementi koji odlučujuće utiču na reprodukciju stanovništva.

Brak u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj. Društveno-ekonomske promene, kroz koje su prolazile države Balkana tokom poslednjih decenija XX veka, ekonomska kriza i politička tranzicija, uticale su na reproduktivno ponašanje stanovništva, koje se ispoljava u vidu nedovoljnog rađanja, odnosno reprodukcije koja je ispod nivoa koji je potreban za obnavljanje stanovništva po pojedinim generacijama. Proces sklapanja braka (nupcijaliteta) jedna je od osnovnih komponenata prirodnog kretanja stanovništva. Ispitivanje kretanja nupcijaliteta stanovništva, zatim sagledavanje sastava stanovništva po bračnom stanju imaju veliki značaj jer se u okviru brakova odvija najveći deo reprodukcije stanovništva. Doba stupanja u trajniju zajednicu predstavlja neposrednu varijablu fertiliteta i obnavljanja populacije, jer je poznato da iza odluke muškarca i žene da stupe u brak vrlo brzo sledi i odluka o rađanju deteta. Od posebnog značaja jeste ispitivanje bračnih karakteristika stanovništva pojedinih zemalja, u zavisnosti od starosti, nacionalne pripadnosti, školske spreme ili zanimanja. Osim toga, broj dece u bračnim, a posebno u vanbračnim zajednicama, kao i stavovi prema rađanju mogu biti dobri pokazatelji promena u reproduktivnom ponašanju stanovništva.

Kretanje nupcijaliteta u poslednjih dvadesetak godina pokazuje tendenciju opadanja u skoro svim evropskim zemljama. Stopa ukupne bračnosti najpre je počela da opada u skandinavskim zemljama (Švedskoj i Danskoj šezdesetih godina), a u većini evropskih zemalja početkom sedamdesetih. Na jugoslovenskim područjima promene se dešavaju u osamdesetim godinama, pri čemu opadanje stopa ukupne bračnosti može biti posledica odlaganja braka usled nepovoljnih ekonomskih prilika. Osim toga, podaci pokazuju da su vanbračne (sporazumne) zajednice masovno usvojene prvo u skandinavskim zemljama, a potom u zemljama zapadne Evrope¹¹. Opšti pad nupcijaliteta u razvijenim zemljama zapadne i severne

¹¹ Sistematska praćenja pojave u Danskoj pokazuju da je udeo žena koje žive u kohabitaciji između svoje 20. i 24. godine povećan sa 29% u 1975. godini na 44% u 1981. godini. U starosnoj grupi 25-29 godina u Švedskoj kohabitira 31% a u Danskoj 25% žena. Ankete

Evrope upućuje na zaključak da se ne radi samo o odlaganju ulaska u brak, već o smanjenoj privlačnosti zakonom regulisane zajednice.

U postsocijalističkim zemljama promene u bračnom ponašanju imaju specifičan tok i ispoljavaju se u vidu opadanja broja sklopljenih brakova i odlaganja stupanja u brak. Odlaganje braka često nije rezultat izbora između braka i formi mogućih zajednica (kohabitacija, LAT, DINKS), već odsustva izbora. Promena u vremenu sklapanja prvog braka je posledica delovanja ekonomske krize i nemogućnosti mladih da iznesu finansijski teret izdvajanja iz roditeljskog domaćinstva i formiranja sopstvenog domaćinstva.

Statistički podaci pokazuju da je u Srbiji (bez Kosova i Metohije) broj zaključenih brakova u poslednjih pedeset godina prepolovljen. Stopa zaključenih brakova (broj brakova na 1000 stanovnika) je od 1953. godine, kada je bilo 10 zaključenih brakova, opao na 5,4 (2001. godine). Da se Srbija tako približila evropskim zemljama (po stopama nupcijaliteta) pokazuju podaci iz 1999. godine, kada je stopa zaključenih brakova u V. Britaniji bila 5,1, u Nemačkoj 5,2, u Francuskoj 4,8, a u Bugarskoj 4,2 braka na 1000 stanovnika¹². U Makedoniji su stope zaključenih brakova u periodu od 1997-1999. godine stagnirale, ali su bile znatno više (7,0) u odnosu na stope u Srbiji i Bugarskoj, dok u 2001. godini dolazi do opadanja stope nupcijaliteta tako da iznosi 6,5 brakova na 1000 stanovnika¹³. S obzirom da stope zaključivanja braka konstantno opadaju u Srbiji (1961. – 9,2; 1971. – 9,2; 1981 – 7,4; 1991. – 5,9; 2000. – 5,5; 2001. – 5,4¹⁴), opadanje može biti posledica i starenja stanovništva, ali se ipak može pretpostaviti da su dominantni činioci vezani za opšte nepovoljne uslove života koje su naročito osetile mlade generacije (nemogućnost zapošljavanja i rešavanja stambenog pitanja).

Empirijsko istraživanje sprovedeno u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj 2003. godine pruža mogućnost da se razmotre neke socio-demografske osobenosti braka sa ciljem da se pronade veza između bračnog modela (vreme sklapanja braka, karakteristike supružnika) i reprodukcije i ukaže na moguće pravce kretanja stanovništva. U tom smislu, da bi se pratio uticaj bračnog stanja na reproduktivno ponašanje stanovništva, neophodan je prikaz distribucije stanovništva prema bračnom stanju.

Tabela 11

Bračno stanje populacija Srbije, Makedonije i Bugarske

Bračno stanje	ženjen/ udata		neoženjen/ neudata		razveden/ razvedena		udovac/ udovica		vanbračna zajednica		kupno	
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
Srbija	403	68,0	124	20,9	13	2,2	48	8,1	5	0,8	593	100,0
Makedonija	364	61,5	178	30,1	15	2,5	32	5,4	3	0,5	592	100,0
Bugarska	373	62,4	109	18,2	32	5,4	73	12,2	11	1,8	598	100,0
Ukupno	1140	63,9	411	23,1	60	3,4	153	8,6	19	1,1	1783	100,0

sprovedene u ostalim evropskim zemljama pokazuju da od ukupnog broja žena starih 20-24 godina koje žive u zajednici sa partnerom, udeo onih koje kohabiraju kreće se u rasponu od 11% u Velikoj Britaniji do 69% u Švedskoj. (Navedeno prema: Avramov, 1993: 105-106.)

¹² Podaci RZS (<http://www.info.gov.yu/saveznavlada/print.php>)

¹³ <http://unstats.un.org/ussd/default.html>

¹⁴ Srbija u brojkama, RZS, 2003. (<http://www.statserb.sr.gov.yu>)

Struktura istraživanjem obuhvaćenog stanovništva Srbije, Makedonije i Bugarske prema bračnom stanju (bračna struktura) pokazuje da je stanovništvo najvećim delom oženjeno/udato (63,9%), neoženjenih/neudatih je 23,1%, razvedenih 3,4%, udovca/udovica 8,6%, dok je vanbračna zajednica prisutna sa 1,1%. S obzirom da se većina ispitanog stanovništva nalazi u braku, a da je mali udeo lica izvan braka (razvedenih, udovaca, vanbračne zajednice) može se konstatovati je brak (kao formalno-pravno sklopljena zajednica) još uvek dominantni oblik zajedničkog života osoba suprotnog pola na istraživanom području Balkana¹⁵. U istraživanim populacijama ne postoje značajne razlike, mada su oženjeni/udate najviše zastupljeni u Srbiji (68,0%), neoženjeni u Makedoniji (30,1%), dok su razvedeni (5,4%), udovci/udovice (8,6%) i vanbračne zajednice (1,8%) najčešće zastupljeni u populaciji Bugarske.

Ukoliko se bračno stanje stanovništva ispituje u zavisnosti od nacionalne pripadnosti dobija se sledeća distribucija stanovništva.

Podaci prikazani u tabeli 12 pokazuju da se u braku nalazi najveći broj istraživanjem obuhvaćenih pripadnika svih nacionalnosti, mada se uočavaju razlike s obzirom na učestalost pojedinih modaliteta bračnog stanja. Oženjenih/udatih je najviše među Romima (74,0%), neoženjenih među Makedoncima (36,2%), razvedenih među Bugarima (5,8%), udovca/udovica kod Vlaha, kod kojih je i vanbračna zajednica zastupljena u najvećem broju (6,5%). Zapaženo je da vanbračnih zajednica nema među ispitinim Romima i Makedoncima.

Tabela 12

Nacionalnost i bračno stanje (%)

Nacionalnost	Albanac	Bugarin	Rom	Srbin	Makedonac	Turčin	Vlah	Ukupno
oženjen/udata	71,8	58,6	74,0	61,2	53,7	73,0	56,5	63,9
neoženjen/neudata	24,7	22,8	13,4	25,6	36,2	12,2	21,7	23,2
razveden/razvedena	0,8	5,8	2,7	2,8	3,1	3,5	2,2	3,3
udovac/udovica	1,9	11,4	9,9	8,8	7,0	9,6	13,0	8,6
vanbračna zajednica	0,8	1,3	/	1,6	/	1,7	6,5	1,1
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Chi-Square Tests -106,033; df =24; p=0,000

Sledeće bitno obeležje bračnog modela jeste starost prilikom njegovog zasnivanja. Životno doba u kom većina muškaraca i žena stupa u bračnu zajednicu određeno je osobinama globalnog društvenog sistema, porodice i braka (Petrović, 1981). Prosečna starost je tokom istorije rasla, jer je kratko prosečno trajanje života u prošlosti nametalo i rano sklapanje

¹⁵ U analizi dobijenih podataka treba biti obazriv, jer jedan broj lica koji su neoženjeni/neudati kohabitiraju, ali taj oblik zajedničkog života ne definišu kao vanbračnu zajednicu (učestalost ovog modela je teško utvrditi s obzirom da ne postoji sistematska statistička evidencija koja se na njih odnosi).

braka, kao i ranije uvođenje u društveni život u celini. Kako je starost prilikom stupanja u brak jedna od važnih determinanti reproduktivnog ponašanja, najboljim godinama za brak smatrale su se one u kojima postoji maksimum bioloških preduslova da bi se ostvarila i najveća reprodukcija. Međutim, sa promenama načina života u savremenim društvima, sa procesom individualizacije i usvojenim sistemom vrednosti menja se odnos pojedinaca prema braku kao instituciji, kao i "idealnom vremenu" za sklapanje braka. Tako se u poslednjoj deceniji XX veka beleži značajno "starenje nupcijaliteta", tj. odlaganje sklapanja prvog braka u starije godine bračnog kontingenta, pa se shodno tome može očekivati i "starenje fertiliteta".

Tabela 13

Starost prilikom sklapanja braka po nacionalnosti (%)

Starost Nacionalnost	pre 15 god.	16-18 god.	19-25 god.	26-30 god.	znad 30 god.
Albanac	4,7	9,3	53,0	14,0	5,9
Bugarin	/	4,3	50,9	17,5	4,8
Rom	16,2	36,2	33,8	1,7	0,3
Srbin	1,1	9,4	47,2	16,2	3,2
Makedonac	1,8	3,1	44,8	13,9	2,7
Turčin	0,9	19,5	62,8	1,8	2,7
Vlah	2,2	32,6	43,5	4,3	/
Ukupno	4,0	13,1	47,3	12,2	3,3

Chi-Square Tests – 459,921; df = 30; p = 0,000

Analiza podataka prikazanih u tabeli 13 pokazuje da se brakovi na istraživanom području Srbije, Makedonije i Bugarske najčešće sklapaju u starosnoj grupi 19-25 godina (47,3%), mada postoje razlike među pripadnicima pojedinih nacionalnosti. Kod Roma je najzastupljenije sklapanje braka u starosnom uzrastu 16-18 godina (36,2%), a u odnosu na pripadnike drugih nacionalnosti i sklapanje braka pre navršениh 15 godina (16,2%). Dakle, svaki šesti Rom/Romkinja sklapa brak sa 15 godina starosti. S obzirom da je, kod brakova sklopljenih u mlađim godinama, fertilno razdoblje u braku duže, postoje i uslovi za veći broj rođenja, pa je u takvim brakovima broj rođene dece, po pravilu, veći nego u brakovima sklopljenim u kasnijim godinama. U tom smislu, može se očekivati da će brakovi Roma, koji se sklapaju početkom fertilnog perioda (15 godina) biti i najplodniji.

Učestalost sklapanja braka u starijim godinama nije zanemarljiva i pokazuje karakterističnu distribuciju s obzirom na nacionalnost. Kod Bugara je sklapanje braka sa 26-30 godina zastupljeno sa 17,5%, a kod Srba 16,2%, dok je kod Roma (1,7%) i Turaka (1,8%) najmanja učestalost sklapanja braka u ovoj starosnoj grupi. Iznad 30. godine starosti brakove sklapaju Albanci (5,9%), Bugari (4,8%) i Srbi (3,2%). Dok u ovoj grupi nema Vlaha, broj Roma je zanemarljiv (0,3%). Osim toga, vrednost hi-kvadrat testa ($p < 0,05$) potvrđuje postojanje značajne veze među obeležjima

nacionalnost i starost prilikom sklapanja braka, odnosno da vreme sklapanja braka zavisi od nacionalne pripadnosti pojedinca.

Starost partnera prilikom sklapanja braka u velikoj meri zavisi od teritorijalne i nacionalne pripadnosti, od kulturnih osobenosti i prihvaćenih normi ponašanja¹⁶. Očigledno je da se "optimalna starost" za sklapanje braka pomera naviše. Jedan od uzroka jeste dominantno prisustvo i širenje nuklearne porodice za čije stvaranje su neophodni preduslovi: materijalna i stambena obezbeđenost. Kako je mladim ljudima onemogućeno da stvore elementarne uslove za egzistenciju sklapanje braka odlažu za "bolja vremena". Osim toga, sticanje obrazovanja pomera brak za stariji uzrast. U tom smislu, sa povećanjem nivoa obrazovanja povećava se starost prilikom sklapanja braka. Osim toga, povećanje trajanja života usled pada smrtnosti pomerilo je granice između mladosti, zrelosti i starosti, tako da je pomerilo i starosnu granicu najčešćeg sklapanja braka.

Porast prosečne starosti prilikom stupanja u prvi brak jeste potvrda naznačenih promena bračnog ponašanja. Populacija Srbije se, po ovom pokazatelju, približila razvijenim evropskim državama, u 1991. godini prosečna starost muškaraca prilikom sklapanja prvog braka bila je 27,6 godina, da bi se za deset godina (2002. godine) povećala na 28,3 godina. Kod žena se za deset godina prosečna starost pri sklapanju braka povećala za jednu godinu, tako da je 1991. godine iznosila 23,8, a 2002. godine 24,9 godina (Sekulić, 2003).

Analiza modela bračnog ponašanja stanovništva Srbije, Bugarske i Makedonije pokazuje da je kompleks socio-ekonomskih, demografskih i psiholoških činilaca doprineo opadanju broja sklopljenih brakova. Demografski činilac je delovao kroz promene u starosnoj strukturi stanovništva kao posledice višedecenijskog niskog fertiliteta, što se odrazilo na smanjenje brojnosti generacija u kojima se brak najčešće sklapa. U tim su se generacijama dogodile i najveće promene odnosa prema braku (širenje celibata i odlaganje braka). Pored značajnog uticaja svake od navedenih determinanti, dejstvo socijalno-psihološke je izraženije, jer i pored prisutnog procesa starenja populacije, jače je dejstvo promena u sistemu vrednosti, shvatanjima i aspiracijama koji usmeravaju ponašanje muškaraca i žena. Promene na planu sklapanja braka u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj posledice su egzistencijalnih teškoća sa kojima se susreću pojedinci u društvenom okruženju. Da je ova konstatacija tačna potvrđuju podaci po kojima je u Srbiji i Makedoniji došlo do najvećeg smanjenja broja zaključenih brakova tokom osamdesetih i devedesetih godina, u periodu društvene i ekonomske tranzicije na ovim prostorima.

¹⁶ "Kada je reč o prvom braku, tradicionalne norme su određivale ne samo njegovu najnižu starost, već i optimalni uzrast i najvišu granicu. Ako se ta najviša granica pređe, osoba se smatra usedelicom ili neženjom, i njene šanse za sklapanje braka su vrlo male, pogotovu sa supružnikom prvobračnikom. Različiti krajevi naše zemlje imali su i različite granice, uopšteno govoreći u ravničarskim krajevima niže no u planinskim, u istočnim delovima niže no u zapadnim, u muhamedanskom kulturnom krugu niže no u katoličkom i pravoslavnom" (Petrović, 1981: 172).

Reproduktivni modeli stanovništva Srbije, Makedonije i Bugarske. Shodno promenama u bračnom ponašanju koje podrazumevaju pojavu novih oblika zajedničkog života (sporazumnih zajednica, kohabitacija) i izraženu pojavu odlaganja stupanja u brak može se očekivati i promenjeni odnos prema reprodukciji. Tradicionalizam koji je ranije oblikovao ponašanje pojedinca, socijalnih grupa i populacija postepeno slabi, pri čemu dolazi do prevladavanja individualizma. Neki autori (Lestheage i Van de Kaa, 1988) upravo jačanje individualizma smatraju presudnim elementom za početak druge demografske tranzicije, odnosno za veće opadanje nivoa reprodukcije. Druga demografska tranzicija ne negira socio-ekonomsku osnovu reprodukcije, već odlučivanje o reprodukciji prebacuje iz sfere socio-ekonomske mogućnosti u sferu socio-kulturnih zahteva (Đošić: 1996). Socio-kulturne norme odlučujuće utiču na visinu reprodukcije, a socio-ekonomski uslovi se podrazumevaju. Očevidno je da mladi u konkretnim socio-kulturnim uslovima ne nalaze motiva za većom reprodukcijom, te ostaju u okvirima jednog ili dvoje dece, što nije dovoljno za prostu reprodukciju¹⁷.

S obzirom da se menjaju svi elementi koji odlučujuće utiču na reprodukciju i da brak dobija drugačije karakteristike, neophodno je sagledati i osobenosti reprodukcije (broj dece) koja se je prisutna kod istraživanih populacija Srbije, Makedonije i Bugarske.

Tabela 14

Broj dece prema bračnom stanju (%)

Bračno stanje	oženjen / udata	ni oženjen / neudata	azveden / azvedena	udovac / udovica	vanbračna zajednica	Ukupno
Jedno	17,1	6,6	48,3	25,7	26,3	17,0
Dvoje	51,3	12,1	25,9	38,8	26,3	41,4
troje do petoro	24,5	9,7	17,2	23,7	/	21,0
petoro i više	2,9	/	1,7	9,9	10,5	3,0
nema i ne planira da ih ima	0,5	14,2	/	/	/	3,1
ne želi da ima decu	1,1	10,6	1,7	2,0	10,5	3,2
nema dece	0,4	1,2	/	/	/	0,5
ni jedno, ali planira jedno	0,4	9,7	/	/	21,1	2,4
ni jedno, ali planira dvoje	1,3	25,4	3,4	/	/	6,0
ni jedno, ali planira troje	0,4	8,2	1,7	/	5,3	1,9
ni jedno, ali planira četvoro	0,1	1,5	/	/	/	0,4
ni jedno, ali planira petoro	/	0,9	/	/	/	0,2
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

¹⁷ Da bi se obezbedila prosta reprodukcija stanovništva neophodno je da svaka žena tokom svog reproduktivnog perioda rodi 2,15 dece. Stopa ukupnog fertiliteta (2004. godine) u Srbiji iznosi 1,67, u Makedoniji 1,74, dok je u Bugarskoj najniža - 1,37.

Prikaz osnovnih reproduktivnih karakteristika ispitane populacije prema bračnom stanju potvrđuje prethodno iznesene pretpostavke. Naime, najviše dece rađa se u bračnim zajednicama. Reproductivni model oženjenih/udatih ima sledeće karakteristike: najčešće imaju dvoje dece (51,3%), ređe troje do pet (24,5%), kao i jedno (17,1%); ne želi da ima decu 1,1%, dok 0,5% nema decu i ne planira da ih ima. S druge strane, neoženjeni/neudate najčešće nemaju decu, ali planiraju dvoje (25,4%), dok dvoje dece ima 12,1% neoženjenih/neudatih, jedno 6,6%, a tri do pet 9,7%. Podatak da 14,2% neoženjenih/neudatih nema i ne planira da ima decu, a da ne želi da ima decu 10,6% pokazuje da za 1/4 ispitanih neoženjenih/neudatih roditeljstvo nije jedan od životnih ciljeva i aspiracija, odnosno deca nisu deo njihovih planova za budućnost. Kod razvedenih je dominantno prisustvo jednog deteta (48,3%). Razvedeni planiraju dvoje (3,4%) ili troje (1,7%) dece, dok mali broj njih ne želi da ima decu (1,7%). Udovci/udovice najčešće imaju dvoje (38,8%) ili jedno dete (25,7%). Kod njih nisu izraženi planovi u vezi sa potomstvom, što se može objasniti njihovim starosnim sastavom, jer se radi o starijim ljudima, čiji je fertilni period završen.

Udeo vanbračnih rođenja u ukupnom broju živorođenih obično se koristi kao indikator pojave i širenja sporazumnih zajednica (koje obuhvataju veliku raznolikost pojavnih oblika)¹⁸. Podaci koji se odnose na vanbračne zajednice (Srbija, Makedonija i Bugarska) pokazuju karakterističnu raspodelu broja rođene ili planirane dece. S obzirom na ranije naznačene osobenosti "partnerstva" i karakterističnog stila života u okviru ovakvih zajednica, koji pretpostavlja dijadni odnos uz prisustvo "romantičarskog kompleksa", očekivalo se malo prisustvo dece u njima. Međutim, u njima ima dece: jedno (26,3%), dvoje (26,3%), i pet i više (10,5%). Osim toga, jedno dete planira 21,1%, a troje 5,3% onih koji žive u ovakvim zajednicama. Ipak, ono što ih čini specifičnim i različitim od bračnih zajednica jesu stavovi partnera prema deci i rađanju, čak 10,5% njih ne želi da ima decu. *Dok vanbračna rođenja svedoče o opadajućem značaju braka kao institucije koja daje legitimitet deci, dotle, s druge strane, ono što se doskora podrazumevalo – da svi žele decu, više ne važi kao univerzalna istina. Voljno odricanje od roditeljstva više nije pojava marginalnih dimenzija. Izvesno je da postoji zajednički imenitelj između usvajanja zajednica alternativnih braku i voljnog odricanja od roditeljstva, tj. nepostojanja želje niti motiva da se rodi bar jedno dete.*

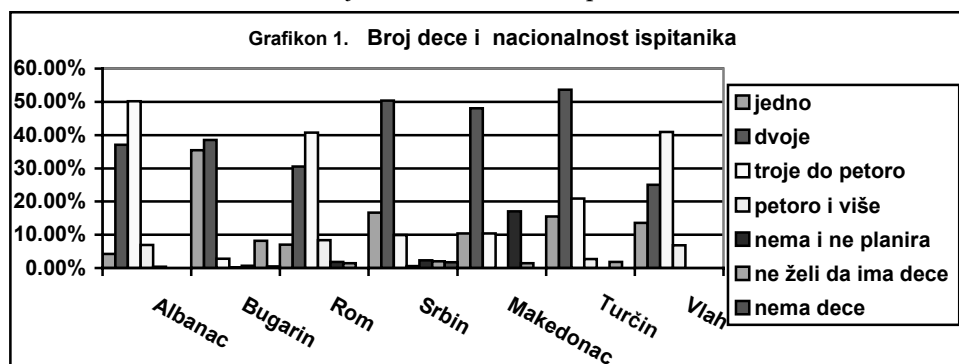
Da li reproduktivno ponašanje ima specifična obeležja ukoliko se razmatra u zavisnosti od nacionalne pripadnosti pojedinca, i da li se sa nacionalnom i kulturnom raznolikošću može očekivati i povećana diferencijacija među prihvaćenim reproduktivnim normama? Osim toga,

¹⁸ U Srbiji je u tridesetdvogodišnjem periodu došlo do porasta vanbračnog fertiliteta, posebno u centralnoj Srbiji (od 13,4% u 1970. godini na 21,0% u 2002. godini) i Vojvodini (od 13,5% u 1970. godini na 21,1% u 2002. godini). U pojedinim zemljama u tranziciji kao što su Mađarska i Ruska Federacija udeo ovih zajednica približan je udelu u centralnoj Srbiji i Vojvodini, u Bugarskoj i Letoniji je nešto viši (od 20%-25%), a najviši je zabeležen u bivšoj Istočnoj Nemačkoj, Estoniji i Sloveniji - preko 1/4 svih živorođenja (Demografski pregled, 2003; Bobić, 2001).

ukoliko postoje razlike u prihvaćenom reproduktivnom modelu, kako one mogu uticati na kvalitet međuetničkih odnosa?

Grafikon 1

Broj dece i nacionalnost ispitanika

Podaci prikazani u grafikonu 1 pokazuju da su prihvaćena dva modela reproduktivnog ponašanja u okviru istraživanih populacija Srbije, Makedonije i Bugarske, pri čemu se jasno izdvajaju: (1) nacionalnosti sa većim brojem rođene dece (troje i više) i malim prisustvom negativnih stavova prema rađanju dece (ne želi da ima decu, nema i ne planira da ih ima) i (2) nacionalnosti čija je osobenost niža plodnost, odnosno manji broj rođene dece i stavovi tipa – ne želi da ima decu i ne planira da ih ima.

Tabela 15

Broj dece prema nacionalnosti ispitanika (%)

Nacion inost	Albanac	Bugarin	Rom	Srbin	Makedo nac	Turčin	Vlah	Ukupno
Broj de e								
Jedno	4,2	35,4	7,0	16,7	10,4	15,5	13,6	16,9
dvoje	37,1	38,5	30,5	50,4	48,1	53,6	25,0	41,3
troje do petoro	50,2	2,8	40,7	9,9	10,4	20,9	40,9	21,1
petoro i više	6,9	0,2	8,4	0,6	/	2,7	6,8	3,0
nema i ne planira da ih ima	0,4	0,7	1,8	2,3	17,0	/	/	3,1
ne želi da ima decu	1,2	8,2	1,4	2,0	1,4	1,8	/	3,2
nema dece	/	0,5	/	1,7	/	/	/	0,5
ni jedno, ali planira jedno	/	5,6	1,1	1,7	1,4	/	9,1	2,4
ni jedno, ali planira dvoje	/	6,6	7,0	8,5	7,5	4,5	4,5	6,0
ni jedno, ali planira troje	/	1,2	0,7	5,1	3,8	0,9	/	2,0
ni jedno, ali planira četvoro	/	/	1,1	0,8	/	/	/	0,4
ni jedno, ali planira petoro	/	0,2	0,4	0,3	/	/	/	0,2
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Modalni tip Albanaca je troje do petoro dece (50,2% istraživanjem obuhvaćenih Albanaca), mada ima i onih sa petoro i više dece (6,9%). Među njima je mali broj onih koji ne žele da imaju decu (1,2%). Modalni tip Roma i Vlaha je takođe troje do petoro dece (40,7% i 47,9%) uz veće učešće petoro i više dece u populaciji Roma (8,4%). Malo je Roma koji ne žele da imaju decu (1,4%), dok među Vlasima nema onih koji ne žele decu.

Za Turke (53,6%), Srbe (50,4%), Makedonce (48,1%) i Bugare (38,5%), modalni tip je dvoje dece, mada postoje značajne razlike među ovim populacijama. Značajno obeležje reproduktivnog ponašanja Bugara jeste učestalost jednog deteta (35,4%) koja je najviša u odnosu na ostale nacionalnosti. Kod Srba je takođe značajno učešće modaliteta - jedno dete (16,7%), kao i kod Turaka (15,5%).

*Kada su u pitanju stavovi prema rađanju, uočava se da je najveće prisustvo modaliteta *ne želim da imam decu*, kod Bugara (8,2%), dok je kod Makedonaca stav *nema i ne planira da ima decu* najzastupljeniji sa 17,0% (dakle, svaki šesti Makedonac). Planovi za budućnost koji se tiču potomstva pokazuju karakterističnu distribuciju: *jedno dete planiraju* Vlasii (9,1%) i Bugari (5,6%), *dvoje* (8,5%) i *troje* (5,1%) Srbi, *četvoro* (1,1%) i *petoro* (0,4%) Romi. Očigledno je da je kod Bugara došlo do najvećih promena u reproduktivnom ponašanju, jer najmanji broj rođene dece u odnosu na druge nacionalnosti i slabljenje reproduktivnih aspiracija stanovništva, koje se ispoljavaju u vidu planova za budućnost u kojima nema mesta za rađanje bar jednog deteta, pokazuju da će se tendencija smanjenja fertiliteta i dalje nastaviti, i da će neminovno doći do starenja stanovništva Bugarske.*

Ispoljene razlike u reproduktivnom ponašanju stanovništva pokazuju da će, zahvaljujući prihvaćenim visokim reproduktivnim normama (koje podrazumevaju rađanje više dece i planiranje većeg broja dece), kod pojedinih nacionalnosti (Albanaca, Roma, Vlaha) doći do znatnog povećanja stanovništva u budućnosti. Na drugoj strani, zbog reproduktivnog ponašanja čija je osobenost rađanje jednog deteta ili dvoje dece (Bugari, Srbi, Makedonci), prosta reprodukcija je ozbiljno dovedena u pitanje. Ukoliko se takve tendencije u kretanju stanovništva nastave, etnički sastav pojedinih država biće znatno izmenjen, što će se odraziti i na kvalitet međuetničkih odnosa. Etničke grupe se izdvajaju po jeziku, veroispovesti, vrednosno-normativnim standardima, pa stepen kulturne udaljenosti među njima može smetati njihovoj integraciji i saradnji. Kada, pored razlika u nivou ekonomskog razvoja, jezika, vere i običaja između različitih etničkih grupa prevladavaju i razlike u reprodukciji stanovništva, diferencijalni fertilitet doprinosi povećanju društvenih napetosti (Avramov: 1993). Dakle, kada se fertilitet pojedinih etničkih grupa koje žive u istom geografskom i političkom prostoru kreće između ekstremnih vrednosti, predstavlja izazov kulturnom kontinuitetu grupa, uzrokuje potrese u prenosu vrednosti, normi, kao konflikte u ekonomskoj sferi, a osim toga može postati i uzrok biološkom nestanku pojedinih grupa. U takvim okolnostima reproduktivno ponašanje u višenacionalnim zajednicama nije samo demografski fenomen, već važno socijalno pitanje.

Iako je u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj još uvek dominantno prisustvo bračne zajednice, uočene su promene koje ukazuju da se tradicionalna institucija braka menja: pad univerzalnosti, povećanje neženstva, odlaganje stupanja u brak. Prosečna starost prilikom stupanja u brak konstantno raste, tako da se "starenje nupcijaliteta" ispoljava u vidu smanjenja broja rođene dece ili voljnog odricanja od roditeljstva. Utvrđeno je da postoji veza između prihvaćenog modela življenja (usvajanja zajednica alternativnih braku) i voljnog odricanja od roditeljstva. Osim toga, odustajanje od rađanja i nepostojanje reproduktivnih aspiracija nije pojava marginalnih dimenzija.

Uočavaju se razlike s obzirom na učestalost pojedinih modaliteta bračnog stanja u zavisnosti od nacionalne pripadnosti. Oženjenih/udatih je najviše među Romima, neoženjenih među Makedoncima, razvedenih među Bugarima, dok je kod Vlaha vanbračna zajednica zastupljena u najvećem broju (vanbračnih zajednica nema među ispitinim Romima i Makedoncima). Brakovi se, na istraživanom području Srbije, Makedonije i Bugarske, najčešće sklapaju u starosnoj grupi 19-25 godina, mada postoje značajne razlike: kod Roma je najzastupljenije sklapanje braka u starosnom uzrastu 16-18 godina, dok je za Bugare i Srbe karakteristično sklapanje braka u starijim godinama (26-30 godina i više od 30. godina).

U skladu sa promenama u bračnom ponašanju i izraženom pojavom odlaganja stupanja u brak promenio se i odnos prema reprodukciji. Deca se najčešće rađaju u bračnim zajednicama (dvoje dece). Za četvrtinu istraživanjem obuhvaćenih neoženjenih/neudatih roditeljstvo nije jedan od životnih ciljeva, a deca nisu deo njihovih planova za budućnost (ne planiraju ili ne žele da imaju decu). Za članove vanbračnih zajednica se takođe vezuju negativni stavovi po pitanju planiranja potomstva (10,5% njih ne želi da ima decu).

U okviru populacija Srbije, Makedonije i Bugarske prihvaćena su dva modela reproduktivnog ponašanja. *Prvi* podrazumeva veći broj rođene dece (troje i više) i malo prisustvo negativnih stavova prema rađanju dece, dok je osobenost *drugog* niža plodnost, manji broj rođene dece i veće prisustvo negativnih stavova prema rađanju dece. U tom smislu, modalni tip Albanaca, Roma i Vlaha je troje do petoro dece. Malo je Roma koji ne žele da imaju decu, dok među Vlasima nema onih koji ne žele decu (prvi tip reproduktivnog ponašanja). Za Turke, Srbe, Makedonce i Bugare modalni tip je dvoje dece, mada postoje značajne razlike među ovim populacijama (učestalost jednog deteta). Najveći broj negativnih stavova prema rađanju je među Bugarima i Makedoncima (drugi tip reproduktivnog ponašanja).

Shodno prihvaćenim modelima bračnog i reproduktivnog ponašanja stanovništva Srbije, Makedonije i Bugarske može se očekivati, na jednoj strani, nastavak tendencije odlaganja braka mlađih generacija, porast predbračnih i postrazvodnih kohabitacija, dalji pad ukupnog fertiliteta, prirodnog priraštaja i nastavak tendencije starenja stanovništva (Bugara, Srba, Makedonaca). S druge strane, prihvaćeni modeli bračnog i

reproduktivnog ponašanja (Albanaca, Roma, Vlaha) ukazuju da će se tendencija porasta stanovništva i dalje nastaviti, jer je sklapanje braka u mlađim godinama, rađanje i planiranje većeg broja dece čini realnom. Posledice ovakvih različitih tendencija u kretanju stanovništva biće promene etničkog sastava stanovništva koje će uticati na kvalitet međuetničkih odnosa i povećanje društvenih napetosti u budućnosti.

Uticao ekonomskih, obrazovnih i religijskih činilaca na reprodukciju stanovništva. Kako fertilitet i reproduktivno ponašanje stanovništva zavise od većeg broja determinanti, koje se često grupišu u bološke, socio-ekonomske, kulturne i psihološke, a kako se razumevanje uticaja pojedinih determinanti na fertilitet i reprodukciju bazira na saznajnim rezultatima više nauka (ekonomije, sociologije, psihologije, antropologije), istraživanje sprovedeno u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj poslužiće kao dobra osnova za razmatranje pojedinih činilaca reprodukcije stanovništva. Dok ekonomisti ovom "problemom" prilaze naglašavajući ekonomski aspekt rađanja (troškovi oko podizanja dece i "isplativost" brojnog potomstva), sociolozi razmatraju uticaj obrazovnih karakteristika, kulturnih osobenosti, konfesionalnog opredeljenja roditelja kao činioce koji determinišu njihovu reprodukciju. S obzirom na društveno-ekonomska previranja poslednjih decenija 20. veka i početkom 21. veka, ekonomsku neizvesnost i budućnost onih koji se nalaze u reproduktivnom periodu, nije redak "racionalan izbor", odnosno nerađanje kao odgovor na takvo životno okruženje.

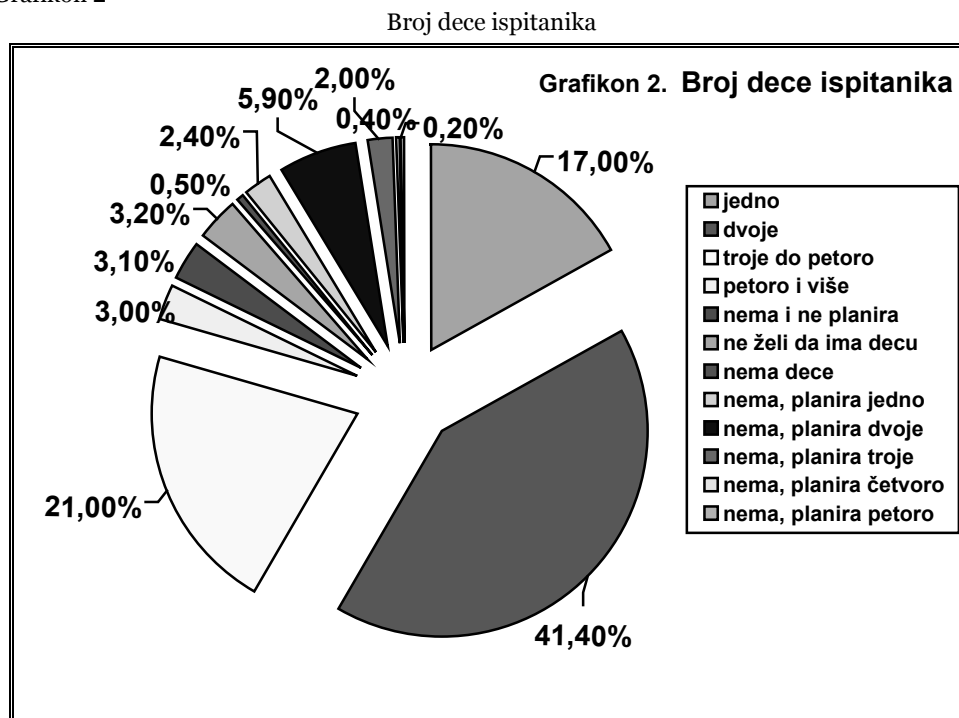
Materijalno stanje porodice kao determinanta fertiliteta, po postavkama ekonomske teorije, određuje visinu fertiliteta u cilju njegovog regulisanja i zadržavanja u granicama materijalnih mogućnosti porodice. Međutim, ocena materijalnog stanja porodice od strane pojedinca može biti "realna" ili iskrivljena, pa neodgovarajuća slika materijalnih (ne)mogućnosti porodice može biti osnova za nezadovoljavajuće i nerealne zaključke. Osim toga, neslaganje između materijalnog stanja porodice (lošeg) i broja dece (veliki broj), pokazuje da ne postoji jednostavno determinirajuće dejstvo ekonomskog faktora na reproduktivno ponašanje pojedinca, već da se ono može pravilno sagledati jedino u sklopu kompleksa činilaca (ekonomskih, kulturnih, obrazovnih, psiholoških). Na taj način je moguće uočiti značaj i važnost pojedinih postavki, kako ekonomske, tako i teorije demografske tranzicije.

Analiza podataka prikazanih u grafikonu 2 pokazuje da je u ispitivanoj populaciji Srbije, Makedonije i Bugarske najzastupljeniji modalitet – dvoje dece (41,4%), potom dvoje do petoro (21,0%) i jedno dete (17,0%). Iz grupe onih koji nemaju decu, najbrojniji su ispitanici koji planiraju dvoje (5,9%), mada ima i onih koji ne žele da imaju decu (3,2%).

Distribucija ocena materijalnog stanja porodice od strane pojedinaca obuhvaćenih istraživanjem (Grafikon 3) pokazuje da 29,3% ispitanih smatra materijalno stanje svoje porodice relativno lošim, veoma lošim (14,8%) i nepodnošljivim (7,7%), dok 42,9% svoje i materijalno stanje porodice u kojoj žive ocenjuje relativno dobrim i veoma dobrim (5,3%). Dakle, većina

ispitanika smatra svoje materijalno stanje nezadovoljavajućim (relativno lošim, veoma lošim ili nepodnošljivim, 51,8%), tako da se može očekivati njegov negativan uticaj reproduktivno ponašanje pojedinca, koje se ispoljava u vidu malog broja rođene dece ili odustajanja od rađanja.

Grafikon 2

Grafikon 3

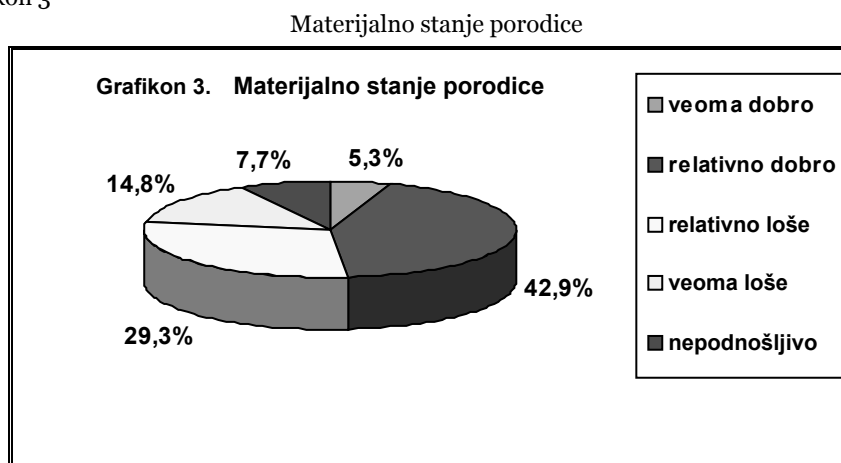

Tabela 16

Broj dece prema materijalnom stanju porodice (%)

Materijalno stanje	veoma dobro	relat. dobro	relat. loše	veoma loše	nepodnošljivo	Ukupno
Broj dece						
jedno	6,7	14,4	16,9	21,5	29,0	16,9
dvoje	43,8	44,3	42,9	35,5	29,8	41,4
troje do petoro	34,8	19,1	19,4	22,7	24,4	21,0
petoro i više	5,6	2,3	2,2	5,2	3,8	3,0
nema i ne planira da ih ima	4,5	3,6	3,2	2,4	0,8	3,1
ne želi da ima decu	2,2	2,9	3,0	3,6	5,3	3,2
nema dece	/	0,4	0,8	0,4	/	0,5
nijedno, ali planira jedno	/	0,4	0,8	0,4	/	0,5
nijedno, ali planira dvoje	1,1	7,6	6,0	4,8	2,3	6,0
nijedno, ali planira troje	/	3,0	1,6	1,6	/	2,0
nijedno, ali planira četvero	/	0,3	0,4	0,4	0,8	0,4
nijedno, ali planira petoro	1,1	/	0,2	0,4	/	0,2
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Chi-Square Tests – 91,368; df = 44; p = 0,000

Ukoliko se broj rođene dece posmatra u sklopu postojećih ocena materijalnog stanja porodice od strane pojedinca uočava se da dvoje dece (44,3%), najčešće imaju porodice sa *relativno dobrim materijalnim stanjem*, potom porodice sa veoma dobrim (43,8%) i relativno lošim (42,9%) materijalnim stanjem. Međutim, iznenađuje podatak da je među onima koji imaju negativan stav prema rađanju dece (nemaju i ne planiraju da ih imaju), čak 4,5% pripada grupi koja je svoj materijalni status ocenila veoma dobrim. *Porodice sa veoma dobrim materijalnim stanjem najčešće imaju dvoje dece* (43,8%), troje do petoro (34,8%) i najviše, u odnosu na ostale statusne grupe, petoro i više dece (5,6%).

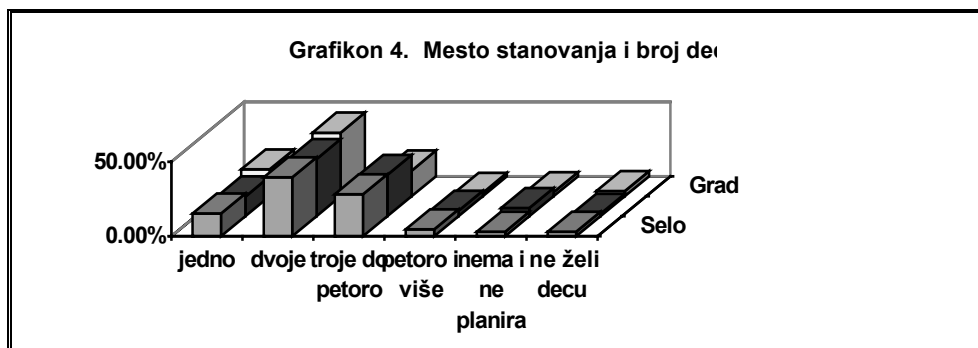
U grupi onih sa relativno lošim materijalnim stanjem najviše je onih koji imaju dvoje dece, potom troje do petoro (19,4%); ali nezanemarljiv je podatak da nemaju, ne planiraju da imaju i ne žele da imaju decu (6,2%). Veoma loše materijalno stanje porodice se na reprodukciju odražava tako da je veliki broj sa jednim detetom (21,5%), najviše je onih sa dvoje (35,5%); mada nije mali broj onih koji imaju troje do petoro dece (22,7%). Grupa ispitanika sa nepodnošljivim materijalnim stanjem najčešće ima dvoje dece (29,8%), ali je u ovoj grupi i najviše onih koji ne žele da imaju decu (5,3%).

Kada se broj rođene dece posmatra kao zavisna varijabla u sklopu postojećih ocena materijalnog statusa porodice uočava se karakteristična tendencija porasta procentualnog udela jednorodenja sa pogoršavanjem materijalnog stanja. Takođe, uočena je tendencija porasta procentualnog udela onih sa negativnim stavom prema reprodukciji, odnosno onih koji ne žele da imaju decu u zavisnosti od stepena pogoršavanja materijalnog stanja. Polazne pretpostavke o determinirajućem uticaju ekonomskih činilaca na reprodukciju se time potvrđuju, ali ne treba zanemariti ni podatke koji pokazuju da je veći broj rođene dece (troje do petoro) u porodicama sa veoma lošim i nepodnošljivim materijalnim stanjem u odnosu

na one sa relativno dobrim materijalnim stanjem. Reprodukcijska je, dakle, rezultat spleta čimbenika, te dalja analiza obrazovnih i drugih karakteristika ispitanika može da pruži elemente za njeno potpunije sagledavanje.

Grafikon 4

Mesto stanovanja i broj dece

Značaj nekih društveno-ekonomskih determinanti za prihvatanje reproduktivnih modela od strane pojedinca već je naglašen. Da li reproduktivno ponašanje pokazuje različite tendencije s obzirom na mesto stanovanja pojedinca?

Mesto stanovanja postaje važna determinanta reprodukcije ukoliko se ispoljavaju značajne razlike među stanovnicima sela, prigradskih naselja i grada po broju rođene dece. U zemljama obuhvaćenim istraživanjem najbrojnije su porodice sa *dvoje dece*, potom sa *troje do petoro* (u selima i prigradskim naseljima), dok je *jedno dete* modalitet reprodukcije koji se češće vezuje za gradsko stanovništvo.

Tabela 17

Broj dece prema mestu stanovanja ispitanika (%)

Mesto stanovanja	Selo	Prigradsko naselje	Grad	Ukupno
Broj dece				
jedno	15,3	13,3	18,1	16,9
dvoje	39,7	38,5	42,7	41,6
troje do petoro	28,2	27,7	17,2	20,9
petoro i više	4,7	3,6	2,2	3,0
nema i ne planira da ih ima	2,9	5,6	2,8	3,1
ne želi da ima decu	2,9	1,5	3,5	3,1
nema dece	0,5	1,0	0,4	0,5
ni jedno, ali planira jedno	2,1	2,1	2,5	2,4
ni jedno, ali planira dvoje	3,2	5,1	7,1	6,0
ni jedno, ali planira troje	0,3	1,0	2,8	2,0
ni jedno, ali planira četvero	/	0,5	0,4	0,4
ni jedno, ali planira petoro	0,3	/	0,2	0,2
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0

Chi-Square Tests – 59,756; df = 22 ; p = 0,000

Prikazani podaci u Tabeli 17. pokazuju da *jedno dete* ima 15,3% ispitanika koji stanuju u selu, 13,3% ispitanika iz prigradskih naselja i 18,1% ispitanika iz grada. *Dvoje dece* ima 39,7% ispitanika iz sela, 38,5% iz prigradskih naselja i 42,7% ispitanika iz grada. *Troje do petoro dece* imaju u najvećem procentu, u odnosu na ostale grupe, ispitanici koji stanuju u selu (28,2%). *Petoro i više dece* ima 4,7% ispitanika iz sela, 3,6% iz prigradskih naselja i 2,2% iz grada.

Oni koji *ne žele da imaju decu* i žive u gradovima čine 3,5% ispitanika iz grada, a u selima su pojedinci koji nemaju reproduktivne aspiracije zastupljeni sa 2,9%. Što se tiče planiranja potomstva – veći nivo aspiracija pokazuju ispitanici koji stanuju u gradu. Tako 7,1% ispitanika iz grada planira dvoje, 2,8% troje, 0,4% četvoro i 0,2% petoro, dok je u selu manji broj onih koji planiraju rađanje dece, tako da nema ispitanika koji planiraju četvoro dece.

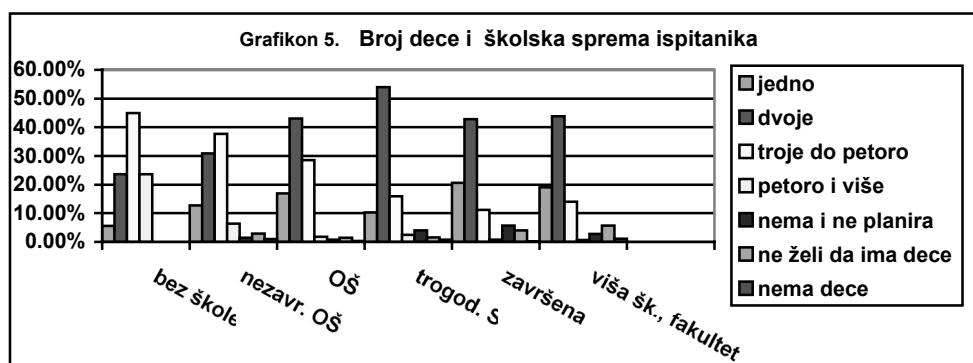
Podaci upućuju na razlike u reprodukciji stanovništva na nivou naselja, koje se ispoljavaju u vidu većeg prisustva porodica na selu sa *troje do petoro dece* i *petoro i više dece*, dok se u gradu javlja veći procenat roditelja sa jednim detetom i dvoje dece, kao i onih koji ne žele da imaju decu, u odnosu na ostale grupe ispitanika. Osim toga, planiranje brojnijeg potomstva je osobenost stanovnika grada.

Produženo obrazovanje, koje se proteže i zahvata skoro čitavu treću deceniju pojedinca, ne retko i četvrtu, podrazumeva svesno odlaganje reprodukcije radi okončanja školskih obaveza, a sve veća nezaposlenost “mladih” još više reprodukciju pomera ka nekim “boljim vremenima”. Psihološka dimenzija, koja dilemu rađanje-nerađanje još više čini nerešivom, podrazumeva odgovornost za potomstvo koje će živeti u “neljudskim uslovima”, u roditeljskoj ekonomskoj i stambenoj neizvesnosti, pa stoga se kao čest i jedino ispravan odgovor mladih javlja odluka da ne učestvuju u reprodukciji (nerađanje).

Determinirajuće dejstvo spleta kulturnih (osobena kultura i obrazovno i kulturno okruženje) i religijskih činilaca (konfesionalno opredeljenje, podržavanje i praktisanje izvesnih verskih zahteva) ispoljava se u vidu preporuka ili “poželjnog” reproduktivnog ponašanja pojedinca. U tom smislu, pojedinac nastoji da adekvatnim reproduktivnim ponašanjem u konkretnoj socijalnoj sredini “ispuni očekivanja” sredine, ali i da ostvari svoje aspiracije, u vezi potomstva, shodno ekonomskim mogućnostima. S druge strane, manje obrazovani pojedinci (sa nižom školskom spremom), i često, u ekonomski nezadovoljavajućim uslovima vođeni svojim biološkim potrebama (i instiktima) i religioznim zahtevima (rađati sve više dece), ostvaruju znatno višu reprodukciju i brojnije potomstvo, bez obzira na posledice (siromaštvo). Tako da se sve više, poput pravilnosti, javlja pojava da se manje dece rađa od strane obrazovanih i bolje materijalno obezbeđenih roditelja u odnosu na neškolorane i ekonomski neobezbeđene (ili čak siromašne) roditelje većeg broja dece.

Grafikon 5

Broj dece i školska sprema ispitanika

Ispitanici bez školske spreme, u najvećem procentu, u odnosu na ostale obrazovne grupe, imaju *troje do petoro dece* (44,9%), kao i petoro i više dece (23,6%). Osim toga, isti broj dece (troje do petoro) u većem procentu se javlja kod ispitanika sa nezavršenom osnovnom (37,7%) i osnovnom školom (28,5%). Ispitanici sa osnovnom školom najčešće imaju dvoje dece (43,1%), a osim toga to je i najčešći broj dece kod ispitanika iz obrazovnih grupa – trogodišnja stručna škola, završena srednja i viša škola ili akademija, sa manjim varijacijama u procentima. *Jedno dete* najčešće imaju ispitanici sa završenom srednjom (20,6%) i višom ili visokom školom (19,1%), a kod ispitanika bez školske spreme njihov udeo je 5,6%. Među onima *koji ne žele da imaju decu* najviše je onih sa višom i visokom (5,7%) i srednjom školom (4,0%).

Što se tiče planiranja potomstva, karakteristično je da se sa povećanjem stepena školske spreme povećava i broj planirane dece. Tako najveći procenat ispitanika sa srednjom stručnom spremom planira dvoje dece, ispitanici sa višom ili visokom školom planiraju troje dece (4,9%), dok je među ispitanicima bez školske spreme mali broj onih koji planiraju potomstvo. Očigledno je da nema slaganja između “reproduktivnih planova” i realizacije, jer prethodno izneseni podaci pokazuju realnost, odnosno da *postoji negativna veza između stepena školske spreme i broja rođene dece*. S druge strane, veći broj planirane dece kod školovanih ispitanika može se tumačiti, delom, većim učešćem mladih u grupi ispitanika sa višom ili visokom školskom spremom, koji još uvek nisu zasnovali bračnu ili vanbračnu zajednicu ali planiraju potomstvo, u odnosu na starije ispitanike, bez ili sa osnovnom školom. Osim toga, mladi školovani ljudi, svesni značaja biološke reprodukcije i obnavljanja stanovništva za demografski i društveni razvoj, imaju veće aspiracije i postavljaju sebi ciljeve koje, često, iz objektivnih razloga ne mogu ostvariti.

Pored ostalih karakteristika, značajna je i analiza uticaja konfesionalne pripadnosti na reproduktivno ponašanje ispitanika Srbije, Makedonije i Bugarske. Proučavanje konfesionalnog sastava stanovništva značajno je zbog postojanja određenih etičkih i drugih normi u okviru svake religije, čiji se uticaj može ispoljavati u sferi demografskih procesa i obeležja.

Tabela 18

Broj dece prema školskoj spremi ispitanika (%)

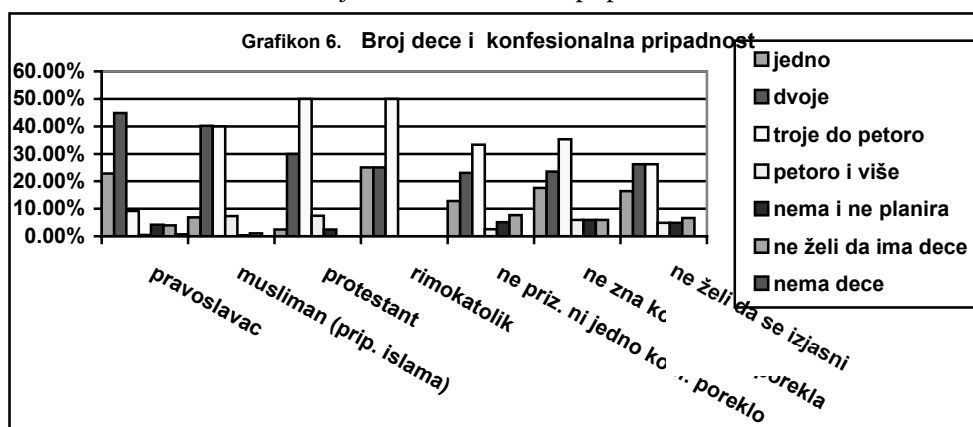
Školska prema	bez škole	nezavršena o.š.	osnovna škola	trogod. stručna škola	završena srednja škola	viša škola, fakultet ili akademija	Ukupno
Broj dec							
jedno	5,6	12,7	16,9	10,3	20,6	19,1	17,0
dvoje	23,6	30,9	43,1	54,0	42,8	43,8	41,4
troje do petoro	44,9	37,7	28,5	15,9	11,1	14,1	21,0
petoro i više	23,6	6,4	1,8	2,4	0,8	0,7	3,0
nema i ne planira da ih ima	/	1,5	0,8	4,0	5,7	2,8	3,1
ne želi da ima decu	/	2,9	1,5	1,6	4,0	5,7	3,2
nema dece	/	1,0	0,3	0,8	0,2	1,1	0,5
ni jedno, ali planira jedno	/	2,9	2,8	2,4	2,0	2,8	2,4
ni jedno, ali planira dvoje	1,1	3,4	3,3	6,3	9,5	4,9	5,9
ni jedno, ali planira troje	/	/	0,8	1,6	2,5	4,9	2,0
ni jedno, ali planira četvoro	1,1	0,5	/	/	0,7	/	0,4
ni jedno, ali planira petoro	/	/	0,3	0,8	0,2	/	0,2
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Chi-Square Tests – 384,753; df = 55; p = 0,000

Normativni standardi postavljeni od strane konfesionalnih zajednica mogu da utiču na način života članova, tako da se u sferi reprodukcije ispoljavaju u vidu podržavanja ili sankcionisanja određenog oblika reproduktivnog ponašanja.

Grafikon 6

Broj dece i konfesionalna pripadnost

Ukoliko se reproduktivno ponašanje sagleda u sklopu odnosa pojedinaca prema religiji i njihove konfesionalne pripadnosti dobija se karakteristična distribucija podataka koji pokazuju da su muslimani (pripadnici islama) i protestanti usvojili visoke reproduktivne norme koje se izražavaju kroz veći broj rođene dece. Naime, za muslimane je modalni tip reprodukcije *dvoje* i *troje do petoro dece* sa skoro jednakim procentualnim učešćem (40,2%:40,0%), dok je kod protestantata dominantno prisustvo modaliteta *troje do petoro dece* (polovina ispitanika ovog konfesionalnog porekla). Kod rimokatolika je takođe ovaj modalitet, u odnosu na druge, prihvaćen u najvećem broju (50,0%), mada je izraženo i prisustvo onih sa jednim detetom (25%). Da su brakovi muslimana i protestanata najplodniji pokazuje i prisustvo modaliteta *petoro i više dece* (7,3% i 7,5%), a odsustvo modaliteta *nema dece* i najmanjeg prisustva, u odnosu na druge konfesije, modaliteta *ne želi da ima decu* i modaliteta *nema i ne planira da ih ima*.

Tabela 19

Broj dece prema konfesionalnom opredeljenju ispitanika (%)

Konfesionalno opredeljenje	pravoslavac	musliman (pripad. islama)	protestant	rimokatolik	ne priznaje ni jedno konf. poreklo	ne zna kog je konfesionalnog porekla	ne želi da se izjasni
Broj dece							
jedno	22,8	6,9	2,5	25,0	12,8	17,6	16,4
dvoje	44,9	40,2	30,0	25,0	23,1	23,5	26,2
troje do petoro	9,2	40,0	50,0	50,0	33,3	35,3	26,2
petoro i više	0,5	7,3	7,5	/	2,6	5,9	4,9
nema i ne planira da ih ima	4,2	0,4	2,5	/	5,1	5,9	4,9
ne želi da ima decu	4,0	1,0	/	/	7,7	5,9	6,6
nema dece	0,7		/	/		/	/
ni jedno, ali planira jedno	3,5	0,2	/	/	5,1	/	1,6
ni jedno, ali planira dvoje	7,1	3,1	7,5	/	5,1	/	9,8
ni jedno, ali planira troje	2,7	0,2	/		5,1	5,9	3,3
ni jedno, ali planira četvoro	0,3	0,6	/	/	/	/	/
ni jedno, ali planira petoro	0,2	0,2	/	/	/	/	/
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Chi-Square Tests – 483,901; df = 99; p = 0,000

Prihvatanje niskih reproduktivnih normi vezuje se za pravoslavce, one koji ne priznaju ni jedno konfesionalno poreklo, ne znaju kog su konfesionalnog porekla ili ne žele da se izjasne. Za pravoslavce je tako reproduktivni modalni tip – *dvoje dece* (44,9%), koji je i najzastupljeniji u odnosu na ostale konfesije. Za njih je karakteristično najmanje prisustvo većeg broja dece (troje do petoro i petoro i više) u odnosu na ostale konfesije, kao i porast broja onih koji nemaju, ne planiraju ili ne žele da imaju decu.

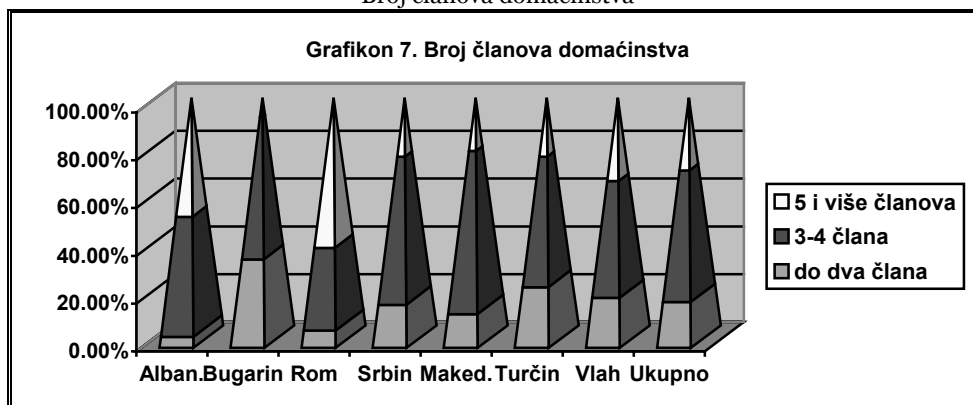
Trećina ispitanika koji ne priznaju ni jedno konfesionalno poreklo, ne znaju kog su konfesionalnog porekla ili ne žele da se izjasne ima *troje do petoro dece*, ali nije mali broj onih koji imaju *dvoje* (23,1%: 23,5%: 26,2%) ili *jedno dete* (12,8%: 17,6%: 16,4%). Za ovu grupu ispitanika je karakterističan porast broja (najveće procentualno učešće u odnosu na ostale grupe) onih koji *ne žele da imaju decu i ne planiraju da ih imaju*. U tom smislu, može se pretpostaviti da je značajan uticaj religioznosti ili konfesionalne opredeljenosti na reproduktivno ponašanje pojedinca kojim se podstiče, opravdava i visoko vrednuje od strane zajednice rađanje većeg broja dece. S druge strane, nereligioznost i konfesionalna neopredeljenost ostavlja pojedincu "slobodu" da sam odlučuje o potomstvu, u skladu sa prihvaćenim sistemom vrednosti, pri čemu je svesno odustajanje od roditeljstva njegov odgovor na nezaiteresovanost i odsustvo stimulativnih impulsa društvene zajednice da se njegove odluke promene.

Moralni kodeksi i religijske norme, vezane za sklapanje bračne zajednice, broj dece, kontrolu rađanja, bitno utiču na reprodukciju pojedinih etničkih grupa. Međutim, ovakvo stanje u oblasti biološke reprodukcije rađaće ne samo "demografske probleme", jer će, na jednoj strani značiti, povećanje stanovništva iznad granica biološkog obnavljanja, odnosno porast, dok je na drugoj strani, i samo obnavljanje stanovništva, odnosno prosta reprodukcija stanovništva, već danas, dovedena u pitanje.

Domaćinstvo, porodica i mešoviti brak. Promene u reprodukciji stanovništva, fertilitetu, nupcijalitetu i divorcijalitetu, u zavisnosti od dostignutog nivoa ekonomskog razvoja, imale su presudni uticaj na strukturu porodičnog domaćinstva. Strukturalni preobražaj domaćinstva može se preciznije pratiti kroz analizu distribucije domaćinstava po broju članova. Naime, proces svodenja domaćinstva na užu porodicu pad fertiliteta ispoljili su se kroz povećanje udela domaćinstava sa četiri i manje članova i veliko smanjenje udela velikih rezidencijalnih zajednica. Da li postoje razlike u udelu različitih veličina domaćinstava u zavisnosti od nacionalne pripadnosti pokazaće sledeći podaci.

Grafikon 7

Broj članova domaćinstva

Po podacima prikazanim u Grafikonu 7. najzastupljeniji modalitet domaćinstva u istraživanjem obuhvaćenim zemljama Balkana (Srbija, Makedonija, Bugarska) je domaćinstvo sa 3-4 člana. Ukoliko se brojnost domaćinstava prati u zavisnosti od nacionalne pripadnosti ispitanika uočavaju se značajne razlike u vidu dominantnog prisustva domaćinstava koja broje do dva člana kod pripadnika bugarske nacionalnosti ili prisustva domaćinstava sa pet i više članova kod pripadnika romske nacionalnosti.

Tabela 20

Broj članova domaćinstva po nacionalnosti ispitanika

Broj članova domaćinstva	do dva člana		3-4 člana		5 i više članova		Ukupno	
	f	%	f	%	f	%	f	%
Nacionalnost								
Albanac	11	4,4	121	48,0	120	47,6	252	100,0
Bugarin	156	35,4	251	56,9	34	7,7	441	100,0
Rom	20	6,9	96	33,1	174	60,0	290	100,0
Srbin	66	17,2	227	59,3	90	23,5	383	100,0
Makedonac	30	13,5	145	65,3	47	21,2	222	100,0
Turčin	28	24,3	60	52,2	27	23,5	115	100,0
Vlah	9	20,0	21	46,7	15	33,3	45	100,0
Ukupno	320	18,3	921	52,7	507	29,0	1748	100,0

Chi-Square Tests - 362,086, p=0,000

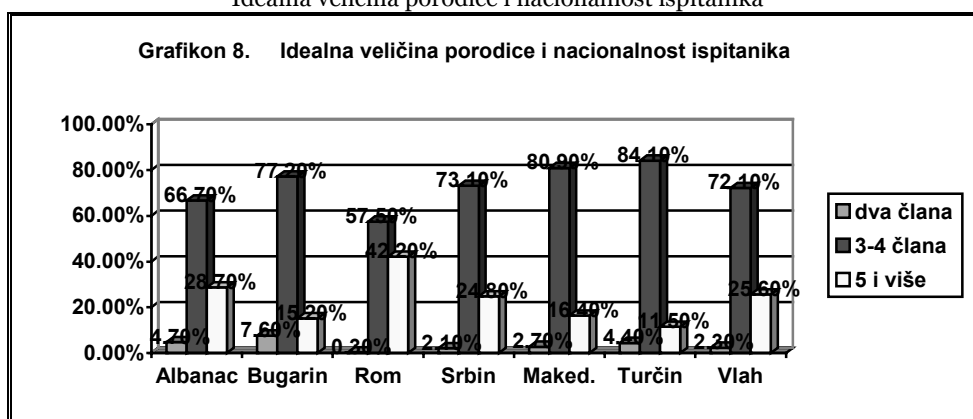
Prikazani podaci u Tabeli 20. takođe pokazuju da je preovlađujući tip domaćinstva sa 3-4 člana kod svih istraživanih nacionalnosti, izuzev romske. Naime, samo kod njih je preovlađujući tip domaćinstva sa pet i više članova, sa procentualnim učešćem od 60,0%. Domaćinstva koja broje do dva člana prisutna su sa 18,3%, odnosno svako peto domaćinstvo u istraživanjem obuhvaćenim zemljama Balkana. Skoro svako šesto srpsko domaćinstvo, odnosno 17,2% domaćinstava Srba ima do dva člana, dok je najmanja zastupljenost ovih domaćinstava kod Albanaca 4,4% i Roma, svega 6,9%.

Na osnovu prikupljenih parametara koji mogu poslužiti kao analitička osnova za praćenje promena u domaćinstvu i porodici, može se zaključiti da se preobražaj odvija u pravcu porasta domaćinstava sa 3-4 člana, u kojima najčešće žive roditelji sa decom ili jedan roditelj sa neudatom/neoženjenom decom. Takođe, ne treba zanemariti značajno učešće domaćinstava sa pet i više članova, naročito kod Roma i Albanaca, koji su zadržali tradicionalne reproduktivne norme koje pretpostavljaju rađanje većeg broja dece. Za razliku od njih, za Bugare, Vlahe i Srbe karakteristično prihvatanje savremenih reproduktivnih normi stvara "probleme", nemogućnost tkz. zamene generacija i biološkog obnavljanja.

U sklopu istraživanja i proučavanja reprodukcije stanovništva balkanskih zemalja, kao njenih osobnosti i razlika u zavisnosti od etničke pripadnosti, mogu se analizirati i stavovi ispitanika o optimalnoj, "idealnoj" veličini porodice. U tom smislu, u skladu sa prihvaćenim sistemom vrednosti i normama, materijalnim, obrazovnim i porodičnim statusom, pojedinci stvaraju sliku "idealne porodice" koja će se najpre ogledati u njenoj veličini, odnosno, broju članova.

Grafikon 8

Idealna veličina porodice i nacionalnost ispitanika

Chi-Square Tests – 114,804; df = 12; p = 0,000

Optimalna, “idealna” veličina porodice po učestalosti odgovora ispitanika je 3-4 člana, s tim što se najveći procenat ispitanika Turčina (84,1%), a najmanji procenat Roma (57,5%) opredelio za ovaj modalitet željene veličine porodice. Posmatrajući učestalost stvarnog (domaćinstva)¹⁹ i optimalnog broja članova (porodice) može se uočiti sledeće. Dominantni oblik veličine istraživanih domaćinstava je 3-4 člana, a takođe se porodica sa 3-4 člana javlja kao optimum u najvećem broju ispitanih slučajeva. Najveći procenat ispitanika Roma u odnosu na pripadnike drugih nacionalnosti smatra “idealnom” porodicu sa pet i više članova što odgovara stvarnom stanju u domaćinstvima Roma (60,0% Roma živi u domaćinstvima sa pet i više članova).

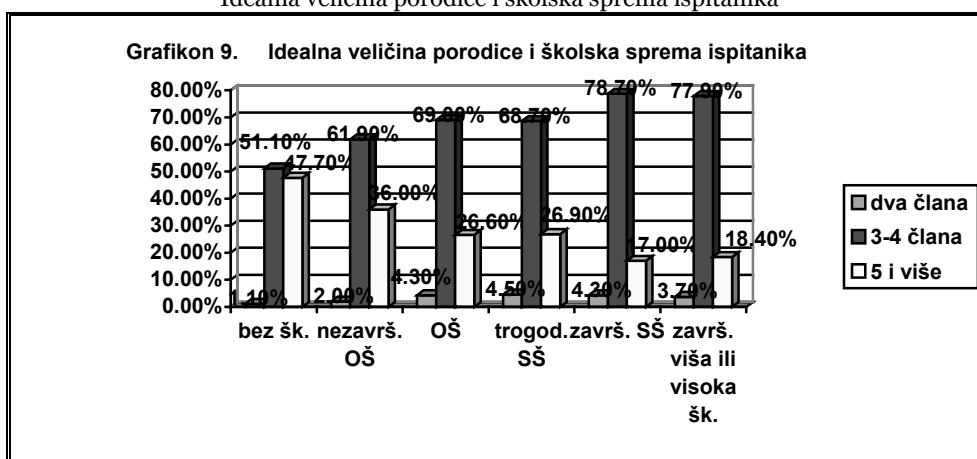
Primetno mali broj ispitanika svih nacionalnosti smatra idealnom porodicu koja ima dva člana. Znatno manji broj ispitanika (naročito Bugara, gde je odnos stvarnog i “idealnog” 35,4% : 7,6%, Turčina 24,3% : 4,4% i Srba 17,2% : 2,1%) se opredeljuje za optimum od dva člana u odnosu na stvarnu strukturu njihovih domaćinstava, sem Albanaca kod kojih je u većem procentu željena veličina porodice od dva člana (4,7%) u odnosu na stvarni broj članova domaćinstva (4,4%).

Obrazovanje se često povezuje sa reprodukcijom stanovništva (osnovni pravac veze: viša školska sprema – manji broj dece, niža reprodukcija), najpre preko braka (koji školovaniji sklapaju kasnije, a ponekad i ne sklapaju uopšte), zatim preko razlika u urbanizovanosti stanovništva sa određenim stepenom školske sprema, kao i veze: školska sprema – zanimanje, i sa njima povezanim materijalnim standardom i načinom života. Školska sprema pojedinca deluje na sistem vrednosti i životne ciljeve koji utiču na reproduktivno ponašanje. Kako razlike u školovanosti ispitanika utiču na njihove stavove o idealnoj veličini porodice?

¹⁹ S obzirom da u Upitniku nije postavljeno pitanje o broju članova porodice, već domaćinstva (radi se o zajednicama koje su slične, ali ne i identične), uz pomoć raspoloživih podataka, doći će se posredno do zaključaka.

Grafikon 9

Idealna veličina porodice i školska sprema ispitanika

Chi-Square Tests – 69,319; df = 10; p = 0,000

Podaci pokazuju da “idealnom”, optimalnom veličinom porodice, od dva člana, smatra mali broj ispitanika, dok je nešto “zapaženije prisustvo” ovog modaliteta kod ispitanika sa trogodišnjom srednjom školom (4,5%). Porodica sa 3-4 člana je “najprihvatljiviji model” za ispitanike sa završenom srednjom školom (78,7%), zatim za one sa završenom višom školom ili fakultetom (77,9%), kao i za ispitanike sa osnovnom školom (69,0%). Porodica koja broji pet i više članova je češće prihvaćen “porodični model” kod ispitanika bez školske spreme (47,7%) i ispitanika sa nezavršenom osnovnom školom (36,0%) u odnosu na ostale ispitanike.

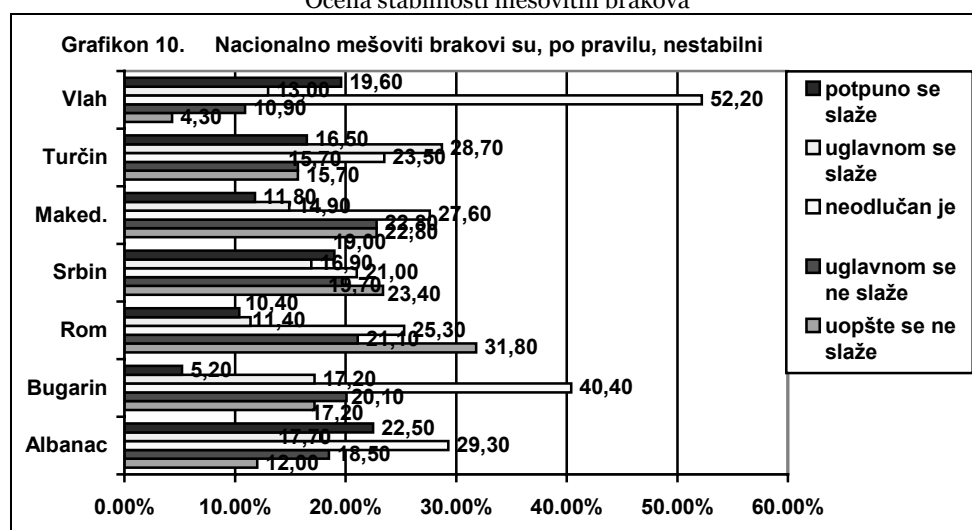
Uticaj školovanosti na stavove ispitanika o optimalnoj veličini porodice je očigledan, jer je došlo do podele ispitanika na dve grupe: one koji su školovaniji i koji smatraju “idealnom” porodicu sa manjim brojem članova (3-4) i one bez školske spreme i sa nezavršenom osnovnom školom koji “idealnom” smatraju porodicu sa pet i više članova.

Pored ranije uočene negativne veze između školovanosti ispitanika i broja rođene dece, i sada utvrđene (statistički značajne) veze između stavova ispitanika o “idealnoj” veličini porodice i stepena školske spreme, može se konstatovati zavisnost reprodukcije stanovništva od kompleksa činilaca među kojima je obrazovanje (školovanje) jedan od najvažnijih.

S obzirom na uočene determinante reprodukcije stanovništva (mesto stanovanja, materijalni status, obrazovanje, konfesionalna i etnička pripadnost), a radi potpunijeg razumevanja kvaliteta međuetničkih odnosa biće sagledana učestalost sklapanja mešovitih brakova, kao i stavovi pripadnika različitih nacionalnosti o stabilnosti/nestabilnosti mešovitih brakova. Analiza stavova istraživanjem obuhvaćene populacije može da ukaže koliko su ostvarljivi mogući putevi zajedničkog života pripadnika različitih etničkih grupa kako u porodici, tako i u zajedničkoj državi ili u regionu.

Grafikon 10

Ocena stabilnosti mešovitih brakova

Sklapanje etnički mešoviti brakova jeste jedan od najznačajnijih indikatora kvaliteta međuetničkih odnosa u društvu. Brakovi heterogeni po društvenim osobinama supružnika smatraju se značajnim životnim pokazateljem položaja i ugleda pojedinih delova društva, pokazateljem otvorenosti društva, najčešće u vidu činjeničkog stanja (učestem nacionalno heterogenih brakova u ukupnom broju brakova), ali i u vidu rezultata istraživanja “socijalne distance” preko stavova i mišljenja. Ispitivanja ove pojave u našoj literaturi, uz ispitivanje stabilnosti homogenih i heterogenih brakova, najčešće su se oslanjala na podatke o sklopljenim i razvedenim brakovima, ređe na ispitivanju stanja, najređe na ispitivanju procesa. Takvo je ispitivanje moguće samo u godinama popisa stanovništva, kada je i društveni kontekst u kome se procesi događaju poznat.

Na osnovu podataka prikazanih u Grafikonu 10. mogu se izdvojiti pripadnici nacionalnosti koji smatraju da nacionalno mešoviti brakovi nemaju “budućnost” s obzirom da su po njihovom mišljenju, ovi brakovi nestabilni. U tom smislu, Albanci (22,5%), Vlasi (19,6%), Srbi (19,0%) i Turci (16,5%) se u potpunosti slažu da su nacionalno mešoviti brakovi nestabilni. S druge strane, sa potpuno različitom vrednosnom orijentacijom, ocenama i odnosu prema mešovitim brakovima su Romi (31,8%), Makedonci (22,8%) i Bugari (17,2%), koji se ne slažu (uopšte) da su mešoviti brakovi nestabilni. Interesantan je podatak da je veći deo ispitanih Srba (23,4%) odgovorio da se uopšte ili uglavnom (19,7%) ne slaže sa tim da su nacionalno mešoviti brakovi nestabilni, što je znatno veći broj u odnosu na one koji su sa negativnim odnosom prema sklapanju nacionalno mešoviti brakova.

Podaci o učestalosti sklapanja nacionalno mešoviti brakova, kao i o odnosu pripadnika pojedinih nacionalnosti prema ovom procesu, mogu da ukažu ne samo na “socijalnu distancu” prema “drugacijem”, već i na

društveno-ekonomski okvir i psihološku i moralnu "klimu" konkretne države. Najčešće, u uslovima društveno-ekonomske krize, nezaposlenosti i političke nestabilnosti, traži se "krivac" i pronalazi "opravdanje" u načinu života, konfesionalnom opredeljenju, političkom usmerenju ili reprodukciji stanovništva. Na taj način se različitost, multietničnost i heterogenost smatraju ne prednošću, već nedostatkom. U tom smislu i stavovi o sklapanju etnički heterogenih brakova pokazuju kakva je moguća budućnost ovog procesa, da li će se povećavati ili smanjivati intenzitet sklapanja ovakvih brakova. Sklapanje mešovitih brakova može da podstiče ili smanjuje reprodukciju, jer je poznata pojava diferencirane reprodukcije kod pripadnika pojedinih nacionalnosti, odnosno konfesija. Tako da, iako žive na istoj teritoriji, pod istim državnim uređenjem, približno istim društveno-ekonomskim okolnostima, delovanje istih društveno-ekonomskih činilaca se ne odražava istovetno na pripadnike raznih nacionalnosti (pripadnici islamske veroispovesti u odnosu na pripadnike ostalih konfesija).

Učestalost sklapanja etnički heterogenih brakova zavisi od stepena razuđenosti etničke strukture stanovništva, ali i od kvaliteta međuetničkih odnosa. Tako, na primer, na Kosovu i Metohiji je etnička homogamija brakova kod Srba veoma visoka (sa tendencijom povećanja od 88% u 1971. godini na 95% u 1993. godini), viša nego u Vojvodini (oko 85%), iako je brojnost srpske populacije višestruko manja (sa tendencijom daljeg smanjenja); uslovljena je nepovoljnim međuetničkim odnosima (Petrović, 1997: 265). Kontinuirana tendencija pada udela mešovitih brakova specifična je karakteristika područja Kosova i Metohije koja postaje izraženija nakon sedamdesetih godina, kada je njihov udeo sa oko 10% pao na samo 5% etnički mešovitih brakova u 1993. godini. Sklapanje mešovitih brakova zavisi i od brojnosti pojedinih etničkih grupa, tako da manje grupe najčešće sklapaju brak sa grupom koja je dominantna na datom prostoru. "Realna je pretpostavka da je udeo etnički homogenih brakova viši kod etnički brojnijih grupa a da su manje grupe usled limitiranog broja u većoj meri izloženi sklapanju međuetničkih brakova" (Petrović, 1997: 267). Ukoliko se javljaju znatna odstupanja, ona ukazuju na postojanje većeg stepena zatvorenosti u datoj sredini, kao i na značaj kulturoloških i drugih činilaca prilikom donošenja odluka za sklapanje braka.

Podaci koji se odnose na centralnu Srbiju pokazuju da postoji visok udeo etnički homogenih brakova, iznad 90%, kod Srba, Muslimana, Roma i Albanaca, dok je najveća etnička heterogamija prisutna kod Crnogoraca (udeo homogenih brakova ne prelazi 20%), kao i Jugoslovena kod kojih je tokom vremena došlo do porasta etničke heterogamije (sa oko 30% u pedesetim do 50% u 1993. godini).

Suprotno očekivanjima, da će na Kosovu i Metohiji, usled manje brojnosti pojedinih etničkih grupa, biti veći stepen etničke heterogamije, dešava se suprotno: da su, pored najbrojnije etničke grupe (Albanci), sa visokim stepenom etničke homogamije i Srbi, Romi i Muslimani koji tokom vremena konstantno raste. Dakle, pored kontinuiranog opadanja brojnosti Srba na Kosovu dolazi do porasta udela etnički homogenih brakova. Kod

Crnogoraca je najmanji udeo homogenih brakova na ovom području, ali je ipak znatno viši od udela u Centralnoj Srbiji i Vojvodini.

Tabela 21

Udeo etnički homogenih brakova u centralnoj Srbiji, Kosovu i Metohiji i Vojvodini

Godina	1971.			1981.			1991.			1993.		
	C Srbija	KiM	Vojv.	C Srbija	KiM	Vojv.	C Srbija	KiM	Vojv.	C Srbija	KiM	Vojv.
Ukupno	92,0	90,0	74,0	90,0	92,0	71,0	88,0	93,0	71,0	90,0	95,0	73,0
Srbi	96,0	89,5	84,5	95,0	91,5	82,0	88,0	92,0	81,0	90,0	93,0	85,0
Crnogorci	18,0	51,0	36,0	18,5	43,5	34,0	14,5	51,0	28,0	17,5	48,0	31,0
Jugosloveni	72,5	/	67,5	66,0	/	62,5	62,0	/	52,5	51,0	/	54,0
Albanci	88,0	97,0	/	90,5	97,5	/	95,0	97,0	/	96,0	98,0	/
Muslimani	90,5	72,5	/	91,0	82,5	/	90,0	90,0	/	91,0	89,0	/
Romi	90,5	90,0	77,0	90,5	96,0	88,0	84,5	95,0	86,0	83,5	96,5	64,0
Mađari	/	/	76,5	/	/	74,0	/	/	76,5	/	/	75,0
Rumuni	/	/	73,5	/	/	61,0	/	/	67,5	/	/	82,0
Slovaci	/	/	73,5	/	/	68,5	/	/	69,5	/	/	74,5
Hrvati	/	/	43,0	/	/	42,0	/	/	38,5	/	/	35,5

Izvor: Podaci Zavoda za statistiku i Petrović, M. (1997: 268-269)

U Vojvodini se, shodno učešću pojedinih etničkih grupa u strukturi stanovništva, očekuje najveći stepen sklapanja mešovitih brakova. Srbi i Mađari kao najbrojnije etničke grupe imaju najviše etnički homogenih brakova, ali se i kod Rumuna i Slovaka, iako spadaju u najmanje etničke grupe, javlja tendencija porasta etnički homogenih brakova. Romi takođe imaju visok udeo etnički homogenih brakova, ali sa izvesnim padom od 1991. godine. Crnogorci, i na ovom području, imaju visok udeo međuetničkih brakova koji raste do 1991. godine, a zatim lagano opada. Viši udeo međuetničkih brakova imaju i Jugosloveni i Hrvati, iako ne spadaju u najmanje etničke grupe na ovom području, kod kojih je primetna tendencija porasta međuetničkih brakova (Hrvata 64,5% i Jugoslovena 46% 1993. godine).

Analiza podataka o sklapanju etnički mešovitih brakova na primeru Republike Srbije pokazala je da učestalost sklapanja zavisi kako od nacionalne strukture, tako i od osobenosti sociokulturnih obeležja, kao i ponašanja pojedinih etničkih grupa. U tom smislu, najveći stepen etnički heterogenih brakova u Vojvodini određen je visokim stepenom razuđenosti etničke strukture, mada se i ovde javlja tendencija ka bračnoj homogamiji. Međutim, razlike u udelu etnički mešovitih brakova na Kosovu i Metohiji i centralne Srbije objašnjavaju se višim nivoom zatvorenosti etničkih grupa, bez obzira na njihove strukturalne karakteristike. Naglašena težnja ka etničkoj homogamiji prisutna je kod svih etničkih grupa, tako da njihovo ponašanje i odnos prema pripadnicima drugih etničkih grupa, kao i stavovi o stabilnosti/nestabilnosti etnički mešovitih brakova, doprinose razumevanju sadašnjeg stanja međuetničkih odnosa ali i predviđanju etničke budućnosti i kvaliteta budućih međuetničkih odnosa.

Zaključna razmatranja

Istraživanje i izučavanje razvitka stanovništva i realno sagledavanje značaja demografskog faktora u sklopu opšteg društvenog i privrednog razvoja date zemlje postavlja se i tretira kao jedno od neophodnih i prioriternih državnih pitanja najvišeg moralnog ranga i od opštenacionalne važnosti. Takav pristup je neophodan zato što je na prostorima Balkana prisutan proces ekstremno različitog razvoja stanovništva koji kao krajnji ishod može imati, ne dalekoj budućnosti, izjednačavanje ili brojno prevazilaženje pojedinih naroda od strane nacionalnih manjina.

1. Demografski preobražaj stanovništva kao kompleksan proces zahvata promene u kretanju demografskih komponenata, ali i promene u socijalnoj sredini. Ne radi se samo o kvantitativnoj promeni demografskih parametara, već i o kvalitativnim promenama parametara vezanih za reprodukciju stanovništva. Pored promena u nivou fertiliteta i mortaliteta, izraženih u njihovom numeričkom odnosu, dolazi do preobražaja reprodukcije i struktura stanovništva, do kvalitativno nove demografske situacije.

2. Demografske promene su sastavni deo dubljih društveno-ekonomskih promena kroz koje su prolazile države Balkana tokom poslednjih decenija XX veka. Ekonomska kriza i politička tranzicija, uticale su na kretanje i strukturu stanovništva, tako da je demografska tranzicija imala drugačije karakteristike na ovom području u odnosu na neke zemlje zapadne Evrope.

3. Balkanske zemlje zahvataju prostor jugoistočne Evrope, tako da sa 68 miliona stanovnika predstavljaju mesto susreta različitih civilizacija, religija i kultura. Prostor Balkana odlikuje multinacionalnost, multikonfesionalnost i multikulturalnost. Nastanjuju ga različite etničke (Grci, Srbi, Crnogorci, Hrvati, Makedonci, Mađari, Rumuni, Bugari, Albanci, Romi, Turci) i brojne konfesionalne grupe (pravoslavci, katolici, muslimani).

4. Društvena, kulturna, konfesionalna raznolikost Balkana odrazila se i na demografska kretanja u poslednjih pedesetak godina: diferenciraju se dve grupe zemalja s obzirom na demografske karakteristike i tendencije u kretanju stanovništva. Na jednoj strani su Albanija, Makedonija i Bosna i Hercegovina sa pozitivnim prirodnim priraštajem, a na drugoj sve ostale zemlje Balkana u kojima je prirodni priraštaj negativan (osim SR Jugoslavije koja je zbog stanovništva Kosova imala pozitivan, ali veoma niski prirodni priraštaj). Stope smrtnosti odojčadi znatno su smanjene, mada su još uvek visoke u Rumuniji, Albaniji i Makedoniji. Stope nupcijaliteta smanjuju se u svim zemljama Balkana (u periodu 1951-1999), tako da su u nekim, čak, vrednosti prepolovljene (Sloveniji, Hrvatskoj, SR Jugoslaviji, Bosni i Hercegovini). Kretanje stopa divorcijaliteta nije jednosmerno, kao kod stopa nupcijaliteta, naprotiv, dok ove stope u pojedinim zemljama pokazuju tendenciju povećanja (Bugarskoj, Rumuniji, Hrvatskoj, Sloveniji) u ostalim zemljama je prisutno opadanje stopa divorcijaliteta (Albaniji, SR Jugoslaviji, Bosni i Hercegovini, Makedoniji).

5. Opadanje stopa ukupnog fertiliteta prisutno je u svim balkanskim zemljama (1970-2003. godine), mada sa značajnim razlikama u intenzitetu smanjenja. Dok su u pojedinim zemljama stope ukupnog fertiliteta prepolovljene: u Bugarskoj i Rumuniji, u nekim od njih je došlo do većeg smanjenja: u Albaniji i Bosni i Hercegovini ili manjeg smanjenja: u Makedoniji, Grčkoj, SR Jugoslaviji i Sloveniji. Bez obzira na veliko smanjenje, stopa ukupnog fertiliteta u Albaniji je još uvek najviša u odnosu na ostale zemlje Balkana i jedino je u njoj, na početku XXI veka, iznad praga generacijskog obnavljanja stanovništva.

6. U balkanskim zemljama tokom pedesetogodišnjeg perioda prisutna je tendencija intenzivnog smanjenja procentualnog učešća mladog stanovništva (starosna grupa 0-14 godine), a povećanja broja stanovnika koji pripadaju starosnim grupama 15-64 godine i 65 i više godina. Postoje značajne razlike u procentualnom udelu pojedinih starosnih grupa u zemljama Balkana. Dok je najmlađe stanovništvo pedesetih godina XIX veka činilo više od trećine ukupnog stanovništva većine balkanskih zemalja, na početku XX veka ono čini šestinu ukupnog stanovništva. Izdvajaju se zemlje u kojima ima najviše mladog stanovništva do 14 godina (Albanija i Makedonija), odnosno starog stanovništva – 65 i više godina (Grčka i Bugarska). U skladu sa distribucijom stanovništva po starosnim grupama, većeg prisustva starog u odnosu na mlado stanovništvo u pojedinim zemljama (najpre u Grčkoj i Bugarskoj, a potom u Sloveniji, Hrvatskoj, Rumuniji i Jugoslaviji), može se očekivati dalje povećanje mortaliteta, starenje stanovništva i nezavidna demografska budućnost ovih zemalja.

7. Analiza demografskih kretanja balkanskih zemalja pokazala je da je kod jedne grupe zemalja proces demografske tranzicije završen ili je pri kraju, dok je kod druge grupe u toku, u skladu sa sporijim tempom društvenog i ekonomskog preobražaja. Različiti modeli reprodukcije (tradicionalni i savremeni), prisutni su na području Balkana, tako da se balkanske zemlje suočavaju sa populacionim problemima, nedovoljnim ili prekomernim rađanjima. Etničke grupe se razlikuju po kulturnim standardima, verskoj pripadnosti, ekonomskoj aktivnosti, diferencijalnom fertilitetu, koji dovodi do brzih promena u etničkom sastavu stanovništva.

8. Analiza etničkih struktura stanovništva balkanskih država pokazuje da je heterogenost njihovo osnovno obeležje. S obzirom na procentualni udeo etničkih manjina u ukupnom stanovništvu, odnosno prema stepenu homogenosti/heterogenosti, balkanske zemlje se mogu svrstati u tri grupe. Prvu grupu čine države u kojima je manjinsko stanovništvo u ukupnom zastupljeno do 10%; takve zemlje su Albanija (5,5%) i Grčka (7,2%). Drugu grupu čine države u kojima manjinsko stanovništvo zastupljeno do 20%; njima pripadaju Rumunija (10,6%) i Bugarska (14,4%). Treću grupu čine balkanske zemlje čija je *etnička struktura heterogena*, imaju više od 20% manjinskog stanovništva: Makedonija (33,5%) i SR Jugoslavija (32,4%). Pripadnici etničkih manjina sa skoro 8,6 miliona čine 15,1% ukupnog stanovništva Balkana (bez podataka za Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku i ostale balkanske zemlje). Političke promene

devedesetih godina utiicale su da veliki broj lica promeni status, odnosno da od državljana postane etnička manjina koja živi van svoje matične države.

9. Promene na etničkoj slici balkanskih zemalja dvehiljaditih u odnosu na prethodni period devedesetih ispoljavaju se u vidu povećanja/smanjenja stepena homogenosti pojedinih zemalja. Porast procentualnog udela većinskog naroda u ukupnom stanovništvu zabeležen je u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Albaniji, Grčkoj i Rumuniji, dok je do smanjenja većinskog naroda došlo u Makedoniji, Bugarskoj i Sloveniji. U Hrvatskoj je prisutno najveće povećanje, jer su Hrvati u 1991. godini činili 78,1% ukupnog stanovništva Hrvatske, a već 2001. godine 89,6%. Nasuprot povećanju Hrvata, došlo je do velikog smanjenja učešća Srba u Hrvatskoj, sa 12,2% na 4,5%; skoro za tri puta. Nasuprot povećanju u sopstvenoj državi, zabeleženo je smanjenje procentualnog udela Hrvata u Bosni i Hercegovini, sa 17,0% na 14,3% u 2001. godini. U Makedoniji je prisutna tendencija opadanja procentualnog učešća Makedonaca, kao i Srba, dok je uočljiva porast Albanaca i Roma.

10. Analiza stopa fertiliteta pokazala je značajne razlike u fertilitetu u zavisnosti od etničke pripadnosti. Na primeru Jugoslavije (podaci se odnose na period: 1961, 1981, 1991. godina) mogu se pronaći sva obeležja dihotomnog modela reprodukcije; kod svih starosnih kohorti žena koje su izašle iz reproduktivnog perioda izdvojile su se dve grupe: etničke grupe sa višim nivoom plodnosti i etničke grupe koje karakteriše niža plodnost. Tako žene albanske, muslimanske i romske nacionalnosti naglašeno imaju više kumulativne stope fertiliteta u odnosu na Srkinje, Crnogorke, Jugoslovenke, Mađarice, Rumunke, Slovakinke i Hrvatice, što pokazuje da diferencijalni fertilitet ima manje regionalno-ekonomsku, a više etničku zakonomernost.

11. Konstantna ekonomska kriza tokom poslednjih 10-15 godina, koja je u pojedinim periodima dobijala alarmantne dimenzije, bila je uzrok orijentacije jednog dela, posebno mladog i obrazovanog, stanovništva da napusti zemlju. Ekonomsku i političku krizu je bilo teško kontrolisati, pa je stanovništvo Balkana sve više migriralo. Migracije su, izazvane političkim i ekonomskim (ne)prilikama, kao rezultat imale odlazak manjinskog stanovništva u zemlju maticu i naseljavanje tih prostora većinskim stanovništvom. Migracije su uzele maha, tako da je pravac kretanja jednog dela stanovništva iz balkanskih zemalja usmeren ka zemljama zapadne Evrope, ka Americi, Australiji, Kanadi, Novom Zelandu. Pored toga, neke balkanske zemlje primile su povratnike, izbeglice, pripadnike nacionalnih manjina, emigrante iz slabije razvijenih krajeva i zemalja koji nisu uspeli da se domognu Zapada, pa im je neka od zemalja Balkana samo "prelazna faza" u kretanju.

12. Vreme sklapanja braka je važna determinanta fertiliteta. U Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj najčešće se brak sklapa u starosnoj grupi 19-25 godina, mada postoje razlike među pripadnicima pojedinih nacionalnosti. Kod Roma je najzastupljenije sklapanje braka u starosnom uzrastu 16-18 godina i sklapanje braka pre navršenih 15 godina. Kod brakova sklopljenih u

mlađim godinama, fertilno razdoblje u braku je duže, tako da postoje uslovi za veći broj rođenja, pa je u takvim brakovima broj rođene dece veći nego u brakovima sklopljenim u kasnijim godinama. Može se očekivati da će brakovi Roma, koji se sklapaju početkom fertilnog perioda (15 godina) biti i najplodniji. Učestalost sklapanja braka u starijim godinama pokazuje karakterističnu distribuciju s obzirom na nacionalnost. Kod Bugara i Srba je sklapanje braka sa 26-30 godina najviše zastupljeno u odnosu na ostale etničke grupe, dok je kod Roma i Turaka najmanja učestalost sklapanja braka u ovoj starosnoj grupi. Potvrđeno je postojanje značajne veze među obeležjima nacionalnost i starost prilikom sklapanja braka, odnosno da vreme sklapanja braka zavisi od nacionalne pripadnosti pojedinca. "Optimalna starost" za sklapanje braka pomera se naviše. Promene na planu sklapanja braka u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj posledice su egzistencijalnih teškoća sa kojima se susreću pojedinci u društvenom okruženju. Da je ova konstatacija tačna potvrđuju podaci po kojima je u Srbiji i Makedoniji došlo do najvećeg smanjenja broja zaključenih brakova tokom osamdesetih i devedesetih godina, u periodu društvene i ekonomske tranzicije na ovim prostorima.

13. Prihvaćena su dva modela reproduktivnog ponašanja (dihotomni reproduktivni model), pri čemu se jasno izdvajaju: (1) nacionalnosti sa većim brojem rođene dece (troje i više) i malim prisustvom negativnih stavova prema rađanju dece i (2) nacionalnosti čija je osobenost niža plodnost, odnosno manji broj rođene dece i stavovi tipa – ne želi da ima decu i ne planira da ih ima. *Modalni tip Albanaca je troje do petoro dece*, mada ima i onih sa petoro i više dece. Među njima je mali broj onih koji ne žele da imaju decu. *Modalni tip Roma i Vlaha je takođe troje do petoro dece* uz veće učešće petoro i više dece u populaciji Roma. Malo je Roma koji ne žele da imaju decu, dok među Vlasima nema onih koji ne žele decu. *Za Turke, Srbe, Makedonce i Bugare, modalni tip je dvoje dece*, mada postoje značajne razlike među ovim populacijama. Značajno obeležje reproduktivnog ponašanja Bugara jeste učestalost jednog deteta koja je najviša u odnosu na ostale nacionalnosti. Najveće prisustvo modaliteta *ne želim da imam decu* je kod Bugara, dok je kod Makedonaca stav *nema i ne planira da ima decu* najzastupljeniji (svaki šesti Makedonac). Planovi za budućnost koji se tiču potomstva pokazuju karakterističnu distribuciju: *jedno dete planiraju* Vlasi i Bugari, *dvoje i troje* Srbi, *četvoro i petoro* Romi. Kod Bugara je došlo do najvećih promena u reproduktivnom ponašanju, jer najmanji broj rođene dece u odnosu na druge nacionalnosti i slabljenje reproduktivnih aspiracija stanovništva, pokazuju da će se tendencija smanjenja fertiliteta i dalje nastaviti, i da će neminovno doći do starenja stanovništva Bugarske. Ispoljene razlike u reproduktivnom ponašanju stanovništva pokazuju da će, zahvaljujući prihvaćenim visokim reproduktivnim normama, kod pojedinih nacionalnosti (Albanaca, Roma, Vlaha) doći do znatnog povećanja stanovništva u budućnosti. Na drugoj strani, zbog reproduktivnog ponašanja čija je osobenost rađanje jednog deteta ili dvoje dece (Bugari, Srbi, Makedonci), prosta reprodukcija je ozbiljno dovedena u pitanje.

14. Ono što se doskora podrazumevalo – da svi žele decu, više ne važi kao univerzalna istina. Voljno odricanje od roditeljstva više nije pojava marginalnih dimenzija. Izvesno je da postoji zajednički imenitelj između usvajanja zajednica alternativnih braku i voljnog odricanja od roditeljstva, odnosno nepostojanja želje niti motiva da se rodi bar jedno dete.

15. Prisutna je tendencija porasta broja jednorodenja sa pogoršavanjem materijalnog stanja porodice. Postoji tendencija porasta broja onih sa negativnim stavom prema reprodukciji, odnosno onih koji ne žele da imaju decu u zavisnosti od stepena pogoršavanja materijalnog stanja. Polazne pretpostavke o determinirajućem uticaju ekonomskih činilaca na reprodukciju su potvrđene, mada ne treba zanemariti ni podatke koji pokazuju da je veći broj rođene dece (troje do petoro) i u porodicama sa veoma lošim i nepodnošljivim materijalnim stanjem u odnosu na one sa relativno dobrim materijalnim stanjem. Reprodukcija je, ipak, rezultat spleta činilaca, ne samo onih ekonomske prirode, pa je treba sagledati u sklopu obrazovnih, kulturnih i drugih karakteristika pojedinaca.

16. Postoje razlike u reprodukciji stanovništva na nivou naselja, koje se ispoljavaju u vidu većeg prisustva porodica na selu sa *troje do petoro dece* i *petoro i više dece*, dok se u gradu javlja veći procenat roditelja sa jednim detetom i dvoje dece, kao i onih koji ne žele da imaju decu. Planiranje brojnijeg potomstva osobenost je stanovnika grada.

17. *Potvrđena je veza između stepena školske spreme ispitanika i broja dece*, jer ispitanici bez školske spreme, sa nezavršenom osnovnom i sa osnovnom školom u većem procentu imaju troje do petoro dece od ostalih ispitanika. Jedno dete najčešće imaju ispitanici sa završenom srednjom, višom i visokom školom. Među onima koji ne žele da imaju decu najviše je onih sa višom ili visokom školom. Znači, *sa povećanjem stepena školske spreme ispitanika smanjuje se broj dece, ali se povećava broj planirane dece*.

18. Normativni standardi postavljeni od strane konfesionalnih zajednica utiču na način života članova, tako da se u sferi reprodukcije ispoljavaju u vidu podržavanja ili sankcionisanja određenog oblika reproduktivnog ponašanja. Muslimani (pripadnici islama) i protestanti su usvojili visoke reproduktivne norme koje se izražavaju kroz veći broj rođene dece. Za muslimane je modalni tip reprodukcije *dvoje* i *troje do petoro dece*, dok je kod protestantata dominantno prisustvo modaliteta *troje do petoro dece*. Kod rimokatolika je takođe ovaj modalitet, u odnosu na druge, prihvaćen u najvećem broju, mada je izraženo i prisustvo onih sa jednim detetom. Da su brakovi muslimana i protestanata najplodniji pokazuje i prisustvo modaliteta *petoro i više dece*, a odsustvo modaliteta *nema dece* i najmanjeg prisustva, u odnosu na druge konfesije, modaliteta *ne želi da ima decu* i modaliteta *nema i ne planira da ih ima*. S druge strane, prihvatanje niskih reproduktivnih normi koje se izražavaju kroz manji broj rođenja i odsustva reproduktivnih želja i planova vezuje se za pravoslavce, one koji ne priznaju ni jedno konfesionalno poreklo, ne znaju kog su konfesionalnog porekla ili ne žele da se izjasne. Za pravoslavce je modalni tip reprodukcije –

dvoje dece, koji je i najzastupljeniji u odnosu na ostale konfesije. Za njih je karakteristično najmanje prisustvo većeg broja dece (troje do petoro i petoro i više) u odnosu na ostale konfesije, kao i porast broja onih koji nemaju, ne planiraju ili ne žele da imaju decu.

19. Moralni kodeksi i religijske norme, vezane za sklapanje bračne zajednice, broj dece, kontrolu rađanja, bitno utiču na reprodukciju pojedinih etničkih grupa. Ovakvo stanje u oblasti biološke reprodukcije rađaće ne samo demografske probleme, jer će, na jednoj strani značiti, povećanje stanovništva znatno iznad granica biološkog obnavljanja, dok je na drugoj strani, i samo obnavljanje stanovništva dovedeno u pitanje.

20. Najzastupljeniji modalitet domaćinstva u istraživanim zemljama Balkana je domaćinstvo sa 3-4 člana. Ovo je preovlađujući tip domaćinstva kod svih istraživanih nacionalnosti, izuzev romske. Samo kod Roma je preovlađujući tip domaćinstva sa *pet i više članova*. Skoro svako šesto srpsko domaćinstvo ima do dva člana, dok je najmanja zastupljenost ovih domaćinstava kod Albanaca i Roma. Preobražaj se odvija u pravcu porasta domaćinstava sa 3-4 člana, u kojima najčešće žive roditelji sa decom ili jedan roditelj sa neudatom/neoženjenom decom. Značajno je učešće domaćinstava sa pet i više članova, naročito kod Roma i Albanaca, koji su zadržali tradicionalne reproduktivne norme. Za razliku od njih, za Bugare, Vlahe i Srbe prihvatanje savremenih reproduktivnih normi stvara "probleme", nemogućnost zamene generacija i biološkog obnavljanja.

21. U skladu sa prihvaćenim sistemom vrednosti i normama, materijalnim, obrazovnim i porodičnim statusom, pojedinci stvaraju sliku "idealne porodice" koja će se najpre ogledati u njenoj veličini, odnosno, broju članova. Optimalna, "idealna" veličina porodice je 3-4 člana, s tim što se najviše Turčina, a najmanje Roma opredelio za ovaj modalitet željene veličine porodice. Najveći procenat ispitanika Roma u odnosu na pripadnike drugih nacionalnosti smatra "idealnom" porodicu sa pet i više članova što odgovara stvarnom stanju u domaćinstvima Roma (60,0% Roma živi u domaćinstvima sa pet i više članova). Mali broj ispitanika svih nacionalnosti smatra idealnom porodicu koja ima dva člana. Znatno manji broj ispitanika (naročito Bugara) se opredeljuje za optimum od dva člana u odnosu na stvarnu strukturu njihovih domaćinstava, sem Albanaca kod kojih je u većem procentu željena veličina porodice od dva člana u odnosu na stvarni broj članova domaćinstva.

23. Uticaj školovanosti na stavove ispitanika o optimalnoj veličini porodice je očigledan, jer je došlo do podele ispitanika na dve grupe: one koji su školovaniji i koji smatraju "idealnom" porodicu sa manjim brojem članova (3-4) i one bez školske spreme i sa nezavršenom osnovnom školom koji "idealnom" smatraju porodicu sa pet i više članova. Pored uočene negativne veze između školovanosti i broja rođene dece i utvrđene (statistički značajne) veze između stavova ispitanika o "idealnoj" veličini porodice i stepena školske spreme, može se konstatovati zavisnost reprodukcije stanovništva od kompleksa činilaca među kojima je obrazovanje (školovanje) jedan od najvažnijih.

24. Potpunije razumevanje kvaliteta međuetničkih odnosa omogućeno je sagledavanjem učestalosti sklapanja mešoviti brakova i preko stavova pripadnika različitih nacionalnosti o stabilnosti/nestabilnosti ovih brakova. Analiza stavova ukazuje na moguće puteve zajedničkog života pripadnika različitih etničkih grupa kako u porodici, tako i u zajedničkoj državi ili u regionu. Izdvajaju se pripadnici nacionalnosti koji smatraju da nacionalno mešoviti brakovi nemaju "budućnost" s obzirom da su, po njihovom mišljenju, ovi brakovi nestabilni (Albanci, Vlasi, Turci). S druge strane, sa potpuno različitom vrednosnom orijentacijom, ocenama i odnosu prema mešovitim brakovima su Romi, Makedonci i Bugari, koji smatraju da su mešoviti brakovi stabilni. Pored stavova o sklapanju etnički heterogenih brakova, značajna je i stvarna zastupljenost, odnosno udeo etnički homogenih/heterogenih brakova. U centralnoj Srbiji postoji visok udeo etnički homogenih brakova, iznad 90%, kod Srba, Muslimana, Roma i Albanaca, dok je najveća etnička heterogamija prisutna kod Crnogoraca (udeo homogenih brakova ne prelazi 20%), kao i Jugoslovena kod kojih je tokom vremena došlo do porasta etničke heterogamije (sa oko 30% u pedesetim do 50% u 1993. godini). Suprotno očekivanjima, da će na Kosovu i Metohiji usled manje brojnosti pojedinih etničkih grupa biti veći stepen etničke heterogamije, dešava se suprotno: da su pored najbrojnije etničke grupe (Albanci) sa visokim stepenom etničke homogamije i Srbi, Romi i Muslimani, koji tokom vremena konstantno raste. Pored kontinuiranog opadanja brojnosti Srba na Kosovu, dolazi do porasta udela etnički homogenih brakova. Kod Crnogoraca je najmanji udeo homogenih brakova na ovom području, ali je ipak znatno viši od udela u Centralnoj Srbiji i Vojvodini. Podaci o učestalosti sklapanja nacionalno mešoviti brakova, kao i o odnosu pripadnika pojedinih nacionalnosti prema ovom procesu, pokazuju ne samo "socijalnu distancu" prema "drugačijem", već i društveno-ekonomski okvir i psihološku i moralnu "klimu" konkretne države. Učestalost sklapanja etnički heterogenih brakova, kao i promene u ovoj sferi, zavisice od stepena razuđenosti etničke strukture stanovništva, ali i od kvaliteta međuetničkih odnosa.

25. Na demografskoj slici i u reproduktivnom ponašanju nacionalnih grupa koje koegzistiraju unutar granica balkanskih država postoje bitne razlike, a demografske projekcije ukazuju na promene u demografskim i etničkim strukturama ovih zemalja u narednim decenijama. Usvojeni različiti modeli reprodukcije i etnički diferencijalni fertilitet na Balkanu uzrokuju brze promene u etničkom sastavu stanovništva, tako da mogu da utiču na povećanje socijalnih tenzija, ekonomskih i političkih konflikata. Jasno je da demografska kretanja ne predodređuju buduća zbivanja, ali je očigledno da su jedan od činilaca koji, pod određenim uslovima, mogu da imaju odlučujuću ulogu na Balkanu.

Literatura

- Avramov, D. (1990/1991) "Opadanje stanovništva: od populacionog fenomena do populacionog problema", *Stanovništvo*. Beograd: CDI i IDN, broj 3-4 i 1-2
- Avramov, D. (1993) *Pojedinac, porodica i stanovništvo u raskoraku*. Beograd: Naučna knjiga
- Becker, G. S. (1991) *A Treatise on the Family*. Harvard University Press
- Bergstrom, T. C. (1997) "A Survey of Theories of the Family", *Handbook of Population and Family Economics*. North-Holland, Volume 1A
- Blagojević, M. (1993), "Mladi i roditeljstvo: ka dezideologizaciji roditeljstva", *Sociologija*. Beograd, broj 3-4
- Blagojević, M. (1995) "Demografska slika Srbije 90-tih: dihotomija i stagnacija", *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja
- Bobić, M. (2001) "Tranzicija bračnog partnerstva – primer Beograda", *Sociologija*. br. 2
- Bobić, M. (2003) "Prekomponovanje braka, partnerstva i porodice u savremenim društvima", *Stanovništvo*. Beograd: CDI IDN, br. 1-4
- Bolčić, S. i drugi (1995) *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteteta u Beogradu
- Božić, M. i Petrović, Č. (1997) *Društveni i ekonomski aspekti demografskih procesa na Balkanu*. Teme, Niš, broj 1-2
- Breznik, D. (1972) *Fertilitet stanovništva u Jugoslaviji*. Beograd: CDI i IDN
- Breznik, D. (1991) *Stanovništvo Jugoslavije*. Titograd: Chronos
- Breznik, D. i Raduški N. (1993), "Demografske odlike stanovništva SR Jugoslavije po nacionalnosti", *Jugoslovenski pregled*. Beograd, br. 4
- Caldwell, J. (1976) "Toward a Restatement of Demographic Transition Theory", *Population and Development Review*. 2.
- Crosbie, P. V. (1986) "Rationality and Models of Reproductive Decision-Making", Edited by W. Penn Handwerker: *Culture and reproduction – an Anthropological Critique of Demographic Transition Theory*. A Westview Special Study, Westview Press – Boulder and London
- Čurčiev, A. (1990/1991) "Natalitet, reprodukcija stanovništva i populaciona politika u R. Makedoniji", *Stanovništvo*. Beograd: CDI i IDN, broj 3-4 i 1-2
- Cvijić, J. (1966) *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije
- Đošić, D. (1996) *Reprodukcija stanovništva i populaciona politika*. Novi Sad: Filozofski fakultet
- Đošić, D. (1996) *Demografija sa statistikom*. Novi Sad: Filozofski fakultet
- Đurđev, B. (1994) *Mortalitet u svetu*. Glasnik srpskog geografskog društva, Beograd, sv. LXXIV, br. 2
- Đurđev, B. (1998) *Geografija stanovništva*, Novi Sad: Prirodno-matematički fakultet
- Đurđev, B. (2004) "Koliko dece treba Srbiji?", *Demografski pregled*. Beograd: Službeni glasnik, broj 20
- Friganović, M. (1978) *Demogeografija, stanovništva svijeta*. Zagreb: Školska knjiga
- Gavrilović, A. i Rašević, M. (1999) *Obnavljanje stanovništva Srbije i populaciona politika države i lokalne samouprave*. Beograd: Službeni glasnik
- Gidens, E. (2003) *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet
- Golubović, P. (1997) "Etnički sastav stanovništva Jugoslavije", *Teme*. Niš, br. 3-4
- Golubović, P. i Marković-Krstić, S. (2000) "Kulturne determinante fertiliteta stanovništva nekih balkanskih zemalja", *Regionalni razvoj i demografski tokovi balkanskih zemalja*. Niš: Ekonomski fakultet
- Handwerker, W. P. (1986) "Culture and Reproduction: Exploring Micro-Makro Linkages", Edited by Handwerker P.: "Culture and reproduction – an

- Anthropological Critique of Demographic Transition Theory”, A Westview Special Studz, Westview Press – Boulder and London
- Happel, S., Hill, J. & Low, S. (1984) “An Economic Analysis of the Timing of Childbirth”, *Population Studies*. 38.
- Hobcraft, J. & Kiernan, K. (1995) “Becoming a Parent in Europe”, *European Population Conference*. Milan, 4-8, September
- Hotz, V. J., Klerman, J. A. & Willis, R. J. (1997) “The Economics of Fertility in Developed Countries”, *Handbook of Population and Family Economics*. North-Holland, Volume 1A
- Janjić, D. (1999) “Etnički sukob i kriza identiteta: srpsko-albanski sukob na Kosovu”. *Nova srpska politička misao*. br. 3-4
- Jojić, R. (1995) *Demografija*. Priština: Univerzitet u Prištini
- Kicošev, S. (1997) “Promene u etničkoj i verskoj strukturi stanovništva Vojvodine tokom 20. veka”, *Teme*. Niš, br. 3-4
- Korać, M. (1991) *Zatočenice pola: Društveni identitet mladih seoskih žena između tradicionalne kulture i savremenih vrednosti*. Beograd: ISI FF
- Kotzamanis, B. (2001) “Razvitak stanovništva i demografske perspektive jugoistočne Evrope”, *Stanovništvo*. Beograd: IDN i CDI, broj 1-4
- Leibenstein, H. (1974) “An Interpretation the Economic Theory of Fertility: Promising Path or Blind Alley?”, *Journal of Economic Literature*. June
- Malešević, K. (2004) *Kuda ide naše selo?* Beograd: Institut za ekonomiku poljoprivrede
- Matković, G. (1988) “Opšte pretpostavke za tranziciju fertiliteta”, u studiji: *Demografski razvoj i populaciona politika SAP Kosovo*, Beograd: Centar za demografska istraživanja
- McNicoll, G. (1992) “The Agenda of Population Studies: A Commentary and Complaint”, *Population and Development Review*. September
- Mijatović, B. (2000) “O mikroekonomskoj teoriji fertiliteta”. *Stanovništvo*. Beograd: IDN i CDI, 1-4
- Milić, A. (1988) *Rađanje moderne porodice*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Milić, A. (1991): “Socijalna mreža porodičnih odnosa i društveni slojevi”, u: Popović, M. *Srbija krajem osamdesetih*. ISI FF, Beograd
- Milić, A. (2001) *Sociologija porodice: kritika i izazovi*. Beograd: Čigoja
- Milić, A., Berković, E., Petrović, R. (1981) *Domaćinstvo, porodica i brak u Jugoslaviji*, Beograd: ISI FF
- Penev G. (2002) “Zamena generacija u Srbiji u periodu 1950-2000”, *Stanovništvo*. Beograd: IDN i CDI, broj 1-4
- Penev, G. (1999) “Jugoslavija na demografskoj mapi Evrope”, *Jugoslovenski pregled*. Beograd, br. 4
- Penev, G. (1999): “Rast stanovništva, prirodno kretanje i demografsko starenje”, u: Rašević, M. : *Razvitak stanovništva Srbije 1991-1997*, Beograd: CDI IDN
- Petrović, M. (1997) “Etnički homogeni i etnički heterogeni brakovi u Srbiji”. *Teme*. Niš: Univerzitet u Nišu, broj 3-4
- Petrović, R. (1979) *Demografija*. Beograd: Arhitektonski fakultet
- Petrović, R. (1981): “Odlike braka u Jugoslaviji”, u: Milić, A. : *Domaćinstvo, porodica i brak u Jugoslaviji*, Beograd: ISI FF
- Petrović, R. (1991) “Nejednakosti u reprodukciji stanovništva”, u: *Srbija krajem osamdesetih*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteteta u Beogradu
- Petrović, R. “Obrazovanje roditelja i broj dece u porodici”. *Stanovništvo*, Beograd: Institut društvenih nauka i Centar za demografska istraživanja, 1990/91, broj 3-4 i 1-2.
- Predojević, J. (2002) “Tradicionalni bračni i porodični odnosi albanskog stanovništva sa Kosova i Metohije u svetlu Zakonika Ljeke Dukadinija”, *Stanovništvo*. Beograd: Institut društvenih nauka i Centar za demografska istraživanja, 2002, broj 1-4.

- Predojević, J. (2003) *O fertilitetu stanovništva Kosova i Metohije*. Beograd: Zadužbina Andrejević
- Prinz, C. (1995) *Cohabiting, Married, or Single*. Vienna: IIASA
- Radivojević, B. (2002) "Smanjenje smrtnosti starog stanovništva u Jugoslaviji – šansa za povećanje očekivanog trajanja života", *Stanovništvo*. Beograd: IDN i CDI, broj 1-4
- Raduški, N. (1995) "Etnički sastav stanovništva opština Kosova i Metohije i Vojvodine, 1981-1991", *Stanovništvo*. Beograd: Centar za demografska istraživanja Institut društvenih nauka, broj 1-4
- Raduški, N. (1997) "Neke demografske odlike nacionalnih manjina u SR Jugoslaviji", *Teme*. Niš, br. 3-4
- Raduški, N. (2001) *Sociološki pregled*. Beograd: Sociološko društvo Srbije, Institut društvenih nauka, Institut za sociološka i kriminološka istraživanja, broj 1-2
- Rašević, Mirjana (1997) "Reproduktivni model i etničke promene u Jugoslaviji", *Teme*. Niš, br. 3-4
- Sekulić Lj. (2003), "Stanovništvo centralne Srbije i Vojvodine u brojkama", *Demografski pregled*. Beograd: Službeni glasnik, broj 16
- Simon, J. (1974) *The Effects of Income on Fertility*. Carolina Population Center
- Stojanović, T. (1995) *Balkanska civilizacija*. Beograd: Centar za geopolitiku
- Todorović, G. (1990/1991) "Reprodukcija i plodnost stanovništva Srbije", *Stanovništvo*. Beograd: IDN i CDI, broj 3-4 i 1-2
- UNHCR (1999) *Refugees and Others concerning to UNHCR-1998*. Statistical Overview, (unhcr.ch/statist/)
- Van de Kaa, D. J. (1987) *Europe's Second Demographic Transition*. Population Bulletin, Vol. 42, No. 1
- Van de Kaa, D. J. (1988) *The second demographic transition revisited: theories and expectations*. Amsterdam: Planologisch Demografisch Institut, Werkstukken No. 109
- Veevers, J. E. (1980) *Childless by Choice*. Butterworth Co, Toronto, Vancouver
- Wertheimer–Baletić, A. (1990/1991) "Problemi determinacije posttranzicijske etape u razvoju stanovništva", *Stanovništvo*. Beograd: IDN i CDI, broj 3-4, 1-2
- Wertheimer–Baletić, A. (1999) *Stanovništvo i razvoj*. Zagreb: Mate, Hrvatska tiskara www.sok.kosovo.org/statistics/populatio.htm
- (2003) Stanovništvo. Popis stanovništva, domaćinstva i stanova u 2002.godini, *Veroispovest, maternji jezik i nacionalna ili etnička pripadnost prema starosti i polu*. Podaci po opštinama. Beograd: RZS
- (2003) Stanovništvo. Popis stanovništva, domaćinstva i stanova u 2002.godini, *Bračno stanje prema starosti, veroispovesti i nacionalnoj ili etničkoj pripadnosti*. Podaci po naseljima. Beograd: RZS
- (2002) *Stanovništvo i prirodno kretanje stanovništva SR Jugoslavije u 20. i na pragu 21. veka*. Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku, broj 035

KULTURA KAO OSNOV ETNIČKIH IDENTITETA BALKANA³

Iskustvo i praksa društvenih kretanja i promena na globalnom planu, naročito od poslednje decenije prošlog veka, otvorili su niz novih praktičnih problema, ali i pokrenuli brojna pitanja teorijske naravi. Naime, ako je kultura, prevashodno iz perspektive marksističkog ekonomizma, doskora bila prezentovana kao nekakav epifenomen društva, društveni satelit, ukras ili aditiv, njena slika je odsad obrnuta, kao u *camera obscuri*: brojna istraživanja, od klasika sociološke misli M. Vebera (Weber), preko S. Hantingtona (Huntington), F. Fukujame (Fukuyama) i ostalih⁴, povratila su kulturi narušeni dignitet. Gledano iz ove perspektive, nameću se mnoga aktuelna pitanja; neka od njih se moraju iznova postaviti, neka izostaviti, mnoga od njih neodložno preformulisati. Sigurno je da se na svako od pitanja moraju ponuditi odgovori primereni aktuelnim kulturnim dešavanjima – na regionalnom, evropskom i svetskom planu. Promene do kojih dolazi u društvu pod uticajem kulturnih gibanja imperativno dovode do pravog “kopernikanskog obrta” u samoj nauci sociologije povodom njenog pojednostavljenog tretmana kulture.

Nije ovde reč o nipodaštavanju društvenog determinizma. Još manje se dovodi u pitanje socijalni karakter kulture. Radi se samo o tome da društveno iskustvo i teorija zahtevaju znatno veće uvažavanje digniteta kulture. To znači priznanje da kultura predstavlja stub svakoga društva; ona je generator, regulator, arhitekta i inicijator društvenih promena. Na taj način kulture prelaze put od apstraktnih pojmova ka operacionalnim pojmovima, čime postaju upotrebljivo oruđe u rukama sociologa i antropologa. Naučnici ih koriste u istraživanju istorijski razvijenog, zajedničkog i naučenog ponašanja članova jednog društva, tipiziranih

¹ Redovni profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu. E-mail: bonicult@medianis.net

² Docent Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu. E-mail: stebranis@yahoo.com

³ Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

⁴ Neke od poznatijih su studije: S. P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York, Simon & Schuster, 1996; (upor. Semjuel Hantington, *Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka*, CID, Podgorica, Romanov, Banja Luka, 2000); R. D. Putnam: *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1993; R.D Putnam: *Bowling alone: America's declining social capital*, *Journal of Democr.* 1995a, 6:65-78; R. Inglehart: *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton, NJ, Princeton Univ. Press, 1990; R. Inglehart, *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*, Princeton, NJ, Princeton Univ. Press, 1997. F. Fukuyama, *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*, New York, Free Press, 1995. (upor. F. Fukujama: *Sudar kultura*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1997).

sistema komunikacija među pojedincima i društvenim grupama. Tako definisano polje antropološkog istraživanja odnosa kulture i ličnosti otvara široke mogućnosti za proučavanje kulture i kulturnih odnosa, nacionalnog karaktera, ponašanja i identifikacije među građanima moderne nacionalne države.

Istraživanje međusobnih odnosa naroda koji žive na prostoru Balkanskog poluostrva nužno je uslovljeno proučavanjem njihovih kulturnih, etničkih i regionalnih *identiteta*. Svako istraživanje, pak, podrazumeva preliminarno definisanje osnovnih pojmova koji su neposredno vezani uz predmet koji se istražuje. U konkretnom slučaju, reč je o pojmovima: *kultura, etnicitet, regionalizam, identitet* (u kontekstu aktuelnih odnosa na Balkanu). Svi procesi kulturne dinamike u prošlosti i danas (počevši od akulturacije, preko difuzije, asimilacije i adopcije, sve do kulturne selekcije i rezistencije) ne mogu se razumeti i objasniti bez uvažavanja činjenica društvenog i kulturnog života. Prisutnost i dejstvo sociokulturnih determinizama govore o tome da etnički i nacionalni identiteti proizilaze iz odnosa društvene strukture i kulture na određenom prostoru. Odnosi na Balkanu generalno su utemeljeni na kulturama i tradicijama naroda koji žive na toj teritoriji, a poznato je da je reč o prostoru koji je multikulturnan, multietničan i multikonfesionalan.

Polazimo od antroposociološkog pojma kulture, shvaćene kao *način života*. U ovom kontekstu, kultura se proteže na sve oblike čovekove egzistencije u svakodnevlju (personalne i društvene, prošle i sadašnje, elementarne i visoke/esencijalne). Nema nikakve sumnje da je kultura demijurg ljudske stvarnosti, oruđe čovekove društvene reprodukcije, determinanta i indikator društvenog razvoja. Iz kulturnih odnosa proizilaze svi ostali socijalni odnosi (ekonomski, politički, klasni, ideološki, moralni, edukativni, estetski). Istraživanja u praksi pokazala su nebrojeno mnogo puta da kultura nije ni dekor, ni luksuz, niti privilegija povlašćenih, već ona jeste realna snaga koja u pravom smislu reči predvodi društvo. Kultura predstavlja prepoznatljivi antroposocijalni okvir u kome se oblikuju svekoliki identiteti – iako i ovoj tezi valja pristupati oprezno, barem onoliko koliko i prethodno pomenutoj tezi o “dekorativnoj” ulozi kulture. U realnoj socio-kulturnoj stvarnosti granice između kulture, politike, naroda i države nisu strogo određene, što dovodi do stalnog prožimanja njihovih sfera uticaja. I država, pa čak i neki njeni pojedinačni akti mogu imati veoma važnu ulogu u oblikovanju naroda i njegove kulture, tj. stvaranju novih navika, običaja i novog tipa ličnosti. Kulturu, dakle, ne odlikuje samo kontinuitet već i diskontinuitet: ona se stalno modifikuje shodno tekućim društvenim i političkim promenama, dok u slučaju krupnijih istorijskih obrta može započeti svoj kvalitativno novi život. U vezi s prethodnim, žitelji balkanskih zemalja su u XX veku doživeli barem dva istorijska diskontinuiteta, prvi nakon Drugog svetskog rata i socijalističkih revolucija i drugi, nakon implozije njihovih soc-realističkih država. U novonastalim okolnostima, za očekivati je da će učinci neposrednih političkih i ekonomskih okolnosti, makar postupno, nadvladavati efekte ranije, pretežno patrijarhalno-

kolektivističke kulture, a da će se političko i svako drugo ponašanje pojedinaca i društvenih grupa sve više povoditi za racionalnim izborom između ponuđenih alternativa umesto za inercijom sopstvene tradicije.⁵

S obzirom na prethodno istaknutu ambivalentnu prirodu nasleđenih kulturnih normi i vrednosti, u istraživanju smo želeli da egzemplarno proverimo tezu da kultura (bolje reći kulture) Balkana predstavlja(ju) onu neophodnu kariku koja realno (dez)integriše narode sa njegove teritorije. Kultura je, naime, osnov identiteta određenih etničkih skupina na Balkanu, ali i okosnica identitarnih razlika koje mogu predstavljati kako uslov saradnje i prosperiteta, tako i razlog za međusobnu odbojnost i netrpeljivost. Naš osnovni cilj je bio usmeren na analizu uticaja kulture na društvene promene koje omogućavaju uključivanje dotične kulture u globalne kulturne procese. Sve to uz zadržavanje kulturne osobenosti, samosvojnosti, originalnosti i diverziteta. Tu se podrazumevaju kvalitet i vrste promena u pogledu otvorenosti/zatvorenosti za balkansku i širu integraciju, a takođe i komparacija autentične i novonastale kulture. Intencija je, između ostalog, sadržana i u ustanovljenju koliko dotična kultura produktivno prethodi mogućim procesima ekonomske i političke integracije, odnosno koliko ona može biti faktor usporavanja procesa saradnje i integracije, ometanja ili potpunog prekida komunikacije. Bitno je, stoga, bilo utvrditi kulturne uslove krize/transformacije individualnog, kolektivnog i društvenog identiteta u balkanskim društvima; istražiti dokle se stiglo u posttotalitarnoj transformaciji balkanskih zemalja, naročito Srbije; odgovoriti na pitanja da li prevladavaju evolutivni ili retrogradni procesi; da li se ide na prosto kopiranje postojećih modela na Zapadu ili se radi o kreativnoj kulturnoj projekciji. Sprovedeno terensko istraživanje bilo je bazirano na komparativnom pristupu (*cross-cultural study*). Ono je pokazalo da se zdrava i dugotrajna integracija može postići samo podržavanjem i negovanjem kulturnih diverziteta svih etnija, a da se odbojnost javlja uvek kada se insistira na kulturnoj unifikaciji i monolitnosti, što se automatski dovodi u vezu sa gubljenjem sopstvenog identiteta. Pošto je izvesno da kultura u singularu postoji samo u knjigama (na teorijskom nivou), u praksi govorimo o mnoštvu kultura. Sociolozi dovode u vezu kulturu sa društvenim grupama, kao što su parcijalne skupine (klase, slojevi, profesije), ali i globalne društvene zajednice (narodi, nacije, čovečanstvo). Naše istraživanje⁶ bilo je orijentisano na etnicitete i etničke identitete u tri posmatrane države – Srbiji, Bugarskoj i Makedoniji – a u kontekstu ukupnih socio-kulturnih prilika na Balkanu. Dobijeni rezultati mogu poslužiti kao

⁵ Kako piše F. Fukujama, "kulture nisu statički fenomen kao zakoni prirode; one su ljudske tvorevine koje podrivaju kontinuirani proces evolucije. One mogu biti modifikovane ekonomskim razvojem, ratovima i drugim nacionalnim traumama, imigracijama i svesnim izborom. Otuda kulturne pretpostavke za demokratiju, iako su krajnje važne, treba tretirati sa određenom dozom skepse." (Frensis Fukujama, *Kraj istorije i poslednji čovek*, CID, Podgorica, 1997, str. 238).

⁶ Dakako, radi se o anketi koju je sproveo Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu na uzorku od 1.800 punoletnih građana u jugoistočnoj Srbiji, severozapadnoj Makedoniji i centralnoj i severnoj Bugarskoj.

validni indikatori prilikom projektovanja sadašnjeg balkanskog prostora u, uslovno rečeno, evropsku budućnost. Jedno je sigurno: evropska, pa i evroatlantska integracija Balkana je sasvim – izgledna.

O pojmu (nacionalnog) identiteta

Identiteti pojedinih ljudi ili čitavih nacija ne formiraju se u praznom prostoru, već u specifičnom socijalno-kulturnom miljeu, podložnom dinamici u protoku istorijskog vremena. Pritom, izvesno je da ne postoje nekakvi “samonikli kulturni identiteti”, nego samo oni koji se konstituišu u “odnosu sa drugima” i koji su rezultat tog odnosa.⁷ Svaka komunikacija odvija se u okviru složenog i uzajamnog procesa koji podrazumeva potvrđivanje *sebe* i priznavanje *drugog*, kao i priznavanje sebe od *strane* drugih. Radi se o fenomenu koji je još početkom XX veka Čarls H. Kuli (Colley), odredio kao “učinak gledanja” tokom kojeg pojedinac doživljava sebe u iskustvu drugog. Izvesno recipročno ogledanje, i njemu komplementaran proces pamćenja ranijeg delovanja “drugog” u odnosu na sebe, predstavljaju nužne uslove nastanka subjektivnog identiteta. Dakle, tek na osnovu kontinuiteta “delovanja drugog”, uspostavlja se svest o sebi kao o biću čija je suštinska odlika trajanje u vremenu, odnosno identitet, i to je tako i u slučaju pojedinaca i različitih oblika kolektiviteta.

Relaciona priroda kulturnog identiteta tj. tvrđenje da se kulturni identiteti konstituišu samo “u odnosu sa drugima”, međutim, predstavlja pravi teorijski “dvosekli mač”. “Dijalektička priroda identiteta – tvrdi B. Stojković – ogleda se u činjenici da on *identifikuje* i *razlikuje*, jer jedna individua (ili ljudska grupa) jeste identična u odnosu na druge pojedince (ili grupe) samo ukoliko je različita od drugih pojedinaca (grupa).⁸ Relacionizam identiteta, dakle, nije intelektualno oružje kojim može selektivno da se cilja na teorijske oponente izabrane po slobodnoj volji. Ako su svi identiteti izgrađeni u “odnosu prema drugom”, onda, na primer, i osnovni demokratski principi poput *ljudske jednakosti* mogu takođe da budu dovedeni u opasnost. Konsekventno sproveden na terenu međunacionalnih odnosa, prethodni stav mogao bi da glasi: pojedine nacije (kulture) mogu da prepoznaju i afirmišu same sebe na jedini mogući način – na račun drugih. Pritom, bilo kakav frontalan teorijski napad na prethodni stav čini se principijelno nemogućim – i to iz razloga koji se mogu naći u svakom ozbiljnijem udžbeniku socijalne psihologije. Naime, razlozi za naročitim isticanjem sopstvenog naroda i njegove kulture, leže mnogo dublje nego li u nečijim individualnim zlim namerama za nipodaštavanjem drugih kultura. Odgovornost je u ovom slučaju sasvim kolektivne provenijencije – sami kolektiviteti “po sebi” uzvisuju svoju kulturu i smatraju se za “izabrane” društvene grupe. Kako tvrdi N. Rot – “pripadnici grupe ocenjuju se i osećaju

⁷ U tom smislu B. Stojković ističe “da je odnos prema drugome konstitutivni element identiteta i da se tek u odnosu na drugoga/druge može doći do svesti o sebi” (Branimir Stojković: *Evropski kulturni identitet*, Prosveta, Niš, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd, 1993, str. 23).

⁸ Isto, str. 25.

kao bliski, a svi oni koji ne pripadaju grupi doživljavaju se, bar po nekim karakteristikama, kao drugačiji i kao stranci. Iako lojalnost prema vlastitoj grupi ne mora nužno da bude praćena neprijateljstvom prema drugim grupama, ipak uvek postoji drugačiji odnos prema pripadnicima drugih grupa nego prema pripadnicima vlastite grupe.”⁹ Iz istog razloga, u bukvalno svakoj etničkoj grupi, ukoliko na umu imamo ovaj oblik socijalnog grupisanja, koliko god ona bila brojčano mala, postoji tendencija ka samodivinizaciji i sakralizaciji sopstvene kulture. Favorizovanje sopstvene društvene grupe, uz isključivanje svih ostalih grupa, predstavlja neku vrstu osnovne socio-kulturne norme, kojoj sve ostale norme moraju biti podređene i koju njeni pripadnici usvajaju nužno, tj. kao nešto što se samo po sebi razume. Sagledana u ovom svetlu, idolatrija nacionalne kulture ne čini ništa drugo do naglašava iskonske potrebe jedne etničke grupe za samoodržanjem, koje imaju jak biološki koren (tzv. “gregarni motiv”). Prema tome, pre “narcizma malih razlika”, o kojima je govorio otac psihoanalize S. Frojd – a uz pomoć kojeg danas mnogi pokušavaju da objasne balkanske etničke i kulturne neprilike – postoji i “narcizam *samih razlika*”, tj. *zajednica* “kao takvih”, kao i njihov “duh” koji je nedeljiv i zajednički za sve njihove pripadnike.¹⁰

Da je “nacionalni duh” ili kako se u skorašnje vreme naziva “nacionalni identitet”, nešto nužno i pritom vrlo živa empirijska činjenica, svedoče upravo prethodni ratni sukobi na prostoru bivše SFRJ. Pritom, uočljivo je da se taj isti “nedeljivi” nacionalni identitet ne ustručava da stupa u raznolike odnose sa drugim identitetima, premda samo onda kada to odgovara interesu njegovog opstanka. Etnička sučeljavanja na Balkanu gotovo da predstavljaju paradigmatičnu empirijsku verifikaciju teza S. Hantingtona (Huntington), iz njegove knjige *Sukob civilizacija* da je kulturni, a u njemu pre svih *religijski identitet*, ono što je najznačajnije za većinu ljudi (i nacija), i da upravo stoga oblikuje i modele udruživanja, dezintegracije i sukoba u aktuelnom “posthladnoratovskom svetu”. Iz Hantingtonove studije jasno proističe zaključak da se, naročito u vremenima kriza, ljudi udružuju i oslanjaju na onoga ko ima slično poreklo, religiju, jezik, vrednosti i institucije (posebno u vezi s religijom), a udaljavaju od onih kod kojih je to različito. Kada se širi jugoslovensko-socijalistički identitet urušio, naoko sporedni religijski i nacionalni identiteti probudili su se iz dubokog zimskog sna i pojačali do neslućenih razmera. Jugoslovensko zajedništvo je nestalo gotovo preko noći, dok se svaka etnička grupa sve više određivala u okvirima religijskih pojmova. Radilo se, dakako, o

⁹ Nikola Rot, *Osnovi socijalne psihologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1994, str. 397.

¹⁰ “Budući da nijedan čovjek ne živi sam za sebe, već je mnogim nitima vezan uz društvo i stoga po prirodi društveno biće, to nitko ne živi bez prilagodbe na društvo. Zato *duh zajednice* nije samo nešto pozitivno, već je i *nužno*. Bez njega bi se raspala država a također i neka manja zajednica. Duh zajednice – ili u okviru čitavog naroda – *nacionalna svijest* stoji u interesu naroda, pod pretpostavkom da odgovarajuća država primjećuje interese toga naroda“ – zaključuje R. Supek (kurziv B. S.) (Rudi Supek, *Društvene predrasude*, Radnička štampa, Beograd, 1973, str. 161-162).

retrogradnim, istorijski reverzibilnim procesima, ali važno je istaći da je naširoko kritikovani etnocentrizam balkanskih nacija počivao na dubljim mehanizmima društvene identifikacije čije poreklo nije iskustvenog, već apriornog nagonско-afektivnog karaktera. On je povezan sa imperativima, manje ili više čvrste, unutargrupne identifikacije, koja je svojstvena svakom obliku ljudskog zajedništva i kulture, i koju je stoga – nemoguće izbeći. Kako ističe italijanski kulturolog K. Đordano - osvrćući se na ovu konstantu u međugrupnim odnosima – “naša sopstvena istorija i etnologija nam kazuju da su kolektivne misaone predstave svakog društva uvek obeležene jasnim etnocentrizmom: sopstvene slike uvek se odlikuju pozitivnom konotacijom, dok slike o drugima, tj. o strancima, gotovo bez izuzetka sadrže stigmatizaciju onog “drugog”¹¹

Da nacionalni identitet evidentno postoji i da ima veliki uticaj na društvena i politička zbivanja, rečito potvrđuje i činjenica da etničke grupe u rasejanju gotovo po pravilu ispoljavaju, odnosno ponavljaju karakteristike svojih matičnih etničkih zajednica. Utvrđeno je da “... Amerikanci irskog porijekla u natprosječnim procentima izlaze na izbore, oponašajući tako mentalitet Iraca u Irskoj koji su poznati po velikom odzivu građana na izborima. Naprotiv, Amerikanci italijanskog porijekla imaju manje učešće na izborima i drugim političkim aktivnostima, što opet odgovara mentalitetu Italijana naročito u južnom dijelu zemlje i na Siciliji. Zna se da Albanci svuda u svijetu imaju visoke stope nataliteta, a Mađari – visoke stope samoubistva (Albanija ima najviši natalitet u Evropi, a Mađarska opet najvišu stopu samoubistva). Japanci se, opet, svuda u svijetu odlikuju izvanrednom radnom disciplinom.”¹² Razume se, ni same nacije, kao osobene društvene grupe, nisu “iscrple” sve svoje istorijske mogućnosti. Do tog zaključka došao je i ortodokсни marksista S. Majstorović, kada je svojevremeno istraživao “kulturni pluralizam” savremenog sveta – konstatujući da nema ni naučnih ni praktičnih dokaza o “istorijskoj izivljenosti” nacija.¹³ Na kraju, ko bi se danas, u jeku tzv. *etničkog revivala*, usudio da ospori nesumnjivu činjenicu da se narodi međusobno razlikuju i po specifičnim etnopsihološkim osobinama koje možemo nazvati nacionalnim identitetom, mentalitetom, odnosno karakterom? Ukupnost kulturno-duhovnih osobina jednog naroda, sadržanih u njegovoj nauci, veri, moralu, književnosti i umetnosti, politici i pravu, vojsci i privredi, običajima i zabavi, S. Jovanović je sažeo u pojmu *kulturni obrazac*.¹⁴

Svaki kulturni identitet se razvija na osnovu osećanja pripadnosti nečemu, iz emotivnog naboja i vrednosnog značenja koji iz te pripadnosti

¹¹ Kristijan Đordano, *Ogledi o interkulturnoj komunikaciji*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2001, str. 9.

¹² Božidar Tadić, *Etničke zajednice i međuetnički sukobi*, CID, Podgorica, 1999, str. 29.

¹³ “Sasvim suprotno, navedeni primeri pokazuju da su one (nacije - B. S.) još daleko od stapanja i iščezavanja sa istorijske scene, kao i da još uvek predstavljaju značajan oblik podsticanja, grupisanja i pokretanja proizvodnih, političkih i kulturnih mogućnosti ljudi.” (Stevan Majstorović, *U traganju za identitetom, Slovo ljubve*, Prosveta, Beograd, 1979, str. 326).

¹⁴ Upor. Slobodan Jovanović, *Kulturni obrazac*, Stubovi kulture, Beograd, 2005, str. 41-42.

proizilaze, kao što čini i osnov samorespektovanja pojedinaca. Pritom, identifikacija pojedinaca sa nekom socijalnom grupom u modernom, demokratizovanom dobu (koje je iznedrilo ono hegelovsko “Ja hoću” individua) može da bude postojana samo ukoliko u procesu međusobnog saobraćanja društvenih grupa doprinosi njihovom osećanju samoafirmacije ili ga barem bitno ne ugrožava. Ukoliko to nije slučaj, posebno u nekom relativno dužem vremenskom periodu, identifikacija sa datom grupom jenjava i pojedincu se otvaraju mogućnosti konstituisanja nekog novog identiteta. Time se stvaraju i povoljni uslovi za nastanak ubeđenja o nužnosti izvesnih društvenih ili kulturnih promena, odnosno, promena u odnosima između različitih grupa u društvu. Ova dinamičnost i promenljivost grupnih identifikacija, najčešće u zavisnosti od promenjenog socijalnog ambijenta, bila je na delu među stanovništvom tzv. “druge Jugoslavije”, naročito u poslednjoj deceniji prošlog veka. Početkom 1990-tih godina je, naime, nacionalna ili *etnička grupa* postala glavni osnov poistovećivanja među pripadnicima iz svih socijalnih slojeva društva, iako se sve do početka građanskog rata nije nalazila na spisku preferirajućih grupnih identifikacija. Tokom čitavog potonjeg razvoja događaja, sve do velikog “crescenda” u obliku NATO vazдушnih udara po Srbiji 1999, beleženo je povećavanje kako obima tako i intenziteta etničke identifikacije.

Imajući u vidu prethodno, smatrali smo da je za proučavanje dinamičke prirode etničkih identiteta naroda Balkana, najpre važno ispitati dve dimenzije grupnih identifikacija. Prva dimenzija predstavlja *obim* grupnih identifikacija, tj. osećanje pripadnosti pojedinca užim ili širim geografskim i političkim entitetima – od regionalne pripadnosti do pripadnosti čitavom čovečanstvu. Postupak razvrstavanja osećanja grupnog identiteta na kontinuumu od lokalnog do mondijalnog, polazi od pretpostavke potvrđene u mnogobrojnim dosadašnjim istraživanjima, da je identifikacija sa užim celinama ili grupama u korelaciji sa zatvorenošću i otporima društvenim i kulturnim promenama, neophodnim u predstojećim integrativnim procesima na Balkanu. Hipertrofirani “lokal-patriotizam” je najčešće izraz nedovoljne društvene pokretljivosti, političkog neznanja, konzervativizma, kao međuetničke netolerancije, ksenofobije, autoritarnosti. Druga dimenzija je s prethodnom u suštinskoj vezi, a oličena je u (na direktan ili indirektan način izraženoj) psihološkoj, kulturološkoj i svakoj drugoj *spremnosti* različitih etničkih grupa i balkanskih društava u celini, za uključivanje u integrativne procese, kako na regionalnom tako i na evropskom nivou.

Nužno je na ovom mestu operacionalno odrediti pojam *etniciteta*, koji uvek ide pod ruku sa pojmom identiteta. Značenje pojma “etnicitet” izvodi se iz plemena kao prvobitnog oblika socijalne organizacije, zasnovanog na zajedničkom poreklu i na tradicionalnoj mitologiji. Svaki etnicitet (koji može imati svoj ekvivalent u narodu, naciji, etničkoj grupi) predstavlja relativno zaokruženu celinu narodnosnih i kulturnih karakteristika – jezičkih, moralnih, običajnih, religijskih, estetskih. Time se formiraju kolektivna i grupna raspoloženja koja stvaraju osećaj pripadnosti i

zajedništva, što se rečju imenuje kao *identitet*. Njemu vrlo sličan pojam – pojam *nacionalnog mentaliteta* ili karaktera – mogao bi se shvatiti kao osobeni duhovni, kulturni i psihološki “filter” kao i tipičan način reagovanja koji ublažuje štetna dejstva sredine na pojedince – pripadnike određene nacije i učvršćuje svest o njihovoj zajedničkoj pripadnosti. On po V. Kariću podrazumeva – “one duševne belege, koje se, pri upoređivanju jednoga naroda s drugim, ističu kao njegove naročite osobine, i za koje možemo uzeti da se fizičkim rasplodavanjem i društvenim dodirima održavaju u snazi, neprekidno, kroz većinu pojedinaca.”¹⁵ Radi se, dakle, o relativno čvrstom i vremenski postojanijem “amalgamu” geo-antropoloških, društveno-istorijskih, kulturnih i mentalnih karakteristika žitelja neke regije ili političke zajednice koji pripadaju istom etnosu. Ima mišljenja da pojam nacionalnog karaktera “po sebi”, podrazumeva neku vrstu organskog kontinuuma koji se prenosi s generacije na generaciju i vezuje pre svega za tradicionalne vrednosti, te da, hteo-ne hteo, podrazumeva jednu *organsku zajednicu* koja zapravo aludira na zajedničko genetsko i duhovno poreklo i nepromenljivost sopstvenih elemenata. U stvarnosti su, međutim, naročito geografski, istorijski i kulturni uslovi veoma mnogo doprineli formiranju različitih, ponekad i dijametralno suprotnih psihičkih odlika jednog te istog naciona. U to se uverio i naš poznati antropogeograf J. Cvijić, kada je na Balkanskom području, srpski etnički korpus morao da posmatra kroz tri “psihička tipa”: *dinarski* (sa brojnim varijetetima), *centralni* i *panonski*.¹⁶

Na karakteristike identiteta pojedinih nacija ponajpre utiču *opšte civilizacijske okolnosti* u kojima su se one razvijale a naročito broj, vrsta i težina *sukoba* u kojima su učestvovala u toku svoje istorijske prošlosti. U onim nacijama koje su imale česte i teške ratove i socijalne revolucije, naglašenija je slobodarska crta u obliku tzv. “pozitivne slobode”, tj. spremnosti za aktivno učešće u socijalnom, pre svega, političkom životu, za razliku od onih nacija ili država koje su imale mirne i evolutivne promene društvenog i političkog života, koje pokazuju sklonosti ka “negativnoj slobodi”, odnosno nezavisnosti pojedinaca i grupa. Kao rezultat, pripadnici jednog etniciteta, razlikuju se od pripadnika nekog drugog etniciteta upravo po identitetu. Na prostoru Balkana tada govorimo o Srbima, Bugarima, Albancima, Hrvatima, Grcima, Turcima, Rumunima. Dakako, i etnicitet ima svoj “izam” (*etnocentrizam*) čije smo strukturne razloge postojanja već pomenuli, a zasnovan je na osećanju pripadnosti etničkoj skupini (rodu, plemenu, narodu, naciji) koja se doživljava kao osnova ličnog identiteta i društvene integritetnosti (kulturne, jezičke, religijske, regionalne, lokalne). Identiteti i pored svega nisu sasvim zabarikadirane celine, niti nekakvi “zabranjeni gradovi”, i mogu se prožimati. Tako, recimo, kulturni identitet, kao obrazac zajedničkih iskustava, mišljenja, jezika, verovanja i vrednosti, može biti definisan u nacionalnom, regionalnom ili lokalnom kontekstu

¹⁵ Vladimir Karić, Narodni duh i osećanje, u: *Etnopsihologija danas*, ur. B. Jovanović, Dom kulture “Studentski grad”, Novi Beograd, 1991, str. 23.

¹⁶ Jovan Cvijić, “Dinarski, centralni i panonski tip”, u: *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Zavod za izdavanje udžbenika Sr Srbije, Beograd, 1966.

(subkultura). Iako traganje za identitetom ne isključuje preispitivanje univerzalnih kulturnih (duhovnih) vrednosti, identitarne vrednosti nacionalne kulture često zadobijaju čelnu poziciju. Tako dolazimo do etnocentričnosti, koju karakteriše sistem polarizovanih stavova, vrednosti i ciljeva. Njome se veličaju i čine superiornim vlastite etničke skupine, dok se drugi prikazuju inferiornim, devijantnim i manje vrednim. Posledice toga su nacionalni fetišizam i nacionalna isključivost, nacionalni antagonizam, ekskluzivizam, asimilacija i diskriminacija. Sve to može kulminirati genocidnim porivima. I evropocentrizam je u vreme kolonizacije Afrike, Azije i Amerike vršio opaku i nehumanu misiju. Evropljani su tada usadivali svoje kulturne modele u autohtone kulture porobljenih naroda, a onda ih ili adoptirali ili potpuno uništavali. Na taj način zatrli su mnoge etnicitete.

Ono što se u vezi s svim oblicima nacionalne vezanosti, međutim, mora ponoviti je da sami kolektiviteti “po sebi”, favorizuju svoju prošlost i smatraju se za “izabrane” društvene grupe. Zapanjujuće je, a ponekad čak i smešno, primetiti koliko svaki narod, ma koliko bio inferioran, utvrđuje za sebe specijalan status izrazima svetosti. Svaki narod je za sebe “izabran” i “posvećen” da sopstvenim vrlinama ili božanskim providenjem, bude iznad svih drugih naroda ili da njima gospodari. Kako je primetio još M. Veber, ideja o “izabranom narodu”, krije se u pozadini svih etničkih suprotnosti, a stekla je popularnost jer na nju može u jednakoj meri pretendovati svaki od pripadnika grupa koje se međusobno preziru.¹⁷ Radi se, dakako, o “popularnosti” koja je ne samo data već i *zadata*, tj. postulirana kao *conditio sine qua non* postojanja, odnosno, identiteta svake zajednice – pa i one etničke; njeni izvori nalaze se u dubljim naslagama kolektivno nesvesnog, i tu moralisanje i kritika, sa nekakvog nad-nacionalnog stanovišta, ništa ne mogu promeniti. Ljudi i društvene grupe definišu sami sebe po onom što ih čini drugačijim od ostalih, ili – kako danas kaže S. Hantington – “ljudi svoj identitet određuju po onome što nisu”.¹⁸ Iz prethodnog bivaju vidljivije teorijske slabosti stavova isključivih mondijalista, koji se užasavaju samog pomena reči “nacija”, a kamoli nacionalizma. Oni bi, kada bi bili u moći, čak da zatru tu reč i namesto nje ustoliče nešto “pristojnije”, nekakav eufemizam tipa *nacionalna osećanja* ili *nacionalni pijetet*. Uz to, teoretičari ovakvog profila ne priznaju i zanemaruju pozitivan aspekt pojma nacionalizma, koji pripada tradiciji civilizovanih zemalja Evrope, kao što su Francuska, Nemačka i Engleska. Ovaj vid nacionalizma podrazumeva pozitivne emocije prema vlastitoj naciji, nacionalnoj istoriji, kulturi i tradiciji, sve do spremnosti podnošenja žrtve kao moralnog čina, čak i one najteže – polaganja vlastitog života za otadžbinu. Sve to uz puno uvažavanje drugih, kao i razumevanje za njihov istovrsni nacionalizam. Nacionalizam nije završena stvar i ne treba ga prerano arhivirati. On ne pripada sferi pasivnih stanja, kakva su (o)sećanja, već on jeste aktivan duhovni stav koji ima svoje

¹⁷ Maks Veber, Odnosi u etničkim zajednicama, *Privreda i društvo* I, Prosveta, Beograd, 1976, str. 330.

¹⁸ Semjuel Hantington, *Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka*, CID, Podgorica, Romanov, Banja Luka, 2000, str. 73.

negativne, ali isto tako i pozitivne socijalne reference. Nacionalizam, naime, može animirati kreativne snage vlastite nacionalne kulture, predano služiti obogaćivanju date kulture i biti od koristi pri njenom transferu u tokove globalne kulture/civilizacije.

Sličnost balkanskih naroda

Uprkos dejstvu prethodno pomenutih strukturno uslovljenih razlika između nacija, koje vrhune u ovom ili onom, blažem ili oštrijem obliku nacionalizma, ohrabruje činjenica da većina naših ispitanika (60%) u sve tri zemlje na Balkanu, izjavljuje da su narodi Balkana sličniji međusobno, u odnosu na druge narode Evrope. Uverenost u to je najprisutnija u Makedoniji (66%), dok je u Bugarskoj i Srbiji ona ispoljena sa 57,3 odnosno 55% ispitanika. Šta su ispitanici iz Srbije, Makedonije i Bugarske su odgovorili na naše pitanje “Da li se slažete sa tvrdnjom: ‘Medju balkanskim narodima ima više sličnosti nego između balkanskih i drugih evropskih naroda’”, predstavljeno je vizuelno u tabeli 1 sa pojedinačnim podacima za sve tri zemlje, izraženim u procentima.

Tabela 1

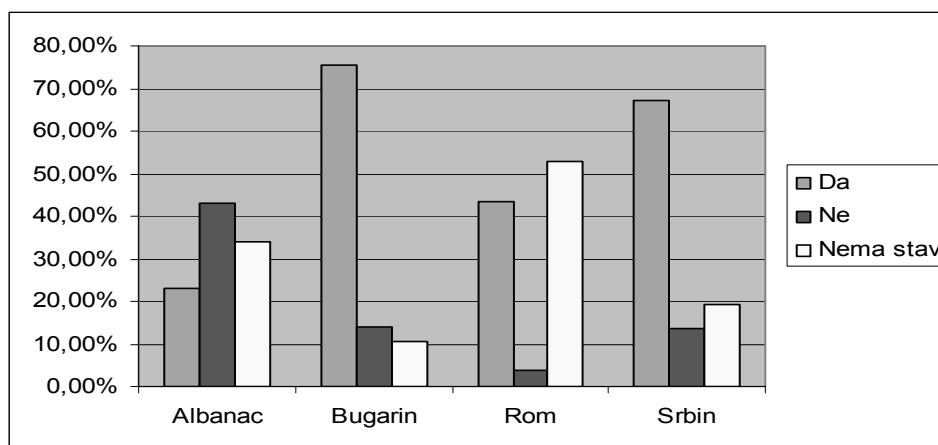
Srbija, Makedonija i Bugarska pojedinačno /
Balkanski narodi su slični, da ili ne (%)

Srbija		Bugarska		Makedonija	
	%		%		%
da	55,0	da	57,3	da	66,6
ne	17,9	ne	8,8	ne	15,6
nemam stav	27,1	nemam stav	33,9	nemam stav	17,8

Što se Srbije tiče, mišljenja o sličnosti su prilično podeljena, naročito po nacionalnoj osnovi.

Grafikon 2

Srbija / Nacionalna pripadnost: Balkanski narodi su slični, da ili ne (%)

Na primer, samo 23% pitanih Albanaca smatra da su narodi na Balkanu slični, 34% o tome nema stav, dok 42,9% na ovo pitanje odgovara sa "ne"! Na suprotnom polu je bugarska nacionalna manjina u Srbiji koja se u 75,5% slučajeva izjasnila za sličnost među narodima Balkana, za kojom slede Srbi (67,3%) i značajno manje Romi (43,5%). Interesantno je da su i Bugari i Srbi u Srbiji odbacili sličnost među Balkanskim narodima u gotovo identičnom (niskom) procentu (13,8 i 13,6), dok prevalentna većina među Romima (52,8%) o ovom pitanju nema nikakav stav.

U Bugarskoj je situacija nešto drugačija. Nijedna nacionalna skupina u toj zemlji ne izjavljuje da među Balkanskim zemljama nema sličnosti u procentu većem od 11% (kako se izjasnio deo Vlaha). Dve od tri nacionalne manjine (Romi i Vlasi) sličnost vide u 47, odnosno 44,4 posto slučajeva, dok Turci prednjače čak i u odnosu na većinske Bugare, izjavljujući čak u 66,1 posto slučajeva da sličnost postoji.

Tabela 3

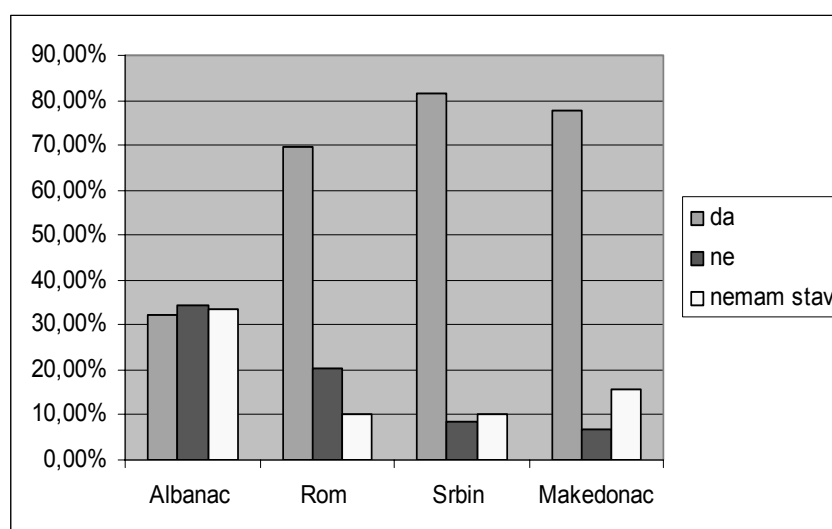
Bugarska / Nacionalna pripadnost: Balkanski narodi su slični, da ili ne (%)

	da	ne	nemam stav
Bugarin	59,0%	9,5%	31,5%
Rom	47,0%	9,6%	43,4%
Turcin	66,1%	5,4%	28,6%
Vlah	44,4%	11,1%	44,4%

U Makedoniji su Srbi preuzeli ulogu bugarskih Turaka i srbijanskih Bugara, pa čak u 81,4% slučajeva tvrde da su Balkanski narodi slični. Isto misli i 77,5% većinskih Makedonaca i 69,7% Roma, ali ne i većina Albanaca, kod kojih svega jedna trećina (32,1%) smatra da sličnost postoji. Za smirivanje etničkih napetosti u regionu, pre svega u Makedoniji i Srbiji, odnosno Kosovu i Metohiji, to svakako nije dobar znak. Za pretpostaviti je da Albanci kao izraz nesličnosti Balkanskih naroda u prvom redu uzimaju sami sebe, smatrajući se po nekim svojim karakteristikama različitim ili izuzetnim. Većina Albanaca je muslimanske veroispovesti (što ih razlikuje od pravoslavno-hrišćanskog okruženja njima susednih naroda), najveći deo njih veruje u svoje starinsko ilirsko poreklo, kao što po svoj prilici veruje i da njihovo nacionalno pitanje tek treba da bude rešeno (s obzirom na to da još žive rasejani u tri postojeće države – Albaniji, Makedoniji i Srbiji). I dok ostale nacionalne manjine u balkanskim zemljama pokušavaju na neki način da ublaže jake nacionalističke "vetrove" koji duvaju ovim prostorima – tvrdnjom da su dugotrajnom akulturacijom balkanski narodi poprimili neka zajednička distinktivna obeležja, većina Albanaca u ta obeležja izgleda da ne veruje. Ostaje da se vidi kako će u novonastalim političkim okolnostima, Albanci uspeli da pomire sopstveni nacionalni ekskluzivizam i romantizam sa integrativnim procesima ne samo na Balkanu već i u evropskim okvirima – koji zahtevaju zajedništvo, participaciju, univerzalne principe i toleranciju.

Grafikon 4

Makedonija / Nacionalna pripadnost: Balkanski narodi su slični, da ili ne (%)

Obim identifikacija – od regiona do čovečanstva

Obim grupe, pa i etničke identifikacije tiče se osećanja pripadnosti nekim postojećim geografskim ili političkim entitetima, u širokom dijapazonu od lokalnog do mondijalnog. Govorimo li o stanovnicima modernih društava, ova osećanja se poprilično razlikuju, shodno njihovim individualnim statusnim i ostalim karakteristikama, ali i u zavisnosti od ukupnih kulturnih osobenosti date socijalne sredine. U nekim sredinama prevalentno je osećanje vezanosti za lokalne entitete (poput mesta življenja), dok u drugim manje-više preovlađuje uverenje o pripadnosti čovečanstvu (u smislu biti “građanin sveta”), između kojih (krajnjih tačaka) postoji i značajan međuprostor koji ispunjavaju regionalni, državni i kontinentalni geografski ili politički entiteti. Dosadašnja empirijska saznanja upućuju na blisku vezu širine grupnih identifikacija sa opštijim vrednosnim orijentacijama, poput *modernizma* i *tradicionalizma*, kao i sa liberalnim ili konzervativnim pristupom u odnosu na čitav niz značajnih društvenih oblasti koje valja modernizovati i demokratski preurediti. Uočeno je da je pripadnost užim celinama karakteristična, pre svega, za manje obrazovane i starije generacije, što govori o uticaju tradicionalnog sistema vrednosti na ovu vrstu osećanja pripadnosti. Međutim, i neki situacioni faktori, pre svih oni koji doprinose homogenizaciji društva ili nacije na nivou primarnih grupa, mogu značajno da utiču na jačanje ove vrste identifikacije tj. na specifično zatvaranje naspram obuhvatnijih socio-kulturnih sredina.

U konstelaciji savremenih međunarodnih odnosa sve veći značaj dobija *region*. On predstavlja istorijski, socijalno i kulturno konstituisanu teritoriju. Regionalizacija kao proces zasnivanja regiona može imati kontradiktorne efekte. Ona može biti izvršena suprotno od “prirodnih” ili istorijskih osnova nastanka regiona. U njoj takođe mogu biti istaknuti

momenti vrednosnog diferenciranja prostora. Danas se sve češće umesto jasnih državnih i nacionalnih određenja javljaju zajednički imenitelji (balkanski, podunavski, crnomorski, srednjeevropski region). Ta intencija regionalnog ustrojstva država sadržana je u jednoj skorije skovanoj sintagmi: *Evropa regiona*. Od regionalizacije se očekuje da bude faktor razvoja, integracije i demokratizacije balkanskih (nacionalnih) država, kao i stožer formiranja zajedničkog sistema vrednosti i interesa građana sa ovog područja. U vezi s prethodnim, je i sintagma *regionalni identitet* kao još jedna od novijih jezičkih kovanica, koja se sve više koristi u politikološko-kulturološko-sociološkoj literaturi. Ovaj tip identiteta predstavlja jednu od odrednica pluralnog kulturnog identiteta. Njegov sadržaj vezan je za jedinstven socio-kulturni sistem vrednosti. Na taj način on se pridružuje "porodici" kulturnog i nacionalnog identiteta. Poznato je da kod kulturnog identiteta osnov poistovećivanja (identifikacije) predstavljaju odrednice zajedništva, kao što su rasa, teritorija, tradicija, jezik, religija. Nacionalni identitet sadrži određena svojstva kulturnog identiteta, ali se on odnosi na osećanje pripadnosti i solidarnosti unutar etničkih grupa. Regionalni identitet i regionalizam danas se često vide kao moćna brana separatizmu, irendentizmu i pogubnom šovinizmu. Brojna sociološka istraživanja potvrdila su da koncept regionalizma za sada predstavlja najbolji odbrambeni bedem agresivnom nacionalizmu. Dominacija nacionalizma, po Džonu Kinu (Keane), može se onemogućiti jačanjem politike decentralizacije i regionalizacije, kao novog društvenog oblika organizovanja. Regionalizam omogućava afirmaciju posebnosti, svuda gde se stanovništvo razlikuje po rasnoj, etničkoj, verskoj ili jezičkoj osnovi; on vodi prevladavanju animoziteta koji se javljaju povodom antropoloških, kulturnih i socijalnih diferencija. Međutim, politička praksa otkriva i nešto neočekivano: *boomerang efect* iz koga regionalizam, pod određenim uslovima, može iznedriti neželjeni nacionalizam. Spontani *circulus vitiosus* se, dakle, ne može apsolutno predvideti niti sasvim sprečiti. Iako latentna opasnost realno postoji, ipak ne treba živeti u stalnom strahu od mogućnosti da emancipovani region može stvoriti uslove za separaciju po nacionalnom ključu i time za vlastito prerastanje u državu.

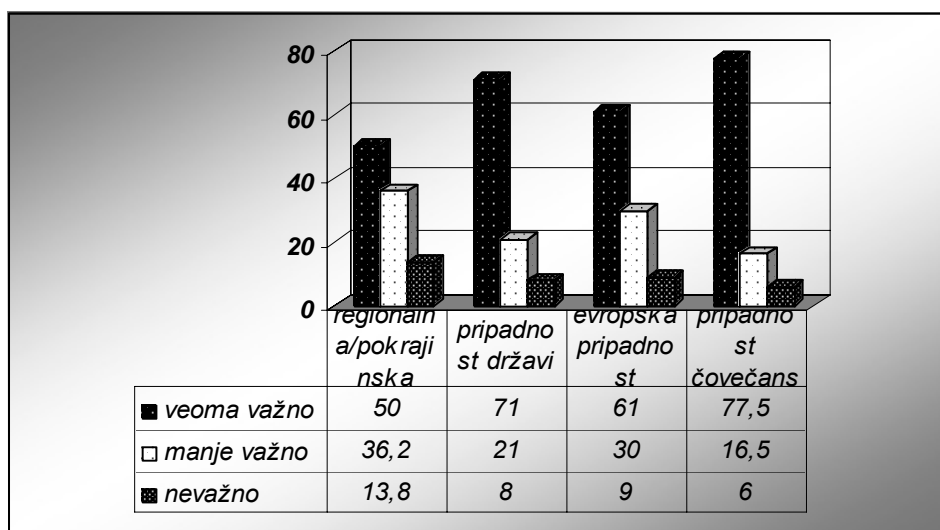
U sklopu tranzicionih turbulencija i socio-kulturnih previranja iskrsavaju različite mogućnosti i otvaraju se nove perspektive. Osim lokalnih i regionalnih identiteta, a potom umesto nacija i sukobljenih kolektivnih identiteta, u centar se postavlja u novije vreme *mreža regiona i pojedinaca*. Rečju, pošto jedna regija, po definiciji, prevladava partikularističko izdvajanje, samoizolovanost i etničku isključivost, onda valja iskoristiti njenu otvorenost za preplitanje i saradnju sa drugim regijama. Koncept takozvanog *interregionalizma*, u koji velike nade polaže B. Valdenfels (Waldenfels), ma kako se činio utopijskim, ipak trasira put od monokulturnog društva ka multikulturnoj zajednici. Ideja interregionalizma može u praksi zaživeti upravo u regionu Balkana koji je, uslovno rečeno, sastavljen iz više manjih regiona (iliti etniciteta). Ako se na Balkan gleda kao na zonu ili region u kome skupine ljudi dele isti geografski prostor i istorijsku sudbinu, i grade

slične kulture, onda to područje kod njegovih žitelja (bez obzira na različitu etničku pripadnost) stvara osećaj bliskosti, dobrosusedstva, i pruža mogućnost pronalaženja zajedničkih interesa.

Dosadašnja empirijska evidencija iz sličnih istraživanja u Srbiji, ukazivala je da se početkom poslednje decenije prošlog veka dogodio radikalni preokret u sferi grupnih preferencija. Sve do samog raspada bivše SFRJ i izbijanja građanskog rata, postojala je značajna želja stanovništva u najvećem delu tadašnje Jugoslavije da pripadaju širim zajednicama. Ukratko, građanima nekadašnje Jugoslavije bila je najvažnija jugoslovenska pripadnost, iza koje su sledile evropska, republičko/pokrajinska, mondijalna i na kraju, parohijalna pripadnost. Otpočinjanjem međinacionalnih sukoba, stavovi su se drastično izmenili: lokalna pripadnost je stekla prvenstvo, iza nje je sledila pripadnost (novoj) državi (tzv. SRJ) i, u znatno manje, pripadnost Srbiji, svetu i ostale vrste pripadnosti. Stoga je bilo interesantno uporediti nalaze našeg istraživanja sa sličnim koja su sprovedena ranijih godina. Na taj način, može se videti da li su promenjene političke okolnosti imale uticaja na posmatrane grupne predispozicije. Od naših ispitanika je traženo da označe šta je za njih najvažnije: mesto u kojem žive, region/pokrajina u kojem su nastanjeni, država, Balkan, Evropa ili se, pak, identifikuju sa čitavim čovečanstvom.

Grafikon 5

Sve tri zemlje zajedno / Pripadnost regionu/pokrajini, državi, Evropi i čovečanstvu mi je: veoma važno, manje važno, nevažno

Na nivou sve tri posmatrane zemlje u našem istraživanju, identifikacija sa državom ostvarena je u 71% slučajeva, dok 29% ispitanika pripadnost državi smatra manje važnim, odnosno nevažnim. Postavlja se pitanje – koji to segment stanovništva Balkana u najvećoj meri prekoračuje granice (još uvek pretežno) nacionalnih država i, možda, sebe vidi kao deo širih integracija. Jesu li to obrazovaniji ljudi, intelektualci, ili pak mlađi ljudi,

uz to naseljeni u velikim urbanim centrima? U tabelama 6, 7, 8 i 9 dat je pregled rezultata dobijenih u Srbiji u odnosu na školsku spremu ispitanika.

Tabela 6

Srbija – Školska sprema / Za svakog pojedinca je važna pripadnost nekoj široj celini:
rangirajte koliko je za Vas važna *regionalna/pokrajinska pripadnost* (%)

Školska sprema	Veoma važno	Manje važno	Nevažno	Ukupan broj ispitanika
Bez škole	48,1	44,2	7,7	52
Nezavršena osnovna škola	44,3	45,9	9,8	61
Osnovna škola	36,4	46,5	17,1	129
Trogodišnja stručna škola	33,3	42,6	24,1	54
Završena srednja škola	36,3	42,1	21,6	190
Završena viša škola, fakultet ili akademija	33,7	44,6	21,7	92

Tabela 7

Srbija – Školska sprema / Za svakog pojedinca je važna pripadnost nekoj široj celini:
rangirajte koliko je za Vas važna *pripadnost državi* (%)

Školska sprema	Veoma važno	Manje važno	Nevažno	Ukupan broj ispitanika
Bez škole	46,2	46,2	7,7	52
Nezavršena osnovna škola	60,7	32,8	6,6	61
Osnovna škola	56,7	31,5	11,8	127
Trogodišnja stručna škola	57,4	25,9	16,7	54
Završena srednja škola	64,2	25,1	10,7	187
Završena viša škola, fakultet ili akademija	64,1	29,3	6,5	92

Tabela 8

Srbija – Školska sprema / Za svakog pojedinca je važna pripadnost nekoj široj celini:
rangirajte koliko je za Vas važna *evropska pripadnost* (%)

Školska sprema	Veoma važno	Manje važno	Nevažno	Ukupan broj ispitanika
Bez škole	40,4	50,0	9,6	52
Nezavršena osnovna škola	45,9	45,9	8,2	61
Osnovna škola	47,2	36,2	16,5	127
Trogodišnja stručna škola	55,6	27,8	16,7	54
Završena srednja škola	61,3	26,7	12,0	191
Završena viša škola, fakultet ili akademija	64,5	28,0	7,5	93

Tabela 9

Srbija – Školska sprema / Za svakog pojedinca je važna pripadnost nekoj široj celini:
rangirajte koliko je za Vas važna *pripadnost čovečanstvu* (%)

Školska sprema	Veoma važno	Manje važno	Nevažno	Ukupan broj ispitanika
Bez škole	64,7	29,4	5,9	51
Nezavršena osnovna škola	78,7	16,4	4,9	61
Osnovna škola	71,3	15,5	13,2	129
Trogodišnja stručna škola	74,1	14,8	11,1	54
Završena srednja škola	82,4	10,6	6,9	188
Završena viša škola, fakultet ili akademija	85,9	6,5	7,6	92

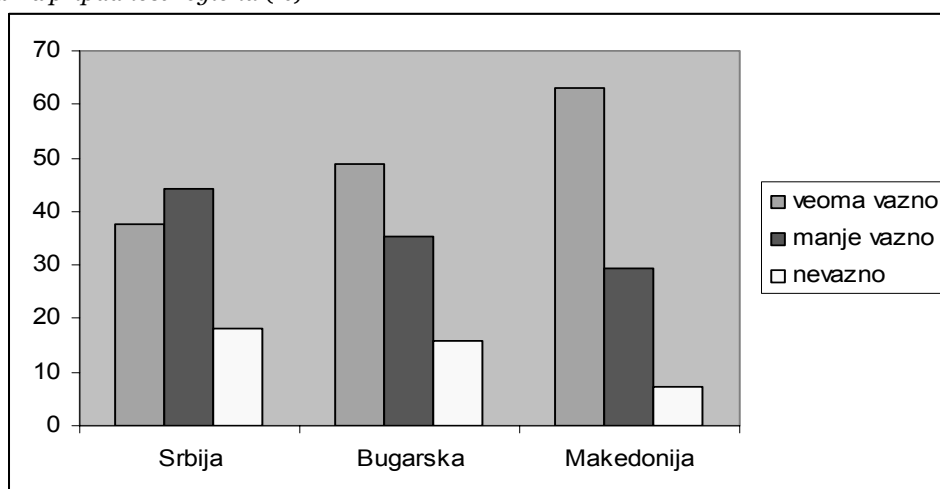
Podaci iz prethodnih istraživanja u Srbiji, ukazivali su da jačanje etničke identifikacije i nacionalne isključivosti kod Srba, značajno varira u zavisnosti od aktuelne političke i ekonomske situacije u društvu. Neposredna politička dešavanja, poput izbijanja građanskog rata, nametanja ekonomskih sankcija, hiperinflacije, ili pak, zaključivanja raznih mirovnih sporazuma, direktno su se odražavala na jačanje, odnosno, slabljenje međuetničkih tenzija i netrpeljivosti. Međutim, snažna identifikacija sa nacionalnom grupom zadugo je ostajala nepromenjena, dok je njen glavni uzrok – pitanje u kojoj će zemlji-naslednici nekadašnje SFRJ i u kakovom statusu živeti Srbi – permanentno bilo aktuelno. S obzirom na brojnost srpske populacije i njenu raštrkanost u nekoliko bivših jugoslovenskih republika, ovo pitanje je predstavljalo stalni generator homogenizacije, ne samo Srba već i pripadnika drugih nacionalnih i etničkih grupa. Naši aktuelni rezultati vezanu za Srbiju, pak, pokazuju da je kao što je proces intenziviranja nacionalne vezanosti u poslednjoj deceniji 20. veka zahvatio gotovo sve socijalne slojeve, tako sada i opadanje intenziteta nacionalne identifikacije karakteriše pripadnike svih društvenih grupa, posebno onih koje su u vrednosnom smislu tradicionalistički usmerene. Oni bez škole se, na primer, u znatno manjem procentu (46%) poistovećuju sa (nacionalnom) državom u kojoj žive, od svih ostalih obrazovnih kategorija ljudi koji pripadnost državi smatraju važnom u rasponu od 60,7 – 64,1 %. Da ne bi bilo zabune, taj obrazovni sloj se znatno manje poistovećuje i sa ostalim geo-političkim celinama koje smo ovom prilikom uzeli u obzir – *Evropom* i *Čovečanstvom*. U Srbiji ispitanici bez škole smatraju važnim pripadnost Evropi u 40,4 posto, a pripadnost Čovečanstvu u 64,7 posto slučajeva, što je daleko manje od odgovora onih sa završenom višom školom, fakultetom ili akademijom kod kojih ti procenti iznose 64,5 i 85,9. Prethodne tabele zapravo pokazuju da se stepen identifikacije sa Evropom i Čovečanstvom u Srbiji gotovo *linearno povećava sa stepenom obrazovanja*, baš kao i u slučaju pripadnosti državi.

Uprkos trendu slabljenja nacionalne identifikacije, što se dešava pod uticajem političke i socijalne situacije u kojoj se nacija našla – znatan deo stanovništva Srbije, dakle, još uvek u znatnoj meri vrednuje ovaj vid grupne pripadnosti. Na osnovu prethodnog moglo bi se još jednom zaključiti da se problematika bilo kog kulturnog identiteta pa i nacionalnog ne može razmatrati odvojeno, a još manje u nekakvoj oštroj suprotnosti sa širim geo-političkim entitetima i identitetima. U vezi s tim, odgovori ispitanika zapravo samo ilustruju ono što se odavno nalazi u različitim poveljama o Evropskoj Uniji – ona je zajednica brojnih nacionalnih država i nacija u kojoj se njihove različitosti ne ukudaju, već mirno koegzistiraju.

Na pitanje *Koliko je za vas važna regionalna/pokrajinska pripadnost*, ispitanici iz sve tri zemlje procentualno su odgovorili na način vizuelno prikazan na grafikonu 10.

Grafikon 10

Balkan / Za svakog pojedinca je važna pripadnost nekoj široj celini: rangirajte koliko je za Vas važna pripadnost regionu (%)

Uočljivo je da se regionalno/pokrajinska pripadnost ponajviše ceni u Makedoniji, a najmanje u Srbiji, dok su u Bugarskoj stavovi po ovom pitanju, makar na prvi pogled, negde u sredini. Zašto se u Srbiji, građani u manjoj meri identifikuju sa regionom/pokrajinom, teško je odgonetnuti u potpunosti. Najveći deo odgovora se verovatno krije u tome da su, naročito u srpskoj populaciji, izraženiji strahovi od tradicionalne “srpske nesloge”, ali i od novijeg sindroma “pokrajinizacije”, naravno, imajući u vidu šta se sa srpskim življem trenutno dešava u južnoj srbijanskoj pokrajini Kosovu i Metohiji.¹⁹ U vezi s tim, činilo nam se interesantnim da potražimo odgovor na pitanje koje se *nacionalnosti* najintenzivnije identifikuju sa regionom/pokrajinom u sve tri zemlje i dobili sledeće rezultate:

Tabela 11

Srbija / Nacionalnosti – Za svakog pojedinca je važna pripadnost nekoj široj celini: rangirajte koliko je za Vas važna pripadnost regionu

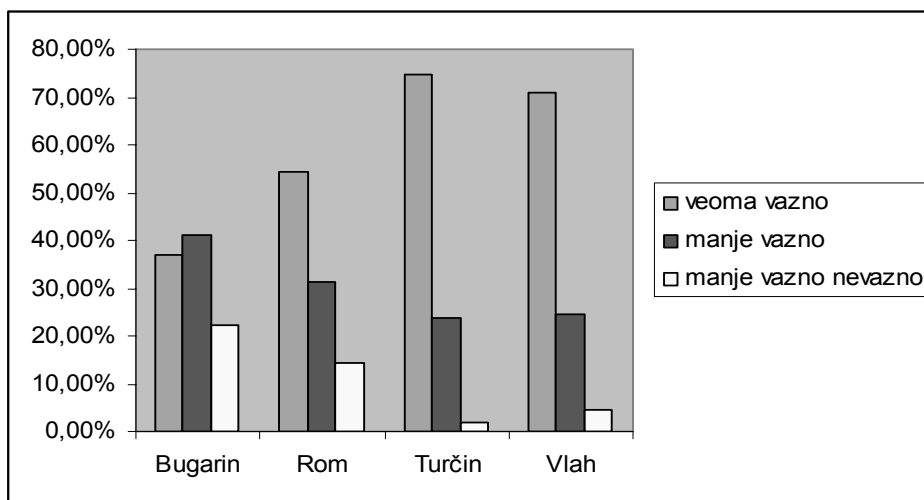
		veoma vazno	manje vazno	nevazno
Nacionalnost	Albanac	41.0%	42.7%	16.2%
	Bugarin	29.7%	41.8%	28.6%
	Rom	42.2%	44.0%	13.8%
	Srbin	37.4%	44.7%	17.9%
Ukupno		37.8%	43.7%	18.5%

¹⁹ I pored toga što se u poslednje vreme ova pokrajina nalazi pod lupom međunarodne zajednice i budnim okom svakovrsnih svetskih “eksperata” za međunacionalne odnose, ono je i dan-danas velika socijalno-kulturološko-politička zagonetka. Međunarodna zajednica, pod čijim se faktičkim protektoratom danas nalazi Kosovo i Metohija, ali i albansko većinsko stanovništvo su, nakon dolaska NATO snaga dozvolili progon oko 250.000 nealbanskog življa, kidnapovanje i ubijanje na hiljade ljudi samo zato što nisu Albanci, bez adekvatnog kažnjavanja vinovnika. Preostalo nealbansko stanovništvo, sastavljeno od različitih etničkih manjina a ponajviše Srba, osuđeno je na getoizaciju, tj. život u slabo zaštićenim enklavama i logorima okružen gotovo patološkom mržnjom većinskog albanskog stanovništva.

Očito se u Jugoistočnoj Srbiji dve nacionalne manjine (Albanci i Romi) nešto snažnije identifikuju sa regionom/pokrajinom (41% i 42,2%) od takođe manjinskih Bugara (29,7%, što je zaista izuzetak) i većinskih Srba koji u velikoj meri pripadnost regionu smatraju manje važnim (44,7%) ili nevažnim pitanjem (17,9%). U Bugarskoj je situacija slična, s tim što su ovde Turci i Vlasi one dve nacionalne manjine koje se ponajviše identifikuju sa regionom/pokrajinom u kojoj žive. Za 74% Turaka i 71,1% Vlaha pripadnost regionu je veoma važna, kao i za 54,2% ispitanih Roma, dok je stepen identifikacije Bugara sa istim skromnija (svega 36,8%), što je gotovo identičano postotku koji se odnosi na Srbe u Jugoistočnoj Srbiji (37,4%).

Grafikon 12

Bugarska / Nacionalnosti – Za svakog pojedinca je važna pripadnost nekoj široj celini: rangirajte koliko je za Vas važna *pripadnost regionu*

Ono što na prvi pogled deluje kao izbalansiran stav žitelja Bugarske prema regionu u kome obitavaju, dakle, u sebi krije jasne podele u odnosu na nacionalnu pripadnost ispitanika. I u Makedoniji, koja je kao celina u najvećoj meri ispoljila privrženost svojih žitelja regionu u kojem žive, postoji slična tendencija "etnifikacije regionalizma", tj. povećanog identifikovanja sa regionom od strane nacionalnih manjina u odnosu na većinski narod, mada je i privrženost Makedonaca regionu relativno visoka (56,6%)

Tabela 13

Makedonija / Nacionalnosti – Za svakog pojedinca je važna pripadnost nekoj široj celini: rangirajte koliko je za Vas važna *pripadnost regionu*

			veoma vazno	manje vazno	nevažno
Nacionalnost	Albanac	%	74.6%	17.8%	7.6%
	Rom	%	65.3%	27.6%	7.1%
	Srbin	%	63.0%	29.9%	7.1%
	Makedonac	%	56.6%	36.2%	7.2%
Ukupno			63.3%	29.4%	7.3%

TRNOVIT PUT KA EVROPI

Ugroženost kulture

Smatra se da je među balkanskim narodima ukorenjena i predrasuda da proces ujedinjenja sa Evropom može da naruši identitet i ugrozi etničko biće određene društvene grupe. Neka od pitanja iz upitnika direktno se odnosilo na proveru tačnosti ovoga ubeđenja. Jedno od njih je glasilo: "Da li smatrate da je Vaša kultura i tradicija ugrožena prodorom vrednosti koje dolaze iz evropskih zemalja"? Odgovori u sve tri zemlje su opovrgli očekivanja i pokazali da danas većina ispitanika sa teritorije Balkana više ne misli tako. U Srbiji je na ovo pitanje 61,9% ispitanika odgovorilo sa "ne", a 38,1% sa "da". U Bugarskoj je strah od ugrožavanja identiteta *evropeizacijom* još manji, jer je svega 22,6% ispitanika odgovorilo sa "da" a 77,4% sa "ne", dok je u Makedoniji stav po ovom pitanju gotovo identičan onom u Srbiji (59,2% ispitanika se ne plaši evropskih vrednosti, a 40,8% se oseća ugroženim).

Drugačije stoji stvar sa *američkim* vrednostima u sve tri zemlje, posebno u Makedoniji, gde je strah od amerikanizacije (57%), čak odneo prevagu nad osećajem da je autentična kultura domaćina zaštićena (42,7%). U Bugarskoj se, pak, amerikanizacije plaše nešto više od "evropeizacije", ali još uvek u relativno niskom stepenu (35,2% se plaši, a 64% se ne plaši američkih vrednosti), dok se u Srbiji odigrava prava drama oko ovog pitanja, s obzirom na to da je razilka između onih koji bi da čuvaju autohtonu kulturu od amerikanizacije (47,5%) i onih koji se ove poslednje ne plaše (52,5%) veoma mala tj. iznosi svega 5 procenata. Situacija se čini još ozbiljnijom, kada se uporede odgovori u odnosu na nacionalnu pripadnost ispitanika u Srbiji, iz kojih proizilazi da većinski Srbi u čak 63% slučajeva smatraju da je njihova kultura ugrožena od amerikanizacije.

Nakon analize podataka u Srbiji koji se odnose na bojazan od evropeizacije, a u vezi sa školskom spremom, mestom stanovanja, nacionalnom pripadnošću, starosnim doborm i materijalnim položajem, dobili smo rezultate koji su prikazani u narednim tabelama.

Tabela 14

Srbija – Školska sprema / Da li smatrate da je Vaša kultura i tradicija ugrožena prodorom vrednosti koje dolaze iz evropskih zemalja? (%)

Školska sprema	Da	Ne
Bez škole	42,3	57,7
Nezavršena osnovna škola	40,3	59,7
Osnovna škola	40,2	59,8
Trogodišnja stručna škola	42,6	57,4
Završena srednja škola	34,0	66,0
Završena viša škola, fakultet ili akademija	36,8	63,2

Tabela 15

Srbija – Mesto stanovanja / Da li smatrate da je Vaša kultura i tradicija ugrožena prodorom vrednosti koje dolaze iz evropskih zemalja? (%)

Mesto stanovanja	Da	Ne
Selo	33,6	66,4
Prigradsko naselje	28,0	72,0
Grad	41,7	58,3

Tabela 16

Srbija – Starosna dob / Da li smatrate da je Vaša kultura i tradicija ugrožena prodorom vrednosti koje dolaze iz evropskih zemalja? (%)

Godine starosti	Da	Ne
19-29	35,5%	64,5%
30-39	42,8%	57,2%
40-49	28,5%	71,5%
50-59	44,9%	55,1%
preko 60	43,9%	56,1%

Tabela 17

Srbija – Materijalni položaj / Da li smatrate da je Vaša kultura i tradicija ugrožena prodorom vrednosti koje dolaze iz evropskih zemalja? (%)

Materijalni položaj	Da	Ne
veoma dobar	52,4%	47,6%
relativno dobar	33,0%	67,0%
relativno los	36,1%	63,9%
veoma los	45,5%	54,5%
nepodnosljiv	64,0%	36,0%

Tabela 18

Srbija – Nacionalnosti / Da li smatrate da je Vaša kultura i tradicija ugrožena prodorom vrednosti koje dolaze iz evropskih zemalja? (%)

Nacionalnosti	Da	Ne
Albanac	38,4%	61,6%
Bugarin	23,2%	76,8%
Rom	28,4%	71,6%
Srbin	47,3%	52,7%

Moglo se očekivati da će intelektualci biti benevolentniji prema kulturnim vrednostima koje pristižu iz bogate Evrope. Rezultati dobijeni na osnovu odgovora ispitanika, a naročito kod onih sa završenom osnovnom školom, međutim, demantuju prognoze u pogledu njihove rezervisanosti povodom prožimanja njihove i evropske kulture. Naravno, u pozitivnom smislu. Na drugoj strani, ako su se odgovori gradskih ispitanika i mogli približno predvideti, manje je očekivano tako “hrabro” mišljenje ispitanika sa sela povodom ovog pitanja. Odbojnost prema evropskim vrednostima ne pokazuju ni ljudi iz prigradskih naselja, iako tzv. “polutani” umeju ponekad da budu rigorozni i isključivi kod ovako osetljivih i rafiniranih pitanja. Opredeljujući se za kategorije ispitanika po stepenu školske spreme i po mestu stanovanja, bili smo vođeni prevashodno radoznalošću kulturologa. Očekivali smo da ta slika bude jača u crnim i u belim tonovima. Kulturna

homogenizacija je, međutim, izvršila izvesna socijalna pomeranja i relativno nivelisala nekadašnje drastične razlike u stavovima.

Najmanje straha u odnosu na vrednosti Evrope, prema očekivanjima, nalazi se među obrazovanim, pripadnicima srednje i mlađe generacije. To su grupe koje i inače pokazuju tendenciju ka usvajanju širih geo-političkih identiteta (identifikuju se učestalije sa Evropom i čovečanstvom od ostalih kategorija stanovništva). Međutim, čak i manje obrazovani i stariji u većini smatraju da im od evropskih vrednosti ne pretila opasnost. Svojevrsni izolacionizam, tj. shvatanje da je srpska kultura ugrožena od Evrope, većinski zastupaju samo oni ispitanici koji su svoj materijalni položaj okarakterisali kao "nepodnošljiv". Ljudima koji se nađu u bezizglednoj egzistencijalnoj situaciji, malo toga izgleda primamljivo, pa ni priče o prosperitetnoj Evropi koje, kao priče, ne mogu da napune stomak i obezbede koliko-toliko pristojnu budućnost. Po strani od ove činjenice, od koje nikako ne bismo smeli odmahivati glavom, stoji takođe i činjenica da ovakav njihov stav odražava nemali tradicionalizam, slabu obaveštenost, kao i političku nekompetenciju u smislu recidiva oficijelne ideologije nekadašnjih pro-komunističkih režima na ovom prostoru.

Što se tiče pripadnika različitih *nacionalnosti* u Srbiji, najmanji strah od evropeizacije pokazuju Bugari i Romi (23,2 odnosno 28,4%), zatim slede Albanci a sasvim na začelju nalaze se većinski Srbi, kao sasvim podeljena nacija po ovom pitanju. Držimo da su ovakvi stavovi i kod Albanaca i kod Srba indukovani prvenstveno političkom i socijalnom situacijom u kojoj su se ove dve nacije našle. Još uvek živi politički događaji, poput sankcija UN-a, NATO bombardovanja iz 1999. god. i kasniji razvoj događaja na Kosovu i Metohiji, uticali su na dalji opstanak izvesnog kulturnog izolacionizma kod Srba i njemu odgovarajućeg (ali i sudeći prema našim rezultatima, u dobroj meri fiktivnog) nacionalnog "otvaranja" Albanaca prema Evropi, iako su i jedna i druga nacija još uvek u znatnoj meri opterećeni tradicionalističkim vrednostima i jakom nacionalnom vezanošću. Raširenost izolacionizma među srpskim življem u celini, međutim, ni u vreme najgore eskalacije međunacionalnih sukoba u "Drugoj Jugoslaviji" nije prelazila jednu trećinu, dok su sporadični događaji (poput potpisivanja Dejtonskog sporazuma) u veoma kratkom roku doveli do snižavanja snage i raširenosti srpskog nacionalizma. Kako zabeležena visoka rezistentnost Srba u odnosu na evropske vrednosti nije praćena i povećanjem obima nacionalne isključivosti u ukupnoj populaciji, može se pretpostaviti da je ona pre rezultat aktuelnih političkih okolnosti no što je nekakva trajnija srpska dispozicija ili odlika "nepromenljivog srpskog mentaliteta". Da je pak, Albansko oduševljenje evropskim vrednostima u najvećoj meri fiktivno, pokazuju i neki drugi odgovori koje smo dobili od pripadnika ove nacije koje ovde ne možemo ponavljati, jer su analizovani na drugom mestu.²⁰ Pomenimo, ipak, da za većinu ispitanih Albanaca ono što pre svega odvaja Balkan od Evrope jeste – pravoslavlje, da balkanski narodi međusobno nisu slični, kao što i tri puta češće od Srba (nekritički) izjavljuju da je Balkan "prva i prava Evropa".

²⁰ Videti tekst B. Stevanovića "Transformacija političke kulture na Balkanu" u ovom zborniku.

Ukupan procenat iskaza Albanaca sa juga Srbije koji Balkan već situiraju u Evropu ili ga smatraju "pravom Evropom" iznosi 64,8, za razliku od Srba kod kojih on iznosi 56,9. Na osnovu ovih podataka trebalo bi očekivati da Albanci budu nešto rezervisaniji od Srba u odnosu na evropeizaciju, ali oni to nisu (razume se, u svojim anketnim iskazima).

Još manje su Albanci uplašeni od američkih vrednosti, jer samo 18,4% njih smatra da je njihova kultura ugrožena amerikanizacijom, dok 81% tvrdi suprotno. Za jednu manje-više tradicionalistički određenu naciju, takvi stavovi većine ispitanih Albanaca prema, u osnovi individualistički orijentisanim američkim vrednostima, se ne bi mogli objasniti bez posredujućih (situacionih) faktora u njihovom oblikovanju. Jedan takav faktor je, u prvom redu, spoljna politika Sjedinjenih Američkih Država na Balkanu s kraja 20.veka, a koja je u velikoj meri favorizovala želju Albanaca za promenom njihovog državno-pravnog statusa u onim Balkanskim zemljama u kojima ne čine etničku većinu. Da je albanska prijemčivost za američke vrednosti nešto bitno kontradiktorno, posredno svedoče i podaci o nesrazmernom nižem stepenu prihvatanja tih istih vrednosti od strane ostalih nacionalnih zajednica na Balkanu. Osim Roma, koji su u nešto većem procentu (66,7%), ali ipak znatno manje nego Albanci, izrazili lojalnost američkim vrednostima, pripadnici ostala dva nacionalna u Srbiji (Bugari i Srbi), većinski smatraju da je njihova autohtona kultura zapravo *ugrožena* amerikanizacijom. Ispitanici iz redova bugarske nacionalne manjine u Srbiji drže u natpolovičnih 55,9% slučajeva da američke vrednosti ugrožavaju njihovu kulturu, što tvrdi i 63,9% većinskih Srba. Moguće je, dakako, da Albanci smatraju i da je njihova kultura u toj meri postojana i koherentna da joj nikakvi uplivi sa strane, uključujući i one od strane američke kulture, ne mogu ugroziti njenu "kulturnu okosnicu", kako bi to rekli kulturolozi. Mi smo, ipak, skloniji tome da pojačanu prijemčivost za američke kulturne vrednosti od strane albanske zajednice pripišemo aktuelnim političkim dešavanjima na tlu Balkana iz kojih je ona najviše profitirala, a na koja su ponajviše uticale moćne sile sa Zapada, pre svih Amerika a tek onda i ujedno znatno manje sile iz Evrope. Zaista, nema niti jednog kulturološkog razloga da Albanci smatraju u 38,4% slučajeva da su ugroženi evropskim vrednostima, a da to isto u vezi sa američkim vrednostima tvrdi više od duplo manje ljudi, tj. samo 16,4%.

Za pretpostaviti je da se razlika u prihvatanju evropske i američke kulture na Balkanu bazira i na nekim njihovim *kvalitativnim* svojstvima, jer Bugari u Srbiji (prema kojima je američka spoljna politika proteklih godina bila sasvim indiferentna) ne smatraju u većini da su ugroženi evropskom, već američkom kulturom, a i kod Srba se stepeni ugroženosti od strane evropskih u odnosu na američke vrednosti, znatno razlikuju. To da američke vrednosti ugrožavaju srpsku kulturu tvrdi (većinskih) 63,9 % ispitanih Srba, dok je u slučaju evropskih vrednosti taj postotak značajno niži i iznosi (manjinskih) 47%. U Bugarskoj, stepen ugroženosti od amerikanizacije kod svih nacija se kreće od 34,1% do 39,8%, osim kod Turaka kod kojih je za jednu trećinu niži (24,8%).

KULTURA KAO OSNOV ETNIČKIH IDENTITETA BALKANA

Tabela 19

Srbija / nacionalnosti – Da li smatrate da je Vaša kultura i tradicija ugrožena amerikanizacijom? (%)

Nacionalnosti	Da	Ne
Albanac	18,4%	81,6%
Bugarin	55,9%	44,1%
Rom	33,3%	66,7%
Srbin	63,9%	36,1%

Uporedimo li prethodne podatke sa onim koji se odnose na osećanje ugroženosti od evropskih vrednosti, utisak koji se nameće ne samo iz bugarskih rezultata, već sa prostora čitavog Balkana je da su – ostavimo li po strani aktuelne političke simpatije i antipatije i obratimo li pažnju samo na kvalitativne karakteristike evropske i američke kulture – balkanski narodi, ipak, *znatno suzdržaniji* prema američkim vrednostima u odnosu na evropske. U Srbiji se većina Srba (63,9%) oseća ugroženo od amerikanizacije, kao što se 52,7% istih *ne* oseća ugroženom od evropeizacije. I u Makedoniji je, kako smo već istakli, strah od amerikanizacije odneo prevagu (57%) nad osećajem da je autentična kultura domaćina zaštićena (42,7%), dok je stav po pitanju upliva evropskih vrednosti gotovo identičan onom u Srbiji (većina od 59,2% ispitanika se *ne* plaši evropskih vrednosti, a manjina od 40,8% se oseća ugroženim). U ovoj zemlji su od amerikanizacije uplašeni i Romi (76,6%) i Srbi (62%) i većinski Makedonci (66,7%), dakle svi osim Albanaca koji (zbog već pomenutih, situacionih razloga) u 77,3% slučajeva izjavljuju da *nisu* ugroženi amerikanizacijom.

Tabela 20

Bugarska – Nacionalnosti / Da li smatrate da je Vaša kultura i tradicija ugrožena amerikanizacijom? (%)

Nacionalnosti	Da	Ne
Bugarin	37,1%	62,9%
Rom	39,8%	60,2%
Turčin	24,8%	75,2%
Vlah	34,1%	65,9%

Tabela 21

Bugarska – Nacionalnosti / Da li smatrate da je Vaša kultura i tradicija ugrožena prodorom vrednosti koje dolaze iz evropskih zemalja?

Nacionalnosti	Da	Ne
Bugarin	23,4%	76,6%
Rom	28,8%	71,3%
Turčin	15,8%	84,2%
Vlah	24,4%	75,6%

Tabela 22

Makedonija - Nacionalnosti / Da li smatrate da je Vaša kultura i tradicija ugrožena amerikanizacijom? (%)

Nacionalnosti	Da	Ne
Albanac	22,7%	77,3%
Rom	76,5%	23,5%
Srbin	62,0%	38,0%
Makedonac	66,7%	33,3%

Tabela 23

Makedonija – Nacionalnosti / Da li smatrate da je Vaša kultura i tradicija ugrožena prodorom vrednosti koje dolaze iz evropskih zemalja?

Nacionalnosti	Da	Ne
Albanac	20.3%	79.7%
Rom	67.7%	32.3%
Srbin	30.2%	69.8%
Makedonac	46.9%	53.1%

Sudbina nacionalnog identiteta

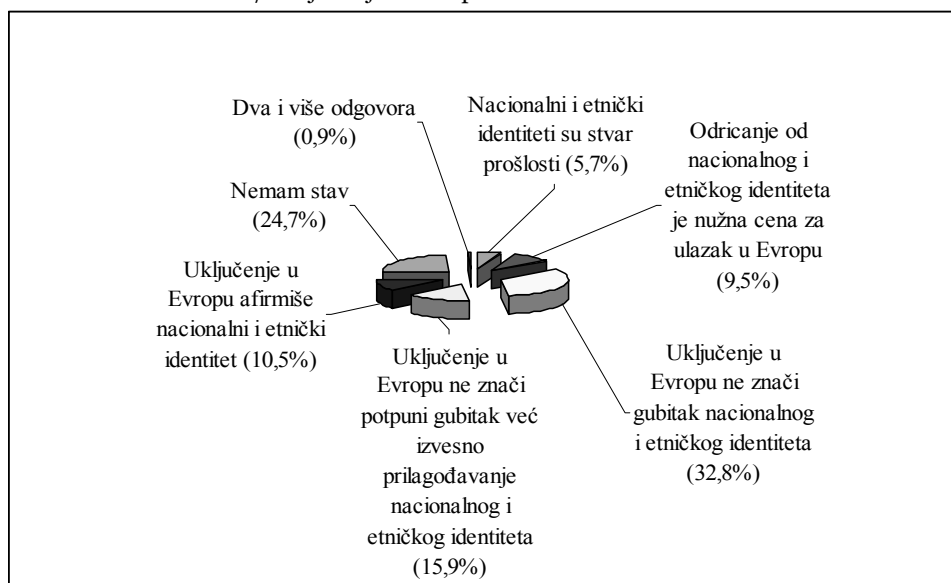
Životno iskustvo nagnalo je kulturnog istoričara Tojnbiija (Toynbee), koji je bio učesnik grčko-turskog rata, da izjavi kako je pokušaj da se Balkanu nametne kultura Zapada – ravan tragediji. Oznaka “Balkan” ili “Balkansko poluostrvo” i danas je nabijena negativnim značenjem, pa se od “istorijskog udesa” zvanog balkanizacija želi koliko-toliko pobeći preformulacijom naziva Balkana u “Jugoistočnu Evropu”. Da li je dovoljno da se ovom jezičkom bravurom Balkan preusmeri u pravcu njegove evropske budućnosti? Ovo pitanje pokreće i druga pitanja koja se tiču ulaska balkanskih zemalja u Evropsku Uniju. Nasuprot sve snažnijeg procesa političkog i ekonomskog povezivanja u Evropi posle završetka “hladnog rata”, poslednja decenija prošlog veka svedočila je o traumatičnim događajima društvene dezintegracije u zemljama post-socijalizma, naročito onim na Balkanu. Tzv. “druga Jugoslavija” je bila najtragičniji primer raspadanja društva, a današnja *Srbija i Crba Gora*, sa nerešenim statusom Kosova i Metohije i težnjama za osamostaljenjem Crne Gore od strane dela njene političke elite, je na dobrom putu da ponovi istu istoriju. Pitanje o mogućnosti društvenih i političkih povezivanja na Balkanu zato je i pitanje mogućnosti zaustavljanja procesa raspada i otkrivanja embriona budućih pokreta ujedinjavanja, zasnovanih na novim osnovama. Između ostalog, to je i pitanje postojanja izvesnih vrednosnih pretpostavki za preusmeravanje čitavog društva u tom pravcu.

Jedno pitanje koje se direktno ticalo nacionalnog i etničkog identiteta, suočilo je ove prethodne sa procesom ujedinjenja Evrope. Odgovarajući na pitanje da li pomenuti proces može da *naruši* nacionalni i etnički identitet balkanskih naroda, najveći deo ispitanika se složio sa ponuđenom tvrdnjom da uključenje u Evropu ne znači i gubitak nacionalnog i etničkog identiteta (32,8%). Signifikantno je da iza ovog odgovora po učestalosti sledi odgovor “nemam stav” (izražen u 24,7% slučajeva) koji svedoči o nemaloj zbunjenosti balkanskog življa po ovom vrlo osetljivom pitanju. To potvrđuje i sledeći odgovor po kome uključenje u Evropu ne znači potpuni gubitak već izvesno *prilagođavanje* nacionalnog i etničkog identiteta (izražen u 15,9% slučajeva) – što je, takođe bila jedna od ponuđenih opcija. Šta bi to prilagođavanje moglo da obuhvati, međutim, malo ko u ovom trenutku zna, pa ni naši ispitanici, koji su se u nastavku opredeljivali za odgovore po kojima je zapravo odricanje od nacionalnog i etničkog identiteta nužna cena za ulazak u Evropu (u 9,5% slučajeva) ili proglašavali nacionalne i etničke identite stvarima koji pripadaju prošlosti (u

5,7% slučajeva). Nema pitanja koje je više podvojilo mišljenja naših ispitanika kako na nacionalnom tako i na regionalnom nivou, što svakako ne može da bude dobar znak. Jedan tako važan društveni proces kao što je priključenje Evropi, mora da prati dovoljan stepen saglasnosti oko nekih najvažnijih vrednosti kao i oko "cene" koja mora da se plati da bi se one ustoličile. Ta saglasnost trenutno na Balkanu nije na vidiku, što, naravno, ne znači da je ona nedohvatna, samo će se do nje, po svoj prilici, dolaziti postupnije i nešto sporije no što bi velika većina to (kako proizilazi, još uvek više deklarativno) želela.

Grafikon 24

Balkan / Uključenje u Evropu za nacionalni identitet znači:

Nakon ukrštanja podataka u Srbiji u vezi sa materijalnim položajem, školskom spremom, godinama starosti, mestom stanovanja, kao i u odnosu na nacionalnu pripadnost ispitanika, dobili smo rezultate koji su prikazani u narednim tabelama.

Tabela 25

Srbija – materijalni položaj / Proces ujedinjenja sa Evropom može da naruši nacionalni i etnički identitet. Sa kojom se od navednih tvrdnji slažete: (%)

Materijalni položaj	1	2	3	4	5	6
Veoma dobar	4,8%	19,0%	28,6%	14,3%	11,9%	21,4%
Relativno dobar	8,0%	11,4%	36,4%	22,3%	8,0%	14,0%
Relativno los	6,3%	8,4%	31,4%	25,1%	5,8%	23,0%
Veoma los	4,6%	9,2%	24,6%	15,4%	1,5%	44,6%
Nepodnosljiv	4,0%	12,0%	12,0%	28,0%	4,0%	40,0%

Legenda:

1. Nacionalni i etnički identitet su stvar prošlosti
2. Odricanje od nacionalnog i etničkog identiteta je nužna cena za ulazak u Evropu
3. Uključenje u Evropu ne znači gubitak nacionalnog i etničkog identiteta
4. Uključenje u Evropu ne znači potpuni gubitak već izvesno prilagođavanje nacionalnog i etničkog identiteta
5. Uključenje u Evropu afirmiše nacionalni i etnički identitet
6. Nemam stav

Tabela 26

Srbija – mesto stanovanja / Proces ujedinjenja sa Evropom može da naruši nacionalni i etnički identitet. Sa kojom se od navednih tvrdnji slažete: (%)

Mesto stanovanja	1	2	3	4	5	6
Selo	6,0%	12,7%	35,3%	20,7%	6,0%	19,3%
Prigrad	5,3%	12,0%	30,7%	26,7%	8,0%	17,3%
Grad	7,2%	9,7%	30,6%	21,9%	6,7%	23,9%

Legenda:

1. Nacionalni i etnički identitet su stvar prošlosti
2. Odricanje od nacionalnog i etničkog identiteta je nužna cena za ulazak u Evropu
3. Uključenje u Evropu ne znači gubitak nacionalnog i etničkog identiteta
4. Uključenje u Evropu ne znači potpuni gubitak već izvesno prilagođavanje nacionalnog i etničkog identiteta
5. Uključenje u Evropu afirmiše nacionalni i etnički identitet
6. Nemam stav

Tabela 27

Srbija – školska sprema / Proces ujedinjenja sa Evropom može da naruši nacionalni i etnički identitet. Sa kojom se od navednih tvrdnji slažete: (%)

Školska sprema	1	2	3	4	5	6
Bez škole	5,7%	1,9%	18,9%	13,2%	5,7%	54,7%
Nezavr. OŠ	3,3%	6,6%	24,6%	13,1%	4,9%	47,5%
Osnovna škola	3,1%	13,2%	32,6%	25,6%	7,0%	18,6%
trogodišnja stručna škola	9,1%	12,7%	30,9%	14,5%	7,3%	25,5%
završena srednja škola	8,9%	10,9%	31,8%	26,6%	7,8%	14,1%
završena viša škola, fakultet ili akademija	7,4%	13,7%	43,2%	24,2%	5,3%	6,3%

Legenda:

1. Nacionalni i etnički identitet su stvar prošlosti
2. Odricanje od nacionalnog i etničkog identiteta je nužna cena za ulazak u Evropu
3. Uključenje u Evropu ne znači gubitak nacionalnog i etničkog identiteta
4. Uključenje u Evropu ne znači potpuni gubitak već izvesno prilagođavanje nacionalnog i etničkog identiteta
5. Uključenje u Evropu afirmiše nacionalni i etnički identitet
6. Nemam stav

KULTURA KAO OSNOV ETNIČKIH IDENTITETA BALKANA

Tabela 28

Srbija – nacionalnosti / Proces ujedinjenja sa Evropom može da naruši nacionalni i etnički identitet. Sa kojom se od navednih tvrdnji slažete: (%)

Nacionalnost	1	2	3	4	5	6
Albanac	9,5%	19,0%	28,6%	23,0%	10,3%	9,5%
Bugarin	8,7%	5,4%	47,8%	18,5%	8,7%	10,9%
Rom	3,7%	3,7%	29,6%	14,8%	3,7%	44,4%
Srbin	5,9%	11,8%	28,6%	25,5%	5,5%	22,7%

Legenda:

1. Nacionalni i etnički identitet su stvar prošlosti
2. Odricanje od nacionalnog i etničkog identiteta je nužna cena za ulazak u Evropu
3. Uključenje u Evropu ne znači gubitak nacionalnog i etničkog identiteta
4. Uključenje u Evropu ne znači potpuni gubitak već izvesno prilagođavanje nacionalnog i etničkog identiteta
5. Uključenje u Evropu afirmiše nacionalni i etnički identitet
6. Nemam stav

Tabela 29

Srbija – starosno doba / Proces ujedinjenja sa Evropom može da naruši nacionalni i etnički identitet. Sa kojom se od navednih tvrdnji slažete: (%)

Godine starosti	1	2	3	4	5	6
19-29	12,6%	5,2%	34,8%	20,0%	3,7%	23,7%
30-39	5,1%	17,5%	34,3%	19,0%	8,8%	15,3%
40-49	5,8%	13,1%	36,5%	24,1%	5,1%	15,3%
50-59	5,1%	11,5%	26,9%	26,9%	10,3%	19,2%
preko 60	3,1%	5,1%	20,4%	23,5%	7,1%	40,8%

Legenda:

1. Nacionalni i etnički identitet su stvar prošlosti
2. Odricanje od nacionalnog i etničkog identiteta je nužna cena za ulazak u Evropu
3. Uključenje u Evropu ne znači gubitak nacionalnog i etničkog identiteta
4. Uključenje u Evropu ne znači potpuni gubitak već izvesno prilagođavanje nacionalnog i etničkog identiteta
5. Uključenje u Evropu afirmiše nacionalni i etnički identitet
6. Nemam stav

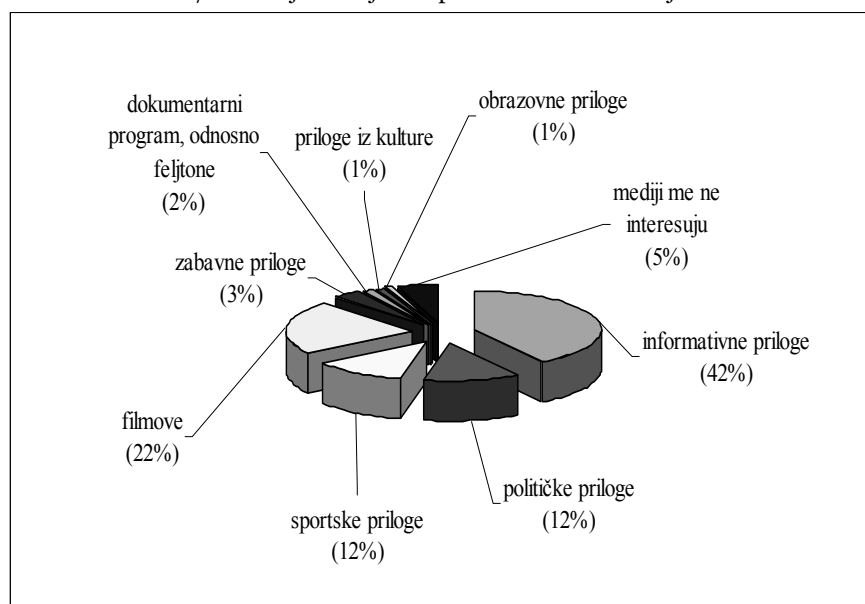
Kulturna politika

Jedan od zaključaka koji se nameće sam po sebi, je da će integracija balkanskih zemalja biti jača ukoliko njihovi građani veruju da će se preko nje bezbolnije priključiti Evropskoj Uniji. Iz istraživanja proizilazi da je procentualna većina ipak u dovoljnoj meri sklona tome da se Balkan uredi kao stabilan region. U prilog tome stoji i činjenica na koju smo već ukazali, a to je respektabilna opredeljenost ispitanika sa ovih prostora za pripadnost čovečanstvu i Evropi. Pošto je lakše integrisati se u svetsku celinu preliminarnim integracijama na manjim prostorima, proizilazi da bi i izvesna balkanska integracija bila svakako poželjna. Ona se, međutim, ne može izvesti slepo i stihijno, već planski i sistematično. Integracija balkanskih država zahteva izgradnju zajedničke, regionalne balkanske

kulturne politike.²¹ Tim činom bio bi aktiviran ogroman kulturni kapital. Njega bi trebalo staviti u funkciju neophodnih svesocijalnih reformi balkanskih zemalja. Kultura naroda Balkana postala bi na taj način okosnica i faktor ukupne socijalne integracije ovog jedinstvenog multikulturnog prostora. Podrazumeva se da će koncepcija kulturne politike regiona Balkana biti osmišljena i realizovana u skladu sa interesima, željama i potrebama ljudi koji nastanjuju ovaj prostor. A kakve su to želje, prikazuje sledeća slika koja prikazuje preferencije stanovnika Balkana kada su u pitanju medijski proizvedeni programi.

Grafikon 30

Balkan / U medijima najčešće pratim sledeće sadržaje:

Frekvencije prisutnih medijskih sadržaja (uz eksplicitan izostanak želje ispitanika da “priloge iz kulture” i “obrazovne programe” prate u većem obimu od 1%) mogu da iznenade samo one koji još uvek veruju da je kulturna politika i sama deo nekakvog velikog istorijskog procesa na čijem se kraju nalazi “svestrano razvijena ličnost” – što je kao ideal bilo naročito apostrofirano u marksistički orijentisanoj kulturnoj politici. Možda “pesnički na ovoj planeti stanuje čovek”, kako je tvrdio nemački poeta Helderlin, ali poeziju, uprkos nadahnutom proročanstvu njegovog srpskog kolege - Branka Miljkovića, nikada neće “pisati svi”. Osnovno teorijsko polazište po pitanju odnosa između kulturne politike i drugih sociokulturnih entiteta od koje treba poći je da se kulturna politika, kao i sve druge “politike”, ne može

²¹ Između sintagme *kulturna politika* i oznake *politika u kulturi*, radije bismo se opredelili za drugi naziv, s obzirom na to da svaka politika u sferi kulture nije *ipso facto* i kulturna (u vrednosnom smislu), ali to je pitanje koje ovde, zbog nedostatka prostora, ne možemo da raspravljamo. Ma koliko neadekvatan, prvi termin se odomaćio i koristi se u najvećem delu naučnih refleksija o kulturi i politici.

sagledavati niti razvijati van kretanja i razvoja ukupnog društva. Kulturna politika je uslovljena ukupnošću društvenih i ekonomskih odnosa, kao i "opštom politikom" koja kulturnoj politici određuje osnove za strategijske ciljeve i zadatke.²² Sučeljavanje kulturne politike sa "kulturnom stvarnošću" odvija se tek posredstvom društveno-verifikovanih i opšteprihvatljivih premisa, vrednosti i ciljeva. Postojeći modeli kulturnih politika, po svom dubljem značenju, ne predstavljaju ništa drugo do skupove teorijsko aksioloških premisa koji kroz svoju organizaciju ciljeva i svrha protežiraju određene tipove kulturnog razvoja. Stoga je ono što predstoji Balkanu plodna sprega politike i kulture: na jednoj strani karakter i intencije društva (politike), a na drugoj duhovne potrebe i očekivanja društvenih grupa i pojedinaca (kultura). Dakako, u formulisanju modela kulturne politike balkanskih država najvećeg udela bi morali da imaju raznorodni akteri civilnog društva, kao i najšira javnost.

Kao "zbir svesnih i promišljenih postupaka, akcija ili odsustva akcija u zajednici, čiji je cilj da se zadovolje izvesne kulturne potrebe preko optimalnog korišćenja svih fizičkih i ljudskih potencijala kojima u određenom trenutku raspolaže data zajednica",²³ kulturna politika je uvek konkretizovana kao svojevrsan kulturni plan i praxis *određene* zajednice. Ona je i strateški plan i akcija, tj. realizacija ciljeva kojima jedna konkretna (šira ili uža) društvena zajednica usmerava razvoj kulture u određenom pravcu, definiše zadatke i utvrđuje sredstva potrebna za njihovo ostvarivanje. Prema tome, iako je zadovoljenje postojećih kulturnih potreba članova neke zajednice njen nominalni i prevashodni cilj, ne sme se zaboraviti da se kulturna politika mora baviti i nekim drugim, veoma važnim i osjetljivim pitanjima. Jedno od takvih pitanja tiče se upravo *identiteta ukupne zajednice* o kojoj je reč. U tom smislu se kulturna politika može posmatrati i kao neprekidan proces kroz koji se identitet jedne zajednice stalno iznova promišlja, konstituiše i ispostavlja onima koji se nalaze unutar i izvan nje. Prethodno upozorenje važi kako za *političke kulture* tako i za *kulturne politike* na Balkanu, jer su obadve još uvek u velikoj meri opterećene prošlošću i izolacionizmom.²⁴

²² U tom smislu, Branko Prnjat ističe da je smisao i sadržina kulturne politike u zavisnosti od prirode društvenog sistema, od kulturnih aspiracija vodećih društvenih snaga, kulturne tradicije i sl. (Branko Prnjat: *Kulturna politika i kulturni razvoj*, Savremena administracija, Beograd, 1986, str. 11).

²³ Kako je kulturnu politiku odredila XIV sednica generalne skupštine UNESCO-a (Monako, 1967). Protokom vremena, pomenuta odredba je ušla u opštu kolokvijalnu upotrebu.

²⁴ Kulturni partikularizam koji je u njima bio na delu poslednje decenije prošlog veka, oslanjao se na takav model kulturne politike u kojoj se je kulturna delatnost posmatrala kao sastavni deo priprema nacije za kolektivnu odbranu od izmišljenih ili stvarnih spoljašnjih i unutrašnjih neprijatelja. Uprkos činjenici da u savremenosti kultura ne priznaje granice, sve tuđe i drugačije proglašavano je za belosvetski kič kome se valja suprotstaviti strogo kadrovskom politikom u kulturi, kao i sakralizovanom baštinom nacionalne kulture. Takav nacionalno-monistički pristup kulturi povlačio je za sobom netolerantan odnos prema kulturnoj raznolikosti unutar same nacionalne kulture i izbegavanje kontakte sa drugim kulturama. Takav pristup, umesto orijentacije na razvoj pluralističke kulture koja je otvorena kako u unutrašnjim tako i u spoljašnjim komunikacijama, zatvara kulturu u nacionalne okvire, doprinoseći homogenizaciji nacije, najčešće na bazi nacionalizma kao jedino ispravne

Nasuprot *primordijalističkom* konceptu koji nacionalnu kulturu određuje kao izraz autonomnog duha nacionalne zajednice, jedini način da se različite nacionalne kulture na Balkanu uzajamno pomire i ispoštuju je taj da se granice između njih ne tretiraju kao linije večitih razdora. Prostor savremene kulture zasigurno nije prost izraz jedinstvenog nacionalnog duha na određenoj teritoriji, već i prostor komunikacije, polje u kojem se razmenjuju ne samo već gotova kulturna dobra, nego gde se ona i stvaraju. Kulturolozi su još odavno primetili da, u proseku, kulture nemaju više od deset procenata svojih izvornih elemenata, dok su svi ostali iz drugih kultura.²⁵ Kulturni elementi od kojih se sastoji svaka pojedinačna kultura su putovali i putuju kroz vreme i prostor, tako da se ono što se danas smatra nacionalnom ili nekom drugom "autohtonom kulturom" samo manje ili više uspešna kombinacija ovih prethodnih. Jednom demokratskom društvu je svakako neophodna kultura kao prostor lične slobode i ljudskog zajedništva, jedna univerzalizovana i u isto vreme individualizovana kultura. Na globalnom nivou, ukoliko tokom vremena zajednice ljudi postaju sve veće i veće u pravcu nekog "svetskog društva", otpašće mnogi razlozi koji su dosad isticali kulturne posebnosti. Stvaralački impulsi se onda mogu usmeriti ne na ono posebno, na ono što po svaku cenu razlikuje, već na ono što svi mogu razumeti i odobriti. Razume se, ono prošlo još može biti živo i plodotvorno, kao što danas više ne nastaju ni junački epovi niti velike religije, ali se njima itekako koriste neke važne delatnosti društvenog života, u prvom redu umetnost, ali i kultura u celini.

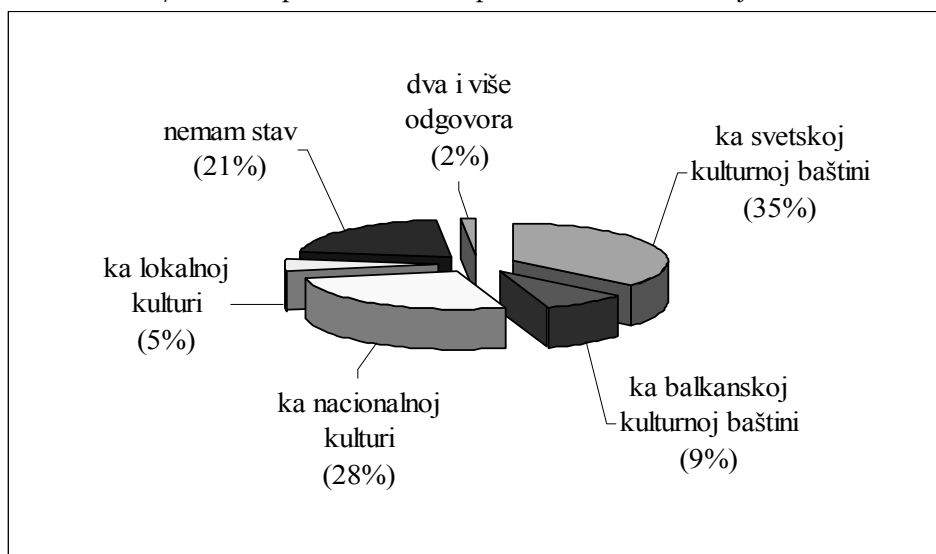
U vezi s prethodnim, ohrabruje naklonost ispitanika u njihovim očekivanjima da kulturna politika pre svega bude orijentisana ka svetskoj kulturnoj baštini (35%) i nacionalnoj kulturi (28%), premda znatno manje ka balkanskoj kulturnoj baštini (9%), dok se lokalna kultura našla na samom začelju (5%). No, dok god se virtuelno "svetsko društvo" koje priziva više od trećine ispitanika ne formira, kulturne politike balkanskih zemalja moraće da se suočavaju sa važnom dilemom koja se tiče *ravnoteže* između nacionalne i internacionalne kulture. Kako smo već istakli, kultura je način na koji se nacionalni, etnički, regionalni i dr. identiteti izražavaju, pa ne iznenađuje što se u kulturnim politikama najčešće daje primat nacionalnoj kulturi i njenim tradicionalnim formama. Paralelno, s tim svedoci smo i pluralizma, multikulturalizma kultura unutar i izvan zajednica. Ovaj drugi, koji proističe iz međunarodnih kontakata nije samo protivteža izvesnim nacionalističkim namerama, već je i temeljna činjenica savremenog sveta, zahvaćenog snažnim procesom globalizacije. Sledstveno tome, odgovorna politika u kulturi promovisaće i vrednosti nacionalne kulture i u isto vreme biti otvorena za učešće (i uticaje) u međunarodnoj kulturnoj razmeni. U kojoj će meri raditi jedno ili drugo, zavisi od odgovora na pitanje da li prioritet dati zadovoljavanju kulturnih potreba stanovništva unutar zajednice ili težiti da se kulturnom politikom ostvari prestiž u širem, međunarodnom okruženju.

zvanične ideologije. Na taj način kultura postaje sredstvo puke političke indoktrinacije koja negira svako autonomno delanje koje nije u službi državne politike.

²⁵ Eduard Kale: *Uvod u znanost o kulturi*, Školska knjiga, Zagreb, 1982, str. 131.

Grafikon 31

Balkan / Kulturna politika trebalo bi prevashodno da bude orijentisana ka:

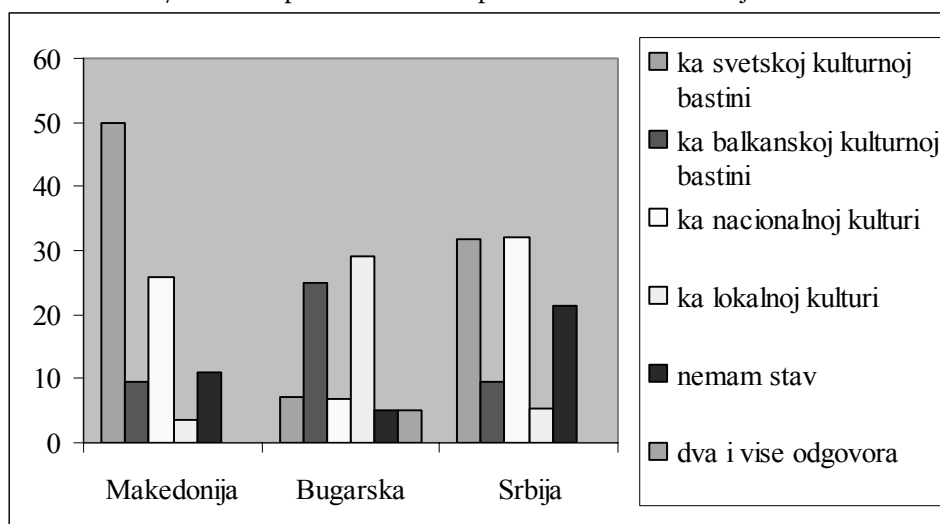
U vezi sa konkretnom ulogom države i pravne regulative u usmeravanju internih kulturnih tokova, danas su u svetu dominantna *tri osnovna modela* kulturne politike. Prvi je *državni* ili tzv. *latinski* (negde se čak naziva i birokratski) model u kome dominira javni sektor, dok se sve ključne odluke donose na nivou državne administracije i odnosnih ministarstava (ovaj model je naročito specifičan za Francusku i Italiju). Drugi model je *para-državni* ili model “*na odstojanju*” (tzv. “*arm's length principle*”), koji u različitim zemljama ima svoje specifične varijetete, ali u kome je osnovno da država prenosi svoju odgovornost za strateško planiranje i finansiranje kulturnog razvoja para-državnim *Savetima za kulturu i umetnost (Art Councils)*, obezbeđujući iz svog budžeta fondove koji su u tom procesu neophodni (ovaj model je karakterističan za Veliku Britaniju, Finsku i Švedsku kao i za mnoge bivše socijalističke države koje su prešle početnu fazu tranzicije.). Njegova osnovna odlika je u tome da pomenuti Saveti predstavljaju nezavisna tela eksperata “na odstojanju” od političkih struktura, što im omogućuje strateško planiranje kulturnog razvoja lišeno direktnog uticaja političkih partija. Treći model je *liberalni* model, koji je karakterističan za SAD. On podrazumeva izostanak bilo kakve intervencije države u kulturnoj proizvodnji koja je u potpunosti prepuštena trendovima tržišta, dok država, kroz zakone, stimulatивно oporezivanje i druge instrumente upravljanja, kreira odgovarajuću sredinu za razvoj kulture.

Nakon urušenja socijalizma, ali i etničkog revivala, građanskih ratova, ksenofobije, stranog vojnog prisustva, ideologije ljudskih prava, kretanja u pravcu evropskih i širih integracija, i svega ostalog što karakteriše početak novog milenijuma na Balkanu, prvo pitanje na koje valja odgovoriti jeste koje to *vrednosti* mogu biti od značaja za aktuelnu kulturno-političku praksu.

Ono što se sada zasigurno može reći je da se zajedno sa marksistički shvaćenim modernizmom, ne bi valjalo oprostiti i od temeljnih modernističkih načela. U savremenom svetu se ne može civilizovano živeti bez nekih osnovnih *modernističkih ideala*. Da je to tako, bolno su potvrdila sva ona dramatična dešavanja (ne samo u kulturi) na prostoru bivše SFR Jugoslavije, koja su prvenstveno bila uzrokovana *pre-modernim*, iracionalnim strahom od razaranja nacionalnih kultura i specifičnosti nacionalnih identiteta.²⁶ Države Balkana, koje nameravaju da postanu punopravni članovi Evropske Unije, bi trebalo da izgrađuju svoje modele kulturne politike polazeći od nacionalnih kulturnih tradicija, ali i da budu otvorene za kulturne inovacije, uz poštovanje opštih trendova evropskog kulturnog razvoja. Ukratko, planska, kontinuirana i kadrovska osposobljena kulturna politika (kulturni programeri, animatori, menadžeri) može biti stabilan i najveći garant očuvanja celine kulturnog bića Balkana i kulturnih identiteta njegovih žitelja. U tome su sadržani osnovni interesi stanovništva ove teritorije. Reč je o politici utemeljenoj na uvažavanju kulturnih i nacionalnih različitosti balkanskih naroda i na negovanju svih izvornih oblika multikulturnog i interkulturnog života, koji će doprinositi stvaranju i jačanju međusobnog poverenja i tolerancije.

Grafikon 32

Balkan / Kulturna politika trebalo bi prevashodno da bude orijentisana ka:

Posmatrano pojedinačno, onih koji preferiraju kulturnu politiku usmerenu prema kosmopolitiskoj kulturi, najviše je u Makedoniji (49,8%),

²⁶ U isto vreme, kao retko kada, pokazalo se vidljivim u kojoj meri kulturna politika zavisi od ukupnih društvenih procesa, ekonomske moći društva, istorijskog nasleđa, položaja građana u političkom sistemu i naročito od *političke kulture*. Kako ističe V. Butigan: "Tipovi i modeli političke kulture determinišu tipove i modele kulturne politike." (Vjekoslav Butigan, *Politička kultura na Balkanu*, Filozofski fakultet, Niš, 2000, str. 37.)

zatim u Srbiji (31,7%) i, na kraju, Bugarskoj (26,7%) – što donekle iznenađuje, s obzirom na oficijelnu bugarsku opredeljenost da što pre uđe u Evropsku Uniju a uz to je već i članica NATO saveza. Na drugom mestu je izbor *nacionalnog* modela politike u kulturi, koji su u najvećoj meri podržali ispitanici iz Srbije (32,1%), a podjednako (po 25,9%) ispitanici iz Bugarske i Makedonije. *Balkanskoj* kulturnoj baštini najveći značaj pridaje podjednak broj anketiranih iz sve tri države (9%).

S obzirom na multinacionalni satav balkanskih država, posebno je značajno bilo videti i za koji se model politike u kulturi opredeljuju pripadnici *pojedinih nacija* u njima. Dovedemo li, dakle, u vezu modele kulturne politike sa nacionalnom pripadnošću ispitanika, nezavisno od zemlje u kojoj žive, proizilazi da *kosmopolitiski* model politike u kulturi najviše zastupaju pripadnici albanske nacije (46,5% anketiranih), zatim slede Makedonci i Srbi (u 39,5% slučajeva), Romi (38%), Bugari (35,9%), Vlasi (24,4%) i, na kraju, Turci (20,4%). *Nacionalni* model politike u kulturi najviše prihvataju Makedonci (35,9%), potom Srbi i Albanci (po 31%), Bugari (24,61%), Turci (15%), Romi (12,5%) i Vlasi (8,9%). *Balkanski* model politike u kulturi najvažnijim smatra najviše Turaka (13,3%), pa Srba (12,5%), onda Bugara (11,5%), pa Makedonca (9,9%), Albanaca (6,6%), Roma (6,2%) i Vlaha (4,4%). Za *lokalni* model politike u kulturi se najviše opredelilo Vlaha (13,3%), zatim Turaka (9,7%), Roma (6,3%), Albanaca (5,4%), Bugara (4,7%), Srba (4,5%) i Makedonaca (4%). Nema stav o najznačajnijem modelu politike u kulturi najviše Vlaha (48,9%), zatim Roma (37%), Turaka (33,6%), Bugara (20,8%), Srba (12,5%) Makedonaca (10,8%), i Albanaca (u 10,5% slučajeva).

Tabela 33

Balkan / Nacionalna pripadnost i izbor kulturne politike

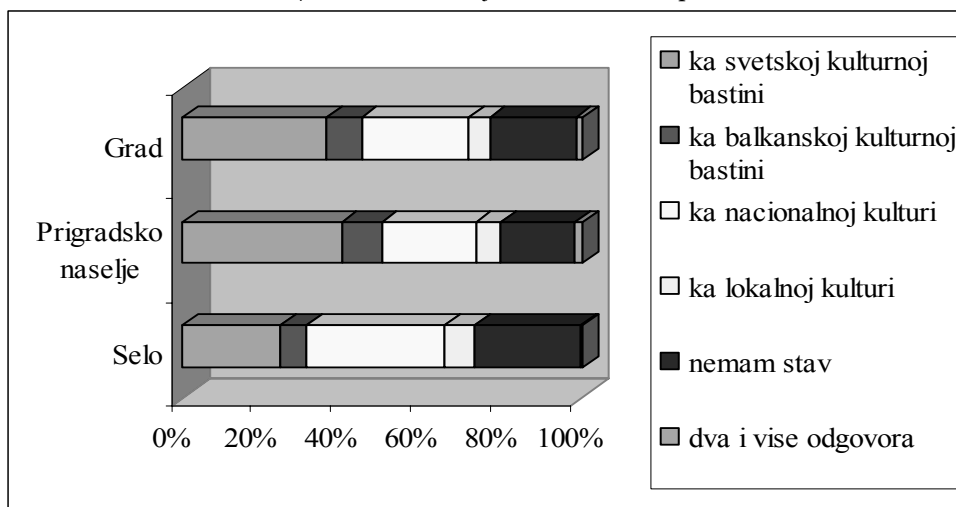
	ka svetskoj kulturnoj bastini	ka balkanskoj kulturnoj bastini	ka nacional. kulturi	ka lokalnoj kulturi	nemam stav	2 i vise odgovor a
Bugarin	35.9%	11.5%	24.6%	4.7%	20.8%	2.5%
Rom	38%	6.2%	12.5%	6.3%	37%	
Turcin	20.4%	13.3%	15.0%	9.7%	33.6%	8.0%
Vlah	24.4%	4.4%	8.9%	13.3%	48.9%	
Albanac	46.5%	6.6%	31%	5.4%	10.5%	
Srbin	39.5%	12.5%	31%	4.5%	12.5%	
Makedonac	39.5%	9.9%	35.9%	4.0%	10.8%	

Sudeći po dobijenim rezultatima, *stanovnici* gradova više ne prednjače u plediranju za kosmopolitsku kulturu (36%), jer su ih u tome malo pretekli naseljeni u prigradskim naseljima (39,7%). Treći po redu su, očekivano, stanovnici balkanskih sela (24,6%), koji su se, zauzvrat, u najvećem procentu opredelili za model nacionalne kulturne politike (34,4%). Svoj odmeren pristup ovoj problematici, stanovnici prigradskih naselja su zapravo ispoljili u odnosu na još dve preferencije, opredeljujući se u najmanjoj meri za nacionalnu kulturu (23,5%), a u najvećej meri od sve tri

posmatrane kategorije stanovništva za (posredničku) balkansku kulturu (10,1%).

Grafikon 34

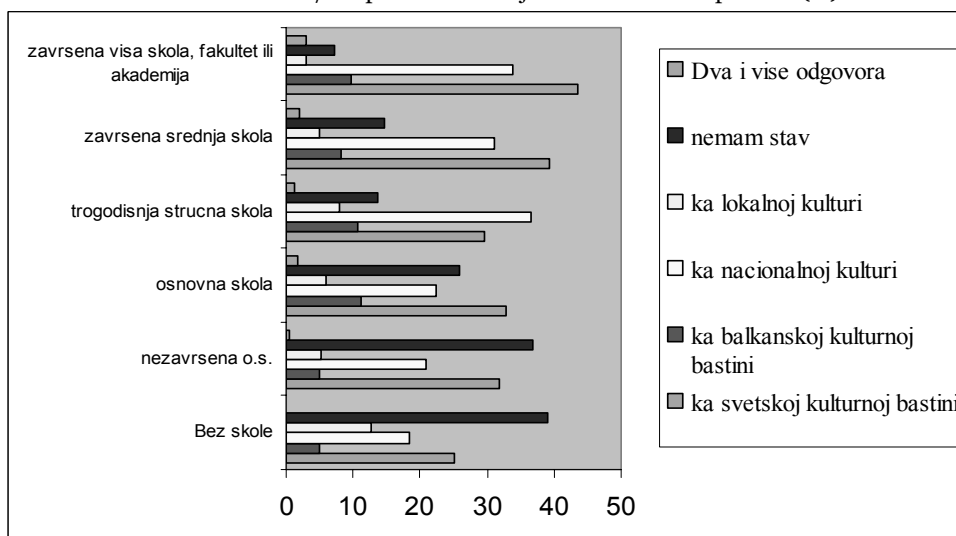
Balkan / Mesto stanovanja i izbor kulturne politike

Očekivano, i *stepen obrazovanja* ispitanika imao je uticaja na izbor modela politike u kulturi.

Grafikon 35

Balkan / Stepen obrazovanja i izbor kulturne politike (%)

Anketirani sa visokim i višim obrazovanjem najviše su se opredeljivali za planetarni model kulturne baštine (43,5% od ukupnog broja), zatim 39,3,% ispitanika sa srednjim obrazovanjem, 32,8% sa osnovnim obrazovanjem, 31,9% sa nezavršenom osnovnom školom, 29,7%

onih sa trogodišnjom stručnom školom i, na kraju, 25,1% ispitanika koji nemaju škole. Za *nacionalnu* usmerenost politike u kulturi, izjasnilo se 36,5% sa srednjim obrazovanjem 33,8% anketiranih sa visokim i višim obrazovanjem, 22,5% sa osnovnim itd.. Politiku u kulturi usmerenoj ka *balkanskoj kulturnoj baštini* preferira relativno mali procenat ispitanika, predvođenih sa 11,2% lica sa osnovnim obrazovanjem, 10,8% onih sa trogodišnjim stručnim obrazovanjem, 9,8% sa visokim i višim obrazovanjem, 8,3% sa srednjim obrazovanjem, itd. Bez stava o tome najviše je među onima bez škole (39%), sa nezavršenom osnovnom školom (36,8%), osnovnim obrazovanjem 25,8%, zatim sa srednjim obrazovanjem (14,7%), trogodišnjom stručnom školom i, na kraju, onih sa višim i visokim obrazovanjem (7,1%).

Na pitanje u kom pravcu bi kulturna politika prevashodno trebalo da bude orijentisana, najveći broj najmlađih ispitanika opredelio se za svetsku kulturnu baštinu (40,%), zatim za nacionalnu kulturnu baštinu (26,4%), balkansku kulturnu baštinu (8%) i lokalnu kulturnu baštinu (4,6%). Nije imalo stav o tome 18,6%, a 2,4% ispitanika je dalo više odgovora. U poređenju sa ostalim uzrasnim grupama, prema očekivanjima, kategorija anketiranih uzrasta 19-29 godina prednjači, premda ne i u velikoj meri, u orijentaciji ka kulturnoj politici usmerenoj ka svetskoj kulturnoj baštini, što se vidi iz podataka na narednoj tabeli.

Tabela 36

Balkan / Godine starosti i izbor modela kulturne politike (%)

	ka svetskoj kulturnoj baštini	ka balkanskoj kulturnoj baštini	ka nacionalnoj kulturi	ka lokalnoj kulturi	nemam stav	dva i vise odgovora
19-29	40	8	26,4	4,6	18,6	2,4
30-39	38,8	9,4	24,4	6,5	20,9	
40-49	34,7	9,9	29,4	5	20	1
50-59	35	7,5	29,9	7,5	18,9	1,2
preko 60	30,5	8,6	30,1	4,2	23,8	2,8

Za istraživače u Srbiji, bilo je naročito zanimljivo proveriti orijentisanost ispitanika u pogledu preferiranog modela kulturne politike u zavisnosti od školske sprema, starosnog doba i mesta stanovanja (što je prikazano u sledećim tabelama). Što se tiče onih bez škole, najveći deo njih (41,5%) o ovom pitanju "nema stav", a od pojedinačnih usmerenja kulturne politike i oni preferiraju kosmopolitiski model (28,7%). Za balkanski model kulturne politike, procentualno najviše su se izjasnili ispitanici sa završenom osnovnom školom (14,4%), što je ipak gotovo dvostruko manje od procenata tih istih ispitanika koji bi, takođe, radije da vide kulturnu politiku usmerenu ka svetskoj kulturnoj baštini (27,2%). U odnosu na sve obrazovne grupacije, kosmopolitiska kultura je najpoželjnija kod onih sa završenom višom školom, fakultetom ili akademijom (35,5%), premda se ova grupa u pogledu

preferiranih pojedinačnih usmerenja kulturne politike u najvećem procentu opredelila za nacionalnu kulturu (36,6%).

Tabela 37
Srbija / Školska sprema – Kulturna politika prevashodno treba da bude orijentisana (%)

	Ka svetskoj kulturnoj baštini	Ka balkanskoj kulturnoj baštini	Ka nacionalnoj kulturi	Ka lokalnoj kulturi	Nemam stav
Bez škole	28,3	7,5	17,0	5,7	41,5
Nezavršena osnovna škola	29,5	3,3	29,5	4,9	32,8
Osnovna škola	27,2	14,4	33,6	5,6	19,2
Trogodišnja stručna škola	33,3	11,1	27,8	5,6	22,2
Završena srednja škola	33,9	7,5	35,5	6,5	16,7
Završena viša škola, fakultet ili akademija	35,5	11,8	36,6	2,2	14,0

Preferencije modela kulturne politike u odnosu na godine starosti u Srbiji, izgledaju ovako: od pojedinačnih usmerenja kulturne politike najviše se ceni ono ka svetskoj kulturnoj baštini – u rasponu od 30,2 (oni preko 60 godina) do 34,8% (19-29 godina), osim u slučaju onih između 50-59 godina starosti kod kojih je nacionalna kultura odnela prevagu (33,8%) u odnosu na prethodnu (26%).

Tabela 38
Srbija / Starosna dob – Kulturna politika prevashodno treba da bude orijentisana:

	ka svetskoj kulturnoj bastini	ka balkanskoj kulturnoj bastini	ka nacionalnoj kulturi	ka lokalnoj kulturi	nemam stav
19-29	34.8%	6.7%	31.1%	5.2%	22.2%
30-39	32.3%	13.1%	32.3%	6.9%	15.4%
40-49	32.1%	11.9%	33.6%	2.2%	20.1%
50-59	26.0%	7.8%	33.8%	7.8%	24.7%
preko 60	30.2%	6.3%	30.2%	5.2%	28.1%

Tabela 39
Srbija / Mesto stanovanja – Kulturna politika prevashodno treba da bude orijentisana:

	Ka svetskoj kulturnoj baštini	Ka balkanskoj kulturnoj baštini	Ka nacionalnoj kulturi	Ka lokalnoj kulturi	Nemam stav
Selo	30,3	9,7	36,6	5,5	17,9
Prigradsko naselje	37,8	14,9	36,5	4,1	6,8
Grad	31,1	8,2	29,4	5,4	26,0

Uopšte uzev, glavna konkurentna bitka se vodila između nacionalnog i kosmopolitkog modela, što je vidljivo i u podacima koji se odnose na mesto stanovanja ispitanika. Opređenja za jedan ili drugi model kulturne politike, redovno zauzimaju negde oko dve trećine ukupnog broja izraženih stavova. Preostala trećina je prilično neujednačeno popunjena onim stavovima koji se izjašnjavaju u prilog balkanskoj ili lokalnoj kulturu, uz znatan procenat onih koji po ovom pitanju jednostavno – “nemaju stav”.

U Bugarskoj su se godine starosti, obrazovanje i mesto stanovanja pokazali mnogo jačim diskriminativnim faktorima nego u Srbiji, iako ne i svugde u jednakoj meri. Usmerenje kulturne politike ka svetskoj kulturnoj baštini kreće se u prilično velikom rasponu od 17,3 (oni preko 60 godina) do 37% (19-29 godina); nacionalni model kulturne politike najradije se prihvata kod ispitanika između 50-59 godina (37,2%) a najmanje kod onih između 30-39 godina starosti (16,9%). U prilog balkanskoj i lokalnoj kulturi najveći procenat glasova su dali ispitanici između 40-49 godina, opredeljujući se u prvom slučaju sa 10, a u drugom sa 9%. Ispitanici bez škole u Bugarskoj u odnosu na one u Srbiji, u mnogo manjoj meri razmišljaju o poželjnom modelu kulturne politike jer u 54,2% slučajeva nemaju nikakve stavove po ovom pitanju. U isto vreme, oni su jedina obrazovna grupa koja od pojedinačnih usmerenja preferira usmerenost kulturne politike ka lokalnoj kulturi (25%) u odnosu na nacionalnu (16,7%) i svetsku kulturu (svega 4,2%). Takav stav, međutim, ne dele i ostale obrazovne strukture, jer se kod svih njih svetska i nacionalna kulturna baština daleko više cene od one lokalne. Očekivano, za ispitanike sa završenom višom školom, fakultetom ili akademijom, najpoželjnija je svetska kulturna baština (44%), iz koje sledi opredeljenje za nacionalnu kulturu (36,6%) kulturne politike. Za razliku od Srbije, ovde u plediranju za kosmopolitsku kulturu i dalje prednjače stanovnici gradova (26,4%) u odnosu na stanovnike prigradskih (18,8%) i seoskih naselja (16,1%).

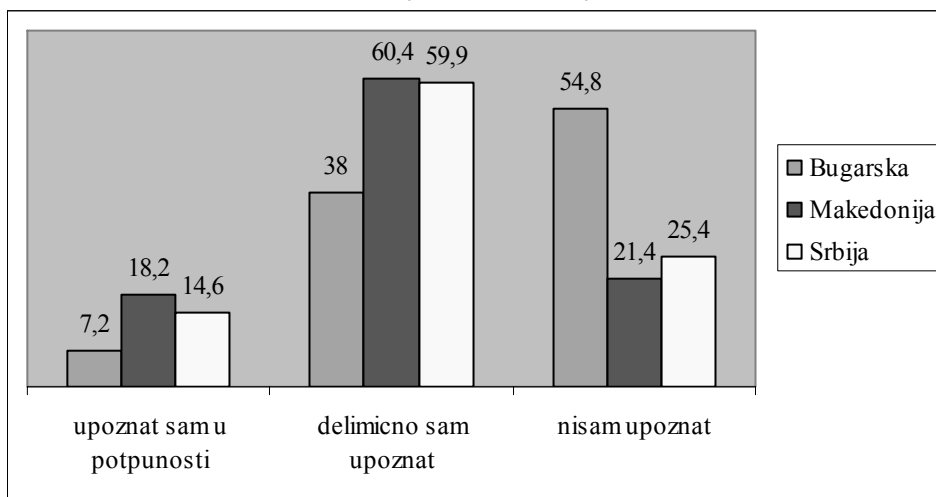
Pomalo neočekivano, u Makedoniji su najveći poklonici svetske kulturne baštine oni stari između 50-59 godina (58,2%), iza kojih slede oni između 30-39 godina (50,8%), dok su mladi između 20-29 godina tek na trećem mestu (48,1%). Nacionalno usmerenu kulturnu politiku u najvećem broju priželjkuju oni stariji od 60 godina (32%), jednako kao što se i više od svih starosnih grupa opredeljuju za balkansku kulturnu baštinu (u 11,8% slučajeva). Slično kao i u Srbiji, i ovde se gotovo sve obrazovne grupacije pojedinačno u najvećem broju opredeljuju za kosmopolitiski model kulturne politike u rasponu od 42,9% (oni bez škole) do 53,5% (oni sa završenom srednjom školom), uz izuzetak ispitanika sa završenom srednjom stručnom školom kod kojih je opredeljenje za nacionalnu kulturnu baštinu (41,5%) odnelo prevagu nad kosmopolitskim usmerenjem kulturne politike (35,8%). Za razliku od Bugarske a takođe slično stanju u Srbiji, i ovde stanovnici *prigradskih* naselja prednjače u plediranju za kosmopolitsku kulturu (62,7%) u odnosu na stanovnike gradova (50,7%). Očekivano, stanovnici makedonskih sela su treći na listi po ovom izboru sa 27,5%, jer je njihov favorit – usmerenost kulturne politike ka nacionalnoj kulturi – izražena u 50% ispitanih slučajeva.

Znanje za uzajamno poštovanje

Prethodna opredeljenja za modele politike u kulturi mogu se, makar delimično, objasniti ukoliko se dovedu u neposredniju vezu sa *poznavanjem* kulturne *baštine* balkanskih naroda od strane anketiranih. Naime, od ukupnog broja ispitanika, smatra da je u potpunosti upoznato sa kulturnom istorijom balkanskih naroda svega - 13,3% ispitanika, delimično je upoznato njih 53%, a nije upoznato 33,7% anketiranih. U grupi onih koji drže da su u potpunosti upoznati sa kulturnom istorijom balkanskih naroda najviše je ispitanika iz Makedonije (18,2%), onda iz Srbije (14,6%) i najmanje iz Bugarske (7,2%). Isti redosled je i kod anketiranih koji su delimično upoznati sa kulturnom istorijom balkanskih naroda: 60,4% u Makedoniji, 59,9% u Srbiji i 38% u Bugarskoj. U kategoriji onih koji ističu da nisu upoznati sa kulturnom istorijom balkanskih naroda najviše je anketiranih iz Bugarske 54,8%, iz Srbije 25,4% i najmanje iz Makedonije 21,4%. Uopšte uzev, znatan je procenat onih ispitanika koji priznaju da nisu upoznati sa kulturnom istorijom balkanskih naroda – na nivou sve tri ispitivane zemlje on iznosi 33,7%.

Grafikon 40

Balkanske države: Poznavanje kulturne istorije balkanskih naroda (%)

Jedna trećina anketiranih u ukupnom uzorku koja nije upoznata sa kulturnom istorijom balkanskih naroda, mogla bi da upućuje i na zaključak da su programski sadržaji o kulturnoj istoriji balkanskih naroda u obrazovnim sistemima sve tri države, jednostavno, nedovoljno zastupljeni. Ukoliko više od jedne polovine anketiranih iz Bugarske nije upoznata sa kulturnom istorijom balkanskih naroda, kao i jedna četvrtina iz Srbije i nešto više od jedne petine iz Makedonije, ono što svakako predstoji je neka vrsta dogovaranja i usaglašavanja balkanskih država oko približno jednake zastupljenosti kulturne istorije balkanskih naroda u nastavnim programima njihovih obrazovnih ustanova. Pritom, što jedva da je potrebno pomenuti, naročitu pažnju valja obratiti na one programske sadržaje koji afirmišu

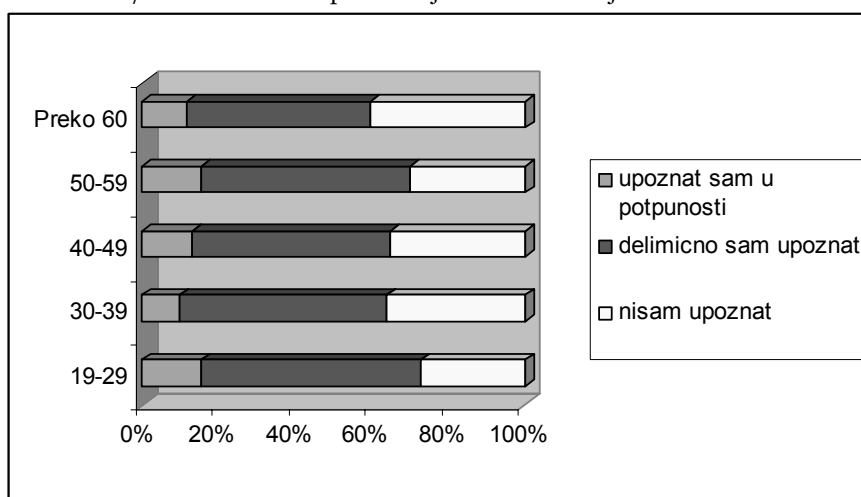
zajedničku kulturnu osnovu balkanskih multietničkih, multikonfesionalnih i multikulturnih društava, a sve u cilju približavanja, intenzivnije saradnje i razumevanja balkanskih naroda u njihovoj različitosti. U vezi s tim, ohrabruje podatak (naravno, ukoliko je tačan) da je dve trećine ispitanika delimično ili potpuno upoznato sa kulturnom istorijom balkanskih naroda, pa stoga još ima dodatnu potrebu da upozna i svetsko kulturno nasleđe. Ono je svakako neophodno za uključivanje balkanskih naroda u evropske i planetarne integracije, u kojima i sami ispitanici vide mogućnost bržeg razvoja pojedinačnih balkanskih društava i regiona u celini.

Znatan procent ispitanika zainteresovanih za svetsku kulturnu baštinu, međutim, može imati i jedno alternativno objašnjenje na koje smo već ukazali, a tiče se pomodnog “preskakanja Balkana” kao posredujuće instance u procesu pridruživanja Evropi. Na osnovu celine rezultata do kojih smo došli, naime, stiče se utisak da izvestan broj ispitanika želi što pre da “pobegne” od Balkana, po svoj prilici zbog svih onih negativnih vrednosnih konotacija koje i sam termin *balkanizacija* nosi sa sobom u kolokvijalnoj upotrebi na Zapadu. Ko god se, međutim, opredeljuje za takvu kulturnu politiku koja će se usmeriti pre svega na svetsku kulturnu baštinu, a pritom priznaje i da nedovoljno poznaje kulturnu istoriju Balkana, taj veruje da je međusobno upoznavanje susednih naroda i država na Balkanu, njihova mirna koegzistencija i poštovanje različitosti - ili nepotrebno ili nemoguće - što predstavlja jednako pogrešne uloge da bi se kupila karta za Evropu. Nije jasno kako bi to neki narod ili država Balkana, mogla da koegzistira sa svim ostalim (brojnim i međusobno veoma različitim) članicama porodice evropskih zemalja, ukoliko to nije u stanju da uradi sa svojom najbližim susedima. Ukratko, demokratsko uređenje Balkana predstavlja neophodan preduslov kasnijeg pridruživanja Evropskoj uniji svih balkanskih država kao stabilnih multikulturnih zajednica.

Interesantno je da su sa balkanskim kulturnim nasleđem ponajviše upoznati oni najmlađi, što protivreči uvreženom mišljenju o mladim ljudima kao osobama koje žive “ovde i sada” i kao “neznalicama istorije”. Pitanje je, doduše, koliko je to znanje realno, ali bi se to isto takvo pitanje moglo, i to možda u još oštrijem obliku, postaviti i u vezi sa odnosnim znanjem starijih generacija. Štaviše, na osnovu svih drugih odgovora i iz ove ankete, ono što se može naslutiti je zapravo to da je znanje onih starijih o Balkanu ne samo nedovoljno, već i opterećeno raznim predrasudama. Stoga je možda i bolje nemati bilo kakvo pozitivno “znanje”, nego imati iskrivljenu predstavu o nečemu ili nekome. Posmatran sam po sebi, prethodan iskaz, dakako, spada pre svega u domen intelektualnih rasprava, ali kada se radi o predrasudama ili neadekvatnom znanju o čitavim narodima ili kulturama, one su u prošlosti veoma često imale za posledicu i dramatične fizičke obračune među balkanskim življem. Rečju, predrasude o susednim etničkim zajednicama, državama i njihovim prevalentnim vrednostima, za balkanske narode danas predstavljaju takvu vrstu intelektualnog i svakog drugog “luksuza” koje oni sebi više jednostavno ne bi smele dopustiti.

Grafikon 41

Balkan / Godine starosti i poznavanje kulturne istorije balkanskih naroda

*Umesto zaključka:**Kulturni identiteti balkanskih naroda na raskrsnici*

Analiza dobijenih odgovora ispitanika upućuje na zaključak da se u populaciji Balkana u ovom trenutku i nezavisno od etničke pripadnosti, izdvajaju u najmanju ruku *dve* osnovne grupe kulturnih identiteta, relevantnih sa stanovišta odnosa prema neophodnim socio-kulturnim promenama i evropskim integracijama. Jedan od njih je više nacionalno i *tradicionalistički*, a drugi više reformistički, evropski i *kosmopolitski* usmeren. Dakako, radi se o entitetima koji se mogu samo pojmovno suprotstaviti i to u striktno metodološke svrhe, jer između ovih, veberovski intonirano, "idealnih tipova" postoji i značajan međuprostor. Njega ispunjavaju različiti elementi i jednog i drugog tipa podložni čestim fluktuacijama pod uticajem pogoršavanja ili poboljšanja političke i ekonomske situacije u nekoj balkanskoj zemlji ili njenog položaja u međunarodnoj zajednici

Nacionalno-tradicionalistički kulturni identitet, karakterističan je za pripadnike onih društvenih grupa u sve tri države i u među svim posmatranim narodima, koje se još uvek nisu u dovoljnoj meri oslobodile stega tradicionalističkih vrednosti, u prilog čega najčešće stoji i njihov srazmerno nizak društveni položaj. Pomenuti položaj se, međutim, ne odnosi toliko na loš materijalni status, koliko na generalno tradicionalističko usmerenje i specifičnu odbojnost prema sveskolikom okruženju sopstvene (nacionalne) države. Svoj konzervativizam i snažnu identifikaciju sa nacijom ovi ispitanici ispoljavaju ponekad glorifikacijom balkanskog nasleđa, katkad zagovaranjem teze o nesličnosti balkanskih naroda. Prostore šire političke integracije, eventualno, nalaze u aktuelnim političkim ili vojnim savezništvima prisutnim na ovom prostoru tipa NATO-a, ili se, pak, konformistički priklanjaju truizmu o potrebi uključivanja Evropskoj uniji, mada pritom najčešće nisu dovoljno spremni da plate i odgovarajuću

socijalnu i kulturnu "cenu" ove integracije. Ova grupacija obuhvata prilično heterogen sastav stanovništva, kako u socijalnom, tako i u vrednosnom smislu. Osim tradicionalno prisutnog seoskog i stanovništva prigradskih naselja, tu su još i segmenti sastavljeni od razočaranih vernika u različite (veliko)nacionalne projekte, kao i retradicionalizovani građanski slojevi čije aktuelne kulturne vrednosti i socijalno ponašanje u najvećoj meri predstavljaju reakciju na ideološko potiskivanje nacionalnog identiteta iz prethodnog socijalističkog perioda. Povremeno, u ovoj vrsti kulturnog identiteta javlja se i izvesna sklonost ka evropskoj integraciji, ali se njen smisao prvenstveno vidi u potrebi za izlaženjem matične zemlje iz ekonomske zaostalosti, a ne i u odlučnom raskidu sa balkanskim kulturnim ekskluzivizmom.

Drugi tip kulturnog identiteta, uslovno nazvan *kosmopolitskim* i reformskim, izražava tendenciju pripadnika različitih socijalnih kategorija (a prevashodno onih iz kojih obično dolazi buduća društvena elita) ka široj, evropskoj, pa i svetskoj integraciji. Ovaj tip identiteta označava odmak od tradicionalizma i nacionalizma, iliti od uverenja da nacionalna država predstavlja vrednost kome sve ostale vrednosti moraju biti podređene. Najčešće je zastupljen među obrazovanijim i mlađim generacijama – spremnih da se namah uključe u civilizacijske tokove današnjice. Smisao širih oblika integracije, nosioci reformskog identiteta nalaze koliko u mogućnosti ekonomskog razvoja i prosperiteta, toliko i u napuštanju one vrste kulturnog partikularizma koji ne dozvoljava Balkanu da se integriše u evropske tokove. Njih karakteriše jasna opredeljenost ka korenitim društvenim i kulturnim reformama kao i prema modernizaciji i opštoj demokratizaciji balkanskih društava.

Oba ova tipa identiteta i njihova vrednosna usmerenja su, dakako, podložna oscilacijama i nalaze se pod snažnim uplivom promena u političkim ili ekonomskim ambijentima pojedinih zemalja Balkana ili njihovog položaja u međunarodnim odnosima. Istovremeno, neposredni psihološki razlozi orijentacija ka ovim ili onim vrednostima nisu uvek konzistentni, niti se prihvatanja uvek kreću na racionalnom nivou. Zauzimanje stava da balkanski narodi nisu slični – izraženo kod Albanaca na jugu Srbije, na primer, faktički znači uzajamno udaljavanje građana balkanskih društava i u suprotnosti je sa stremljenjima ka evropskoj integraciji – koja je ista nacionalna skupina takođe izrazila u svojim odgovorima. I jedan i drugi tip kulturnog identiteta su pre proizvod dugogodišnjih frustracija, kao i preke potrebe za kakvom-takvom obnovom narušenog kulturnog identiteta stanovništva Balkana, no što su rezultat racionalnog izbora između ponuđenih političkih i drugih alternativa. Čime god da su konkretno motivisani i ma koliko u datoj situaciji bili nestabilni, međutim, procesi identifikacije usmereni ka Evropi i svetu, nasuprot ekstremima tradicionalističke i nacionalne identifikacije, vode jačanju integrativnih potencijala balkanske populacije u celini. Toga bi morali da budu svesni pripadnici onih "nacionalnih elita" balkanskih zemalja koje bi da etnički nacionalizam nametnu kao dominantnu ideologiju. Oni su

potencijalni zagovornici ili izvršitelji etnomobilizacije, koja proizilazi iz kolektivističkih i totalitarnih projekata, budi nacionalnu euforiju, a završava u separatizmu i ksenofobiji. To vodi potiskivanju demokratske motivacije i konačnom zatvaranju kulturnih krugova. Nacionalizam kao isključivi oblik kolektivne identifikacije predstavlja "regresivni oblik identifikacije" (Giddens), a regresija ka "primitivnom nacionalizmu" (Z. Bauman) pokazuje nesposobnost članova društva da iznađu odgovore na izazove demokratizacije. Oni se zbog toga okreću tradicionalnim, autoritarnim vrednostima plemenskog društva, a za vođe biraju fanatike i harizmatičke ličnosti. Nema, povodom toga, nikakvih gotovih – srednjih, prelaznih i pomirljivih rešenja, niti mesta za kompromise meliorativnog tipa. Ako se nacionalizam kao takav iz strukturnih razloga ne može iskoreniti, u njegov pojam treba što više uključiti kulturne odrednice (*posebno*) i civilizacijske standarde (*opšte*), što neće ići na uštrb identiteta i samobitnosti, a istovremeno će u naciji podsticati težnje ka demokratizaciji i ka socijalnoj integraciji na svim nivoima. To se može postići jačanjem racionalnog jezgra nacionalizma.

Jedan etnicitet ne mora se odricati niti jednog dela svog identiteta da bi se priključio globalnim kulturnim tokovima. Pogubno može biti jedino bespogovorno insistiranje na identitarnim razlikama. Ako se insistira na tome, zasigurno dolazi do netrpeljivosti koja od bezazlenog konflikta može prerasti čak i u oružani sukob. U balkanskom slučaju, osnov razlikovanja među narodima predstavljaju poglavito jezička ili religijska pripadnost. To se manifestuje "viškom revnosti" u ispoljavanju vere i "manjkom tolerancije" za sve što je drugačije. Konačno, ova narcisoidnost ne nosi sobom ništa dobrog, iako identitarne razlike, po sebi, ne moraju bez ostatka potirati sličnosti koje poseduju razne kulture.

Literatura

- Anderson, Benedikt (1998) *Nacija: zamišljena zajednica*. Beograd: Plato.
Andrić, Ivo (1983) *Sveske. Znakovi pored puta*, Rad, Beograd.
Asurmendi, Mikel (2002) *Identitet i nasilje*. Beograd: Medijska knjižara Krug.
Bauman, Zigmunt (1984) *Kultura i društvo*. Beograd: Prosveta.
Berend, Ivan (2001) *Centralna i Istočna Evropa 1944 – 1993*. Podgorica; CID.
Bibo, Ištvan (1996) *Beda malih istočno-evropskih država*. Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad.
Bilefeld, Uli (1998) *Stranci: Prijatelji ili neprijatelji*, Biblioteka XX vek, Beograd.
Božilović, Nikola (1998) *Sociologija kulture. Prolegomena*. Niš: JPNIRTV INFO NIŠ - Narodne novine.
Božović, Ratko (1998) *Lavirinti kulture*. Beograd: Fakultet političkih nauka/Čigoja štampa.
Butigan, Vjekoslav (1994): *Uvod u kulturu politike*, Grafika, Pirot.
Butigan, Vjekoslav (2000) *Politička kultura na Balkanu*, Filozofski fakultet, Niš.
Castells, Manuel (2002) *Moć identiteta*, Golden marketing, Zagreb.
Čejni, Dejvid (2003) *Životni stilovi*. Clio, Beograd.
Čolović, Ivan (1993) *Bordel ratnika, Folklor, politika i rat*, Biblioteka XX vek, Beograd.
Čolović, Ivan (1997) *Politika simbola*, Radio B92, Beograd, 1997.

- Cvijić, Jovan (1966) "Dinarski, centralni i panonski tip", u: *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd.
- Domenak, Žan Mari (1991) *Evropa, kulturni izazov*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Dordano, Kristijan (2001) *Ogledi o interkulturalnoj komunikaciji*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Dragičević – Šešić, Milena (1994) *Neofolk kultura. Publika i njene zvezde*, Sremski Karlovci - Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Z. Stojanovića.
- Dragičević – Šešić, Milena (1995) "Autoritarni sistem, autonomija medija i civilno društvo", u: *Potisnuto civilno društvo* (zbornik), Editor V. Pavlović, Eko centar, Beograd.
- Dženkins, Ričard (2001) *Etnicitet u novom ključu*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Eliade, Mircea (1998): *Mit i zbilja*, PlatΩ, Beograd.
- Etnopsihologija danas* (1991), ur. Bojan Jovanović, Dom kulture "Studentski grad", Novi Beograd.
- From, Erih (1983): *Zdravo društvo*, Rad, Beograd.
- Frontiers* (1997), ur. Jakšić Božidar, Forum za etničke odnose, Beograd.
- Fukujama, Frensis (1997) *Kraj istorije i poslednji čovek*, CID, Podgorica.
- Fukujama, Frensis (1997) *Sudar kultura*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Fukuyama, Frensis (1995) *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*, New York, Free Press, 1995.
- Gerc, Kliford (1998) *Tumačenje kultura I-II*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Giddens, Anthony (1992) *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Oxford: Polity Press.
- Glušević, Zoran (1991) "Etnopsihologija u svetlosti savremenih problema i saznanja o nacionalnom mentalitetu", u: *Etnopsihologija danas* (ur. Bojan Jovanović), Dom kulture "Studentski grad", Novi Beograd.
- Goldsvorti, Vesna (1998) *Izmišljanje Ruritanije, - imperijalizam mašte*, Beograd.
- Golubović, Zagorka (1995) "Tradicionalizam i autoritarnost kao prepreke za razvoj civilnog društva u Srbiji", u: *Potisnuto civilno društvo* (zbornik).
- Golubović, Zagorka (1995): "Uvodna razmatranja", u: *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju "Filip Višnjić", Beograd.
- Gordi, Erik D (2001) *Kultura vlasti u Srbiji. Nacionalizam i razaranje alternativa*, Samizdat B92, Beograd.
- Golubović, Zagorka (1997) *Antropologija u personalističkom ključu*, Beograd – Valjevo: Gutenbergova galaksija/Valjevska štamparija.
- Golubović, Zagorka (1999) *Ja i drugi: antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta*. Beograd: Republika.
- Golubović, Zagorka (1999) *Stranputice demokratizacije u postsocijalizmu*, Beograd, Beogradski krug – Biblioteka Krug.
- Gredelj, Stjepan (1994) "Dominantne vrednosne orijentacije", u: Mladen Lazić et al: *Razaranje društva*, Beograd, Filip Višnjić i Filozofski fakultet.
- Gredelj, Stjepan (2000) "Vrednosno utemeljenje blokirane transformacije srpskog društva", u: *Račji hod: Srbija u transformacionim procesima*, priredio Mladen Lazić, Filip Višnjić, Beograd.
- Huntington, P. S. (1996): *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York, Simon & Schuster.
- Hantington, Semjuel (2000) *Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka*, CID - Podgorica, Romanov - Banja Luka.
- Heler, Agnes (1995) "Lica multikulturalizma", *Književna reč*, Beograd, br. 11-12.
- Hobsbaum, Erik (1996) *Nacije i nacionalizam od 1780*, Program, mit, stvarnost, Filip Višnjić, Beograd.
- Inglehart, R (1990) *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton, NJ, Princeton Univ. Press.
- Inglehart, R. (1997) *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*, Princeton, NJ, Princeton Univ. Press.

- Jezi, Furio (1973) "Mit i jezik kolektivnosti", u: *Mit, tradicija, savremenost* (zbornik), Nolit, Beograd.
- Jovanović, Slobodan (2005) *Kulturni obrazac: jedan prilog za proučavanje srpskog nacionalnog karaktera*, Stubovi kulture, Beograd.
- Kale, Eduard (1982) *Uvod u znanost o kulturi*, Školska knjiga, Zagreb.
- Kalve, Luj-Žan (1995) *Rat među jezicima*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Karakterologija Srba* (1992), ur. Bojan Jovanović, Naučna knjiga, Beograd, 1992.
- Karić, Vladimir (1991) "Narodni duh i osećanje", u: *Etnopsihologija danas*, ur. B. Jovanović, Dom kulture "Studentski grad", Novi Beograd.
- Keduri, Eli (2000) *Nacionalizam*. Podgorica: CID.
- Kercer, I. Dejvid (2002) "Obredi moći", u: Čedomir Čupić: *Politička antropologija* (hrestomatija), Čigoja štampa, Beograd.
- Kiznije, Žan (1996) *Etnologija Evrope*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Kloskovska, Antonjina (2001) *Sociologija kulture*, Čigoja štampa, Beograd.
- Koković, Dragan (1997) *Pukotine kulture*. Beograd: Prosveta.
- Konstantinović, Radomir (1981) *Filozofija palanke*, Beograd, Nolit.
- Kronja, Ivana (2001) *Smrtonosni sjaj. Masovna psihologija i estetika turbo-folka*. Beograd: Tehnokratia.
- Kulture u tranziciji*, ur. M. Prošić-Dvornić, Plato, Beograd, 1994.
- Kuzmanović, Bora (1995) "Autoritarnost kao socijalnopsihološka karakteristika", u: *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*.
- Kuzmanović, Bora (1995) "Etatizam kao specifičan oblik autoritarne svesti", u: *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*.
- Kuzmanović, Bora (1997) "Ličnost i demokratsko ponašanje", u: *Demokratija, vaspitanje, ličnost* (zbornik), Institut za pedagoška istraživanja, Beograd.
- Lakroa, Mišel (2001) *New Age: Ideologija novog doba*, Clio, Beograd.
- Majstorović, Stevan (1979) *U traganju za identitetom*, Slovo ljubve, Prosveta, Beograd.
- Marić, Jovan (1998) *Kakvi smo mi Srbi? Prilozi za karakterologiju Srba*, "Slobodan Jović", Beograd.
- Marić, Jovan (2001) *Kuda idu Srbi? (Kakvi smo mi Srbi - drugi deo)*, Megraf, Beograd.
- Matić, Milan (1984) *Mit i politika*, Radnička štampa, Beograd.
- Matić, Milan (1992) *Liberalizam, populizam i demokratija*, Institut za političke studije, Beograd.
- Mead, Margaret (1965) "The study of national character", in: *The Policy Sciences*, Stanford, CA, Stanford University Press.
- Mitrović, Ljubiša (2003) *Savremeni Balkan u ključu sociologije društvenih promena*. Beograd/Niš - Centar za jugoistočno evropske studije/Centar za balkanske studije.
- Morin, Edgar (1989) *Kako misliti Evropu*, Svjetlost, Sarajevo.
- Moskovisi, Serž (1997) *Doba gomile*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Pantić, Dragomir (1995) "Dominantne vrednosne orijentacije u Srbiji i mogućnosti nastanka civilnog društva", u: *Potisnuto civilno društvo* (zbornik), Ed. V. Pavlović, Eko centar, Beograd.
- Pavlović, Vukašin (1995) "Civilno društvo i mogućnosti demokratskih promena ka otvorenom društvu", u: *Potisnuto civilno društvo* (zbornik).
- Pečujlić, Miroslav - Milić Vladimir: *Demokratija i autoritarizam*, Srempublik, Pravni fakultet i Institut za političke studije, Beograd, 1994.
- Petrović, Sreten (1995) *Mitologija, kultura, civilizacija*. Beograd: Čigoja štampa/Salus.
- Podunavac, Milan (1982) *Politička kultura i politički odnosi*, Radnička štampa, Beograd.
- Prnjat, Branko (1986) *Kulturna politika i kulturni razvoj*, Savremena administracija, Beograd.
- Putinja Filip, Stref-Fenar Žoslin (1997) *Teorije o etnicitetu*, Biblioteka XX vek, Beograd.

- Putnam, D. Robert (1995): *Bowling alone: America's declining social capital*, Journal of Democr.
- Putnam, D. Robert (1993) *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton, NJ: Princeton Univ. Press.
- Ranković, Milan (1974) *Kultura i nekultura*. Beograd: Vuk Karadžić.
- Rasizam i Ksenofobija (1998) ur. Jakšić Božidar, Forum za etničke odnose, Beograd.
- Rols, Džon (1998) *Politički liberalizam*, Filip Višnjić, Beograd.
- Rols, Džon (1998) *Teorija pravde*, JP Službeni list SRJ, Beograd, CID, Podgorica.
- Rot, Nikola (1994), *Osnovi socijalne psihologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Semprini, Andrea (1999) *Multikulturalizam*, Clio, Beograd.
- Simeunović, Dragan (1996) "Etničke manjine i nova nacionalna država", u: *Položaj manjina u SRJ (zbornik radova)*, SANU, Beograd.
- Škiljan, Dubravko (1998) *Javni jezik, Pristup lingvistivi javne komunikacije*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Slavujević, Zoran (1986) *Savremeni politički mit*, Radnička štampa, Beograd.
- Smit, Antoni (1998) *Nacionalni identitet*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Sokolov, E.V (2001) *Kulturologija*. Beograd: Prosveta.
- Stojanović, Trajan (1994) *Balkanski svetovi - prva i poslednja Evropa*, Beograd.
- Stojanović, Trajan (1995) *Balkanska civilizacija*, Centar za geopoetiku, Beograd.
- Stojković, Branimir (1993) *Evropski kulturni identitet*, Prosveta - Niš, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka - Beograd.
- Stojković, Branimir (1995): *Kulturna politika evropske integracije*, Institut za evropske studije, Beograd.
- Stojković, Branimir (2002) *Identitet i komunikacija*. Beograd: Fakultet političkih nauka i Čigoja štampa.
- Supek, Rudi (1973) *Društvene predrasude*, Beograd: Radnička štampa.
- Supek, Rudi (1992) *Društvene predrasude i nacionalizam*. Zagreb: Globus.
- Tadić, Božidar (1999) *Etničke zajednice i međuetnički sukobi*, CID, Podgorica.
- Tjudor, Henri (2002) "Politički mit", u: Čedomir Čupić: *Politička antropologija (hrestomatija)*, Čigoja štampa, Beograd.
- Todorov, Cvetan (1994) *Mi i drugi. Francuska misao o ljudskoj raznolikosti*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Todorova, Marija (1999) *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Toynbee, Arnold (1970) *Istraživanje istorije (I-II)*. Beograd: Prosveta.
- Vasović Mirjana (1998) "Vrednosne pretpostavke demokratske transformacije", u: *Lavirinti krize*, Institut za Evropske studije, Beograd.
- Vasović, Vučina (1996) "Država, demokratija i etno-nacionalne manjine", u: *Položaj manjina u SRJ (zbornik)*, SANU, Beograd.
- Vasović, Vučina (1997) "Problemi definisanja i modeliranja demokratije", u: *Demokratija, vaspitanje, ličnost (zbornik)*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd.
- Veber, Maks (1976) "Odnosi u etničkim zajednicama", *Privreda i društvo I*, Prosveta, Beograd.
- Veljković, Vidimir (2001) *Politički moral Srba*, Prosveta, Niš.
- Vidojević, Zoran (1997) *Tranzicija, restauracija i neototalitarizam*, CZSI, IDN, Beograd.
- Za ljubav domovine, Rasprava o granicama patriotizma* (1999), ur. Nusbaum K. Marta, Koen, Džoša, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Žirarde, Raul (2000) *Politički mitovi i mitologije*, Biblioteka XX vek, Beograd.

ETNIČKA DISTANCA U MAKEDONIJI²

UVOD

Koncept etnosa i s njim povezanih koncepata etničkih odnosa i konflikata stavljeni su u središte savremenog sociološkog i političkog diskursa. Time je nastao zaokret od socioloških interpretacija značajnih društvenih problema, kao što su problemi društvenih nejednakosti (posebno klasno-slojnih, siromaštva sa izraženim oblicima bede i socijalne isključenosti itd), na probleme etničkih identiteta, prava i konflikata. Prema Srđanu Vrcanu, pokazatelji zaokreta od izvannaučnog diskursa su promene u terminima trenda masovnog iskorenjivanja (*up-rooting*) i lonca za topljenje (*melting pot*), kao pretpostavljenog dugoročnog trenda društvenih promena na ravni manjinskih doseljeničkih skupina u Sjedinjenim Američkim Državama, ka diskursu u terminima traganja za korenima i ponovljenog etničkog buđenja (Vrcan, 1999). Prema Vrcanu, to je u sociološkoj literaturi bilo obeleženo ponajviše objavljivanjem knjige Natana Glazera (Nathan Glazer) i Danijela P. Moynihana (Daniel M. Moynihan) *Beyond the Melting Pot* (1963) i knjige Majkla Novaka (Michael Novack) *The Rise of Unmeltable Ethnics* (1973). U novije vreme taj koncept sa baterijom srodnih koncepata dobio je širu primenu u okviru socioloških interpretacija koje pretenduju na relevantnost u gotovo svetskim razmerima, do te mere da se "sada govori o trendu širih razmera etnizacije politike i politizacije etničkog" (Offe, 1994, Brubaker, 1996, navedeno prema Vrcanu). Ovim se sugerise da danas raste broj već postojećih i još više mogućih sukoba velikih razmera i intenziteta učincima koji se opisuju kao etnički, a koji se očituju kao politički učinci ponovnog buđenja etničkih incidenata i afirmacije savremenih politika incidenata (Vrcan, 1999:15).

Međutim, oko poimanja ili definisanja "etničkog" vlada "velika zbrka" (Vrcan, 100:20). O tome svedoči činjenica da postoje različita obeležja koja se spominju kad se želi definisati ovaj koncept, pri čemu je teško utvrditi važnost pojedinih obeležja. Tako, nemački sociolog Ulrich Bek tvrdi da "etničnost nije nikakva izvorna varijabla društvene diferencijacije: ona je, pre svega, jedan političko-birokratski konstrukt" (Beck, 1996, navedeno prema S. Vrcanu, 1999:20). U tom smeru je i shvatanje Erika Hobsbauma (Hobsbawm) koje, u stvari, uklanja problem deinacije, jer, prema njemu, ne treba ga uopšte definisati (Vrcan, isto).

Ipak, drugi sociolozi pokušavaju da definišu ovaj koncept ili, bar, da operacionalno odrede elemente (komponente) od kojih se sastoji. U tom

¹ Redovni profesor Filozofskog fakulteta u Skoplju (Makedonija). E-mail: petgeorg@ukim.edu.mk

² Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

smislu, ovde će biti iznete dve takve definicije: A. Smita (Smith) i Majkla E. Brauna (Brown). Prvo, A. Smit nastoji da prepozna i pobroji obeležja po kojima se etnija razlikuje “od drugih kolektiviteta ljudskih bića i kada nam omogućuju da je prepoznamo kad se sa njom sučelimo”. Ta obeležja su: 1) kolektivno ime, 2) zajednički mit o poreklu, 3) zajednička prošlost, 4) distinktivna zajednička kultura, 5) vezanost za određenu teritoriju i 6) osećaj solidarnosti (Smith, 1987, navedeno prema Vrcanu).

Slično A. Smitu, Majkl Braun smatra da bi neka skupina ljudi bila etnička skupina, mora ispuniti šest kriterija: “1) moraju imati ime koje ih identifikuje kao skupinu, 2) njeni pripadnici moraju ‘verovati u zajedničko poreklo’, pri tom, nije bitno da to zajedničko poreklo bude stvarno ili da postoje genetičke veze-važno je ubeđenje o tome, 3) moraju deliti ista uverenja u odnosu na zajedničku prošlost koja često pridobijaju oblik mita, 4) moraju imati neki stepen zajedničke kulture koja se opšte uzeto ‘prenosi putem kombinacije jezika, religije, zakona, običaja, institucija, odevanja, muzike, arhitekture, čak i hrane’, 5) skupina mora imati osećaj privrženosti određenom području (teritoriju) i 6) na kraju, pripadnici skupine moraju verovati da tvore etničku skupinu” (Brown, 1997, navedeno prema: Haralambos i Holborn, 2000:234).

M. Braun smatra da sukob među takvim skupinama može izbiti u različitim oblicima. Može se inicirati političkim procesima, bez ikakvog nasilja. Primer je borba nekih francuskih Kanađana za autonomiju Kvebeka. Na drugoj strani, sukob može biti vrlo nasilan, kao, na primer, tokom građanskog rata u Bosni, smatra Braun, ali i tokom ratova u Hrvatskoj, Srbiji (u delu na Kosovu i Metohiji) i u Makedoniji (severozapadnom delu gde je sprovedeno konkretno istraživanje o etničkoj distanci, regionalizmu i stavovima o evrointegraciji, čije rezultate interpretiramo).

Svakako da su na etničke konflikte devedesetih godina prošlog veka i početkom 21-og veka (u Makedoniji) uticali mnogobrojni uzroci, koji se mogu podeliti u tri osnovne grupe: 1) unutrašnji (endogeni) uzroci svakog konkretnog društva, 2) uzroci koji proizilaze iz okruženja (primer za konflikt 2001. godine u Makedoniji – pretnje iz susedne Albanije i od protektorata Kosova i podrška njegovih političkih struktura partijsko-političkim strukturama albanske manjine u Makedoniji, njihovim simboličkim i oružanim oblicima nasilja i separatističkim težnjama) i 3) uzroci koji proizilaze iz geostrateških interesa globalizirajućih država, pre svega, Sjedinjenih Američkih Država i vodećih država iz Evropske unije. Majkl Braun razlikuje tri glavna tipa objašnjenja etničkih sukoba: sistemski, domaći i perceptualni. Ne ulazeći u raspravu o navedenim tipovima uzroka etničkih konflikata (što može biti predmet posebne studije), ovom prilikom treba naglasiti šta prethodi određenom obliku konflikta i, konkretno, konflikta iz 2001. godine u Makedoniji, bez čega se ne može razumeti ni etnička distanca koju otkrivaju rezultati sprovedenih istraživanja.

Naime, određenom etničkom konfliktu prethodi veći stepen zatvorenosti unutar etničkih granica i komunikacija (jezički, obrazovno, sportski i kulturno). Koliko duže traje ta etnička zatvorenost, toliko postaje

čvršća osnova za stvaranje, s jedne strane, negativnih stereotipa prema ostalim etničkim grupama (ili prema većini od njih) u jednom višetničkom društvu i, s druge, veoma pozitivnih stereotipa o sopstvenoj etničkoj skupini. Tome doprinosi i dugotrajna kriza strukturalnog tipa kakva je bila na balkanskim prostorima i posebno u bivšoj socijalističkoj jugoslovenskoj federaciji, počevši od sredine šezdesetih godina prošlog veka. Ako se ovome doda veoma bolan proces tranzicije započet devedesetih godina prošlog veka, proces koji još uvek traje u zemljama tzv. Zapadnog Balkana i koji je praćen visokim stopama nezaposlenosti, osiromašenjem većinskog dela stanovništva i visokim stepenom korupcije – najlakše je da se za postojeće stanje stvari okrive suprostavljene etničke skupine. Štaviše, ako u matičnim državama postoji san o stvaranju “velikih država” ili “čistoetničkih država” – primer Albanije, koji navode francuski analitičari Ž. Deren i L. Žislen (Derens et Geslen, 2006:5) – onda je takav oružani konflikt gotovo neizbežan. Ako, pak, etnički konflikt pridobije oružani oblik, onda je, nakon završetka oružanog sukoba, stepen etničke udaljenosti veći, naročito prema etničkim skupinama koje su u njemu bile najviše involvirane.

Međutim, ako se u ovakvom društvenom kontekstu povećava stepen etničke distance u konkretnom društvu, onda ne treba izgubiti iz vida da veći stepen etničke distance predstavlja realnu osnovu na kojoj izrasta politička manipulacija autokratskih partijskih elita, koje su zasnovane na čisto etničkom principu i koje ne vide širi društveni interes. Odatle, taj proces političke etnizacije i manipulacije ne vodi ka većem stepenu unutar društvene integracije (društvene i sistemske), nego obrnuto, vodi u proces društvene dezintegracije, regionalne nestabilnosti, kao i u proces stagnacije ili usporavanja pojedinih zemalja Zapadnog Balkana ka evropskom procesu integracije, ali i regiona kao celine.

METODOLOŠKE NAPOMENE

U ovom radu pojam “socijalne distance”, koji je prvi upotrebio američki psiholog Emori Bogardus dvadesetih godina 20-og veka, zamenjen je odgovarajućim terminom “etnička distanca”, iz dva razloga. Prvo, Bogardus i njegovi studenti, a i drugi sociolozi, primenili su ovaj metod istraživanja na različite tipove društvenih grupa, kao što su etničke manjine, no i na društvene klase i profesionalne tipove, kao i na apstraktnije društvene vrednosti (Gud i Het, 1966:229-230). S obzirom da se metod istraživanja (Bogardusova skala) u našem istraživanju primenio samo na istraživanje etničkih skupina, a ne i na klasne i profesionalne, onda je prikladnije upotrebiti termin “etnička distanca”. Drugi razlog proizilazi iz uvodnog izlaganja o aktuelnosti koncepta etničkog u savremenom sociološkom i političkom diskursu. Ipak, prvi razlog je bitniji za upotrebu termina “etnička distanca”, a ne “socijalna distanca”.

Analiza empirijskih podataka etničke distance u Makedoniji zasniva se na dva istraživanja izvedena iste, 2003. godine. Prvo istraživanje je regionalnog karaktera na temu “*Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i odnos aktera prema integracijskim procesima na*

Balkanu” i sprovedeno je u organizaciji Instituta za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu, uz saradnju instituta i istraživača iz Skoplja, Velikog Trnova i Šumena. Istraživanje je bilo anketnog tipa sa upitnikom u kome je bila ugrađena skala za merenje etničke distance Bogardusovog tipa (sa određenim izmenama).

Uzorak za severozapadni deo Makedonije, gde su najviše koncentrisane etničke skupine (posebno velike albanske skupine) i koji je bio zahvaćen ratnim konfliktom, napravio je istraživački tim iz Niša na osnovu poslatih statističkih podataka za stanovništvo ovog regiona za uzrast od 18-70 godina prema popisu stanovništva Makedonije iz 1994. godine (pošto podaci iz poslednjeg popisa iz 2002. godine tada još uvek nisu bili obrađeni i dostupni). U uzorak su ušla sledeća naselja: Skoplje sa opštinama Kisela Voda, Gazi Baba, Šuto Orizari, Čair i Centar); zatim gradsko područje Tetova i selo Saraćino, gradsko područje Kumanova i sela Romanovce i Lopate. Na osnovu spiskova birača u opštinama, pomoću tablice slučajnih brojeva za anketiranje izabrano je 600 lica. Dakle, tip uzorka je slučajan uzorak. Od ukupnog broja lica za anketiranje (600), 238 lica je makedonskog etničkog porekla, 134 albanskog, 128 srpskog i 100 romskog porekla. Zbog koncentracije Turaka i Vlaha u drugim opštinama, lica ovih etničkih skupina nisu zastupljena u uzorku.

Međutim, turska i vlaška etnička manjina zastupljene su u drugom istraživanju omladine (uzrast 18-24 godina) u sedam regiona u Makedoniji: Skoplje, Tetovo, Veles, Štip, Strumica, Bitola i Ohrid (ukupno ušlo je u uzorak 20 opština), a uzorak je veličine 1.273 lica, dvostruko više u odnosu na prvo istraživanje. Istraživanje je realizovano 2003. godine pod nazivom “Projekat za razvoj dece i omladine” (koordinator projekta prof. dr Antoanela Petkovska, autor teksta i obrade podataka o etničkoj distanci doc. dr Konstantin Minoski). Podaci su objavljeni u zajedničkoj publikaciji pod naslovom *Osnovna studija za mladinski trendovi* u izdanju Agencije za mlade i sport, Skopje, 2004.

Podaci oba istraživanja su međusobno uporedivi samo u pogledu osnovnih tendencija u etničkoj distanci i, pogotovo, za varijablu uzrast, zbog toga što su oba istraživanja sprovedena iste 2003. godine, pošto vremenska dimenzija igra značajnu ulogu u promenama stavova o etničkoj distanci.

U odnosu na stavke u skalama za merenje etničke distance oba istraživanja, podaci su kompatibilni, sem za treću stavku istraživanja o omladini čiji naziv glasi “da učimo u istoj školi (fakultetu)” i osmu stavku u istom ovom istraživanju o omladini koja glasi “hoću da ih isključim iz moje zemlje”, koja odgovara poslednjoj, sedmoj stavci Bogardusove skale “isključio bih ih iz moje zemlje”. Takve stavke nema u skali prvog regionalnog istraživanja, sprovedenog od strane istraživačkog tima iz Niša. Ova je stavka signifikantna za oštrinu etničke distance, koja se formira kod omladine u procesu socijalizacije pod uticajem različitih faktora. Obe skale nemaju u pojedinim stavkama dovoljno diskriminacijske moći (na primer: “da živi sa mnom u istom mestu”, “živeo bih u istom gradu”, čak i “živeo bih u istoj opštini”). Ipak, na osnovu podataka i grafikona mogu se sagledati tendencije i stepen etničke distance u Makedoniji na pragu 21-og veka.

Ako se želi dublje zalaženje u otkrivanje motiva i stereotipa za određenu etničku distancu koju izražavaju ispitanici ili odgovaraju na određenu stavku u skali, onda je potrebno u upitniku da se postavi i pitanje otvorenog tipa: "Objasnite svoj stav (ili odgovor)". Takvo pitanje nije bilo u upitnicima regionalnog istraživanja i istraživanja omladine u Makedoniji, što onemogućuje temeljniju kauzalnu analizu.

S obzirom da tabele, onakve kakve su date za merenje etničke distance, ne predstavljaju jednu skalu, već pre niz skala (Gud, Het, 1966:230), odnosno sedam koliko ima i stavki, izračunate su statističke mere χ^2 – (hi) kvadrat test, koeficijent kontingencije i za neke tabele Pirsonov koeficijent. Ispod tabela date su prosečne vrednosti ovih mera za tabele u celini, a ne za svaku kolonu ili za svaku stavku.

ANALIZA EMPIRIJSKIH PODATAKA

Etnička distanca Makedonaca

Analiza podataka u tabelama i grafikonima izvršiće se na dva nivoa: a) na nivou celine osnovnih tendencija, koje se odnose na pojedine etničke grupe i b) na nivou pojedinih stavki u odnosu na pojedine etničke grupe.

Tabela 1

Etnička distanca Makedonaca prema pripadnicima ostalih etničkih grupa %

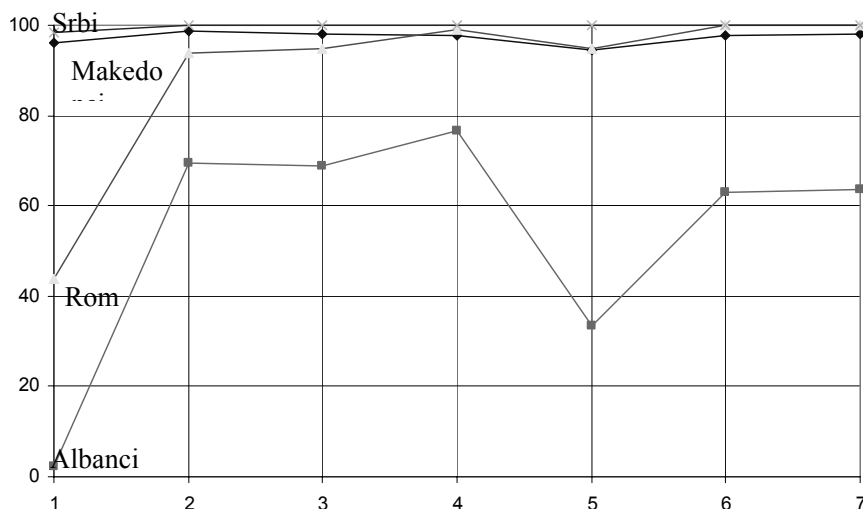
Stav / Etnička pripadnost	1	2	3	4	5	6	7
Makedonci	96,0	98,7	98,2	97,8	94,6	97,8	98,2
Albanci	2,4	69,4	68,8	76,6	33,3	62,9	63,7
Romi	43,9	93,9	94,9	99,0	94,9	100,0	100,0
Srbi	98,4	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

$\chi^2=186.64$, $df=6$, $p<0,005$, $c=0.472$, $P-r=467$

1. Stupio bih u brak
2. Imao bih za prijatelja
3. Živeo bih u susedstvu
4. Radio bih u istoj firmi
5. Imao bih za pretpostavljenog
6. Živeo bih u istom gradu
7. Živeo bih u istoj državi

Grafikon 1

Frekvencija odgovara anketiranih Makedonaca za četiri etničke grupe

Podaci u tabeli 1 i grafikonu 1 jasno pokazuju dve tendencije etničke distance Makedonaca u odnosu na četiri etničke grupe. Prva tendencija ukazuje da ne postoji etnička distance anketiranih Makedonaca prema Srbima. Ta se tendencija izražava u svim stavkama, počevši od stavki u kojoj se izražavaju najintimnija osećanja “stupio bih u brak” (98,4%) pa preko stavke “imao bih za prijatelja” (100%), do stavke “imao bih za pretpostavljenog” (100%). Dalje, anketirana lica makedonske etničke pripadnosti ne pokazuju etničku distancu prema Romima, osim u prvoj stavci “stupio bih u brak” (43,5%), čak bi “imali za pretpostavljenog” Roma onoliko koliko i iz svog etničkog porekla (94,9% : 94,6%). Druga tendencija sastoji se u izraženoj etničkoj distanci anketiranih Makedonaca prema Albancima u celini, no i u odnosu na pojedine stavke. Najizrazitiju etničku distancu prema Albancima pokazuju dve stavke: prva, “stupio bih u brak” (2,7%) i “imao bih za pretpostavljenog” (33,3%). U ostalim stavkama nije tako snažno izražena etnička distanca, iako su vrednosti i u ovim stavkama značajno niže u odnosu na vrednosti ovih stavki prema Srbima i Romima.

Može se postaviti pitanje: Zbog čega ne postoji etnička distanca anketiranih Makedonaca prema Srbima i Romima (sa izuzetkom stavke “stupio bih u brak” kod Roma), a postoji izražena distanca prema Albancima? Na ovo pitanje se može odgovoriti samo ako se uzme u obzir *društveni kontekst* u kome je sprovedeno istraživanje, kao i određene kulturno-religiozne karakteristike pripadnika pobrojanih etničkih skupina. Naime, istraživanje je realizovano u periodu od početka septembra do 10. oktobra 2003. godine, dakle, u periodu u kojem nisu bile zalečene rane

oružanog konflikta u severozapadnom regionu Makedonije (konflikt koji su izazvale albanske terorističke grupe formirane od pripadnika etničke albanske manjine u Makedoniji, ali i ulaskom terorističkih grupa iz protektorata Kosova i posebno iz redova tzv. Zaštitnog korpusa UČK-a). U ovom smislu, francuski analitičar Kristov Šikle (Chiclet, 2001) u *Le monde diplomatique*-u pisao je: “Kao pobornici Velike Albanije ili barem Velikog Kosova, radikali iz Albanskog narodnog pokreta i bivši vojnici OVK izvezli su nasilje u dve demokratske zemlje, nadajući se priključenju južne Srbije i Zapadne Makedonije Kosovu”, sa karakterističnim naslovom: “OVK se sveti u Makedoniji”. Oružane terorističke grupe pod imenima OVK ili ONA u Makedoniji izveli su bombaške akcije i napravili nekoliko masakra: masakrirali su vojnike makedonske armije kod sela Vejce, kidnapovali su ljude i ubijali ih (dvanaestoro Makedonaca je nestalo). Zatim, nastalo je etničko čišćenje određenog broja Makedonaca, Srba i Roma iz regiona zahvaćenog ratnim akcijama OVK-a ili ONE (usput, da kažem da je predstavnik OESA priznao da postoji etničko čišćenje u severozapadnom delu Makedonije od strane albanske ONE, izvor: *Utrinski vesnik*, 27 juli 2001). Iza ovih akcija albanskih terorista i separatista stala je licemerna “međunarodna zajednica” i uz njenu podršku nametnut je makedonskoj državi i većinskom konstitutivnom narodu “Ohridski ugovor”, čime je ona izgubila karakter nacije-države, stečenog u narodno-oslobodilačkom ratu 1941-1945 godine. Da ne spominjemo društvenu i kulturnu traumu koju su doživeli Makedonci, kao i Romi i Srbi u severozapadnom delu Makedonije, da upotrebim termin Pjotra Štompke (Sztompka, 2001). U ovom oružanom konfliktu Romi i Srbi su bili žrtve i na strani makedonskih legitimnih bezbednosnih snaga. Iz tih razloga može se razumeti zbog čega ne postoji etnička distanca Makedonaca prema Srbima i Romima (osim za stavku “stupio bih u brak”, zbog distinktivnih razlika u kulturnim obrascima između Makedonaca i Roma).

S obzirom da je i drugo istraživanje o omladini realizovano u 2003. godini, interesantno je da pogledamo podatke o etničkoj distanci anketiranih omladinaca makedonskog etničkog porekla. Podaci su izneti u tabeli 2.

Tabela 2.

Etnička distanca omladinaca makedonskog etničkog porekla
u odnosu na ostale etničke grupe (%)

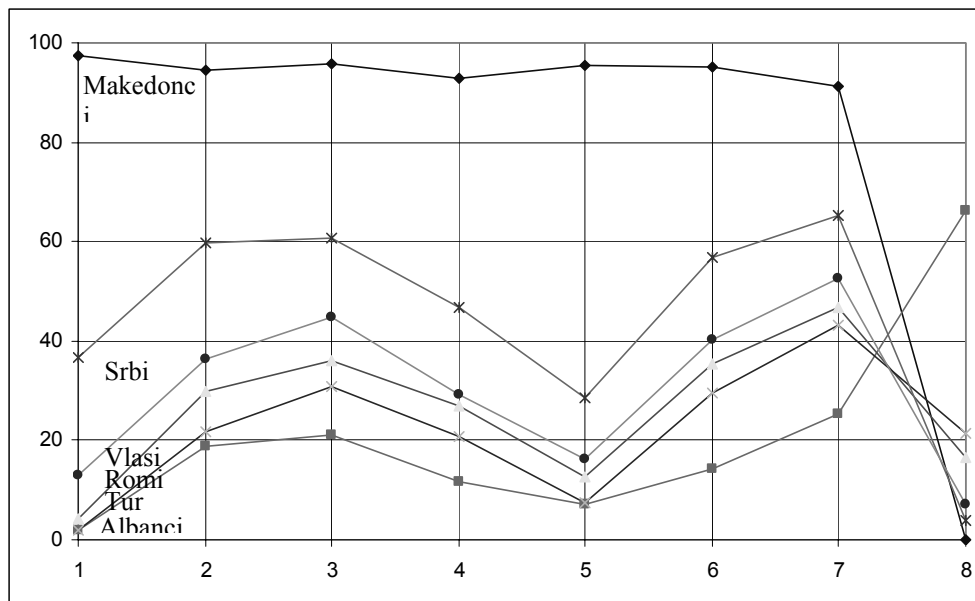
Stav	1	2	3	4	5	6	7	8
Etnička pripadnost								
Makedonci	97,4	94,6	95,7	92,8	95,6	95,1	91,2	0,0
Albanci	2,0	18,7	21,0	11,7	7,2	14,3	25,3	66,3
Turci	4,2	30,0	35,9	26,9	12,8	35,4	46,9	16,7
Romi	2,0	21,9	30,8	20,8	7,6	29,5	43,3	21,5
Srbi	36,8	59,8	60,6	46,9	28,6	56,8	65,2	4,0
Vlasi	12,9	36,4	44,7	29,3	16,1	40,3	52,6	7,3

Izvor: Osnovna studija za mladinski trendovi (Proekt za razvoj na deca i mladi), Skopje, 2004:142.

1. Moja sestra (brat) ili bliska rodbina da se uda (oženi) za njega/nju
2. Da se družim s njim i da mi bude prijatelj/ca
3. Da učimo u istoj školi/ fakultetu
4. Da živi sa mnom u istom mestu
5. Da bude rukovodilac/ca u istoj radnoj organizaciji gde radim
6. Da živi sa mnom u istoj opštini
7. Da živi kao građanin/ka u mojoj zemlji
8. Hoću da ga isključim iz moje zemlje

Grafikon 2

Frekvencija odgovara anketiranih Makedonaca za šest etničke grupe

Podaci pokazuju sličnu tendenciju kao i podaci odraslih u tabeli 1. Naime, mladi anketirani Makedonci (18-34 godine) za najbliže smatraju Srbe, dok su najudaljeniji od Albanaca. Tako, u stavci “moja sestra (brat) ili bliži rođak da se oženi (uda) za nju (za njega)”, 36,8% anketiranih Makedonaca izjasnilo se da bi sklopili brak sa Srbima, dok se za brak sa Albancima i Romima izjasnilo tek 2% anketiranih. U stavci “da bude rukovodilac u organizaciji (preduzeću) gde radim” Romi dobijaju skoro istu nisku vrednost (7,6%) kao i Albanci (7,2%), dok je u ostalim stavkama etnička distanca mladih Makedonaca znatno manja u odnosu na Albance. Interesantno je pomenuti da je etnička distanca mladih Makedonaca skoro dva puta manja u odnosu na Turke (sem prve i pete stavke), što govori da su Turci, kao i Romi, Srbi i Vlasi lojalni građani makedonskoj državi, zbog čega je etnička distanca mladih Makedonaca manja prema pripadnicima ovih etničkih grupa u odnosu na Albance. Veću otvorenost mladi Makedonci pokazuju u stavci “da se družim s njim i da mi bude prijatelj(ca)”, gde su Srbi

najpreferiraniji sa oko 60%, a Albanci najodbačeniiji (18,7%). Veoma je sličan stav i u pogledu stavke “da učim u istoj školi (fakultetu) – 60,6% za Srbe i 18,7% za Albance. U celini uzeto, podaci iz tabele 2 pokazuju opštu tendenciju etničke distance makedonske omladine da je najmanja prema Srbima, zatim, prema Vlasima, nešto veća prema Turcima i Romima, a najveća prema Albancima. U odnosu na podatke u tabeli 1 gde su izneti rezultati anketiranih odraslih Makedonaca u severo-zapadnom delu Makedonije, gde skoro ne postoji etnička distanca prema Srbima i Romima (izuzev stavke “stupio bih u brak”), mladi anketirani na širem području Makedonije i na većem uzorku pokazuju određenu etničku distancu i prema Srbima, a ona je veća i prema Romima. Etnička distanca mladih Makedonaca je veća prema Albancima u odnosu na anketirane Makedonce u prvom istraživanju. Ova tendencija je još izraženija kod mladih Makedonaca prema Albancima u poslednjoj stavci – “hoću da ih isključim iz moje zemlje” – stavke koja ne postoji u skali regionalnog istraživanja, iako u Bogardusovoj skali ona postoji kao sedma, ekstremna stavka. Najviše su od strane anketiranih omladinaca makedonskog etničkog Albanci označeni stavom “hoću da ih isključim iz moje zemlje” – dve trećine anketiranih Makedonaca (66,3%); slede Romi (21,5%) i Turci (16,7%). Etnička distanca mladih Makedonaca prema Albancima je slična sa etničkom distancom Srba i Crnogoraca na početku devedesetih godina prošlog veka kada je sprovedeno istraživanje na tadašnjim jugoslovenskim prostorima (bez pokrajine Kosova). Naime, Laslo Sekelj navodi podatke da 56,7% anketiranih “ne žele nikakav kontakt” sa Albancima (Sekelj, 2000 :7).

Etnička distanca Albanaca

Podaci o etničkoj distanci Albanaca u odnosu na Makedonce, Rome i Srbe iznete su u tabeli 3 i grafikonu 3.

Tabela 3

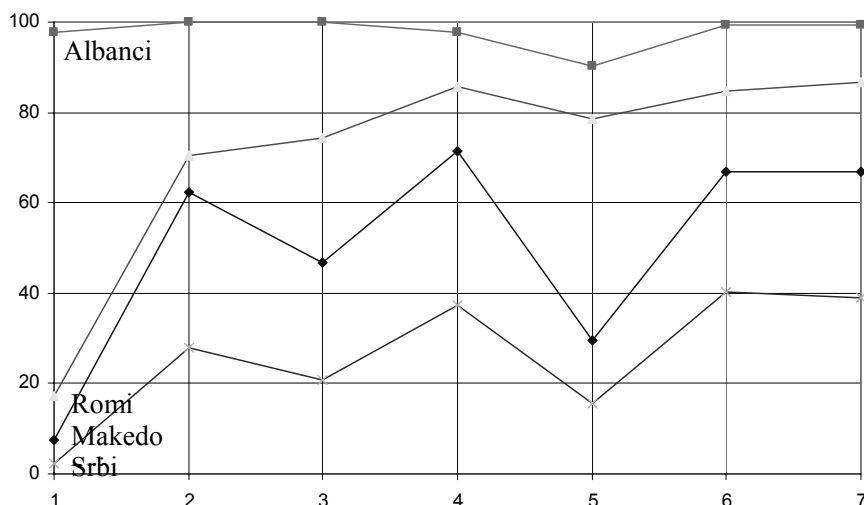
Etnička distanca Albanaca prema pripadnicima ostalih etničkih grupa (%)

Stav	1	2	3	4	5	6	7
Etnička pripadnost							
Makedonci	7,6	62,3	46,6	71,3	29,6	66,8	66,8
Albanci	97,7	100,0	100,0	97,7	90,1	99,2	99,2
Romi	17,3	70,4	74,5	85,7	78,6	84,7	86,6
Srbi	2,3	27,9	20,9	37,2	15,5	40,3	38,9

$X^2 = 198.40$, $df=6$, $p<0,005$, $c=0.490$, $p/r=.398$

1. Stupio bih u brak
2. Imao bih za prijatelja
3. Živeo bih u susedstvu
4. Radio bih u istoj firmi
5. Imao bih za pretpostavljenog
6. Živeo bih u istom gradu
7. Živeo bih u istoj državi

Grafikon 3 : Frekvencija odgovara anketiranih Albanaca za četiri etničke grupe

Ako se izuzmu vrednosti koje pripisuju Albanci samima sebi – kao što su to, uostalom, učinili i pripadnici ostalih naroda u ocenjivanju sopstvenog nacionalnog korpusa – onda se može zaključiti da je etnička distanca Albanaca najveća prema Srbima, zatim, skoro dva puta manja prema Makedoncima i značajno manja prema Romima (sa izuzetkom prve stavke “stupio bih u brak”, no i tu bolje stoje Romi od Makedonaca i Srba). Ove tendencije slikovito se pokazuju u grafikonu 3. Ako se analiziraju podaci o pojedinim stavkama na skali, onda anketirani Albanci pokazuju veoma veliku socijalnu distancu prema Srbima, Makedoncima i Romima u stavci “stupio bih u brak” 2,3%, 7,6% i 17,3% ; zatim, sledi stavka “imao bih za pretpostavljenog” – 15,5% prema Srbima i dva puta manje prema Makedoncima – 29,6%, dok je sasvim neznatna prema Romima (90,1%). Albanci su otvoreniji prema Makedoncima u stavkama “imao bih za prijatelja” (62,3%), “živeo bih u istom gradu” (66,8%), isto toliko i u poslednjoj stavci “živeo bih u istoj državi”, i još otvoreniji u stavci “radio bih u istoj firmi”.

Etnička distanca Albanaca prema Makedoncima građena je duže vreme na određenim predrasudama i stereotipima, ali i na određenim činjenicama koje su različitog karaktera. Što se tiče stereotipa koji se formiraju putem primarne i sekundarne socijalizacije i tzv. “skrivenog” nastavnog programa (*curriculum*), one se izražavaju u sledećem: Makedonci su uzurpatori vlasti, ograničavaju prava Albancima, manje ih zapošljavaju, a kada to rade, daju im najgore i pretežno fizičke poslove itd. Činjenice su, međutim, govorile da je veoma malo mladih Albanaca bilo zastupljeno u

visokom obrazovanju. Dobar deo njih do 90-tih godina prošlog veka studirao je na Prištinskom univerzitetu, dok je nakon toga, zbog slabijeg kvaliteta srednjih škola u kojima se paralelna nastava odvijala na albanskom jeziku, mnogo manji procenat srednjoškolaca prolazio kvalifikacione prijemne ispite (Georgievski, 1999). U stvarnosti je postojala i mnogo manja zastupljenost albanske manjine u državnoj administraciji.

Interesantno je pogledati podatke o etničkoj distanci albanskih omladinaca koji žive u Makedoniji i koji su izneta u tabeli 4.

Tabela 4.

Etnička distanca omladinaca albanskog etničkog porekla u odnosu na ostale etničke grupe (%)

Stav / Etnička pripadnost	1	2	3	4	5	6	7	8
Makedonci	9,8	50,0	45,1	50,9	30,4	58,0	53,1	12,5
Albanci	97,8	92,9	93,3	94,6	92,4	96,4	85,3	0,0
Turci	49,6	77,2	71,4	73,2	62,5	78,6	71,9	7,6
Romi	7,6	21,4	25,4	24,6	19,6	30,8	38,4	33,9
Srbi	1,3	12,1	14,7	13,8	10,3	18,8	25,0	44,6
Vlasi	0,4	12,1	14,7	13,8	11,6	19,6	24,6	35,3

Izvor : Isto kao i tabela 2.

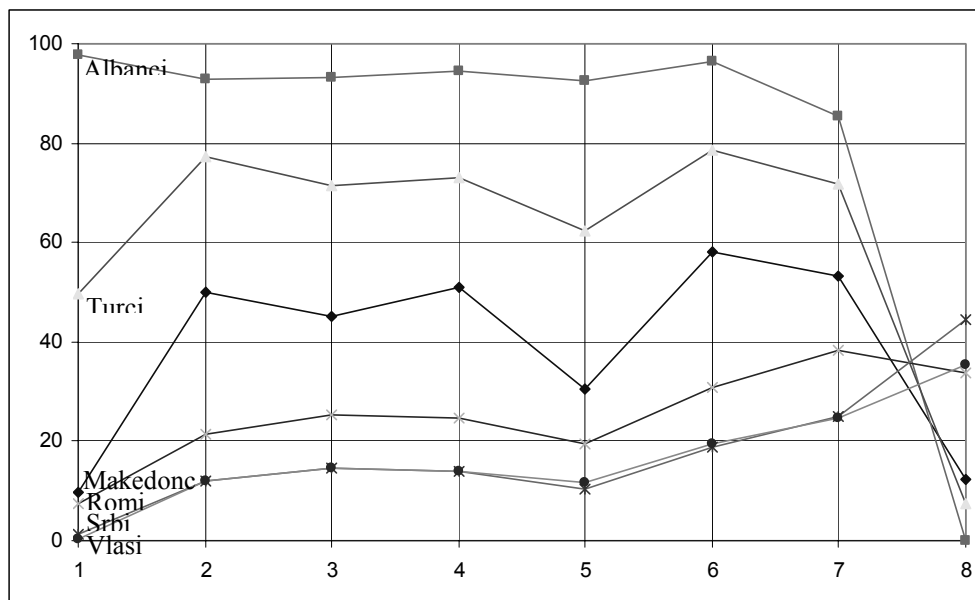
1. Moja sestra (brat) ili bliska rodbina da se uda (oženi) za njega/nju
2. Da se družim s njim i da mi bude prijatelj/ca
3. Da učimo u istoj školi/ fakultetu
4. Da živi sa mnom u istom mestu
5. Da bude rukovodilac/ca u istoj radnoj organizaciji gde radim
6. Da živi sa mnom u istoj opštini
7. Da živi kao građanin/ka u mojoj zemlji
8. Hoću da ga isključim iz moje zemlje

Mladi anketirani Albanci najmanju socijalnu distancu u svim stavkama pokazali su prema Turcima koji žive u Makedoniji, zatim dolaze Makedonci – prema kojima su mladi Albanci veoma udaljeni samo u prvoj stavci “moja sestra (brat) ili bliži rođak da se uda (oženi) za njega (za nju)” (9,8%) i, donekle, u stavci “da bude rukovodilac u organizaciji gde radim” (30,4%), dok se u ostalim stavkama (sem poslednje) vrednosti kreću oko 50%. Najveću etničku distancu albanska omladina pokazala je, skoro podjednako, prema Srbima i Vlasima. Da Srbe treba “isključiti iz moje zemlje” izjasnilo se 44,6% anketiranih mladih Albanaca, ali i 35,3% za Vlahe; za Rome 33,9% i za Makedonce znatno manje – 12,5%. Ukoliko zbog stereotipa i drugih faktora mladi Albanci imaju veliku etničku distancu prema Srbima, što se poklapa sa etničkom distancom odraslih Albanaca (podaci izneta u tabeli 3 i grafikonu 3), onda je teže razumeti takvu veliku etničku distancu prema Vlasima. Da li je jedan od razloga to što pripadnici vlaške etničke grupe rukovode najpoznatijim privrednim preduzećima u zemlji i zauzimaju druge važne državne i političke pozicije? Svakako da ovo pitanje o izraženoj velikoj etničkoj distanci prema Vlasima traži detaljnije

ispitivanje i to u nekom narednom istraživanju u kome će biti uključena problematika etničke distance i potreba da se u upitnik postavi pitanje otvorenog tipa za obrazloženje stavki za svaku etničku grupu, kao što sam naveo u metodološkim napomenama.

Grafikon 4.

Frekvencija odgovara anketiranih Albanaca za šest etničke grupe

Etnička distanca anketiranih Roma

Ako se pogledaju podaci u tabeli 5 i grafikonu 5 onda se odmah uočava da je etnička distanca odraslih Roma prema Makedoncima, Albancima i Srbima usaglašenija i u istom smeru, s tim što je ona manja prema Makedoncima, za kojima slede Srbi, prema kojima ovi imaju nešto manju distancu u odnosu na Albance.

Tabela 5.

Etnička distanca Roma prema pripadnicima ostalih etničkih grupa (%)

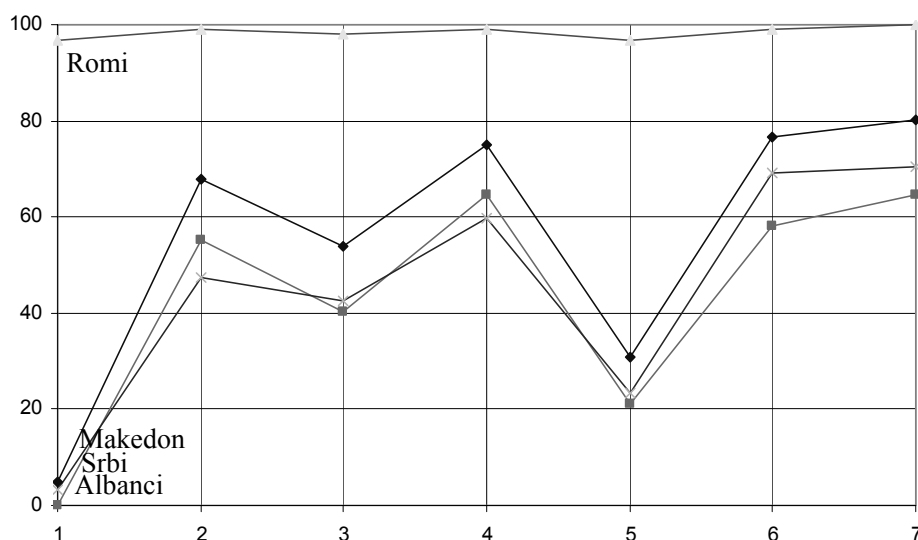
Stav	1	2	3	4	5	6	7
Etnička pripadnost							
Makedonci	4,9	67,7	53,8	74,9	30,9	76,7	80,3
Albanci	0,0	55,3	40,3	64,5	21,1	58,1	64,5
Romi	96,9	99,0	98,0	99,0	96,9	99,0	100,0
Srbi	3,1	47,3	42,6	59,7	23,3	69,0	70,5

$X^2 = 148.40, df=6, p < 0,005, c=0.406$

1. Stupio bih u brak
2. Imao bih za prijatelja
3. Živeo bih u susedstvu
4. Radio bih u istoj firmi
5. Imao bih za pretpostavljenog
6. Živeo bih u istom gradu
7. Živeo bih u istoj državi

Grafikon 5

Frekvencija odgovara anketiranih Roma za četiri etničke grupe

Romi su veoma zatvoreni u pogledu stavke “stupio bih u brak” u odnosu na etničku distancu koju izražavaju ostale tri etničke skupine. Naime, Romi isključuju Albance za stupanje u brak (0%); zatim, samo 3,1% od Roma bi sklopilo brak sa Srbima i nešto više sa Makedoncima (4,9%). Sledeća stavka u kojoj Romi pokazuju izraženu etničku distancu je “imao bih za pretpostavljenog”, skoro podjednako prema Srbima (23,3%) i Albancima (21,1%) i nešto manje prema Makedoncima (30,9%). No, Makedonci su preferiraniji od strane Roma da sa njima zajedno rade u istoj firmi (74,9%), više nego Srbi (59,7%) i Albanci (64,5%). Romi, takođe, više vole da se druže, odnosno da imaju za prijatelja Makedonca (67,7%), nego Albanca (55,3%) ili Srbina (47,3%). Oni bi više želeli da žive u istom gradu sa Makedoncima (76,7%) i u istoj državi sa njima (80,3%), nego sa Srbima (70,5%) i sa Albancima (64,5%).

Da li mladi Romi izražavaju etničku distancu sličnu njihovim odraslim pripadnicima, može se videti u tabeli 6 i grafikonu 6.

Tabela 6.

Etnička distanca mladih Roma u odnosu na ostale etničke grupe

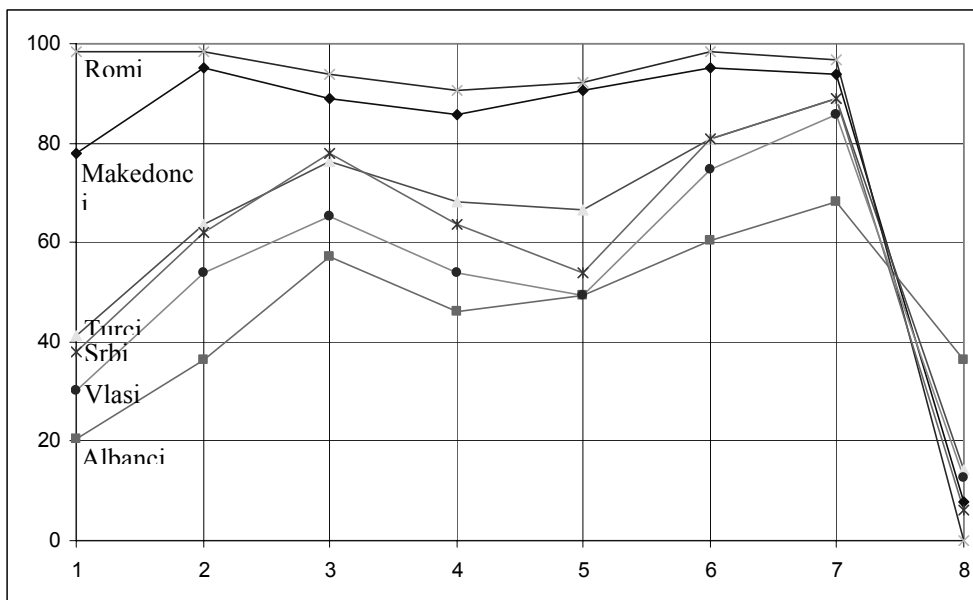
Stav / Etnička pripadnost	1	2	3	4	5	6	7	8
Makedonci	77,8	95,2	88,9	85,7	90,5	95,2	93,7	7,9
Albanci	20,6	36,5	57,1	46,0	49,2	60,3	68,3	36,5
Turci	41,3	63,5	76,2	68,3	66,7	81,0	88,9	14,3
Romi	98,4	98,4	93,7	90,5	92,1	98,4	96,8	0,0
Srbi	38,1	61,9	77,8	63,5	54,0	81,0	88,9	6,3
Vlasi	30,2	54,0	65,1	54,0	49,2	74,6	85,7	12,7

Izvor: isto kao tabela 2.

1. Moja sestra (brat) ili bliska rodbina da se uda (oženi) za njega/nju
2. Da se družim s njim i da mi bude prijatelj/ca
3. Da učimo u istoj školi/ fakultetu
4. Da živi sa mnom u istom mestu
5. Da bude rukovodilac/ca u istoj radnoj organizaciji gde radim
6. Da živi sa mnom u istoj opštini
7. Da živi kao građanin/ka u mojoj zemlji
8. Hoću da ga isključim iz moje zemlje

Frafikon 6.

Frekvencija odgovara anketiranih Roma za šest etničke grupe

Podaci u tabeli 6 i grafikonu 6 određuju mlade Romi kao najotvoreniju etničku grupu, sa najmanjom etničkom distancom prema gotovo svim etničkim grupama u Makedoniji, u gotovo svim stavkama skale. Slično kao i odrasli Romi u prvom istraživanju, mladi Romi imaju balansiraniiju etničku distancu prema svim etničkim grupama u Makedoniji,

manje izraženom u odnosu na odrasle Rome. Interesantno je da su mladi Romi otvoreniji i u najosećajnijoj stavki “moja sestra (brat) ili bliži rođak da se uda (oženi) sa njim (sa njom)”: 77,8% anketiranih mladih Roma bi dozvolilo sestri ili bratu da stupi u brak sa Makedoncem; sa Turcima bi isti odnos dozvolilo njih 41,3%, sa Srbima 38,1%, sa Vlasima 30,2% i relativno manje sa Albancima (20,6%). Mladi Romi su u svim stavkama najotvoreniji prema Makedoncima, slede Turci, Srbi, Vlasi i, na kraju, dolaze Albanci. Najčešće bi se družili sa Makedoncima (95,2%), Turcima (63,5%), Srbima (61,9%), Vlasima (54,0%) i Albancima (36,5%). Odrasli Romi su bili skeptičniji prema mogućnosti da im Makedonac bude rukovodilac u organizaciju gde rade (30,9%), dok ih mladi Romi prihvataju u 90,5% slučajeva, Turke u 66,7%, Srbe u 54,0%, Vlahe u 49,2%, u istom procentu zastupljeni su i Albanci.

Međutim, ako se uzme u obzir poslednja stavka “hoću da ih isključim iz moje zemlje”, 36,5% anketiranih mladih Roma izjasnilo se za Albance i 14,3% za Turke, što je nešto manje od tri puta u odnosu na Albance, 12,7% to žele da učine sa Vlasima (12,7%) i 7,9% sa Makedoncima.

Na taj način, u ovoj ekstremnoj stavki “hoću da isključim iz moje zemlje”, mladi Romi pokazuju veliku etničku distancu prema Albancima, veću nego prema ostalim etničkim grupama u Makedoniji. Za razumevanje ovog njihovog stava mora se imati u vidu društveni kontekst oružanog konflikta 2001. godine u severozapadnom delu Makedonije, gde su stradali i Romi (o čemu je bilo prethodno reči), ali i o tome da oni znaju da je dobar deo Roma sa Kosova proteran i da živi u Makedoniji, sve kao posledice NATO bombardovanja Jugoslavije 1999. godine i etničkog čišćenja od strane OVK.

Etnička distanca anketiranih Srba

Podaci o etničkoj distanci Srba prema Makedoncima, Albancima i Romima izneta su u tabeli 7, a slikovito prikazani u grafikonu 7.

Tabela 7

Etnička distanca Srba prema pripadnicima ostalih etničkih grupa (%)

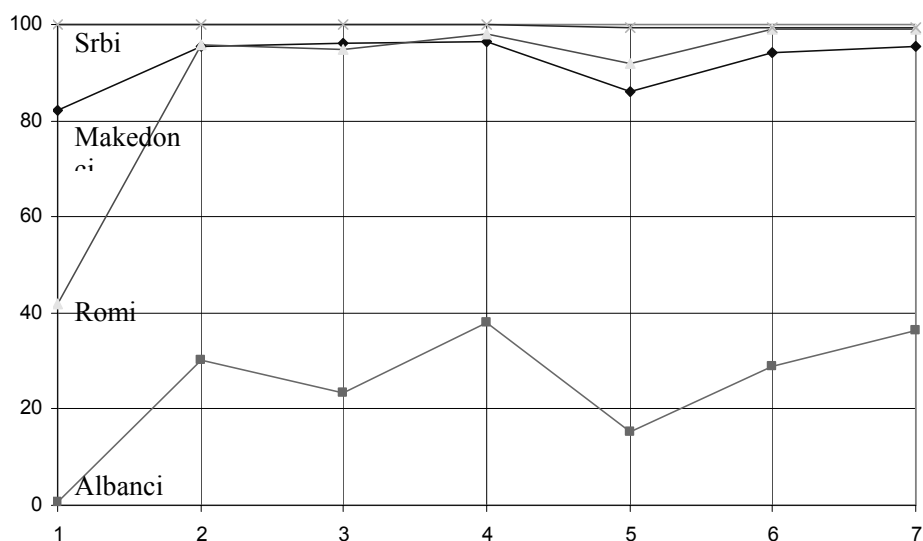
Stav / Etnička pripadnost	1	2	3	4	5	6	7
Makedonci	82,1	95,5	96,0	96,4	86,1	94,2	95,5
Albanci	0,8	30,1	23,4	37,9	15,4	29,0	36,3
Romi	41,8	95,9	94,9	98,0	91,8	99,0	99,0
Srbi	100,0	100,0	100,0	100,0	99,2	99,2	99,2

$X^2=324.71$, $df=6$, $p<0,005$, $c=0.599$, $p/r=.538$

1. Stupio bih u brak
2. Imao bih za prijatelja
3. Živeo bih u susedstvu
4. Radio bih u istoj firmi
5. Imao bih za pretpostavljenog
6. Živeo bih u istom gradu
7. Živeo bih u istoj državi

Grafikon 7

Frekvencija odgovara anketiranih Srba za četiri etničke grupe

Ispitanici najmanju distancu izražavaju prema Makedoncima, kao i prema Romima (sa izuzetkom stavke “stupio bih u brak”, gde je ona dva puta veća u odnosu na Makedonce 41,8% : 82,1%). Aproximativno se može reći da je oko tri i po puta veća etnička distanca Srba prema Albancima, nego prema Makedoncima i Romima, a u nekim stavkama mnogo više od toga. Tako, Srbi skoro i da ne pomišljaju da stupe u brak sa Albancima (0,8%), a sasvim mali broj anketiranih Srba želeo bi za pretpostavljenog nekog iz redova etničkih Albanaca (15,4%). Zatim, manje od jedne četvrtine anketiranih Srba bi živelo u susedstvu sa Albancem (23,4%); čak ispod jedne trećine Srba bi živeli u istom gradu sa Albancima (29,0%), dok je od anketiranih Albanaca 40,3% izjavilo da bi živeli sa Srbima u istm gradu, što predstavlja relativno manju etničku distancu, nego što Srbi imaju prema Albancima. Razlika nije značajna između Srba i Albanaca u odnosu na stavku “živeo bih u istoj državi” (36,3% : 38,8% - uporediti podatke u tabelama 3 i 7).

Međutim, postavlja se pitanje: da li i mladi Srbi zauzimaju istu ili sličnu etničku distancu prema Makedoncima, Albancima, Romima, Turcima i Vlasima? Podaci o ovom pitanju izneti su u tabeli 8, a slikovito prikazani u grafikonu 8.

ETNIČKA DISTANCA U MAKEDONIJI

Tabela 8.

Etnička distanca anketiranih mladih Srba

Stav / Etnička pripadnost	1	2	3	4	5	6	7	8
Makedonci	95,8	87,5	91,7	87,5	87,5	87,5	75,0	0,0
Albanci	0,0	12,5	20,8	16,7	8,3	20,8	29,2	54,2
Turci	0,0	41,1	37,5	20,8	16,7	29,2	25,6	29,2
Romi	0,0	12,5	33,3	8,3	8,3	20,8	33,3	25,0
Srbi	79,2	79,2	83,3	79,2	79,2	83,3	75,0	0,0
Vlasi	8,3	29,2	37,5	33,3	20,8	33,3	33,3	20,8

Izvor : isto kao tabela 2.

1. Moja sestra (brat) ili bliska rodbina da se uda (oženi) za njega/nju
2. Da se družim s njim i da mi bude prijatelj/ca
3. Da učimo u istoj školi/ fakultetu
4. Da živi sa mnom u istom mestu
5. Da bude rukovodilac/ca u istoj radnoj organizaciji gde radim
6. Da živi sa mnom u istoj opštini
7. Da živi kao građanin/ka u mojoj zemlji
8. Hoću da ga isključim iz moje zemlje

Grafikon 8.

Frekvencija odgovara anketiranih Srba za šest etničke grupe

Ako se pažljivije pogledaju podaci u tabeli 8 i grafikonu 8, odmah pada u oči da anketirani mladi Srbi imaju sličnu etničku distancu kao i odrasli Srbi prema Makedoncima, odnosno da ona ne postoji (čak je i manja i u odnosu na preferentnosti sopstvene etničke grupe) i najveća prema

Albancima. Ali se mladi Srbi razlikuju od svojih odraslih po tome što je njihova etnička distanca veoma velika prema Romima, Vlasima i Turcima. Dakle, mladi Srbi koji žive u Makedoniji uopšte nemaju etničku distancu ni u jednoj stavki čije bi se frekventne vrednosti razlikovale od vrednosti pojedinih stavki sopstvene etničke grupe (Srbi). Prema ostalim etničkim grupama anketirani mladi Srbi zauzimaju tri do četiri puta veću etničku distancu u odnosu na Makedonca prema kojima, kao što je predhodno konstatovano, ne postoji etnička distanca.

Ako se pogledaju podaci u pojedinim stavkama, onda se može primetiti da mladi Srbi, posle Makedonaca, najviše preferiraju da se druže (ili da im bude prijatelj) sa Turcima (41,1%), sa Vlasima (29,2%) i najmanje sa Albancima i Romima (12,2% : 12,5%). Oni bi želeli da uče u istoj školi (fakultetu) sa Makedoncima (91,7%), zatim, daleko manje i podjednako sa mladim Turcima (37,5%) i mladim Vlasima (37,5%), sa Romima želi jedna trećina anketiranih mladih Srba (33,3%) i oko jedne petine sa mladim Albancima (20,8%). Slične su vrednosti i sledećih stavki: “da živi sa mnom u istoj opštini” i “da živi kao građanin u mojoj državi”. Sem za Makedonca, za ostale etničke grupe etnička distanca mladih Srba povećava se počev od stavke “da živi sa mnom u istom mestu” (gde je najniža vrednost za Rome – 8,3% i za Albance – 16,7%), pa preko stavke “da mi bude rukovodilac u organizaciji gde radim” (ponovo prema Romima i Albancima etnička distanca je najveća – podjednako 8,3% izjasnilo se da to žele), pa slede Turci sa 16,7% i Vlasi sa 20,8%.

Ipak, ako se izuzmu Makedonci, etničku distancu mladi Srbi imaju prema ostalim etničkim grupama u obe ekstremne stavke “moja sestra (brat) ili bliža rodbina da se uda za njega(nju)” i “hoću da ih isključim iz moje zemlje”. Što se tiče prve stavke, mladi Srbi sasvim isključuju mogućnost da se saglase da se njihova sestra (brat) ili njihov rođak uda, odnosno oženi Albancem, Turčinom i Romom (0%), dok se za brak sa Vlahom izjasnilo 8,3%. U odnosu na stavku “hoću da ih isključim iz moje zemlje” od anketiranih mladih Srba izjasnilo se najviše za Albance – 54,2%, zatim za Turke – 29,2%, za Rome – 25,0% i za Vlahe – 20,8%.

Ako je ekstreman stav anketiranih mladih Srba – “hoću da ih isključim iz moje zemlje” – donekle razumljiv zbog oružanog konflikta iz 2001. godine u severozapadnom delu Makedonije, koji je izveo i vodio deo Albanaca iz Makedonije i sa Kosova, kao i zbog etničkog čišćenja Srbi na Kosovu, naročito nakon oružane agresije NATO-a na Jugoslaviju, ipak je nedovoljno shvatljivo to što blizu jedne trećine mladih Srba smatra da treba isključiti iz zemlje Turke, jedna četvrtina da treba to uraditi sa Romima, a jedna petinu da i Vlahe treba isključiti iz zemlje. Posebno ako se zna da su u ovim konfliktima Turci, Romi i Vlasi bili lojalni legitimnim strukturama vlasti i bezbednosnim snagama zemlje, te da je jedan broj njih i direktno stradao u ovim konfliktima. O tome da li se isključiv stav jednog dela mladih Srba prema Romima, Turcima i Vlasima zasniva na predrasudama i stereotipima konstruisanim u procesu socijalizacije, odgovoriće neko drugo istraživanje u kojem bi se tragalo za obrazloženjem njihovih stavova.

Skala etničke preferencije omladine

U istraživanju omladine iz 2003. godine u Makedoniji (Osnovna studija za mladinski trendovi, 2004), upotrebljena je skala etničke preferencije. U upitniku je traženo da mladi rangiraju pripadnike etničkih grupa u Makedoniji prema stepenu bliskosti koju anketirana lica oseća prema svakoj od njih (šest etničkih grupa: Albanci, Vlasi, Makedonci, Romi, Srbi i Turci) pri čemu 1 označava najviši stepen bliskosti, a 6 najniži. Od dobijenih podataka izračunati su koeficijenti preferencije. Na osnovu ovih koeficijenata napravljeno je rangiranje etničkih grupa (tabela 9).

Tabela 9.

Rang etničke preferencije omladine Makedonije

Etničke grupe	R a n g (rangirane etničke grupe)					
	Albanci	Vlasi	Makedonci	Romi	Srbi	Turci
Makedonci	6	3	1	5	2	4
Albanci	1	4	3	5	6	2
Romi	6	5	2	1	3	4
Srbi	6	3	2	5	1	4
Turci	3	6	2	5	4	1
Vlasi	6	1	2	5	3	4
Ukupno	6	5	2	6	3	4

Izvor: Osnovna studija za mladinski trendovi (2004:149).

Podaci u tabeli 9 pokazuju da tendencije u etničkoj preferenciji mladih ne odstupaju od analiziranih tendencija etničke distance predhodno iznetih na osnovu primene Bogardusove skale etničke distance. Tako, anketirani mladi Makedonci kao najudaljenije osećaju Albance (rang 6), a najbliže Srbe (rang 2). Mladi anketirani Albanci najmanje bliskim osećaju Srbe (rang 6), a najbližim Turke (rang 2), Makedonce ranguju kao srednje bliske (rang 3); Romi za najbližim preferiraju Makedonce (rang 2), a najudaljenijim Albance (rang 6), mladi Srbi isto tako najudaljenijim osećaju Albance (rang 6), a najbliži su im Makedonci (rang 2); anketirani mladi Turci najbližim osećaju Makedonce (rang 2), zatim Albance (rang 3), a najudaljenijim Vlahe (rang 6). Mladi Vlasi najviše preferiraju Makedonce (rang 2), a najudaljenijim osećaju Albance (rang 6). Sasvim je uočljivo da, sem mladih anketiranih Turaka, svi ostali pripadnici etničkih grupa Albance određuju za najudaljeniju etničku grupu. U ovoj skali etničke preferencije najviši rang (1) je rezervisan za sopstvenu etničku grupu (bez izuzetka). Zbog toga u budućim istraživanjima etničke preferencije treba izostaviti pitanje sopstvene etničke preferencije, čak i etničke distance, jer *eo ipso* se podrazumeva i označava svojevrsnu tautologiju.

Zaključak

Problematika etnosa, etničkih identiteta i konflikata ušla je u središte sociološkog interesovanja, kako teorijskog, tako i istraživačkog. Ovaj interes u savremenoj sociologiji donekle označava i zaokret, ali i određeno

zapostavljanje distinktivne sociološke problematike, kao što su društvene nejednakosti, društveno raslojavanja, oblici siromaštva i socijalne isključivosti na koje utiču direktno ili indirektno mnogobrojni faktori i, posebno za balkanske zemlje, ambivalentni procesi tranzicije i globalizacije, kao i neprevaziđeni oblici autokratskih režima i vladanja. U takvim uslovima lako nastaje "etnizacija politike" i "politizacija etničnosti". Tada se i etničkom distancom lako politički manipuliše od strane aparata jednonacionalnih partija i mas-medija, koje zajedno utiču na stvaranje negativnih stereotipa o pripadnicima ostalih etnikuma.

Polazeći od izrečenog, sociološko i socijalno-psihološko istraživanje etničke distance u još uvek etnički konfliktnom Balkanu skoro da se ne može zaobići. Problematika etničkih odnosa, identiteta, distance i konflikata u zemljama Balkana biće u središtu sociološkog, ali i političkog i geostrateškog interesa (ovo poslednje naročito u slučaju globalizirajućih država).

Realizovana istraživanja etničke distance u 2003. godini u Makedoniji, jedno kao deo šireg regionalnog projekta "*Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i odnos aktera prema integracijskim procesima na Balkanu*", a drugo kao ispitivanje omladinskih trendova u Makedoniji, pokazala su sledeće osnovne tendencije:

1. Anketirani odrasli i anketirani omladinci najveću etničku distancu izražavaju prema albanskoj etničkoj populaciji (sa izuzetkom anketiranih omladinaca turskog etničkog porekla). Najveću etničku distancu prema Albancima anketirani su pokazali u tri stavke: "stupio bih u brak" (ili kod anketiranih omladinaca "moja sestra /brat/ ili bliska rodbina da se uda /oženi/ za njega /nju/"); "imao bih za pretpostavljenog" i "želeo bih da ih isključim iz moje zemlje" (u skali anketiranih omladinaca).

2. Anketirani odrasli i anketirani omladinci pokazuju najmanju etničku distancu prema Makedoncima (u celini uzeto), dok ona skoro da ne postoji između Makedonaca i Srba (odraslih i omladinaca). U odnosu na Makedonce, odrasli Albanci pokazuju manju etničku distancu prema Romima, skoro u svim stavkama manju nego što je ona izražena prema Srbima. Anketirani albanski omladinci značajno manju distancu pokazuju prema Turcima koji žive u Makedoniji, zatim prema Makedoncima (značajnije manju nego što je pokazuju prema Romima, čime se razlikuju od odraslih anketiranih Albanaca), dok je distanca najveća prema Srbima, za koje 44,6% mladih Albanaca smatra da treba da se isključe iz zemlje.

3. Anketirani odrasli i mladi Romi pokazuju balansiraniju distancu prema ostalim etničkim grupama u Makedoniji. U odnosu na ostale etničke grupe, Romi u oba istraživanja pokazuju manju distancu prema Makedoncima (mladi Romi izražavaju daleko manju distancu u odnosu na odrasle Rome); slede Srbi kod odraslih, a Turci kod mladih Roma. Međutim, i jedni i drugi najveću udaljenost pokazuju prema Albancima. Oni su najzatvoreniji skoro prema svim etničkim grupama u pogledu stavke "stupio bih u brak" ili kod omladinaca "moja sestra (brat) ili bliža rodbina da se uda (oženi) za njega (nju)". Oni su zatvoreniji i u stavki "imao bih za pretpostavljenog", a čak 36,5% omladinaca bi Albance isključilo iz zemlje, dok je manje shvatljiv takav njihov stav prema Turcima (14,3%).

4. Srbi i u jednom i u drugom istraživanju najveću distancu imaju prema Albancima, skoro u svim stavkama u odnosu na ostale etničke grupe. Ako se izuzme stavka “stupio bih u brak”, etnička distanca Srba prema Romima je neznatna, ali kod mladih Srba ona je veoma velika, odmah uz distancu prema Albancima (grafikon 8); pa zatim slede Turci i Vlasi. Mladi Srbi su isključiviji prema Albancima (“hoću da ih isključim iz svoje zemlje” odgovorilo 54,2%% anketiranih, nasuprot 44,6% anketiranih mladih Albanaca koji to žele za Srbe).

Odrasli i mladi Srbi (mladi izraženije od odraslih) ne pokazuju etničku distancu prema Makedoncima, kao što i Makedonci nemaju distancu prema Srbima koji žive u Makedoniji. Na ovakvu tendenciju verovatno je uticao društveno-politički kontekst koji je 2003. godine bio povoljan. Taj se kontekst može promeniti, a time bi se promenili i procenti u etničkom (ne)distanciranju. Naime, crkveni spor koji je nametnula Srpska pravoslavna crkva Makedonskoj pravoslavnoj crkvi, iz podršku određenih državnih struktura u Srbiji, kao i neumerene izjave određenih makedonskih političara u vezi statusa Kosova i Metohije, verovatno mogu uticati i na povećanje etničke distance između ova dva, tradicionalno prijateljski nastrojena naroda (pokazatelji o tome mogu biti grafiti na zgradama u Skoplju nakon inauguracije vladike Jovana Vraniškovskog za arhiepiskopa “Ohridske patrijaršije” od strane Sinoda Srpske pravoslavne crkve).

5. Sve to ukazuje na potrebu za permanentnim istraživanjem etničke distance u Makedoniji i Srbiji, ali i u drugim zemljama Balkana, gde su međuetnički konflikti amalgam za političke manipulacije vladajućih oligarhija ovih zemalja, no i “tamne strane globalizacije” (A. Giddens), uz nedvosmislenu upotrebu balkanskih zemalja (njihovih struktura moći) od strane globalizirajućih država u procesu stvaranja “novog svetskog poretka”.

Sa metodološke tačke gledišta, treba povezivati istraživanja etničke distance i preferencije sa socijalnom distancom, odnosno ispitivanjem koliko je udaljenost ljudi koji pripadaju različitim društvenim slojevima (klasama) i profesijama, naročito u uzavrelom tranzicijskom procesu ovih zemalja. Značaj naznačene problematike pokazuju podaci iz jednog drugog istraživanja (uzorak 2.100 ispitanika) gde se pokazalo da blizu trećine anketiranih nema prijatelja, a više od dve trećine imaju za prijatelja osobu istog zanimanja (istraživanje sam sa svojim saradnicima realizovao 1998. godine u okviru projekta *Promene u socijalnoj strukturi Makedonije*). U ovom kontekstu, plodotvornija za buduće istraživanje bila bi sledeća hipoteza: *Ukoliko je manja etnička distanca, utoliko je manifestnija socijalna distanca i obrnuto, ako je veća etnička distanca, onda je manje manifestna socijalna distanca.*

Ovome treba dodati i nastojanje istraživača za standardizacijom instrumenata (skala) za merenje etničke, socijalne i profesionalne distance, kao i dopunom ovih instrumenata pitanjima koja će omogućiti dobijanje podataka važnih ne samo za opis etničke i socijalne distance, već i za omogućavanje dublje kauzalne analize.

Literatura:

- Brown, M., E., (1997), 'Causes and implications of ethnic conflict' in: Guibernan and Rex (ed.), *The Ethnicity Reader*, Polity press, Cambridge.
- Chiclet, Ch., (2001), "L'UČK cherche en Macédonie", *Le monde diplomatique*, avril.
- Derens, J., Geslin, L., (2006), Reves dangereux d'une "Grande Albanie", *Le monde diplomatique*, juillet, p.5
- Georgievski, P., (1999), Selection factors in the enrolment of candidates in the faculties at the two universities in the Republic of Macedonia, in: International symposium "The university in the 21st century", (50th Anniversary of Ss. Cyril and Methodius University in Skopje), Skopje, Ss. Cyril and Methodius University).
- Golubović, Z., Kuzmanović, B., Vasović, M., (1995), *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Beograd: IFDT i Filip Višnjić.
- Gud, V., Het, P., (1966), *Metodi socijalnog istraživanja*, Beograd: Vuk Karadžić.
- (2004), *Osnovna studija za mladinski trendovi (Proekt za razvoj na deca i mladi)*, Skopje: Agencija za mladi i sport.
- Haralambos, M., Holborn, (2000), *Sociology (Themes and perspectives)*, Fifth edition, London: Collins.
- Sekelj, L., (2000), "Etnička distanca ksenofobija i etnonacionalistička manipulacija", *Sociologija*, (Bgd), No. 1.
- Sztompka, P., (2001), "The Ambivalence of Social Change (Triumph or Trauma)", *Polish Sociological Review*, pp. 277-290.
- Vrcan, S., (1999), "Znakovita zbrka oko etničkog", u: *Kultura etničnost, identitet* (priredila Jadranka Čačić-Kumpes), Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.

ОТНОШЕНИЕТО КЪМ СЕБЕ СИ И КЪМ ДРУГИЯ КАТО ЧАСТ ОТ СЪВРЕМЕННАТА КУЛТУРНА ИДЕНТИЧНОСТ НА БЪЛГАРИТЕ

*Идентичността на съвременния Българин през категориите
манталитет и менталност на нацията*

Когато разсъждаваме за особеностите на нацията ни в категориите “манталитет” и “менталност”, по необходимост се придържаме към логически модел, отдаващ предпочитание на обобщаването на целостта за сметка на спецификите на конкретното (необходим *холистичен подход*). За да анализираме с оглед извеждане особеностите на националния манталитет и народоспецифичната менталност, по необходимост генерализираме единството на общността и игнорираме спецификите на малките социални групи и индивида. Това абстрахиране има функцията да типизира и изведе това, което прави общността индивидуалност. За да генерализираме в очертанятия обхват, поставяме националната общност в позицията на колективна личност и я анализираме в това ѝ качество (необходима *индивидуализация*).

Съществуват разнообразни семантични нюанси на двете основни понятия и това налага да се посочи смисловият обхват, който е вложен в конкретния случай. За да се осмисли цялата сложност на подобна динамична реалност, ефективен би бил *критическият модел* в неговия класически вариант, най-малкото защото му е присъща глобалистична оценъчна матрица, конкретизирана в културен подход.² Направен е опит за структуриране и систематизиране на класическите критически идеи на Имануел Кант за Аз-а и на това основание, за аналогично структуриране на колективен национален Аз, разкриващ търсените две описателни категории.

Идентичността се гради на основата на два типа отнасяне: “биване заедно” и “биване в себе си”, респективно отношение към другия и отношение към себе си. Тези типове отнасяне се проектират в по-глобалните категории. “дух на нацията” или национален манталитет и “душа на нацията” или национална менталност.

Под *понятието “манталитет”* ще разбираме национално-специфичните модели на поведенческо стереотипно отнасяне към

¹ Преподавател в ВТУ “Св. св. Кирил и Методий” Велико Търново.

² За познавателните възможности на критическия метод, виж Натюрц, П. Кант и марбургската школа, – В: *Новия идеи във философия*. Част II. Теория познания. СПб., 1913, с. 93-132. За продуктивността на културно-критическия анализ в интерпретацията на съвременния ни социум, виж. напр. Качаунов, С. *Прогнозната дейност в науката*. С., 1982.

социалнозначимите събития и феномени.³ Той отличава субекта като носител на сили и има действена природа. Манталитетът на колективният субект-нацията е в основата на общностните реакции на разума, преимуществено свързани с прояви на съгласие или несъгласие със случващото се в социалното пространство и контекста на жизнедейността.

Под *понятието “менталност”* ще се разбират народо-специфичните модели за отразяване на ставащото (историческия процес) от колективната личност (историческия субект).⁴ Тя отличава индивида като притежател на способности и има характер на “игра на всички впечатления”, произтичащи в субекта и провокирани от средата. Менталността, разбирана по този начин, е в основата на социалните склонности, преимуществено свързани с чувството за приятност/неприятност на усещанията от случващото се в социалното пространство и контекста на живота.

Конструирайки модел на индивидуалната личност на Имануел Кант бихме могли да изградим по аналогия модел на колективната национална личност. Подобен опит да се синтезира единството на катновите идеи за структурата и организацията на Аз-а не е правен, макар, че те представляват единен комплекс, а и биха могли да се ползват като методологическа база за подход към интересуващата ни тема.

³В схемата на Аз-а на Им. Кант тази категория съвпада с духа като компонент от духовния Аз, или т.нар. менс – действен Аз, Аз-ът като притежател на свобода / Виж: Кант, Им. Лекции за познанието на природата на човека. – В: *Идеи в културологията*. Т. III, С., 1998, с. 55-158./

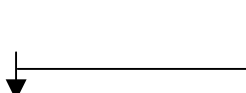
⁴ В схемата на Кант тази категория съвпада с човешката душа , или т.нар. анимус – страдащ и отразяващ Аз, Аз-ът като притежател на способности – пак там.

ОТНОШЕНИЕТО КЪМ СЕБЕ СИ И КЪМ ДРУГИЯ КАТО ЧАСТ...

Схема на структурата на Аз-а

(конструирана по Кант, Лекции за познанието на природата на човека)

А з		
като съвършена единичност; като разумна субстанциалност персоналност; притежател на непосредствена ценност, способна да опосредява външни ценности; неразчленимост; единствен наглед за възприемане на явленията		
Телесен Аз	Личност	Духовен Аз

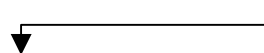
Присъщи на духовното измерение на Аз-а:

Анима <i>Душа</i> Човекът като притежател на способности	Анимус <i>Човешки дух</i> Човекът като притежател на заложи	Менс <i>Дух</i> Човекът като притежател на сили
склонности	реакция на разсъдъка	реакция на разума

Схема на нацията като духовен Аз

(конструирана по аналогия със схемата на Кант и интерпретираща нацията като колективен субект със собствен Аз-образ)

Национален А з		
Социум	Общност	Общество
<ul style="list-style-type: none"> - явление - променливост - (включеност на билите и бъдещите поколения) - човешкото в нацията 	<p>Осигурява променливост в непроменливостта на духовния национален хоризонт (единство между приемственост и иновативност).⁵</p>	<ul style="list-style-type: none"> - наглед - твърдост /устойчивост / - субстанциална а консистентност - простота

Присъщи на обществото:		
Национална менталност	Въплътен в нацията общочовешки дух	Национален манталитет
<i>Национална душа Нацията като притежател на способности</i>	<i>.Човешки духна нацията Нацията като притежател на заложи</i>	<i>Национален с Нацията като притежател на сили</i>
склонности народоспецифичните предразположения,	реакция на разсъдъка жизненост на нацията, заложи, в основата на	реакция на разума основата на общностните реакции на разума,

Ползвайки се от класическия Кантов модел и поставяйки нацията в ролята на колективна личност, можем да дефинираме двата основни въпроса за националния манталитет и менталност:

1. Как нацията отнася социалната действителност към субективната си реалност?
2. Как нацията реагира на социалната действителност с оглед на субективната си реалност?

Първият въпрос е въпросът за националната менталност, а вторият – за националния манталитет. Питане от такъв порядък *цели да изясни типа самопреживяване на нацията в рамката на социалния контекст на собственото си битие*. Типа отнасяне и реагиране на социалната среда, в която е положена нацията разкрива особеностите на човешкия дух на нацията, който я разкрива като притежател на заложи и е най-стабилният конструкт, необходим посредник между афективността и активността на народоспецифичния Аз. Той има страдащо-реагираща природа. Точно това медиаторно равнище между менталност и манталитет *разкрива същността на субективната – в случая националната – реалност*.

Изследването на качеството на междуетническите отношения на територията на великотърновска област в рамките на международния проект "Качество на междуетническите отношения, съзнание за регионална идентичност и възможността за сътрудничество и интеграция на Балканите", съвместно с Университета в Ниш дава възможност да се направят изводи за динамиката екзистенциалното полагане на идентитета в отношението на българина към себе си и към другия.

Отнасянето на социалната действителност към субективната реалност на българина днес е основано върху съпричастност към

ОТНОШЕНИЕТО КЪМ СЕБЕ СИ И КЪМ ДРУГИЯ КАТО ЧАСТ...

духовността, пречупена през ролята на религията. От представения по-долу анализ личи, че вярата на Българина е масова, но неортодоксална в класическия смисъл на това понятие. Идентичността на такава основа гради културен център за самия себе си и съобществото – свързаност с другите. На този тип полагане е чужда идентификация чрез противопоставяне, а от друга страна тя не поражда страхове за загуба на идентитета на верска основа. Това е ценностното равнище на националния ни манталитет.

Интересен е пространственият ориентир на идентичността ни. Свързаността от най-висш порядък е съпричастността към пространството на отечеството. То е другият пространствено-ценностен ориентир на отношението към себе си и на свързаността с ближния. От втори по ранг порядък определящ фактор е връзката с европейското социокултурно пространство. Отношението към Балканите и страните от региона до голяма степен е доминирано от тези две свръхценностни пространствени свързаности, като се наблюдава пристрастие към непосредствените съседи. Балканите се осмислят като естествена част от европейската територия и в този контекст придобиват ценност. Сантиментите от исторически тип са подчинени на стремежа към историческо развитие. В този смисъл социокултурното пространство е ориентирано към партньорство, детерминирано от социалната цел. Позитивното отношение към традиционните ни европейски партньори остава (в лицето на Германия и Русия), но основен е стремежът към партньорство със САЩ.

Реакцията на социалната действителност с оглед на субективната национална реалност (менталност на нацията) се изразява най-вече посредством категорията социално време. Заключение е, че в съвременната културна идентичност на Българите динамиката доминира социалната статика. Нагласите и отношението към себе си и другите са детерминирани в много по-голяма степен от бъдещето (социалните очаквания и стремежи) и в незначителна степен са ориентирани към миналото и дори настоящето. Личи стремеж към промяна на статуквото и колективно признати националнозначими цели.

Особена значимост за разбирането на менталността ни и идентификационната ни специфика има демонстрираната липса на опасения за загуба на етнокултурната идентичност. Това говори за автентичен национален колективен Аз, притежаваш самочувствие и културна консистентност.

От представения по-долу анализ личи, че е налице сравнително ясна ситуация на съгласие на колективния граждански субект с приоритетите и перспективите на развитие на общността.

Що се отнася до преживяването на приятност/неприятност, породени от социалната реалност, макар и позитивизма да не е особено ярко изразен, то негацията напълно отсъства като социокултурен афект.

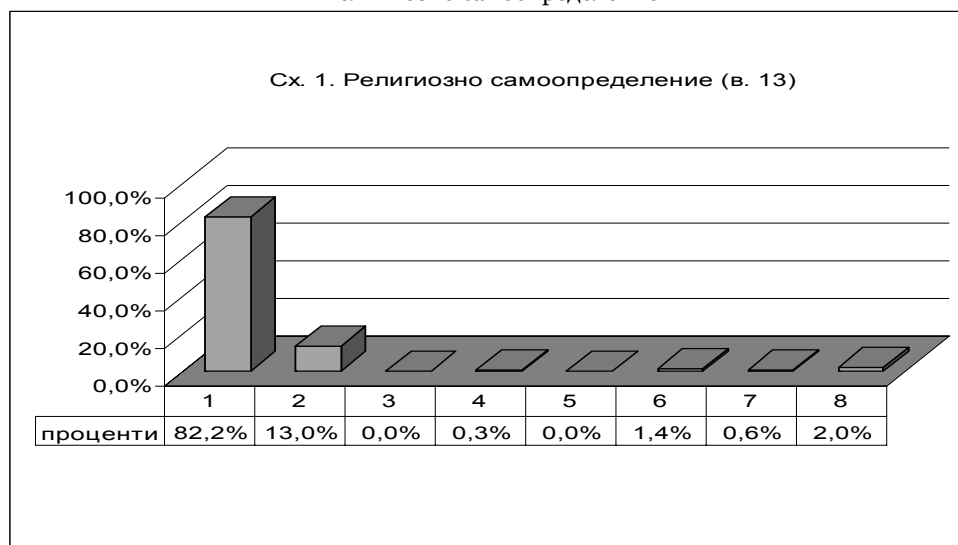
Анализ на данни от социологическо изследване на нагласите и отношенията, свързани с идентитета (във Великотърновска област)

Ако се доверим на един от най-признатите историци на политиката, Пол Джонсън, бихме приели тезата му, че в историята значимо е не само това, което се случва, но и това, което упорито отказва да се случи. Такъв културен феномен, отказал да се случи, въпреки пророчествата, е религиозността като форма на духовна съпричастност, градяща самоидентичността на човешкия индивид. В проведеното изследване на територията на великотърновска област на въпроса “Как се самоопределяте по религия?” се оказва, че нито атеизма, представен едва с 1.6 %, нито незнанието за религиозната си принадлежност – 0.6 %, а дори и нежеланието да се сподели отговор на този въпрос – 2% са значими като статистическа величина (Сх. 1). Оказва се, че комунистическите мегамитове за отрицателната духовна роля на религията не са успели да повлияят на хората и културната им идентичност притежава своя религиозна основа. 95.2% от респондентите имат религиозно самоопределение и го споделят свободно.

Очевидно един от основните духовни пластове на идентитета на съвременния българин пряко или косвено кореспондира с вярата. Спецификата на практикуването ѝ личи в отговорите на 12 въпрос, при които религиозността на почти половината от хората е подчертано неревностна, равнодушна (48.8%).

Сх. 1

Религиозно самоопределение

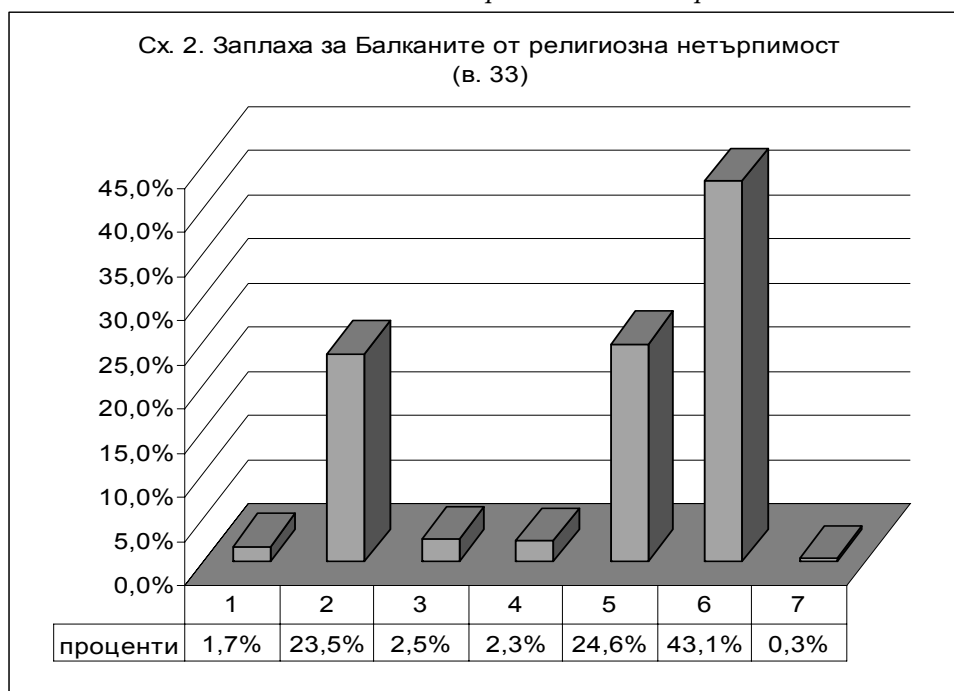
1. православен; 2. принадлежащ към исляма; 3. протестант; 4. римокатолик; 5. друго; 6. не признавам нито едно религиозно определение; 7. не знам към коя религия принадлежа; 8. не желая да се самоопределям

ОТНОШЕНИЕТО КЪМ СЕБЕ СИ И КЪМ ДРУГИЯ КАТО ЧАСТ...

Характера на вярата и ролята ѝ за балканската идентичност личат от степента, в която анкетираните усещат религиозната нетърпимост като заплаха за Балканите (Сх. 2. в. 33). Въпреки верската основа на съвременните локални конфликти, както и на балканските кризи, показателен е фактът, че голямата част от анкетираните нямат мнение по зададения въпрос, от което следва, че фобията от религиозни сблъсъци не владее съвременния Българин – 43.1%, нещо повече ¼ от анкетираните са категорични, че “на Балканите няма религиозна нетърпимост”.

Сх. 2

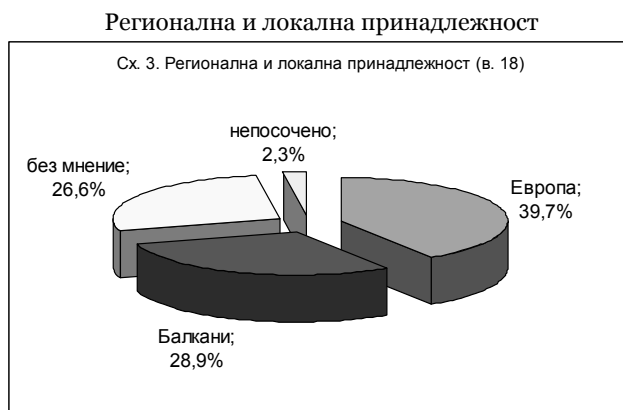
Заплаха за Балканите от религиозна нетърпимост

1. православните ;
2. изповядващите исляма;
3. католиците;
4. протестантите;
5. На Балканите няма религиозна нетърпимост;
6. нямам мнение;
7. непосочен отговор

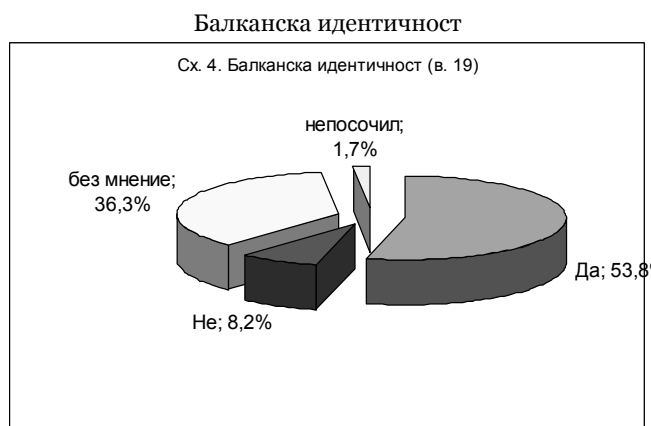
Българинът очевидно се усеща в по-голяма степен същностно съпричастен към европейския си корен (39,7% се определят на първо място принадлежни към Европа, а 28,9% – към Балканите). Впечатление прави високият процент колебливост при определяне на доминиращата принадлежност – 26,6 % от анкетираните не са могли да градират предпочитанията си по признака глобално-регионално, при само 2,3% отказали да посочат отговор. В този случай колебливостта очевидно е в резултат на трудност при градиране на предпочитанията.

Сх. 3

Българинът съзнава регионалната специфика на Балканите и я счита значима, както личи от Сх. 4. Повече от половината от анкетираните намират, че между балканските народи има повече прилики, отколкото между балканските и другите европейски народи. Това би следвало да се тълкува като един от значимите идентификационни ориентири: наличие на балканска идентичност, макар че степента и характера на съпричастност към общобалканската специфика не е коментирана в случая.

Сх. 4

Показателен по отношение на общностната балканска основа е въпрос 20 (Сх. 5). Оказва се, че за анкетираните от Великотърновска област водещият критерий за подобие между балканските народи е начинът на живот. Не ценностите, а организацията на битността е поставена на първо място в ранговата листа на факторите, градящи балканското единство. Втори по значимост фактор – историческата близост дели равни проценти с неотговорилите на този въпрос. Следват по степен на значимост: традицията, религията, произхода, а относително голям процент от анкетираните -5,9 твърдят, че няма

ОТНОШЕНИЕТО КЪМ СЕБЕ СИ И КЪМ ДРУГИЯ КАТО ЧАСТ...

прилики между балканските народи. Така аранжираните по степен на значимост основания за балкански интегритет явно подчертават прагматичният поглед към регионалната свързаност, както и акцентират върху миналото с приоритет върху историята и подценяване на тоя фон на общия генезис и религиозното подобие. Малкият дял на непосочилите отговор би следвало да се интерпретира като достатъчна яснота в общественото съзнание по този въпрос и подсказва висока надеждност на ранговата корелация.

Сх. 5

Възможност за интерпретация на доминиращите ориентири в съвременната българска идентичност предоставят отговорите на въпрос 21 (Сх. 6). Локацията на принадлежността е подчертано доминирана от съпричастност към държавата – 73.4%, непосредствено следвана от принадлежността към конкретното място, където живее -66.6%. Оказва се, че естествен център, организиращ българската идентичност е територията и структурата на родната страна. На следващо място по значимост Българинът е ориентиран в принадлежността си не от историческата и териториална свързаност със съответен регион, а от стремежа си към евроинтеграция – 54.7%, на второ място в ранговата листа по степен на значимост е европейската ни принадлежност, която заедно с непосредствено следващия я по ранг приоритет – принадлежност към човечеството, 53.0% – чертае втората по значимост група – на целите и ценностите от глобален тип. Трета група на приоритетите, с най-ниска относителна значимост, се оформя от принадлежността към географския район – 38.8%, непосредствено следвана от принадлежността към Балканите – 36.3%.

Сх. 6

Принадлежност към общност по степен на значимост

1. принадлежност към мястото, в което живеете;
2. принадлежност към обособен (географски) район;
3. принадлежност към държавата;
4. принадлежността към Балканите;
5. европейската принадлежност;
6. принадлежността към човечеството

На основата на този сравнителен анализ на степента на значимост на приоритетите в принадлежността може да се оформи изводът, че съвременният българин е ценностно фиксиран в националното си социално пространство, което притежава подчертан приоритет, социалното време се е отразило на идентификацията му чрез ориентация в посока бъдещност – глобалното е следващо по значимост: непосредствено след собственото пространство, но и предхождащо регионалната даденост и чак тогава се нарежда регионалната локация на принадлежността. Може да се каже, че *ценностна специфика на идентитета е националното единство, целева специфика на идентитета е глобалното единство, а регионалното единство се възприема по-скоро като даденост, с която по необходимост се съобразяваме.* Българинът има самочувствие на първо място на българин (самоавтентичност), след това на европеец (пожелана принадлежност) и едва през тия основни категории той се самоопределя като балканец (заварена принадлежност).

Това личи още по-ясно от Сх. 6.1, в която са представени само категорично положителните отговори от типа “много важна” на последователността от въпроси за значимост на принадлежността от национален, регионален и европейски мащаб.

ОТНОШЕНИЕТО КЪМ СЕБЕ СИ И КЪМ ДРУГИЯ КАТО ЧАСТ...

Сх. 6.1

Аранжиране на принадлежността според най-висока значимост

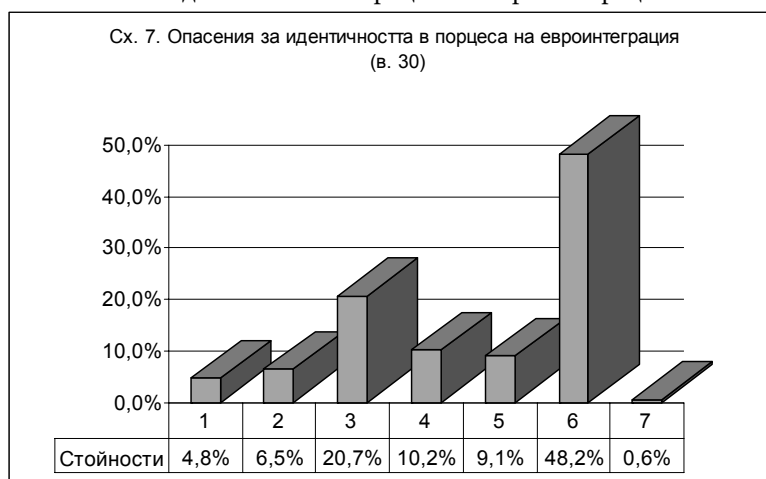
1. мястото, където живеете; 2. към обособен географски район;
3. към държавата; 4. към Балканите;
5. европейска принадлежност; 6. принадлежност към човечеството

Специално внимание заслужават групата въпроси, касаещи социокултурните фобии, неизменно съпътстващи евроинтеграцията като желана социална цел с неизбежни последици – въпроси 30, 31, 32 и 33.

Доколко евроинтеграцията може да навреди на националната ни и етническа идентичност и в какъв план разкриват отговорите на въпрос 30 от въпросника (Сх. 7). Изключително впечатление прави преобладаващият над останалите в голяма относителна степен отговор от порядъка “нямам мнение” (6-та позиция на схемата – 48.2%). Личи, че в колективното съзнание присъединителният процес към Европа не се свързва с опасност от загуба на идентичност. Този извод се подкрепя и от второто по значимост мнение, че “включването в Европа не означава загуба на национална или етническа идентичност” (позиция 3 от Сх. 7 – 20.7%). Всички останали отговори, свързани с разнорангова степен на отчитане на някаква заплаха на идентитета общо са процентно по-ниско представени от отговора само на първия по значимост въпрос. Особено впечатление прави незначителният процент отговори, тълкуващи липсата на заплаха посредством готовност за отказ от национална и етническа идентичност (позиция 2 от Сх. 7 – 6.5%). Тази категорична снимка на оценката на опасностите, свързани с присъединителния процес показва, че *българинът днес не е готов да се отрече от националната си специфика и не се счита застрашен в това отношение от европрисъединителния процес на страната ни.*

Сх. 7

Опасения за идентичността в процеса на евроинтеграция

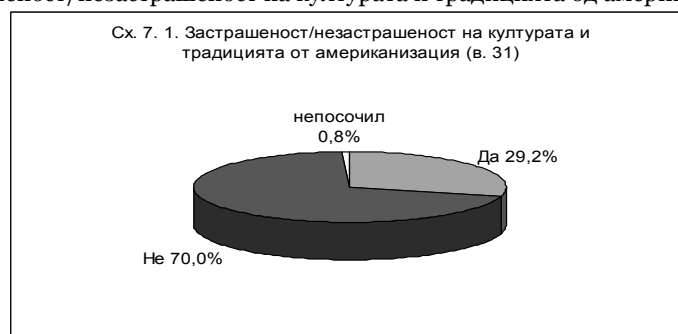

1. национ. и етническа идентичност са категории от миналото;
2. отричането на национ. и етнич. идентичност са нужната цена за включване в Европа;
3. включването в Европа не означава загуба на национ. и етнич. принадлежност;
4. включването в Европа не означава пълна загуба, а известно приспособяване на нац. и етнич. идентичност;
5. включването в Европа утвърждава национ. и етнич. идентичност;
6. нямам мнение;
7. неотговорил.

При изследване на източниците от евентуален риск за културна и етническа идентичност още веднъж се потвърждава липсата на сериозни опасения от чуждо влияние върху самосъзнанието ни на българи. Сх. 7.1. визуализира пропорцията застрашеност/незастрашеност от американско влияние, като 2/3 от анкетираните не се чувстват застрашени от подобна тенденция (70%), при това статистически незначителна е групата на непосочилите отговор на този въпрос.

Сх. 7.1

Застрашеност/незастрашеност на културата и традицията од американизация

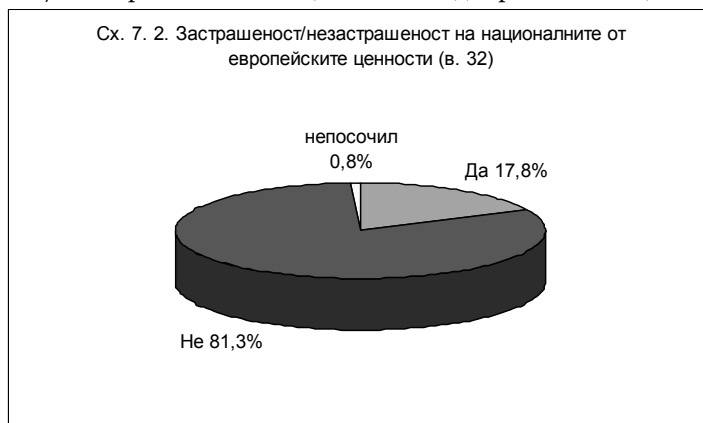

ОТНОШЕНИЕТО КЪМ СЕБЕ СИ И КЪМ ДРУГИЯ КАТО ЧАСТ...

Още по-категорични са сравнителните данни за преживяването на риск от европейско влияние върху идентичността ни (Сх. 7.2.) - 81.3% не изпитват подобно притеснение.

Сх. 7.2

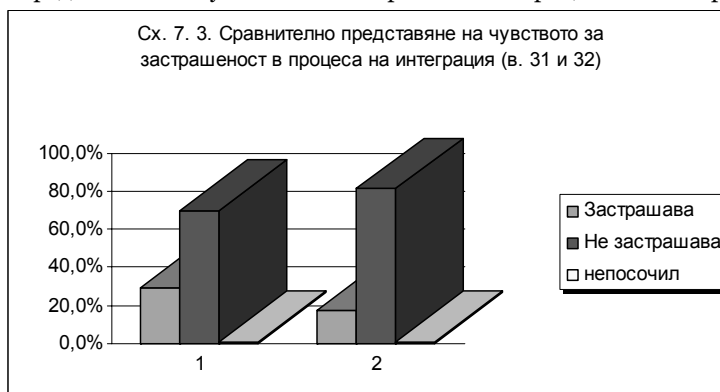
Застрашеност/незастрашеност на националните од европейските ценности

Представянето на данните от отговорите на въпроси 31 и 32 в сравнително съотношение показват категоричността на направените оценки (Сх. 7.3). Като припомним и очевидната липса на притеснение относно значима религиозна и верска опасност за Балканите (Сх. 2, в. 33), може да се твърди, че българинът като цяло не счита своята идентичност нито разколебана, нито заплашена на национална, верска или културна основа.

Сх. 7.3

Сравнително представяне на чувството за застрашеност в процеса на интеграция

1. от американизация; 2. от проникване на европейските ценности

Що се отнася до вътрешноетническото разнообразие и способността ни да оценяваме това като достойнство/недостатък, показателен е въпрос 38 от въпросника (Сх. 8). Повече от половината жители на великотърновска област са посочили, че националните

малцинства са мост за по-близко сътрудничество между балканските народи – 54.4 %.

Сх. 8

Значение на малцинствата за балканското сътрудничество

Особен интерес представлява аранжирането на отношението на българина към различните държави. Оценката за значимостта на сътрудничеството с посочените 16 страни оформя три основни групи на отношение. (Сх. 9, в. 39).

Първата група държави е с изявен приоритет пред останалите – те се радват на над 50% оценка за голяма значимост на отношенията. Тази група се състои от САЩ (56.7%), Германия (53.8%) и Русия (53.8%). Ако първенството на САЩ явно демонстрира съпричастността на българина към цивилизационния избор на страната ни, то втората и третата държава са предпочитани вероятно заради исторически утвърдилата се свързаност на България с тези страни. Образът на Германия съдържа в себе си сантиментът за надежден и традиционен партньор, но и за лице на съвременна обединена Европа. Русия определено получава пристрастността на оценката поради исторически аргументи и реалното ѝ място в съвременния динамичен свят.

Втората група се състои от най-много държави, получили над 30% одобрение. Тя е по-разнородна и се състои от 8 държави, които са или членки на ЕС и НАТО, или непосредствени съседи на страната ни, или комбинация от двата критерия. Македония оглавява тази група, вероятно поради факта, че тази държава винаги е олицетворявала най-своите сред съседите ни; Гърция и Турция са не само преки съседи, но и членове съответно на ЕС и НАТО или само на НАТО; Великобритания, Австрия и Франция се радват на висок процент желание за сътрудничество поради европейския контекст на възприемането им; Румания е предпоследна в групата, вероятно поради факта, че е избрала европейската интеграция съвместно с нас, а Сърбия и Черна гора завършват тази група на одобрение поради съседските отношения и пряката ни граница.

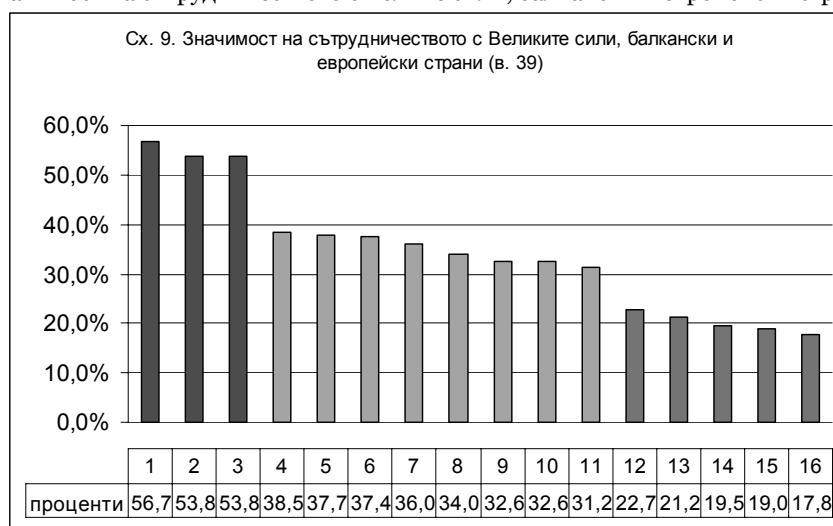
ОТНОШЕНИЕТО КЪМ СЕБЕ СИ И КЪМ ДРУГИЯ КАТО ЧАСТ...

Третата група е от страни получили под 30% одобрение и признакът, който ги обединява е, че не са нито непосредствени съседи на България, нито отдавнашни членове на ЕС или НАТО.

Очевидно *политическите приоритети на страната са подкрепени и от цивилизационния избор* на съответните държави. Българинът е най-отворен за контакти със значимите политически субекти и непосредствените си съседи, като сантиментите от миналото отстъпват на интересите и целите на настоящето.

Сх. 9

Значимост на сътрудничеството с Велике сили, балкански и европейски страни

I група (над 50%) 1. САЩ; 2 Германия; 3. Русия;

II група (над 30%) 4. Македония; 5. Гърция; 6. Великобритания; 7. Турция; 8. Австрия; 9. Франция; 10. Румъния; 11. Сърбия и ЧГ

III група (под 30%) 12. Албания; 13. Босна и Херцеговина; 14. Унгария; 15. Хърватия; 16. Словения

Въпрос 43 дава възможност да бъде направен по-подробен профил на анкетираните и това, доколкото анкетата е проведена коректно, позволява по-широка генерализация за особеностите на идентичността и нагласите на съвременния българин. Следвайки последователността на тезите, съдържащи се в 43 въпрос в посока от най-подкрепяните към по-малко подкрепяните от респондентите (според най-много утвърдителни отговори от типа “напълно съм съгласен” и градирането по отслабване на безусловното съгласие), можем да разкрием отношенията и нагласите към разнородни социални, културни, етнически и етически диспозиции.

С най-висока степен на одобрение се ползва в сравнителен пран твърдението, че *Всички граждани трябва да имат пълна свобода за изразяване на собственото си мнение* – 59,5%. Това е и единственото твърдение, радващо се на над 50% одобрение, съответно радващо се на

относително най-масова споделеност. В цялостния профил на българина, акцентуация от подобен тип подсказва най-високо положение в скалата от ценности на свободата на мисълта.

В цялостната панорама от отношения и ценностни фиксации се забелязва, че патриотизмът е свързан с гражданската позиция. Второ по значимост в степената на одобрение е твърдението, че *Патриотизмът и предаността към нацията са първите и най-важните задачи на добрия гражданин* – 30,3%.

С подобен нюанс от граждански тип оценъчност е и трето по значимост твърдение: *Ако националните малцинства живеят бедно, основната причина за това е, че техните членове не са предприемчиви и са необразовани* – 26,6%. То демонстрира, че за нас социалният престиж, статус и благосъстоянието не са етнически по причина, а въпрос на ефективност на поведението, както и, че сме оразличили социалната от социалистическата политика.

Високото национално самочувствие е присъщо на 21,5% от анкетираните, които са напълно съгласни, че *Народът, към който принадлежа, притежава някои качества, с които превъзхожда другите народи*. На този въпрос най-много от анкетираните – 39,9% са посочили отговор “в общи линии съм съгласен”. Българинът е патриотично предразположен, без склонност да залита нито към национализъм, нито към nihilизъм.

18,7% от анкетираните от великотърновска област са напълно съгласни, че *Хората, които мислят, че всяка промяна води до прогрес се заблуждават*. С това твърдение не са съгласни 16,7%, а най-голям брой - 40,2% не са могли да изразят мнение по този въпрос. Българинът е колкото традиционалист, толкова и склонен към иновации, но като цяло трудно определя категорично отношението си в полза на едното или другото.

За характера на социалния преход можем да съдим по отношението към твърдението: *След всяка промяна в обществото нещата стават по-зле отколкото преди това* – по положително отношение към това твърдение този въпрос е на 6 място с 14,2% пълно съгласие, 1.1 % пълно несъгласие и най-много отговори от типа “не мога да преценя” 30,3%. Очевидно спецификата и ефективността на социалната промяна от близката дистанция във времето и от позицията на преки участници в него ни прави неспособни категорично да го определим, но позитивите надделяват над негативните оценки.

37.6%, изразено мнозинство от анкетираните, не могат да определят категорично отношението си към твърдението че *Човек се чувства сигурен само когато живее в обкръжение, чието мнозинство са представители на неговата нация*, но само 13,3% напълно са съгласни с него, срещу 2.5 % заставащи на противоположното мнение. Явно сигурността на Българина не зависи в голяма степен от фактора националност на близкото обкръжение.

ОТНОШЕНИЕТО КЪМ СЕБЕ СИ И КЪМ ДРУГИЯ КАТО ЧАСТ...

Само 13,0% считат че *Народът, който е мнозинство в държавата трябва да взема всички важни решения*, срещу 13,9% на обратното мнение и най-висок процент (28%) не могат да преценят.

37.1% от хората приемат, че в общи линии застават зад твърдението, че *Моят народ не е свършен, но нашата културна традиция е по-добра в сравнение с другите* – 12,5% напълно поддържат това мнение, а 2.0% изобщо не са съгласни с него. Ценностна свръхфиксация българинът не притежава, но умее да цени по достойнство културната си самобитност, наред със склонност да се ориентира в културното богатство на другия.

Бунтовните идеи на младите допринасят за напредъка на обществото според 10.8%, според 9.1% това не е така, а най-много – 35.7% не могат да дадат категоричен отговор на този въпрос.

С подкрепа на твърдението: *Главната заплаха за националната идентичност идва от влиянието на чужди идеи и поведение* – се ангажират 10,2%, не го подкрепят 0.8%. Най-много от анкетираните считат, че не могат да дадат отговор на този въпрос.

Заклучения

От очертаните пристрастия, нагласи и отношения, касаещи националната ни идентичност се оформят следните основни обобщения:

1. Може да се каже, че българина днес притежава една по-скоро модерна представа за себе си, която без да подценява регионалното равнище на идентичност, го подчинява на глобалното:

2. не му е присъщ нито архаичният идентификационен модел, основан на различието с другия,

3. нито неокултурният, основан на замяна на културните цели и ценности с пълното доминиране на средствата,

4. Център на самосъзнанието за себе си и единството на общността си, българинът намира в здравето чувство за съпричастност към държавата, пространството и историческото време на България, преимуществено забързано към историческото бъдеще, фиксирано в посока към евроинтеграцията, вместо носталгично ориентиране към историческото минало, преимуществено обвързващо с регионалната идентичност.

5. Отношението към другия и другостта е премерена през културнополитическата цел на нацията, както и през общочовешките и народоспецифични ценности. Значимостта на другия е свързаният с перспективите за развитие. Това е и основата на оценката на другостта и разнообразието в рамката на собствената общност.

6. Приносът на балканските държави към общоевропейската ценност и цел определя и степента на близост/отдалеченост към тях самите. Регионалната идентичност се оценява не сама по себе си, а като участваща в европейската и естествена част от нея.

7. Нито свръхценността на “нас самите”, нито подценяването на националната самобитност са характерни за установките ни към самите себе си.

Данните от анкетата показват психологическа и културна готовност за интеграция на българина в общоевропейското духовно и политическо единство на един сравнително ранен предприсъединителен етап. Налице е не просто афиширана, а автентична съпричастност, ясен културен и ценностен избор, отразяващ национален манталитет от европейски тип.

Ползвана литература

- Бауман, З. *Глобализацията. Последниците за човека*. С., 1999.
Бауман, З. *Живот във фрагменти*. С., 2000.
Бауман, З. *Посмодерни поуки*. С., 2001.
Бел, Д., *Културните противоречия на капитализма*. С., 1994.
Берн, Э. *Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры*. М., 1992.
Бердяев, Н. *За робството и свободата на човека*. С., 1992
Бердяев, Н. *Предназначението на човека*. С., 1994
Бердяев, Н. *Самопознанието*. С., 1993.
Бердяев, Н. *Смисълът на историята*. С., 1994.
Бжежински, Зб. *Извън контрол*. С., 1994.
Большаков В. П., К. Ф. Завершинский. *Своеобразие культуры Нового времени ее развитии от Ренессанса до наших дней*. М., 2001.
Бъргрър, П. *Покана за социология*. С., 1999.
Бъргрър, П., Т. Лукман. *Социалното конструиране на реалността*. С., 1996.
Вебер, М., *Ученият и политикът*. С., 1993.
Вебер, М. *Протестантската етика и духът на капитализма*. С., 1993.
Джонсън, П. *Съвременността. Светът от 20-те до 90-те*. С., 1993.
Дюркейм, Е. *Избрано*. С., 1994.
Ериксън, Е. *Идентичност*. С., 1996.
Зимел, Г. *Социология*. В. Търново, 2000.
Камю, А. *Митът за Сизиф*. Варна, 1992.
Кант, И. *Критика на практическия разум*. С., 1993.
Кант, И. *Антрапология от прагматично гледище*. С., 1992.
Кант, И. Лекции за познанието природата на човека. – В: *Homo Iulturalis*. С., 1998.
Качаунов, С. *Прогнозната дейност в науката*. С., 1982
Лейбин, Б. М. “*Моделите на света*” и образът на човека. С., 1984.
Лиотар, Ж.-Ф. *Посмодерни поуки*, С., 2002.
Наторп, П. Кант и марбургска школа, - В: *Новия идеи във философия. Част II. Теория познания*. СПб., 1913, с. 93-132.
Ортега-и-Гасет, Х. *Бунтът на масите*. С., 1993.
Ортега-и-Гасет, Х. *Темата на нашето време*. С., 2002.
Плеснер, Х. *Човекът като живо същество* – Философия, 1996, кн. 1, с. 17-24.
Полетата на френската социология (Сб.). С., 1993.
Сорокин, П. *Човек. Цивилизация. Общество*. М., 1992.
Франкъл, В. *Смисълът в живота*. С., 1994.
Фром, Е. *Бягство от свободата*. С., 1992.
Фром, Е. *Човекът за себе си*. С., 1995.
Хабермас, Ю. *Философският дискурс на модерността*. Плевен, 1999.
Шпенглер, О. *Залезът на запада*. (2 т.), С., 1995.
Ясперс, К. *Духовната ситуация на времето*. С., 1996.
Ясперс, К. За условията и възможностите на един нов хуманизъм – В: *Идеи в културологията*. Т. 2, С., 1993, с. 210-242.

Dragoljub B. Dorđević¹, Marijana Filipović²

ROMI KAO TRANSGRANIČNA ETNIČKA I KULTURNA GRUPA (Srbija, Makedonija, Bugarska)³

“(…) bez priznavanja da je etnokulturna pravda važna i bez postojanja osnovnih dogovora koji će omogućiti nekakav balans etničkih aspiracija, proces modernizacije države ne može ni da počne. Društvo može da želi ekonomsko blagostanje ali neće biti u mogućnosti da ga ostvari.”

Tibor Varadi⁴

Činjenica globalne multikulturalnosti i problem rešavanja zajedničkog života

Pitanje saživota je možda jedno od najstarijih društvenih pitanja. Od kako je sveta i veka, uvek je postojao isti problem – kako dve, tri ili više, manje ili više sličnih ili različitih grupa ljudi organizovati da mogu da žive na istom prostoru, u isto vreme, a da pri tome ne izbegavaju jedni druge ili se ne mrze. Sama ova upitnost je nastala zbog toga što i pored nepreglednih prostora na zemljinoj kugli, koji su skoro sasvim prazni, većina mesta na planeti Zemlji ima više “vlasnika”, ili barem onih koji pretenduju da to budu. Multikulturalnost je odavno prerasla u globalnu činjenicu, praksu koju izuzeci samo potvrđuju. Naravno, uporedo sa multikulturalizacijom odvijao se i proces naučnog verifikovanja koncepta i analize fenomena saživota. Rodile su se različite teorije koje su zavisile prvenstveno od konkretnih grupa u pitanju. Zbog toga ne iznenađuje to što se promišljanje multikulturalizma do poslednjih desetak godina uglavnom odnosilo na partikularne potrebe grupa ljudi kao što su emigranti, a tek se od tada vezuje za strukturalne promene savremenih društava.⁵

Ideja etnokulturne neutralnosti predstavlja odgovor većine zapadnih, liberalnih teoretičara, kao što su Valcer (Walzer), Ignjatijef (Ignatieff) i Faf (Pfaff), na pitanje uređivanja etnokulturne raznolikosti⁶. Kako oni smatraju, države bi trebalo da budu liberalne po ovom pitanju, što praktično znači da bi trebalo da budu indiferentne prema etničkim identitetima svojih građana i

¹ Redovni profesor Mašinskog fakulteta Univerziteta u Nišu. E-mail: brkab@bankerinter.net

² Asistent Filozofskog fakulteta Univerziteta u Kosovskoj Mitrovici. E-mail: marijanaf@gawab.com

³ Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

⁴ Várady, Tibor. 2001. On the Cnahces of Ethnocultural Justice in East Central Europe. U: Kymlicka, Will & Opalski, Magda. *Can Liberal Pluralism be Exported? Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe*. Oxford University Press. Str. 136

⁵ Semprini, Andrea. 1999. *Multikulturalizam*. Beograd: CLIO

⁶ Kymlika, Will and Opalski, Magda (eds). 2001. *Can Liberal Pluralism be Exported? Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe*. Oxford University Press

njihovim ispoljavanjima. Etnicitet se shvata kao nešto čime se ljudi mogu baviti, ali u privatnom životu i dokle god ne ugrožavaju ostale ljude. Država treba da bude neutralna prema jeziku, istoriji, književnosti i ostalnim etničkim ili kulturnim karakteristikama ljudi koji u njoj žive. Sjedinjene Američke Države se obično navode kao primer etnokulturne neutralnosti pošto u ovoj državi ne postoji zvaničan jezik koji je definisan u ustavu.⁷ Ignjatijef i Faf⁸ otišli su čak i dalje pa tvrde da je postojanje etnokulturne neutralnosti upravo onaj činilac koji odvaja liberalne, građanske nacije od neliberalnih, etničkih nacija. Dok liberalne nacije definišu pripadnost na osnovu prihvatanja demokratskih vrednosti i načela, i pri tome su sasvim nezainteresovane za etnokulturne identitete, neliberalne nacije se zasnivaju na reprodukciji određenog etnokulturnog identiteta.

Princip etnokulturne neutralnosti, kako kaže Kimlika⁹, često se koristio kao izgovor za odbijanje bilo kakvih potraživanja od strane manjina koja idu dalje od osnovnih individualnih građanskih i političkih prava. Ovaj princip ima veliki broj nedostataka i nije održiv u praksi, što i pokazuje stvarnost kada se malo pročačka ispod površine. Ako uzmemo za primer SAD, kao zemlju koja se obično navodi kao prototip liberalne države, videćemo da i pored zvanične neutralnosti postoji veliki broj sistemskih mehanizama koji su daleko od indiferentnosti i promovišu priključivanje određenoj etnokulturnoj grupi. Iako engleski jezik nije ustavom naznačen kao zvanični jezik, postoji pravni akt koji zahteva da ga deca uče u školama, a i jedan od kriterijuma za dobijanje američkog državljanstva jeste njegovo poznavanje. Na ovaj način, napravljena je hegemonija engleskog jezika koji je postao prvi jezik javne upotrebe i tako istisnuo ostale jezike stanovnika SAD. Kimlika smatra da se cela priča nije završila na upotrebi jezika i da je daleko od slučajnosti, odnosno od izuzetka koji potvrđuje pravilo. Naime, ovo se činilo kako bi se promovisala integracija u ono što on naziva socijetalnom kulturom (*societal culture*). Pod ovom sintagmom, Kimlika podrazumeva teritorijalno koncentrisanu kulturu koja se bazira na zajedničkom jeziku, upotrebljavanom u velikom broju socijetalnih institucija koje pokrivaju pun raspon ljudskih aktivnosti u privatnom i javnom životu. Američka vlada je namerno promovisala integraciju u jednu ovakvu socijetalnu kulturu kako bi vezala životne šanse građana za institucije koje svoje postojanje i rad baziraju na engleskom jeziku.

Kimlika smatra da je model etnokulturne neutralnosti mit koji se ne može postići u stvarnom životu i da se treba zameniti realnijim modelom "izgrađivanja nacije" (*nation-building*). Ovaj model se skoro u potpunosti zasniva na promociji socijetalne kulture u koju se uklapa najveći broj stanovnika, mada nije nemoguće da vlada unutar jedne države podržava postojanje dve ili više socijetalnih kultura. Pozitivni primeri se mogu naći u Švajcarskoj, Kanadi, Španiji i Belgiji. Pored potenciranja jednog jezika, druga oružja modela izgrađivanja nacije jesu razvoj nacionalnih medija, promocija

⁷ Ibid

⁸ Ibid.

⁹ Ibid. str. 16.

nacionalnih simbola i praznika, imenovanje ulica, reka, planina po nacionalnim herojima ili događajima i slično. Model je prisutan skoro u svim liberalno-demokratskim zemljama i učestvovao je u samoj njihovoj izgradnji. Osnovni mehanizmi ili sredstva uspostavljanja jedne dominantne socijetalne kulture jesu: uvođenje zvaničnog jezika, uniformni sistem obrazovanja, prihvatanje politike migracije i naturalizacije, prekrajanje administrativnih oblasti kako bi se smanjio udeo manjina u njima i centralizacija moći. Model izgrađivanja nacije je toliko rasprostanjen i prihvaćen da se i pored pozitivnih primera postojanja više socijetalnih kultura postavlja pitanje da li on nanosi nepravdu manjinama? Ili kako to Kimlika kaže, "standard za evaluaciju manjinskih prava nije više etnokulturna neutralnost već etnokulturna pravda"¹⁰. On ne ide tako daleko da eksplicitno tvrdi kako izgrađivanje nacije deluje pogubno na manjine, ali ipak smatra da ako postoje jezik i kultura, koji su podržani od strane države, i pri tome čine okvir za delovanje ekonomije, politike i ostalih činilaca društva, to onda znači da oni ljudi koji smatraju ovu kulturu i jezik svojim imaju veliku prednost.

Što se tiče zemalja Istočne Evrope, Kimlika smatra da se one i ne pretvaraju da budu etnokulturno neutralne i da se trude da primene koncept izgrađivanja nacije. To praktično znači da one rade na tome da što više prošire zajedničku socijetalnu kulturu na celu svoju teritoriju. S obzirom da je to model koji je preuzet od liberalnih zemalja, u kojima pitanje manjina ne predstavlja osnov i uzrok konflikata i nestabilnosti, može se reći da zemlje Istočne Evrope očigledno primenjuju i neke druge principe ili gore pomenute mehanizme stavljaju u drugačije kontekste. Kimlika govori o devet razlika u primenjivanju modela izgrađivanja nacije koje je uočio i koje nam govore o razlici između liberalnih (zapadnih) i neliberalnih (istočnoevropskih) država. Te razlike su sledeće: stepen prinude koji se koristi da bi se promovisao zajednički nacionalni identitet, restriktivniji koncept javnog prostora i ekspanzivni koncept privatne sfere unutar koje se razlike tolerišu, zabranjivanje govora ili političkih grupa koje se protive priključenju jedinstvenom nacionalnom identitetu, definicija nacionalne zajednice, do koje se mere ide pri pravljenu koncepcije nacionalnog identiteta, vrednovanje ili nevrednovanje nacije kao najviše vrednosti u društvu, odnos prema kosmopolitizmu u nacionalnom identitetu, odnos prema dvojnoj nacionalnosti i odnos prema manjinama koje su teritorijalno grupisane i ne prihvataju zvanični model nacionalnog identiteta.

Imajući u vidu istoriju etničkih sukoba na teritoriji Istočne Evrope, postavlja se pitanje kako primenjivanje liberalnog modela izgrađivanja nacije kao dominantnog pri rešavanju problema uređenja zajedničkog života utiče na manjine? Pokazalo se da kada se on kombinuje sa ekstremnijim varijantama gore pomenutih devet faktora ne daje povoljne rezultate i država se suočava sa sve većom tražnjom manjina za autonomijom i sve većim udaljavanjem od preferirane socijetalne kulture. Kimlika smatra da kada se manjinske grupe nađu usred projekta izgrađivanja nacije, imaju četiri opcije da na njega reaguju:

¹⁰ Ibid. str. 21

1. one mogu grupno da emigriraju;
2. mogu da prihvate integraciju, ali da pregovaraju o poštenim uslovima te integracije kako ne bi izgubile svoj identitet;
3. mogu da se bore za samoupravu i na taj način održe svoju, paralelnu zvaničnu, socijalnu kulturu; i
4. mogu da prihvate trajnu marginalizaciju.¹¹

Emigracija je moguća samo u slučaju da u okruženju postoji zemlja koja je spremna da prihvati ovu manjinsku grupu. U suprotnom postoji opasnost da manjinska grupa navuče na sebe gnev zajednice zemalja koje onda moraju da se bave njome. Integracija se može smatrati za najbolje rešenje ali ona podrazumeva izuzetnu organizovanost manjinske grupe, prilično jak identitet kao i postojanje samosvesne kulturne i političke elite koja bi pregovarala o uslovima integracije. Takođe podrazumeva i spremnost države da pregovara i obezbedi povoljniju klimu za manjine da se pridruže socijalnoj kulturi. Formiranje samostalne socijalne kulture u nekim zemljama liberalne orijentacije pokazalo se kao dobro rešenje ali opet podrazumeva postojanje snažnog identiteta i volje države da u okviru svojih granica "deli" javni prostor. Konačno, trajna marginalizacija se čini kao najjednostavnije ali i najtragičnije rešenje i velike su šanse da manjine koje nemaju izgrađenu samosvest o sebi, kao ni izgrađen identitet, polako skliznu u tom pravcu.

Multikulturalizam u Bugarskoj, Makedoniji i Srbiji

Čini se da je multikulturalizam, ili bilo koji drugi "multizam", posebno tačan za područje Balkana. Teritorija koju je zauzimala bivša Jugoslavija (SFRJ), kao i područja Rumunije, Bugarske, delovi Grčke, konstatno je bila mešavina različitih naroda. Štaviše, ona je takođe bila i poprište konflikata koji su nastajali upravo zbog činjenice multikulturalizma. To nas naravno navodi na pitanje odnosa između stanja stvari povodom manjina i etnokulturne pravde na ovim područjima uopšte i konkretnije na prostoru jugoistočne Srbije, istočne i centralne Bugarske i severozapadne Makedonije.

Osnovna karakteristika sva tri regiona je svakako raznolikost naroda koji u njemu žive. Skoro da nema nijednog kvadratnog metra ovog prostora na kome ne obitavaju dve ili više različitih etničkih, kulturnih, religijskih ili drugih grupa. Takođe, skoro da nema nijednog kvadratnog metra na kome ne postoji većinsko-manjinski odnos; ovaj odnos je toliko iskomplikovan da jedna grupa istovremeno čini većinu u jednoj oblasti i manjinu samo nekoliko kilometra odatle. Bugari, Makedonci, Srbi, Albanci, Romi, Turci, Vlasi javljaju se u svim regionima, a njihov položaj zavisi od istorije, inih naroda u okruženju, organizovanosti, postojanja i podrške države matice, ali i od stava samih država prema manjinskom pitanju.

Za upoređivanje stanja povodom multikulturne zbilje i primene etnokulturne pravde u spomenutim zemljama, odlučili smo da se usmerimo na Rome kao grupu koja živi u sva tri regiona. Istočnoevropske vlade uopšte,

¹¹ Ibid. str. 22

a posebno vlade zemalja o kojima ide reč, često su kritikovane od strane romskih vođa i aktivista za neobraćanje dovoljno pažnje na romsko pitanje. Sa druge strane, imajući u vidu da Romi u ranijim komunističkim sistemima ovih država nigde nisu ni bili priznati, a da su sada njima u sve tri zemlje ustavima i drugim zakonskim aktima zaštićena prava da se obrazuju na maternjem jeziku, te i da se politički, kulturno, verski organizuju, čini se da se stvari kreću u pozitivnom pravcu. Makedonija je, na primer, prva od ostalih država bivše Jugoslavije priznala Romima status nacionalne grupe i makedonska vlada je pokazala jednu konzistentnost u odnošenju prema Romima. Kako tvrdi Zoltan Baranyi (Barany)¹², vlade u Skopju su iskreno posmatrale Rome kao integralni deo društva, možda zbog toga što su zbog "problematične" albanske manjine shvatile da je bolje imati pozitivan odnos prema rešavanju manjinskog pitanja.

Bugarska je, smatra dalje Baranyi, sa druge strane, do 1997. godine pokazala izuzetnu pasivnost prema Romima, da on sarkastično komentariše kako je najbolja stvar koju je bugarska vlada u ovom periodu učinila za Rome bila upravo činjenica da ih nisu mnogo pominjali u rasističkom ili anticiganskom kontekstu. Stanje se promenilo kada je vlada Ivana Kostova dobila mandat, jer je ne samo izrazila želju da se Romi integrišu u bugarsko društvo već je i osnovala kancelarije koje bi radile na tome. Konačno, ova vlada je uz pomoć romskih i međunarodnih nevladinih organizacija stvorila nacionalni program za integraciju Roma.¹³

Što se Srbije tiče, manjinsko pitanje uopšte i romsko posebno jeste daleko od rešenja. Alpar je Lošonc među autorima koji tvrde kako najveće nevolje za rešavanje manjinskog pitanja proizlaze baš iz šireg društveno-političko-pravnog okruženja.¹⁴ On na primeru Vojvodine konstatuje da je došlo do radikalno promenjene etničke mape na štetu manjina, što negativno utiče na njihove šanse u društvu. Razlog za ovakvo stanje stvari, Lošonc vidi u činjenici da nema koordinisanog angažmana od strane vlasti prema manjinama, kao i saznanju da je od devedesetih godina naovamo srozana insitucionalna struktura manjina – institucije se često koriste u statističke svrhe, kao dekor, ali su male zbiljske mogućnosti njihovog korišćenja. Konačno, Lošonc zaključuje da Srbija po ovom pitanju ima problem zbog toga što raspolaže slabim institucionalnim kapacitetima u odnosu na etničku raznovrsnost.¹⁵

¹² Barany, Zoltan. 2002. *The East European Gypsies. Regime Change, Marginality, and Ethnopolitics*. Cambridge University Press.

¹³ Videti više o ovom programu u: *Social Integration of the Roma Population in Bulgaria*. 2000. UNDP, kao i *Framework Programme on Integration of Minorities*, u kome postoji poseban deo o Romima. Takođe i: Mitev, Petar-Emil. 2004. *Ethnic Relations in Bulgaria: Legal Norms and Social Practice*. U: Bašić, Goran et al. *Prospects of Multikulturality in Western Balkan States*. Belgrade: ERC/FES.

¹⁴ Lošonc, Alpar. 2003. *Multikulturalnost i etnokulturni diverzitet s posebnim osvrtom na Srbiju*. U: Bašić, Goran (ur.). *Demokratija i multikulturalnost u Jugoistočnoj Evropi*. Beograd: Centar za istraživanje etniciteta.

¹⁵ Detaljnije o položaju Roma u Srbiji u: Đorđević, Dragoljub B. (pri.) 2004. *Romi: od zaboravljene do manjine u usponu*. Niš: OGI.

Integracija kao izlaz iz kruga?

I pored relativno crne sadašnjosti, ali i sumornih prognoza za budućnost sa kojima se suočavamo, prihvatamo stav Tibora Varadija da bez konstruktivnog rešavanja manjinskog pitanja, niti jedna zemlja u regionu ne može u potpunosti da se transformiše i ne može napredovati. Zajednički život različitih etno-kulturnih grupa je imperativ, a načini kako ćemo do njega doći jeste mesto na kome možemo iskazivati kreativnost. Ovo je posebno tačno u slučaju Roma. Naime, imajući u vidu strategije manjina kao odgovore na projekat "izgrađivanja nacije", o kojima je pisao Kimlika, i Romi i zemlje u regionu se nalaze na prekretnici: *integracija* ili *trajna marginalizacija*! Emigracija je za Rome nerealna zato što ne postoji država koja bi ih dragovoljno primila. Treba se samo setiti mnogobrojnih romskih porodica koje su bukvalno preko noći proterane iz Nemačke i drugih zemalja Zapadne Evrope, iako su tamo došle kao izbeglice sa Kosova. Samouprava kao rešenje za Rome je takođe daleko od stvarnosti – oni nigde nisu teritorijalno skoncentrisani. Samouprava podrazumeva i postojanje jakog osećanja pripadnosti grupi, odnosno nacionalnog identiteta, što se, pogotovo posle rezultata poslednjeg popisa stanovništva u Srbiji (2002), ne bi moglo reći da važi za Rome. Pored nacionalnog identiteta, za potraživanje samouprave važno je i postojanje dobro organizovanih političkih, kulturnih i obrazovnih institucija. Romi su počeli da rade na tome, ali je romska elita, od koje najviše zavise ovi procesi, i dalje prilično razjedinjena.

I sam se Kimlika pozabavio problemom integracije Roma, no ne studiozno. U okviru spominjane teorije o etnokulturnoj pravdi, on upoređuje Afroamerikance i Rome, i pita se da li se mogu primeniti neki modeli integracije i na Rome. Njih je Kimlika svrstao u "teške slučajeve", s obzirom da nije mogao da ih razvrsta ni u jednu od grupa (nacionalne manjine, imigranti, metike¹⁶). Ideja da se Romi mogu upoređivati sa Afroamerikancima dolazi iz činjenice da i jednima i drugima nedostaje prostorna skoncentrisanost, kao i da se nalaze na dnu društvene lestvice gde god da žive. Možda i važniju zajedničku karakteristiku predstavlja realnost da su i Romi i Afroamerikanci međusobno podeljeni oko toga da li da se što pre priklone integraciji ili da traže prepoznavanje kao odvojene i posebne kulture. Imajući ove sličnosti u vidu, pojedini autori su predlagali da se na Rome primeni princip afirmativne akcije, koji se već godinama primenjuje u Americi za pripadnike crne manjine. Međutim, kako afirmativna akcija nije uspela mnogo da promeni položaj Afroamerikanaca, a i kako očigledno ima mnogo više razlika nego sličnosti između Roma i Afroamerikanaca (kod Afroamerikanca ne postoji problem zajedničkog jezika i nerazumevanja što predstavlja jedan od ključnih prepreka pri izgradnji romskog nacionalnog identiteta; takođe, afroamerička borba za priznavanje je počela mnogo pre romske pa su tako i uspeli da izgrade veliki broj institucija koje, sa jedne strane, služe interesima samih crnačkih grupa, a, sa druge, predstavljaju i

¹⁶ "Metics" je Kimlikin pojam i predstavlja manjine koje već dugo žive na teritoriji zemlje ali su zbog nekih razloga isključene (ili su same odlučile da se isključe) iz "polisa". Kimlika kaže da u ovu grupu spadaju ilegalni useljenici, gastarbajteri i slično.

organizovani pritisak na vladu), Kimlika smatra da su Romi istočnoevropska manjina, specifičan slučaj za koji nema pogodan zapadni model. On stoga zaključuje da romske grupe treba da pregovaraju sa svakom zemljom pojedinačno o svom statusu, posebno pošto drži do toga da nisu urodili plodom pokušaji da se Romi organizuju kao transnacionalna ili evropska manjina zato što se većina zemalja plaši ove ideje, ali su i sami Romi protiv nje.

Promišljajući isti problem, Nikolaj Georgi (Gheorge) i Andžej Mirga (Mirga)¹⁷ postavljaju opravdano pitanje – da li integracija kao strategija razvoja romske zajednice ima bilo kakvu vrednost za same Rome? Odgovarajući na njega, ugledni romolozi, kao moguće alternative integraciji, problematizuju *separaciju* – potpuno povlačenje iz većinskog društva, i *asimilaciju* – odustajanje od identiteta grupe i priključivanje dominantnoj socijalnoj kulturi. Naime, Romi nigde nisu teritorijalno skoncentrisani tako da im je i sama ideja o potpunom teritorijalnom odvajanju strana. Štaviše, romske težnje se kreću u suprotnom pravcu – ka spajanju sa većinskom zajednicom u ekonomskim odnosima. Asimilacija je, sa druge strane, takođe neprihvatljiva ali i nerealna mogućnost. Razlozi se mogu pronaći kako u skoro *a priori* odbacivanju Roma od strane drugih grupa, u represivnim asimilatornim merama država na koje Romi, s pravom, reaguju negativno, tako i u njihovoj nesposobnosti da se prilagode zahtevima većinske kulture. Međutim, i integracija podrazumeva podnošenje žrtvi za koje nije sigurno da su države – pa i sami Romi – spremne da ih učine. Razumljivi su stavovi i jednih i drugih. Za države, tj. za većinska društva integracija Roma, između ostalog, značila bi i preformulisanje sopstvenog identiteta. Većinsko društvo bi moralo da odustane od opšteprihvaćenih stereotipa i predrasuda, kao i od politike “glavnog krivca” koja se dugo primenjuje prema Romima. Romi, sa druge strane, vide opasnost u integraciji jer ona može predstavljati samo jedan korak od asimilacije. Pripadnici romske elite koji se suprostavljaju integraciji kao *modus vivendi* romske zajednice uglavnom navode strah od gubitka sopstvenog etničkog i kulturnog identiteta. Ako se uzme u obzir da je romski identitet još uvek tačka spoticanja za romsku elitu, a i romski narod, pa stoga stoji na prilično klimavim nogama, takav se stav ne sme olako odbacivati kao iracionalan. Dakako – zaključuju Mirga i Georgi – identitet nije zatvorena i jednom zauvek data tvorevina, već promenljiva konstrukcija koja zavisi i preobražava se u skladu sa unutrašnjim i spoljašnjim promenama i uticajima. Oni se slažu da integracija svakako nosi veliku vrednost za Rome i da joj trenutno nema alternative, ipak ostavljajući otvorenim pitanje kakva treba da bude i po koju cenu.

Upravo zbog množine potcrtanih razloga, a i iz ličnog uverenja, *smatramo da je integracija jedino pozitivno rešenje i za manjine, ovde Rome, i za same države*. Naravno, kao i u slučaju svih pojmova koji su postali prilično popularni u minuloj deceniji, tako su se i pod terminom “integracija” podrazumevale različite stvari – i otuda nužnost da se jasnije

¹⁷ Gheorge, Nicolae i Mirga, Andrej. 1997. *The Roma in the Twenty-First Century: A Position Paper*. Project on Ethnic Relations. Princeton, NJ.

opiše. Ako ga potražimo u rečnicima, pronaćemo da je integracija “(lat. *Integratio*) obnavljanje, dopunjavanje čega onim što mu je bitno”.¹⁸ Pored rečničkih određenja, mnogi su se bavili i definisanjem integracije. Tako, na primer, Hajdmets (Heidmets) i Larustin (Lauristin)¹⁹ pod integracijom podrazumevaju proces političkog i socijalnog uključivanja “isključenih” i postizanje njihove konkurentnosti u oblasti obrazovanja i na tržištu. Oni dalje vele da na sociokognitivnom nivou integracija znači uklanjanje barijera koje sprečavaju manjine da učestvuju u lokalnom društvenom i političkom životu. Veronika Kalmus (Kalmus), autorka teksta “*Is interethnic integration possible in Estonia*”, sa druge strane, akcenat stavlja na toleranciju i razumevanje, pa kaže da se ne može govoriti o integraciji ako ne postoji obostrano razumevanje između većinske populacije i ostalih manjinskih grupa.²⁰

Prihvatajući osnovna načela navedenih određenja integracije, iz našeg ugla, a u odnosu na Rome, ona se zasniva na:

- principu etnokulturne pravde kao načina za rešavanje manjinskog pitanja;
- činjenici da su Romi etno-klasa, tj. nemaju ništa ili imaju vrlo malo, žive na ivici bede i zavise od socijalne pomoći;
- pretpostavci da Romima odgovara interkulturni život;
- pretpostavci da im odgovora bezkonfliktno napuštanje položaja etno-klase; i
- aktivnoj ulozi svih aktera, a posebno samih Roma koji moraju da preuzmu odgovornost za svoje mesto u društvu.

Faktori koji utiču na integraciju Roma

I pored toga što za nas, u skiciranoj situaciji i pod ovim uslovima, integracija kao rešenje romskog pitanja nema alternative, jasno je da se ona neće odvijati bez problema. Sledstveno tome, logično je onda pozabaviti se analizom faktora koji utiču na integraciju Roma. Njih smo svrstali u tri grupe: država i opšta društvena klima; stav većinskih i inih naroda u okruženju prema Romima; činioци koji proizlaze iz karakteristika i stavova samih Roma. S obzirom da smo se opštedruštvenom klimom već bavili u sekciji o multikulturalizmu u Srbiji, Bugarskoj i Makedoniji, odmah prelazimo na druga dva faktora. (Ne znači da je tema iscrpljena, već da za potrebe rada nema potrebe ulaziti u dalje diskusije.)

Integracija Roma i stav većinskih naroda prema Romima. U prethodnom smo poglavlju kao jedan od osnovnih principa na kojima se zasniva naše viđenje integracije Roma, naveli aktivnu ulogu svih učesnika u procesu. I zaista, bez obzira koliko se Romi trudili da postanu ravnopravan deo jednog društva, oni to neće uspeti dokle god ih ostali narodi u okruženju ne doživljavaju kao ravnopravne i dokle god ti isti narodi ne uvide nužnost

¹⁸ Vujaklija, M. 1976. *Leksikon stranih reči i izraza*. Str. 360

¹⁹ Kalmus, Veronika. 2003. ‘Is Interethnic Integration Possible in Estonia?’: Ethno-political Discourse of Two Ethnic Groups. U: *Discourse & Society*, Vol 14(6): 667–697.

²⁰ Ibid.

uređenja zajedničkog života na pozitivan i konstruktivan način. Kako pokazuju rezultati mnogobrojnih istraživanja,²¹ sprovedenih u poslednjih nekoliko godina na tromeđi triju zemalja koja i nas interesuje, etnička i socijalna distanca prema Romima, kao jedan od najznačajnijih pokazatelja odnosa prema određenoj etničkoj grupi, vrlo su izražene.

Po podacima do kojih se došlo u istraživanju obavljenom u okviru projekta (1310) *“Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije”*²², u severozapadnoj Makedoniji, stanje stvari po ovom pitanju stoji ovako: sve tri dominantnije grupe u okruženju (Makedonci, Albanci i Srbi) saglasne su u stavu da ne bi stupile u brak sa Romom (95,6% Albanaca, 83,0% Makedonaca i 90,6% Srba). Ishod nije tako drastičan kada su u igri ostali elementi Bogardusove skale, ali se i pored toga u regionu primećuje generalni pravac jako izražene socijalne i etničke distance prema Romima. Isto istraživanje sprovedeno na teritoriji zapadne Bugarske pokazalo je da je Bugarska možda najotvorenija prema Romima. Naime, iako se 76,9% Bugara, 75,4% Turaka i svega 51,5% Vlaha izjasnilo da ne bi stupili u brak sa Romom, možemo reći da se radi o generalno mnogo nižim procentima nego u Srbiji i Makedoniji. Ovaj trend veće otvorenosti prema Romima se posebno može uočiti u domenima saživota (u susedstvu sa Romom bi živelo 48,9% Bugara, 69,3% Turaka i čak 80,0% Vlaha; u istom gradu bi živelo 59,5% Bugara, 73,7% Turaka i 82,2% Vlaha; dok bi skoro identičan procenat njih živelo u istoj državi: 59,0% Bugara, 74,6% Turaka i 82,2% Vlaha) i rada u istoj firmi (58,4% Bugara, 68,4% Turaka i 82,2% Vlaha radilo bi u istoj firmi sa Romima). Konačno, u jugoistočnoj Srbiji, etnička, socijalna i religijska distanca prema Romima izražena je kod sve tri grupacije sa kojima Romi žive (Albanci, Bugari i Srbi), i to posebno u domenu sklapanja braka – kod Albanaca ona iznosi 98,3%, kod Bugara 64,4%, a kod Srba 83,5%. Stavovi su skoro podeljeni kada je u pitanju etnička pripadnost prijatelja, pa bi tako 50% Albanaca, 74,4% Bugara i 53,9% Srba imalo za prijatelja Roma, dok 44,8% Albanaca, 20,0% Bugara i 31,8% Srba ne bi prihvatilo Roma za prijatelja. Što se tiče ostalih elemenata Bogardusove skale, pretežu pozitivni odgovori.

I pored nekih ne tako optimističkih podataka, kao i na osnovu istraživanja koja su obavljena pre našeg,²³ može se reći da se distanca prema

²¹ Na primer, istraživanja koje je u okviru različitih projekata sprovodila grupa istraživača *Niške romološke škole*, gde, pored jednog od autora ovog teksta (Dragoljub B. Đorđević), spadaju i sociolozi Lela Milošević i Dragan Todorović.

²² Istraživanje je finansiralo Ministarstvo za nauku i tehnologiju Republike Srbije, a sprovedli su ga istraživači okupljeni na Institutu za sociologiju, Filozofskog fakulteta u Nišu.

²³ Dragoljub B. Đorđević je, na primer, u istraživanjima koja su sprovedena u periodu između 1999. i 2002. godine, pokazao da je etnička distanca posebno izražena kod Albanaca, Bošnjaka i Srba i da je uvek veća od 70% a u nekim slučajevima iznosi i 98,4%. Ovako visoki procenti se javljaju i u slučaju prihvatanja Roma za šefa na poslu (od 48,5% do 93,5%), dok prihvatanje Roma za suseda ne odbija više od 50% Srba, Bošnjaka i Albanaca. Ovi rezultati odudaraju od rezultata do kojih smo mi došli i mogu da ukažu na to da se etnička distanca prema Romima smanjuje. Videti više o gore navedenim istraživanjima u: Đorđević, Dragoljub B. 2004. *Social, Ethnic and Religious Distance Towards Roma of Serbia*. U: Dragoljub, B. Đorđević et. al.

Romima smanjuje. Tako je, na primer, jedan od potpisnika ovog rada, Dragoljub B. Đorđević u tekstu “*Neromi Balkana o balkanskim Romima*”,²⁴ došao do sledećih zaključaka: “Neromi Balkana – Srbije, Makedonije i Bugarske – većma su se složili povodom balkanskih Roma (oko nečega i nisu) i o sledećem:

1. Odbija se rasistička ideja o proterivanju Roma, svojih dobrih komšija, negde drugde, u drugi grad ili zemlju (60,4%);
2. Prihvata se sahrana Roma na mesnom groblju (67,4%);
3. Nešto manje od polovine demonstrira versku toleranciju i zajedničko obavljanje obreda s Romom iste religije (45,8%);
4. Pristaje se na primanje krvi iz ruku u ruku i smanjuje se društvena udaljenost od Roma (52,5%);
5. Ne podržava se ponašanje skinheda prema Romima (94,8%);
6. U manjinskom se iznosu favorizuje pozitivna diskriminacija Roma (40,1%); i
7. Romi jesu etno-klasa (61,4%).”²⁵

Dragoljub B. Đorđević nadalje tvrdi da je po nekim pitanjima procenat neodlučnih negde oko trećine ispitanika, što su pokazali i rezultati našeg istraživanja u ove tri zemlje. On zaključuje, a mi se ovde sa njim slažemo, da integracije Roma ne može i neće biti dokle god je toliko visok procenat onih koji su još uvek daleko od principa i prakse multikulturalizma i interkulturalizma.

Integracija Roma i karakteristike romskih zajednica. Kada govorimo o povezanosti integracije Roma sa karakteristikama romskih zajednica, faktore koji utiču na integraciju možemo svrstati u (najmanje) dve grupe – u jednu bi spadale opšte karakteristike Roma, a u drugu stavovi Roma prema pitanjima za koje smo smatrali da su važna za uspeh projekta integracije.

Što se tiče prve grupe faktora, ona obuhvata sve one probleme koji su trenutno aktuelni u svim zemljama u kojima Romi žive: problem identiteta, teritorijalna raštrkanost, etnička distanca prema drugim narodima. Prema Henckoku (Hancock)²⁶ jako je teško definisati i promovisati grupu karakteristika koje možemo nazvati *romskim identitetom* zbog:

- romske tendencije da skrivaju svoj identitet u javnim situacijama;
- problema vlasništva nad identitetom: Romima se obično saopštava ko su i ova saopštenja obično dolaze od strane političara i naučnika van romske grupe;

Romas & Others, Others&Romas. Social Distance. Sofia: “Ivan Hadjijski” Institute for Social Values and Structures.

²⁴ Đorđević, Dragoljub. B. 2004. The Balkan Non-Roma about the Balkan Roma. U: *Regionalni razvoj i integracija Balkana u structure EU – Balkanska raskršća i alternative.* Niš: Filozofski fakultet – Univerzitet u Nišu. Institut za sociologiju & SVEN.

²⁵ Ibid. str. 598 Tekst u originalu objavljen je na engleskom jeziku ali mi za potrebe ovoga rada koristimo srpsku verziju.

²⁶ Hancock, Ian. 2003. *We are the Romani people* University of Hertfordshire Press; Hancock, Ian. *The Struggle for the Control of Identity*, Retrieved March 2002. from World Wide Web: geocities.com/Paris/5121/Identity.htm;

Hancock, Ian. *Origins of the Romani People*, Retrieved October 2002. from World Wide Web: geocities.com/Paris/5121/origins.htm

- ne postojanja konsenzusa o istoriji: čak i podaci o tome gde su Romi ušli u Evropu, kada se to dogodilo, kako se dogodilo, predstavljaju temu rasprave. Za Henkoka je u ovom smislu otkrivanje prave istorije uslov za rešenje problema identiteta;
- pitanja dvostranog identiteta: neslaganja između “pravog”, indijskog identiteta romskog naroda i “evropskog” identiteta;
- pitanja “indijskog” identiteta: obični Romi ili ne brinu mnogo o ovoj strani njihovog identiteta ili tvrde da su za njih čak i Indijci *Gadjé* i da stoga ne mogu da se poistovete sa Indijom; i
- ne postojanja države matice.

Pored ovih opštih problema identiteta koji su zajednički za sve romske zajednice, postoje i oni koji su karakteristični za region za koji smo mi zainteresovani, tj. za Rome Balkana. Te karakteristike proizlaze iz sukoba između različitih grupa Roma (primera radi, pravoslavni Romi protiv Roma muslimana; domicilni Romi protiv Roma izbeglica), iz skorašnjih etničkih konflikata u regionu koji su napravili atmosferu u kojoj se od Roma ne samo očekivalo da zauzmu nečiju stranu već i da kažu kojoj strani u konfliktu pripadaju – srpskoj ili albanskoj. Konačno, etnički agresivna okolina je prouzrokovala ekstremnije varijante borbe za identitet na šta je, prema nekim sociolozima²⁷, romska elita reagovala promovisanjem nacionalističkih tendencija.

Etnička distanca kao jedna od prepreka za uspešnu integraciju takođe je ispoljena među Romima, doduše u mnogo manjoj meri nego distanca koju ostali narodi u okruženju iskazuju prema njima. U istraživanju koje smo sprovedeli u regionu severozapadne Makedonije, istočne i centralne Bugarske i jugoistočne Srbije, došli smo do sledećih podataka koji se odnose na etničku distanciranost Roma prema drugim narodima. U Srbiji, za sve modalitete Bogardusove skale, osim za pitanje međuetničkih brakova, Romi u odnosu na Srbe daju vrlo visoke pozitivne odgovore – od 89,3% saglasnosti da se Srbi imaju za pretpostavljene, do 98,1% saglasnosti da se Srbin ima za prijatelja, da se sa njim živi u istom gradu ili istoj državi. Etnička distanca prema Bugarima se karakteriše nešto manjim brojem pozitivnih odgovora, ali još uvek prilično visoko. Tako, na primer, 87,3% Roma jugoistočne Srbije živelo bi u istom gradu i državi sa Bugarima, a 84,5% njih bi radilo u istoj firmi. Visoke pozitivne procenete nalazimo i kada govorimo o prijateljstvu između Roma i Bugara (76,7%) i kada Romi govore o Bugarima kao mogućim komšijama (79,6%). Takođe, više od polovine ispitanih Roma imalo bi Bugarina za pretpostavljenog (62,1%), dok 23,3% ne bi prihvatilo ovu praksu. Jedini slučaj u kome je nešto više od polovine Roma zauzelo negativan stav i time izrazilo nešto veću etničku distancu prema Bugarima je u slučaju stupanja u brak, gde 51,9% Roma ne bi stupilo u brak sa Bugarima, a bi 32,7%. Zanimljivo je da u ovom modalitetu imamo i 15,4% neodlučnih. Konačno, možemo reći da Romi u jugoistočnoj Srbiji izražavaju najveću

²⁷ Jovanović, Đokica. Roma Mimicry – the Last Resort. In: *Culture in the Processes of Development, Regionalisation and Eurointegration of the Balkans*, Todorović, Dragan (ed.) 2003. Niš: SVEN.

etničku distancu prema Albancima. Procenat onih Roma koji bi stupili u brak sa pripadnicima albanske nacionalnosti je relativno nizak i iznosi 16,5%, dok procenat onih koji ne bi to učinili iznosi 66,0%. I u ovom slučaju imamo 17,5% neodlučnih. Najpozitivne odgovore Romi iz uzorka davali su kada se radilo o životu u istoj državi (63,7% za i 29,4% protiv) i gradu (66,0% za i 29,1% protiv), prihvatanju da se sa Albancima radi u istoj firmi (66,0% za i 29,1% protiv), i da se ima Albanac za suseda (60,6% za i 32,7% protiv). Sa druge strane, nešto više od polovine ispitanih Roma bi prihvatilo Albanca za prijatelja (51,0%), dok 36,5% ne bi njih. Izgleda da su se koplja najviše lomila kada je trebalo dati svoj stav o tome da li bi prihvatili Albanca za pretpostavljenog pošto je 45,6% Roma odgovorilo pozitivno a 41,7% njih negativno. Neutralnih je u ovom slučaju bilo 12,6%.

U centralnoj i istočnoj Bugarskoj, istraživanjem smo došli do sledećih rezultata o etničkoj distanci koju Romi ispoljavaju prema drugim narodima u okruženju. Izabrali smo za upoređivanje Bugare, Vlahe i Turke. Možemo reći da su bugarski Romi najotvoreniji prema Bugarima, s obzirom da su iskazali veoma pozitivne stavove skoro o svim modalitetima Bogardusove skale: 79,5% Roma u Bugarskoj imalo bi Bugarina za prijatelja ili za pretpostavljenog, dok bi 88,0% njih radilo u istoj firmi sa Bugarima; 92,8% ispitanih Roma u Bugarskoj živelo bi u susedstvu sa Bugarima, dok bi 95,2% živelo u istoj državi, a 96,4% u istom gradu. Jedini modalitet u kome se pojavljuje statistički značajan procenat onih koji su iskazali negativne stavove, odnosi se na stupanje u brak sa Bugarinom i iznosi 19,3% nasuprot 63,9% onih koji su se izjasnili pozitivno po ovom pitanju. Čini se da su Romi istočne i centralne Bugarske najviše distancirani prema Vlasima, s obzirom da čak 56,6% njih ne bi stupilo u brak sa Vlahom. Takođe je zanimljivo da se i najveći procenat neodlučnih vezuje za stavove prema Vlasima: čak 25,3% Roma nije moglo da se odluči po pitanju stupanja u brak, 23,0% Roma je bilo neodlučno da li bi imali Vlaha za prijatelja, 41,0% da li bi živeli u susedstvu sa Vlahom, 49,4% da li bi imali za pretpostavljenog Vlaha. Iznenađujuće visoki procenti neodlučnih se javljaju i kada se radi o tome da li bi živeli u istom gradu (26,5%), odnosno državi (27,7%). Sa druge strane, ako zanemarimo stupanje u brak, negativnih odgovora skoro i da nema, dok se pozitivni kreću od 38,6% onih koji bi imali Vlaha za pretpostavljenog do 71,1% Roma koji bi ipak živeli u istom gradu i državi sa Vlasima. Kada govorimo o distanciranosti Roma centralne i istočne Bugarske prema Turcima, opšti utisak je da je etnička distanca mala s obzirom da su skoro za sve modalitete Bogardusove skale ispitanici davali vrlo pozitivne odgovore, sa vrlo malim procentom negativnih. Izuzetak je sklapanje braka sa Turčinom, gde se 50,6% ispitivanih Roma izjasnilo pozitivno a 34,9% negativno. U skoro svim ostalim modalitetima, negativni stavovi ne prelaze prag statističke relevantnosti. Neodlučni odgovori i u ovom slučaju nisu retkost, ali nisu tako drastični kao u slučaju Vlaha i javljaju se kod pitanja da li bi stupili u brak sa Turčinom (14,5%), da li bi imali Turčina za prijatelja (25,3%), da li bi živeli u susedstvu sa Turčinom (12,0%), da li bi radili u istoj firmi (15,7%) i da li bi imali Turčina za pretpostavljenog (19,3%).

Što se tiče severozapadne Makedonije i distanciranosti Roma prema narodima u okruženju, istraživanje je pokazalo da je etnička distanca najizraženija prema Albancima, ali u ne tako drastičnoj meri. Većinski negativni odgovori preovladavaju samo po pitanju stupanja u brak sa Albancem (78,6% negativnih naspram 17,3% pozitivnih odgovora). Iako se negativni odgovori javljaju i kod ostalih modaliteta, oni ne prelaze 24,0%, pri čemu se pozitivni odgovori kreću u rasponu od 70,4% onih koji bi imali Albanca za prijatelja, preko 74,5% onih koji bi živeli u susedstvu sa Albancima, 78,6% onih koji bi imali Albanca za pretpostavljenog, 84,7% Roma koji bi živeli u istom gradu sa Albancima, 85,7% onih koji bi radili u istoj firmi sa njima, pa do 86,6% onih koji bi živeli u istoj državi sa Albancima. U odnosu na Makedonce i Srbe, Romi iz severozapadne Makedonije izrazili su statistički značajne negativne stavove samo po prvom pitanju Bogardusove skale. Tako, 55,1% Roma ne bi stupio u brak sa Makedoncem, dok isti podatak za Srbe iznosi 57,1%. Ostali modaliteti se karakterišu izuzetno visokim procentom pozitivnih odgovora i u odnosu na Makedonce i Srbe, koji ne pada ispod 94,0%.

Bez namere da se ulazi u dublje analize rezultata do kojih se došlo kroz interpretaciju Bogardusove skale (tim pre što se jedan broj kolega iz istraživačkog tima detaljnije bavi ovim pitanjem), poslužićemo se ovim rezultatima kako bi ilustrovali sopstvene stavove i došli do određenih zaključaka koji mogu biti od pomoći kada govorimo o mogućnostima integracije. Stoga, posmatrajući navedene podatke, zaključujemo:

- kada uporedimo stremljenja većinskih/ostalnih naroda u okruženju sa stavovima Roma, primećujemo tendenciju da se Romi u sve tri zemlje etnički manje distanciraju;
- manja je društvena udaljenost primećena posebno prema dominantnom/većinskom narodu u zemlji: Romi u Srbiji su izrazili najmanju etničku distancu prema Srbima, Romi u Bugarskoj su ispoljili najmanju etničku distancu prema Bugarima, i konačno, Romi u Makedoniji ispoljavaju najmanju etničku distancu prema Makedoncima;
- u Srbiji i Makedoniji, Romi su izrazili najveću etničku distancu prema Albancima, što se može tumačiti u svetlu događaja u poslednjih pet ili više godina u ovom regionu;
- u Bugarskoj je primećen najveći broj onih koji nisu mogli da zauzmu stav, tj. neutralnih. Ovakvi odgovori se javljaju i u Srbiji, ali u daleko manjoj meri, dok su u Makedoniji skoro u potpunosti izostali. Opšti je zaključak da se neutralni stavovi skoro nikada ne ispoljavaju prema većinskom narodu u zemlji.

Izvedene generalizacije mogu se različno interpretirati. Najpre, može se reći da one samo izražavaju i potvrđuju odavno zabeležen konformizam Roma. To potkrepljujemo time što su Romi izrazili najmanju etničku distancu upravo prema onima od kojih njihova sudbina najviše i zavisi – prema većinskim narodima u zemljama o kojima smo govorili. Takođe, relativno izraženija etnička distanca iskazana je prema onim narodima sa kojima je većinski narod bio u oštrom sukobu, ili još uvek postoje sa njima

nerazjašnjena pitanja. Ipak, sa druge strane, iste generalizacije se mogu i drugačije interpretirati i kazati da one govore o otvorenosti Roma i spremnosti da žive, rade, i smisleno dele isti prostor sa ostalima, tj. da su spremni da se integrišu u analizirana društva. Bez obzira da li ćemo krenuti jednim ili drugim drumom, ostaje činjenica da su brojni Romi neutralni po nekim pitanjima. Čak i ovaj podatak se može iskoristiti u različite svrhe, a mi predlažemo da se tumači i eksploatiše na pozitivan način – *neutralni stavovi predstavljaju one na koje se još uvek može uticati idejom o integraciji*.

Odnos romskih lidera prema integraciji jeste jedan od faktora koji će itekako uticati na budućnost romskih zajednica. Jer, romska politička, kulturna, intelektualna elita jeste misaoni predvodnik i sa njom pregovaraju većinski i ostali narodi. Stav romskih vođa prema integraciji nije jedinstven i to dodatno komplikuje situaciju. Osman Balić, na primer, jeste “najgrlatiji osporitelj korišćenja pojma *integracija*, poglavito kada ide ‘u paketu’ s Romima. Koga to žele da integrišu, govore on i njegovi podržavaoci, nas Rome – pa zar mi ne živimo izmešano sa Srbima već čitav milenijum na ovim prostorima. Kako-tako živimo i kome to sada pada na pamet nekakva integracija; mi nismo novopridošlice, nalik Kinezima, i nekakvi uljezi koje treba privesti redu i poretku. *Mi jesmo autohtona manjina i nama jeste potrebna svakojaka podrška da se emancipujemo od mnogo čega i približimo većini*”.²⁸ On se prvenstveno zalaže za emancipaciju, koju doživljava kao proces koji se odvija unutar romskog etnosa i njegova suština se nalazi u definisanju romskog identiteta, prosvećivanju i smanjivanju siromaštva. Termin i ujedno koncept koji bi trebalo da zameni *integraciju* je *približavanje*, čije korišćenje opravdava činjenicom da “su Romi na dnu društvene lestvice moći u većini zemalja u kojima žive”.²⁹

Iako stavovi Osmana Balića mogu biti podloga za detaljnu analizu i polemiku oko toga koji je proces aktuelan za romsku manjinu i koji koncept treba primeniti, mi se nećemo ovde u to upustiti, već ćemo samo konstatovati da integracija podrazumeva približavanje i svakako ne pretpostavlja aktivnost samo jedne strane, naime, romske. Takođe, integracija nije suprostavljena emancipaciji; štaviše, emancipacija onakako kako ju je definisao Balić jeste osnov za pozitivnu integraciju zato što njen rezultat treba da bude samosvesna romska zajednica, koja je pak uslov za ravnopravan položaj u procesu integracije.

Integracija i stavovi Roma prema nekim njenim momentima. Pored prve dve grupe faktora koje su od uticaja, a o kojima je bilo reči na prethodnim stranama, uspešnost i model integracije zavise i od stavova Roma prema određenim pitanjima koja su manifestno ili latentno povezana sa njenom suštinom. Fokusiraćemo se samo na četiri pitanja: manjinsko, nacionalno-identitarno, pitanje promena/reformi i pitanje regionalizacije kao jedne mogućnosti za rešavanje manjinskog problema. Ovi činoci analizirani su kroz baterije pitanja, koje smo postavili Romima tokom

²⁸ Romi od zaboravljene do manjine u usponu. Razgovor Dragoljuba B. Đorđevića i Osmana Balića. U: *Romi od zaboravljene do manjine u usponu*. Niš: OGI 2004. str. 44.

²⁹ Ibid. str. 45.

istraživanja. Krenuli smo od opštijih ka konkretnijim faktorima, nadajući se da će nas to na kraju dovesti do jasnije slike o tome koji bi model integracije, odnosno tretmana manjina uopšte, bio pogodniji za same Rome.

Romi i manjinsko pitanje: manjinsko pitanje je jedno od ključnih pitanja svake države u savremenom svetu, ne samo zbog napretka u sferi ostvarivanja individualnih i grupnih ljudskih prava već i zbog same činjenice da je upravo njegovo rešavanje sudbonosno za budućnost velikog broja zemalja, a posebno takozvanih “mladih demokratija”, kakve su Bugarska, Makedonija i Srbija. Realnost pokazuje da se njemu uglavnom prilazilo sa polazišta većine, tj. sa stanovišta većinskog mišljenja o tome šta manjinama treba i šta im se može i sme “dati”. Praksa koja podrazumeva aktivno učestvovanje manjina u definisanju uslova njihovog bitisanja u određenoj državi, i pored deklarativnog pristajanja na jednakost i ravnopravnost, uglavnom je do sada zavisila od dominantne većine. Međutim, ako se želi barem u naznakama otpočinjanje primene principa etnokulturne pravde, mišljenje manjina o uređenju manjinskog pitanja je vrlo važno. A ko bi ako ne Romi mogao da pruži plodonosniji uvid u tako nešto? Njihov stav je izuzetno bitan upravo zbog činjenice da predstavljaju manjinu koja živi u sve tri zemlje (Bugarska, Makedonija i Srbija).

U okviru zadate grupe pitanja, od Roma se tražilo da iskažu svoje stavove o opštim uslovima života manjinskih grupa, o uslovima u kojima oni žive, o problemima koji utiču na njihov položaj u društvu. Gledano iz ugla ispitivanih Roma u centralnoj i istočnoj Bugarskoj, intrigantan je podatak da je procenat neodlučnih Roma izuzetno visok. Sa druge strane, odnos između onih koji se slažu i onih koji se ne slažu sa datim izjavama je skoro izjednačen. Tako, primera radi, 36,2% Roma se uopšte ili uglavnom ne slaže sa tvrdnjom da su nacionalnim manjinama i etničkim grupama data prevelika prava u društvu, dok se njih 18,0% uglavnom i u potpunosti slaže sa ovom izjavom. Donekle iznenađuju onih 45,8% koji su ovde bili neodlučni. Mišljenja su još i više podeljena kada govorimo o odgovornosti za siromaštvo nacionalnih manjina, jer 33,8% Roma Bugarske uglavnom se i uopšte ne slaže sa činjenicom da su nacionalne manjine siromašne zato što su njihovi pripadnici nepreduzimljivi i neobrazovani, njih 34,9% se uglavnom i potpuno slaže sa ovom tvrdnjom, dok njih čak 31,3% nije moglo da se odluči za odgovor. Na slične reakcije nailazimo i kod pitanja o tome da li većinski narod treba da donosi sve važne odluke u društvu: 53,0% Roma je bilo neodlučno, 25,3% se uopšte i uglavnom nije saglasilo sa ovom tvrdnjom, a 21,7% se uglavnom i potpuno složilo. Zanimljiv je takođe podatak da se čak 73,2% Roma iz ove grupe nije moglo da izjasni o tome da li su nacionalno i verski homogena države naprednije od višenacionalnih i viševerskih država. Takođe je zanimljivo da je procenat onih koji se nisu složili sa ovom izjavom zanemarljiv i iznosi 8,6%; onih koji su se složili sa tvrdnjom bilo je 18,3%.

Stavovi Roma jugoistočne Srbije o pomenutim tvrdnjama se skoro drastično razlikuju od Roma iz Bugarske. Goli podatak da neodlučnih ima daleko manje, tj. činjenica da su Romi u Srbiji bili spremniji da zauzumu stav o ovim pitanjima baca drugačije svetlo na izražena mišljenja u obe zemlje.

Isto tako, stavovi Roma iz Srbije se uglavnom poklapaju sa očekivanjima istraživača: velika većina Roma (82,4%) se ne slaže sa time da manjine imaju previše prava, kao i sa tvrdnjom da većinski narod treba da donosi sve važne odluke u državi (77,7%); 78,7% Roma se opet ne slaže sa tvrdnjom da su pripadnici nacionalnih manjina krivi za siromaštvo u kome žive. Romi jugoistočne Srbije nisu mogli da se odluče jedino u odnosu na tvrdnju da su nacionalno i verski homogene države naprednije (37,0%), dok se 44,7% Roma usprotivilo ovoj tvrdnji a 18,5% je prihvatilo.

Sličnu situaciju zatičemo i kod Roma severozapadne Makedonije: procenat neodlučnih je kod većine pitanja statistički irelevantan, dok su se u odnosu na većinu stavova zauzeli jasni stavovi. Tako se 75,0% Roma ne slaže sa time da nacionalne manjine i etničke grupe imaju prevelika prava, dok se 19,0% slaže sa ovom tvrdnjom; 80,8% Roma smatra da većinski narod ne treba da donosi sve važne odluke u državi, dok 12,1% njih prihvata ovu ideju. Značajniji procenti neodlučnih se javljaju kod kontroverznijih pitanja: 39,0% Roma severozapadne Makedonije nije moglo da se odluči da li je tačna tvrdnja da su pripadnici manjinskih grupa sami krivi za svoje siromaštvo, 47,0% ne prihvata ovu tvrdnju, dok se 14,0% slaže sa njom. Konačno, 60,6% Roma smatra da nacionalno i verski homogene države nisu naprednije, 18,2% smatra da jesu, a 21,2% ne može da se odluči.

Postavlja se pitanje zbog čega je Romima u istočnoj i centralnoj Bugarskoj toliko teško da se odluče o tvrdnjama koje ilustruju izistinski centralne vidove njihovog života kao manjinske zajednice. Ili, pitanje se može postaviti i sa druge strane: šta je to što omogućuje Romima u Makedoniji i Srbiji da budu sigurni i artikulirano se deklariraju? Odgovori jesu od velike važnosti zbog toga što se odgovornost za integraciju u većinsko društvo ne može preuzeti bez spremnosti da se na razumljiv i kristalno jasan način iskaže mišljenje. Ovde, nažalost ili na sreću, ne mogu se pružiti konačni odgovori na gornje upitnosti, već jedino predložiti izvori na kojima se uzroci možda mogu pronaći. Romi u Srbiji i Makedoniji možda su odlučniji u svojim stavovima baš zbog toga što su ih spoljašnje okolnosti (etničke nesuglasice i konflikti; agresivno okruženje) naterale da zauzmu čvrst stav. Takođe, možda je celokupno delanje romskih vođa na izgrađivanju romskog identiteta imalo više efekata u Srbiji i Makedoniji. Istina da su romski mediji najrazvijeniji upravo u Makedoniji, potvrđuje našu tvrdnju. S obzirom da se i u prvom i u drugom uzroku radi o borbi za sopstveni identitet, kao i o njegovoj zaštiti, *ispada da ključ, ili barem deo ključa, za pozitivnu i konstruktivnu integraciju Roma leži u akcijama tokom kojih će se definisati, objašnjavati, prihvatati romski identitet*. Naš se zaključak poklapa i sa mnenjem romskih predvodnika koji se zalažu za ideologiju *Romanipe* (ili *Romanipen*). *Romanipe*³⁰ u suštini jeste kulturni i nacionalni identitet Roma, ali sa važnim dinamičkim elementom pošto

³⁰ Više o *Romanipe* videti u: Romi od zaboravljene do manjine u usponu. Razgovor Dragoljuba B. Đorđevića i Osmana Balića. U: *Romi od zaboravljene do manjine u usponu*. Niš: OGI 2004.

obuhvata stalnu reformaciju. Romski čelnici vide ideologiju *Romanipe* kao odgovor Roma na pritiske većine.

Datost snažnog nacionalnog identiteta jeste jedan od preduslova za pozitivnu integraciju Roma, ali nikako i jedini. I prihvatanje i preuzimanje dela odgovornosti za integraciju ulazi u red značajnijih pretpostavki. Zbog toga je traženo od Roma da iskažu svoje mišljenje o tome šta je potrebno da se učini kako bi se poboljšao položaj manjinskih zajednica. I po ovom pitanju odgovori Roma iz Srbije i Makedonije, sa jedne, i Bugarske, sa druge strane, prilično se razlikuju. Dok Romi iz Srbije i Makedonije smatraju da većinski narod treba da se solidariše (37,1% Roma iz Srbije i 71,7% Roma iz Makedonije), Romi u Bugarskoj smatraju da je najvažnije primenjivati zakone (34,9%), iako se slažu i sa sabraćom iz druge dve zemlje da je solidarnost većinskog naroda važna (18,1%). Za angažovanje manjina kao jednog od uslova za poboljšanje položaja manjinskih naroda, zalažu se bugarski (26,5%) i Romi iz Srbije (26,7%), dok ovaj činilac oni iz Makedonije ne pominju.

Raduje podatak da među Romima postoji razvijena svest o tome da se bez prihvatanja odgovornosti za sopstvenu sudbinu ne može promeniti vlastiti položaj. Ipak, zanimljivo je to da takva spremnost nije evidentirana kod makedonskih Roma, koji još uvek vide većinski narod i primenu zakona – što je drugi izabrani uslov koji opet u većini zavisi od volje većinskog naroda – kao odgovorne za njihov položaj. Bez namere da pravdavamo pozicije i dela većinskih naroda u tri susedske zemlje, i premda se slažemo, kao što je ranije u tekstu pokazano, da bez aktivne uloge većinskog naroda ne može doći do pozitivne integracije, smatramo da Romi nisu u prilici da svu odgovornost prebacuju na nekog drugog. Integraciju moraju izvesti sami Romi – “Na njihova će 'pleća' većma pasti teret samojačanja i samoosposobljavanja zarad toga da mogu kvalitetnije i u širem obimu pristupiti i koristiti društvena dobra, demonstrirati moć u socijalnom prostoru i steći ugled šire zajednice.”³¹

Romi i nacionalni identitet: diskutujući o stavovima romskih dostojanstvenika prema integraciji, ali i izlažući mišljenja teoretičara o integraciji manjina na prethodnim stranama studije, kao njenu “lošu” stranu naveli smo upravo mogućnost da ona naruši identitet grupe koja bi trebalo da se integriše i preraste u asimilaciju. Da se ovo ne bi dogodilo, zaključili smo tada, a to potvrdili u prethodnih nekoliko paragrafa, od prevashodne je važnosti postojanje svesti o sopstvenom identitetu. Baš zbog toga smo u istraživanju bili zainteresovani da saznamo kakav je odnos Roma prema tome. Pre predstavljanja i interpretacije podataka, moramo naglasiti da neka pitanja iz upitnika koja smo izabrali kao ilustraciju odnosa prema identitetu jesu višeslojna i ne odnose se samo na ovaj segment: neka od njih više govore o etnocentrizmu. I pored ovih nedostataka, ipak ih uključujemo u analizu, nadajući se da će više pomoći nego odmoći u diskusiji integracije Roma.

Kada se pogledaju podaci do kojih smo došli tokom istraživanja i obrade podataka, prvo pada u oči činjenica da je procenat neodlučnih Roma

³¹ Ibid. str. 48.

u uzorku vrlo visok za sve tri zemlje i takoreći za sva pitanja. Ipak, možemo reći da su bugarski Romi opet najneodlučniji. Čak njih 65,1% nije sigurno da li glavna opasnost po nacionalni identitet dolazi od uticaja stranih ideja i ponašanja, naspram 25,0% srpskih Roma. Među makedonskim Romima nije bilo neodlučnih po ovom pitanju, i oni su jasno iskazali da se većina (74,0%) ne slaže sa ovom tvrdnjom. Većina srpskih Roma (45,4%) se takođe ne slaže sa ovom tvrdnjom, dok je trećina (29,6%) podržava. U Bugarskoj skoro i da ne postoje oni koji se ne slažu da glavna opasnost po nacionalni identitet dolazi od stranih uticaja, dok se njih 25,3% slaže. Visoki procenat neodlučnosti, bugarski Romi su iskazali i u odnosu na tvrdnju da se čovek može osećati sasvim sigurno samo kada živi u okruženju čiju većinu čine pripadnici njegove nacije – 37,3%, iako je većina (56,6%) ipak iskazala svoje mišljenje i složila se sa tvrdnjom. Zanimljivo je da se nasuprot mišljenju bugarskih Roma, većina srpskih (55,5%) i makedonskih (56,0%) Roma nije složila sa ovom tvrdnjom. Neodlučnih u ove dve zemlje takođe ima, ali u nižem procentu nego u Bugarskoj – 15,7% u Srbiji i 20,0% u Bugarskoj. Postoje i oni makedonski i srpski Romi koji su se složili sa ovom tvrdnjom – 24,0% Roma iz Makdonije i 28,7% iz Srbije. Dalje, tačno polovina srpskih i bugarskih Roma slaže se sa tvrdnjom da njihov narod nije savršen, ali je njegova kulturna tradicija bolja od drugih, dok se trećina (60,6%) Roma iz Makedonije nije složila sa ovom tvrdnjom. Neodlučnih ima u sva tri uzorka: Bugarska opet prednjači sa 42,2%, sledi Makedonija sa 23,2% i na kraju Srbija sa 19,4%. Možda i najzanimljivije pitanje u ovom setu, donelo je i najveći procenat neodlučnih u makedonskom uzorku: 36,7% makedonskih Roma nije sigurno da li narod kome pripadaju poseduje neke kvalitete koje ih čine superiornim u odnosu prema drugim narodima. Ipak, većina njih (40,8%) odbacuje ovu tvrdnju, dok se 22,4% slaže sa njom. Sa druge strane, u Bugarskoj, većina ispitanih Roma (67,5%) slaže se da su Romi superiorni u odnosu na druge narode, dok je 26,5% njih neodlučno. Konačno, u Srbiji, većina Roma (62,1%) slaže se sa bugarskim Romima i datom tvrdnjom, 17,6% je protiv, a 20,4% je neodlučno.

Makedonski Romi su pokazali najveću otvorenost prema drugim narodima i najmanju spremnost da stanu uz ekstremne etnocentrističke tvrdnje. Tim činom posredno su iskazali veću sigurnost u sopstvene pozicije i identitet. Srpski Romi su na istom putu ali u manjoj meri i uz mnoga krivudanja. Najproblematičnija je Bugarska, kako zbog iznenađujuće visokog procenta neodlučnih, tako i zbog činjenice da skoro svi koji nisu neodlučni misle da nacionalni identitet jeste u opasnosti zbog stranih uticaja, da su najsigurniji u okruženju ljudi koji pripadaju njihovoj naciji, da su superiorni u odnosu na ine nacije. Ovakvi stavovi dela Roma iz Srbije i većine bugarskih Roma zabrinjavaju i mogu negativno uticati na projekat integracije. *Etnocentrični stavovi se mogu shvatiti i kao rezultat sopstvene nesigurnosti, što nanovo potvrđuje da je pitanje snažnog identiteta u centru bilo kog modela integracije.*

Romi i promene: s obzirom da integracija u sebi sadrži i dinamički element, pa stoga podrazumeva i pretpostavlja spremnost da se prihvate

novine i uvedu promene u dotadašnji način mišljenja i života, za izgrađivanje bilo kog modela integracije, važno je imati u vidu kakav je odnos manjinske zajednice, u ovom slučaju Roma, prema tome. Uvreženo je mišljenje da promene uvek podrazumevaju nešto novo i moderno. Kada su društveni i politički život u pitanju, ljudi na Balkanu promene skoro uvek posmatraju u svetlu modernizacije koja dolazi iz drugih zemalja, često definisanih kao naprednijih i razvijenijih. Zbog toga se, kako je primetio i Alpar Lošonc³², modernizacijske vrednosti često doživljavaju kao obrasci koji su strani istorijskom nasleđu zemlje i tradiciji. Neretko, upravo iz navedenih razloga, ove vrednosti se odbacuju. Ako podvučenu analogiju prenesemo sa odnosa zemalja na odnos većine i manjina u balkanskim državama, možemo pretpostaviti da bi veliki broj pripadnika manjinskih zajednica imao odbojan stav prema promenama koje bi dolazile od strane većinskog naroda, odnosno države kao njegovog reprezentanta. Imajući u vidu karakterizaciju romske zajednice kao vrlo patrijarhalne i tradicionalne, pretpostavlja se da će romski odnos prema promenama biti negativan. Da pogledamo kako su se izjasnili Romi iz uzorka.

Romi iz Srbije izražavaju prilično negativne stavove o promenama. Skoro trećina njih (56,5%) slaže se sa tvrdnjom da su u zabludi ljudi koji misle da svaka promena donosi napredak, 57,0% njih smatra da buntovničke ideje mladih ne doprinose napretku društva, dok 57,0% njih smatra da nove stvari u životu ne treba prihvatiti bez razmišljanja. Stavovi su jedino podeljeni u odnosu na tvrdnju da su posle svake promene u društvu stvari lošije nego pre toga: 29,9% Roma se ne slaže sa ovim dok se 28,9% njih složilo. Procenat neodlučnih Roma u srpskom uzorku je prilično visok: neodlučnih ima u svakoj tvrdnji i procenti se kreću od 25,9% ("Buntovničke ideje mladih ljudi doprinose napretku društva"), 27,8% ("U zabludi su ljudi koji misle da svaka promena donosi napredak"), 30,8% ("Nove stvari u životu treba prihvatiti bez razmišljanja"), do 41,1% ("Posle svake promene u društvu stvari su lošije nego pre toga").

Ipak, procenat neodlučnih je opet najviši u Bugarskoj – kreće se od 66,3% ("Buntovničke ideje mladih ljudi doprinose napretku društva"), 61,4% ("Nove stvari u životu treba prihvatiti bez razmišljanja"), 59,0% ("U zabludi su ljudi koji misle da svaka promena donosi napredak"), do 48,2% ("Posle svake promene u društvu stvari su lošije nego pre toga"). Kada zanemarimo činjenicu da skoro po svakom pitanju, dve trećine bugarskih Roma ne može da se izjasni, možemo reći da su preostali Romi iz uzorka podeljeni u svojim stavovima prema promenama. Naime, dok 35,0% njih smatra da su u zabludi ljudi koji misle da svaka promena donosi napredak, a 37,4% bugarskih Roma slaže se sa tvrdnjom da posle svake promene u društvu stvari stoje lošije nego pre toga, većina Roma iz Bugarske smatra da buntovničke ideje mladih doprinose napretku društva (21,7%) i da nove stvari u životu treba prihvatiti bez razmišljanja (25,3%).

U Makedoniji situacija takođe nije jednostavna: dok većina Roma iz Makedonije smatra da nisu u zabludi oni koji misle da svaka promena donosi

³² Lošonc, Alpar, *op. cit.*

napredak (46,9%) i da buntovničke ideje mladih ne doprinose razvoju društva (67,7%), 45,4% njih ne prihvata tvrdnju da su stvari posle svake promene u društvu lošije nego pre toga, a 43,5% slaže se da nove stvari u životu treba prihvatiti bez razmišljanja. Da bi stanje stvari bilo još i dodatno iskomplikovano, neodlučni se javljaju i u ovom uzorku i predstavljaju trećinu ispitanika u odnosu na tvrdnje "Posle svake promene u društvu stvari su lošije nego pre toga" i "Nove stvari u životu treba prihvatiti bez razmišljanja".

Pokušavajući da uočimo opšte kretanje u stavovima Roma prema promenama, ne možemo a da ne prokomentarišemo način na koji su osmišljena pitanja u upitniku. Smatramo da postoji velika verovatnoća da su nedovoljno precizne formulacije pitanja svakako doprinele visokom procentu neodlučnih odgovora. Međutim, i pored toga, pitanja su bila od velike pomoći možda ne da se dođe do odgovora, već da se otvore nova poglavlja u raspravi o integraciji Roma. Iako možemo da protumačimo relativno negativne stavove Roma prema promenama kao rezultat činjenice da su u poslednjih desetak godina mnogo stvari započete u Makedoniji, Bugarskoj i Srbiji i nikada nisu izvedene do kraja. Otuda, možda, dolaze i razlike u jačini negativnih stavova između Roma u tri zemlje. Naime, srpski Romi su iskazali najviše negativnosti prema promenama i to se može razumeti s obzirom da se u Srbiji konstantno menjaju zakoni, pravila, donose se uredbе, svaka vlada uvodi svoje reforme koje zatim nova vlada ukida i menja – nekonstruktivnim promenama nikada kraja! Sa druge strane, od sve tri zemlje, Bugarska se nalazi u relativno najpovoljnijem položaju – promene u vidu ekonomskih i političkih reformi dovele su do toga da se Bugarskoj predviđa relativno brz ulazak u Evropsku uniju, što znači da su dostigli određeni nivo razvoja u društvenom, političkom i ekonomskom smislu. Za građane uopšte, i za Rome konkretno, to znači da su se godine štednje i "trpljenja" promena koliko-toliko isplatile. Konačno, Makedonija se nalazi u relativno boljem položaju od Srbije, možda ne toliko u ekonomskom smislu koliko u nastojanju političara da se održi postojanje pravne države koju itekako podržava međunarodna zajednica – Makedonija je prihvatila savet i promenila svoj odnos, prvenstveno, prema manjinama i izbegla građanski rat. Ona, naravno, nije u potpunosti rešila manjinsko pitanje ali ostaje opšti utisak da se krenulo na bolje.

Kako objasniti i podeljenost u odgovorima? Za potrebe ovog rada dovoljan je zaključak po kome se odnos Roma prema promenama ne izražava u crno-belim okvirima, već sadrži mnogo sivih delova. Zaključak je od istinske važnosti zbog toga što uvek više optimizma i mogućnosti za pregovaranje ima među onima koji nisu ekstremni u svojim stavovima. Isto tako, bolje razumevanje ove podeljenosti, zahteva uvođenje i nekih drugih faktora u analizu. Konačno, bilo bi dobro ukrstiti stavove Roma o promenama sa nekim nezavisnim varijablama, kao što su mesto stanovanja, obrazovanje i godište. Pretpostavljamo da bi nas ti podaci doveli do konkretnijih ideja o tome šta i ko "koči" promene u romskoj zajednici, i predstavljali bi odličnu osnovu za promišljanje o konkretnim akcijama. Ipak, to, kao i uvođenje drugih faktora u analizu, ostavljamo za neke druge prilike.

Romi i regionalizacija: imajući u vidu korake u borbi protiv nacionalizma, Džon Kin³³ vidi regionalizaciju kao jedan od mogućih načina. Iako se ovaj autor njome ne bavi detaljno, već samo ovlaš u okviru dela o nacionalizmu, smatramo da je terminologija koju je koristio vrlo važna za razumevanje ovog pojma. Naime, pojmovi regionalizam i regionalizacija često se koriste kao sinonimi, iako se odnose na različite stvari. Tako, Milan Tripković smatra da treba razlikovati regionalizaciju kao proces stvaranja regiona i regionalizam kao ideologiju.³⁴ Posledice regionalizma, za koji pisac kaže da predstavlja oblik “egoističnog partikularizma i skućenog provincijalizma”, mogu biti vrlo pogubne upravo zbog toga što podržava i pospešuje preživljavanje i prividnu razgradnju autoritarnih i tradicionalnih struktura, a bazira se na istim mehanizmima delovanja koji postoje u centrali a koji su samo prekopirani na region. Sa druge strane, regionalizacija, ukoliko je sprovedena sa čistim namerama, može dovesti do izbalansirane podele vlasti, “kako u njenoj vertikalnoj dimenziji (centralna, regionalna, lokalna), tako i u njenoj horizontalnoj ravni (zakonodavna, sudska, izvršna)”³⁵ Međutim, dobra regionalizacija bazira se na prirodno nastalim obeležjima, koji su pluralistički a ne monistički, koji doprinose otvaranju i razvoju regiona, i koji ublažavaju i eliminišu konflikte, a pri tome ne stvaraju nove. Štaviše, dobra regionalizacija bi trebalo da pomogne integraciju i veću homogenizaciju društva: “Takvom regionalizacijom bi se, između ostalog, predupredile i negativne tendencije povlačenja i zatvaranja unutar skućenih granica lokalnog i manjinskog prostora.”³⁶

Zahtevi za regionalizacijom su izraženiji u heterogenijim, centralizovanijim i manje demokratskim društvima, gde se ona pretvara u ideologiju regionalizma. Upravo je takvo stanje stvari u geografskom regionu koji nas interesuje u ovoj studiji, a posebno važi za Srbiju i Makedoniju. I pored toga, tu se često regionalizacija, ali i regionalizam, pojavljuju kao modeli uspešnog rešavanja manjinskog pitanja. Zato nas je interesovalo kakvi su stavovi Roma o regionalizaciji.

Zanimljiv je podatak da više od dve trećine srpskih (73,8%) i bugarskih (78,3%) Roma ne vidi regionalizaciju kao put ka ostvarivanju kolektivnih prava manjina. Onih koji su se složili sa ovom tvrdnjom bilo je skoro tri puta manje: 26,2% u Srbiji i 21,7% u Bugarskoj. Sa druge strane, dok se nešto više od jedne trećine makedonskih Roma (34,0%) slaže sa Romima iz Srbije i Bugarske, 66,0% Roma iz Makedonije pristaje uz tvrdnju da je regionalizacija potrebna za ostvarivanje kolektivnih prava manjina. Stavovi nisu bili tako odlučni kada smo Rome pitali za šta bi manjine iskoristile formiranje regiona: 61,1% Roma iz Srbije i skoro isto toliko Roma iz Bugarske (60,0%) nije moglo da se izjasni po ovom pitanju. Oni koji su ipak zauzeli stav o ovome, slažu se da bi manjine iskoristile region samo da

³³ Kin, Džon. 2003. *Civilno društvo*. Beograd: Filip Višnjić

³⁴ Tripković, Milan. 2002. Regionalizam i multikulturalnost u sociološkoj perspektivi. U: *Sociološki pregled*, vol. XXXVI, no. 1-2, str. 5-6

³⁵ Ibid. str. 7

³⁶ Ibid. str. 10

bi potvrdile svoju samostalnost, etnički i kulturni identitet: 30,6% Roma u Srbiji i 25,0% u Bugarskoj. Njihovi stavovi su se takođe poklopili, doduše u manjoj meri, kada se 8,3% srpskih i 15,0% bugarskih Roma izjasnilo da bi manjine iskoristile formiranje regiona da bi se vremenom odvojile od države. Konačno, makedonskih Roma koji nisu mogli da zauzmu svoj stav o ovome, bilo je znatno manje: "samo" 12,0%. Ipak, više od trećine (76,0%) ispitanih Roma iz ove republike slaže se sa sabraćom iz Srbije i Makedonije da bi manjine iskoristile regionalizaciju pre za potvrđivanje samostalnosti, etničkog i kulturnog identiteta nego za odvajanje od države (12,0%).

Došli smo do zanimljivih podataka i kada smo one Rome koji pristaju uz ideju regionalizma pitali šta bi formiranje regiona značilo za manjinske zajednice. Kod ovog pitanja izgleda da postoji solidarnost između makedonskih i bugarskih Roma, s obzirom da se oni slažu u stavu da bi formiranje regiona prvenstveno značilo veću bezbednost u tom delu zemlje: 40,0% u Makedoniji i 10,8% u Bugarskoj. Među srpskim Romima, veća bezbednost se našla na drugom mestu (10,3%), dok se integracija u pravno-politički sistem države doživljava kao najvažnija promena koju bi formiranje regiona donelo manjinskoj zajednici (15,0%). Da je integracija važna posledica regionalizacije, smatra i 22,0% Roma iz Makedonije, od 66,0% onih koji su se uopšte složili sa idejom regionalizacije, kao i 7,2% bugarskih Roma, od 21,7% onih koji su za regionalizaciju. Zanimljiv je podatak da je ideja sticanja potpune samostalnosti kroz regionalizaciju doživela debakl, s obzirom da je nju izabralo 3,7% srpskih, 4,0% makedonskih i 1,2% bugarskih Roma.

I pored malog broja onih Roma koji su prihvatili regionalizaciju kao model rešavanja manjinskog pitanja, ispitani Romi u sve tri zemlje većinom se slažu da bi međuregionalna saradnja omogućila manjinama da smanje napetost između manjinskog i većinskog stanovništva: 71,0% Roma u Srbiji, 59,4% Roma u Makedoniji i 66,3% Roma u Bugarskoj. Ovi podaci, pored toga što raduju, zato što ukazuju na pozitivna pomeranja među Romima u odnosu na njihovu ulogu u manjinsko-većinskom odnosu, jesu i zbunjujući. Naime, ako se većina Roma ne slaže sa regionalizacijom kao načinom za ostvarivanje kolektivnih prava manjina, postavlja se pitanje odakle ovoliko pozitivnih odgovora u odnosu na potencijal manjina da kroz međuregionalnu saradnju smanje napetosti između većinskog i manjinskog stanovništva. Postoji mogućnost da Romi nisu sasvim sigurni šta regionalizacija konkretno znači, pa im je lakše da prihvate, uslovno rečeno, romansiranu verziju regionalizacije u kojoj će oni biti nosioci dobrih struja. I pred svega, smatramo da na ovaj podatak treba obratiti pažnju i pratiti moguća pomeranja u budućnosti.

Umesto zaključka

Namera nam je bila da u ovom radu raspravimo jedno od najvažnijih pitanja današnjice – pitanje zajedničkog života različitih nacionalnih zajednica. Kako smo pokazali, ovom problemu se može prići sa različitih gledišta, a rešenja koja se nude mogu biti raznolika. Kao misaonu vodilju, prihvatili smo Kimlikinu ideju etnokulturne pravde, koja, između ostalog,

podrazumeva postojanje odvojenog prostora za manjine, ravnomerniju podelu javnog prostora u društvu i potragu za kontratežištem koje bi trebalo da neutrališe etnička odstupanja i koje bi sprečilo transformaciju "jedan čovek, jedan glas" principa u etnički monopol većine nad manjinama. Postizanje etnokulturne pravde se može dostići ako države definišu socijetalne kulture dovoljno široko i pruže prostor za ispoljavanje odstupanja od zvanične kulture, ili ako prihvataju i pomažu postojanje većeg broja socijetalnih kultura.

Što se Roma, kao manjinske zajednice koja nas interesuje, tiče, stav je jasan – iako integracija u većinsku socijetalnu kulturu sa sobom nosi veliki broj nedoumica, nejasnoća ali i opasnosti po obe strane u procesu, trenutno joj nema alternative. Emigracija, samouprava i trajna marginalizacija nisu realne za Rome na Balkanu. Štaviše, emigracija i trajna marginalizacija jesu i nepoželjne, s obzirom da guraju Rome u još veće probleme, a države još dalje od principa etnokulturne pravde.

Pokazali smo, takođe, da će integracija zavistiti od velikog broja faktora. Neke od njih treba tražiti u samim karakteristikama zemalja u kojima Romi žive, dok neki proizlaze iz otvorenosti ili zatvorenosti većinskih i ostalih naroda u okruženju. Jasno je da dokle god države prihvataju manjinske zajednice isključivo u formalno-pravnom, odnosno deklarativnom smislu, integracija će biti samo slovo na papiru. Moraju se učiniti naponi da se izbori sa duboko ukorenjenim sistemskim inhibitornim mehanizmima koji deluju na većinu pripadnika manjinskih zajednica, a posebno na Rome. Alpor Lošonc³⁷, i sam razmišljajući o ovim problemima, dolazi do zaključka da se etnokulturna raznovrsnost ne može svesti samo na dogovor političkih elita većinskih i manjinskih grupa, niti na element evropske integracije (što je jedan od argumenata koji se sve češće čuje u kontestu rešavanja manjinskog pitanja). Kako pisac kaže, "u prvom slučaju, ona bi bila izraz pukog interesnog zajedništva, koje preti nestabilnošću interesne dinamike. U drugom slučaju, ona bi bila redukovana na tehnološki element prilagođavanja evropskim institucionalnim strukturama".³⁸ Lošonc s pravom zaključuje da "etnokulturna raznovrsnost dotiče identitet srbijanskog [a mi dodajemo i makedonskog i bugarskog] društva, jer, tek se samoprepoznavanjem identiteta društva posredstvom etnokulturne raznovrsnosti može istrajavati na multikulturalnosti".³⁹

Držeći na pameti konkretnije probleme o kojima smo diskutovali, kao i stanje stvari do koga smo došli predstavljanjem rezultata istraživanja, možemo pružiti sledeće zaključke, odnosno upustva za dalje delovanje:

1. Osnova za bilo koju integraciju, a posebno integraciju Roma, mora da bude izgrađivanje i jačanje identiteta manjinske zajednice koja se integriše. Ukoliko je grupni identitet slab ili ne postoji, šanse da se iz integracije sklizne u asimilaciju jesu vrlo velike. Proces izgrađivanja i jačanja identiteta Roma moraju da izvedu svi relevantni subjekti – od

³⁷ Lošonc, Alpar, *op. cit.*

³⁸ Ibid. str. 198

³⁹ Ibid. *loc.cit.*

romskih nevladinih organizacija, obrazovnih, političkih, kulturnih i informativnih institucija, preko istaknutnih pojedinca i romske elite, pa do “vođa u mišljenju” na lokalnom nivou.

2. Osnova za pozitivno prihvatanje integracije Roma mora da bude i snažan identitet većinske zajednice – ukoliko Srbi, Makedonci, Bugari imaju jasnu predstavu o tome ko su i šta su, strahovi da će im se integracijom oduzeti nešto, kao najvažnije brane integraciji, biće umanjeni. Znači, uporedo sa projektima izgrađivanja identiteta Roma, treba raditi i na osnaživanju identiteta većinskih naroda u pozitivnom smislu, a ne kroz negaciju drugih naroda u okruženju.
3. Istraživanja su pokazala da postoji distanca većinskih i inih naroda prema Romima ali da se ona smanjuje, što je samo po sebi pozitivna činjenica. Međutim, mora se još mnogo raditi na pozitivnoj prezentaciji Roma i menjanju stavova ostalih naroda. Tu veliku ulogu mogu da odigraju mediji – nacionalni i manjinski, tj. romski.
4. Istraživanje je, među drugim, pokazalo da Romi teže prihvataju promene tako da se mora smisliti način na koji će se integracija sprovesti a da se ona među Romima ne doživljava kao novotarija nametnuta “odozgo” (od većinskog naroda), ili kao drastična promena u odnosu na prethodni način života. Koraci koji se preduzimaju moraju biti dobro osmišljeni i sačinjeni od više manjih pokreta, pre nego što se učini nešto radikalnije.
5. Podaci su pokazali da je naša pretpostavka da regionalizacija, odnosno teritorijalna autonomija, kao model rešavanja romskog pitanja ne odgovora u potpunosti Romima. Međutim, mora se napomenuti da ovaj generalni zaključak ne važi i za Makedonske Rome, s obzirom da su oni jedini ispoljili jasan pozitivan stav prema regionalizaciji. I pored toga, oni Romi koji smatraju da je integracija putem regionalizacije moguća i poželjna čine manjinu ispitanika u sve tri zemlje. Postoji mogućnost da Romi sami nisu dovoljno upoznati sa time šta regionalizacija konkretno znači, pa otuda dolaze i relativno kontradiktorne poruke sa njihove strane.
6. Naposljetku, uočavanje i shvatanje važnosti činjenice da sami Romi moraju da preuzmu odgovornost za integraciju. Da bi se to desilo mora da postoji kritična masa romskih vođa koji će se prvenstveno složiti sa idejom integracije a zatim učiniti konkretne korake ka njenom ispunjenju.

Nama jeste jasno da je, barem za sada, jedan deo predloženih zaključaka neostvariv. Takođe smo svesni činjenice da mnoge činioce koji utiču na integraciju Roma nismo uzeli u obzir. Bez namere da pravdamo svoje stanovište, ipak moramo naglasiti da je problem izuzetno složen i zahteva stalno i ponovno vraćanje, dodavanje novih faktora i možda zanemarivanje nekih starih. Jasno nam je i da nismo pomenuli niti analizirali korake koje su do sada k integraciji Roma preuzele Srbija, Bugarska i Makedonija niti njihovi romski predvodnici i organizacije. To ostaje kao zadatak za neke druge prilike i neke druge razgovore.

Ćitirana literatura

1. Barany, Zoltan. 2002. *The East European Gypsies. Regime Change, Marginality, and Ethnopolitics*. Cambridge University Press.
2. Bašić, Goran et al. 2002. *Demokratija i nacionalne manjine*. Beograd: Centar za istraživanje etniciteta.
3. *Demokratija i multikulturalnost u Jugoistočnoj Evropi* (zbornik radova). 2003. Beograd: Centar za istraživanje etniciteta.
4. Dimitrijević, Nenad & Kovács, Petra (ed.). 2004. *Managing Hatred and Distrust: The Prognosis for Post-Conflict Settlement in Multiethnic Communities in the Former Yugoslavia*. Budapest: LGI/OSI.
5. Đorđević, B. D., Todorović, D. and Milošević, L. 2004. *Romas & Others. Others & Romas. Social Distance*. Sofia: "Ivan Hadjiyski" Institute for Social Values and Structures.
6. Đorđević, D. B. i Živković, Jovan (priređivači). 2002. *Romi na raskršću*. Niš: PUNTA, Društvo dobre akcije, Komrenski sociološki susreti, Bahtalo drom.
7. Đorđević, B. Dragoljub (priređivač). 2004. *Romi od zaboravljenje do manjine u usponu*. Niš: Odbor za građansku inicijativu.
8. Đurović, Bogdan. 2002. Social and Ethnic Distance towards Roma in Serbia. U: *Facta Universitates. Series: Philosophy, Sociology and Psychology*, 2 (9): 667-681.
9. *Globalizacija, akulturacija i identiteti na Balkanu* (zbornik radova). 2002. Niš: Filozofski fakultet – Univerzitet u Nišu. Institut za sociologiju. Punta.
10. Gheorge, Nicolae & Mirga, Andrej. 1997. *The Roma in the Twenty-First Century: A Position Paper*. Princeton, NY: Project on Ethnic Relations.
11. Hancock, Ian. 2003. *We are the Romani people* University of Hertfordshire Press.
12. _____ *The Struggle for the Control of Identity*, Retrieved March 2002. from World Wide Web: geocities.com/Paris/5121/Identity.htm.
13. _____ *Origins of the Romani People*, Retrieved October 2002. from World Wide Web: geocities.com/Paris/5121/origins.htm.
14. Husband, Charles (ed.). 1994. *A Richer Version: The Development of Ethnic Minority Media in Western Democracies*.
15. Jakšić, Božidar & Bašić, Goran. 2002. *Romany Settlements, Living Conditions and Possibilities of Integration of the Roma in Serbia*. Belgrade: Ministry of Human and Minority Rights, Serbia and Montenegro.
16. Kalmus, Veronika. 2003. 'Is Interethnic Integration Possible in Estonia?': Ethno-political Discourse of Two Ethnic Groups. U: *Discourse & Society*, Vol 14(6): 667-697
17. Kin, Džon. 2003. *Civilno društvo*. Beograd: Filip Višnjić
18. *Kultura u procesima razvoja, regionalizacije i evrointegracije Balkana* (zbornik radova). 2003. Niš: Filozofski fakultet – Univerzitet u Nišu. Institut za sociologiju. SVEN.
19. Kymlicka, Will & Opalski, Magda (eds.) 2001. *Can Liberal Pluralism be Exported? Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe*. New York: Oxford University Press.
20. Kymlicka, Will. Multiculturalism and Minority Rights: West and East. *Journal of Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*. Issue 4/2002.
21. Митев, Петар-Емил. 2002. Динамика на бедността. У: Селени, Иван (със.). *Бедността при посткомунизма*. София: Институт за социални ценности и структури "Иван Хаджийски".
22. Mitev, Petar-Emil. 2004. Ethnic Relations in Bulgaria: Legal Norms and Social Practice. U: Bašić, Goran et al. *Prospects of Multikulturality in Western Balkan States*. Belgrade: ERC/FES.
23. *Regionalni razvoj i integracija Balkana u strukture EU – balkanska raskršća i alterantive* (zbornik radova). 2004. Niš: Filozofski fakultet – Univerzitet u Nišu. Institut za sociologiju. SVEN.

24. Селени, Иван (със.). 2002. *Бедността при посткомунизма*. София: Институт за социални ценности и структури "Иван Хаджийски".
25. Semprini, Andrea. 1999. *Multikulturalizam*. Beograd: CLIO.
26. Tripković, Milan. 2002. Regionalizacija i multikulturalnost u sociološkoj perspektivi. U: *Sociološki pregled*. Vol. XXXVI, no. 1-2, str. 5-16

Selektivan popis knjiga o Romima (2000-2004)

- Acković, Dragoljub** (2001), *Nacija smo a ne Cigani*, Rrominterpress, Beograd.
- Acković, Dragoljub** (2001), *Ubili su istinu o nama*, Prominterpress, Beograd.
- Acković, Dragoljub** (2004), *"Tetkica Bibija"*, Rrominerpress, Beograd.
- Antić, Petar** (2003), *Povrede prava Roma u Srbiji. Izveštaj br. 2*, Centar za prava manjina, Beograd.
- Aleksandrović, Marija, Stanka Dimitrov i Jelena Jovanović** (2002), *Mladi istraživači Romi – Džanglimasko čidipe terne Rromengo 1999-2002*, Futura publikacije, Novi Sad.
- Ambrosch, Gerd, Emmerich Gärtner-Horvath, Dieter W. Halwachs, Michael Wogg eds.** (2000), *Kaj pe sina, kaj pe nana – Amare pamaristscha*, Romani-Projekt Graz & Verein Roma Oberwart, Drava Verlag, Klagenfurt/Celovec.
- Cech, Petra, Christiane Fennesz-Juhasy, Dieter W. Halwachs, Mozes F. Heinschink, eds.** (2000), *Tusa ande akhoren khelos... – Lovarenge paramiči*, Romani-Projekt Graz & Romano Centro Wien, Drava Verlag, Klagenfurt/Celovec.
- Cech, Petra, Christiane Fennesz-Juhasy, Dieter W. Halwachs, Mozes F. Heinschink, eds.** (2001), *Fern von uns im Traum... Märchen, Erzählungen und Lieder der Lovara / Te na dikhas sunende... Lovarenge paramiči, tertenetura taj gjila*, Drava Verlag, Klagenfurt.
- Cvetković, Vladimir** (2003), *Sa margina – Romi i zanimanja / Tare agora – e Roma thaj e bućaripa / From the Margins – Roma and vocations*, trojezično izdanje, Punta, Niš.
- Čvorović, Jelena** (2004), *Gypsy Narratives: From Poverty to Culture*, Etnografski institut SANU, Beograd.
- Ђеримовић, Ацко и Јасмина Ђеримовић (при.)** (2004), *Романи песмарица*, ХАЦ ЈЦО, Ниш.
- Демир, Љатиф М.** (2002), *Ромите во македонската литература, музика и филм*, Дархиа, Скопје.
- Đimić, Trifun** (2002), *Promane čidimaske paramiča / Romske narodne pripovetke*, lektira za treći razred osnovne škole, Matica romska u Jugoslaviji i Društvo Vojvodine za jezik, kulturu i književnost Roma, Novi Sad.
- Ђорђевић, Драгољуб Б.** (2000), *Рому – социолошки увид*, Комренски социолошки сусрети, Пеликан принт, Ниш.
- Đorđević, Dragoljub B.** (2001), *Romska anketa / Gypsy Questionnaire*, Komrenski sociološki susreti, Niš.
- Đorđević, Dragoljub B.** (2003), *Roma Religious Culture*, JUNIR, YURom centar, Punta, Niš.
- Ђорђевић, Драгољуб Б.** (2003), *Есеј о скинхедима: момци из нашег краја*, Комренски социолошки сусрети, Свен, Ниш.
- Ђорђевић, Драгољуб Б.** (2004), *Мачке перу веш – бајке Рома југоисточне Србије*, Италијански конзорцијум за солидарност, Свен, Ниш.
- Đorđević, Dragoljub B.** (2004), *Romi: od zaboravljene do manjine u usponu*, OGI, Niš.
- Đorđević, Dragoljub B. i Jovan Živković** (2002), *Romi na raskršću (prava manjina i manjinskih zajednica) / Roma at the Crossroads / O Roma ko ulavde droma*, PUNTA, Društvo

dobre akcije, Komrenski sociološki susreti, Bahtalo drom, Niš.

Dorđević, Dragoljub B., Marija Filipović i studenti (2002), *Sociologija romskog identiteta – dva izborna kursa*, Komrenski sociološki susreti, СМУК, Niš.

Ђорђевић, Драгољуб Б. и Драган Тодоровић (2003), *Религија и верски обичаји Рома*, ЈУНИР, Свен, Ниш.

Dorđević, Dragoljub B., Dragan Todorović i Lela Milošević (2004), *Romas and Others – Others and Roma: The Social Distance*, Institute for Social Values and Structures “Ivan Hadjysky”, Sofia.

Ernjavec, Karmen, Sandra B. Hrvatin i Barbara Kelbl (2000), *Mi o Romih – Diskriminatorni diskurz v medijih v Sloveniji / We about the Roma – Discriminatory Discourse in the Media in Slovenia*, Open Society Institute Slovenia – Mediawatch, Ljubljana.

Feischmidt, Margit ed. (2001), *Ethnic Relations in Eastern Europe – A Selected and Annotated bibliography*, Local Government and Public Service Reform Initiative, Open Society Institute, Budapest.

Fraser, Angus (2000), *The Gypsies*, Blackwell, Oxford.

Guy, Will (ed) (2001), *Between Past and Future – The Roma of Central and Eastern Europe*, University of Hertfordshire Press, Hatfield.

Haliti, Bajram (2003), *E Rroma anglal e mudarimasko duvari e Aušvicosko / Romi pred zidom smrti Aušvica*, Memorijalni centar Roma za holokaust studije Srbije i Crne Gore, Beograd.

Halwachs, W. Dieter, Emmerich Gärtner-Horvath, Michael Wogg eds. (2000), *Der Rom und der Teufel – Märchen, Erzählungen und Lieder der Roma aus dem Burgenland / O rom taj o beng – Romane pamaristscha, phukajiptscha taj gila andar o Burgenland*, Drava Verlag, Klagenfurt.

Halwachs, W. Dieter & Gerd Ambrosch eds. (2002), *Romani IV - Grazer Linguistische Studien*, Institut für Sprachwissenschaft der Universität, Graz.

Halwachs, W. Dieter at al (2002), *Burgenland – Romani*, Lincom Europa, Muenchen.

Ханкок, Я. и др. (2000), *Ромски кръстопъти*, Литавра, София.

Hancock, Ian (2003) *We are the Romani people* University of Hertfordshire Press, Hatfield.

Ilić, Rozalija (pri.) (2001), *Dokle?*, Romski informativni centar, Kragujevac.

Ilić, Rozalija ur. (2001), *Adresar romskih nevladinih organizacija*, Romski Informativni Centar, Kragujevac.

Ilić, Rozalija i Emilija Ilić (pri.) (2002), *Običaji i tradicije Roma Kragujevca*, Romski informativni centar, Kragujevac.

Ilić, Rozalija i Emilija Ilić (2002), *O, romska ženo*, Romski informativni centar, Kragujevac.

Ilić, Rozalija i Emilija Ilić (2002), *Iz romske riznice*, Romski informativni centar, Kragujevac.

Jakšić, Božidar (2002), *Ljudi bez krova – Život izbeglica i raseljenih Roma sa Kosova u Crnoj Gori*, Republika, Beograd.

Jakšić, Božidar i Goran Bašić (2002), *Romany Settlements, Living Conditions and Possibilities of Integration of the Roma in Serbia*, Ministry of Human and Minority Rights, Serbia and Montenegro, Belgrade.

Jašić, Nenad (2001), *Stari niški Romi*, Komrenski sociološki susreti, Niš

Jovanović, Jelena, Stanka Dimitrov, Sanja Jovanović i Davor Jovanović (2002), *Prilozi za istraživanje tradicije Roma u Sremu*, Futura publikacije, Novi Sad.

Jovanović, Vladimir Ž. (2001), *Romany-Serbian-English Dictionary of Religious Words*

and Phrases, Komrenski sociološki susreti, Niš.

Јовановић, Златомир (2001), *Лил бућаримаско – пало англуну класо фундоске школако*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Јовановић, Зоран (2000), *Da li znaš Romski?/Džanes rromane?/Do You Speak Romanu?*, Nova, Beograd.

Јовановић, Зоран (2002), *Priče Cigana u noći / Račutne Rromende paramiče*, Nova, Beograd.

Јовановић, Željko i dr. (2001), *Integracija bez asimilacije – Potrebe/problemi romske populacije u Srbiji iz ugla 34 RNVO*, Čigoja štampa, Beograd.

Керник, Доналд (2001), *Циганите – исторически речник*, Отечество, София.

Kolev, Deyan (2002), *Calendar Feasts of Central Bulgarian Roma*, Faber, Veliko Trnovo.

Konstantinović-Vilić, dr Slobodanka, dr Nevena Petrušić, mr Natalija Žunić (2002), *Sex Trfficking – dromija bašo seksualno eksploatacija džwvljengo / Sex trafficking – putevi seksualne eksploatacije žena*, Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju, Niš.

Krasnići, Alija (2001), *Bože pretvori me u mrava! - romske bajke sa Kosova i Metohije*, Centar za stvaralaštvo mladih, Beograd.

Macura, Miloš ur. (2000), *Cigani/ Romi u prošlosti i danas – zbornik radova sa naučnog skupa održanog 16. i 17. decembra 1996*, Srpska Akademija nauka i umetnosti, Beograd.

Macura-Milovanović, Sunčica (2001), *Romska deca i škola: kako istopiti grudvu?*, Zadužbina Andrejević, Beograd.

Macura, Vladimir i Aleksandra Mitrović (2003), *Deponija ka bljoj budućnost / Deponija to the Better Future / Deponija kaj majlačho awatnipe*, Društvo za unapređenje romskih naselja, Beograd.

Meir, Andreas and Paul Polansky (2004), *Bajram Mehmeti. Paintings of a Rom in Kosovo*, Nimbus, Wädenswil.

Memorandum: The Protection of Roma Rights in Serbia and Montenegro (2003), European Roma Rights Center / UN OHNHR, Beograd.

Миленковић, Момчило М. (2003), *Amen sama but Roma / Нас је много Рома*, Дом културе Рома, Лесковац.

Mitro, Veronika i Marija Aleksandrović (2003), *Devica da ili ne?*, AB print publikacije, Novi Sad.

Mitro, Veronika, Jelena Jovanović, Danica Šajin (2003), *Spremni za brak da ili ne?/Ready for marriage: yes or no?*, AB print publikacije, Novi Sad.

Mitro, Veronika at al (2004), *Nevidljive: ljudska prava Romkinja u Vojvodini/The Invisible Ones: Human Rights of Roma Women in Vojvodina*, Futura publikacije, Novi Sad.

Osmani, Ibrahim (2003), *Pomirenje/Baraštiba*, Multikulturalni centar 'Narajan', Preševo.

Петровски, др Трајко (2000), *Ромите во Македонија денес, Книга I*, Романо Ило, Скопје.

Петровски, др Трајко (2001), *Ромите во Македонија денес, Книга II*, Романо Ило, Скопје.

Петровски, др Трајко (2002), *Ромите во Македонија денес, Книга III*, Романо Ило, Скопје.

Polonsky, Paul (2003), *To UNHCR, With Love*, Divus&JEJUNE ULTIMA, Praha.

Polonsky, Paul (2004), *A gdje je moj život? Pjesme o kosovskim Romima 1999-2003*, Kultura i rasvjeta, Split.

Radulovački, Ljiljana (2004), *Romi u Sremu: neki vidovi usmenog folkloru Roma u Sremu*, S. Mašić, Beograd.

Rajović, dr Jelka (2001), *Hej, na phurde mande ando muj! – sastarimanski-sikavimaski čitanka*, Offset print, Novi Sad.

Rumbak, Ivan (2003), *Potrebe/problemi romske populacije u Republici Hrvatskoj: integracija bez asimilacije*, samostalno izdanje, Zagreb.

Savić, Svenka, Marija Aleksandrović, Stanka Dimitrov i Jelena Jovanović (2001), *Romkinje - biografije starih Romkinja u Vojvodini*, Futura publikacije, Novi Sad.

Savić, Svenka, Marija Aleksandrović, Stanka Dimitrov i Jelena Jovanović (2002), *Romani Women – Oral Histories of Romani Women in Vojvodina*, Futura publikacije, Novi Sad.

Serbežovski, Muharem (2000), *Cigani i ljudska prava*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo.

Serbia and Montenegro Draft Strategy for the Integration of the Roma (2002), Ministry of Human and Minority Rights Serbia and Montenegro, Beograd.

Сикимић, Биљана (ур.) (2004), *Скривене мањине на Балкану*, Балканолошки институт САНУ, Београд.

Slapšak, Svetlana (2000), *Dečija prava / Čhavorenge čaćipena*, Fond za humanitarno pravo, Beograd.

Stajić, Svetozar (2001), *Грејачки Роми*, Комрениски социолошки сусрети, Ниш.

Tanner, Arno (ed) (2004), *The Forgotten Minorities of Eastern Europe*, East-West Books, Helsinki.

Todorović, Dragan (2004), *Evangelization, Conversion, Proselytism*, JUNIR, Punta, Niš.

Тодоровић, Драган и Драгољуб Б. Ђорђевић (2004), *О мисионарењу, преобраћању и прозелитизму*, ЈУНИР, Свен, Ниш.

Together for Development and Integration (2004), Albanian Roma Union, Amaro Drom, Tirana.

Trevor-Brisko, Timoti (2002), *Romi sa Nišave – Ekonomski položaj lokalne romske populacije Niša*, Punta – Komrenski sociološki susreti, Niš.

Wilson, Duncan (2002), *Minority Rights in Education: Lessons for the European Union from Estonia, Latvia, Romania and teh former Yugoslav Republic of Macedonia*, Elanders Novum AB, Skopje.

Yugoslav Roma Face the Future (2001), Project on Ethnic Relations, Princeton.

Zoon, Ina (2001), *On the Margins: Roma and Public Services in Romania, Bulgaria and Macedonia*, Open Society Institute, New York.

Zoon, Ina (2001), *On the Margins: Roma and Public Services in Slovakia*, Open Society Institute, New York.

Живковић, Јован, Драган Тодоровић, Владимир Јовановић и Драгољуб Б. Ђорђевић (2001), *Ромске душе: кривудави друмови до ромских душа*, Универзитет у Нишу, Ниш.

PRILOZI

DODATAK 1.

METODOLOŠKE NAPOMENE

Istraživanje “*Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu*”, na kome smo bazirali izveštaj, sprovedeno je u jugoistočnoj Srbiji, centralnoj i zapadnoj Bugarskoj i severozapadnoj Makedoniji, na uzorku od 1800 ispitanika. Od tog broja, 292 ispitanika su romske nacionalnosti. Pojedinačno po zemljama,

oni su ovako raspodeljeni: 109 ispitanika iz Srbije, 83 ispitanika iz Bugarske i 100 ispitanika iz Makedonije.

U delovima izveštaja koji su naslovljeni “*Integracija Roma i stav većinskih naroda prema Romima*” i “*Etnička distanca kao jedna od prepreka za uspešnu integraciju*” su korišćeni podaci iz modifikovane Bogardusove skale. Ostali podaci navedeni u ovom izveštaju, dobijeni su pomoću standardizovanog obrasca za beleženje odgovora ispitanika i čine odgovore na setove pitanja, koje smo mi za potrebe ovog izveštaja grupisali u četiri kategorije:

- A. situacija i položaj manjina u globalu;
- B. osećaj pripadnosti naciji;
- C. promene;
- D. rešavanje manjinskog pitanja kroz regionalizaciju.

Pitanja iz upitnika koja sačinjavaju ove grupe problema su sledeća:

- A. situacija i položaj manjina u globalu:

Pitanje 43b: Nacionalnim manjinama i etničkim grupama su data prevelika prava u našem društvu.⁴⁰

Pitanje 43g: Ako nacionalne manjine žive siromašno, to je uglavnom zato što su njihovi pripadnici nepreduzimljivi i neobrazovani.

Pitanje 43ž: Nacionalno i verski homogene države su naprednije od višenacionalnih i viševerskih država.

Pitanje 43j: Većinski narod u svim državama treba da donosi sve važne odluke, bez obzira na protivljenje nacionalnih manjina i etničkih grupa.

Pitanje 44: Za poboljšanje položaja manjinskih zajednica potrebno je da se:

1. svaki pripadnik manjine neposredno angažuje
2. zakoni doslednije primenjuju
3. većinski narod solidarnije odnosi prema manjinama
4. više angažuju međunarodne institucije.⁴¹

- B. Osećaj pripadnosti naciji:

Pitanje 43dj: Glavna opasnost po nacionalni identitet dolazi od uticaja stranih ideja i ponašanja.

Pitanje 43e: Čovek se može osećati sasvim sigurno samo kad živi u okruženju čiju većinu čine pripadnici njegove nacije.

Pitanje 43i: Moj narod nije savršen ali je naša kulturna tradicija bolja od drugih.

Pitanje 43k: Narod kome pripadam poseduje neke kvalitete koji su superiorni u odnosu prema drugim narodima.

⁴⁰ Modaliteti odgovora za sve varijante pitanja 43 su: 5. potpuno se slažem; 4. uglavnom se slažem; 3. neodlučan sam; 2. uglavnom se ne slažem; 1. uopšte se ne slažem.

⁴¹ Kod ovog pitanja postoji još jedan modalitet “Nešto drugo” ali pošto su ispitanici dali statistički irelevantan broj odgovora na ovaj modalitet, mi ga nismo uključili u analizu.

C. Promene:

Pitanje 43lj: U zabludi su oni koji misle da svaka promena donosi napredak.

Pitanje 43m: Posle svake promene u društvu stvari su lošije nego pre toga.

Pitanje 43n: Buntovničke ideje mladih ljudi doprinose napretku društva.

Pitanje 43o: Nove stvari u životu treba prihvatiti bez razmišljanja.

D. Rešavanje manjinskog pitanja kroz regionalizaciju:

Pitanje 46: Da li se slažete sa sledećim stavom: "Za ostvarivanje kolektivnih prava manjina potrebno je da se oblast u kojoj žive organizuje kao region".⁴²

Pitanje 47. Ukoliko se slažete, po Vašem mišljenju, formiranje regiona za manjinske zajednice, pre svega, znači:

1. Integraciju u pravno-politički sistem države
2. Veću bezbednost u tom delu zemlje
3. Podizanje nivoa kulturne autonomije
4. Mogućnost sticanja potpune samostalnosti u skorijoj budućnosti.⁴³

Pitanje 48: Međuregionalna saradnja omogućila bi manjinama da:

1. Doprinesu boljoj međudržavnoj saradnji
2. smanje napetost između manjinskog i većinskog stanovništva.⁴⁴

Pitanje 49: Pretpostavimo da Vaša lokalna sredina postane region. Da li bi manjine to iskoristile:

1. Samo da bi potvrdile svoju samostalnost, etnički i kulturni identitet.
2. Samo da bi se vremenom izdvojile iz sastava države.
3. Ne znam.

Postojala je ideja da se gore pomenuti problemi shvate kao zavisni fenomeni, da se od njih naprave skale i da se onda one dovedu u vezu sa nezavisnim varijablama, kao što su konfesionalna pripadnost, praćenje određenih medijskih sadržaja i slično. Zbog određenih metodoloških ograničenja upitnika, kao i zbog činjenice da postoji veliki broj neutralnih odgovora na pitanja koja bi činila skale, nije bilo moguće napraviti skale, tako da se od te ideje odustalo. Analiza je svedena na univarijantnu analizu izolovanih pojedinačnih varijabli.

⁴² Modaliteti odgovora za ovo pitanje su *Da* i *Ne*.

⁴³ Kod ovog pitanja postoji još jedan modalitet "Nešto drugo" ali pošto su ispitanici dali statistički irelevantan broj odgovora na ovaj modalitet, mi ga nismo uključili u analizu. Takođe, postoji i modalitet *Ne slažem se* ali smo i njega izuzeli iz analize zbog pitanja 46.

⁴⁴ Kod ovog pitanja postoji još jedan modalitet "Nešto drugo" ali pošto su ispitanici dali statistički irelevantan broj odgovora na ovaj modalitet, mi ga nismo uključili u analizu

DODATAK 2.

DISTANCIRANOST ROMA PREMA DRUGIM NARODIMA U OKRUŽENJU

*Etnička distanca Roma prema Srbima, Bugarima i Albancima u Srbiji
(frekvencije)*

Tabela 1.
Stupio bih u brak

	Srbi	Bugari	Albanci
Da	68,6%	32,7%	16,5%
Ne	25,7%	51,9%	66,0%
Neutralno	5,7%	15,4%	17,5%

Tabela 2.
Imao bih za prijatelja

	Srbi	Bugari	Albanci
Da	98,1%	76,7%	51,0%
Ne	1,9%	12,6%	36,5%
Neutralno	/	10,7%	12,5%

Tabela 3.
Živeo bih u susedstvu

	Srbi	Bugari	Albanci
Da	97,1%	79,6%	60,6%
Ne	2,9%	13,6%	36,5%
Neutralno	/	10,7%	32,7%

Tabela 4.
Radio bih u istoj firmi

	Srbi	Bugari	Albanci
Da	97,1%	84,5%	66,0%
Ne	2,9%	9,7%	29,1%
Neutralno	/	5,87%	4,9%

Tabela 5.
Imao bih za pretpostavljenog

	Srbi	Bugari	Albanci
Da	89,3%	62,1%	45,6%
Ne	5,8%	23,3%	41,7%
Neutralno	4,9	14,6%	12,6%

Tabela 6.
Živeo bih u istom gradu

	Stari	Bugari	Alanci
Da	98,1%	87,3%	66,0%
Ne	1,9%	7,8%	29,1%
Neutralno	/	4,9%	4,9%

Tabela 7.
Živeo bih u istoj državi

	Stari	Bugari	Alanci
Da	98,0%	87,3%	63,7%
Ne	2,0%	7,8%	29,4%
Neutralno	/	4,9%	6,9%

Etnička distanca Roma prema Bugarima, Vlasima i Turcima u Bugarskoj (frekvencije)

Tabela 8.
Stupio bih u brak

	Bugari	Vlasima	Turcima
Da	63,9%	18,1%	50,6%
Ne	19,3%	56,6%	34,9%
Neutralno	16,9%	25,3%	14,5%

Tabela 9.
Imao bih za prijatelja

	Bugari	Vlasima	Turcima
Da	79,5%	37,3%	67,5%
Ne	7,2%	9,6%	7,2%
Neutralno	13,3%	53,0%	25,3%

Tabela 10.
Živeo bih u susjedstvu

	Bugari	Vlasima	Turcima
Da	92,8%	56,6%	85,5%
Ne	7,2%	2,4%	2,4%
Neutralno	13,3%	41,0%	12,0%

Tabela 11.
Radio bih u istoj firmi

	Bugari	Vlasima	Turcima
Da	88,0%	62,7%	81,9%
Ne	1,2%	1,2%	2,4%
Neutralno	10,8%	36,1%	15,7%

Tabela 12.

Imao bih za petpostavljenog

	Bi gari	Vl: si	Tu ci
Da	79,5%	38,6%	71,1%
Ne	12,4%	12,0%	9,6%
Neutralno	18,1%	49,4%	19,3%

Tabela 13.

Živeo bih u istom gradu

	Bi gari	Vl: si	Tu ci
Da	96,4%	71,1%	90,4%
Ne	1,2%	2,4%	3,6%
Neutralno	2,4%	26,5%	6,0%

Tabela 14.

Živeo bih u istoj državi

	Bi gari	Vl: si	Tu ci
Da	95,2%	71,1%	90,4%
Ne	1,2%	1,2%	2,4%
Neutralno	3,6%	27,7%	7,2%

Etnička distanca Roma prema Makedoncima, Srbima i Albancima u Makedoniji (frekvencije)

Tabela 15.

Stupio bih u brak

	Makedonci	Srbi	Albanci
Da	43,9%	41,8%	17,3%
Ne	55,1%	57,1%	78,6%
Neutralno	1,0%	1,0%	4,1%

Tabela 16.

Imao bih za prijatelja

	Makedonci	Srbi	Albanci
Da	93,9%	95,9%	70,4%
Ne	3,1%	2,0%	23,5%
Neutralno	3,1%	2,0%	6,1%

Tabela 17.

Živeo bih u susjedstvu

	Makedonci	Srbi	Albanci
Da	94,9%	94,9%	74,5%
Ne	1,0%	2,0%	18,4%
Neutralno	4,1%	3,1%	7,1%

Tabela 18.

Radio bih u istoj firmi

	Madžaranci	Srbi	Allanci
Da	99,0%	98,0%	85,7%
Ne	1,0%	/	12,2%
Neutralno	/	2,0%	2,0%

Tabela 19.

Imao bih za pretpostavljenog

	Madžaranci	Srbi	Allanci
Da	94,9%	91,8%	78,6%
Ne	3,1%	5,1%	17,3%
Neutralno	2,0%	3,1%	4,1%

Tabela 20.

Živeo bih u istom gradu

	Madžaranci	Srbi	Allanci
Da	100%	99,0%	84,7%
Ne	/	/	12,2%
Neutralno	/	1,0%	3,1%

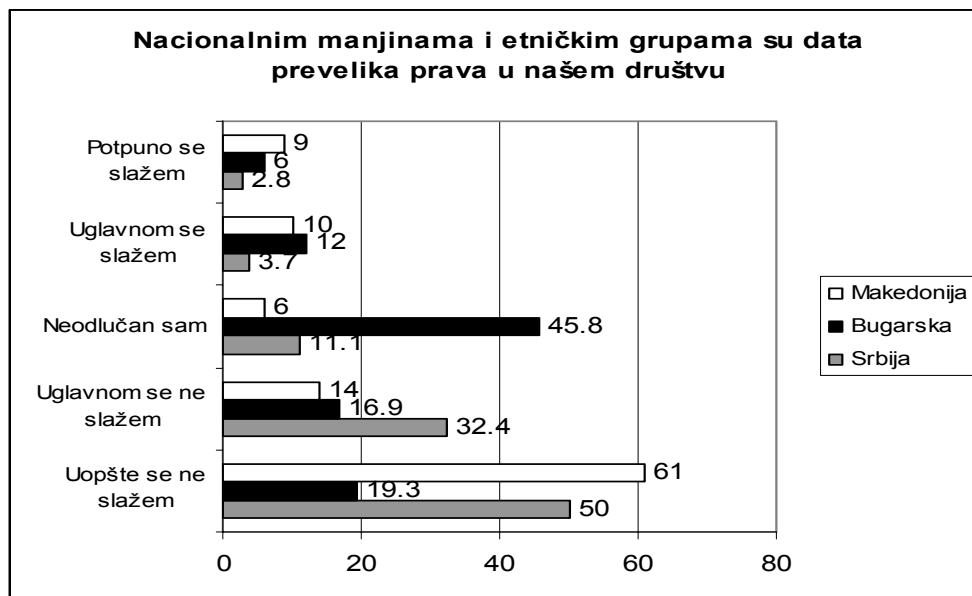
Tabela 21.

Živeo bih u istoj državi

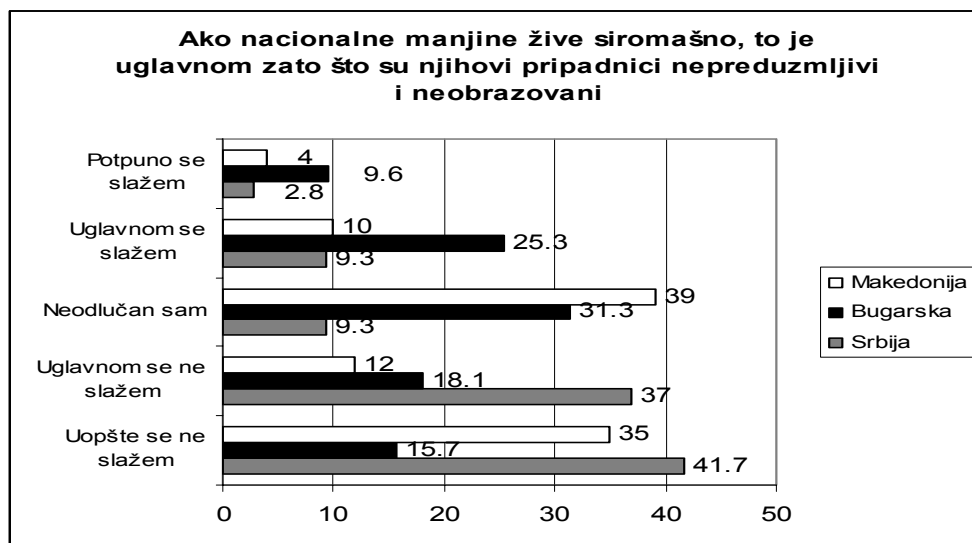
	Madžaranci	Srbi	Allanci
Da	100%	99,0%	86,6%
Ne	/	/	11,3%
Neutralno	/	1,0%	2,1%

DODATAK 3.
ROMI I MANJINSKO PITANJE U SRBIJI, BUGARSKOJ I MAKEDONIJI (FREKVENCije U %)

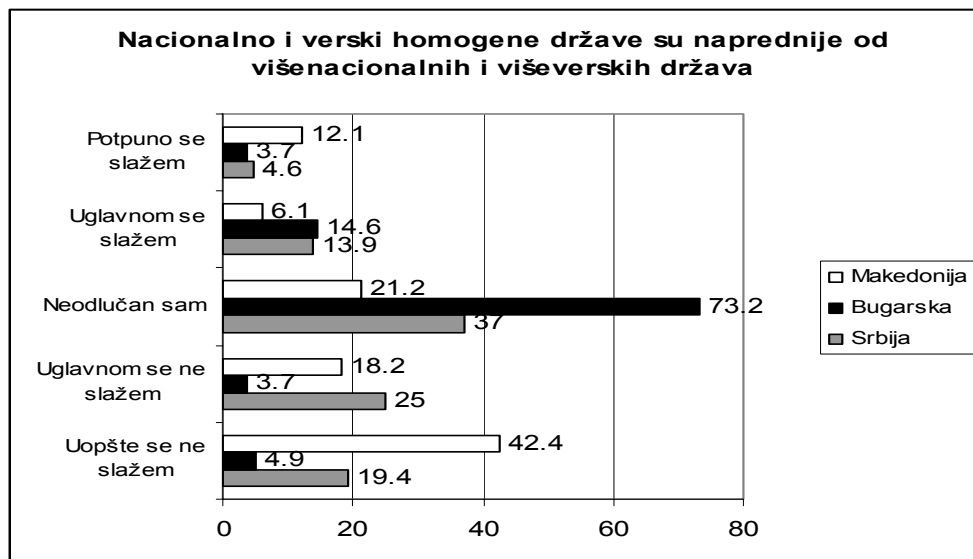
Slika 1.

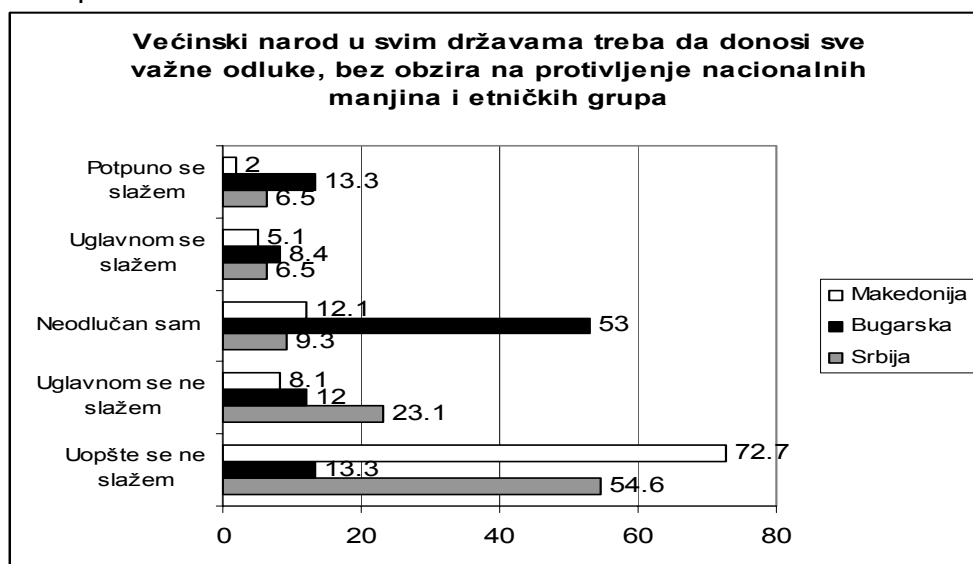
Slika 2.

Slika 3.

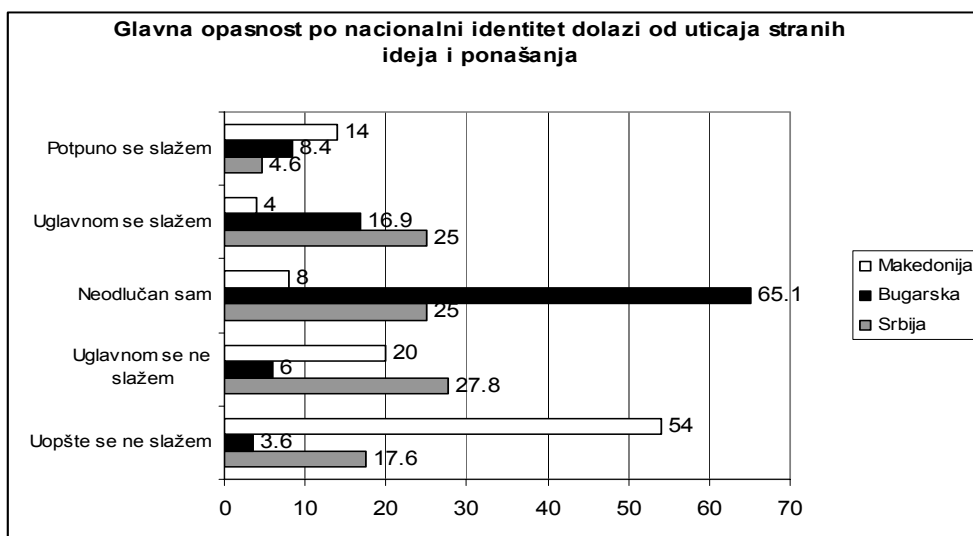

Slika 4.

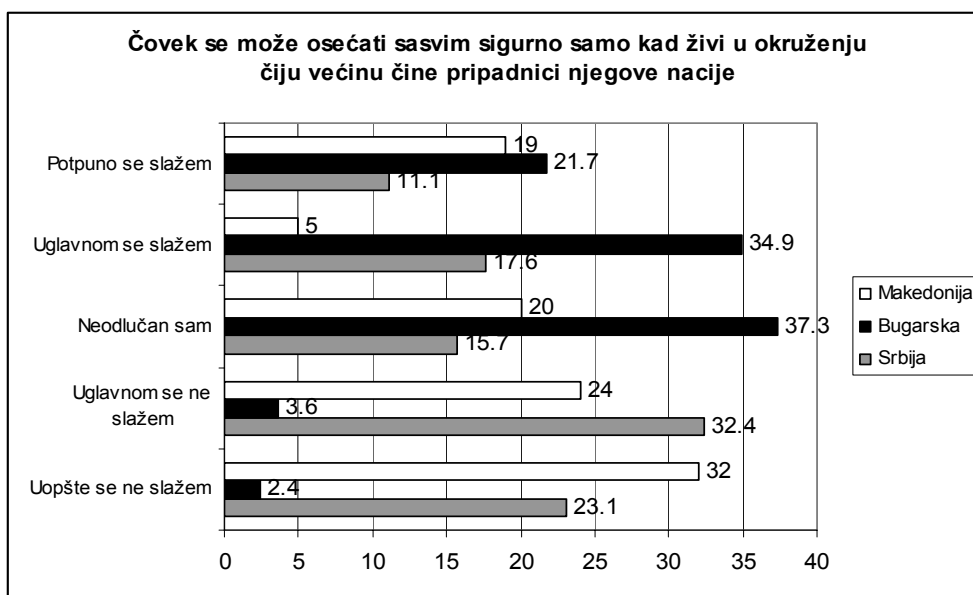

DODATAK 4.
ROMI I NACIONALNI IDENTITET U SRBIJI, BUGARSKOJ I MAKEDONIJI
(FREKVENCije U %)

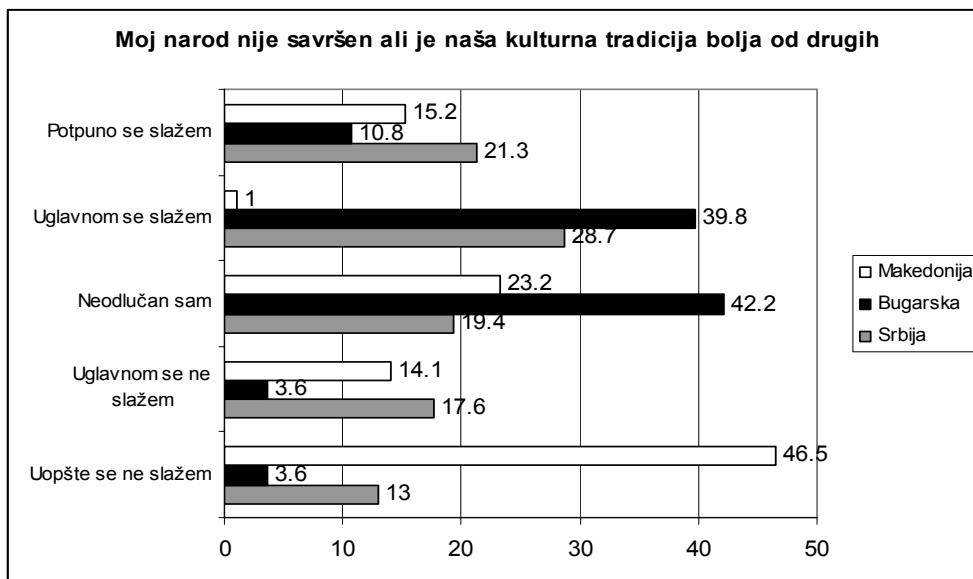
Slika 1.

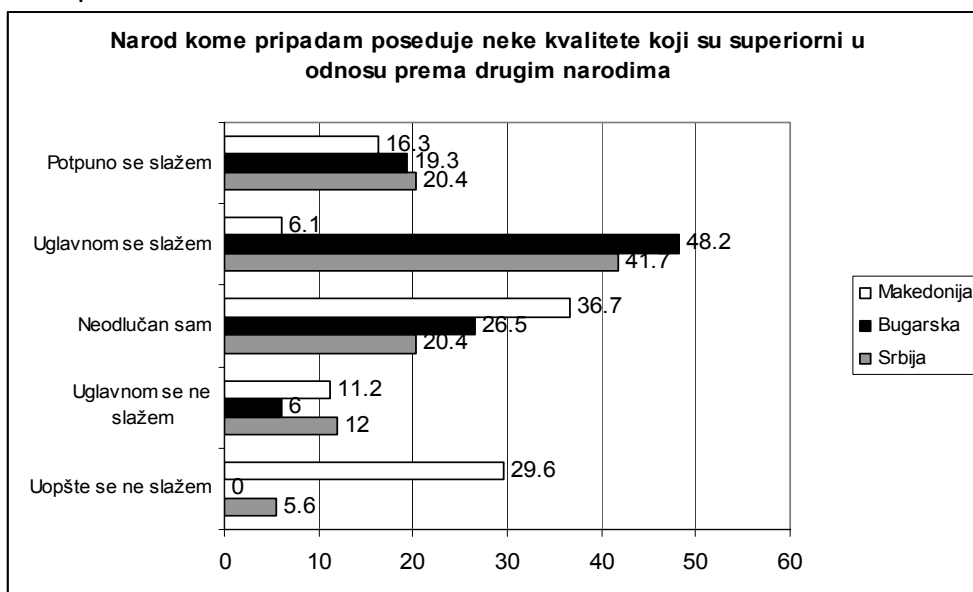
Slika 2.

Slika 3.

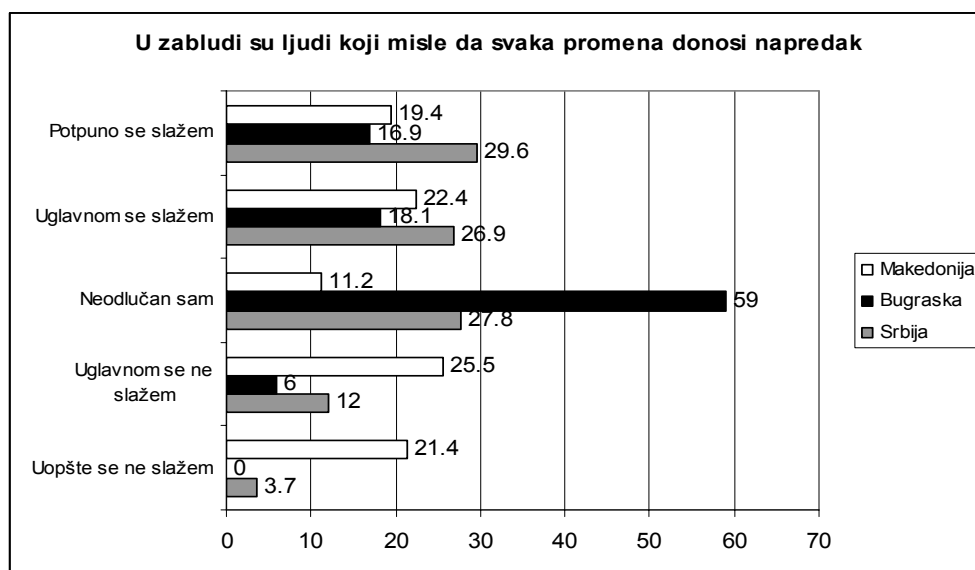

Slika 4.

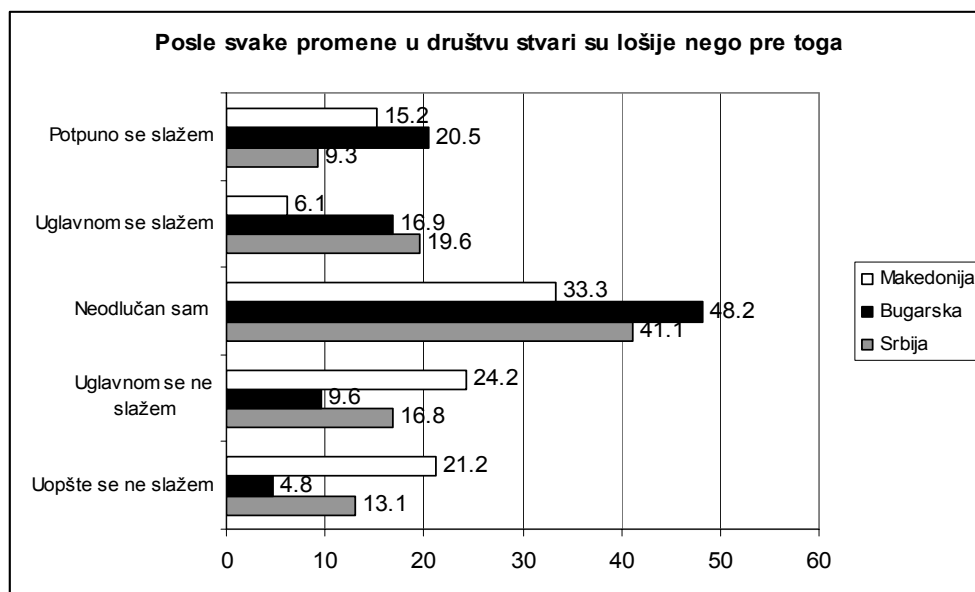

DODATAK 5.
ROMI I PROMENE U SRBIJI, BUGARSKOJ I MAKEDONIJI (FREKVENCije U %)

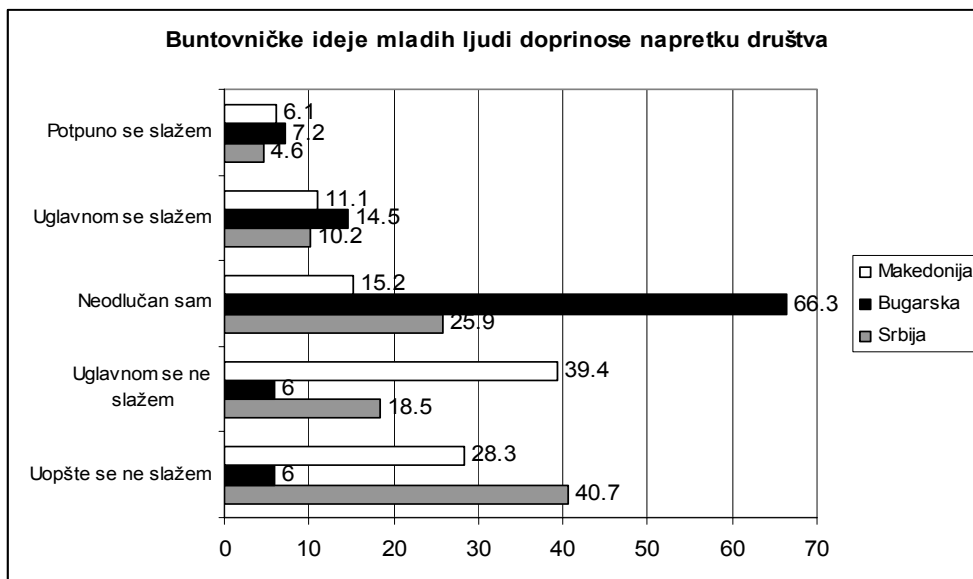
Slika 1.

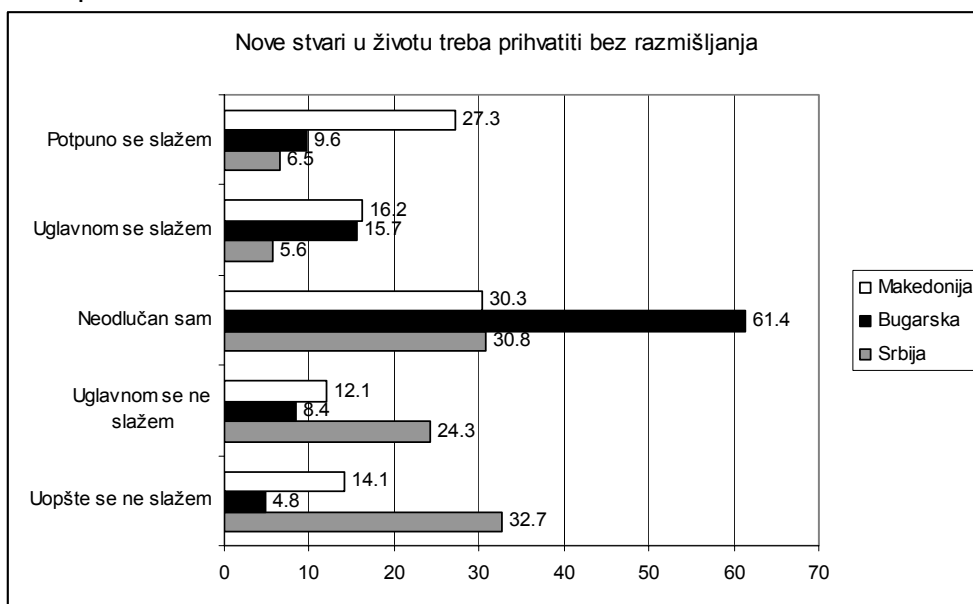
Slika 2.

Slika 3.

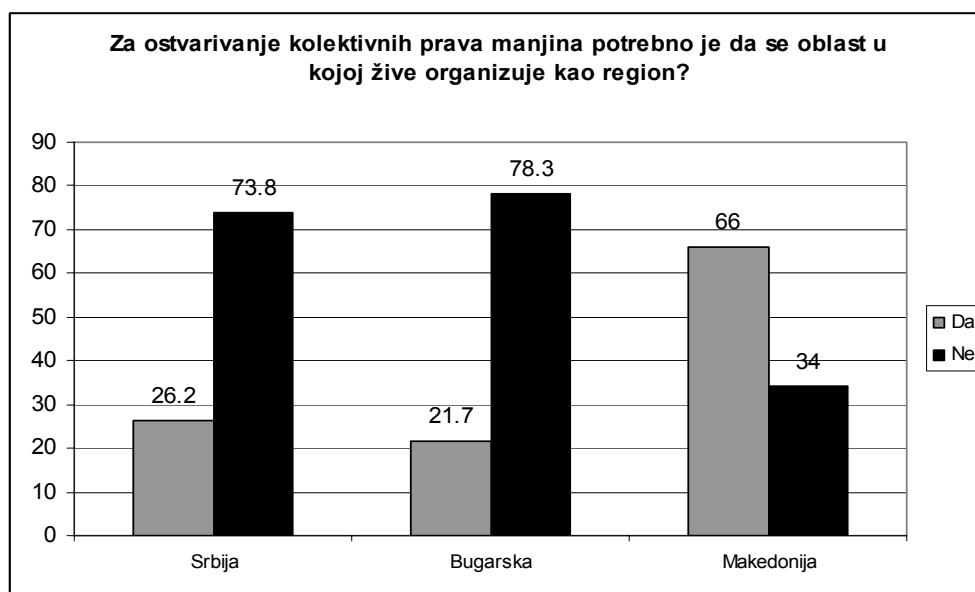

Slika 4.

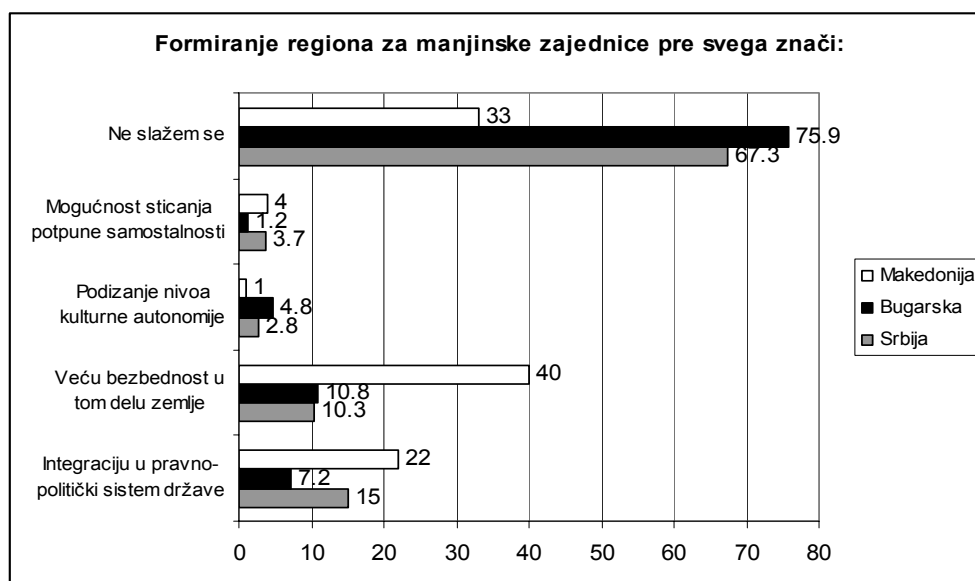

DODATAK 6.
ROMI I REGIONALIZACIJA U SRBIJI, BUGARSKOJ I MAKEDONIJI
(FREKVENCije U %)

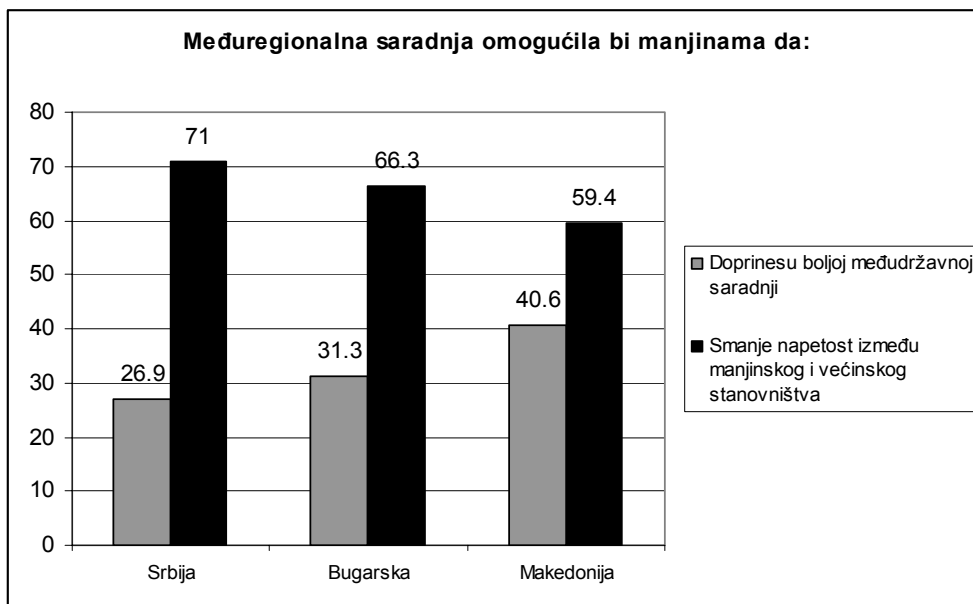
Slika 1.

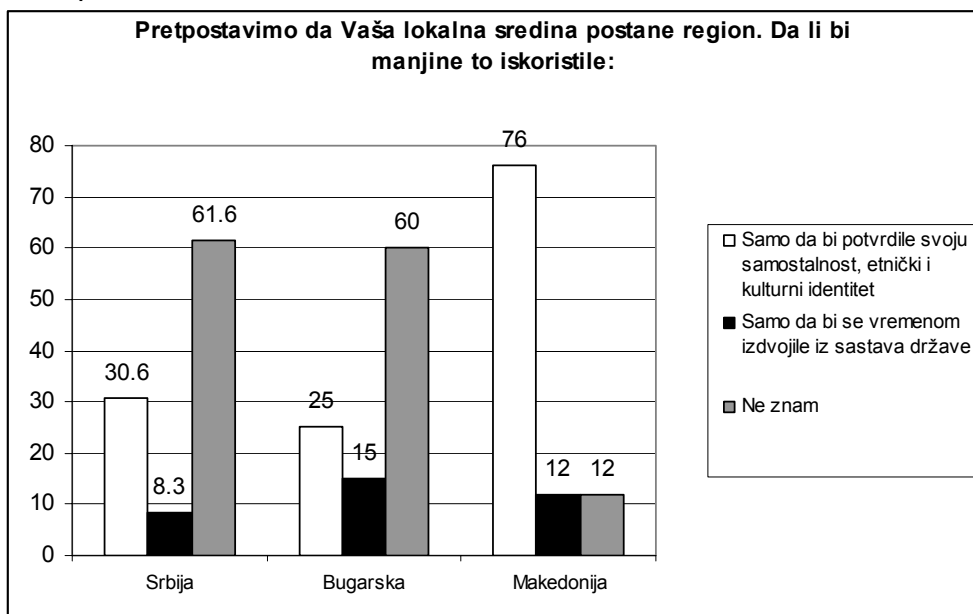
Slika 2.

Slika 3.

Slika 4.

UDK 323.1
323.174
316.4.063.3

Ljubiša Mitrović¹

SLIČNOSTI I RAZLIKE U PERCEPCIJI KVALITETA MEĐUETNIČKIH ODNOSA, REGIONALNOG IDENTITETA I ODNOSA AKTERA PREMA EVROINTEGRACIJSKIM PROCESIMA NA BALKANU²

Uvodne napomene: O istraživanju i strukturi uzorka

U okviru realizacije metodološke strategije makroprojekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), tokom 2003. godine na prostoru jugoistočne Srbije, jugozapadne Makedonije i centralne i zapadne Bugarske, sprovedeno je anketno istraživanje na temu *Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i odnos aktera prema integracijskim procesima na Balkanu*. Istraživanje je sprovedeno u organizaciji Instituta za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu, uz saradnju instituta i istraživača iz Skoplja, Velikog Trnova i Šumena.

Realizovani uzorak (slučajnog i stratifikovanog tipa) imao je sledeću etničku strukturu: Bugari (448 ili 25.1%), Srbi (387 ili 21.7%), Makedonci (230 ili 12.9%), Romi (292 ili 16.3%), Turci (115 ili 6.4%) i Vlasi (46 ili 2.6%).

Tabela 1

Broj anketiranih ispitanika koji pripadaju manjini ili većini

	Srbija		Bugarska		Makedonija		Ukupno	
	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
Većina	260	44.1	353	59.3	229	38.6	842	47.1
Manjina	330	55.9	242	40.7	364	61.4	936	52.4
Ukupno	590	100	595	100	593	100	1786	100

Realizovani uzorak je delimično odstupio od projektovanog iz razloga metodološke strategije da bi se u prvi plan istakli socijalni stavovi manjina, jer su stavovi većine manje-više vidljivi, prepoznatljivi u javnosti. Ovakvo odstupanje se može dodatno objasniti i time što je unutar anketnog istraživanja nekoliko baterija pitanja bilo posvećeno istraživanju stavova romske populacije. Treba, međutim, proceniti koliko su ovakve korekcije u realizovanju uzorka mogle uticati na metodološku naučnu validnost rezultata istraživanja.

¹ Redovni profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu. E-mail: ljubisa@filfak.ni.ac.yu

² Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

Socijalni stavovi ispitanika o kvalitetu međuetničkih odnosa sa posebnim osvrtom na etničku distancu

Kvalitet međuetničkih odnosa u jednoj zajednici ili regionalnom prostoru uslovljen je nizom faktora: objektivnih i subjektivnih, unutrašnjih i međunarodnih. Etnički odnosi kao integralni deo društvenih odnosa konstituišu se i profiluju u kontekstu socio-kulturne dinamike u različitim fazama društvenih promena i mogu imati različit karakter, tj. dostići različiti nivo kvaliteta.

Savremena društva su, po pravilu, multietnička i multikulturalna. Moderni razvoj društva, razni oblici radnih i drugih migracija, međunarodna podela rada i drugi faktori omogućili su protok kako robe i kapitala, tako i kretanje ljudi. Zbog toga se u modernom društvu posebna pažnja pridaje negovanju politike ravnopravnih međunacionalnih odnosa i etničke tolerancije.

Kako pokazuje istorija, ali i društveni tokovi u pojedinim regionima savremenosti, posebno u društvima sa nesavršenim političkim granicama (S. Hantington) i multietničkim sastavom stanovništva, potencijalno i realno, egzistiraju brojne tenzije i sukobi. Ove tendencije posebno se ispoljavaju u uslovima ekonomskih i socijalnih kriza i naraslih regionalnih disproporcija. U takvim istorijskim situacijama instrumentalizuje se etnička i religijska razlika u društvima "etničkih koktela", od strane političkih elita i centara moći iz zemlje i inostranstva. Na tom fonu etničke razlike se od bogatstva pretvaraju u isključivost, u poništavanju vrednosti drugih kultura, etnosa i vera. Jednom reči, kulturni i socijalni identitet ljudskih grupa redukuje se na etnički i etnocentrizam uzima maha, širi se poput kuge i pretvara u eksploziju.

Upravo je Balkan primer prostora na kome se seku različite religijske kulture i civilizacije i gde je religija kroz istoriju služila kao osnova za etničke isključivost i sukobe. Takva je, nažalost, i savremena istorija Balkana, gde je u poslednjoj deceniji, na prostoru bivše SFRJ, raspad zajedničke države bio praćen građanskim, ali i etničkim i verskim sukobom. Kao rezultat tog sukoba, ali i geoistorije ovog prostora i kontramodernizacijskih procesa u liku retradicionalizacije i ponovnog oživljavanja konzervativnih ideologija "krvi i tla", danas imamo znatno poremećene međuetničke odnose. To se, između ostalog, ogleda u rastu etničke distance, među pripadnicima različitih etničkih zajednica, ali i u drugim primerima etničkih i verskih uskoba. Rezultati našeg istraživanja na prostoru Srbije, Makedonije i Bugarske upravo ilustruju hipotezu o uticaju pripisanih stereotipa o drugim etničkim grupama kao i prošlih sukoba na kvalitet međuetničkih odnosa u regionu danas. Rezultati pokazuju da je najveća etnička distanca između Alabanaca i Srba, a zatim, da je etnička distanca izraženija u gradovima nego u selima, kao i među mladjom populacijom i obrazovanim stanovništvom.

Sličnosti i razlike u percepciji regionalnog identiteta

Čovek kao individualno i društveno biće pripada sebi, rodu, i brojnim drugim asocijacijama (porodici, etničkim grupama, regionu, naciji, čovečanstvu). U individualnom razvitku i socijalno-kulturnoj dinamici u društvu se formiraju personalni i kolektivni identiteti. Kao *homo sociologicus* (Darendorf) čovek, vršeći različite delatnosti, uloge, pripada različitim društvenim grupama; "vladavinskim udruženjima" što sve utiče na formiranje njegovog grupnog (društvenog) identiteta. Njime se razlikuju i legitimišu pripadnici jedne grupe u odnosu na druge, gradi samosvest (ko smo *mi*, a ko su *oni*). U predmodernim, tradicionalnim zajednicama, ili, da se poslužimo Dirkemovom podelom, u društvima mehaničke solidarnosti, ljudi su imali zatvoreni identitet, često u skladu sa organicističkom ideologijom "krvi i tla". U modernom društvu ljudi pripadaju mnogim grupama, udruženjima i imaju pluralni, slojevit identitet koji nije svodiv na etnički. Zato se govori o kulturnom i gradjanskom identitetu.

Na Balkanu kao regionu, kao geopolitičkom i geokulturnom prostoru koji ima kompleksnu i "moćnu ontologiju" (M. Todorova), gde se seku civilizacijski lukovi, postoji protivrečan identitet etničkih i drugih društvenih grupa, zbog etničke i religijske heterogenosti koja je izražena na ovom prostoru. Ova protivrečnost balkanskog regionalnog identiteta istorijski je proizvod delovanja brojnih faktora (tradicije, kulture i civilizacije, odnosa moći, uticaja velikih sila, migracija stanovništva). U tom smislu za razumevanje tih protivrečnosti neophodno je posmatrati dubinske slojeve kolektivne svesti, ali i promene hegemonu na ovom prostoru (Grci, Rimljani, Vizantija, Osmansko Carstvo, Austro-Ugarska u prošlosti, ili u savremenosti uticaj SAD, Rusije, EU ili pojedinih zemalja unutar EU, npr. Nemačke, Francuske). Imajući u vidu ovo iskustvo neophodno je transformaciju regionalnog kulturnog identiteta posmatrati i redefinisati kako promenama u socio-kulturnom sistemu tako i promenom odnosa moći, kao i prospekcijom mogućeg i očekivanog razvoja Balkana kao regiona (postuliran identitet – Z. Bauman).

Postavlja se pitanje koliko je razvijena svest balkanske populacije o zajedničkoj kulturnoj prošlosti i mogućnostima zajedničkog razvoja u budućnosti, jer se identitet definiše i pomoću zajedničkih očekivanja, a ne samo pomoću prošlosti.

Šta je pokazalo naše istraživanje?

Tabela 2

Kada bi trebalo da odredite gde pripada Vasa zemlja, svrstali biste je u (%):

	Većina	Manjina
Evropu	43,4	56,7
Balkan	40,6	29,5
Nemam stav	14,6	13,4
Evropu i Balkan	1,3	0,4
Ukupno	100	100

Tabela 3

Percepcija značaja nivoa pripadnosti

Pripadnost	veoma važna		manje važna		nevažna	
	većina	manjina	većina	manjina	većina	manjina
Pripadnost mestu u kome živite	67.8	70.5	24.5	23.7	7.7	5.8
Regionalna/pokrajinska pripadnost	42.3	56.9	40.9	31.8	16.8	11.3
Pripadnost državi	72.4	68.2	22.5	23.2	5	8.7
Pripadnost Balkanu	40.3	50.9	41.9	33.3	17.8	15.8
Evropska pripadnost	59.9	62.9	32	27.4	8.2	9.8
Pripadnost čovečanstvu	73.3	81	21.4	13.3	6.4	5.8

Na pitanje – *da odrede pripadnost svoje zemlje* – većina ispitanika 49.9% na prvo mesto stavlja Evropu, a na drugo Balkan 34.3%. Dakle, veći stepen identifikacije ispitanika je sa Evropom nego sa sopstvenim regionom. Ako se analizira distribucija odgovora (prema obeležjima većina – manjina), da se zapaziti da pripadnici manjinskih zajednica pokazuju veći stepen identifikacije sa Evropom (56,7%), nego pripadnici većinskog stanovništva (43,6%), odnosno većinsko stanovništvo smatra da njegova zemlja pripada Balkanu (40,6%), dok se pripadnici manjina znatno slabije identifikuju sa Balkanom (29,5%).

No, i pored ovih različitih i protivrečnih opredeljenja u pogledu identifikacija sa Balkanom, odnosno Evropom, odgovarajući na pitanje “*da li među balkanskim narodima ima više sličnosti nego između balkanskih i drugih evropskih naroda?*”, 59,2% odgovara potvrdno. U tom pogledu i pripadnici većine (66,5%) i manjine (53,6%) slažu se da postoji više sličnosti među balkanskim narodima nego između njih i drugih evropskih naroda.

Na pitanje – *u čemu se ogledaju sličnosti i veze među balkanskim narodima* – najviše odgovora je u načinu života (26,3%), a potom u istoriji (16,1%) i tradiciji (12,0%). I ovde postoje podudarni stavovi predstavnika ispitanika manjine i većine. Ako se izraženi stavovi ispitanika o balkanskom identitetu kumulativno posmatraju, može se zapaziti da se kod ispitanika regionalni identitet kulturološki i istorijski poima preko identifikatora kao što su zajednički način života, istorija i tradicija, a ne puko geografski i etnički. Takva identifikacija sa Balkanom nešto je izraženija kod pripadnika većinskih zajednica nego kod manjina. Tako npr. ono što “odvaja” Balkan od ostatka Evrope, prema mišljenju ispitanika, pre svega je tursko nasleđe (34,6%), a potom pravoslavlje (18%), a tek na trećem mestu je slovensko poreklo stanovnika balkanskih zemalja (16,3%).

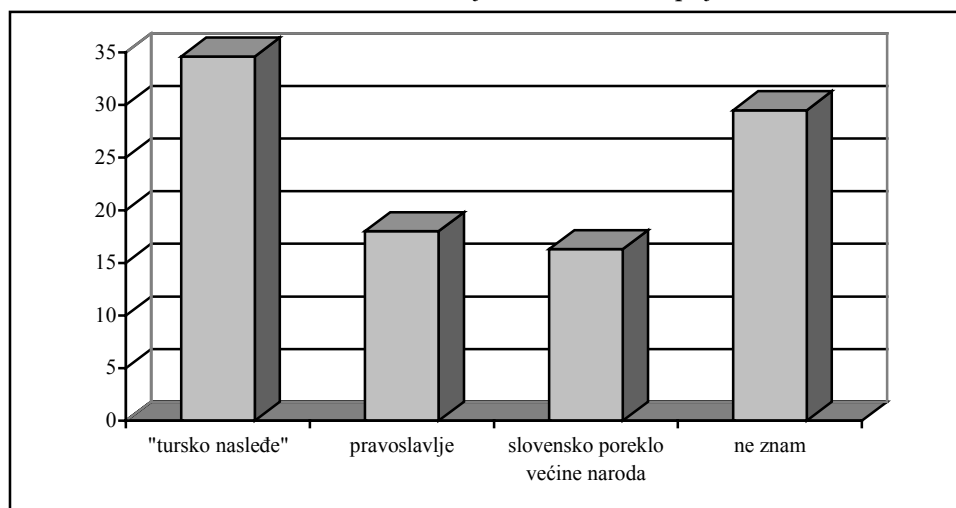
Percepcija Balkana u znaku kolonijalističkog diskursa i stereotipa o “balkanizaciji” ovog regionalnog prostora, značajno je prisutna u stavovima ispitanika, tako npr. *sa tvrdnjom da je prošlost Balkana prevashodno obeležena sukobima, više nego kod drugih regiona u Evropi*, slaže se preko 50% ispitanika, ili tačnije (54,3). O tome postoje približno podudarni stavovi, predstavnika većine (55,7%) i manjine (53,4%), sa zanemarljivom varijacijom. Drugorangirani odgovor ispitanika (19,7%) vezan je za tvrdnju –

da na Balkanu nije bilo više sukoba nego u drugim delovima Evrope. Tako misli 21,1% ispitanika iz manjine i 18,1% iz većine.

U vezi sa stereotipom "balkanizacija" ovog prostora, ispitanici o sukobima na Balkanu misle: pre svega, da su velike sile radi svojih interesa gurale balkanske narode u međusobni sukob. To smatra 41,4% ispitanika, dok 32,6%, smatra da i pored toga što su na sukobe uticale velike sile za njih su prvenstveno odgovorni narodi Balkana, dok 19,9% smatra da se objektivna ocena o tome može izvući tek kroz analizu konkretnih – istorijskih događaja. Na ova pitanja sličnu distribuciju odgovora nalazimo i kod ispitanika iz većinskih i iz manjinskih zajednica.

Grafikon 4

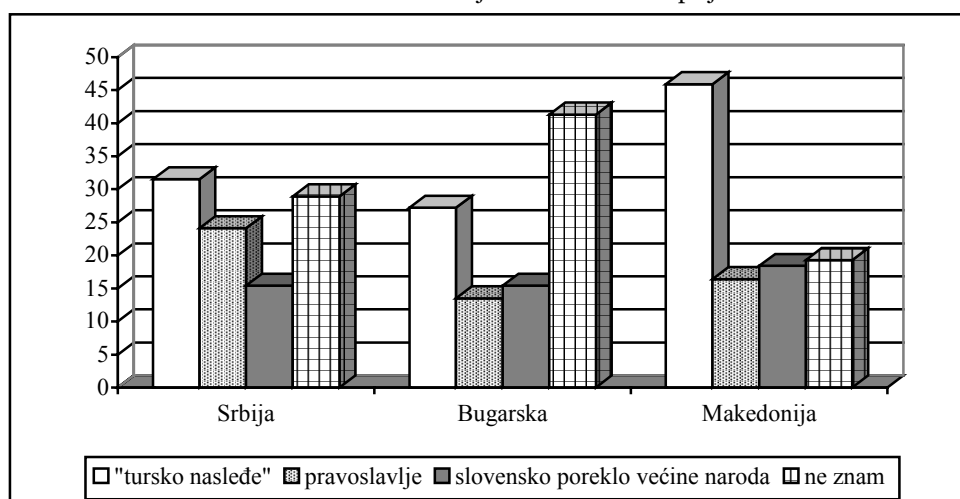
Ono što Balkan "odvaja" od ostatka Evrope je:

Kada je u pitanju *percepcija odnosa Balkana i Evrope* ili identifikacija balkanskog regiona u kontekstu evropske kulture i istorijskog razvoja, većina ispitanika (46,9%) smatra da je Balkan još uvek samo geografski deo Evrope, te da mora mnogo da se razvije da bi postao deo evropske civilizacije. Drugorangirani izbor u opredeljenju ispitanika vezan je za tvrdnju da je Balkan deo Evrope po kulturi, tradiciji, načinu života, bez obzira na to što je manje ekonomski razvijen (to smatra 38,0%); dok se svega 13,9% ispitanika opredeljuje za tvrdnju da je Balkan (prva i prava) kolevka evropske civilizacije. Ovde, međutim, postoje znatne razlike u stavovima ispitanika većinske i manjinske zajednice. Dok se 54% ispitanika iz redova manjina slaže sa tvrdnjom da je Balkan samo geografski pojam, dotle se pripadnici većine najviše opredeljuju za drugu tvrdnju – da je Balkan deo Evrope po kulturi, tradiciji, načinu života, bez obzira što je još uvek ekonomski ne razvijen region.

Grafikon 5

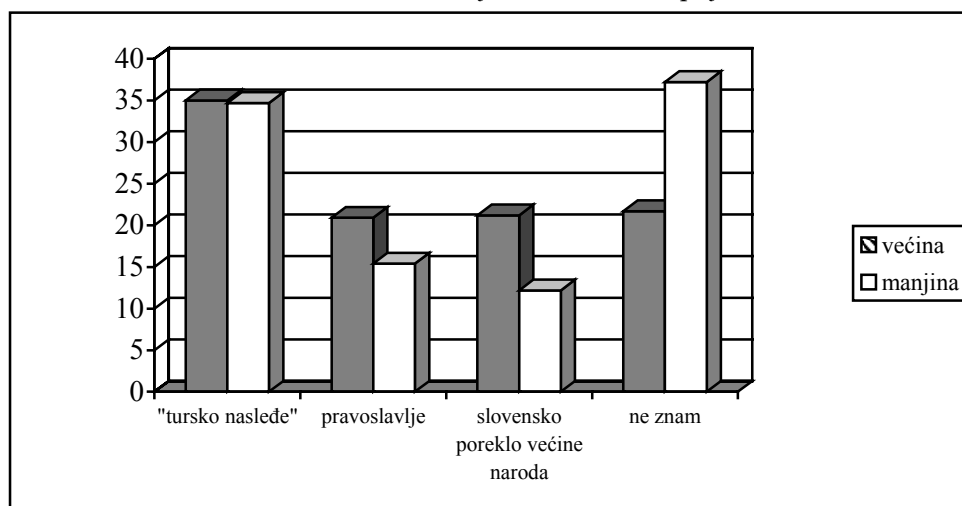
Ono što Balkan "odvaja" od ostatka Evrope je:

Na pitanje – šta "odvaja" Balkan od ostatka Evrope, distribucija odgovora je sledeća: tursko nasleđe 34,6%, pravoslavlje 18,0% i 16,3% slovensko poreklo većine stanovnika. Iako u odgovoru na ovo pitanje postoji podudarnost stavova između ispitanika većine i manjine oko prve tvrdnje (oko uticaja turskog nasleđa), dalja distribucija odgovora je disparatna. Tako npr. dok ispitanici većinske populacije ističu slovensko poreklo (21,2%) i pravoslavlje (20,9%) kao etnokulturološku specifiku Balkana, dotle se ispitanici manjine rapidno razlikuju u odgovoru i pretežno se opredeljuju (37,2%) za alternativu "ne znam".

Grafikon 6

Ono što Balkan "odvaja" od ostatka Evrope je:

Bez obzira na ovakvo poimanje balkanskog regionalnog identiteta, naglašeno u znaku geoistorije, geopolitike i geokulture, treba istaći da su se ispitanici prevashodno moderno opredelili u percipiranju i rangiranju pripadnosti pojedinaca nekoj široj celini. Naime, najveći broj ispitanika 75,4%, istakao je na prvom mestu pripadnost čovečanstvu, zatim državi (68,5%) potom mestu u kome žive, zavičaju – 68,0%, zatim Evropi 44,7%, dok je pripadnost Balkanu rangirana na petom mestu sa 44,7%. Dakle, čak ispod regionalne pripadnosti, koja je rangirana sa 48,5%.

Moderni procesi akulturacije i sudbina kulturnih i etničkih identiteta

Identiteti (personalni i kulturni) dinamička su kategorija. Formiraju se i manjaju u sklopu razvoja ličnosti i sociokulturne dinamike društvenih grupa u istorijskoj praksi. O tradicionalnom etničkom identitetu najčešće se govori kao o organskom i monolitnom, povezanom za određeni prostor i dubinske matrice kolektivne svesti i prakse, kolektivnog načina života društvenih grupa u autarhičnim lokalnim zajednicama. Ovakav etnički identitet karakteriše predmoderna društva dok je kapitalizam procesom industrijalizacije, novom podelom rada i robnonovčanim načinom privređivanja, razorio te oblike društvenog života i uvukao ruralno društvo u tokove tržišta i novih oblika kulturne komunikacije, tj. novih oblika procesa akulturacije. Ovi procesi su dalje doveli ne samo do socijalnog raslojavanja i formiranja novih društvenih struktura, već i razvitka novih oblika društvene svesti i promena u kulturnom i etničkom identitetu.

Moderno društvo, svojim dinamičkim razvojem i svojom otvorenošću prema inovacionim procesima (tehnologiji, ekonomiji, politici i kulturi), jačalo je procese socijalne pokretljivosti (horizontalne i vertikalne) pojedinaca i društvenih grupa u nacionalnim, internacionalnim i transkontinentalnim razmerama. Proces modernizacije i globalizacije u savremenosti, u uslovima treće i četvrte naučnotehnološke revolucije, dalje su podstakli nove forme akulturacije – što je dovelo do širenja vrednosti multikulturalizma i nastanka otvorenog, pluralnog, slojevitog tipa kulturnih i etničkih identiteta. Brojne etničke grupe, zahvaćene novim talasom i procesom modernizacije izlaze iz geta i parohijalnih atara stanja kolektivne “ovnujske” svesti napuštaju stare matrice “krvi i tla” i komunicirajući i participirajući u životi globalnih društava, kao i u globalnom svetskom sistemu – u uslovima snažnog delovanja masovne kulture i mas medija, kao svojevrsne “nove” industrije svesti, počinju transformisati svest o svom kolektivnom identitetu. Moderni građanin sve više kulturološki, a ne usko etnički i tradicionalistički definiše svoj identitet. Njegova svojstva su da je on otvoren, slojevit i da je više okrenut budućnosti nego prošlosti; da se redefiniše u skladu sa onim što je Z. Bauman pisao o “postuliranom identitetu”.

U eri procesa globalizacije (“globalno doba” M. Abrov) o kome možemo govoriti kao o novom talasu modernizacije i akulturacije – američki “lonac za topljenje” postaje sve više svetski fenomen. Pri tom se ovaj proces,

često nekritički, redukuje na vesternizaciju i amerikanizaciju načina života. Postavlja se pitanje kakva je sudbina kultura i identiteta malih, ugroženih naroda u savremenosti? Hoće li oni biti samleveni ovim novim valjkom, točkom vremena i globalizacije? Jesu li u ovoj eri globalizacije nacionalni i etnički identiteti stvar su prošlosti ili će preživeti ovaj novi istorijski izazov?

U potrazi za odgovorom na neka od ovih pitanja našim istraživanjem došli smo do određenih rezultata. Tako npr. na *pitanje sudbine identiteta u procesima integracije i globalizacije* u savremenosti i budućnosti ispitanici su se opredelili na sledeći način: najveći broj ispitanika 32,5% smatra da uključanje u Evropu ne znači gubitak nacionalnog i etničkog identiteta, a zatim da uključanje u Evropu ne znači potpuni gubitak, već izvesno prilagođavanje nacionalnih i etničkih identiteta (15,7%), dok 10,5% smatra da uključanje u EU afirmiše nacionalni i etnički identitet. Interesantno je da se na ovo pitanje 24,4% ispitanika, skoro 1/3, uzdržava da pruži odgovor – tj. izjašnjavaju se da nema. Nacionalni i etnički identiteti su stvar prošlosti – tvrdi 5,7% ispitanika. Ako se odgovori na ovo pitanje posmatraju sa stanovišta razdeobe na većinu i manjinu, treba istaći da ispitanici iz manjinskih zajednica više zastupaju gledište da uključanje u EU neće značiti gubitak nacionalnog i etničkog identiteta (35,5%), dok ispitanici većine u 29,7% participiraju u odgovoru na ovo pitanje.

Na pitanje: *da li smatrate da su vaša kultura i tradicija ugrožene amerikanizacijom*, 52,9% odgovara odrično sa “ne”, dok 46,2% potvrdno. Pri tome, postoje bitne razlike u percepciji ovog procesa. Tako ispitanici iz manjinskih zajednica (59,7%) smatraju da amerikanizacija neće ugroziti identitet, dok 53,3% ispitanika veruje da će ugroziti. Ova značajna razlika, između ostalog, ilustruje razlike doživljaja i percepcije procesa globalizacije i amerikanizacije u savremenosti od strane različitih etničkih grupa. Slična je distribucija odgovora na susedno pitanje: *da li su kultura i tradicija etničkih grupa ugrožene prodorom vrednosti koje dolaze iz evropskih zemalja?* Na ovo pitanje čak 65,7% ispitanika iz redova manjine odgovara da nije ugrožena, a svega 33,6% iz većine smatra da jeste. No, distribucija odgovora na ovo pitanje kada je posmatramo u kontekstu opredeljivanja većine i manjine manje je dispartna, tj. više slična. Tako npr. dok većina (62,9%) smatra da prodor evropskih vrednosti neće ugroziti nacionalne kulture, dotle ispitanici manjine participiraju u ovoj alternativi odgovora sa 68,9%.

Razliku u percepciji fenomena amerikanizacije i evropeizacije, tj. procesa akulturacije u savremenosti, u odnosu na očuvanje nacionalnih i etničkih kultura i tradicija su evidentne. One se mogu tumačiti različitim faktorima: kulturološkim (tj. činjenicom da balkanski narodi glavninom svojom pripadaju evropskoj kulturnoj zajednici), ali i političkim procesima – odbojnošću koja je vezana za agresivnost savremenog američkog globalizma i neoimperijalizma, koji u, krajnjoj istanci, narušava vrednosti multikulturalizma kao jedne od tekovina američke demokratije.

Na pitanje – *da li smatrate da je Balkan ugrožen religijskom pripadnošću* – ispitanici su se podelili. Svega 16,7% smatra da na Balkanu nema religiozne netrpeljivosti. Mada visok procenat 30,0% odgovara da

nema svoj stav prema ovom pitanju, treba istaći da kada se grupišu odgovori i kumulativno posmatraju, da se zapaziti da preko 50% ispitanika odgovara da postoji religiozna netrpeljivost na Balkanu, kao i da je različita percepcija koja od konfesionalnih grupa i religijskih orijentacija, svojom netrpeljivošću, najviše ugrožavaju Balkan. Nako npr. 30,9% ispitanika smatra da su to pripadnici islama, 8% da su to protestanti, 6,8% da su to katolici, a svega 5,7% da su to pravoslavci. Posmatra li se distribucija ovih odgovora prema podeli na ispitanike većine i manjine, da se zapaziti: najpre da pripadnici manjinskih zajednica u odgovoru na ovo pitanje izjašnjavaju da nemaju stav ili da nema religiozne netrpeljivosti na Balkanu (kumulativno to iznosi 51,3%), a kada rangiraju religijske zajednice, kao faktor ugrožavanja etničke tolerancije na Balkanu, distribucija odgovora kreće se: 20,1% islamisti, 13,8% protestanti, 9,6% pravoslavci i 5,2% katolici. Pripadnici većine u ovom uzorku pak imaju svoju sledeću "rang listu": 43,5% kao nosioce religijske netrpeljivosti vidi pripadnike islama, 8,6% katolike, 2,0% protestante i 1,6% pravoslavce. Ovakva distribucija odgovora može se objasniti etnokulturološkim faktorima, ali i iz aspekta sociologije religije, kao i uticajem neposrednih i posrednih efekata građanskog rata na prostoru bivše SFRJ, kao i religijskim i etničkim podelama na Balkanu i drugim protivrečnostima u savremenom svetu.

Odnos aktera prema procesima regionalizacije i evropeizacije Balkana

U savremenosti regionalizacija i evrointegracija su integralni deo procesa globalizacije u svetu. Svetska podela rada i nove proizvodne snage otvaraju novu međuzavisnost kako na svetskom tržištu tako i u globalnom svetskom sistemu. Ostajanje van ovih procesa mega-integracija znači ne samo stagnaciju, već i biti osuđen na razvojno i civilizacijsko propadanje. Zato je prvi preduslov kako za izlazak balkanskih zemalja iz krize tako i za njihov dalje razvoj – njihovo uključivanje u savremene tokove integracija (u ekonomiji, politici, kulturi). Izvesno je da će sudbina balkanskog regiona (država i naroda na njemu) u budućnosti sve više zavisiti od toga koju će ulogu i položaj imati u međunarodnoj podeli rada i globalnoj mreži odnosa u svetu. Otuda je za savremeni Balkan pitanje ulaska u integracione procese – njegovo "biti ili ne biti", suštinsko i najurgentnije pitanje, jer "sutra je kasno", kao upozorava F. Major.

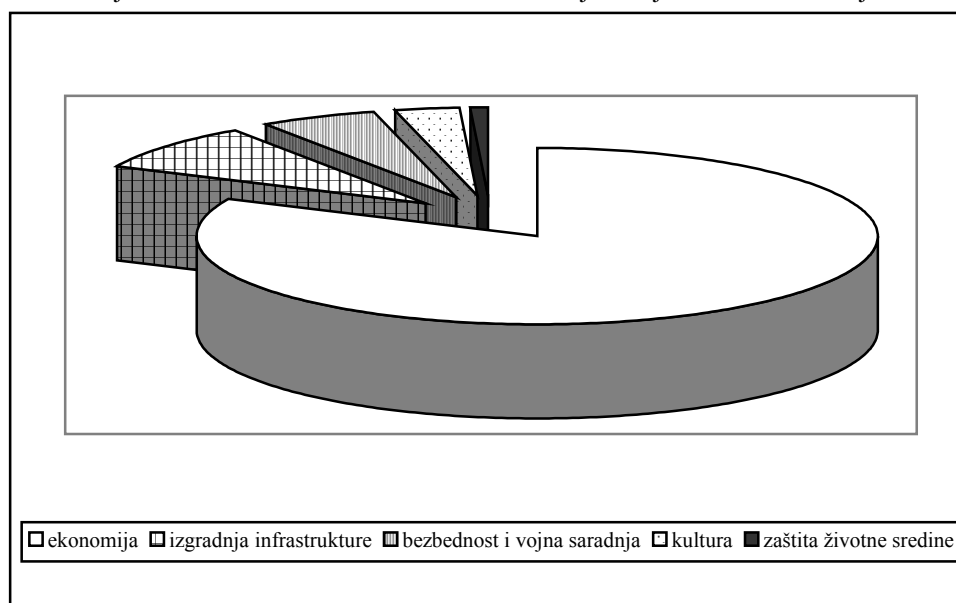
U potrazi za odgovorom na pitanje o *odnosu aktuelnih aktera na Balkanu prema integracionim procesima* današnjice došli smo do sledećih sociološki relevantnih saznanja. Najpre, većina ispitanika budućnost Balkana percipira u kontekstu evrointegracionih procesa. Pri tome, 57,4% ispitanika smatra da svaka zemlja treba pojedinačno da bude primljena u EU, dok 41,5% smatra da najpre balkanske zemlje treba da međusobno ostvare integraciju u regionu, a onda da budu primljene u EU. U ovakvom opredeljenju ispitanika može se skrivati i implicitno nepoverenje prema aktuelnim akterima (vladajućim elitama) da se najpre integrišu na Balkanu, a onda da uđu u EU. Moguća su i druga objašnjenja vezana za političku

pragmatiku itd. No, bez obzira na to što se većina ispitanika (preko 65,7%) slaže da bi balkanske zemlje imale veće koristi ako bi ostvarile neposrednu saradnju, nego ako se orijentišu samo preko EU i SAD, saradnja sa balkanskim zemljama u sadašnjoj fazi, prema percepciji ispitanika, realno je moguća samo ako u njoj posreduju EU i SAD (37,5%), dok se sa tom tvrdnjom ne slaže 36,4%. Pri tom se za ovakav stav, tj. opredeljenje, najčešće nalazi opravdanje u stalnim sukobima na Balkanu, što smatra 31,6% ispitanika, mada se 40,8% ispitanika ne slaže sa ovom tvrdnjom.

Nizak nivo sadašnje saradnje balkanskih zemalja i limitirajuće faktore bržoj međusobnoj saradnji ispitanici nalaze i pravdaju činjenicom da su ove zemlje previše male i siromašne. Takav odgovor nalazimo kod 38,1% ispitanika iz populacije većinskih zajednica i isti procenat, 38,1%, iz redova manjina.

Grafikon 7

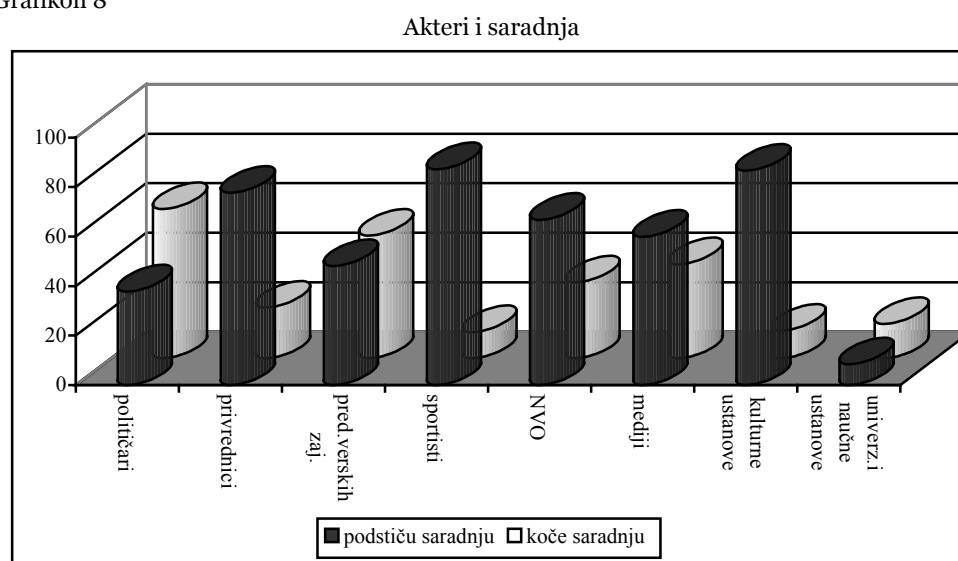
U kojim oblastima bi trebalo intenzivirati saradnju medju balkanskim zemljama

Među akterima koji podstiču ili predstavljaju smetnju bržoj regionalnoj saradnji na Balkanu, ispitanici su percipirali kao protagoniste saradnje integracije: prvo, sportiste (87,2%), zatim kulturne institucije (86,6%), naučnike (82,0%), univerzitet i naučne institucije (83,8%), a potom privrednike (77,7%), nevladine organizacije (66,8%), medije (59,9%), dok su verske organizacije (sa 48,1%) i političari (37,8%) najmanje rangirani (manje od 50% ispitanika). Kao ograničavajuće činioce (aktere i institucije) mogućoj boljoj saradnji na Balkanu, ispitanici – vide: na prvom mestu političare (60,3%), zatim verske organizacije (49,6%), a dalje sledi rang lista “negativaca” u pogledu odnosa aktera prema pitanju saradnje i integracije na Balkanu: mediji (38,0%), nevladine organizacije (30,7%), privrednici (20,5%), naučnici (15,8%), univerziteti i naučne ustanove (13,9%), umetnici

(12,3%), kulturne institucije (11,2%) i sportisti sa (10, 6%). Analiza ovakve distribucije odgovora pokazuje da su *akteri saradnje na Balkanu viđeni prema rang listi od 10 ponuđenih alternativa* na sledeći način, prvih pet: 1) sportisti; 2) kulturne institucije; 3) naučnici; 4) univerzitet i naučne institucije; 5) privrednici, dok se prvih pet “negativaca”, tj. kočničari saradnje vide među: 1) političarima; 2) verskim organizacijama; 3) medijima; 4) nevladinim organizacijama; 5) privrednicima. Rezultati ovog istraživanja pokazuju da u saradnji prednjače, pored sportista, naučnici i privrednici, a smetnju bržoj saradnji ispitanici vide među političarima, verskim organizacijama i medijima. Za ovakvo opredelenje ispitanika mogu se potražiti različita objašnjenja među njima svakako značajnu ulogu ima, još uvek, nedemokratizovan sistem odnosa u ovim društvima, u kojima bez obzira na formalne institucionalne promene, još uvek ne postoji autonomija privrednih tokova i imamo snažnu dominaciju politike.

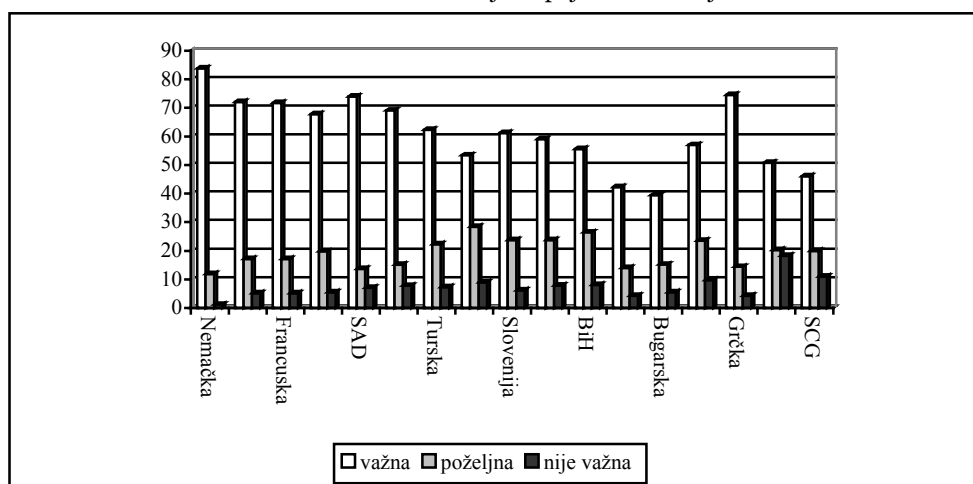
Grafikon 8

Na pitanje – *u kojim oblastima bi trebalo intezivirati saradnju među balkanskim zemljama* – najveći broj ispitanika odgovorio je da je to ekonomija (preko 80,0%), zatim infrastruktura i bezbednost, pa kultura, dok je zaštita životne sredine na poslednjem mestu. Treba istaći da je distribucija odgovora na ovo pitanje kod ispitanika većina i manjina kao i u svim zemljama u kojima je anketa sprovedena. U pogledu percepcije značaja i prioriteta saradnje balkanskih zemalja sa drugim zemljama iz neposrednog okruženja i sveta, rezultati istraživanja daju sledeću rang listu: na vrhu su kao najpoželjnije zemlje 1. Nemačka (55,7%), 2. SAD (52,5%), 3. V. Britanija (43,3%), 4. Rusija (42,1%), 5. Francuska (40,1%), dok su na začelju – 1. Bugarska (18,8%), 2. Makedonija (19,5%), 3. Mađarska (21,3%), 4. BiH (25,1%) i 5. Rumunija (25,2%).

Grafikon 9

Procena važnosti saradanje sa pojedinim zemljama*

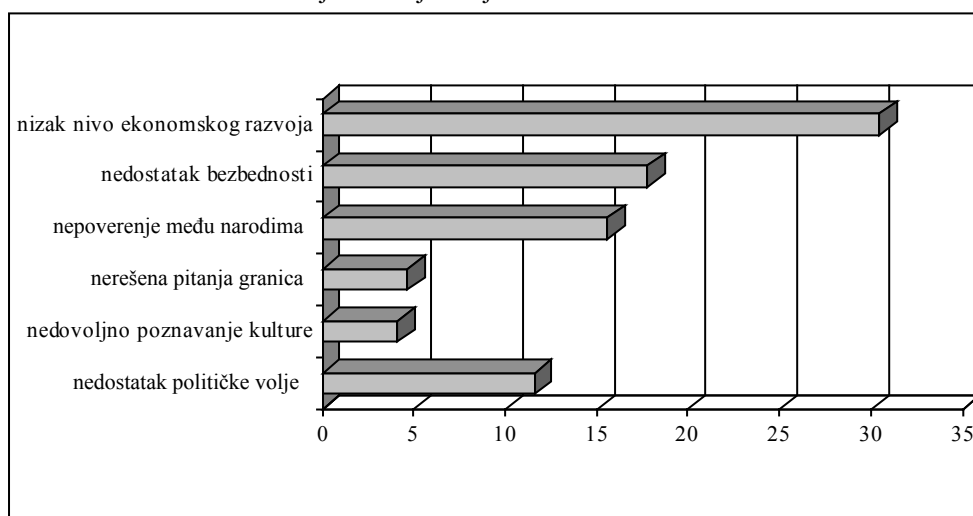

* Ispitanici iz Srbije, Makedonije i Bugarske nisu odgovarali na pitanje vezano za svoju zemlju.

U pogledu *identifikacije činilaca koji predstavljaju smetnju saradnji među balkanskim zemljama* i narodima, najveći broj ispitanika opredelio se: za nizak nivo ekonomskog razvoja (39,8%), a zatim za nepoverenje među balkanskim narodima (19,7%), potom nedostatak političke volje i vizije (16,4%), nedostatak bezbednosti (29,1%). Slična je distribucija kod ispitanika iz većinskih i manjinskih zajednica.

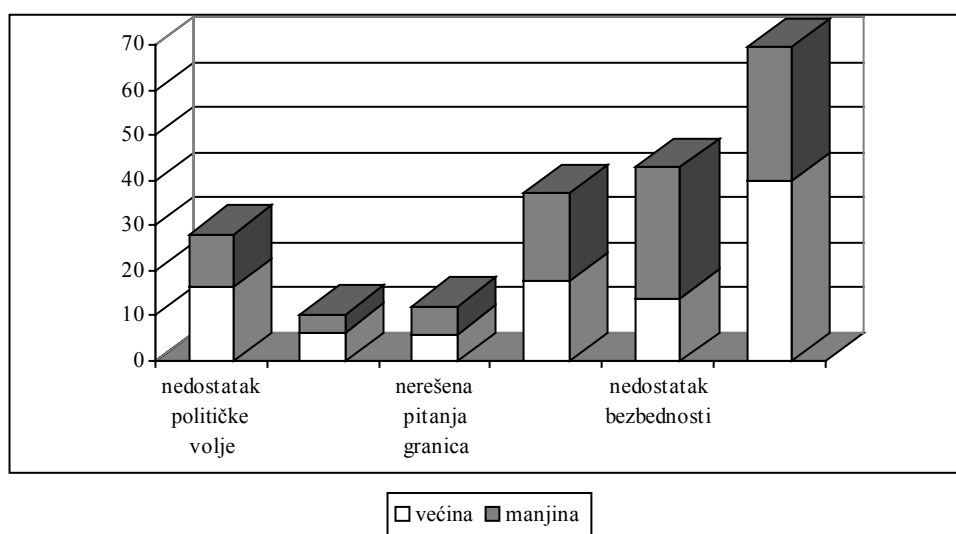
Grafikon 10

Smetnja saradnji među balkanskim narodima

Grafikon 11

Smetnja saradnji među balkanskim narodima

U pogledu percepcije *da li nacionalne manjine predstavljaju smetnju saradnji među balkanskim narodima ili most za njihovu bržu saradnju* – najveći broj ispitanika opredelio se za odgovor – da, manjine predstavljaju most za bržu saradnju. Distribucija odgovora između ispitanika iz redova većinskih i manjinskih zajednica je takva da se 77,5% iz redova nacionalnih manjina opredelilo za alternativu da su manjine most bržoj saradnji, dok su ispitanici iz redova većine u identifikaciji sa pozitivnim stavom odgovarajući na ovo pitanje participirali sa 53,7%.

Tabela 12

Nacionalne manjine – smetnja ili most za saradnju

Nacionalne manjine su:	Srbija		Bugarska		Makedonija	
	vecina	manjina	vecina	manjina	vecina	manjina
Smetnja saradnji među balkanskim narodima	40.2%	15.7%	46.9%	17.8%	52.6%	31.4%
Most za blizu saradnju među balkanskim narodima	59.8%	84.3%	53.1%	82.2%	47.4%	68.6%
Ukupno	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Na pitanje *odnosa EU prema Balkanu* – ispitanici iz reda većine (44,4%) i manjina (41,5%) smatra da će – kada se Balkanski region ekonomski razvije, održi mir i učvrsti demokratiju, balkanske zemlje biti prihvaćene bez predrasuda kao deo Evrope, dok je mnogo manji postotak onih (oko 1/3) ispitanika koji veruju bez obzira bilo šta da se promeni na Balkanu da će ostatak Evrope imati uvek negativne predrasude o balkanskim narodima.

Na kraju, u strukturi upitnika, sadržano je jedno pitanje koje se odnosi na *ocenu mogućnosti ulaska balkanskih zemalja u NATO strukture*.

Apsolutnu podršku ovakvoj orijentaciji daje 32,5% ispitanika, dok slično opredeljenje ima 29,1% ali samo pod uslovom ako je to preduslov za ulazak zemlje u EU i dobre odnose sa zapadom; 13,2%, pak, smatra da se treba opredeliti za ovu soluciju samo pod uslovom ako sve okolne zemlje uđu u NATO. Pri tom treba istaći da se ispitanici iz reda manjinskih zajednica većim brojem odlučuju za ulazak u NATO stukture (40,0%) u odnosu na ispitanike iz redova većinske zajednice (24,4%). Protiv ulaska zemalja Balkana u NATO izjasnilo se 24,9% ispitanika...

Zaključne napomene

Rezultati anketnog istraživanja sprovedenog u regionima Srbije, Makedonije i Bugarske omogućuju nam da saznamo i zaključimo sledeće:

1. da na ovom geopolitičkom trusnom regionalnom prostoru postoje socijalne i etničke protivrečnosti, koje se manifestuju u različitim formama, a jedan od njihovih indikatora je nizak socijalni rast i postojanje etničke distance;

2. iako je u toku proces formiranja modernog, pluralnog kulturnog identiteta, još uvek su snažne matrice tradicionalne svesti i organskog identiteta;

3. svest o regionalnom identitetu je nedovoljno razvijena kod naših ispitanika;

4. većina ispitanika se identifikuje ili lokalno (zavičajnom pripadnošću) ili identifikujući se sa čovečanstvom i Evropom;

5. različit je odnos društvenih aktera prema integracionim procesima na Balkanu i u Evropi. Najotvoreniji su za saradnju, pored sportista, umetnika i naučnika, prirednici, dok se političke elite i verske institucije doživljavaju kao limitirajući faktor u procesu ostvarivanja brže saradnje među balkanskim zemljama;

6. ispitanici veruju da će u perspektivi bržeg ekonomskog razvoja i evrointegracijskih procesa doći do potiskivanja etničkih i drugih sukoba na Balkanu;

7. savremeni Balkan – umesto “zone sumraka” (“tamnog vilajeta” i “bureta baruta”) kao region etničkog koktela i multikulturalizma, može i treba da bude u budućnosti most među narodima i kulturama, koji će doprinositi dijalogu civilizacija i stvaranju demokratskog multipolarnog sveta u procesu globalnog ujedinjavanja čovečanstva.

Literatura

- Ahil, I. (2004) “Složena priroda tranzicije”, *Republika*, 344–345, Beograd.
Albrow, M. (1997), *The Global Age*, Stanford University Press, Stanford, CA.
Amin, S. (1996), *Les Defis de la mondialisation*, Paris.
– (1999), *L' hégémonie des Etats-Unis et effacement du projet européen*, L' Harmattan, Paris, 1999.
Amin, S. and F. Houtart (2000), *Mondialisation et alternatives*, Geneve.
Atali, Ž. (1998), *Dictionnaire du XXI siècle*, Fayard, Paris.
Avramović, D. (1994), *Tranzicija u Istočnoj Evropi*, Beograd, 1994.
Balandier, G. (1955), *Sociologie actuelle de l' Afrique centrale*, Paris.

- Balandier, G. (1970), *Sociologie des Mutations*, Paris.
- Balandije, Ž. (1966), "Sociologija nedovoljno razvijenih područja". U: G. Gurvitch (pri.), *Sociologija*, Naprijed, Zagreb.
- Barnett, T. (1975), *Beyond the Sociology of Development*, Routledge/Kegan, London/Boston.
- Бауман, З. (1999), *Глобализацията. Последници за човека*, София.
- Bek, U. (1998), *Was ist Globalisierung?*, Frankfurt/M, Suhrkamp.
- Bek, U. (2001), *Rizično društvo*, Filip Višnjić, Beograd.
- Bodson, Ž. (1994), *Evropa apatrida*, Zavet, Beograd.
- Bolčić, S. (2002), Postsocijalistička transformacija i društvene nejednakosti u Srbiji u komparativnoj perspektivi. U: *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd.
- Bourdieu, P. (1984), *Questions de Sociologie*, Editions de minuit, Paris.
- (1998), *Contre-feux. Propes pour servir á la résistance contre l' invasion néolibérale*, Paris.
- Burdije, P. (1999), *Signalna svetla - prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*, Zavod za udžbenike, Beograd.
- (2000) "Narcisovo ogledalo", KLIO, Beograd.
- Bžezinski, Z. (1999), *Velika šahovska tabla*, CID, Podgorica.
- Butigan, V. (2005), *Demokratizacija Balkana*, Centar za balkanske studije/Sven, Niš.
- Castells, M. (1972), *La question urbaine*, "Maspero", Paris.
- (2000), *Uspon umreženog društva*, Golden marketing, Zagreb.
- Chomsky, N. (1994), *World orders. Old and New*, London.
- (1999), *Profit over People: Neoliberalism and Global order*, Sever Stories Press, New York/Toronto/London.
- Čomski, N. (1999) "Kontrolisana demokratija", CIT, Podgorica.
- Делчев, Д. (2001), *Социология на европската интеграция*, София.
- Dragičević, M. (1996), *Ekonomija i novi razvoj*, Alinea, Zagreb.
- Dragičević-Šešić, M. i B. Stojković (1996), *Kulturni menadžment, animacija, marketing*, Beograd, Clio.
- Dragičević, A. i D. Dragičević (2003), *Doba kiberkomunizma, Visoke tehnologije i društvene promjene*, Golden Marketing, Zagreb.
- Drucker, P. F. (1995), *Postkapitalističko društvo*, Privredni preg-led, Beograd.
- Đordano, K. (2001), *Ogledi o interkulturnoj komunikaciji, XX vek*, Beograd.
- Džejmson, F. (1991), *Postmodernizam ili kulturna logika kasnog kapitalizma*, Beograd.
- Ekmečić, M. (1992), *Srbija između srednje Evrope i Evrope*, Politika/BMG, Beograd.
- Frank, A. G. (1967), *Sociology of Development and Underdevelopment of Sociologies*, Catolyst, Buffalo.
- Galbrajt, J. K. (1970), *Nova industrijska država*, Stvarnost, Zagreb.
- Genov, N. (1999), *Menaging Transformations in Eastern Europe*, UNESCO-MOST, Regional and Global Development, Paris-Sofia.
- Gi Debor (2003), "Društvo spektakla", A. Golijanin, Beograd.
- Gidens, E. (1998), *Posledice modernosti*, Filip Višnjić, Beograd.
- (2002), *Sociologija*, Ekonomski fakutet, Beograd.
- (priř.) (2003), *Na ivici – živet sa globalnim kapitalizmom*, Plato, Beograd.
- Golubović, Z. (2003), *Izazovi demokratije u savremenom društvu*, Centar za kulturu, Požarevac.
- (2005), *Intelektualci u epohi pomeranih vrednosti*, "Republika", Beograd, 350-351.
- (2005), *Tranziciona raskrsnica postsocijalističkih društava*, "Republika", Beograd, 368-369.
- Golubović, Z. & G. McLean (eds.) (1999), *Model of Identities in Post-communist Societies*, CRV, Washington.
- Grej, Dž. (2002), *Lažna zora – iluzije globalnog kapitalima*, Masmedija, Zagreb.

- (1981), Grupa autora: *Ogledi iz sociologije društvenog razvoja*, Institut za sociološka istraživanja, Beograd.
- (1999), Grupa autora: *Jugoistočna Evropa. Pogled iz Srbije*, Stubovi kulture, Beograd.
- Guskova, J. (1999), Aktualna kriza na Balkanu i politika Rusije. U: *Novi svetski poredak i Balkan*, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, Niš.
- Haralambos, M. (2002), *Sociologija*, Golden marketing, Zagreb.
- Heilbroner, R., Growth and the Lumpen Planet, *New Perspectives Quarterly*, 10 (2): 48.
- Hejvud, E. (2005), *Političke ideologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Held, D. (1997), *Demokratija i globalni poredak*, Filip Višnjić, Beograd.
- Held, D. et al. (2000), *Global Transformations*, Polity Press, Cambridge.
- Held, D. i A. McGrew (2002), *Globalisation (Antiglobalisation)*, Polity Press, Cambridge.
- Herman, E. S. i R. V. Mekčesni (2004), *Globalni mediji*, Clio, Beograd.
- Herman, E.S. i Mekčesni, R.V. (2004), *Globalni mediji*, CLIO, Beograd.
- Habermas, J. (1980), *Teorija i praksa*, BIGZ, Beograd.
- (2002), *Postnacionalna konstelacija*, Otkrovenje, Beograd.
- Hantington, S. (1998), *Sukob civilizacija*, CID, Podgorica.
- Haralambos, M. (2002), *Sociologija*, Golden Marketing, Zagreb.
- Harris, G. (1989), *The Sociology of Development*, Longman, London.
- Hofbauer, H. (2004), *Proširenje EU na istok – Od Drang nacuh Osten do integracije periferije u EU*, “Filip Višnjić”, Beograd.
- Houtarta, F. (1999), *L' outre Davos: mondialisation des resistances et des luttes*, L' Harmattan, Paris.
- Ilić, M. (1971), *Društveni sistem i kultura. Sociologija*, Beograd, Rad.
- Kalanj, R. (2004), *Globalizacija i postmodernost*, Politička kultura, Zagreb.
- Kastels, M. (2002), *Uspon mrežnog društva*, Pan-Liber, Zagreb.
- Klajn, N. (2003), “Ne Logo”, Samizdat B92, Beograd.
- Kloskowska, A. (1969), *La sociologie e les problèmes de la politique culturelle*, *Communications*, Paris.
- Knežević, M. (2001), *Evropa iza limensa*, Slobodna knjiga, Beograd.
- Кочеров, Э. (2002), *Глобализация*, Норма, Москва.
- Krastev, I. (2002), *Zamka nefleksibilnosti – frustrirana društva, slabe države i demokratija*, Fond za političku izuzetnost, Beograd, 2002.
- Krešović, T. (1999), Velike igre na Balkanu, Grafikom, Beograd.
- Kuper, R. (2002), *Odbrambeni imperijalizam Zapada ili zašto su umperije i dalje potrebne*, Vijesti, Nezavisni dnevnik, Podgorica, 30. april - 2. maj 2002.
- Kuvačić, I. (1986), *Inteligencija i društvo, Inteligencija i moderno društvo*, Zagreb.
- Lazić, M. (1994), *Razaranje društva*, Filip Višnjić, Beograd.
- Lazić, M. i sar. (2000), *Račji hod – Srbija u transformacijskim procesima*, Filip Višnjić, Beograd.
- Lopandić, D. (2002), *Regionalne inicijative – institucionalni pristup*, Evropski pokret u Srbiji, Beograd.
- Macnera, E. (2003), *Monopolarni svetski poredak (O socioekonomiji dominacije SAD)*, Dosije, Beograd.
- Majer, B. (1970), *Kultura između države i tržišta, Socijalizam*, 7-8: 918.
- Marković, D. Ž. (2002), *Sociologija i globalizacija*, Prosveta, Niš.
- (2005), *Sociologija i balkanske teme*, Centar za balkanske studije/Sven, Niš.
- Matić, B. (1995), *Geopolitički ključ za sudbinu 'veriga sveta'*, Tajna Balkana, SKC, Beograd.
- Menk, A. (1989), *Velika iluzija*, Studentski izdavački centar, Beograd.
- Mitrović, Lj.: *Sociologija razvoja*, Stručna knjiga, Beograd, 1992.
- (1996), *Savremeno društvo – strategije razvoja i akteri*, Institut za političke studije, Beograd.

- (2000), *Balkan – granica i most među narodima (Ogledi iz sociologije regionalnog razvoja)* Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- (2002), *Globalization and the Balkans*, Center for Balkan Studies/Stručna knjiga, Niš/Beograd.
- (2003), *Savremeni Balkan u ključu sociologije društvenih promena*, Centar za balkanske studije i Centar za jugoistočnoevropske studije, Niš/Beograd.
- (2004), *Put u zavisno društvo – bilans tranzicije na Balkanu*, Centar za balkanske studije/Institut za političke studije, Niš/Beograd.
- (2005), *Ka kulturi mira na Balkanu*, Centar za balkanske studije/Sven, Niš.
- Mitrović, Lj., Đorđević, D. B. i D. Todorović (pri.), *Globalizacija, akulturacija i identiteti na Balkanu*, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, Niš, 2002.
- Mils, R. (1966), “Znanje i moć”, Vuk Karadžić, Beograd.
- Mlinar, Z. (1998), *Proturječnosti društvenog razvoja*, CEKADE, Zagreb.
- Molar, K. (2000), *Kulturni inženjering*, Beogra, Clio.
- Naisbitt, J., Aburdene, P. (1990), *Megatrends 2000*, A. Book, New York.
- Osipov, G. (1996), *Sociologija*, Moskva.
- (1997), *Nacionalna ideja. Socijalni interesi i prioriteti*, Univerzitet “Braća Karić”, Beograd.
- Pečujlić, M. (1997), *Izazovi tranzicije - novi svet i postsocijalistička društva*, Beograd.
- (1997), *Izazovi tranzicije*, Pravni fakultet u Beogradu, Beograd.
- (2002), *Globalizacija – dva lika sveta*, Gutenbergova galaksija, Beograd.
- Perrons, D. (2004), *Globalization and Social Change – People and Places in a Divided World*, Routledge, Taylor & Francis Group, London and New York.
- Petrović-Piroćanac, Z. (2004), *Mali pojmovnik geopolitike*, Institut za političke studije, Beograd.
- Plevnik, D. (1999), *Novi NATO ili stara geopolitika (Strategijske studije)*, Karlovac.
- Pokrajac, S. (2000), *Tranzicija i tehnologija*, Grafolik, Beograd.
- Prnjat, B. (1979), *Kulturna politika*, Beograd, Radnička štampa.
- Проданов, В. (1999), *Глобалните промени и съдбата на България*, София.
- Ramone, J. (1998), *Geopolitika haosa*, Institut za geopolitičke studije, Beograd.
- Ranković, M. (1974), *Kultura i nekultura*, Beograd, “Vuk Karadžić”.
- Ricer, Ž. (1999), “Mekdonaldizacija društva”, Jesenski i Turk, Zagreb.
- Shanin, T. (1982), *Introduction to the sociology of developing societies*, Macmillan, London.
- Simić, D. R. (1995), *Balkan i novi svetski poredak*, Tajna Balkana, SKC, Beograd.
- Soroš, Dž. (1999), *Kriza globalnog kapitalizma*, B2 92, Beograd.
- Stojanović, T. (1995), *Balkanska civilizacija*, Centar za geopolitiku, Beograd.
- Stojković, B. (1993), *Evropski kulturni identitet*, Prosveta/Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Niš/Beograd.
- (2002), “Identitet i komunikacija”, Fakultet političkih nauka, Čigoja.
- Sztompka, P. (1994), *The Sociology of Social Change*, Blackwell, Cambridge.
- Šušnjić, Đ. (1976), “Ribari ljudskih duša”, Mladost, Beograd.
- (1993), *Intelektualci, Enciklopedija političke kulture*, Savremena administracija, Beograd.
- Thual, F. (1995), *Les Conflits Identitaires*, Ellipses, Paris.
- Todd, E. (2004), *Kraj imperije*, Masmedija, Zagreb.
- Todorova, M. (1997), *Imaginarni Balkan*, Zemun, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Touraine, A. (1982), *Les societes dependantes*, Ed. “Duculot”, Paris, 1982.
- (2000), *Beyond Neoliberalism*, Polity Book, London.
- Turen, A. (1983), *Sociologija društvenih pokreta*, Radnička štampa, Beograd.
- Vajt, L. (1970), *Nauka o kulturi*, Beograd, Kultura.
- Vasović, M. (2003), *Tranzicija, demokratizacija i 'subjektivno blagostanje'*, *Sociološki pregled*, 1-2.
- Vidojević, Z. (1997), *Tranzicija, restauracija i neototalitarizam*, Institut društvenih nauka, Beograd.
- (2005), *Kuda vodi globalizacija?*, Beograd.

- Volerstin, I. (2004), *Opadanja moći SAD*, CID, Podgorica.
– (2005), *Posle liberalizma*, Službeni list, Beograd.
Volerstin, I. et. al. (1997), *Kako otvoriti društvene nauke*, CID, Podgorica.
Wallerstein, I. (1991), *Geopolitics and Geoculture*, Cambridge University Press, Cambridge.

POLOŽAJ NACIONALNIH MANJINA I PREDLOZI IZMENA ZAKONSKE REGULATIVE ZA NJIHOVU INTEGRACIJU I DELOTVORNO UČEŠĆE²

Uvod

1. Na osnovu ukupnog istraživačkog rada na projektu (2002-2005)³, odnosno počev od predočenih hipoteza, analize zakonskih i drugih akata srpskog i međunarodnog pravnog ustrojstva, što je izneseno u do sada objavljenim radovima, može se konstatovati da se ostvarenje većih prava nacionalnih manjina ne može da veže isključivo za delokrug lokalne samouprave, na posebnom nivou, ali niti samo kroz izmene na opštem pravnom planu sa centralnim značenjem, već da ovaj problem potražuje temeljni iskorak ka ustanovljavanju opšteg demokratskog ambijenta. Naglašavanje da je nužan opšti demokratski proces znači, pre svega, da se pitanje prava nacionalnih manjina ne razrešava tako što se imperativno i najpre štite državni interesi kao nacionalni (razumljeni kroz homogeniziranje većinske nacije), tj. njenog unitarnog modela, a da se tek sa njihovim obezbeđenjem stavi na dnevni red i svako drugo. U tom slučaju je reč, da ponovimo ranije konstatacije, o onoj vrednosnoj matrici kojom smo i dovedeni u postojeću poziciju – kada i dalje važe isti pojmovi za koje smo svedoci da su već na evropskom planu transformisani: *suverenitet*, *centralizam* i *unitarnost*, kao modusi kojima se kreira svest ljudi kroz prepolitički oblik društvenog postojanja i delovanja.

2. U kontekstu pretpostavljenog cilja da se istakne suma saznanja i predoče mogući pravci društvenog razvoja, najpre podsećamo na opštu hipotezu kao polazni stav: “Nacionalne manjinske zajednice na prostoru jugoistočne Srbije, za razliku od većinske zajednice, smatraju da je u procesu tranzicije bitno da se postojeći društveni okvir promeni i da se u cilju većih mogućnosti (ka njihovim demokratskim ispoljavanjem posebnosti interesa) treba pristupiti regionalizaciji kao savremenom i kompleksnijem obliku društvene organizovanosti od mogućnosti na lokalnom nivou, pošto su to i ideje savremenog razvijenog demokratskog sveta.”⁴ Respektujući rezultate do kojih se došlo, ne samo na prostoru južne Srbije, generalna istraživačka

¹ Vanredni profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Kosovskoj Mitrovici. E-mail: dda@eunet.yu

² Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

³ U toku realizacije naznačenog projekta – (1310), od 2002-2004 (mada je njegovo izvođenje podržano i u 2005), u autorstvu ili koautorstvu objavio sam 14 radova.

⁴ Prema: Jovan Živković, Goran Bašić (2002), “Regionalizam i položaj nacionalnih manjina u svetlu međunarodno-pravnih standarda (2002), u: *Globalizacija, akulturacija i identitet na Balkanu*, Filozofski fakultet u Nišu – Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu, Niš, s. 134.

pretpostavka je potvrđena, ali ne i u njenom najeksplicitnijem obliku, budući da se stavovi manjinskih zajednica ne fokusiraju na imperativni decentralizacijski zahtev kao regionalističko političko pitanje, mada se kroz izjašnjavanja o potrebama za autonomnost takva društvena akcija i vidi kao izlaz. U tom kontekstu je potvrđena druga posebna hipoteza: “Nacionalne manjinske zajednice se zbog restriktivnog pristupa državnih institucija zalažu za ostvarenje većeg stepena autonomije i trude da javnim nastupima izmene autoritarni karakter države – ka pluralitetima autonomija, ali i da stvore društvo u kome će se njihove identitetne odlike i interesne sfere ostvariti kroz institucionalnu (političku) regionalizaciju, kao širi delokrug delovanja od nivoa lokalne zajednice.”⁵ Reći da nema jasnih i odsečnih zahteva za regionalizmom, već da se i kod manjinskih predstavnika takvo stanovište ispostavlja implicite, to se u stavovima respondenata mora videti kao napor da se ponude makar neke mogućnosti za ostvarenje njihovih većih prava. Dalja provera druge i šeste pojedinačne hipoteze naknadno je podstakla istraživački pristup, a one glase: “Stanovništvo manjinske nacionalne populacije u jugistočnoj Srbiji smatra da će se primenom regionalnog koncepta stvoriti društveni preduslovi i institucije za njihovo brže i adekvatnije uključivanje u društvene procese radi izražavanja društvene i političke volje.” (druga pojedinačna hipoteza), te “Pripadnici manjinskih nacionalnih zajednica, polazeći od njihove različitosti – i verske, u odnosu na većinsko stanovništvo, smatraju da je uslov za demokratski saživot – uz pravo na ispoljavanje političkih, ekonomskih, istorijskih i kulturoloških posebnosti, nužno da imaju pravo u biranju vrste autonomne uređenosti podneblja, tim pre što je praksa savremenog sveta ustoličila takav pristup državnog ustrojstva i promovise ga demokratskim i legitimnim načinom zasnivanja novih društvenih odnosa.” (šesta pojedinačna hipoteza).⁶

3. Radi kontinuiteta u razumevanju zaokruživanja ove teme apostrofiramo, takođe, da su ovi aspekti direktno obrađeni prema iznesenim pretpostavkama (druge i šeste posebne hipoteze), u sledeća tri rada: “Apstraktni pristup regionalizaciji manjinskih zajednica jugoistočne Srbije” (2003), u: *Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu*, Univerzitet u Nišu – Institut za sociologiju, Niš, s. 59-75; “Kulturna autonomija kao konceptualni prilaz regionalizmu” (2004), u: *Regionalni razvoj i integracija Balkana u strukture EU – balkanska raskršća i alternative*, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu – Institut za sociologiju, Niš, s. 431-446 i “Medijski sadržaji i manjinske zajednice na jugoistoku Srbije” (2004), u: *Modeli kulturne politike u uslovima multikulturalnih društava na balkanu i evrointegracionih procesa*, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu – Institut za sociologiju, Niš, s. 251-270. U njima se rezimira na koji način se odnos predstavnika manjinskih zajednica centriraju na nužnosti stvaranja novih organizacionih oblika radi sveobuhvatnije realizacije identitetna prava, tj. da

⁵ Isto, s. 135.

⁶ Isto, s. 135.

“... ono što se ističe, a nije u prvom planu, jeste da oni svoje identitetne odlike nisu artikulisali sintagmom *kulturna autonomija*, uprkos što su potertali važnim sve kulturne potrebe. Dakle, baš zato što se pripadnici nacionalnih manjina ovog dela Srbije ne vide subjektima, izbegava se svaka upotreba ili potenciranje pojma *autonomije*, i pored toga što je njena participacija legitimna – kako kroz pravni i politički, tako i drugi socijalni plan. Zbog takve njihove predostrožnosti izostaju i izražene potrebe ka eksplicitnijoj organizovanosti koja se garantuje posebnim manjinskim pravima – na oblike samoorganizovanja i samoadministriranja kroz manjinske samouprave koje se mogu povezivati unutar jedne regije, ali i sa drugima u neposrednom okruženju.”⁷ Gotovo isti stav se ponavlja i kada su po sredi mišljenja koja datiraju sa prostora Bugarske i Makedonije, uz onaj koji izražavaju etničke manjine sa juga Srbije, što je prezentovano u radu “Stavovi o regionalizmu i kulturnoj autonomiji u Bugarskoj, Makedoniji i Srbiji” (2005), u: *Savremeni Balkan u kontekstu geokulture razvoja, kulture mira i evrointegracijskih procesa*, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu – Institut za sociologiju, Niš, s. 417-436. Odatle je odlika mišljenja respondenata, pripadnika nacionalnih manjina, na nivou da se “ne iskazuju [...] artikulisanim u kontekstu postojećih odnosa snaga i važećih oficijelnih političkih opcija, pa manjinska populacija dobija na uverenju ako se izjašnjava da ništa ne remeti u državi (državama) kada se potertava mogućnost da se opredeli za teritorijalnu autonomiju, a ne za regionalizam”⁸. Navedene opservacije aludiraju, utoliko, na izmenu ustavno-pravnog okvira u sve tri države, budući da drugačije nije ni moguća implementacija *kulturnih prava*. Krajnja fokusiranost se raspoznaje kroz promociju pojma *autonomije*, ispostavlja se⁹, što je izraz dvaju ključnih stavova: (1) da pripadnici manjinskih nacionalnih zajednica polaze od principa lojalnosti državi u kojoj su izvesna identitetna drugost, te i da (2) za sada njihova prava

⁷ Isto, s. 47.

⁸ Prema: Jovan Živković (2005), “Stavovi o regionalizmu i kulturnoj autonomiji u Bugarskoj, Makedoniji i Srbiji” (2005), u: *Savremeni Balkan u kontekstu geokulture razvoja, kulture mira i evrointegracijskih procesa*, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu – Institut za sociologiju, Niš, s. 435.

⁹ Propitivanje mogućih oblika autonomije namenski je obrađivano u: «Pregled stanja i ciljeva za izmenu položaja manjinskih nacionalnih zajednica» (2004), u: *Civilno društvo i multikulturalizam na Balkanu*, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu – Institut za sociologiju, Niš, s. 19-26; “Politički položaj nacionalnih manjina prema Zakonu o lokalnim izborima” (2004), u: *Međunarodne studije*, časopis za međunarodne odnose, vanjsku politiku i diplomaciju, br. 3-4/04, Centar za međunarodne studije/Hrvatske udruge za međunarodne studije/politička kultura, Zagreb, s. 126-135; “Aspekti promena društvenog koncepta ka evropskoj integraciji” (2004), u: *Drustvene promene, kulturni i etnicki odnosi i evrointegracijski procesi na Balkanu*, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu – Institut za sociologiju, Niš, s. 35-45; “Komplementranost Zakona o lokalnoj samoupravi i Evropske povelje o regionalnim i manjinskim jezicima prema pravima u korišćenju jezika” (2003), u: *Kultura u procesima razvoja, regionalizacije i evrointegracije Balkana*, Filozofski fakultet – Univerzitet u Nišu – Institut za sociologiju, Niš, 207-218; “Evropska povelja o regionalnoj autonomiji – osnovne odlike” (2002), u *Globalizacija, akulturacija i identitet na Balkanu*, Filozofski fakultet u Nišu – Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu, Niš, s. 307-314.

u unitarnom društvenom konceptu ostaju na margini postojeće društvene prakse.

4. U pregledu saznanja i ciljeva kojima bi trebalo da se usmeri srpsko društvo izdvajamo osnovne aspekte koji su u funkciji korektiva ka prevrednovanju društvene scene Srbije:

1. Pravno-politički položaj manjinskih nacionalnih zajednica - osvrt.
2. Rezime neposrednih pravno-političkih ciljeva u izmeni položaja manjinskih nacionalnih zajednica.
3. Analiza položaj nacionalnih manjina prema postojećem *Zakonu o lokalnim izborima*.
4. Upoređenje zakonske regulative u Srbiji i *Evropske povelje o regionalnim manjinskim jezicima* prema pravu korišćenja manjinskih jezika.
5. Medijski sadržaji i manjinske zajednice.
6. Aspekti promena društvenog koncepta ka evropskoj integraciji.
7. Personalna autonomija – modus ostvarivanja kolektivnih prava nacionalnih manjina.

1. PRAVNO-POLITIČKI POLOŽAJ MANJINSKIH NACIONALNIH ZAJEDNICA – OSVRT

1.1. Nakon oktobra 2000. godine počelo se sa temeljnim prestrukturiranjem unitarno ustrojenog društva. Od tada sledi donošenje opštih zakonskih okvira relevantnih za položaj i ulogu manjinskih zajednica na prostoru SCG: *Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina* (februar 2002), *Zakon o lokalnoj samoupravi* (februar, 2002), *Zakon o lokalnim izborima* (jun 2002), *Ustavna povelja državne zajednice SCG* (decembar 2002) i *Povelja o ljudskim i manjinskim pravima* – “mala povelja” (mart 2003), te podsystemski zakoni – *Zakon o javnom informisanju*, *Zakon o radio difuziji*, *Zakon o univerzitetu* i t.sl. Imajući u vidu ovaj početni rezultat, i to za društvo koje je bilo zasnovano na pretpolitičkoj matrici, prve diskrepancije u pojedinim zakonskim stavovima predstavljale su manju brigu u odnosu na dosegnutu novovekovnu vrednosnu skalu ispod koje se više ne može, pošto preostaje da se na njoj dograđuju zakoni koji su predmet modernog opštedruštvenog ustrojstva. U tom kontekstu treba očekivati izradu *Ustava Srbije*, *Zakona o nediskriminaciji*, kao i doradu ostalih akata: o *predškolskom*, *osnovnom i srednjem obrazovanju*, *kulturi*, *službenoj upotrebi jezika*, *izborima na lokalnom nivou*, ali i drugih dokumenata (*pečata*, *simbola* i *znamenja*) u kojima će se tek definisati propozicije za promociju manjina u institucijama društvenog sistema.

1.2. Vrednujući do sada realizovane mogućnosti iz dela novih zakona, vidno mesto zauzimaju formirani *nacionalni saveti* manjinskih etničkih zajednica. Svaki savet ima svoje sedište i tela zadužena za opšta i neposredna pitanja, a Romski etnički zajednica se i dodatno angažovala na izradi *Predloga akcionih planova* kroz predviđene oblasti povodom *Dekade Roma*

(2005-2015). Na nacionalnim manjinama je da formiraju *Savezni savet*¹⁰, kojim bi se odredile i prema idejnom građanskom ustrojstvu uopšte, kao relevantne subjektivnosti, spremne da u skladu sa drugim akterima društva kreiraju ambijent na evropskim standardima. U neposrednoj budućnosti može se očekivati veća organizaciona angažovanost manjinskih zajednica u funkcionisanju *saveta za međunacionalne odnose* pri svakoj opštini sa nacionalno mešovitim sastavom, pogotovo u sredinama u kojima će doći do pregrupisanja opštinskih celina i gde manjinske zajednice ispunjavaju odredbe o mešovitim sredinama. U tom slučaju će se povećati stepen neposrednog učešća nacionalnih manjina na lokalnom nivou, pogotovo kada je u pitanju obrazovanje, upotreba i korišćenje jezika i pisma, ali i one tačke koje se odnose na zapošljavanje, ekonomska prava, stanovanje, položaj žena i borbu protivu diskriminacije.

1.3. U aktere širenja prava i slobode manjinskih zajednica ubrajaju se uspeši onih nacionalnih zajednica čiji su članovi postali neposredni predstavnici društvenih sredina. Misli se na društveno angažovanje iz korpusa manjinskih nacionalnih zajednica koje su homogeno naseljene i prema postojećim izbornim uslovima vrše neposrednu vlast u okruženju. U tom kontekstu treba navesti da Bošnjaci upravljaju opštinama Novi Pazar, Sjenica i Tutin, te da mađarska nacionalna manjina ima vlast u pet, a slovačka u dve opštine u Vojvodini. Po *Zakonu o lokalnim izborima* iz 2002. godine i Albanci su u supremativnom odborničkom položaju u Bujanovcu i Preševu, a relevantno participiraju u Medveđi. Predstavnici Bugara su zastupljeni u Dimitrovgradu i Bosilegradu, što ukupno posmatrano unosi znatno rasterećeniju praksu u društveni i politički život Srbije, koji bi vremenom trebalo da bude pristupačniji u lokalnim sredinama u kojima ima prostora i za ovu vrstu integracije manjinskih zajednica. Dodatna stimulacija za aktivniji politički život predstavnika manjina (gledano iz ugla kolektivnih prava) oslanja se na član 32. *Povelje o ljudskim i manjinskim pravima*, budući da se njime predviđa pravo na političko organizovanje, kao i na najnoviju odluku Narodne skupštine Srbije da ukine cenzus od pet odsto manjinskim izbornim listama na republičkom nivou. Navedena prava i mogućnosti još uvek nisu sistemski dorađena, tako da je to poseban razlog za angažovanje političkih i NVO aktivista, kao i drugih predstavnika manjinskih zajednica.

2. REZIME NEPOSREDNIH PRAVNO-POLITIČKIH CILJEVA U IZMENI POLOŽAJA MANJINSKIH NACIONALNIH ZAJEDNICA

2.1. Neposredni zadaci se usmeravaju na *pravno-političku sferu* i kroz *opštekulturni milje društvene svesti*. I dok je prve moguće razvrstati po liniji *opštih, posebnih i pojedinačnih* zadataka, pa se raspoznaju kao stvar političke i pravne sfere delovanja, dotle su drugi po svemu suptilnije prirode, jer se radi o *izmeni stereotipnih stavova*, ali i onih čije je iskazivanje

¹⁰ *Savezni savet nacionalnih manjina* je konstituisan u međuvremenu, ali njegov rad nije počeo da se odvija kroz programska načela.

eksplicitnije – o *diskriminaciji*. Oni su ne samo opšti društveni zadatak, već i potreba u delovanju samih predstavnika manjina.

Empirijska istraživanja i izveštaji mnogih nevladinih organizacija pokazuju da se najrigidniji stereotipni i diskriminacioni stavovi odnose na Rome, ali ništa manje ni prema Albancima, Mađarima i Jevrejima u poslednje vreme. Kada su u pitanju Romi, onda se dilema o njihovom najugroženijem društvenom položaju fokusira na dublje nivoe stereotipija i suptilnije oblike diskriminacije.

2.2. U *pravno-političke* oblike koji vode bržem ostvarivanju integracije nacionalnih manjina ubrajaju se: (a) donošenje *Zakona o zabrani diskriminacije*, (b) promena *Zakona o lokalnim izborima* i (c) realizacija *seta pitanja proizašlih iz istraživačkih radova*, kao kritički odnos prema praksi primene prava nacionalnih manjina, a o čemu će biti više teči u ovom i narednim naslovima.

I pored drugih relevantnih sfera koje moraju da se prevrednuju, navedene aspekte vidimo žižnim tačkama u sledu generalnog imenovanja prve linije zadatka, tim pre što bi njihovo urgentno izglasavanje znatno doprinelo boljem društvenom statusu manjina.

a) Znajući broj ekcesnih situacija na nacionalnoj osnovi u Srbiji (o čemu postoje brojni podaci pogotovo prema Romima iz sredine 2004, ali i pripadnicima mađarske i jevrejske nacionalne manjine početkom 2005), kao i inertnost policijske i sudske instance u rešavanju takvih slučajeva, hitnom izradom i donošenjem *Zakona o zabrani diskriminacije* značajno bi se stavilo na znanje da je došlo do kvalitetnog pomaka u političkoj klimi, tim pre što više ne bi moglo da se ide ispod oficijelne pravne regulative. Uprkos tome što se i sada diskriminacija eksplicitnije ili implicitnije reguliše u *Zakonu o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina* (članovi 3. i 7), *Ustavnoj povelji državne zajednice SCG* (čl. 9) i *Povelji o ljudskim i manjinskim pravima* (čl. 3, ali i članovima 2, 4, 49 i 50), navedeni zahtev ima opravdanja i zbog toga što se oslanjanja na dodatne sugestije međunarodne zajednice (*Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda*, čl. 14). Samo u tom slučaju bi i pripadnici nacionalnih zajednica dobili na sigurnosti, pogotovo što smo pred neposrednim donošenjem novog ustava, kojim će se konzistentno sažeti sva zakonska i podzakonska regulativa na nivou i Srbije.

b) Aktuelnim *Zakonom o lokalnim izborima* (13. 06. 2002), donesenim mesec dana pre lokalnih izbora u Bujanovcu, Medveđi i Preševu (i još 11 opština u Srbiji), smatralo se da je otvorena mogućnost za izgradnju multietničke zastupljenosti i manjinske participacije na javnoj političkoj sferi. Međutim, danas se može podvući da je njime samo stvoren prostor za naredne konstruktivne kritičke prilaze ovoj društvenoj aktivnosti. Pokazalo se da su Romi uglavnom *manjina među manjinama* (npr. u Bujanovcu i Preševu) i da moraju biti dorađeni novi zakonski mehanizmi radi istinskog zaživljavanja principa multikulturane participacije. U tom kontekstu dodatno treba razraditi tačke *Zakona* koje se odnose na: (a) početne izborne radnje, (b) bolje definisanje propozicija opunomoćenih članova u organima

zaduženim za sprovođenje izbora, (c) preciznije definisanje položaja političkih predstavnika pri kandidovanju, (d) svrsishodnije određivanje pravila pri utvrđivanju rezultata i dodeli mandata izbornim listama, (e) fleksibilnije obračunavanje broja mandata po legitimacijskom pravu i (f) sprovođenje onih aspekata koji se po *Zakonu o lokalnim izborima* ne sprovode u predizbornom i izbornom postupku. I pored toga što se smatra da izmene mogu relativno lako da se realizuju, uz stav da se ovoj sferi političkog angažovanja manjina može prići i kroz druge opcije, ipak je sve to dokaz da se pravno-politička orijentacija i sadašnjeg ustrojstva države veoma teško oslobađa ostataka etnocentrične matrice.

c) Na osnovu kritičkih opaski empirijskih istraživanja i stručnih elaboracija o realizaciji prava pripadnika manjinskih zajednica, trebalo bi da sledeći aspekti zaokupe društvo. To su, istovremeno, i ključne tačke svake organizacione strukture manjina kojima se kazuje da se do sada:

c/1. nije previše uradilo na komplementarnosti zakonske regulative, pa ona i dalje funkcioniše na opštem nivou zalaganja za zaštitu prava i sloboda manjinskih etniciteta;

c/2. nisu uskladila republička zakonska akta sa *Zakonom o lokalnoj samopravi* (zakoni o predškolskom i srednjem obrazovanju), ali bi trebalo da usledi i prebacivanje određenih nadležnosti iz “prenetih poslova i delatnosti” u delokrug “izvornih poslova i delatnosti” na nivo lokalne samouprave;

c/3. nailazilo na nerazumevanje predstavnika vlasti prema primedbama na rezultate popisa, budući da npr. Romi ističu da je njihov broj značajniji od prikazanog;

c/4. ostalo na nepreciznom definisanju položaja izbeglih i privremeno raseljenih sa Kosmeta, odakle je i veći broj lica koja se nisu izjasnila o nacionalnoj pripadnosti ili su neopravdano ubrojeni u kategoriju “ostali”, tj. svrstani u “nepoznato”, što dodatno zamagljuje sliku o zastupljenosti manjina. I u ovom slučaju najviše su pogođeni Romi, uz svest da znatan broj njih smatra da je *nešto drugo* i da povećavaju i do sada prisutnu mimikriju;

c/5. nije prišlo sadržajnijem i institucionalnom sagledavanju prava manjina u javnom korišćenju jezika i pisma.

2.3. Kada je reč o prevazilaženju stereotipija, budući da se one ispoljavaju na najrazličitije načine, mogu se sresti i stavovi da je to problem: (a) istorijskog nasleđa, (b) prilika tranzicionih uslova i (c) strukturisane primordijalne svesti okruženja bez razumevanja drugosti. Navedena sublimirana šarolikost stavova dovoljna je osnova da se zaključi kako stereotipni stavovi mogu teško da se menjaju i to samo dugoročno. Ispostavljena pozicija oko prevazilaženja stereotipija, što svakako nije jedini pristup, deluje i kao deo društvene svesti koja se izdvaja iz onoga što omeđuje državna akcija i njena institucionalna organizovanost.

Uz napomene o značaju navedene pozicije položaja manjinskih nacionalnih zajednica nužno je spomenuti i napore onih na koje se odnose. Naime, iz logike društvenih i, time, kauzalnih odnosa, nemoguće je da u promenama ne učestvuju i pripadnici manjinskih zajednica kroz: *primereno*

pridržavanje opštih standarda (bez narušavanja identiteta), *ispunjenje demokratskih načela* (tj. bez zastupanja biološkog redukcionalizma) i *podržavanja nomenklature prerogativa koji sve obavezuju* (prilagodljivost, odgovornost, aktivitet itd.). U takvom sadržajnom nastupu ohrabrujuće je to što se u samim zajednicama kristalizira politička svest i angažuju mnoge NVO.

Takođe treba istaći da u inauguraciji svakog oblika manjinskih prava moraju biti podjednako uključena tri nivoa: *država, lokalna samouprava i organizacione strukture manjinskih zajednica*. Uz to stoji i činjenica da su manjinskih prava u uskoj vezi sa dodatnim tranzicionim procesima, ne samo jačanjem lokalne samouprave, već i kroz *regionalizaciju*, kao stvarne decentralizacije. Samo u tom kontekstu će moći da se govori o povećanju opštih prava i sloboda u Srbiji, ali i stvorenim društvenim preduslovima da njihov pravi sadržaj bude dostupan nacionalnim zajednicama.

3. ANALIZA POLOŽAJA NACIONALNIH MANJINA PREMA POSTOJEĆEM ZAKONU O LOKALNIM IZBORIMA

3.1. Opšti aspekt o položaju nacionalnih manjina u izbornim radnjama prema Zakonu o lokalnim izborima

Aktuelni *Zakon o lokalnim izborima* od 13. 06. 2002. jedan je od pokušaja da se posle 5. oktobra 2000. godine uredi društvo na novim demokratskim principima. Smatralo se, tada, da je konačno otvoren prostor za veću multietničku zastupljenost i manjinsku participaciju u javnoj političkoj sferi. Istovremeno je, navedenim zakonom i *Zakonom o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina*, napravljena propulzivnost za konstruktivni kritički prilaz svakoj narednoj etapi društvenog uređenja, takođe se imalo ubeđenje, ali se ispostavlja da se na tome do danas nije ništa uradilo, uprkos što je i taj deo društvene prakse deo obaveznih tranzicionih zahteva.

3.1.1. Početna, startna pozicija predizbornih radnji

Primenjujući *Zakon o lokalnim izborima* u opštinama Bujanovac, Medveđa i Preševo, kao *jedinstvenim izbornim jedinicama*, odnosno u onom delu zemlje gde vlada izrazita etnička heterogenost, ali i različitost po njihovoj pojedinačnoj brojnosti, ističemo da nije bila obezbeđena ista startna pozicija za tri dominantna etniciteta. Preciznije rečeno, pošto stvarnost iz ugla brojčane strukture nije podjednaka, budući da je prema ostalim nacionalnostima u Bujanovcu Roma manje za 2/3 (a i više od toga u Preševu), to je evidentno da se njima nije prišlo kao posebnoj manjinskoj grupi. Isti je slučaj i sa Srbima u Preševu, odnosno Albancima u Medveđi, uprkos tome što su i Albanci i Romi manjina iz ugla pozicije Srba u državi. To kazuje da ni u jednom slučaju nije napravljena nivelacija uslova da etničke manjinske zajednice u bilo kom slučaju, i u bilo kojoj izbornoj jedinici, ne budu u potisnute. Utoliko se može konstatovati da je svaka strana na ovom

podneblju ostala bez pretpostavljenog broja političkih zastupnika/poslanika kojima bi se na legitiman način štitila ravnopravnost i jednakost.

Drugi važan momenat ovog zakona, kojim je otvoreno manjinsko pitanje kroz uočavanje legitimne mogućnosti političkog delovanja (budući da je po sredi konkretizacija numeričke zastupljenosti nacionalnih manjina u parlamentima na lokalnom nivou), odnosi se na usvojen izborni princip – tj, na *podelu odborničkih mandata* po principu proporcionalnosti ili, da citiramo drugi deo člana 8: “Odbornički mandati raspodeljuju se između izbornih lista srazmerno broju dobijenih glasova koje je osvojila svaka od izbornih lista”. Odatle je, sledstveno, ovaj zakonski akt i takav da se njime ne doprinosi promociji boljeg položaja nacionalnih manjina, pošto se tako manjinska etnička zajednica prepušta izbornoj utakmici bez ikakve šanse na uspeh. Podjednaki uslovi za sve, u ovom slučaju, nisu stvar u startu izborne ravnopravnosti u osvajanju odborničkih mesta i za manjinsko političko predstavljanje, pa su manjinske nacionalne zajednice unapred u situaciji da se priklanjaju jednoj strani, a u najgorem slučaju da budu predmet “nagodbi” i, možda, ucena.

Imajući u vidu iznete napomene može se smatrati da postojeći *Zakon o lokalnim izborima* nije poseban i kvalitetan iskorak ka pravnoj i političko-izornoj praksi, jer se pridružuje zemljama u kojima se proporcionalni izborni princip koristi da se manjine ne bi suštinski afirmisale, pogotovo što se u ovom delu zemlje nije vrednovao sastav stanovništva. Posebni specifikum je i taj što su npr. Romi svuda manjina.

3.1.2. *O propozicijama opunomoćenih članova u organima za sprovođenje izbora prema Zakonu o lokalnim izborima*

Naredno diskutabilno mesto, kojim se sugerše kako u izornoj utakmici nije adekvatno sagledan položaj nacionalnih manjina, jesu i odredbe iz člana 13 u kome se uređuju propozicije opunomoćenja aktivista za rad u organima za sprovođenje izbora. Ovaj deo člana glasi: “Pravo da odredi opunomoćenog člana za rad u organima za sprovođenje izbora ima svaki podnosilac potvrđene i proglašene izborne liste koji je predložio najmanje 2/3 kandidata od ukupnog broja odbornika koji se bira”. I pored toga što stoji mogućnost da dva ili više podnosilaca izborne liste mogu da odrede zajedničkog člana, što je uvek specifičan slučaj ako se to i desi, ističemo da se ovim članom zagovara tvrđa opcija u kontroli izbora od strane manjine koja učestvuje na izborima. Jer, moralo se poći od stava da nacionalna manjina ne može da dâ gotovo nikada dovoljan, odnosno traženi broj predloženih kandidata, a on je najmanje 2/3 od ukupnog broja odbornika koji se biraju. Ova zakonska klauzula pogotovo pogađa Rome, kao etničku manjinu koja živi u mahalama i koja nikada nije locirana na prostoru svih biračkih mesta. Respektujući ovaj momenat, preostaje da npr. Romi neće nikada biti u objektivnoj situaciji da politički ravnopravno participiraju i da dostojno zastupaju svoja kolektivna prava. Svakako, problem može biti proširen i na druge manjine saobrazno lokalitetu, pa i one ostaju, po pravilu, bez stalnih političkih predstavnika u izornoj komisiji.

Dodatni i ne redak nesrećni momenat je i onaj po kome se ispostavlja da se manjine pojavljuju sa dve izborne liste. Time nacionalna manjina, pored toga što usitnjuje svoje glasačko telo, istovremeno smanjuje mogućnost da se i pri udruživanju sa predstavnicima neke druge liste pojavi kao "jači" partner u preraspodeli uloga. Međutim, radi zaokruživanja ovog problema, ipak treba istaći da izbornu komisiju, pored opunomoćenih, čine i imenovani članovi (koji rade u proširenom sastavu upravo tako što su imenovanim članovima pridruženi i opunomoćeni). Verovatnoći je prepušteno da se, pri određivanju imenovanih članova izborne komisije, skupština jedinice lokalne samouprave neće etički ogrešiti (mada do sada nije poznato da li je ovaj momenat ispoljen na minulim lokalnim izborima).

3.1.3. Definisanoost propozicija pri kandidovanju politički predstavnika – osnov daljeg jednobraznog pristupa

Potpuno u skladu sa duhom Zakona je i čl. 18. koji se vezuje za izbornu listu kandidata za odbornike i, tom prilikom, ne pravi razliku između 'malih manjina'. Namera je da se skrene pažnja, i ovom prilikom, kako nema nekog drugog principa – npr. teritorijalnog (prema biračkim jedinicama), kojima bi se promovisao politički položaj pogotovu romske manjine – koja je u delu južne Srbije specifično raspoređena (između Srba i Albanaca).

Sledeći zakonske propozicije sugerise se da svaka lista – *i manjinska*, mora da obezbedi potpise "30 [...] po predlogu za jednog kandidata ili najmanje 200 [...] po izornoj listi". To se odnosi, svakako, na izborne liste partija, koalicija partija, ali i izborne liste grupe građana. Načelno gledano niko ne može da kaže da se neko diskriminiše, pošto je traženi broj potpisa kojim se daje legitimitet listama po bilo kom pristupu – po predloženim kandidatima za odbornike ili za celu izbornu listu, takav da oni mogu da se obezbede relativno lako. Međutim, ostaje zadatak da je nužno da se izmeni sam duh Zakona zbog ravnopravnije startne pozicije manjina, koja nije samo stvar propozicionih pravila.

3. 2. Posebni aspekti o položaju nacionalnih manjina u izbornim radnjama prema Zakonu o lokalnim izborima

3.2.1. Pravila pri utvrđivanju rezultata i dodeli mandata izbornim listama

Utvrđivanje pravila i dodela mandata izbornim listama sastavni je deo Zakona, ako ne i njegov najvažniji deo iz ugla realizacije ideje koja je istovremeno i opšta politička opcija. Kako će društvena zajednica funkcionisati u ovom slučaju, a to će reći sa kojim političkim akterima i manjinskim predstavnicima, razrađuje se od 38. do 44. člana *Zakona o lokalnim izborima*. Prvim pravilom se potcrtava da će birački odbor bez odlaganja, a najkasnije u roku od 8 časova od zatvaranja biračkih mesta, dostaviti izornoj komisiji zapisnik o utvrđivanju rezultata. Od tog trenutka, pa u roku od 24h od zatvaranja biračkih mesta, mora da se utvrde izborni rezultati. Potonje proceduralno pravilo, kojim se definiše karakter izbornog

pristupa, prezentuje se čl. 40. i ističe: “Svakoj izbornoj listi pripada broj mandata koji je srazmeran broju dobijenih glasova”. Iz ove definisanosti – koliko kojoj listi pripada odborničkih mandata – jasno sledi (i implicite se ponavlja odredba čl. 8) da se uspostavlja proporcionalni sistem dodele mandata. I konačno, kao treće, taj isti član donosi najvažniji stav u celoj izbornoj utakmici: “U raspodeli mandata učestvuju izborne liste koje su dobile najmanje 3 odsto glasova od ukupnog broja glasova birača koji su glasali”. Posle ovoga je sve samo stvar izračunavanja i, u konačnoj varijanti, potvrđivanje predizbornih računica i verovanja.

Ipak, kada je reč o izračunavanju, glavnu reč vodi izborna komisija o čijem radu u čl. 41. precizno stoji da: “Izborna komisija raspodeljuje mandate između različitih izbornih lista tako što se ukupan broj odborničkih mesta množi brojem važećih glasova koji je osvojila svaka od izbornih lista. Dobijeni proizvod se zatim deli ukupnim brojem glasova datim svim izbornim listama, izuzimajući glasove poverene onim izbornim listama koje nisu ispunile uslov iz člana 40. ovog zakona”. Mora se raspoznati, međutim, da će se izborni rezultati neke izborne liste uvažiti samo ako je ona osvojila 3 odsto glasova od ukupnog broja glasova birača koji su glasali. Sledeći navedene korelative evidentno je da je svako deljenje jednog biračkog tela na dve ili više izborne liste u toj meri pogubno da može da bude i katastrofalno za onu manjinsku etničku populaciju kod koje je došlo do podele/usitnjavanja biračkog tela (što je bio slučaj sa Romima, pogotovu u Bujanovcu). Utoliko se mora naglasiti kako zakonska praksa bitno saodređuje (stimuliše) nacionalnu manjinu na samodisciplinovanje njenih pripadnika s namerom da dato biračko telo ostane politički kohezivno, što bi značilo da je organizovano samo prema etničkoj pripadnosti. Ovim rešenjima društvena praksa može biti dodatno degradirana i svedena na “biološki redukcionizam” – prenebregavajući svaki građanski princip, pogotovu kod manjinskih zajednica koje imaju i minimalnu teritorijalnu zaokruženost, uprkos tome što je postojala istinska želja da se kroz politička prava i ostvari integrativni aspekt¹¹.

3.2.2. Dodatno obračunavanje broja mandata po čl. 42. kao legitimacija pravne države, ali ne i države prava

To što se sugeriše članom 42. Zakona o lokalnim izborima je simulacija demokratičnosti političkog koncepta kojim je sve urađeno da manjinske nacionalne zajednice ne dobiju i adekvatnu političku zastupljenost. Manjine politički ne participiraju na lokalnom nivou ni u slučaju relevantne brojnosti, ali ni kroz *afirmativnu akciju*, znajući da je njihova zastupljenost značajno manja prema većinskom etnicitetu koji je uvek u prilici da majorizuje političku scenu. Izrečena opcija je realna na osnovu pruženih mogućnosti da se dodatna preračunavanja mogu da realizuju po 8 varijanti odnosa koji su proizašli učešćem izbornih aktera.

¹¹ Naveden stav ima svoje opravdanje u činjenici da je krajem 2004. albanska većina u Bujanovcu izbacivala obeležja Srbije iz opštinskog skupštinskog zdanja, sve dok se srpska manjinska poslanička strana nije pobunila i odbijala da prisustvuje zasedanjima.

Eksplikacija predviđenih “mogućnosti” intervencije izborne komisije vidna je na nekoliko primera:

- kada “određenoj izbornoj listi pripadne više mandata nego što je na njoj predloženo kandidata za odbornike” – i tada se mandat dodeljuje izbornoj listi koja ima sledeći (naredni) veći deo razlomka;

- u slučaju da “dve ili više izbornih lista imaju isti sledeći deo razlomka” – pa se mandat dodeljuje izbornoj listi koja je osvojila najveći broj mandata;

- izračunavanje i dodeljivanje “1/3 dobijenih mandata kandidatima po njihovom redosledu na listi”.

Navedene kombinacije su moguće, pošto proizilaze iz dosadašnjeg iskustva oslonjenog na koncepcijsku sličnost društveno-političkog ustrojstva, pa ih ovaj član s opravdanjem inkorporira, dok su druge administrativnog karaktera i preciziraju rokove objavljivanja listi i intervencija nastalih tokom izbornog postupka.

Na opisanu ishodnost i bez intencija za izmenom postojećeg Zakona – čije inoviranje nije ni najavljeno od strane Vlade, Srbija opstaje na konceptu unitarne države i okvirnih prava koje manjine mogu da upražnjavaju samo po rubovima, umesto da se njena pravna ustoličenost prema političkom predstavništvu ispolji i kao ravnopravnost, odnosno da manjinska zastupljenost bude izraz stvarnog otvorenog društvenog koncepta.

3.2.3. Aspekti Zakona o lokalnim izborima koji se ne sprovode u predizbornom i izbornom postupku

U dobre strane Zakona ubrajaju se one koje se odnose na korišćenje jezika manjina i zastupljenosti žena na listama za političke predstavnike. Međutim, kako se politička stvarnost svodi na voluntarizam i lošu ili nedovoljno dobru praksu, što je odraz pretpolitičke svesti društva koje ne sprovodi i ono što je po mogućem zakonskom okviru realno, u tom kontekstu je interesantno pitanje kojim se inicira sprovođenje izbornih radnji na maternjem jeziku nacionalnih manjina u sredinama u kojima je evidentno da njihovi jezici mogu biti u službenoj upotrebi.

Pitanje korišćenja jezika i pisma Zakon je uvrstio u dva člana, 28. i 37. Član 28. ističe da se “u opštinama gde su u službenoj upotrebi jezici nacionalnih manjina glasački listići štampaju na tim jezicima”, a član 37. se odnosi na štampanje Zapisnika o radu izborne komisije, kojom prilikom se ponavlja da je obavezno pisanje izveštaja i na jezicima nacionalnih manjina gde funkcioniše njihova službena upotreba. Nezavisno od ovih odredbi postupak nije sproveden u najmešovitijoj sredini, u Bujanovcu, kada je u pitanju romski jezik. Zbog ove manjkavosti lokalnih državnih organa, uprkos tome što je romska zajednica neposredno pred tadašnje izbore dobila status manjine, evidentno je da je po sredi nespремnost političkih aktera da organizovano i sistemski priđu rešenjima iz korpusa oficijelne zakonske regulative.

Ništa manja nekonzistentnost u politički kreiranim odnosima ispoljava se i kroz nepoštovanje strukture odbornika koji ulaze u lokalnu skupštinu, i pored toga što se u članu 20. izričito predviđa da na “izbornoj

listi među svaka četiri kandidata po redosledu na listi (prva četiri mesta, druga četiri mesta i tako do kraja liste) mora biti po jedan kandidat – pripadnik onog pola koji je manje zastupljen na listi, a ukupno na izbornoj listi mora biti najmanje 30 % kandidata manje zastupljenog pola na listi”. Ovim stavom je trebalo da se garantuje prisutnost poslanika žena, onemogućavanjem svake druge kombinatorike, tj. “ako izborna lista ne ispunjava uslove iz stava 3. ovog člana (gore navedeni deo) smatraće se da sadrži nedostatke za proglašenje izborne liste, a predlagač listi biće pozvan u skladu sa ovim zako-nom, da otkloni nedostatke liste”. Svakako da u sadašnjim lokalnim skupštinama u Bujanovcu, Preševu i Medveđi nije ispoštovana ova proporcija, te je i ova dobra odlika Zakona propuštena da se i rodni faktor, i etničko manjinski, uvede u svet političke ravnopravnosti u kojoj patrijarhat i dalje uzima danak. Dakle, time što se u političkoj sferi nisu ispoštovala pozitivna zakonska rešenja, to se i savremena srpska politička praksa osiromašila neispoljavanjem identitetnih odlika, na isti način kao što se nije ni započelo sa poboljšanjem položaja žene.

3.3. Zaključak

Iz prakse “upotrebe” *Zakona o lokalnim izborima*, a prema zahtevima o delotvornom učešću nacionalnih manjina i u političkom životu, može se ponoviti da se pravno-politička orijentacija državnog ustrojstva nije oslobodila etnocentričnog i unitarnog pristupa, budući da se iz ugla ostvarivanja prava građana i manjinskih etničkih kolektiviteta ponaša kao vlasnik od čije dobre volje zavisi stepen slobode, njihov stvarni društveni položaj i moguća participativnost u političkoj sferi. Međutim, ako se ima u vidu da je akcija ka delotvornom učešću nacionalnih manjina započela i sa ukidanjem cenzusa¹² za izbor poslanika manjinskih zajednica za Narodnu skupštinu Republike Srbije, to će, nesumnjivo, i na ostalim nivoima proces implementacije demokratizacije društvenog života biti primeren standardima koje je međunarodna zajednica već ispostavila kroz *Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima*, *Okvirnu konvenciju SE o zaštiti nacionalnih manjina*, *Evropsku povelju o regionalnim i manjinskim jezicima*, *regionalnoj autonomiji*, *lokalnoj samoupravi*, *Preporukama iz Lunda o delotvornom učešću nacionalnih manjina u javnom životu* itd. Međutim, na skoro očekivanu društvenu transformaciju ne treba računati, tim pre što ni predlozi za novi Ustav Republike Srbije nisu adekvatno obuhvatili uvođenje decentralizacije, regionalizacije i jačanje lokalne samouprave.

¹² U sadašnjem sazivu Narodne skupštine RS nema ni jednog predstavnika nacionalnih manjina koji je na izborima 2003. godine samostalno izbio mesto u njoj, budući da je izborni cenzus od 5% bio nedostižan, pa bilo da su bile po sredi i koalicije sa manjim partijama većinskog etniciteta (u Vojvodini). Naznačenu kvotu ukinula je nova Vlada Republike Srbije 2004. godine.

4. UPOREĐENJE ZAKONSKE REGULATIVE U SRBIJI
I "EVROPSKE POVELJE O REGIONALNIM MANJINSKIM
JEZICIMA" PREMA PRAVU KORIŠĆENJA MANJINSKIH JEZIKA

Dokumenat prema kome bi trebalo da se uskladi svaka savremena društvena zajednica, pogotovo ako je njeno opredelenje ulazak u demokratsku zajednicu evro-pskih zemalja, jeste *Evropska povelja o regionalnim i manjinskim jezicima* (doneta 05.11.1992. u Strazburu). Pored *preamble*, u prvom – *Opšte odredbe* i drugom delu – *Ciljevi i načela*, ovaj dokumenat se u trećem i operacionalom delu fokusira na: a) *obrazovanje* (čl. 8), b) *sudska ovlašćenja* (čl. 9), c) *upravnu vlast i javne službe* (čl. 10), d) *sredstva javnog informisanja* (čl.11), e) *kulturnu aktivnost i pogodnosti* (čl. 12) i f) *ekonomski i društveni život* (čl. 13). Navedena područja su, istovremeno, posebni segmenti kroz koje se implementiraju zahtevi ove *Povelje*, tj. opsežne tačke kojima se implicitno preciziraju institucionalne promene svake regionalne i lokalne sredine.

Zbog obimnosti praćenja ove građe, mogući pristup prema njoj je fokusiran na jedan aspekt i njegovo prosleđivanje kroz postojeća dokumenta. Ali, kako Srbija tek ulazi u tranzicione promene, jer je na tom putu njena ozbiljnost tek prihvaćena od Evropske unije – pisanjem studije o izvodljivosti radi ispunjenja obaveza koje donosi sporazum o stabilizaciji i asocijaciji¹³, to je za nas bilo relevantno da se utvrdi sadašnji nivo prilagođenosti zakonske regulative na opštem i lokalnom nivou, shodno ovom dokumentu koji za sada ne slovi kao obavezujući, ali će biti u budućnosti. Zato se i naredni osvrt i odnosi na prikaz obuhvaćenih sugestija u *Zakonu o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina* i *Zakonu o lokalnoj samoupravi*, tj. nivou korespondiranja sa predloženim evropskim standardima preciziranih u *Povelji*.

4. 1. Opšti pregled postojeće zakonske regulative u Srbiji

Počev od definicije nacionalnih manjina¹⁴, *Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina* podrazumeva da njihovi pripadnici imaju

¹³ Tek se 29.08.2003, kada je i Parlament SCG usvojio Akcioni plan, stavilo na znanje EU da smo zemlja koja ozbiljno misli da se standardizuje i pridruži razvijenim zemljama, i od kada može da počne pisanje studije o izvodljivosti. Njome se procenjuju politički (obaveze vezane za demokratiju i vladavinu prava), ekonomski i regionalno integrišući elementi kao faktori koji bi trebalo da se se usklade sa sporazumom o stabilizaciji i asocijaciji. Ističemo da je sa padom prošlog režima međunarodna zajednica dala ogromne *sugestije* pri donošenju *Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina*, tako da je "rad" na demokratizaciji društva započeo znatno ranije.

¹⁴ U čl. 2. *Zakona*, usvojenog 27.02.2002, definiše se da je: "Nacionalna manjina svaka grupa državljana SRJ (SCG), koja je po brojnosti dovoljno reprezentativna, iako predstavlja manjinu na teritoriji SRJ (SCG), pripada nekoj od grupa stanovništva koje su u dugotrajnoj i čvrstoj vezi sa teritorijom SRJ (SCG) i poseduje obeležja kao što su jezik, kultura, nacionalna ili etnička pripadnost, poreklo ili veroispovest, po kojima se razlikuje od većine stanovništva, i čiji se pripadnici odlikuju brigom da zajedno održavaju svoj zajednički identitet, uključujući kulturu, tradiciju, jezik ili religiju".

pravo na slobodan izbor i korišćenje podataka¹⁵ prema jeziku i pravopisu nacionalne manjine. To znači, da manjinske zajednice “mogu slobodno upotrebljavati svoj jezik i pismo, privatno i javno”. Međutim, ono što je u *Zakonu* već usklađeno sa *Evropskom poveljom o regi-onalnim i manjinskim jezicima*, dato je u članu 11, a on glasi: “Na teritoriji jedinice lokalne samouprave gde tradicionalno žive pripadnici nacionalnih manjina, njihov jezik i pismo može biti u ravnopravnoj službenoj upotrebi.” Da ova odredba nije samo mogućnost, već i da se primenila, potvrđuje to da je “mađarski jezik, kao jedan od zvaničnih jezika sredine, uveden u više od polovine vojvođanskih opština...”¹⁶ Ovim primerom je, u skladu sa drugim delom navedenog člana¹⁷, počeo da se ispunjava i njen peti stav: “na teritorijama iz stava 2. ovog člana, imena organa koji vrše javna ovlašćenja, nazivi jedinica lokalne samouprave, naseljenih mesta, trgova i ulica i drugi toponimi ispisuju se na jeziku dotične nacionalne manjine, prema njenoj tradiciji i pravopisu”. S obzirom na to da je treći deo *Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina* posvećen pravima na očuvanju posebnosti (a) *Izbor i upotreba ličnog imena* (čl. 9), b) *Pravo na upotrebu maternjeg jezika* (čl. 10), c) *Službena upotreba jezika i pisma* (čl. 11), d) *Pravo na negovanje kulture i tradicije* (čl. 12), e) *Školovanje na maternjem jeziku* (čl. 13-15), f) *Upotreba nacionalnih simbola* (čl. 16) i g) *Javno obaveštavanje na jezicima nacionalnih manjina* (čl. 17), evidentno je – odatle, da se struktura *Zakona* može razumeti u potpunosti samo kao usklađenost sa *Evropskom poveljom o regionalnim i manjinskim jezicima*. Odnosno, razradom ovih aspekata još u samom *Zakonu o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina*, srpska demokratska političko-pravna opcija je ispošto-vala preambulska određenja *Povelje*, tim pre što su se njime stvorile pretpostavke za:

1) *jedinstvo* između delova društvene zajednice, tj. da su etničke zajednice u SCG stekle demokratsku pravnu osnovu kojom se prevazilaze sve dosadašnje instrumentalizacije;

¹⁵ U korišćene podatke ubrajaju se lična imena, imena dece, upisivanje imena u sve lične isprave, službenu evidenciju i zbiru ličnih podataka. Istovremeno, manjinama nije uskraćeno pravo na paralelan upis imena i po srpskom pravopisu i pismu.

¹⁶ Prema: “Politika”, 30.08.2003, s. A7.

Realizacija spomenutih i drugih prava nacionalnih manjina omogućena je, najpre, time što su na prostoru Srbije sve nacionalne manjine formirale *nacionalne savete*, koji pokreću inicijative, ali su i relevantno telo za uspostavljanje oficijelnog dijaloga sa državom: “Savet predstavlja nacionalnu manjinu u oblasti službene upotrebe jezika, obrazovanja, informisanja na jeziku nacionalne manjine i kulture, učestvuje u procesu odlučivanja ili odlučuje o pitanjima iz tih oblasti i osniva ustanove iz ovih oblasti” (čl. 19, stav 7), “Savet se finansira iz budžeta i donacija” (čl. 19, stav 5), “Savet se može obratiti organima vlasti iz stava 8. ovog člana u vezi sa svim pitanjima koja utiču na prava i položaj nacionalne manjine (čl. 19, stav 9). U stavu 8. ovog člana stoji: “Organi države, teritorijalne autonomije ili jedinice lokalne samouprave, prilikom odlučivanja o pitanjima iz stava 7. ovog člana, zatražiće mišljenje Saveta”.

¹⁷ Drugi deo ovog člana odnosi se na procentualnu zastupljenost manjinskog stanovništva, što je uslov za sprovođenje stava 5. ovog člana, i on određuje da će: “Jedinica lokalne samouprave obavezno uvesti u ravnopravnu službenu upotrebu jezik i pismo nacionalne manjine ukoliko procenat pripadnika te nacionalne manjine u ukupnom broju stanovnika na njenoj teritoriji dostiže 15% prema rezultatima poslednjeg popisa stanovništva”.

2) zaštitu *bogatstva* regiona od potiranja ili nestanka manjinskih jezika kao opšte kulturne tradicije na prostoru SCG;

3) dodatno zaokruživanje relacije *upotreba jezika = praksa*, čime se potvrdilo *pravo* građanskog pristupa, u potpunosti odgovara duhu *Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava* i osnovnim slobodama potenciranih u Savetu Evrope;

4) *interkulturalnu* komunikaciju, budući da se iz ugla manjinskog položaja etniciteta njihov osnovni identitetni elemenat diže do najviše moguće ravnopravnosti sa oficijelnim ili zvaničnim jezicima i

5) ostvarenje posebnosti manjinskih identitetnih odlika bez da se dovodi u pitanje *suverenitet* i *integritet* državne celovitosti, jer se ovim pretpostavkama ne stvara jezgro koje će na teritorijalnoj ili bilo kojoj drugoj zaokruženosti da predstavlja i osnovu za bilo koji vid separacije ili secesije. U tom kontekstu je član 5. *Povelje* eksplicitan: “Ništa u ovoj Povelji ne može se tumačiti da podrazumeva pravo na upuštanje u kakvu aktivnost ili na vršenje kakve radnje koji su u suprotnosti sa ciljevima Povelje Ujedinjenih nacija ili drugim obavezama prema međunarodnom pravu, uključujući tu i načela suvereniteta i teritorijalnog integriteta država”¹⁸

Prema izvedenim zaključcima ovaj nivo zakonske regulativen se dodatno fokusira na razrađenost dela *Zakona* koji precizira *školovanje pripadnika nacionalnih manjina na maternjem jeziku*, pošto se iz zakonskih predočenja, u članovima 13, 14. i 15. (kojima se ustoličava pravo na dugoročno kulturno i obrazovno osvešćivanje nacionalnih manjina kroz institucije predškolskog, osnovnog i srednjeg vaspitanja i obrazovanja) izvode i one pretpostavke koje se realizuju unutar *Zakona o lokalnoj samoupravi*. Smatramo potrebnim da posebno spomenemo ove obrazovne sfere, tim pre što u *Zakonu o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina ne stoji, a pre svega u stavu 1. ovog člana, obavezno fakultetsko obrazovanje na maternjem jeziku*. Ali, ako se ima u vidu stav 1. iz člana 14, gde se navodi: “Za potrebe obrazovanja na jeziku nacionalnih manjina iz člana 13. stav 1. u okviru višeg i visokog obrazovanja obezbediće se katedre i fakulteti gde će se na jezicima nacionalnih manjina, ili dvojezično, obrazovati vaspitači, učitelji i nastavnici jezika nacionalnih manjina”¹⁹, onda je nesumnjivo da je u sadašnjoj SCG političko-pravna sfera, posmatrano s opšteg stanovišta, takva da se svaka letimičnost prevazilazi. U tom kontekstu potrebno je pomenuti i mogućnosti pospešivanja međunarodne saradnje iz ugla daljeg obrazovanja – pošto postoji otvorena relacija da “se omogući pripadnicima nacionalnih

¹⁸ Prema: *Evropska povelja o regionalnim i manjinskim jezicima*, u: “Sandžak multietnička regija”, Centar za regionalizam Novi Pazar, NIŠP “Sandžačke novine”, Novi Pazar, 2002, s. 109.

I u “Evropskoj povelji o regionalnoj autonomiji” stoji da cilj “afirmacije regionalne autonomije pretpostavlja, prema državi kojoj te regije pripadaju, njihovu lojalnost po pitanju suvereniteta i teritorijalnog integriteta iste” (nav. zbornik radova, s. 125, tačka 8. u *Preambuli*).

¹⁹ U članu 14, stavu 2. dodaje se: “Pored višeg i visokog obrazovanja iz prethodnog stava ovog člana, fakultet će organizovati lektorat na jezicima nacionalnih manjina, gde će studenti pripadnici nacionalnih manjina moći da savladaju stručne termine i na jeziku nacionalne manjine”.

manjina da studiraju u inostranstvu na maternjem jeziku i da se tako stečene diplome priznaju u skladu sa zakonom” (čl. 14, stav 4), čime se državna zajednica SCG pridružuje evropskim zemljama i po transparentnosti.

Upoređivanjem člana 11. *Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina* sa ciljevima i načelima u *Povelji*, može se konstatovati podudarnost stavova kojima se afirmiše identitetni položaj pripadnika nacionalnih manjina. S obzirom na to da se on najbolje izražava “očuvanjem unutrašnje istovetnosti”, a jezik i njegovo ravnop-ravno korišćenje²⁰ su njen prvi elemenat, to se ka potvrđivanju “vremenskog kontinuiteta” potpuno uklapa stav 4. ovog člana *Zakona*, jer on izričito precizira da “službena upotreba jezika nacionalnih manjina podrazumeva naročito: korišćenje jezika u upravnom i sudskom postupku i vođenje upravnog postupka, upotrebu jezika nacionalne manjine u komunikaciji organa sa javnim ovlašćenjima sa građanima; izdavanje javnih isprava i vođenje službenih evidencija i zbirki ličnih podataka na jezicima nacionalnih manjina i prihvatanje tih isprava na tim jezicima kao punova-žnih, upotreba jezika na glasačkim listićima i biračkom materijalu, upotreba jezika u radu predstavničkih tela”. Ako u identitetnost ubrojimo i “permanentno priznavanje različitosti” na okvirnom nivou, onda je i stav 5. istog člana *Zakona* primer potpune implementacije *Povelje*, budući da se u njemu određuje kako se “na teritorijama imena organa koji vrše javna ovlašćenja, nazivi jedinica lokalne samouprave, naseljenih mesta, trgova i ulica i drugi toponimi ispisuju i na jeziku dotične nacionalne manjine, prema njenoj tradiciji i pravopisu.” Respektujući navedene stavove, a oni su u skladu sa 9. i 10. članom *Povelje*²¹, evidentno je da je državna zajednica SCG izvršila obavezu uklanjanja neopravdanog ugrožavanja, isključivanja ili ograničavanja manjinskih etničkih kolektiviteta u sredinama u kojima kao celovitosti žive i rade nji-hovi pripadnici²².

4. 2. *Neposredni pravno-političkih zadaci u izmeni položaja manjinskih nacionalnih zajednica*

Upravo zbog nezaokruženosti mnogih zakonskih i podzakonskih akata i, time, nesinhronizovanosti određenih pitanja, skrećemo pažnju na protivrečnosti koje se bolje uočavaju kada nam međunarodna zajednica ispostavi neki od zahteva koji je deo opštih standarda. Jedan od tih

²⁰ U čl. 11. se precizira: “Na teritoriji jedinice lokalne samouprave gde tradicionalno žive pripadnici nacionalnih manjina, njihov jezik i pismo može biti u ravnopravnoj službenoj upravi.”

²¹ Čl. 9. odnosi se na *Sudska ovlašćenja* (u: krivičnom postupku, građanskim parnicama i postupku pred sudovima koji se tiču upravnih stvari), a čl. 10. razrađuje obaveze *Upravnih vlasti i javnih službi* (u okviru administrativnih oblasti države, po pitanju lokalnih i regionalnih vlasti, javnih službi koje obezbeđuju upravne vlasti i obezbeđenje mera za sprovođenje tačke 1, 2. i 3 od strane države).

²² Načela *Evropske povelje o regionalnim i manjinskim jezicima* (čl. 7), sugerišu da “Države članice preuzimaju obavezu da uklone...bilo koje neopravdano ugrožavanje; isključivanje, ograničenje ili nepovoljni tretman koji bi se odnosio na upotrebu regionalnog ili manjinskog jezika i koji bi imao za cilj da obeshrabri ili dovede u pitanje njegovo održavanje i razvoj...”

momenata jeste *loša realizacija predškolskog i srednjeg obrazovanja* za pripadnike nacionalnih manjinskih zajednica, pošto ove sektore lokalna vlast nema kroz *izvornu* kompetenciju, budući da je to i dalje u delokrugu republičkih institucija. Kada se zna da po *Zakonu o lokalnoj samoupravi*²³ u izvorni delokrug poslova jedinice lokalne samouprave (čl. 18) spada “osnivanje ustanova i organizacija u oblasti *osnovnog obrazovanja, kulture ...*”, to je ova smernica primer kako principi koje sugerije *Evropska povelja o regionalnim i manjinskim jezicima* ne mogu da se konsekventno primene kroz sve obrazovne nivoe u okviru lokalne samouprave, budući da se i po ovom zakonu predškolsko i srednje obrazovanje i dalje svrstavaju u ingerencije republičke administracije. Početni nivo u vaspitno-obrazovnom procesu dece nacionalnih manjina oficijelno ne reguliše lokalna samouprava, te u praksi ona ostaju nesagledana posebna grupa. Treba istaći da na prostoru južne Srbije, po našim saznanjima, državni organi (republičkog i lokalnog nivoa) ne prave pitanje ukoliko pripadnici neke nacionalne manjine otvore vrtiće, zabavišta ili “male škole”. To je slučaj sa romskom populacijom koja je, zahvaljujući sredstvima međunarodnih organizacija, u skoro svim većim gradovima otvorila po jedno ili više odeljenja ovog ranga. Svakako, takav rad je i dalje bez pravih stručnih planova rada, propisanih uslova i drugih potrebnih kriterijuma, ali je tačno da su mnoga deca osetila blagodeti vaspitnog, obrazovnog i socijalnog rada sa njima. Kada nema zakonskih mogućnosti na lokalnom nivou, onda je i odredba o *pravu na vaspitanje i obrazovanje za decu predškolskog uzrasta iz Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina* samo *deklarativnog karaktera*, pogotovo zato što u spletu povezanosti instituta i institucija ne postoji aktivna veza sa Ministarstvom prosvete i sporta Srbije kao nadležnog tela koje se brine o javnom vaspitanju i obrazovanju. Ista se poteškoća javlja i u pogledu nastave u srednjoj školi, s aspekta zahteva međunarodnih standarda, a čija je realizacija još kompleksnija.

Budući da u izvorni delokrug aktivnosti opštine (čl. 18), a “u skladu sa Ustavom i zakonom”, spada i da “utvrđuje jezike i pisma nacionalnih manjina koji su u službenoj upotrebi na teritoriji opštine” (stav 29), a po *Zakonu o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina* u čl. 11. stav 2. predviđa se da će “jedinica lokalne samouprave obavezno uvesti u ravnopravnu službenu upotrebu jezik i pismo nacionalnih manjina ukoliko procenat pripadnika te nacionalne manjine u ukupnom broju stanovnika na njenoj teritoriji dostiže 15% prema rezultatima poslednjeg popisa stanovništva”, onda u izabranim opštinama, primera radi, opština Niš nije ni nacionalno mešovita (ni jedan manjinski etnicitet ne dostiže više od 5%), kao što ih ni u njihovom ukupnom zbiru nema više od 10%. Isti zaključak sledi i za npr. opštinu Surdulica, jer na ukupan broj stanovnika ova opština ispunjava cenzus samo po pitanju određenja da je “nacionalno mešovita opština” (Bugari 4,52% + Romi 9,55% = 14,92%), ali ne i da se može primeniti odredba po navedenom *Zakonu* o uvođenju jezika i pisma u ravnopravnu službenu upotrebu. Ova dva primera skreću pažnju na

²³ Ovaj zakon je izglasan u Narodnoj skupštini Republike Srbije 14. 02. 2002. godine.

neprincipijelni odnos prema položaju (statusu) manjinskih etničkih zajednica, tj. da bi on mogao biti i sa širim afirmativnim pristupom prema njima, tim pre ako se zna da uprkos njihovom značajnom nominalnom broju (npr. 5.242 Roma u Nišu ili 1.004 Bugara i 2.119 Roma na 22.190 stanovnika u Surdulici, videti tabelu 1 – što je 3.311, videti tabelu 2) njihov položaj ne može da se reguliše izvan kompetencija *Saveta za međunacionalne odnose*.

Tabela 1

Stanovništvo opština Niš, Surdulica i Bujanovac
prema etničkoj pripadnosti po popisu 2002.

	Niš		Surdulica		Bujanovac	
	N	%	N	%	N	%
Ukupno	235.159	100,00	22.190	100,00	43.302	100,00
Srbi i Crnogorci	221.771	94,33	18298	82,46	14.789	34,15
Jugosloveni	653	0,28	106	0,48	2	0,00
Albanci	98	0,04	2	0,01	23.681	54,69
Bošnjaci	22	0,01	4	0,02	9	0,02
Bugari	781	0,33	1004	4,52	33	0,07
Goranci	75	0,03	0	0,00	10	0,02
Mađari	56	0,02	5	0,02	2	0,00
Makedonci	697	0,29	33	0,15	36	0,08
Muslimani	87	0,03	6	0,03	6	0,01
Romi	5.242	2,23	2119	9,55	3.867	8,93
Rusi	36	0,01	4	0,02	1	0,00
Slovinci	90	0,04	8	0,03	2	0,00
Ukrajinci	25	0,01	1	0,00	2	0,00
Hrvati	407	0,17	11	0,05	4	0,01
Ostali	232	0,09	6	0,03	182	0,42
Regionalna pripadnost	44	0,02	2	0,01	39	0,10

Tabela 2

Manjine, neizjašnjeni i neopredeljeni, nepoznato – prema popisu 2002.

	Niš		Surdulica		Bujanovac	
	N	%	N	%	N	%
Manjine	8.545	3,63	3.311	14,92	27.876	64,37
Neizjašnjeni i neopredeljeni	1.428	0,60	316	1,42	48	0,11
Nepoznato	3.402	1,44	264	1,19	589	1,36

Za razliku od prethodno navedene dve opštine Bujanovac predstavlja drugi primer, pogotovo kada se ovo pravo prelama preko zastupljenosti Albanaca kojih je 23.681 ili 54,69% (videti tabelu 1), odakle je mogućnost za uvođenje jezika i pisma u ovom slučaju neosporno. Status romske etničke zajednice ostaje i ovde isti, jer se prilike ponavljaju kao i u prethodne dve opštine (broj Roma u Bujanovcu je 3.867 ili 8,93% - tabela 1).

Napred navedeni primeri upućuju da uprkos broju Roma – 108.193 stanovnika ili 1,44% (tabela 3), jedino ovom etnikonu ne može da se obezbedi zakonska upotreba jezika i pisma zbog nekompaktne naseljenosti. I dok je u Srbiji Albanaca (bez Kosmeta) znatno manje (61.647 ili 0,82%, a od toga većina u Centralnoj Srbiji 59.952 ili 1,10%) i, pogotovo, Bugara (20.497

ili 0,27%, a od toga većina u Centralnoj Srbiji 18.839 ili 0,34%) – sa kompaktnom naselenosti (videti tabelu 3), pa njihov postojeći broj na jednoj ili dve opštine može da se dovede u vezu sa potrebnim procentom za korišćenje prava na jezik i pismo, dotle Romi tu pogodnost ne mogu da realizuju ni u kom slučaju²⁴. Zato je potrebno “igru” brojki zakonskim ili podzakonskim aktima drugačije rešiti, kako bi se izbegla pozicija “nemoći” i omogućilo da i oni uživaju demokratska prava u korišćenju jezika i pisma sa zakonskim pokrićem.

Tabela 3

Stanovništvo prema nacionalnoj ili etničkoj pripadnosti po popisu 2002.
(selektivni podaci)

	Republika Srbija					
	Ukupno		Centralna Srbija		AP Vojvodina	
	Svega	%	Svega	%	Svega	%
Ukupno	7.498.001	100,00	5.466.009	100,00	2.031.992	100,00
Srbi i Crnog	6.281.887	83,78	4.924.567	90,09	1357320	66,80
Albanci	61.647	0,82	59.952	1,10	1.695	0,08
Bošnjaci	136.087	1,82	135.670	2,48	417	0,02
Bugari	20.497	0,27	18.839	0,34	1.658	0,08
Mađari	293.299	3,91	3.092	0,06	290.207	14,28
Romi	108.193	1,44	79.136	1,45	29.057	1,43

4. 3. Zaključak

Iz izloženog može se konstatovati da su promene u političkoj i pravnoj sferi u državnoj zajednici SCG počele da se realizuju od opšteg ka posebnom i prema pojedinačnom, te da se u narednom periodu očekuju promene koje se moraju odraziti i na bolji status manjinskih etničkih zajednica u okviru lokalne sredine. Takav proces je neminovan, baš zato što se zaokruživanje demokratskog koncepta ne može da realizuje bez promena u lokalnoj zajednici, s obzirom na to da je ona deo politike koja mora da vodi većem stepenu autonomije od regionalnih delova, pa do njenog sastavnog dela – demokratije na lokalnom nivou, pošto “... demokratija mora da počne kod kuće, a njena kuća je okolna zajednica” (J. Dewey).

Sa navedenim ciljem u mnogim tekstovima se sreću kritički osvrti i predlozi o mogućim modifikacijama sadašnjih zakonskih i drugih društvenih aktivnosti. Jedan od njih su napomene iz publikacije “Nacionalne manjine i pravo”²⁵, u kojoj su prezentovani rezultati empirijskog istraživanja o položaju

²⁴ “Slovački jezik i pismo su u službenoj upotrebi u 12 vojvođanskih opština i u gradu Novom Sadu” (sa 59.021 stanovnika ili 0,79% zastupljenosti), “rumunski jezik i pismo su u upotrebi u 9 vojvođanskih opština” (sa 34.576 stanovnika ili 0,46% zastupljenosti), “rusinski jezik i pismo su u upotrebi u 5 vojvođanskih opština i u gradu Novom Sadu” (sa 15.905 stanovnika ili 0,21% zastupljenosti), a “češki jezik i pismo su u upotrebi u opštini Bela Crkva” (sa 2.211 stanovnika ili 0,03% zastupljenosti) – prema: *Nacionalne manjine i pravo*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji i Humanitarni centar za integraciju i toleranciju, Beograd, 2002, s. 33.

²⁵ Izdata od strane Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji i Humanitarnog centar za integraciju i toleranciju, Beograd (2002), s. 5-145.

manjina. Drugi osvrt je proizašao iz pera akademika Vojislava Stanovčića koji će, rezimirajući o značaju demokratizacije lokalne samouprave, istaći: “Ona je u praksi sužavana ili olako ograničavana ne samo putem zakona, već i arbitrarnim odlukama pojedinih organa izvršne vlasti.”²⁶ Takođe bi trebalo, iz brojne literature, podsetiti i na završni deo predgovora knjige “Demokratija i nacionalne manjine”, gde se rezimira: “... ostala su sporna brojna pitanja u vezi sa međuetničkim odnosima na lokalnom nivou, posebno u južnoj Srbiji i Sandžaku, zatim sa položajem Roma i naravno statusom Kosova, koje pretežno nastanjuju Albanci, a nad kojim država ne ostvaruje ingerencije.”²⁷

U zaključke koji bi morali da opomenu političku, pravnu i drugu stručnu javnost ubrajamo:

1. Da komplementarnost zakonske regulative funkcioniše delimično, samo na opštem nivou zalaganja za zaštitu prava i sloboda manjinskih etniciteta.
2. Nesinhronizovanost zakonskih akata na nivou državne zajednice Srbija i Crna Gora, a međunarodna zajednica će veoma brzo zahtevati da se potpuno usaglase sa *Evropskom poveljom o regionalnim manjinskim jezicima*.
3. Neusklađenost republičkih zakonskih akata sa *Zakonom o lokalnoj samoupravi* (zakoni o predškolskom i srednjem obrazovanju), ali i da bi trebalo da usledi prebacivanje određenih prinadležnosti iz “prenetih poslova i delatnosti” u delokrug “izvornih poslova i delatnosti” na lokalnu samoupravu.
4. Neutvrđenost pravog broja pripadnika nacionalnih manjina i etničkih zajednica, pa se i pitanje primene političkih principa dovodi u pitanje.
5. Izvesne nepreciznosti u definisanju položaja izbeglih i raseljenih, te privremeno raseljenih sa Kosmeta, odakle postoji znatan broj lica koja se nisu izjasnila o nacionalnoj pripadnosti (107.732, tj. 1,44%) ili su neopravdano ubrojani u kategoriju “ostali” (11.711, tj. 0,16%), odnosno svrstani u “nepoznato” (75.483, tj. 1,01%), te je njihov broj dostigao cifru od 194.926 stanovnika, što je 2,61% onih koji bi sigurno doprineli drugačijijoj slici nacionalne zastupljenosti (videti tabelu 4). Tu se misli, između ostalih, i na Rome, koji i danas kažu kako ih ima znatno više nego što sledi iz popisa, svesni da je priličan broj njihovih sugrađana koji smatraju da su postali “nešto drugo” zbog i do sada prisutne mimikrije.
6. Potrebu da se drugačije sagleda pravo Roma na korišćenje jezika i pisma, pošto ova populacija nije lokacijski grupisana, odnosno što je disperzivno raspoređena na prostoru Srbije (ali i u Crnoj Gori) prema ostalim manjinskim zajednicama.

²⁶ Prema: Vojislav Stanovčić, *Oblici decentralizacije i disperzije moći: federalizam, autonomija, regionalizam, lokalna samouprava* (2000), u: “Autonomija i multietnička društva”, Otvoreni univerzitet, Subotica, s. 43.

²⁷ Nav. rad, s. 11.

Tabela 4
Stanovništvo prema nacionalnoj ili etničkoj pripadnosti po popisu 2002.
(selektivni podaci)

	Republika Srbija					
	Ukupno		Centralna Srbija		AP Vojvodina	
	Svega	%	Svega	%	Svega	%
Ukupno	7.498.001	100.00	5.466.009	100.00	2.031.992	100.0
Ostali	11.711	0,16	6.400	0,12	5.311	0,26
Neizjašnjeni i neopredeljeni	107.732	1,44	52.716	0,97	55.016	2,71
Nepoznato	75.483	1,01	51.709	0,95	23.774	1,17
Zbir triju kategorija	194.926	2,61	110.825	2,04	84.101	4,14

5. MEDIJSKI SADRŽAJI I MANJINSKE ZAJEDNICE

5. 1. Opšte napomene

Budući da se kroz medije najesencijalnije izražavaju kulturne, političke i identitetne odlike, to je njihov zadatak da promovišu demokratske vrednosti ka prevazilaženju inhibirajuće prakse. Da li je takav pristup i realizovan, naspram potreba i ispunjenosti standarda prema očekivanoj otvorenosti masmedija, praćeno je kroz niz empirijskih istraživanja u Srbiji, ali pogotovo na jugoistoku. Njima se utvrđivalo da li je stanovništvo ovog dela zemlje i dalje pod “patronatom” tzv. *jedne javne sfere* i u kojoj meri se masmedijski prostor saobražava interesima etničkih posebnosti, odnosno da li je počela transformacija javne sfere i kroz medijski pluralizam. Polazni stavovi svih istraživanja su bili oslonjeni na sugestije o društvenoj i medijskoj decentralizaciji prema *Evropskoj povelji o regionalnim i manjinskim jezicima*, jer ona podrazumeva “stvaranje makar jedne radio stanice i jednog TV kanala na regionalnim ili manjinskim jezicima”; “da (lokalne ili centralne vlasti) ohrabre ili olakšaju redovno emitovanje radio programa na regionalnim ili manjinskim jezicima, [...] proizvodnju i distribuciju audio ili audiovizuelnih radova na regionalnim ili manjinskim jezicima, [...] stvaranje i očuvanje makar jednih novina na regionalnim ili manjinskim jezicima, odnosno redovno objavljivanje novinskih članaka na regionalnim ili manjinskim jezicima, te da pokriju troškove onih sredstava javnog informisanja koji koriste regionalne ili manjinske jezike u slučajevima kada zakon i inače omogućava finansijsku pomoć sredstvima javnog informisanja”. U njoj se podvlači, takođe, da je država u obavezi da “pomogne obrazovanje novinara i ostalih uposlenih u sredstvima javnog informisanja koji koriste regionalne ili manjinske jezike”, kao i da “države moraju da garantuju slobodu direktnog prijema radio i TV programa iz susednih zemalja na jeziku koji je isti ili sličan regionalnom ili manjinskom jeziku i da se ne suprotstavljaju reemitovanju radio i TV programa iz susednih zemalja na ovom jeziku” (član 11). U konačnoj instanci odnosa

između medijske sfere i participativnosti manjinskih nacionalnih zajednica nameće stav da se mora izmeniti relacija *većinski mediji – položaj manjinskih*, upravo zbog toga što se indirektno zasniva na pogrešnoj pretpostavci da je većina uvek dominantna kao i da mediji zaista predstavljaju stav većine.

5. 2. Primordijalna svest ne prepoznaje posebnost kao kvalitet zbog dominacije unitarne države

Uvid u stavove manjinskih predstavnika, na kojima se i temelje zaključci, potcrtava se saznanje da izostaje demokratski ambijent koji bi vodio većoj društvenoj participaciji manjinskih zajednica. Njihov ishodišni razlog je u tome, eksplicite stoji, što u Srbiji nisu stvoreni autentični pravno-zakonski uslovi, odnosno jer je politička klima i dalje takva da u njoj ima više mesta za većinski i, ne retko, ekstremni etnocentrizam, od političke opcije koja vodi društvenom pluralizmu i u medijima. Ili, tek sfera medijskog prostora potvrđuje da se put oformljenja otvorenog društva ne može da gradi na kolektivističkom društvenom konceptu, tim pre što se unitarnom i centralističkom ustrojstvu daje na značaju kao i u prošlim vremenima. Zbog toga se zalaganje za multietičnost iskazuje floskulnim, pošto mu je namena da služi za nastupe u zvaničnim prilikama.

Svakako, pristup unitarnoj državnoj upravi ne može da se ne vidi i u svesti predstavnika manjinske populacije, koja zbog svog primordijalizma, ali i iz razloga nerešavanja i gomilanja problema zapada u istu zamku fobičnosti ili okrenutosti prema i državi. Jedan od vidnijih tragova u tom smeru je taj što se predstavnici nacionalnih manjina vezuju za mesto življenja kojim se dolazi do izvesne homogenizacije kao nađenog rešenja ka većoj bezbedonosti, te i nepristajanja da u nekoj od teritorijalnih dekoncentracija vide pravi put ka rešavanju svojih problema – budući da iskazuju potrebe za svojim kulturnim identitetnim odlikama, ali ne i da se one mogu da reše iz osnove²⁸.

Dakle, stav pripadnika manjinskih nacionalnih zajednica je da se prilagođavaju postojećoj većinskoj volji i da, zbog toga, identitet ne iskazuju imperativno, odnosno da potvrđivanje nacionalne posebnosti ostaje u drugom planu u svim formama – i kroz masmedijski prostor.

²⁸ “Da je pretpolitička svest prisutna kod dobre većine anketiranih predstavnika nacionalnih manjina i da se, time, ističe polazni stav koji ne korespondira modernom društvu svedoče odgovori na pitanje: «Da li se čovek može osećati sasvim sigurno samo kada živi u okruženju čiju većinu čine pripadnici njegove nacije?». Pored onih koji ne prihvataju takav pristup – njih 44,6%, relevantan broj čine i iskazi koji pristaju na tu opciju – 40,1%. Kako je zastupljenost neodlučnih 14,5%, jer postoji mogućnost da se opredele i za negativnu varijantu, prisustvo primordijalne svesti i dodatno aktualizuje.” (prema: “Medijski sadržaji i manjinske zajednice na jugoistoku Srbije (Odnos prema medijskim sadržajima kao pitanje statusa i svesti manjinskih nacionalnih zajednica na jugoistoku Srbije)” (2004), u: zbornik radova “Modeli kulturne politike u uslovima multikulturalnih društava na balkanu i evrointegracionih procesa”, Filozofski fakultet–Univerzitet u Nišu – Institut za sociologiju, Niš, s. 251-270).

5. 3. *Izmena slike o medijima moguća je samo sistemskom promenom javne sfere*

Dosadašnja saznanja sugerišu da se uniformno ustrojstvo masmedijske sfere preslikava iz centralističke kulturne matrice i na medijske resurse, koji su samo po vlasničkom statusu podeljeni na nekoliko tzv. privatno-nezavisnih medija (npr. BK i PINK). Potpune potvrde ovog zaključka nema na osnovu podataka, ali je evidentno da su u sadašnjim informativnim emisijama zanemarena prava etničkih manjina. Gotovo ni jedna od RTV stanica čujnosti i vidljivosti na ukupnom državnoj teritoriji nema emisije na jezicima manjina, što otvara sledeće dileme: da li manjinskim zajednicama ostaje da formiraju svoje masmedijske centre, zašto nema stalnih i raznorodnijih emisija o manjinama i u ovom delu Srbije, u kojim bi to terminima trebalo emitovati emisije da se ne naruši masmedijska unificiranost, zašto nema ni nagoveštaja o uvođenju specijalnih emisija sa ograničenim ili stalnim planom realizacije i za manjine, pa sve do pitanja oko edukacije kadrova u realizatorskom delu – u obuci novinara i drugih stručnih lica. Znamo li da nisu ispoštovana prava o upotrebi i afirmaciji jezika manjinskih zajednica, ali i ona o njihovim kulturnim i drugim sferama života, budući da se manjine spominju samo povodom incidentnih situacija, onda je razumljivo da su sva zvanična dokumenta o pravima etničkih zajednica zapostavljena i da je na delu potpuno nerazumevanje tržišnih i konkurentskih interesa.

Na aktuelnost prethodnih napomena skreću pažnju i iskazi respondenata da je medijski prostor posledično unificirano uređen, što potvrđuje da se i savremeno funkcionisanje informativnog sistema ne shvata pitanjem unutrašnjih demokratskih procesa. Naime, iz odgovora na pitanje o tome preko kojih stanica se prate informativne emisije, evidentno je da se postotak onih koji se informišu iz centara moći na nivou države – sa 65,2% (prvi i treći odgovor), sledi da se informativne emisije prate na na TV stanicama nad kojima političke partije u vlasti imaju uređivačku moć. Ovo je podatak za sebe, jer se uočava da privatizacija medija i stvaranje tzv. nezavisnih RTV nije potvrda da se automatizmom ulazi u pluralni medijski prostor sa njegove sadržajne strane.

Tabela 5

Informativne emisije pratite uglavnom na:

Informativne emisije pratite uglavnom na:	N	%
1. Nacionalnoj TV	95	16,0
2. Lokalnim TV stanicama	82	13,8
3. Na svim domaćim TV stanicama	292	49,2
4. Na TV stanicama susednih država	17	2,9
5. Na svetskim TV stanicama	53	8,9
6. Ne pratim	45	7,6
Ukupno	584	98,3

Dosadašnja saznanja kazuju da postojeća društvena konstalacija mora da ustoliči drugačije pravne, ekonomske i političko-kulturološke propozicije nacionalnih manjina. Čini se da je pravi pristup ka takvim zahtevima potrebno što urgentnije ustanovljavanje *personalne autonomije*, pošto kvalitetnije društveno ishodište potražuje nova društveno-sistemska rešenja. Samo u tom slučaju će se status i uloga manjinskih medija i informisanje etničkih manjina moći da podigne na viši nivo radi iskazivanja najmanje dve vrste promena u srpskom društvu. Prva podrazumeva urgentno prevazilaženje unitarnog medijskog prostora, a da se zastupljenost medija kojima rukovode predstavnici etničkih manjina ne doživljava još jednim usputnim momentom. U tom slučaju će medijska i, odatle, javna sfera, biti interkulturalna i pluralna. Druga vrsta novih odnosa, sa kojim je već trebalo da se započne, odnosi se na primenu *afirmativne akcije*, tim pre što se značajno promovise u temeljnim dokumentima – u *Zakonu o pravima i slobodama nacionalnih manjina* (2002) i *Povelji o ljudskim i manjinskim pravima*, “Mala povelja” (2003). Neprimenjivanjem stavova o promociji manjinske participacije i dalje se simulaciono pristupa demokratizaciji, evidentno je, i u podsistemskoj regulativi, npr. *Zakonu o javnom informisanju* i *Zakonu o radiodifuziji*.

5. 4. Zaključak

5. 4. 1. Na relaciji odnosa *nacionalne manjine* – *masmedijska sfera*, ispostavlja se da bitnu ulogu ima *država*. Saznanje sugerise, respektujući značaj i način participacije sva tri oblika društvenog postojanja, da je na sceni čvršća kauzalnost između države i *parcijaliteta* ukoliko je veća unificiranost. Sa svakim nepoštovanjem podsistemskih oblika više se instrumentalizuju najvitalniji oblici delovanja – poput medija, sputavanjem mogućnosti ka društvenoj otvorenosti. Bez takve društvene prakse nema ni subjektivizacije posebnosti koje su već *po sebi* upućeni na nju. Ovakva neusklađenost je evidentna upravo iz ugla statusa etničkih manjina i njihovog ispoljavanju identita – putem razvijenosti i funkcije medija, kao jednog od najznačajnijeg faktora u razvoju demokratskih procesa. Oba plana su, svaki na svoj način, pod kontrolom državnog ustrojstva kroz pravo na dostupnost slobode. Takođe, ni jedan ne može da bude razrešen bez aktivne društvene participacije svih subjekata.

5. 4. 2. Nedvosmisleno je da je odnos etničkih zajednica prema medijskim sadržajima nezadovoljavajući. U tom kontekstu evidentno je da se *a)* i dalje prisutno centralističko upravljanje društvom odražava na učešće manjina u lokalnim sredinama, ali i na shvatanje šta čini napredak društva, jer do sada nisu izgrađeni mehanizmi za kvalitetnije menjanje društvenog pogona, a time i uključivanje manjina u integracione tokove. Pored nedostatka novih zakonskih rešenja i institucija na opštem društvenom planu, nedostaju i odgovarajuće organizacione forme kojima bi nacionalne zajednice radile na širenju svoje subjektivizacije. U takve manjkavosti ubrajamo i praksu medija, tim pre što su *b)* mediji, uprkos vlasničkim

transformacijama, ostali sa istom unificiranom matricom. Posebno je porazno da se medijsko delovanje ne razume izvan homogeno shvaćenog prostora, mada se društvena stvarnost već morala dhvatati kao heterogenost. Takvog odnosa za sada nema ni na generalnom društvenom planu, zbog čega je floskula svako isticanje da jača lokalna samouprava i da su mediji svima dostupni.

Primordijalno kreirana medijska sfera nije samo prema nepostojanju multietničkog koncepta (kroz forme programskih sadržaja), već i po načinu i sfrsi nastupa – preuzimanjem tradicionalnog kulturnog plana, poput svake konzervativne institucije. Naime, masmedijski okvir i po važećoj logici praktikovanja, ali i kao moćan tehnološki sistem, ima značajne limitirajuće odlike. Zahvaljujući savremenim mogućnostima javna komunikaciona sredstva obiluju brojnim činjenicama, pogotovo elektronski mediji, koji lako defragmentišu stvarnost i sputavaju koncentrisanost na bitne tokove²⁹. Taj fenomen je poznat i on se koristi u slučaju značajnih događaja – koji se, po pravilu, dodatno razlažu na pojedine delove. Odatle se istina predočava kroz više planova i smanjuje mogućnost celovitog racionalnog promišljanja. Ništa manji problem nije ni princip medijskog javnog obraćanja, pogotovo u informativnim emisijama, pošto ostaje na generalnom pristupu, odakle je apstraktni oblik masmedijske komunikacije dodatno istaknut. Ili, interakcijskog odnosa sa publikom gotovo da nema, zbog zanemarljivog broja onih koji su pred medijem na način kakav se podrazumeva u pozorištu ili bioskopu – kada se sadržaj prati u tišini i punom pažnjom. Konstatacija je da mediji sužavaju ili minimiziraju određen problem, što je i dodatno cilj po sebi ako je medij kao sistem ugrožen.

Dakle, ako se društvo pojavljuje kao apstrakcija i jedna javna sfera u svakom smislu, s jedne, i unificiran medijski sadržaj koji iz svoje definicije ne edukuje, ne informiše i ne podiže vrednosni sistem građana, s druge strane, tada je logično da se kaže da su c) pripadnici etničkih zajednica i dalje u krugu tradicionalnog i pretpolitičkog delovanja iniciranog opštim homogenim načinom participacije prema masmedijskim priložima i programima, ali i da nisu zreli da svoje stanovište promovišu kao formiranu posebnost koja zna i hoće da uradi ono što je saobrazno pozadinskoj kulturološkoj matrici na kojoj smatraju da postoje.

5. 4. 3. Da bi se nacionalne manjine izrazile kroz bolji sistemski status medija, inaugurišu se korekcije na dva relevantna nivoa: *opšti* – usmeren na društveni sistem, u kome bi trebalo da dođe do izmene podsistemskih oblika društvenog organizovanja, ali i, *posebni*, koji se centrira na novu organizovanost i ulogu medija.

a) Prvi potražuje korenite izmene društvenog uređenja Srbije, tj. da se centralističko utemeljenje prevede u regionalno, pogotovo po pitanju prava na *personalnu autonomiju* za etničke zajednice. Tek tada bi one mogle da izraze svoje interese kao parcijalnu posebnost prema celini ili većinskoj etničkoj zajednici. U tom kontekstu se pod personalnom autonomijom ima u

²⁹ Domet mogućih oblika *racionalizovanja* slike namenjene u manipulativne svrhe videti šire u: Richard Sennett (1989), *Nestanak javnog čovjeka*, Naprijed, Zagreb, s. 372-379.

vidu mogućnost da se institucionalno konstituiše organizaciona forma sastavljena od pripadnika manjinskih etničkih zajednica radi ostvarivanja ciljeva u obrazovanju, kulturi i informisanju. Navedenim predlogom bi bile nadomeštene nemogućnosti da se u opštinama formiraju *saveti za međunacionalne* odnose, jer se u mnogima od njih ta opcija ne realizuje zbog visokog limita o potrebnom broju pripadnika nacionalnih manjina. Naime, sa sistemski regulisanim prostorom – da se personalna autonomija ostvaruje kroz zajedničko višeopštinsko telo, prevazišao bi se čl. 63. *Zakona o lokalnoj samoupravi* kojim se sprečava primena posebnih interesa manjina (ako su manje od 5% od ukupnog broja u jednoj od opština, odnosno ukoliko je broj pripadnika manjinskih zajednica ispod 10%). Sleđenjem ove ideje teritorijalna državna zaokruženost bi ostala neizmenjena, a manjine bi stekle uslove za potvrđivanje.

b) Drugi se centrira na status medijske sfere u državnoj zajednici. Mogući drugačiji konceptualni prilaz polazi od saznanja da je sadašnji masmedijski prostor deo konceptualno prevaziđene vizije, kroz najveće i glavne medije u njemu. Takav okvir ne odgovara uređenju demokratskog društva, tim pre što je evidentno da se uvek misli kroz *jednu javnu sferu* u kojoj se masmedijska ne vidi kao deo više planova, različitih potreba društvenih posebnosti i interesa etničkih zajednica (teritorijalnih, jezičkih, religijskih, kulturnih, tržišnih itd). Imperativni zahtev je, drugim rečima, da se rekonstruiše sadašnja pozicija medija, tj. da se preuskladi i prema zahtevima etničkih zajednica. Osnova svake rekonceptualizacije bi morala da se temelji na primerenijoj društvenoj opciji, na medijskom pluralizmu. Jedino tako se ispunjava i može da stabilizuje potrebna samosvest manjinskih etniciteta kojima se prevazilazi simulacija. Ovakav cilj se neće realizovati spoljašnjim razbijanjem homogene društvene strukture, već iniciranjem unutrašnje sadržajnosti i proširenjem multikulturne prakse.

c) Preuređenje postojeće centralističke medijske stvarnosti u Srbiji ne bi trebalo da bude shvaćeno samo kao uklanjanje tzv. “patronata” iz ugla finansijske moći, već i svake druge supremacije u produžavanju jezičke, kulturne, informativne i slične potisnutosti, budući da može biti označena i kao kulturna asimilacija. Svaka društveno diferencirana političko-kulturna praksa morala bi da stvori mogućnosti da i manjinske zajednice formiraju svoje masmedijske forme, kao i da se realizuju stalne rubrike o manjinama. Takva orijentacija ne bi trebalo da zanemari i permanentne specijalne priloge sa konstantnim planom realizacije, te posebne programe za edukaciju kadrova (obrazovanje predstavnika manjinskih zajednica za novinare i stručne poslove – tonske snimatelje, kamermane itd).

7. ASPEKTI PROMENA DRUŠTVENOG KONCEPTA KA EVROPSKOJ INTEGRACIJI

6. 1. Ako je moderna misao usmerena ka napretku ispostavila naciju novosaznatom osnovom u stvaranju i zaokruživanju teritorijalno-institucionalne celine kao što je država, pa je takva institucija trebalo da

bude ishodište celishodnosti, pravca razvoja i artikulacije opšte društvenosti kojom se sublimiraju *partikularizam nacionalnog pogleda na svet* i *univerzalističke ideje prosvetiteljstva* (Herder), to se potonjim pravno-upravnim posredovanjima elemenat nacionalnog nameće kao *prirodni potencijal* i *matrična vizura* u svakom pojedinačnom i, odatle, kao odlučujući politički faktor države i državnosti. Da je taj put dobio preovlađujuću oficijelnost potvrđuje se i time što se pojam građanskog (ponajpre kao univerzalnog) razumevao kroz dominantne attribute kao što su *autoritet* i *suverenitet*, a u sklopu racionalnog načina mišljenja. Odnosno, vremenom su elementi nacionalne sadržajnosti (jezik, običaji, teritorijalnost, simboli, itd.) postali dominantna *exstensia* u dvostrukosti iskazivanja države, kao suverene teritorije i dominantne nacionalne strategije u kontekstu planova, projekta i svakog napredovanja. Sa *autoritetom* razumljenim i pretočenim u *autoritarnost* (kodiranim vrednostima zajednice kroz većinsku grupu/etnos i svaku zatvorenost) i *institucijama* ugrađenim saobrazno prema obzorju primordijalnosti (gde je demokratska simulacija – jer su pravno-političke instance sa podsistemima izričita transmisija centra i služe zadržavanju svake društvenosti na *status quo*), to je Evropa sa iskustvima raznih *izama* stala na stranu reafirmacije centralnog pojma postojanja – slobode. U tom kontekstu je podstaknut proces redefinisanja principa *volje* usmerenog na kategorije *nacija* i *država*, a koje su od strane određenih elita (u pretpolitičkom koloritu poimanja društvene organizovanosti) smatrane za ekskluzivne sfere u kreaciji svake ljudske prakse. Pojam slobode se redefiniše kroz intencije ispoljavanja *volje* svih (*sloboda za sve* u neposrednijem izrazu) uz potražnju novih oblika organizovanosti, pošto je dosadašnje njeno iskazivanje deo duboko strukturirane društvenosti. Potreba za svakom minimizacijom značaja *nacije* i *države* sledi i iz empirijske proverenosti o dvosmernoj instrumentalizaciji – kako države od strane nacije radi njenog daljeg afirmisanja, tako i nacije u ime jačanja države. Zastupljenost ovih manipulacija, a opravdavana nacionalnim i drugim ideologizacijama, vodila je stradanju čoveka, pošto se iskazivanjem subjektiviteta kroz samopostavljenje i delovanje nije dolazilo do njega samog, ili zato što je njegov identitet sa ljudskim stvaralačkim licem potiskivan na nekoj od transmisiono-institucionalnih instanci.

6. 2. Imajući u vidu hronologiju društvenih događaja kao svojevrsnu regresivnost (pogotovu kada se danas nacija uzima kao nadnaravna kategorija, što neminovno vodi ka biološkom redukcionizmu), zbog koje i nije bilo boljitka u trasiranju subjektivizacije individuuma, to je savremena evropska misao i praksa stavila u centar svog interesovanja ljudska prava, ali na način da nisu u zavisnosti od manje ili veće kohezivnosti naciona i/ili od jake države, tj. nacionalne države po kojoj je sloboda pojedinca u zavisnosti od njenog nahodjenja. Tako se opet došlo do opcije da je moguće uhvatiti kopčicu sa univerzalističkim idejama kojima se ljudski potencijal razlaže na prava kolektiviteta i reinstitucionalizaciju države. Jedan od ključnih parametara za uspešnost ovog pristupa je shavatanje državnih granica. Inaugurisanje veće ravnopravnosti i slobode nije usredsređeno na granične

linije celovite države razumljene kao jedinstvenu teritorijalnost, već je ispostavljena kroz aspekte veće autonomije za pojedine delove unutar teritorijalne zaokruženosti. Kao dobre primere možemo navesti napore Francuske i Nemačke u omekšavanju značaja granica sredinom XX veka – što je reflektovalo urgentniju integrisanost ondašnjih zemalja EZ na čijem putu su stajale krute linije državnosti, i unutarregionalne procese u Italiji i Španiji. Dodamo li ovim društvenim tendencijama i oblike zasnivanja tešnje saradnje između pograničnih gradova, što su onda bili i prvi primeri evroregionalne saradnje, ali i sada aktuelne u ovom delu Evrope, onda je pred nama pravac i oblik političke ustrojenosti – autonomnost manjih društvenih celina, naspram centralizovane nacionalne države.

6. 3. Potcrtavanjem da bi trebalo znatnije da se istaknu manjinski identitetni interesi, sa njihovom artikulacijom i kroz političku sferu, upotpunjuje se stav o poboljšanju manjinskog aktivizma, ali i, istovremeno, proces stvaranja opštih demokratskih pretpostavki – pogotovo kada se radi o lokalnom i regionalnom nivou. U tom smislu se napredovanje postojeće društvenosti ispostavlja kroz tri aspekta:

- (a) doradu opšte pravno-političke sfere,
- (b) uvođenje regionalizma kao novog političkog ustrojstva, zbog inovacija na posebnom planu i
- (c) menjanje svesti aktera društvenih i političkih procesa, budući da su njihovi nastupi saobrazni partijskim i drugim parcijalnim interesima.

Rad na konkretizaciji unapređenja postojeće društvene prakse moralo bi da obuhvata, smatramo, sledeće društvene akcije i procese:

a) Doradu pravno-političke sfere:

1. Izradu *Zakona o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina* u Srbiji;
2. Donošenje *Zakona protivu diskriminacije*;
3. Donošenje *Zakona o načinu izbora nacionalnih saveta*;
4. Izmenu *izbornih zakona*:
 - a) na nivou Republike [po načinu izbora (prema većinskom i proporcionalnom sistemu) i zagarantovanih mesta u republičkoj skupštini],
 - b) na lokalnom nivou (po načinu izbora, prema većinskom i proporcionalnom sistemu);
5. Primenu *afirmativne akcije* u državnim organima i javnim službama, najpre;
6. Pomoć manjinskim organizacijama (stručnim, NVO, medijima, organizacijama za prekograničnu saradnju) i političkim partijama;

b) Uvođenje regionalizma:

1. Definisavanje nove horizontalne i vertikalne linije vršenja vlasti;
2. Definisavanje personalne autonomije koja objedinjava:
 - 2.1. Teritorijalnu autonomiju,
 - 2.2. Funkcionalnu autonomiju;

3. Konkretizaciju personalne autonomije (koja deluje između regiona i lokalne samouprave i može da se oformi s manje ili više labavom autonomijom):

3.1. Učešće političkih stranaka u kreiranju vlasti i volje građana, kao preduslova u izražavanju konstitucionalnog statusa;

3.2. Zaokruživanje i stvaranje institucija u realizaciji kulturnog identiteta.

c) *Izmenu svesti društvenih aktera:*

1. Afirmaciju vrednosti EU u javnim nastupima političkih i NVO lidera;
2. Političku promociju značaja oblika i dometa personalne autonomije;
3. Promociju identitetnih odlika manjina (pisanim i elektronskim putem);
4. Iniciranje javnih tribina i nastupa na radiju i TV sa predstavnicima političkih partija (npr. romskih i neromskih).

6. 4. Naznačene promene se sublimiraju kroz dva plana, posebni i opšti.

Prvi se ukazuje s spektra izvršavanja izmena u korišćenju neposrednih prava, pogotovo kada se vide izrazom stvaranja institucija radi potvrđivanja posebnosti, što je bilo simulacionog karaktera u utemeljenju primordijalnog društva (fiktivnost u aktuelnim zakonskim rešenjima: deklarativno isticanje nediskriminacione prakse i ispunjenja zahteva za primenom "pozitivne diskriminacije"). Novi proces nije moguć bez sazrevanja svesti:

(1) da se država sa centralističkim ustrojstvom menja u instituciju koja prenosi ovlašćenja na niže teritorijalne i druge faktore (uz promenu odnosa između *izvornih* i *prenetih* nadležnosti), shodno njenoj novoj funkcionalnoj ulozi, ali i da

(2) etničke manjinske zajednice, dosegnu organizacionu, kadrovsku i svaku drugu spremnost da budu istinski politički faktor koji povećava svoju i slobodu drugih subjekata. U tom slučaju imamo prevrednovanje prava i subjektivizaciju manjinskih aktera, budući da postaju *strana* sa konstitucionalnim statusom, tj. da su oficijelni deo državotvornosti koji se temelji na opštem pravu i položaju građana i kolektiviteta kao aktivnih i autentičnih pravno-političkih činilaca. Zadržavanje prava u formi delimičnih ili sporadičnih vidova slobode stvara mogućnosti za narastanje svesti da se na političkoj sceni treba pojaviti svakim otporom, čime bi država sa starim shvatanjem sile i suverenita bila *izazvana* da deluje na iskustveno poznat način i da iznova bude 'žrtva' hegemonističke fobije o ugroženosti.

Drugi plan inicira procese pacifikacije, kao vrednosni pristup evropskog konstituisanju društvenosti. To se odnosi, najpre, na državu – koja je bila viševjekovni oslonac i posrednik u oblicima kreacije društvenog života, ali i na saodređivanje položaja drugosti koje unutar nje mogu da zauzmu centralističko stanovište. Međutim, oba ova činioca, posmatrano iz prizme novog društvenog pogona ili izmena u načinu postojanja, podležu savremenom procesu – stvaranju neposrednih i humanijih *odnosa* između

relevantnih aktera u društvenoj praksi. Oživotvorenje modernog načina međuljudske komunikacije moguće je, prevashodno, kroz potiskivanje dominacije većinskog etničko-državno-unitarnog koncepta i isticanjem značaja participativnosti manjinskih etniciteta – kao identitetne posebnosti (koja se dograđuje standardima političke kulture). Ove izmene nudi regionalizam kao mogući model nove društvene konstrukcije kojim se prevazilaze ispoljene zamke moderniteta, ali tako što se iz postojeće zastalosti problem društvenosti izdiže na kvalitetniji nivo čiji je korektiv napredovanje ka opsežnijim pravima i slobodama za sve.

7. PERSONALNA AUTONOMIJA – MODUS OSTVARIVANJA KOLEKTIVNIH PRAVA NACIONALNIH MANJINA

7. 1. Da bi nacionalne manjine mogle da se izraze autentičnije i konsekventnije nego što je koncept nacionalne države omogućavao – jer je svoj opstanak temeljio na većinskom naciju kao političkoj kategoriji (umesto na građanskom statusu svih stanovnika u državi), potrebno je izvršiti sistemске društvene promene, odnosno kvalitetnije zasnovati njihov društveni položaj u očekivanoj ustavnoj transformaciji srpskog podneblja. U tom kontekstu je nužno inaugurirati pravno-zakonske korekcije društvenog uređenja na dva relevantna nivoa: *opšti* – usmeren na okvirni deo pravno-političkog sistema, tj. na promene koje podrazumevaju izmene koncepta političko teritorijalne organizacije državne vlasti – ka regionalizmu, ali i *posebni*, koji se centriraju na novu uže teritorijalnu organizovanost – *personalnu autonomiju*, kao dodatni vid angažovanja unutar više lokalnih samouprava.

Prevazilaženjem interesa viđenih samo kroz državnu celinu i/ili većinsku etničku zajednicu, *personalna autonomija* podrazumeva mogućnost da se institucionalno konstituiše organizaciona forma sastavljena od pripadnika manjinskih etničkih zajednica u ostvarivanju ciljeva u obrazovanju, kulturi i informisanju. Njome bi bila nadomeštena nemogućnost da se u opštinama formiraju *saveti za međunacionalne* odnose, jer se u većem broju njih ta opcija ne realizuje zbog visokog limita o potrebnom broju pripadnika nacionalnih manjina, ili iz drugih razloga. Naime, sa sistemski regulisanim prostorom – da se personalna autonomija ostvaruje kroz zajedničko višeopštinsko telo, prevazišao bi se čl. 63. *Zakona o lokalnoj samoupravi* kojim se sprečava primena posebnih interesa manjina (ako su manje od 5% od ukupnog broja u jednoj od opština, odnosno ukoliko je broj pripadnika manjinskih zajednica ispod 10%). Sleđenjem ove ideje teritorijalna državna zaokruženost ne bi došla u vidokrug onih koji ovo pitanje vide kao geopolitički problem (na putu bilo kog oblika secesije), a manjine bi stekle potrebne i novouspostavljene sistemске uslove za potvrđivanje. To znači, drugačije rečeno, da bi se manjinskim etničkim zajednicama kroz skupštinsku formu regionalnog karaktera, u skladu sa intencijama o zaštiti posebnih društvenih grupa (kroz pravno, ekonomsko i političko-kulturološko stvaranje novih društveno-

sistemskih rešenja, makar u koherentnim sredinama), mogao da oformi i dodatni oblik prava na samoupravu. Personalna autonomija znači, utoliko, uključivanje i objedinjavanje elemenata iz koncepata kakvi su *teritorijalna* i *funkcionalna* autonomija. U tom kontekstu ona bi se uspostavljala kroz poseban organizacijski pristup, tj. stvaranjem dodatnih horizontalnih i vertikalnih formi za njeno potvrđivanje.

7. 2. Glavni okvir personalne autonomije bio bi usredsređen na objedinjavanje više lokalnih samouprava kroz aspekte šireg *teritorijalnog* i opšteg *funkcionalnog* momenta autonomije. Budući da je ona namenjena pojedinim grupama, reč je o aktiviranju *kulturnih identitetnih karakteristika* kojima se izvesne posebnosti inkorporiraju kao *specifičan konstitutivni element*. Odnosno, *personalna autonomija* pruža mogućnost da se *institucionalno konstituiše organizaciona forma sastavljena od pripadnika manjinskih etničkih zajednica, prema teritorijalnim karakteristikama i interesima etničkih zajednica, a radi ispoljavanja i zastupanja autentičnih ciljeva u obrazovanju, kulturi, informisanju, svakom simboličkom izražavanju itd.*

Personalna autonomija u navedenom kontekstu *nema ni jedan predznak bilo kakve suverenosti, pošto ima strogo ograničen i definisan nivo samoorganizovanja*, s obzirom na to da je determiniše opšti društveno-politički koncept. Zbog toga ona ostaje modusom koji se prožima između regiona i lokalne samouprave, jer se autonomija lokalne zajednice ne razume dovoljnim ili završenim društvenim procesom.

7. 3. Budući da se personalna autonomija može da ispostavi kao neposredan međuoblik iskazivanja pojedinih grupa, ali i njihovo sredstvo za izražavanje samobitnosti, slobode i prava kojima bi trebalo da su region i lokalna samouprava definisani ustavnim i zakonskim rešenjima, to bi i njen mogući opšti institucionalizovani vid adaptacije u društveni sistem obuhvatao sledeće prerogative³⁰:

a) Personalna autonomija bi imala *poseban status teritorijalno-kulturne jedinice* kojom se obezbeđuje ne samo *očuvanje*, već i *inauguriše razvoj nacionalnih kolektiviteta*. Nju čine pripadnici nacionalnih zajednica organizovani kroz institucije, udruženja i organizacije koje sama osniva ili koje su prihvaćene iz ranijeg perioda.

b) Institucije, udruženja i organizacije su osnova iz koje se delegiraju članovi tela i funkcioneri Personalne autonomije. Dve trećine članova bi se biralo prema potencijalima političkih stranaka unutar regije (regiona/okruga), a 1/3 bi bila imenovana od strane institucija i drugih kulturnih organizacija nacionalnih manjina.

c) Personalna autonomija bi bila konstituisana na onom prostoru (unutar regiona/okruga) gde postoji jedna brojnija ili više manjih nacionalnih zajednica (kroz odbornički princip) formiranjem *Saveta*

³⁰ Deo navedenih opcija o personalnoj autonomiji, koji bi mogao da se implementira kao novo političko opredelenje pri izmenjeni pravnog okvira u pisanju novog ustava, konsultovan je predlog modela personalne autonomije ponuđen javnosti od strane Demokratske stranke vojvođanskih Mađara (videti u: «Danas», 26-27. maj 2001, s. 11).

Personalne autonomije ("mali parlament"), kao njen najviši organ. Na čelu Saveta je predsednik Personalne autonomije.

d) Uz Savet bi se formirao i *Izvršni odbor*, kao izvršno telo Personalne autonomije.

e) Najviši akt Personalne autonomije bio bi Statut, a donosio bi ga Savet Personalne autonomije. On je istovremeno i najveći pravni akt PA kojim se određuje okvir njenog delovanja – u oblasti obrazovanja, kulture i informisanja.

f) Broj članova Saveta Personalne autonomije bio bi određivan shodno proporciji broja pripadnika nacionalnih manjina koji žive na području koje obuhvata autonomija (što znači da broj članova Saveta Personalne autonomije ne bi morao da bude isti u svim autonomijama).

g) Delokrug nadležnosti *Saveta* Personalne autonomije:

- donosi Statut,
- usvaja budžet,
- saraduje sa centralnim organima države,
- saraduje sa organima vlasti i drugim institucijama i organizacijama u lokalnim samoupravama,
- saraduje i održava kontakte sa istim ili sličnim telima u drugim sredinama (unutar zemlje ili prekograničnom saradnjom),
- predlaže i usvaja programe razvoja u obrazovanju, kulturi i informisanju,
- predlaže i usvaja merila za finansiranje programa razvoja u obrazovanju, kulturi i informisanju,
- vrši analize o položaju nacionalne manjine/manjina u svom delokrugu,
- predlaže određena zakonska i podzakonska rešenja centralnim vlastima,
- usvaja godišnji izveštaj,
- usvaja predlog namenjenih sredstava institucijama PA,
- donosi poslovnik o radu Saveta PA,
- bira tela: predsednika Saveta PA, predsednika Izvršnog odbora, predstavnike tela u okviru Saveta PA itd.

h) Delokrug nadležnosti *Izvršnog odbora* Personalne autonomije:

- stara se o izvršenju zakona,
- stara se o izvršenju planova u oblasti obrazovanja, kulture i informisanja,
- sagledava i priprema nacrt budžeta i višegodišnji finansijski plan,
- realizuje obaveze prema organima vlasti i drugim institucijama i organizacijama u lokalnim samoupravama,
- uspostavlja registar organizacija, institucija i organizacija iz oblasti obrazovanja, kulture i informisanja,
- imenuje funkcionere PA koji ne podležu izboru, itd.

i) Personalna autonomija bi bila definisala Ustavom.

j) Budžetom Republike Srbije se određuju sredstva Personalnoj autonomiji za tačan delokrug i obim poslova iz oblasti obrazovanja, kulture i informisanja.

k) Iz dela sredstava koja ostvaruje ili dobija lokalna samouprava, a aktivan je deo Personalne autonomne jedinice, izdvajaju se sredstva po proporcionalnoj osnovi za realizaciju planova u obrazovanju, kulturi i informisanju.

7. 4. Dakle, *personalna autonomija* nema političku dimenziju pri konstituisanju, kao i kroz oblike delovanja, osim što bi bila izraz dela novog političkog koncepta ugrađenog kroz budući ustav Republike Srbije.

Političke organizacije su samo institucionalna forma u zadovoljavanju izbornog principa pri selekciji dela (do 2/3) članova Saveta (“malog parlamenta”) – kao najvišeg tela Personalne autonomije.

Budžetska sredstva namenjena Personalnoj autonomiji izraz su decentralizacije upravno-finansijskog sektora u regulaciji identitetnih potreba nacionalnih manjina, a koje raspoređuju pripadnici nacionalnih zajednica prema njihovim nazorima i potrebama.

Institucionalni i kadrovski potencijali u realizaciji potreba nacionalnih manjina su, utoliko, izuzeti sa centralnog i locirani na uži teritorijalni nivo – što bi bio, opet, primer stvarne decentralizacije upravljanja (a ne dekoncentracije), shodno realnim potrebama u sektorima obrazovanja, kulturne i informisanja gde žive pripadnici manjinskih nacionalnih zajednica. Personalnom autonomijom se kao teritorijalno-kulturnom celinom prevazilazi rasepkanost interesa manjinskih nacionalnih zajednica prema njihovoj zastupljenosti u lokalnim samoupravama, tim pre što je njihov broj vidljiviji kroz veću teritorijalnu celinu (region/okrug), pa ih je utoliko moguće i delotvornije realizovati.

Literatura

- Bašić, Goran (2002), *Položaj nacionalnih manjina u SR Jugoslaviji*, u: zbornik radova “Demokratija i nacionalne manjine”, s. 15-68, Centar za istraživanje etniciteta, Beograd.
- Bašić, Goran (2003), *Standardi zaštite nacionalnih manjina u savremenoj Evropi*, u: zbornik radova “Demokratija i multikulturalnost u jugoistočnoj Evropi”, Centar za istraživanje etniciteta, Beograd.
- Habermas, Jürgen (2002), *Postnacionalna konstelacija*, Otkrovenje, Beograd.
- Jovičić, Miodrag (1966), *Regonalna država*, Vajat, Beograd.
- Komšić, dr Jovan (2000), *Dokumenti političkih stranaka u Republici Srbiji o autonomiji*, u: zbornik radova “Autonomija i multietnička društva”, Otvoreni univerzitet, Subotica, s. 104-136.
- Lošonc, Alpar (2001), *Kulturna pluralnost: apoteoza različitosti ili praksa prihvatanja*, u: “Nova srpska politička misao”, vol. VIII, no. 1-4, s. 7-23.
- Lutovac, Zoran (2000), *Evropski manjinski standard*, u: zbornik radova “Autonomija i multietnička društva”, Otvoreni univerzitet-Subotica, Subotica, s. 71-88.
- Mitev, Petar-Emil (2000), *From Neighbourhood to Fellow-citizenship*, p. 25-40, in: *Balkan Youth and Perception of the Other*, Lik, Sofia.
- Pajvančić, Marijana (1996), *Slobode i prava nacionalnih manjina – komparativni pregled*, s. 579-596, u: zbornik radova “Položaj manjina u SRJ”, SANU, Beograd.
- Pihler, dr Stanko (2000), *Autonomy of Vojvodina in Regionalized Europe and Democratic Serba*, in: *Constitutional and Legal Framework of the Decentralization of Serbia and Autonomy of Vojvodina*, Centre for Regionalism – Novi Sad, Novi Sad, s. 5-8.

- Radović, dr Zorica (2000), *Manjine i teritorijalna autonomija*, u: zbornik radova "Autonomija i multietnička društva", Otvoreni univerzitet, Subotica, s. 89-103.
- Skenderović-Čuk, dr Nadia (2000), *Institucionalni okvir multietničkih država*, u: zbornik radova "Autonomija i multietnička društva", Otvoreni univerzitet, Subotica, s. 45-71.
- Soós, Edit (2001), *Regionalizam i multietničnost*, u: zbornik radova "Ogledi o regionalizaciji", Centar-Agencija lokalne demokratije, Otvoreni univerzitet-Subotica, Subotica, s. 139-152.
- Stanovčić, dr Vojislav (2000), *Oblici decentralizacije i disperzije moći: federalizam, autonomija, regionalizam, lokalna samouprava*, u: zbornik radova "Autonomija i multietnička društva", Otvoreni univerzitet-Subotica, Subotica, s. 9-44.
- Stanovčić, Vojislav (1995), *Civilno društvo i vladavina prava u višenacionalnim zajednicama*, s. 107-130, u: zbornik radova "Potisnuto civilno društvo", editor: V. Pavlović, Eko centar, Beograd.
- Stanovčić, Vojislav (2001) *Vladavina prava i modernizacija lokalnih zajednica*, u: zbornik radova, "Lokalna demokratija – stanje i perspektive", MAGNA AGENDA, Beograd, s. 159-188.
- Stojković, Branimir (1998), *Interculturality, interculturality and international communication*, p. 93-108, in: *Interculturality versus Racism and Xenophobia*, editor B. Jakšić, Forum za etničke odnose, Beograd.
- Stojković, Branimir (1999), *Istraživanje stanja kulturnih prava u Srbiji u toku 1998.godine* (radionice "multikultura i kulturna prava"), u: zbornik radova "Kulturna prava", Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, s. 255-279.
- Tatalović, Siniša (2004), *Politike integracije nacionalnih manjina*, u: zbornik radova: "Kultura u procesima razvoja, regionalizacije i evrointegracije Balkana", Filozofski fakultet-Univerzitet u Nišu – Institut za sociologiju, Niš, s. 545-560.
- Tejlor, Čarls (2000), *Politika priznanja*, u: "Habitus", Centar za multikulturalnost, Novi Sad, s. 11-44.
- Vasović, Vučina (2001), *Lokalna zajednica i demokratija*, u: zbornik radova "Lokalna demokratija – stanje i perspektive", MAGNA AGENDA, Beograd, s. 39-80.
- Vukadinović, Duško (2001), *Potrebna nam je autonomija*, s. 7-9, u: *Novo videlo*, 6/2001, Beograd.
- Živković, Jovan (2000), *Identifikacija kreatora javnog mnjenja*, s. 57-61, u: "Izlaz na crtu", DDA/JUNIR/KSSS, Niš.
- Živković, Jovan (2001), *Regionalizam – osnova demokratizacije društva*, u: "Teme", g. XXV, br. 1-4, s. 181-186.
- Živković, Jovan (2001), *Značaj određenja slobode i prava za slobodu informisanja*, s. 9-14, u: zbornik radova "U-put u građansko društvo", DDA/JUNIR/KSSS, Niš.
- Živković, Jovan (2002), *Evropska povelja o regionalnoj autonomiji – osnovne odlike, u Globalizacija, akulturacija i identitet na Balkanu*, Filozofski fakultet u Nišu – Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu, Niš, s. 307-314;
- Živković, Jovan (2003), *Komplementarnost "Zakona o lokalnoj samoupravi" i "Evropske povelje o regionalnim i manjinskim jezicima" prema pravima manjina u korišćenju jezika*, u: zbornik radova: "Kultura u procesima razvoja, regionalizacije i evrointegracije Balkana", Filozofski fakultet-Univerzitet u Nišu – Institut za sociologiju, Niš, s. 207-218.
- Živković, Jovan (2003), *Nacionalne manjine i pitanje statusa obrazovanja*, u: "Otvorena pitanja demokratije", Filozofski fakultet u Kosovskoj Mitrovici, Kosovska Mitrovica, s. 37-40.
- Živković, Jovan (2004), *Aspekti promena društvenog koncepta ka evropskoj integraciji u: Društvene promene, kulturni i etnički odnosi i evrointegracijski procesi na Balkanu*, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu – Institut za sociologiju, Niš, s. 35-45;
- Živković, Jovan (2004), *Medijski sadržaji i manjinske zajednice na jugoistoku Srbije, u: Modeli kulturne politike u uslovima multikulturalnih društava na balkanu i evrointegracionih procesa*, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu – Institut za sociologiju, Niš, s. 251-270.
- Živković, Jovan (2004), *Politički položaj nacionalnih manjina prema Zakonu o lokalnim izborima*, u: "Međunarodne studije", časopis za međunarodne odnose, vanjsku politiku i

- diplomaciju, br. 3-4/04, Centar za međunarodne studije/Hrvatske udruge za međunarodne studije/politička kultura, Zagreb, s. 126-135;
- Živković, Jovan (2004), *Pregled stanja i ciljeva za izmenu položaja manjinskih nacionalnih zajednica*, u: *Civilno društvo i multikulturalizam na Balkanu*, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu – Institut za sociologiju, Niš, s. 19-26;
- Živković, Jovan (2005), *Centralizam generira društvenu neravnopravnost i nerazvijenost*, prezentovano izlaganje na Okruglom stolu “Decentralizacija i autonomija u projektima novog ustava Srbije”, organizovao Centar za regionalizam iz Novog Sada 03. 03. 2005. u Beogradu;
- Živković, Jovan (2005), *Stavovi o regionalizmu i kulturnoj autonomiji u Bugarskoj, Makedoniji i Srbiji*, u: *Savremeni Balkan u kontekstu geokulture razvoja, kulture mira i evrointegracijskih procesa*, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu – Institut za sociologiju, Niš, s. 417-436;
- Živković, Jovan, (2001), *Etničke manjine i njihov status*, DDA/JUNIR/KSS, Biblioteka “Građansko društvo”, Kolo 1, sveska 5, Niš, s. 3-12.
- Živković, Jovan, Bašić, Goran (2002), *Regionalizam i položaj nacionalnih manjina u svetlu međunarodno-pravnih standarda*, u: zbornik radova “Globalizacija, akulturacija i identitet na Balkanu”, Filozofski fakultet - Univerzitet u Nišu – Institut za sociologiju, Niš, s. 127-141.
- Živković, Jovan, Bašić, Goran (2004), *Kulturna autonomija kao konceptualni prilaz regionalizmu*, u: *Regionalni razvoj i integracija Balkana u strukture EU – balkanska raskršća i alternative*, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu – Institut za sociologiju, Niš, s. 431-446;
- Živković, Jovan, Marković, Olivera (2004), *Apstraktni pristup regionalizaciji manjinskih zajednica jugoistočne Srbije*, u: Zbornik radova: “Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu”, Filozofski fakultet–Univerzitet u Nišu – Institut za sociologiju, Niš, s. 59-74.

Dokumenta

- Deklaracija UN o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije*, (1963).
- Deklaracija UN o pravima pripadnika nacionalnih ili etničkih, verskih i jezičkih manjinama*, (1992).
- Dokumenti Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji*:
- *Zaključni dokument Madridskog sastanka KEBS-a*, (1983), tačka 11.
 - *Zaključni dokument Bečkog sastanka KEBS-a*, (1989), tačke: 18,19,31,59 i 68.
 - *Pariska povelja za novu Evropu*, (1990).
 - *Izveštaj sa sastanka KEBS-a o nacionalnim manjinama*, (Ženeva, 1991).
- Evropska konvencija o ljudskim pravima*, (1996), BCLJP, Beograd.
- Evropska povelja o lokalnoj samoupravi*, (Strazburg, 15. oktobar 1985).
- Evropska povelja o regionalnim i manjinskim jezicima*, (Strazburg, 5. novembar 1992).
- Evropska povelja o regionalnoj autonomiji*, (Strazburg, 5. jun 1997) .
- Evropski programi za lokalne zajednice*, (2004), u: *Evropski pokret Srbije*, Beograd.
- Helsinški dokument KEBS-a*, (1992), tačke: 23-34.
- Kopenhagenska konferencija o ljudskoj dimenziji KEBS-a*, (1990), tačke: 30-45.
- Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima*, (1966).
- Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima*, (1966).
- Okvirna konvencija Saveta Evrope o zaštiti nacionalnih manjina*, (Strazbur, 1.2.1995).
- Preporuke iz Haga o pravu nacionalnih manjina na obrazovanje*, (1996).
- Preporuka iz Lunda odelotvornom učešću nacionalnih manjina u javnom životu*, (septembar, 1999)
- Preporuka iz Osla o jezičkim pravima nacionalnih manjina*, (februar, 1998).
- Zaključak Ženevskog sastanka KEBS-a o nacionalnim manjinama*, (1991).
- Zakon o lokalnim izborima*, (jun, 2002).
- Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina*, (2002).
- Zakon o lokalnoj samoupravi*, (februar, 2002).
- Ustavna povelja državne zajednice SCG*, (decembar. 2002).
- Povelja o ljudskim i manjinskim pravima – “mala povelja”*, (mart, 2003).

Vjekoslav Butigan¹

TRANSFORMACIJA POLITIČKIH SISTEMA NA BALKANU²

Problemi transformacije političkih sistema i identiteta na Balkanu

Treći evropski talas demokratizacije, pokrenut pre decenije i po, još nije dao očekivane rezultate u transformaciji političkih sistema na Balkanu. Samo je Grčka uspjela da demokratizuje i stabilizuje svoj politički sistem. Ostale balkanske države nalaze se u procesu tranzicije svojih političkih sistema iz autoritarnih u demokratske. Na sporost ove produžene i nezavršene tranzicije uticao je veći broj faktora koji proizilaze iz teškog nasleđa, nepovoljnog okruženja i nesposobnosti političkih aktera, u prvom redu političkih elita, da na izazove globalizacije i regionalizacije daju adekvatne političke i ekonomske odgovore u skladu sa interesima balkanskih naroda. Iskustva u demokratskoj tranziciji centralno-evropskih država pokazala su da su demokratske reforme političkih sistema nužan uslov za uspešne transformacije ekonomskih, socijalnih i svih drugih sistema.

U poslednjih pedeset godina društvene nauke su došle do saznanja o zakonomernosti i svrsishodnosti u konstituisanju i funkcionisanju političkih sistema. U teoriji systemske analize Dejvida Istona politički sistem se definiše kao “mreža interakcija izdvojena iz totaliteta socijalnog ponašanja kroz koje se vrednosti autoritativno alociraju u društvu”.¹ Autoritativna alokacija vrednosti ostvaruje se preko mehanizama koji lišavaju neke individue vrednosti koje društvo poseduje, omogućavaju drugima pristup tim vrednostima ili im ih ograničavaju.

Niklas Luman je u svojoj sociologiji političkih sistema politički sistem odredio kao složen sistem politike sastavljen od podsistema: politike, publike i administracije.

“Pod političkim sistemom podrazumevamo povezani sklop institucija i organizacija koje su, na temelju datih klasnih odnosa konstituisale vladajuće društvene snage radi odlučivanja o društvenim poslovima u različitim oblastima rada i života i usmeravanja društvenih tokova u određenom pravcu” – pisao je Radoslav Ratković.²

Polazeći od ove i drugih definicija političkog sistema pojam političkog sistema odredićemo kao celinu organizovanih političkih delatnosti, odnosa, organizacija, političke kulture i njihovih aktera. Ovakvo određenje političkog sistema otkriva njegove strukturne elemente koje čine: političke institucije,

¹ Redovni profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu u penziji. E-mail: butigan@ptt.yu

² Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

¹ D. Easton: *A Framework for Political Analysis*, J.Wiley, N. York, 1965, s. 47.

² R. Ratković: *Osnovi političkih nauka*, Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd, 1987, s. 89.

organizovane i spontano nastale političke grupe (partije, pokreti, asocijacije), pojedinci, sredstva političkog delovanja i politička kultura kao posredujući deo koji povezuje pojedine elemente sa političkim sistemom u celini. Na strukturu i funkcionisanje političkog sistema utiče društvo svojom globalnom strukturom: klasama, slojevima, etničkim, religioznim i profesionalnim grupama. Utiče i svojim podsistemima: demografskim, ekonomskim, kulturnim, moralnim, pravnim, ekološkim, obrazovnim i drugim.

Postoje raznovrsne tipologizacije političkih sistema. Za istraživanje promena političkih sistema na Balkanu značajno je razlikovati demokratske od autoritarnih i totalitarnih, pluralističke od monopolističkih, otvorenih od zatvorenih sistema. Za identifikaciju demokratskih političkih sistema postoje razni kriterijumi: naučni, ideološki, dnevopolitički, demagoški, konvencionalno-međunarodni. Kombinacijom nekih od njih dolazi se do odlika demokratskih političkih sistema: garantovane slobode i prava ljudi, neposredni tajni izbori za političku reprezentaciju, slobodno delovanje opozicije, većinsko odlučivanje uz poštovanje prava manjina, sloboda informisanja, mišljenja i udruživanja, kontrola građana nad radom države i javnih službi, vladavina prava, dijalog, tolerancija i kompromis kao način rešavanja konflikata, demokratski politički identitet.

Politički identitet je svest i samosvest o političkoj kulturi pojedinaca i društvenih grupa, kao kreativnoj matrici mišljenja, vrednovanja i delanja u političkom sistemu. On obuhvata političke vrednosti i ideale, političke principe i obrasce ponašanja, pogled na političku sadašnjost, prošlost i budućnost, svest o pripadnosti političkim grupama i ciljevima političkog angažovanja za ostvarivanje individualnih, grupnih i društvenih političkih interesa. Politički identitet je relativno trajna samosvest o političkom biću i odnosu prema sebi i drugim političkim subjektima kako u političkom tako i građanskom sistemu i povezanosti među ovim sistemima u celini. Politički identitet predstavlja sistem politički strukturisanih dispozicija i principa preko kojih se doživljava politički sistem i formira pozitivan ili negativan stav prema njemu i u skladu sa tim, politička praksa pojedinaca i društvenih grupa. Kao strukturisana dispozicija teško se menja u normalnim okolnostima. Krize i društveni prevrati, promena političkih sistema i turbulencija političkih ideala utiču na menjanje političkog identiteta.

Više nego ikada u prošlosti danas se pokazuje da kulturni faktori, među njima naročito politička kultura društva i najznačajnijih aktera demokratske tranzicije političkih sistema na Balkanu, determinišu brzinu, kvalitet i uspeh ove tranzicije. Ona je otežana nasleđenom ideološkom i političkom svešću kako elita tako i građana. Ideološka zbrka nastala mešanjem ili isključivim suprotstavljanjem socijalističkih i kapitalističkih političkih vrednosti, koncepata i doktrina, liberalnih i demokratskih, tradicionalnih i inovacijskih, modernizacijskih, reformskih – proizvela je krizu političkog identiteta kako političkih elita, tako i građana u tranzicionim procesima.

U političkoj praksi balkanskih društava, koja se temelji na konceptu političke reprezentacije, kao jezgru političkog života, glorifikuje se demokratski elitizam kao osnova stabilnog demokratskog poretka. Demokratska tranzicija istorijski se ostvarivala na tri načina s obzirom na to ko je inicira i kontroliše.³ Jedan se odlikuje time što vladajuće političke elite počinju tranziciju i kontrolišu je. Drugi način tranzicije započinje pobunom civilnog društva u različitim vidovima, masovnim protestima, generalnim štrajkovima ili vojnim udarima ili oružanim ustancima. On izaziva pad režima, formiranje privremene vlade, ubrzano organizovanje izbora i uspostavljanje novog režima vlasti ali sa neizvesnim ishodom konsolidacije takvog režima. Treći način započinjanja tranzicije bio je pod utucajem međunarodnih centara moći koji su raznim sredstvima obarali vladajuće režime i dovodili opozicione grupe ljudi na vlast privržene, tim centrima. U balkanskim društvima iskušana su sva tri načina tranzicije. U društvima u kojima vladajuće političke elite iniciraju i kontrolišu tranziciju glavno političko sredstvo je sila u najraličitijim vidovima. Kada ona potiče iz civilnog društva presudnu ulogu u tranziciji ima politička kultura,

Politički sistemi na Balkanu prošli su kroz dva perioda razvoja.⁴ U prvom periodu stvoreni su višepartijski sistemi i vršena je podela vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, prema modelu zapadne demokratije, sa više ili manje uspeha. Obavljeni su izbori kojim je došlo do mirne smene vlasti ili opstanka na vlasti određenih režima. U skladu sa rezultatima izbora formirani su parlamenti a sa tim političke partije su se diferencirale na parlamentarne i vanparlamentarne. Taj period trajao je od 1989. do 1995.g. Drugi period otpočeo je 1996. godine težnjama vladajućih elita da stabilizuju svoje političke sisteme i institucionalizuju ideološka opredeljenja u ekonomiji. Do danas to nije ostvareno ni u političkim niti u ekonomskim sistemima. Stabilnost političkih sistema određuje se na osnovu 1. otvorenog konsenzusa o izboru vlade, 2. stabilnosti u izboru i smeni vlasti i 3. samostalnosti vlade u vođenju politike. Mada se politički sistemi balkanskih zemalja razlikuju u mnogim odlikama jedna zajednička odlika je da su izloženi partijskoj fragmentaciji i ideološkoj polarizaciji njenih glavnih subjekata. To uslovljava njihovu nestabilnost i otežava uspostavljanje institucionalnih parlamentarnih sistema i konsolidaciju država kao oslonaca demokratskim procesima u društvu. Stoga se postavlja pitanje kako stvoriti uslove za konsolidaciju izvršenih promena u političkim sistemima balkanskih država? Koje političke snage mogu da stvore institucionalne uslove za to? Šta je to što omogućava pojavljivanje novih demokratskih aktera a šta onemogućava? Ko i kako donosi najvažnije odluke o promenama političkih sistema? Kako rešiti dilemu kojoj reformi dati prednost političkoj ili ekonomskoj? Ekonomska nestabilnost ugrožava demokratske političke reforme a njihove aktere naročito na izborima, kada su gubili vlast. S druge

³ Huan Linc, Alfred Stepan: *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Filip Višnjić, Beograd, 1998.

⁴ Jelica Kurjak: *Dometi promena u političkim sistemima postsocijalističkih zemalja, Međunarodni problemi 4/2000*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd

strane ekonomske reforme, naročito uspešna privatizacija, ne mogu da se izvrše bez uporišta u političkom sistemu.

Nauka kao akter političkih reformi na Balkanu

Neravnomeran razvoj balkanskih društava uticao je i na neravnomeran razvoj političkih sistema u njima. Razvijenija društva, po pravilu, imaju i razvijenije mreže demokratskih institucija i razvijeniju demokratsku političku kulturu. U njima su društvene nauke i njihovi naučni kadrovi ostvarivali veći uticaj na političke reforme na različite načine i sa različitim efektima koji nisu uvek u skladu sa stepenom razvoja nacionalnih nauka. U Albaniji i Makedoniji naučnici su dosta uticali na demokratske političke promene u ovim društvima, bilo preko svojih naučnih radova, publicističke delatnosti u medijima ili neposrednim angažovanjem u institucijama sistema. Oni su bili eksperti ili partijski i građanski predstavnici u organima koji su koncipirali i realizovali demokratske reforme, kao ministri, predsednici vlada ili država, visoki državni funkcioneri, diplomate, savetnici i konsultanti političkih institucija ili pojedinih političara. Od njih su očekivani bolji rezultati u politici od nekih političara, takozvanih političkih amatera. Međutim, ima mišljenja da intelektualci na vlasti mogu da opstanu ako se odreknu slobodne upotrebe političkog uma i podčine se državnom, partijskom ili nekom drugom razlogu. Onda oni gube svojstvo intelektualci postaju tehničari vladanja. U takvoj ulozi oni nisu demokracijski i sposobniji za ostvarivanje opšteg dobra od onih koji to nisu a Zoran Vidojević smatra da su i gori od tih drugih po pohlepi na slavu i misionarskom narcizmu, po potcenjivanju masa. Oni su samo veštiji demagozi.⁵ Na taj način se ostvaruje "izdaja intelektualaca" (Julien Benda).

Slovenački i Hrvatski politički, javni, kulturni i naučni radnici često naglašavaju da ove dve države ne pripadaju balkanskom regionu. Međutim, njihov geostrateški položaj i naročito bliža istorija, privredne i kulturne veze sa balkanskim zemljama, razvojne aspiracije i mnoge druge sličnosti pa i podudarnosti svrstavaju ih u region Balkana. Slovenija je najbezbolnije izvršila društvene i političke reforme i smenu vladajućih političkih elita. A prema merilima humanog razvoja nalazi se na 29. mestu u svetu. Povoljan položaj nauke i naučnika u prethodnom socijalističkom sistemu nije se u Sloveniji bitno menjao. Slovenački naučnici su ostvarili živu međunarodnu naučnu saradnju. Oni su istraživali mogućnosti očuvanja nacionalnog i kulturnog identiteta, razvoj civilnog društva kao kontrolora političkih elita na globalnom i lokalnom nivou i zaštitnika interesa građana, unapređivanje medijskog pluralizma, zatim uticaj crkve na politički život, cirkulaciju i reprodukciju elita. Registrovali su porast političke apatije, opadanje nivoa političke participacije građana i pad njihovog poverenja u, inače, nizak nivo poverenja u političke institucije i našli povećanje socijalnih razlika. Istraživali su uticaj globalizacije i evropske integracije na slovenačko društvo.

⁵ Zoran Vidojević: Srbija između hleba, (ne)slobode i nove autoritarnosti, u: Jovica Trkulja priređ.: *Bilans promena, Srbija godinu dana posle*, SO Kikinda i Narodna biblioteka, "Jovan Popović", Kikinda, 2002.

U Hrvatskoj su se naročito razvijale politička sociologija i vojna sociologija. U političkoj sociologiji dominirali su radovi o tranziciji, demokratiji i razbijanju Jugoslavije i osamostaljivanju Hrvatske u raznim ideološkim interpretacijama. U tim interpretacijama je i shvatanje da je nacionalistički projekt "Velike Srbije" veoma istrošio ideju jugoslovenstva. Hrvatski i drugi destruktivni nacionalizmi iskoristili su to i realizacijom svojih "velikih" nacionalnih projekata pokidali su socijalnu osnovu i veze između Hrvata i Srba. Građanski rat u Hrvatskoj bio je povod da se analiziraju njegovi uzroci i posledice i ponašanje vojske i naoružanih grupa, nasilje u ratu i miru, etničko čišćenje, iseljavanje i raseljavanje stanovništva, etnički i manjinski odnosi pre i posle rata. Poslednjih godina tematizuju se: identitet i zamišljena nacionalna zajednica, apologija novog nacionalizma i autoritarnog sistema, rekonstrukcija nacionalne države.

Rumunija je imala najburniji i krvav početak tranzicije u demokratsko društvo na Balkanu. Oslobođene diktatorskih stega društvene nauke su se usredsredile na istraživanja uslova za razvoj tržišne ekonomije i demokratije u Rumuniji. Empirijski usmerena sociologija razvijala je posebne sociologije: tranzicionu sociologiju, sociologiju civilnog društva, sociologiju porodice, sociologiju politike, sociologiju institucija. Koristeći se komparativnim, dokumentacionim i longitudinalnim analizama empirijske građe one su nastojale da razjasne puteve modernizacije i remodernizacije društvenog i političkog sistema. Kritičari razvoja društvenih nauka u Rumuniji konstatovali su da su njeni naučni radovi dali odgovore na fundamentalna pitanja, mada nepotpuno, na izazove postsocijalističke tranzicije, modernizacije i reformi u ovoj zemlji. Neka istraživanja su bila konkretne reakcije na društvene probleme i predlagala su rešenja za njih kao što su: opšta nerazvijenost, siromaštvo, korumpcija, socijalne devijacije, etnička diskriminacija, nepovoljan položaj žena... Ova istraživanja došla su do bogate empirijske evidencije pomoću kvantitativnih, statističkih, metoda. Druga istraživanja bila su više okrenuta anticipaciji društvenih procesa pomoću kvalitativnih metoda, utvrđujući trend globalnih promena u ekonomiji, kulturi i politici i ispisujući scenarije mogućih dešavanja u tim oblastima. U ovim istraživanjima preovladavao je pozitivistički metodološki pristup (kvantitativne analize) a manje interpretativni (u objašnjavanju društvene prakse) i konstruktivistički u simboličkoj oblasti (u istraživanju kulture, sredstava masovnih komunikacija, političke komunikacije, porodice i obrazovanja i najnovije istorije). Najvažnije polje disciplinarnih istraživanja bile su socijalne mreže neinstitucionalne orijentacije, njihov socijalni i kulturni značaj. Podaci dobijeni u ovim istraživanjima pružaju analitički okvir za dalja istraživanja i kvalitativne naučne analize.

Grčka je najranije započela demokratsku tranziciju na Balkanu, pre trideset godina, stabilizovala je svoj demokratski politički sistem i njegove institucije pa su njene društvene nauke uključene u istraživanja više faze demokratizacije društva i njegove integracije u evro strukture. Ulaskom u Evropsku zajednicu 1981. grčki naučnici su uključeni u zajedničke istraživačke projekte Zajednice. Oni su istraživali odnos između birokratije i

političke elite, konflikte između tradicionalne birokratije i novih trgovaca. Sociologija je imala nekoliko glavnih polja istraživanja: staro agrarno društvo, savremeno grčko društvo, politička kultura, obrazovni sistem i posledice grčkog ulaska u Evropsku uniju. Grčki političari i administracija nedovoljno su koristili rezultate naučnih istraživanja prilikom odlučivanja i vođenja razvojne politike, sem onih o izbornim opredeljenjima građana.

Jugoslovenske društvene nauke bile su u najtežem položaju jer su, pored teškoća koje su imali istraživači u drugim balkanskim zemljama, bili i egzistencijalno ugroženi zbog duboke i dugotrajne društvene krize, ratova u okruženju, hiperinflacije, sankcija i bombardovanja a duhovno i intelektualno su bili ugroženi izolacijom od svetske nauke i naučne javnosti. I pored toga, jugoslovenske društvene nauke su do 5. oktobra 2000. dale objektivnu kritiku ekonomske politike, autoritarnog sistema, pseudopluralizma, nacionalizma, izolacionizma, nesposobnosti vladajuće elite da u novoj konstelaciji odnosa između velikih sila fomuliše i realizuje politiku ekonomskih i političkih reformi i ostvari društveni konsenzus o nacionalnom programu razvoja društva. Nastali su značajni radovi o mestu Jugoslavije u procesu globalizacije, regionalne i evropske integracije, o uslovima za demokratizaciju društva, o protestima opozicije i građana zbog izbornih krađa, o regionalnoj balkanskoj integraciji. Naučna istraživanja jasno su pokazivala da su politički sistem i njegovi eksponenti izgubili legitimnost i da je pitanje dana kada će doći do smene vlasti. Posle 5. oktobra 2000. i dolaska na vlast opozicionih partija, posle desetogodišnje borbe za vlast, istraživani su rezultati nove elite vlasti. Data je kritika ove vlasti zbog zastoja u modernizacijskim reformama i mnogih grešaka, nesnalaženja, nesposobnosti, neodgovornosti, nedemokratskih metoda vladanja i opstanka na vlasti, zaokupljenosti ostvarenjem materijalne koristi putem vlasti i afera nastalih u vezi sa tim, zbog nastavka kriminalizacije društva i kršenja elementarnih ljudskih i građanskih prava, zbog opšte socijalne ugroženosti i nesigurnosti građana.

O Kosovu i Metohiji napisano je mnogo stručnih i naučnih radova a ipak ono je danas velika enigma. Na njemu je mnogo prolivene krvi zbog pogrešne politike Jugoslavije, Srbije, takozvane međunarodne zajednice i lidera albanskog stanovništva na Kosovu i Metohiji. Kosovo i Metohija su civilizacijska sramota za Evropu zbog toga što je dozvolila etničko čišćenje, progon 250.000 nealbanskog življa, otkimanje i ubijanje na hiljade ljudi (čiji se broj svakodnevno povećavao) samo zato što nisu Albanci, bez kažnjavanja vinovnika; zbog getoizacije preostalog nealbanskog stanovništva, etničkih manjina i njihovog stavljanja u svojevršne stradalničke logore, okružene bezgraničnom mržnjom većinskog stanovništva, nasilnicima i zločincima, izložene svakodnevnom strahu za održanje golog žitota u novoj vrsti ropstva, u bedi, poniženju i očajanju. Za te potpuno obespravljene ljude svaka pristojna diktatura više bi značila od bilo kakve demokratije. Da li su nauka i evropska politika nemoćne da reše ovaj veliki problem na Balkanu? Ili je u pitanju odsustvo političke volje? Ili postoje politički interesi nekih grupa na Zapadu kao i na Kosovu i Metohiji da se održava takvo stanje neovarvarizma

? Veliki je izazov za balkansku i svetsku nauku da odgovori na ova pitanja. Ukoliko nauka uspe da pruži zadovoljavajuće odgovore na ova i druga ključna pitanja o budućnosti Kosova i Metohije u interesu svih njenih stanovnika i regiona Balkana, a politika ih prihvati i realizuje olakšaće demokratskoj balkanskoj i široj međunarodnoj politici da postavi sigurne temelje stvaranju multietničkog, tolerantnog i bezbednog društva na Kosovu i Metohiji, a tek onda demokratskog.

Naučna saznanja o najvažnijim problemima jugoslovenskog društva i načinima njihovog rešavanja su dovoljna za izradu operativnih programa saniranja i modernizovanja sistema vlsti a posebno lokalne samouprave i za mobilizaciju svih političkih aktera na njihovoj realizaciji da bi se mogla da revitalizuje privreda i socijalna politika zasnovana na njoj, kao prioritetni politički i socijalni zadaci jugoslovenskog društva.

Podsticaji iz Evropske unije za demokratizaciju balkanskih političkih sistema

U procesu tranzicije balkanskih društava iz autoritarnih u demokratska društva neophodne su temeljne reforme političkih sistema u njima i promene političke kulture elita i građana u skladu sa demokratskim principima. Na tome insistira i Evropska unija da bi omogućila prijem ovih država u Uniju. Sve balkanske države životno su zainteresovane da postanu članice Evropske unije očekujući da će uz pomoć Unije rešiti svoje ekonomske, socijalne, bezbednosne pa i političke probleme. Evropska unija ima geoekonomske i geopolitičke interese da uključi balkanske države u svoju zajednicu da bi proširila svoje tržište, koristila prirodne, ekonomske i socijalne resurse ovih država u konkurenciji sa SAD i zemljama Dalekog istoka. Evropska komisija je jula 1997. godine objavila izveštaj "Agenda 2000" u kome se iznose stavovi o kandidatima za prijem u Evropsku uniju iz centralne i jugoistočne Evrope, utvrđuju ekonomski i politički kriterijumi za prijem novih članica Unije u skladu sa uslovima koje je postavio Savet Evrope 1993. za prijem novih članica.

Savet Evrope, na sastanku u Luksemburgu 1997. godine, pozvao je 5 zemalja Centralne Evrope i Kipar da počnu pregovore o uključivanju u Evropsku Uniju a 1999. na sastanku u Helsinkiju pozvano je još pet zemalja među kojima su Bugarska i Rumunija, uz nešto ranije Tursku, da se naredne godine uključe u pregovore o pristupanju Evropskoj uniji. To je bila i nagrada za podršku ovih zemalja bombardovanju Jugoslavije 1999. Kasnije su pozivi upućeni Makedoniji, Hrvatskoj i Albaniji. Pet zemalja istočne Evrope (Zapadnog Balkana) pripremaju se da po ispunjenju određenih uslova postanu članice Evropske unije. Bugarska, Rumunija i Hrvatska su zvanični kandidati za prijem u Evropsku uniju. Makedonija je podnela kandidature za prijem u Uniju. Albanija pregovara sa Unjom. U pripremama za pregovore sa Evropskom unijom zaostaju Srbija i Crna Gora i Bosna i Hercegovina. Od Bosne i Hercegovine Evropska komisija zahteva ispunjavanje uslova utvrdjenih Studijom izvodljivosti pregovora za pridruživanje Evropskoj uniji. Srbija i Crna Gora je poslednja dobila Studiju

izvodljivosti pregovora o pristupanju Evropskoj uniji zbog nedovoljne saradnje sa Haškim tribunalom, političke nestabilnosti i neizvršavanja preuzetih međunarodnih obaveza, kako je utvrđeno na Solunskom samitu 2003. Srbiji i Crnoj Gori Evropska komisija zamera kašnjenje u primeni novog ustavnog uređenja i nedovoljne saradnje dve republike-članice, u ostvarenju ustavnih reformi, uspostavljanju zajedničkog tržišta, organizaciji demokratske vlasti i finansiranju državne zajednice.

Na samitu u Kopenhagenu utvrđeni su ekonomski, ustavno-pravni i politički uslovi za prijem novih država u Evropsku uniju. Politički uslovi su proizašli iz koncepta liberalne političke demokratije koji je teorijski formulisao Robert Dal.⁶ Dal je razlikovao formalnu demokratiju od supstancijalne. Formalnu političku demokratiju čini skup pravila, institucija i procedura za donošenje političkih odluka. Supstancijalnu demokratiju čini moć uticanja pojedinaca na uslove svoga života preko učešća u odlučivanju koja se tiču celog društva. Da bi neki politički sistem mogao da bude nazvan demokratskim mora da odgovara na opravdane želje građana u dužem vremenskom periodu, od 30 do 35 godina, pisao je A. Liphart (Lijphart).⁷

Formalna politička demokratija ostvaruje se preko principa građansta, vladavine prava, podele vlasti, slobodnih izbora nosilaca vlasti, slobode izražavanja i korišćenja raznovrsnih izvora informacija, slobode udruživanja i civilne kontrole represivnog aparata. Na osnovu toga utvrđena su 6 uslova koje treba da ispune države koje žele da postanu članice Evropske unije: 1. stvaranje stabilnih demokratskih institucija, 2. ostvarenje vladavine prava i pravne države, 3. pravno regulisanje tržišne privrede 4. poštovanje prava manjina, 5. zaštita ljudskih prava i 6. spremnost na suočavanje sa konkurencijom na tržištu Evropske unije. Za ispunjavanje političkih uslova potrebno je naročito: 1. prilagoditi pravne propise svake države propisima Unije, 2. obezbediti slobodne i poštene izbore predstavnika vlasti, 3. garantovati slobodno delovanje medija, 4. konstituisati nezavisno sudstvo, 5. smanjiti korupciju i privredni kriminal, 6. ukinuti privilegije pojedinim društvenim grupama.⁸

Ove uslove trenutno ne ispunjava ni jedna država na Balkanu koja želi da postane članica Unije. Sve su one zahvaćene "balkanskim političkim kompleksom" karakterističnim po slabim demokratskim institucijama, prevlasti izvršne vlasti nad zakonodavnom i sudskom, političkom nestabilnošću praćenom socijalnim konfliktima i nemirima, kolebljivim raspoloženjima birača, sporim i neefikasnim ekonomskim reformama propalih privreda, velikim socijalnim i ekonomskim razlikama koje se povećavaju, niskim i visoko rizičnim investiranjem, sukobima zbog nerešenih odnosa sa susedima. Bugarska i Rumunija, koje su se najviše primakle pridruživanju Evropskoj uniji, nisu ispunile postavljene uslove

⁶ Robert Dal: *Dileme pluralističke demokratije*, BIGZ, 1994.

⁷ Meri Kolder i Ivan Vejvoda, priređivači: *Prošlost na Istoku, budućnost na Zapadu*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2003, str. 13.

⁸ Bojan Dimitrijević: *Srbija između demokratske Evrope i balkanskog kompleksa*, Nova srpska politička misao, 2002.

zbog sporosti u primeni evropskih ugovora, nedovoljne političke sposobnosti demokratizacije, nedovoljne makroekonomske stabilnosti, ekonomske nerazvijenosti i nekonkurentnosti nacionalnih privreda na evropskom tržištu, sporosti u strukturnim reformama društava, odsustva funkcionalne tržišne privrede, nerazvijene državne, smaoupravne i privredne administracije i nesposobnosti za ostvarenje preuzetih obaveza. U toku 2004. balkanske države treba da otklone nedostatke konstatovane u Izveštaju Evropske komisije o studiji izvodljivosti ugovora o pridruživanju Evropskoj uniji i započnu pregovore o zaključenju sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju da bi dobile status pridruženih članica Unije. Posle izrade studija o troškovima i koristi od pridruživanja i strategiji otklanjanja štetnih posledica integracije pridruženih članoca Unije treba da se završe pregovori o svim pitanjima da bi postale punopravne članice Unije kroz 6 do 10 godina. Snažno motivisane za prijem u Evropsku uniju balkanske države su dosadašnjim političkim reformama uspostavile neku vrstu formalne (proceduralne) demokratije. Ona se može razlikovati prema stepenu ostvarenja. Meri Koldor i Ivan Vejvoda razlikuju četiri stepena formalne demokratije.⁹ Prvi stepen se odlikuje time što formalne demokratske procedure nisu u redu. Drugi stepen formalne demokratije odlikuje postojanje valjanih procedura ali postoje prepreke u njihovom ostvarenju. Treći stepen formalne demokratije odlikuje postojanje ispravnih procedura ali postoje nedostaci u primeni. Četvrti stepen formalne demokratije karakterističan je po tome što su procedure u redu i najvećim delom se ostvaruju. Na osnovu ovih nivoa formalne demokratije oni su ocenjivali na kom su stepenu demokratizacije pojedini elementi demokratije kao što su: inkluzivno građanstvo, vladavina prava, podela vlasti, izabrani nosioci vlasti, slobodni i fer izbori, sloboda izražavanja i alternativne informacije, asocijativna autonomija i civilna kontrola oružanih snaga i službi bezbednosti. Prema tim ocenama, Bugarska i Rumunija, prvi kandidati iz postsocijalističkih balkanskih država za prijem u Evropsku uniju (Hrvatska je kasnije dobila takav status), ispunile su uslove formalne demokratije, uz neke nedostatke povezane sa vladavinom prava, podelom vlasti, izborima, delovanjem opozicije, udruženjima građana i civilnom kontrolom snaga bezbednosti. I ostale države na Balkanu mogu da ispune uslove formalne (proceduralne demokratije), ali je problem kako da ostvare uslove supstancijalne demokratije koji se odnose na demokratsku političku kulturu. Najveći problem balkanskih država je kako da dostignu demokratsku političku kulturu koju zahteva Evropska unija. Postojeći politički sistemi na Balkanu su specifični po tome što nose u sebi teško nasleđe totalitarne, autoritarne i populističke tradicije pa postoji latentna opasnost povratka tih režima ali i uspostavljanja prividne demokratije koja skriva "demokratski despotizam". Deficit demokratske političke kulture u balkanskim državama glavna je prepreka za stvaranje a još više za funkcionisanje demokratskih institucija, ostvarenje pravila i procedura u njima. Demokračičnost političke kulture neke države Evropska unija procenjuje na osnovu ustavnog položaja

⁹ Meri Kolder i Ivo Vejvoda, *op.cit.*

demokratskih institucija, ostvarenja ljudskih prava, uloge političkih partija u mobilisanju građana u političkoj participaciji, uloge medija u objektivnom prikazivanju političkih rasprava i događaja, transformacije državne administracije u javne servise kojim građani veruju, sposobnosti lokalnih samouprava da ispunjavaju životne zahteve građana, postojanja civilnog društva sa asocijacijama za kontrolu vlasti.

Promene nekih elemenata političkih sistema i političke kulture na Balkanu

Veliku prepreku u demokratskoj transformaciji političkih sistema na Balkanu predstavljaju nedemokratski elementi tradicionalističkih komponenti dominantnih političkih kultura balkanskih naroda i višak kolektivnog identiteta u njima. Jedan od tih elemenata je nasilje. "Ponekad se čovek pita, da nije duh većine balkanskih naroda otrovan zauvek i da, možda, nikad više neće moći ništa drugo do jednog: da trpi nasilje, ili ga čini."^{9a} Nasilje je bilo osnova autoritarizma, centralizacije, birokratizacije, lične vlasti i kulta vođa, konfesionalnih obračuna, militarizma i pretorijanstva, pretnji državnim udarima, otvorenih ili prikrivenih diktatura, zavereništva i solunaško-partizanskog iskustva, secesionističkog načina stvaranja etničkih država. Paternalizam je ometao osamostaljivanje pojedinca kao samosvesnog građanina koji bira vlast po meri svojih interesa, kao pripadnika raznih grupa i asocijacija, suprotstavljenog svedžavju i idolatriji etatizma.

Politička kultura balkanskih naroda je autohtona i razlikuje se od aglosaksonskog tipa političke kulture (koji primat daje civilnom društvu nad državom u osmišljavanju političkog sistema), kao i od kontinentalno-evropskog (koji daje prednost državi nad civilnim društvom). Balkanski tip političke kulture počiva na zajednici u kojoj se ostvaruje jedinstvo organskog društva i države, povezanih zemljom, verom, običajima i patrijarhalnim moralom, ortodoksnom tradicijom o jedinstvu crkve i države, kasnije dogmom o jedinstvu partije i države. U skladu sa takvom političkom kulturom formirao se autoritarni i konzervativni politički identitet: nezavisnost po svaku cenu; država je zaštitnik ljudskih prava i sloboda i garant sigurnosti i blagostanja; poslušnost građana mitologizovanim vođama; jednakost i pravda, čak i u neslobodi. Ako politička kultura omogućava samorazumevanje i razumevanje političkog identiteta pojedinaca, grupe i zajednice, identifikaciju sa poretkom i njegovim simbolima i međusobnu identifikaciju političkih subjekata, mogu se razumeti i objasniti dugo održavanje nedemokratskih političkih poredaka i balkanski iracionalni politički sindrom: sukobi, podele, otpor modernizaciji, demokratskim reformama i integraciji na demokratskim principima na Balkanu, uz traženje promotera nacionalnih i državnih interesa u nekoj velikoj sili.

Demokratizacija političkih sistema ne može se ostvarivati na Balkanu bez demokratizacije političke kulture i političkog identiteta građana i

^{9a} Ivo Andrić: *Znakovi pored puta*, Rad, Beograd, 1980, str. 78.

političkih subjekata, najznačajnijih političkih aktera. Za racionalnu i efikasnu demokratizaciju političke kulture balkanskih naroda nisu dovoljni uzori političke kulture Zapada. Oni moraju da razviju demokratske elemente iz svoje tradicionalne političke kulture (zadruga, sabori, lokalna samouprava) i povežu ih sa novim oblicima političke kulture civilnog društva koja izrasta delom iz nevladinih organizacija, udruženja građana i njihovih asocijacija. Demokratizovana politička kultura "odozdo" uticaće na demokratizaciju političke kulture političkog društva na principima građanstva.

Ustavne reforme i ljudska prava. Transformacija autoritarnih političkih sistema u balkanskim državama u demokratske nije moguća bez ustavno-pravnih reformi koje će ograničavati vlast od mogućih zloupotreba na štetu građana i omogućiti autoritativno, efikasno, legalno vršenje vlasti. Na početku demokratizacije neke balkanske države su donele nove ustave a druge još nisu. One koje su donele nove ustave nisu odmakle od komunitarnog koncepta konstitucionalizma, utemeljenog na pravima nacija i zajednica a ne na pravima građana. Time je pravo zajednica postavljeno iznad građanske pravde, prava manjina i ljudskih prava. Iz tih razloga etničke manjine nisu mogle da ostvare svoja prava ni u jednoj državi Balkana na zadovoljavajući način. Ljudska prava se najčešće svode na ekonomska i socijalna prava (prava na rad, besplatno obrazovanje, socijalne pomoći, penzije, dečje dodatke...) koja ne mogu ostvariti svi građani jer zahtevaju velika finansijska sredstva a privrede i države ih nemaju niti će ih uskoro imati. Visoka ekonomska i socijalna cena ekonomskih reformi i demokratizacije stvorila je razočarane, malodušne, politički apatične građane, nepoverljive prema političkim institucijama i političarima, sklonim populističkim reakcijama. Princip građanstva ni pravno ni praktično nije dobio mesto koje u demokratskom društvu treba da ima pa zato i nema aktivnih građana spremnih da kritikuju i kontrolišu vlast i suprotstavljaju se korumpciji i zloupotrebama vlasti i njenim povezivanjem sa organizovanim kriminalom.

Nedovoljna reformrska aktivnost na demokratizaciji političkih sistema uticala je na zastoj u reformisanju i demokratizaciji pravnih sistema. Nijedna balkanska država u demokratskoj tranziciji nije još donela valjan demokratski Ustav i na njemu zasnovane osnovne reformrske zakone za demokratizaciju svog političkog sistema. Upravljačkim elitama odgovara nepostojanje demokratskog pravnog poretka kako bi ostvarivale svoju samovolju, politički voluntarizam i avanturizam u nametanju svojih parcijalnih političkih interesa celom društvu. Neke od njih arbitrarno odlučuju koji će zakon primeniti a koji ne, koji je zakon donet po meri i interesima starog režima, koju će frakciju političke partije priznati kao pravu partiju a koju ne, kojim partijama će se priznati poslanički mandati a kojima neće. Odsustvo vladavine prava omogućava oligarhijama vladajućih političkih partija da nametnu partijsku diktaturu i instrumentalizuju državu i njene organe za zaštitu i ostvarivanje uskopartijskih i privatnih interesa i ostvarivanje ličnih oblika vlasti. Iz tih razloga one raznim marifetlucima

blokiraju rad sudova koji treba da štite ustavnost i zakonitost¹⁰ i ugrožavaju nezavisnost sudstva u donošenju presuda. Dobro organizovano, stručno osposobljeno i materijalno opremljeno sudstvo pruža jemstvo pravnoj državi i vladavini prava u društvu i, što je najvažnije, štiti demokratski poredak od svake vrste uzurpacije vlasti. U balkanskim državama pravna kultura je deficitarna kako kod onih koji donose zakone tako i kod onih koji ih primenjuju pa i kod onih koji treba da se prema njima ponašaju. Na bezakonju profitiraju naročito privredno-finansijske upravljačke grupe, dužnički lobi, špekulanti u sivoj ekonomiji i na crnom tržištu, pohlepni privatni preduzetnici i deo zaposlenih u, za život važnim, javnim službama i državnim organima. U celini gledano pravna kultura ili nekultura i naročito odnos prema ljudskim i građanskim slobodama i pravima opredeljuje na svoj način politički identitet kako političko-privrednih elita tako i građana, kao identitet samodržavlja, primitivne birokratije ili pravne države i socijalne države. U državama u kojima je princip legaliteta i prava kao demokratska tekovina devalviran onemogućava se ostvarenje demokratskog principa kontrole vlasti od strane građana i njihovih asocijacija u civilnom društvu.

Pre svih, neophodno je uspostaviti instituciju vladavine prava da bi se zaustavila i eliminisala sveopšta anomija i njene socijalne, političke, ekonomske i kulturno-moralne posledice. U tom cilju neophodno je stvoriti racionalan, konzistentan i pravedan pravni poredak sposoban da štiti korpus individualnih prava i sloboda, autentični društveni i politički pluralizam, dosledni parlamentarizam, a naročito građanina kao političku instituciju. Uporedo sa tim treba da se sistematski razvija demokratska politička socijalizacija mladih i resocijalizacija odraslih radi formiranja demokratske političke kulture i identiteta kao najvažnijeg garanta demokratizacije.

Zapuštenost postojećih političkih institucija i nedostatak novih demokratskih institucija utiče na širenje političke apatije među građanima i bujanje anarhije.

Političke institucije su osnovni oblici civilizacijskog rešavanja socijalnih i političkih konflikata. One treba da budu prilagođene tipovima osnovnih konflikata koji se ispoljavaju na Balkanu. Postoje bitne razlike između distributivnih, konstitucionalnih i kategorijalnih konflikata, njihove težine i načina njihovih rešavanja.¹¹Distributivni konflikti odnose se na raspodelu materijalnih dobara i rešavaju se pogodbama i kompromisima. Tržišne institucije su se pokazale efikasnim u regulisanju ovih konflikata. Konstitucionalni konflikti tiču se fundamentalnih normi na kojima počivaju demokratske institucije i pravila političkog ponašanja koja se regulišu, pre svega, ustavima i sistemskim zakonima. Oni se izražavaju u oštrim ideološkim borbama oko utvrđivanja slova i duha pravnog poretka u okviru kojeg će se odvijati politički život jednog društva. Kategorijalni konflikti vode

¹⁰ U Srbiji je Ustavni sud bio paralisán zbog nepopunjenosti suda potrebnim brojem sudija godinu i po. U državnoj zajednici SCG godinu dana.

¹¹ Jon Elster, Claus Offe and Ulrich K. Preuss with Franker Boenker, Ulrike Goetting and Friedbert W. Ruel: *Institutional Design in Post-communist Societies, Rebuilding the Ship at Sea*, Cambige Univeristy Press, 1998, str. 147.

se oko socijalne pripadnosti, etničkog, religioznog, kulturnog i političkog identiteta. Smatraju se najtežom vrstom sukoba po tome što teže ekstremnim konfrontacijama i rešenjima, necivilizovanim sredstima borbe sve do građanskih i međudržavnih ratova. U balkanskim državama najizraženiji su distributivni konflikti zbog niskog nivoa rentabilne proizvodnje pa time i nacionalnog dohotka. Privatizacija društvene i državne svojine je proglašena za najvažniju instituciju koja će omogućiti uspešno rešavanje distributivnih konflikata. U ovoj instituciji sučeljavaju se novi vlasnici, poslodavci, investitori, menadžeri, radnici, službenici i stručnjaci kao socijalne grupacije koje stvaraju nove asocijacije i postaju akteri procesa stabilizacije društveno-ekonomskog sistema a indirektno i političkog sistema. Međutim, privatizacija se odvija sporo i problematično sa moralnog i pravnog stanovišta.

U heterogenim balkanskim društvima, sa brojnim nacionalnim i etničkim manjinama (po procentu učešća u demografskom sastavu), postoje kategorijalni konflikti na koje se svode i distributivni i konstitucionalni. Kad god se pojave distributivni ili konstitucionalni konflikti njihovi najvažniji akteri ih nacionalno ili etnički kvalifikuju i nastoje da mobilišu sve pripadnike etničke zajednice u zaštiti etničkih ili nacionalnih interesa ili dobijanju povoljnijeg položaja u društvu. Ovi konflikti često iracionalni i opterećeni nepoverenjem destabilizuju njihove političke sisteme, ukoliko se ne nalaze institucionalna rešenja za poštovanje nacionalnog identiteta i građanske ravnopravnosti.

Stepen konsolidacije demokratskog sistema određuje se prema ekonomskoj efikasnosti, političkoj stabilnosti, društvenoj sigurnosti i institucionalnoj konsolidaciji. Ali institucionalna konsolidacija se smatra najvažnijim pokazateljem uspešne ili neuspešne tranzicije iz socijalističkog u demokratsko kapitalističko društvo. Konsolidacija demokratskih institucija je i pouzdan znak da je demokratska politička akulturacija uspešno izvršena. Međutim, na putu institucionalizacije demokratskih odnosa na Balkanu ima dosta prepreka. U balkanskim društvima još je jak uticaj tradicionalne kulture agrarnih društava, ali i pedesetogodišnjeg razvoja socijalističkih društava pa se ne isključuje mogućnost da teškoće u tranziciji tih društava ka demokratskim društvima izazovu vraćanje neke vrste autoritarno-populističke vladavine, ili neototalitarizma. Tome pogoduju neefikasne države sa nestabilnim vladama, intezivne beskompromisne političke borbe za vlast, čudne i morbidne koalicije i nizak nivo političke saradnje među političkim elitama. Da bi se onemogućio povratak autoritarno-populističke vladavine u balkanskim državama, ustavi i zakoni propisuju zaštitne mere od toga. U tako složenim političkim okolnostima neophodno je iznalaženje institucionalnih instrumenata za postizanje političkog konsenzusa o strategiji demokratizacije koja će tražiti najmanje materijalne, socijalne i lične gubitke. Uz to potrebno je obezbediti kolektivno odlučivanje o prioritetima razvoja koji zadiru u interese svakog pojedinca. Demokratske odluke zahtevaju usklađivanje kolektivnih interesa pojedinih društvenih grupacija uz njihovo aktivno učešće u donošenju tih odluka i njihovu

spremnost na kompromise. Kako siromaštvo najvećeg broja stanovnika balkanskih zemalja predstavlja najvažniji uzrok odsustva institucionalne konsolidacije u njima, neophodna je organizovana i promišljena politička aktivnost za iskorenjivanje ekonomske, socijalne i duhovno-kulturne bede. Podrška za to može da se nađe u revitalizaciji civilnog društva i aktiviranju resursa tog društva za tu svrhu. U civilnom društvu nalaze se strukturne pretpostavke za ostvarenje takvog cilja. Pored ovakvog stanovišta, da siromaštvo u principu predstavlja prepreku za razvoj demokratije (S. Hantigton), postoji i shvatanje da između tržišne ekonomije i demokratije postoji samo pozitivna korelacija ali ne i uzročna veza. Politička konsolidacija ne mora da bude u saglasnosti sa ekonomskom efikasnošću.¹² Uspešna tržišna ekonomija može da se razvija paralelno sa nekonsolidovanom demokratijom a konsolidovana demokratija može da opstaje u oskudnoj tržišnoj ekonomiji. Uspešna konsolidacija demokratije nužno ne eliminiše siromaštvo. Odnos između ekonomskog sistema i političkog sistema veoma je složen i posredovan socijalnim i kulturnim kapitalom. Zato demokratska transformacija političkih sistema na Balkanu mora da prođe kroz složen proces akulturacije čiji ishod zavisi od kompatibilnosti nasleđene političke kulture sa osnovnim socijalnim i političkim konceptom demokratizacije društva i sa funkcionalnim potrebama modernog ekonomskog poslovanja i političkog upravljanja.

Nepoverljiva prema sposobnostima pravnih stručnjaka i političkih predstavnika da izrade demokratske ustanove Evropska unija nudi pa i zahteva od balkanskih država korišćenje usluga njenih pravnih stručnjaka iz Venecijanske komisije. A ovi uz veoma visoke honorare daju savete kako da ti ustavi nalikuju na ustave evropskih država, gubeći iz vida specifičnosti demokratizacije balkanskih društava, u kojoj meri se oni mogu približiti demokratskom idealu ili normativnoj demokratiji.

Od demokratskih ustavnih rešenja u balkanskim državama Evropska unija očekuje pravne garancije da će se uskladiti njihovi zakoni sa evropskim. Konstitucionalizacija vlasti treba da prenese političku borbu u demokratske institucije.¹³

Političke elite. Političke elite u bezobzirnoj i često nedemokratskoj borbi za vlast napuštaju svoj deklarirani politički identitet – levice, desnice; konzervativaca, reformatora; revolucionara, nacionalista, mondijalista; liberala, demokrata – prihvatajući drukčiji ili suprotan. One špekulišu sa izbornom voljom i poverenjem građana izraženim na izborima. Sklapaju neprincipijelne i štetne koalicije. Više vode računa o svojim i partijskim interesima nego o interesima građana, nacija i država. Posle osvajanja vlasti nastoje da uspostave jednouljne i monistički politički identitet svojih vladajućih političkih partija i partijske države. Strogo kontrolišu sredstva javnog informisanja, ignorišu i progone opoziciju i manjine u političkim odlučivanjima, neistomišljenike uopšte.

¹² Jon Elster i drugi, *op. cit.* str. 307.

¹³ Ilija Vujačić: Od izbora do demokratske konsolidacije, *Prizma*, decembar, 2003.

U nemogućnosti da uspešno reše mnogobrojne probleme reformisanja političkih sistema vladajuće političke elite Balkana, koketiraju sa evropskim političkim identitetom. Traže pomoć i recepte za političke reforme od centara evropske političke moći da bi, izvođenjem političkih i drugih, pre svega ekonomskih reformi prema standardima Evropske unije, ispunile uslove njihove države za integrisanje u političke, ekonomske i vojne strukture Zapadne Evrope. One su opčinjene političkim mitovima o Evropskoj uniji i Severnoatlantskom paktu kao spasonosnoj formuli za rešavanje svih problema u balkanskim državama i u odnosima između njih, o ostvarenju sna o dostizanju evropskog životnog standarda i kvaliteta života na Balkanu. Evropska unija postavlja uslove balkanskim državama za prijem u Uniju polazeći od svojih ekonomskih, političkih i geostrateških interesa. Pre svega, zbog dobijanja novog tržišta za oplodnju kapitala i kroz privatizaciju uz bescenje zagospodari prirodnim i ekonomskim resursima na Balkanu. Sve političke elite su svesne da bez podrške najmoćnijih država Zapadne Evrope ne mogu doći na vlast niti ostati na vlasti. To se najbolje vidi na primeru Jugoslavije. Život na donacijama Zapada ona danas plaća po visokoj ceni. Oštro suprotstavljene političke elite desnice i leve i pojedine političke struje u njima (reformске i tradicionalista) još nisu uspele da postignu ideološki i politički konsenzus o minimalnoj političkoj demokratiji utemeljenoj na slobodi, pluralizmu svojine, interesa, ideologije, političkih identiteta, niti o uređenju osnovnih demokratskih institucija u skladu sa autonomijom i jednakošću građana kao ličnosti. A bez toga nema građanskog političkog identiteta i, na osnovu toga, demokratske legitimizacije političkog sistema. U političkim elitama, pa i u njihovim partijama i pokretima, nije jasno iskristalisan tip političke demokratije za koju se zalažu: institucionalnu, proceduralnu, reprezentativnu, neposrednu, participativnu, liberalnu, populističku, vertikalnu, horizontalnu, političku, ekonomsku, socijalnu, kulturnu, empirijsku, racionalnu...¹⁴ Samim tim i demokratski politički identitet političkih lidera i njihovih sledbenika i istomišljenika nije empirijski jasno profilisan, niti uobličen kao normativni politički identitet. S obzirom na njihov društveni i politički položaj, ove elite preferiraju elitističku demokratiju koja se svodi na pravila političke igre, prihvaćenih od većine, za izbor i smenjivanje elita na vlasti. Time se postulira minimalna politička demokratija.

Protivrečnosti demokratske tranzicije na Balkanu, sa mnogo negativnih posledica po individualni, porodični i društveni život najvećeg broja ljudi, izazvale su legitimizacijski deficit za izvođenje demokratskih reformi što je uslovalo gubitak vlasti vladajućih reformskih elita na izborima. Ove elite su više držale do podrške za preduzete političke i ekonomske reforme koje su dolazile iz Zapadne Evrope, od pojedinih uticajnih organizacija, od Evropske unije, Saveta Evrope, Svetske banke, Međunarodnog monetarnog fonda i drugih moćnih privrednih i finansijskih institucija Zapada nego svojih građana. Manje su uvažavale političku

¹⁴ O tipovima demokratije videti u radovima Roberta Dala, Pulancasa, Pejtmena, Makfersona, Dejvida Helda, Džona Kina, Đovanija Sartorija...

realnost i memoriju naroda, duh postojećih političkih ustanova i neposredno životno iskustvo najznačajnijih političkih aktera u postojećoj političkoj kulturi.

Političke elite u balkanskim društvima su ekonomski veoma moćne, ideološki nedefinisane, politički nepostojane i bez vizije o autonomnom putu demokratskog razvoja društava u kojima imaju najveću moć.¹⁵ Formirale su se uz pomoć korumpirane javne vlasti i stečenih privilegija a autoritarizam prigrlile kao iskušan način vladanja autoritarnih lidera političkih partija. U borbi za vlast političke elite su eksploatisale ideologiju liberalizma a posle preuzimanja vlasti jedne su prihvatile nacionalističku ideologiju a druge socijalističku ili populističku, naročito u vreme kampanja za osvajanje glasova birača. Jedino im je zajednička "ideologija bogaćenja" zbog čega su podložne kriminalizaciji i beskrupuloznoj borbi za očuvanje stečenih političkih pozicija i privilegija koje iz njih proizilaze. Pošto politika dominira nad balkanskim društvima pa time i nad ekonomijom preko vladajućih političkih položaja, političke elite čuvaju stečeni ekonomsko-finansijski položaj i mogućnost daljeg bezobzirnog sticanja bogatstva. Radi toga su spremne na svaku vrstu koalicije. Iz ideološke nedefinisanosti proizašla je njihova politička nestabilnost i nepostojanost. Pošto nemaju viziju razvoja društva preuzimaju zapadno-evropski model liberalne demokratije koji nastoje da ostvare uz pomoć Zapada, ne vodeći računa o stvarnim potrebama i interesima pauperizovanih naroda. Nazivajući se reformistima i demokratama pripadnici političkih elita smatraju da imaju monopol na projektovanje društvenih promena po meri sopstvenih interesa. Vodeće političke elite ostvarile su kontrolu nad parlamentima u kojima se formalno donose odluke koje su već prethodno donete od strane partijskih lidera i njihovih oligarhija u izvršnim partijskim organima. Narodni poslanici su, u stvari, partijski poslanici koje lideri i partije kojima pripadaju mogu da smene čim otkazu poslušnot u formalnom usvajanju parlamentarnih odluka. Na osnovu ovakve političke prakse političkih elita može se tvrditi da se uspostavlja svojevrsna diktatura partijskih elita u parlamentima koja dostiže kulminaciju kada jedna politička elita isključuje poslanike druge političke partije iz parlamenta u obračunu sa njenim liderom i njegovom političkom elitom, koja je delom bila zastupljena i u parlamentu¹⁶.

Da bi se došlo do političkih elita od poverenja i sposobnih da predvode složene akcije na demokratskom reformisanju balkanskih društava potrebno je još nekoliko izbora, koji će eliminisati korumpirane i nesposobne političke elite. Onda može da se očekuje da demokratizacija odozgo bude efikasnija a demokratska politička akulturacija sistematski predvođena u interesu celog društva.

Baveći se subjektivnim političkim strukturama društvene nauke su dale fizionomiju, mentalitet i stil života novih političkih elita na Balkanu.

¹⁵ Jelica Kurjak, *op.cit.*

¹⁶ U Srbiji je Predsedništvo Koalicije DOS-a donelo odluku o isključenju poslanika Demokratske stranke Srbije iz Skupštine Srbije, koja je bila u toj koaliciji, a zatim istupila iz nje. Ono je naložilo svojim poslanicima da to formalno sprovedu u Skupštini, što su ovi poslušno i učinili.

Maria Larionescu i Dimitru Sandu su prikazali analizu borbre između raznih vrsta elita u Rumuniji: industrijske tehnokratije, finansijske i administrativne birokratije, udruženja lidera, poslodavaca i humanističke inteligencije za osvajanje društvenih resursa preko političke vlasti.¹⁷ U toj borbi menadžeri državnih preduzeća i drugog hijerarhijskog nivoa postali su novi posjednici državnog kapitala, zahvaljujući povezanosti sa administrativnom birokracijom, prema obrascu korišćenom u ostalim postsocijalističkim zemljama. Posle ovakvog prvog talasa privatizacije državne svojine bivši rukovodioci, koristeći poslovne sposobnosti i pristup socijalnom kapitalu, postali su elita privatnih preduzetnika. U drugom talasu privatizacije u privatni preduzetnički sloj slili su se ljudi bez poslovnog iskustva i sa manjkom socijalnog kapitala pa se dosta razlikuju od prve grupe preduzetnika.

Steven Sampson¹⁸ je, posle nestanka starih socijalističkih elita sa političke scene, ustanovio pojavu dve osnovne grupe političkih elita u Jugoslovenskoj Evropi: tehnokratsku i kulturnu. Prvu grupu čine partijski lideri, rukovodioci i tehnokrate državnih i društvenih preduzeća koji su se preko partijskog liderstva u novonastalim političkim partijama i političkim organizacijama domogli značajnih političkih položaja u vlasti. To su postigli služeći se bezobzirnim sredstvima, često i nasilnim. Drugi su to ostvarili na legalan i finiji način, odričući se komunističke ideologije i napadajući je kao najveće zlo koje je zadesilo Balkan. Kao vešti operativni radnici, sa brojnim vezama u organima vlasti, postali su, uz njihovu pomoć, "uspešni biznismeni". Druga grupa elita je imala moralnu i kulturnu legitimaciju na osnovu veza sa disidentskim organizacijama i pokretima pa je na osnovu tog moralnog i intelektualnog statusa zauzela visoke položaje u državnoj organizaciji. Tu grupu čine literate i književni kritičari, univerzitetski rukovodioci, aktivisti organizacija za ljudska prava, muzikolozi, pojedini naučni radnici, sociolozi i istoričari. Glavni politički slogan im je "Povratak u Evropu". Dok prva grupa elita nastoji da prisvoji državne resurse, druga želi da se domogne kulturnog kapitala Evrope, piše Steven. Rasčlanjujući ove grupe elita Steven izdvaja četiri vrste elita: lokalnu političku klasu, kompradorsku buržoaziju, domaću poslovnu elitu i regionalnu poslovnu elitu (koju čine ratni profiteri, šverceri droge, oružja, cigareta... i mafijaški šefovi). Mada ovakva identifikacija i klasifikacija elita u postsocijalističkim zemljama Jugoistočne Evrope ima određene nedostatke ona je interesantna po tome što dolazi od jednog istraživača koji živi i radi u Švajcarskoj i koji je nastojao da pruži antropološki opis subjektivne strukture elita i njihovog međusobnog dnosa u postsocijalističkim zemljama, što doprinosi razumevanju elita u savremenom svetu. U sklopu tog razumevanja savremenih elita je pokušaj

¹⁷ Nikolai Genov, Urlike Becker Eds: *Social Sciences in Southeastern Europe*, International Social Sciences Council (ISSC), Paris, Social Science Information Center (IC) Bonn/Berlin, 2001.

¹⁸ Steven Sampson: *Beyond transition, Rethinking elite configuration in the Balkans*, Ed. C. M. Hann: *Postsocijalizam, Ideals, Ideologies and Practices in Euroasia*, Routledge, London and New York, 2002.

evro-elita da svojim projektima, takozvane pomoći demokratizaciji postsocijalističkim zemaljama, utiču na stvaranje novih političkih elita prema svojim potrebama i da ih integrišu u šire društvene projekte Zapada. Prema tome, te nove prozapadne elite bi trebalo da uspešno ostvaruju vlast, u okviru takmičenja elita, u svojim nacionalnim društvima ali isto tako da budu podređene višoj vlasti u globalnom sistemu evro-elita ili prozapadnih elita. Politička praksa je pokazala da vladajuće političke elite i u nedemokratskim političkim sistemima ili sa nedemokratskim načinom vladanja, uživaju političku podršku zapadnih elita ako su im lojalne u ispunjavanju zahteva koje im postavljaju. Nacionalna kompradorska buržoazija, kao deo "internacionalne političke klase", takmiči se za osvajanje i držanje vlasti sa lokalnom političkom klasom (državne administracije), domaćom biznis elitom i ratnim profiterima i mafijom. Kompradorska buržoazija i mafija deluju internacionalno dok ostale dve elite pretežno lokalno. Nove postsocijalističke elite su uključene u novu hijerarhiju i subordinaciju. One imaju svoj stil života, politički pogled, posebne interese i aspiracije po kojima se izdvajaju od običnih građana i drugih elita. Praćenjem pozicije i borbe između ovih elita može da se predvidi kako će se i kada demokratska postsocijalistička tranzicija završiti i kako će pojedine elite na vlasti oblikovati politički život, tvrdi Steven. Steven je propustio da spomene i ulogu raznih stranih službi u dovođenju pojedinih političkih elita na vlast.

Sa demokratskom modernizacijom političkih sistema može da se uspešnije ostvaruje društvena integracija na demokratskim principima kako u državnim okvirima tako i u regionalnim i međuregionalnim. Uspeh političkih reformi veoma mnogo zavisi od racionalnosti, organizovanosti i efikasnosti upravljanja društvenim i političkim procesima. A tehnologija demokratskog upravljanja društvom zavisi od institucija, normi i procedura donošenja najvažnijih političkih odluka i njihovog sprovođenja na svim nivoima vlasti. U koncipiranju i razvoju te tehnologije učestvuje nauka o političkom upravljanju i druge društvene nauke. U svim balkanskim državama predstoji temeljna reorganizacija i modernizacija države, njenih institucija i njene administracije.

Političke partije. Prelaskom sa monističkih na pluralističke političke sisteme u balkanskim državama su nastale političke partije u manjem ili većem broju do ekstremnog pluralizma. U Jugoslaviji je bilo registrovanih preko 300 političkih partija. Političke partije na balkanskom prostoru mogu da se podele u tri grupe prema poreklu. Prvu grupu čine postkomunističke partije nastale od komunističkih partija koje su promenile imena, programe i delimično članstvo i rukovodstva. Drugu grupu čine obnovljene političke partije koje su postojale pre Drugog svetskog rata na čije čelo su došli disidenti i treću grupu nove partije po ugledu na savremene političke partije u Evropi. Prema ideološkim i programskim odlikama političke partije su se delile na prokomunističke i antikomunističke. Posle perioda ekspanzije političkih partija, nakon prvih nekoliko izbora predstavnika vlasti, došlo je do smanjenja njihovog broja na 5 do 6 parlamentarnih političkih partija, jer

mnoge nisu mogle da ispune izborne cenzuse. Postkomunističke partije su bile dominantne po svom uticaju zahvaljujući masovnosti, organizacionoj rasprostranjenosti, infrastrukturi i imovini kojom su raspolagale, iskustvu članova i rukovodstava u korišćenju izborne tehnike i vršenju vlasti. Zato su lako osvajale vlast na prvim demokratskim izborima.

Ostale partije formirane s vrha, od nekoliko samozvanih vođa, bile su sa malobrojnim članstvom, uglavnom u većim gradovima, bez partijsko-političkog iskustva, bez infrastrukture i ugleda u biračkom telu. I vladajuće i opzicione partije bile su liderske partije, socijalno i ideološki neprofilisane, centralizovane i hijerarhizovane, klijentelističke, instrumentalizovane uglavnom za osvajanje ili očuvanje vlasti. Teško ih je razvrstati na levicu, desnicu i centar. Ekstremne partije leve i desne orijentacije nisu imale pristalice više od desetak procenata biračkog tela. Od komunističkih partija nasledile su partokratske težnje, da kontrolišu sve društvene institucije, medije, univerzitet, privatizovana preduzeća, sudove, policiju i vojsku. Partije iz koalicija, po dolasku na vlast, preuzimale su patronat nad delom izbornog plena i tako vršile svojevrsnu političku feudalizaciju društvenih resursa. Programski su bile dosta srodne po orijentaciji na tržišnu privredu, demokratski politički sistem, socijalnu pravdu, evrointegracije, nacionalne vrednosti. Najznačajnije političke partije opozicionog bloka su doživele fragmentaciju najviše pod uticajem liderskih ambicija ili partijske nediscipline pojedinih čelnih ljudi partija. Kao razjedinjena opozicija ove partije nisu imale većeg uticaja na kontrolu vlasti sve dok nisu počele da stvaraju koalicije, dosta podpomognute od pojedinih javnih i tajnih službi Zapada. Najranije je došla na vlast nacionalistička Hrvatska demokratska zajednica 1991.g. Kolacija novoformiranog Saveza demokratskih snaga i Pokreta za prava i slobode (Turaka) došla je na vlast i zamenila Bugarsku socijalističku partiju 1992.g. ali uskoro je izgubila vlast zbog gubitka parlamentarne većine i vratila je Socijalistima. U Rumuniji je posle sedam godina antikomunistička opozicija, Demokratska konvencija Rumunije (sastavljena od Unije socijaldemokrata Petra Romana i Demokratskog sabora Emila Konstanueskua i Mađarske alijanse) došla na vlast. U Srbiji je posle 10 godina Demokratska opozicija Srbije, sastavljena od 18 partija preuzela vlast od koalicije Socijalističke partije Srbije, Jugoslovenske levice i Srpske radikalne stranke, 2000. godine.

I pored postojanja velikog broja političkih partija i njihove smene na vlasti nije dolazilo do ostvarenja njihovih izbornih obećanja o poboljšanju ekonomskih i socijalnih uslova života pa su građani zapadali u političku apatiju i gubili poverenje u njih. Videli su da na njihov život više utiče takozvana međunarodna zajednica direktno preko ultimatum, politike štapa i šargarepe, uključivanje u razne evropske organizacije a najviše indirektno preko Međunarodnog monetarnog fonda, Svetske banke i donacija.

Jedan od važnih uslova za stabilizaciju političkih sistema na Balkanu je konsolidacija partijskih sistema. Države koje imaju veliki broj političkih

partija, kao što je to slučaj sa Srbijom koja ima 326 političkih partija,¹⁹ ne mogu da imaju stabilan politički sistem jer je stepen političke fragmentacije ekstreman. Kad se tome doda socijalna neprofilisanost političkih partija, i njihova interesna nereprezentativnost, neorganizovanost i unutrašnja nedemokratskičnost može se sagledati kolika je njihova moć uticaja na demokratizaciju političkih sistema. Ličnost lidera se smatra važnijom nego partijska reprezentacija. Zato se održava harizmatski autoritarizam kao osnovni način rukovodjenja partijama uz elitistički korporativizam liderovih saradnika. Lideri vladajućih partija više vode računa o povećavanju izvršne vlasti koju poseduju na račun zakonodavne i sudske vlasti i da ih na taj način stave pod svoju kontrolu, nego o formiranju partijskog profila kroz progresivne ideje i dugoročne demokratske programe partijskog angažovanja. Zato političke partije nemaju stabilan idejno i organizaciono utemeljen identitet prema kome bi se mogla strukturirati politička volja određenih grupacija društva, usklađena sa njihovim interesima i na taj način se stvorilo stabilno biračko telo. A bez stabilnog biračkog tela nema ni kontinuiteta u demokratskim promenama niti stabilizacije političkih sistema. Defekti u partijskim sistemima prenose se u izborne sisteme koji su nedovoljno demokratski postavljeni, pravno neodređeni i neuređeni, visoko individualizovani i prilagođeni partijama na vlasti. Zbog nepreciznosti izbornih pravila omogućene su izborne manipulacije, falsifikovanje izbornih rezultata, izborne prevare pa i krađe glasova ili predstavničkih mandata. Male političke partije, socijalno neukorenjene u društvenu strukturu, nesposobne da pridobiju potreban broj birača za ulazak u parlament, opredeljuju se za razne oblike vanparlamentarne političke borbe. Ukoliko se dokopaju parlamenta u politički polarizovanim parlamentima nastoje da izvuku maksimalnu političku i materijalno-finansijsku korist stupajući u neprirodne političke koalicije i savezništva. To su partijice "lovci u mutnom" koje na državu gledaju kao na plen od koga treba što više prigrabiti. One nisu sposobne da dugoročno programiraju svoju političku strategiju razvoja demokratskih političkih institucija već parazitiraju, ako im se ukaže prilika, prodavanjem svoje minorne ali odlučujuće podrške jačim političkim partijama i savezima. Sve to utiče na nepoverenje velikog broja građana u političke partije.

Mediji. U borbi za vlast sredstva masovnih komunikacija su imala veoma veliku ulogu na Balkanu. U protekloj deceniji vođeni su pravi medijski ratovi i borbe oko pluralizacije i kontrole medija, naročito elektronskih. Zapadna Evropa organizovano je radila na rušenju autoritarnih režima na Balkanu preko takozvanih "nezavisnih", privatnih, medija, koje je obilato finansirala a novinare edukovala i nagrađivala. Mediji su se u toj borbi polarizovali na režimske (državne) i nezavisne (privatne, često u vlasništvu stranih državljana i domaćih bogataša koji su preko njih štitili brzo i na sumnjiv način stečeno bogatstvo i svoj ekonomski uticaj). Svaka vladajuća

¹⁹ List *Danas*, 1.8.2002, str. 14. Srbija ima 30 puta više političkih partija od Kanade, 7,5 puta više od Indije i 13 puta više od Pakistana.

partijska grupacija nastojala je da očuva monopol u medijima pa je stoga izostalo zakonodavstvo koje bi omogućilo pretvaranje državnih medija u javni servis građana za istinito informisanje o stanju u društvu i državi i za održavanje kritičkog javnog mnjenja. Nezadovoljni informisanjem nacionalnih medija građani se okreću stranim medijima od kojih očekuju objektivnije izveštavanje. Državni elektronski mediji a naročito televizije su bile opterećene viškom zaposlenih i manjkom kreativnih kadrova koji profesionalno ostvaruju svoju ulogu. Privatne radio i televizijske stanice se nekontrolisano i mimo zakona osnivaju bez dozvola za frekvencije. Naročito je velika ekspanzija lokalnih televizijskih i radio stanica. Pokušaji vlasti da uvedu red u ovoj oblasti nailaze na velike optore njihovih vlasnika jer su profitabilne i predstavljaju značajne centre društvene moći koji su često povezani sa političkim centrima moći.

Štampani mediji u državnom vlasništvu su pretežno pod kontrolom vlada a privatni u težnji za ostvarivanjem većih tiraža često pribegavaju senzacionalističkom informisanju, izmišljanju afera, pribegavaju medijskom linču političkih protivnika i onih koji im smetaju u ostvarivanju profita. Često su u vlasništvu novih bogataša ili su korumpirani od njih.

Mediji na Balkanu su pod snažnim uticajem svetskih agencija i medijskih kuća koje kreiraju svetsko javno mnjenje prema potrebama globalizacije svetskog kapitala i imperijalnih težnji svetskih sila. U nastojanju da se suprotstave imperijalizmu svetskih medija ima inicijativa za stvaranje pula informativnih agencija balkanskih država koje će širiti istinu o događajima na balkanskom prostoru.

Balkanske države treba još dosta da rade na stvaranju uslova za pravno regulisano, slobodno i odgovorno, demokratsko delovanje medija kao javnih servisa građana.

Država. Država kao okosnica političkih sistema na Balkanu još nije demokratski transformisana. Ona je u velikoj meri ostala partijska klijentelistička institucija preko koje vladajuće partije i njihovi finansijeri ostavruju svoje interese. Još nije postignuta potrebna podela vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku i njihova međusobna kontrola i ravnoteža. Vlade ostvaruju supremaciju nad parlamentima i sudovima na različite načine. Politički voluntarizam, decizionizam^{20/} i praksa da vlade uredbama i dekretima regulišu pojedine oblasti umesto zakona su dosta rašireni. Takođe i razni načini ograničavanja nezavisnosti sudova pa i nepoštovanje njihovih odluka. Državne administracije su glomazne, politizovane, nedovoljno stručne i tehnički opremljene, neefikasne i još daleko od toga da budu javne službe na usluzi građanima. Položaji u državnoj administraciji su korišćeni za prisvajanje državne ili društvene svojine preko "spontane privatizacije" a preko korumpcije za brzo bogaćenje, naročito prilikom izdavanja raznih dozvola privrednim subjektima i građanima.

Zanemarena je reforma državne administracije i njeno osposobljavanje za ostvarenje principa vladavine prava kako bi se država

²⁰ Ilija Vujačić: *Politička teorija*, Čigoja, Beograd, 2002.g.

podredila zakonima i dezangažovala iz mnogih oblasti koje je kontrolisala u socijalističom periodu. Donošenje demokratskih ustava prvi je korak u transformaciji partijskih država u demokratske države koje funkcioišu na demokratskom principu vladavine prava. Nije slučajno što postsocijalističke države na Balkanu nisu donele demokratske ustave prema standardima evropskih demokratskih država. Novi "mandarini" opijeni vlašću nemaju potrebu za ostvarenjem institucionalne autonomije i za tolerancijom drugih organizovanih agenasa u političkoj ali i u vanpolitičkoj sferi, u sferi civilnog društva. Malo je učinjeno na decentralizaciji vlasti i razvijanju institucija za ostvarenje teritorijalne, personalne i kulturne autonomije u multietničkim društvima. A pokušaji da se demokratske institucije iz Zapadne Evrope uvezu i inkorporiraju u političke sisteme na Balkanu, bez njihovog prilagođavanja socijalno-ekonomskim uslovima, i političkoj kulturi balkanskih društava ostaju neuspeši. Samo se stvara privid demokratizacije u vidu pseudodemokratije kao ideološke himere.

Povećanje nezaposlenosti i siromaštva uz porast socijalnih razlika, bezakonje, neadekvatna primenu zakona, neefikasnost upravnih organa i organa bezbednosti, porast sive ekonomije i širenje nacionalnih i međunarodnih mreža mafija povezanih sa administracijom doveli su do porasta kriminala, javnih skandala povezanih sa državnim funkcionerima, pljački banaka, državnih preduzeća i građana, otmica radi otkupa, šverca narkotika, cigareta, oružja i ljudi (posebno žena i dece), nasilja i ubistava opljačkanih građana, biznismena, mafijaša, političara i državnika, bivših ili aktuelnih predsednika vlada. Sve to je stvorilo nesigurnost ljudi, osećaj svakodnevne životne ugroženosti i nepoverenje u državne institucije. Posledice takvog stanja videle su se u masovnom razočarenju i političkoj apatiji građana, slabom odzivu birača na izborima i povećanju glasova za ekstremne političke partije. Vladajuće elite su nastojale da održe centralizovanu vlasti i autoritarno upravljanje "odozgo" umesto da kroz regionalizaciju i lokalnu samoupravu obezbede autonomiju i participaciju građana u rešavanju problema u životnim sredinama. Potrebno je razvijanje demokratije "odozdo" da bi se aktivirala ogromna energija građana u ostvarivanju demokratskih političkih reformi. Evropska unija je posebnim programima pružala ekonomsku i stručnu pomoć u edukaciji kadrova za modernizaciju državnih administracija na Balkanu. Ona je zainteresovana da efikasne državne administracije na Balkanu prekinu puteve šverca droge, oružja, ljudi i raznih vidova kriminala koji vode ka zapadnoj Evropi i da balkanski prostor bude bezbedan za izvoz kapitala i ekonomsku razmenu.

Lokalna samouprava. Lokalna samouprava ima veliku ulogu u osposobljavanju političkih partija, građana i njihovih predstavnika u razvijanju demokratije "odozdo". Lokalna demokratija podstiče inicijative pojedinaca i društvenih grupa za unapređivanje kvaliteta života u naseljima preko veće brige za razvoj male privrede, komunalnih službi, obrazovanja, zdravstvene zaštite, kulture, humanitarnih aktivnosti, medija i alternativnih izvora informisanja, odnosa sa manjinama, obuke kadrova za javne službe i

jačanje bezbednosti. Evropska unija je razvila mreže "aktivne solidarnosti" lokalnih zajednica preko programa PHARE radi sistematskog osposobljavanja subjekata lokalne samouprave za "demokratsku misiju". U periodu opšte globalizacije ljudi nastoje da očuvaju svoj etnički, kulturni i zavičajni identitet razvijanjem regionalne i samoupravne autonomije.

Usled jake centralizacije vlasti u balkanskim državama lokalna samouprava je potiskivana. Sa redukovanim nadležnostima, bez finansijskih sredstava, bez stručnog kadra i sa veoma ograničenim drugim resursima, lokalna samouprava nije mogla uspešno da rešava komunalne probleme građana i da podstiče njihovu participaciju u donošenju važnih odluka za razvoj lokalnih sredina. I pored tih teškoća u lokalnim samoupravama uspešno su rešavani ekološki, kulturni i neki komunalni problemi povezani sa lokalnom infrastrukturom. Lokalna samouprava je mogla da dođe do finansijskih sredstava za pojedine komunalne projekte ako je uspela da stekne blagonaklonost vladajućih partija u državama. To je bilo nemoguće u opštinama u kojima je vlast bila u rukama opozicionih partija. U nastojanju da u ograničenim materijalnim, pravnim i političkim uslovima rešavaju probleme građana u lokalnim administrativnim jedinicama organi lokalne samouprave su uspostavljali saradnju na nacionalnom i međunarodnom nivou. Tako je 1996.g. u Nišu održana prva konferencija lokalne samouprave na Balkanu na kojoj je razmatrana lokalna samouprava u teoriji i praksi u balkanskim državama. Stvorena je regionalna asocijacija "Euro-Balkan (Skoplje, Niš, Sofija) za unapređivanje saradnje među lokalnim samoupravama.

Evropska unija je inicirala saradnju sa organima pojedinih lokalnih samouprava balkanskih država a preko posebnih programa pružala finansijsku pomoć za rešavanje komunalnih problema i organizovala seminare za osposobljavanje funkcionera lokalne samouprave za izradu strateških projekata razvoja lokalnih sredina i upravljanje lokalnom samoupravom.

Razvoj civilnog društva. U periodu vladavine autoritarnih sistema na Balkanu civilna društva su bila potisnuta ili skoro uništena. Demokratizacija političkih sistema na Balkanu omogućila je oslobađanje privrednih organizacija, sindikata, udruženja građana, univerziteta, kulturnih i naučnih ustanova tutorstva države i samoorganizovanje grupa građana za očuvanje autonomije javne sfere, individualnih i grupnih sloboda. Počela su da se stvaraju mala i srednja preduzeća ali bez odgovarajuće finansijske podrške banaka i država.

Naglo su počele da se osnivaju nevladine organizacije kao nacionalne ili delovi međunarodnih organizacija i njihovih mreža. Tome su doprinele i brojne fondacije Zapada koje su obezbeđivale finansijska sredstva za nevladine organizacije.²¹ One su zapošljavale priličan broj dobro plaćenih

²¹ Steven Samson: *Beyond transition, Rethinking elite configuration in the Balkans*, Ed. C.M. Hann: *Postsocialism, Ideals, Ideologies and Practices in Euroasia*, Routledge, London and New York, 2002.

aktivista, uglavnom intelektualaca, koji su postali nova društvena elita, često povezana sa rukovodstvima političkih partija i pojedinim organima vlasti u zemlji i inostranstvu.

Civilna društva balkanskih država još nisu oslobodila svoju energiju i nisu postala veći uticajni faktor političkih reformi. Ona su sputana sporom modernizacijom, siromaštvom i ugrožena necivizmom nasilja nacionalne i međunarodne mafije, crnom i sivom ekonomijom i odsustvom društvene bezbednosti.

Politička svest građana kao elemenat demokratske političke kulture na Balkanu

Politička svest građana Balkana nalazi se pod protivrečnim uticajima s jedne strane globalizacije, liberalizacije, univerzalizacije demokratskih vrednosti Zapada a s druge strane retradicionalizacije i eskalacije nacionalizma, verskih i političkih sukoba na Balkanu i oko Balkana i težnji za očuvanjem etničkih, nacionalnih, regionalnih, kulturnih, religijskih i drugih identiteta s treće strane. O promenama nastalim u svesti građana pod tim uticajima kazuju i neki rezultati ankete koju je 2002. realizovao Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu u saradnji sa kolegama u Bugarskoj i Makedoniji o kvalitetu međuetničkih odnosa, svesti o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu.

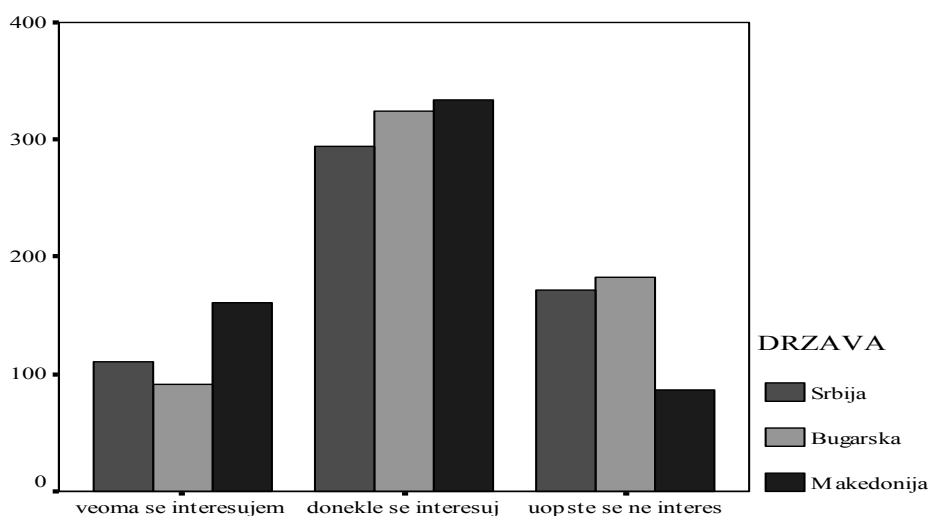
Zainteresovanost građana za događaje iz političkog života. Jedna od bitnih odlika demokratske političke svesti i demokratske političke kulture je zainteresovanost građana za političke događaje i spremnost za političku participaciju. Od 1.786 anketiranih građana Bugarske, Makedonije i Srbije na pitanje "Koliko se interesujete za događaje iz političkog života?" odgovorili su 361 (20,7%) da su veoma zainteresovani za takve događaje, 948 (54,2%) da su donekle zainteresovani za političke događaje a 493 (25%) da se uopšte ne interesuju za političke događaje. Samo 2,1% nije odgovorilo na ovo pitanje.

Nadprosečna velika zainteresovanost za političke događaje nađena je kod građana Makedonije 160 (27,7%) a ispod proseka u Srbiji 111 (18,68%) i u Bugarskoj 90 (15,2%). U grupi donekle zainteresovanih za događaje iz političkog života našlo se iznad proseka 57,3% ispitanika iz Makedonije, 54,5% ispitanika iz Bugarske, a ispod proseka 49,7% iz Srbije. Iznad proseka bilo je politički apatičnih iz Bugarske 30,4% a ispod proseka 28,9% iz Srbije i 15,1% iz Makedonije.

S obzirom na to da je 74,9% ili tri četvrtine ispitanika veoma i donekle zainteresovano za događaje u političkom životu, a samo je jedna četvrtina politički apatična, može da se prihvati kao dobar znak za uspešne političke reforme u ovim državama.

Grafikon 1

Zainteresovanost za događaje iz političkog života

Zainteresovanost građana za događaje iz političkog života i pol. Mali broj žena u predstavničkim institucijama vlasti u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj može da se objašnjava i njihovom manjom zainteresovanošću za politička događanja. Od 361 veoma zainteresovanih za političke događaje samo je 30,2% žena a 69,8% muškaraca. Manja je razlika među polovima u grupi donekle zainteresovanih gde je 52% muškaraca i 48% žena. Ali je politička apatija mnogo veća kod žena 62% nego kod muškaraca 38%.

U okviru ženske populacije najviše veoma zainteresovanih za događaje iz političkog života je u Makedoniji 20,3% žena, u Bugarskoj 9,3% a najmanje u Srbiji 4,2%. od anketiranih žena. U grupi donekle zainteresovanih žena za političke događaje najviše je u Makedoniji 60,2%, u Bugarskoj 51,3%, i u Srbiji 48%. Najviše politički apatičnih žena je u Bugarskoj 39,4%, u Makedoniji 19,5% i u Srbiji 19,1%. Iz ovih podataka se vidi da žene u Makedoniji pokazuju veće interesovanje za političke događaje od žena u susednim državama a najviše je politički apatičnih među ženama Bugarske.

Tabela 2

Zainteresovanost za događaje iz političkog života i pol

	Veoma zainteresovani za događaje iz političkog života	Donekle zainteresovani za događaje iz političkog života	Uopšte se ne interesuju za događaje iz političkog života	Ukupno
Muški	252 27,6%	493 54,1%	167 18,3%	912 52,2%
Ženski	109 13,0%	455 54,4%	272 32,5%	836 47,8%
SVEGA	361 20,7%	948 54,2%	439 25,1%	1748 100%

Uzrast i zainteresovanost za događaje iz političkog života. Fizički uzrast izražen u godinama života ima uticaja na zainteresovanost za događanja u političkom životu. Od pet kategorija ispitanika izdvojenih po uzrastu najviše je veoma zainteresovanih za političke događaje iz grupe ispitanika od 50 do 59 godina 29,5% a zatim iz grupe preko 60 godina 26,3%, od 40 do 49 godina 23,6%, od 30 do 39 godina 19,6% i na kraju iz grupe 19 do 29 godina 10,2%. Ako se posmatra samo grupa veoma zainteresovanih za događaje iz političkog života koju čini 20,7% ispitanika nju čine najviše ispitanici od 40 do 49 godina 22,3% pa onda ispitanici preko 60 godina a najmanje onih najmlađih od 19 do 29 godina 12,2%.

Obrnut je redosled ovih uzrasnih grupa prema delimičnoj zainteresovanosti za događaje iz političkog života. Najviše je ovih iz najmlađeg urasta 19 do 29 godina 63,9%, pa onda iz grupe 43 do 39 godina 53,7%, iz grupe 50-59 godina 52,5% , 40 do 49 godina 49,6% i najmanje iz grupe preko 60 godina 47,6%. Grupu donekle zainteresovanih za događaje iz političkog života čini preko polovine ispitanika 54,2% a u njoj je najviše najmlađih, 29,8% uzrasta 19-29 godina, zatim onih 30-39 godina 21,9%, 40-49 godina 17,9%, preko 60 godina 16% i najmanje uzrasta 50-59 godina 14,4%. Uopšte se ne interesuje za događaje iz političkog života skoro podjednak broj u svakoj uzrasnoj grupi izuzev jedne i kreće se od 26,8% uzrasne grupe 40-49 godina, 26,6% uzrasne grupe 30-39% i 26% uzrasnih grupa 19-29 i preko 60 godina a najmanji broj je u uzrasnoj grupi 50-59 godina 10,7%. Grupu politički apatičnih ispitanika činila je jedna četvrtina 25,1%.

Prema tome, najviše je veoma zainteresovanih za događaje iz političkog života među starijim ispitanicima, delimično zainteresovanim među mlađim a politička apatija je približno ista kod svih uzrasnih grupa izuzev kod grupe 50-59 godina u kojoj je dva i po puta manje takvih ispitanika.

U grupi veoma zainteresovanih za događaje iz političkog života prednjače najstariji ispitanici preko 60 godina iz Makedonije 47% , iz Srbije 22,4% i Bugarske 20%. I u grupi uzrasta 50-59 godina najzainteresovaniji za političke događaje su ispitanici iz Makedonije 39,2%, iz Srbije 31,2% i Bugarske 17,2%. U grupi najmlađih, uzrasta 19-29 godine najviše je zainteresovanih za političke događaje iz Makedonije 14,3%, zatim iz Srbije 8,2% i iz Bugarske 6,3%. U grupi uzrasta 30-39 godina najviše je veoma zainteresovanih iz Makedonije 26,2%, iz Srbije 18% i iz Bugarske 14,5%.

Među onima koji su donekle zainteresovani za politički život prednjače uzrasne grupe 19-29 godina iz Bugarske 68,5%, onda grupe 50-59 godina 57,5% i grupe preko 60 godina 48,4%. A iz Makedonije uzrasne grupe 30-39 godina 57,7% i 40-49 godina 54,2%.

Najviše politički apatičnih je u Bugarskoj u grupama 30-39 godina 35,5%, 40-49 godina 34,3% i 50-59 godina 25,3% a u Srbiji u grupi 19-29 godina 34,3%, i u grupi preko 60 godina 29,3%.

Tabela 3

Uzrasne grupe prema zainteresovanosti za događaje iz političkog života

Starosne grupe	Veoma zainteresovani za događanja u politici	Donekle zainteresovani za događanja u politici	Uopšte se ne interesuju za događanja u politici	Ukupno
19-29 godina	45 10,2%	283 63,9%	115 26,0%	443 25,3%
30-39 godina	76 19,6%	208 53,7%	103 26,6%	387 22,1%
40-49 godina	81 83,6%	170 49,6%	92 26,8%	343 19,6%
50-59 godina	77 29,5%	137 52,5%	47 18,0%	261 14,9%
Preko 60 god.	84 26,3%	152 47,6%	83 26,0%	319 18,2%
Svega	363 20,7%	950 54,2%	440 25,1%	1753 100%

Nacionalna pripadnost i zainteresovanost za događaje iz političkog života. U anketi su učestvovali pripadnici sedam etničko-nacionalnih zajednica. Najviše veoma zainteresovanih za događaje iz političkog života je Makedonaca 29%, zatim Srba 28,6% , Bugara 18,7%, Albanaca 16,9%, Turaka 14,8%, Roma 13,7% i Vlaha 6,5%. Najviše donekle zainteresovanih za događaje iz političkog života je Vlah 56,5%, Srba 56,4%, Turaka 55,7%, Makedonaca 55,4% Bugara 55,4% Albanaca 55,1% a najmanje Roma 46,7%. Najviše je onih koji se uopšte ne interesuju za događaje iz političkog života među Romima 39,6%, zatim među Vlasima 37%, Turcima 29,6%, Albancima 28% i Bugarima 25,9% a najmanje među Makedoncima 15,6% i Srbima 14,7%.

Pripadnici etničkih i nacionalnih manjina koji žive u različitim državama iskazuju različitu zainteresovanost za događaje iz političkog života. Tako 23,5% anketiranih Albanaca koji žive u Makedoniji izjašnjava se kao veoma zainteresovan za događaje iz političkog života a 9,8% onih koji žive u Srbiji. Kao donekle zainteresovani za događaje iz političkog života izjašnjava se 62,1% Albanaca u Makedoniji a 47,5% u Srbiji. U Makedoniji se javlja 14,4% politički apatičnih Albanaca a u Srbiji 42,6%. Kod Bugara nema takve velike razlike. Kod domicilnih Bugara 18,2% se izjašnjava kao veoma zainteresovanih za događaje iz politike a u Srbiji se tako izjašnjava 20,4%. U Bugarskoj 56,7% Bugara izjavljuje da su donekle zainteresovani za događaje iz političkog života a u Srbiji 50,5% Bugara. U Bugarskoj je 25,1% Bugara politički apatičnih a u Srbiji 29%. U Bugarskoj 4,8% Roma iskazuje da je veoma zainteresovan za političke događaje, u Srbiji 11,5% a u Makedoniji 23,5%. U Bugarskoj 42,2% anketiranih Roma tvrdi da su donekle zainteresovani za političke događaje, 46,9% njihovih sunarodnika u Makedoniji i 50,5% u Srbiji. Među politički apatičnim su 29,6% romske populacije u Makedoniji, 38,5% u Srbiji i 53% u Bugarskoj. Pripadnici većinske nacije iskazuju različitu zainteresovanost za politiku od pripadnika iste nacionalnosti, ali kao manjine.

Obrazovanje i zainteresovanost za događaje iz političkog života. Najviše veoma zainteresovanih za događaje iz političkog života je među anketiranim sa višim i visokim obrazovanjem 37,7%, zatim sa četvorogodišnjim srednjim obrazovanjem 20,7%, sa trogodišnjim stručnim

obrazovanjem 19,7%, sa nezavršenom osnovnom školom 15,7%, sa osnovnom školom 13,1% i bez školskog obrazovanja 9,2%.

Donekle zainteresovanih za političke događaje najviše je među ispitanicima sa srednjoškolskim obrazovanjem 59,2%, zatim među onim sa trogodišnjom stručnom školom 58,3%, sa osnovnom školom 53,8%, sa višom školom, fakultetom ili akademijom 52%, sa nezavršenom osnovnom školom 46,6%, i bez škole 37,9%.

Najviše politički apatičnih je među ispitanicima bez škole 52,9%, nezavršenom osnovnom školom 46,6%, sa osnovnom školom 33,1%, sa trogodišnjom stručnom školom 22%, sa srednjom školom 20,1%, i najmanje među visokoobrazovanim 10,3%.

Iz ovih podataka se vidi da između stepena obrazovanja i stepena zainteresovanosti za događaje iz političkog života postoji pozitivna korelacija, što je veći stepen obrazovanja veća je zainteresovanost za događaje iz političkog života i što je niži stepen obrazovanja veći je stepen političke apatije.

U svim grupama razvrstanim prema školskoj spremi prednjače ispitanici iz Makedonije u kategoriji veoma zainteresovanih za političke događaje i kreće se od 16,7% među ispitanicima bez škole do 31% među onim sa nezavršenom osnovom školom, 20% sa osnovnom školom, 24,1% sa trogodišnjom srednjom školom, 23,4% sa četvorogodišnjom srednjom školom i 49% sa završenom višom školom, fakultetom ili akademijom, dok je sa visokim obrazovanjem u Srbiji 36,2% a u Bugarskoj 33,3% takvih. Velika razlika postoji u grupi veoma zainteresovanih sa nezavršenom osnovnom školom između lica u Makedoniji i Bugarskoj 7,1%, ili četiri puta manje i Srbiji 12,9%, preko dva puta manje.

Tabela 4

Rang lista stepena zainteresovanosti za događaje iz političkog života prema stepenu obrazovanja

Obrazovanje	Rang veoma zainteresovanih za događaje iz političkog života	Rang donekle zainteresovanih za događaje iz političkog života	Rang politički apatičnih (uopšte nezainteresovanih za politiku)
Bez škole	6	6	1
Nezavršena osnov. škola	4	5	2
Osnovna škola	5	3	3
Trogodišnja stručna škola	3	2	4
Završena srednja škola	2	1	5
Završena viša škola, fakultet ili akademija	1	4	6

Ispitanici iz Makedonije prednjače u grupi donekle zainteresovanih za događaje iz političkog života u tri obrazovne grupe, sa nezavršenom osnovnom školom 50%, sa osnovnom školom 59% i sa srednjom školom 61,9%.

Po broju politički apatičnih prednjače ispitanici iz Bugarske u 4 grupe formirane prema stepenu obrazovanja i to 66,7% u grupi ispitanika bez školske spreme, 48,8% sa nezavršenom osnovnom školom, 30,9% sa osnovnom školom i 22% sa srednjom školom.

Zanimanje i zainteresovanost za događaje iz političkog života. Najviše veoma zainteresovanih za događaje iz političkog života je među stručnjacima 30,9%. Slede preduzetnici 29,7%, službenici 29,6%, penzioneri 28,2%, radnici 20,9%, poljoprivrednici 18,7%, učenici i studenti 14,5%, nezaposleni radnici 10,8%, domaćice 9,7%, i nadničari 5,9%.

U grupi donekle zainteresovanih za događaje iz političkog života najviše je među učenicima i studentima 64,1%, zatim među stručnjacima 59,6%, radnicima 57,1%, službenicima 57%, preduzetnicima 52,5%, nezaposlenim 52,1%, penzionerima 49,2%, poljoprivrednicima 48% i domaćicama 44,8%.

Najviše politički apatičnih je među domaćicama 45,5%, nezaposlenim 37,2% a zatim među poljoprivrednicima 33,3%, penzionerima 22,6%, radnicima 22%, učenicima i studentima 21,4%, preduzetnicima 17,8%, nadničarima 14,7%, službenicima 13,4% i stručnjacima 9 (9,6%).

Mesto stanovanja i zainteresovanost za događaje iz političkog života. Anketirani stanovnici prigradskih naselja prednjače u grupi veoma zainteresovanih za događaje iz političkog života jer 25,6%, zatim slede ispitanici iz grada 24,9% i iz sela 15,7%. Donekle zainteresovanih za političke događaje najviše je među stanovnicima grada 56,3%, nešto manje među stanovnicima sela 51% a najmanje među stanovnicima prigradskih naselja 41,9%. Najviše je politički apatičnih među stanovnicima sela 33,3%, zatim među stanovnicima prigradskih naselja 26,6% i među stanovnicima grada 22%.

Materijalni položaj i zainteresovanost za događaje iz političkog života. Najveći broj anketiranih građana spada u kategorije relativno dobrog materijalnog stanja (43,2%) i relativno lošeg materijalnog stanja (29,7%). Kao što se i očekivalo veće interesovanje za događaje iz političkog života pokazali su ispitanici sa boljim materijalnim položajem. Od anketiranih sa veoma dobrim materijalnim položajem 26,7% su veoma zainteresovani za događaje iz političkog života. Zatim slede 25,8% iz grupe relativno dobrog materijalnog položaja, 17,9% sa relativno lošim materijalnim položajem, 14,6% sa veoma lošim materijalnim položajem i 10,6% sa nepodnošljivim položajem.

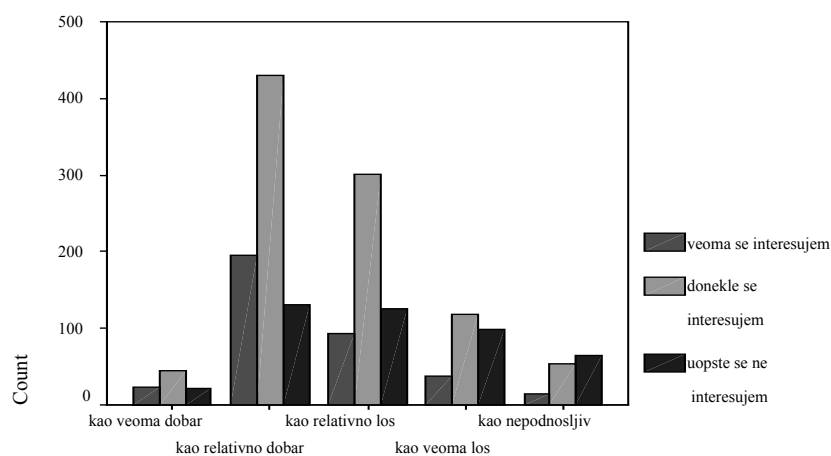
Donekle zainteresovani za događaje iz političkog života potiču najviše iz redova relativno lošeg materijalnog položaja (57,9%) zatim sa relativno dobrim položajem (57%), veoma dobrim (50%), veoma lošim (46,5%) i sa nepodnošljivim (40,9%).

Najviše politički apatičnih je iz grupe anketiranih sa nepodnošljivim materijalnim položajem (48,5%), zatim sa veoma lošim (39%), relativno

lošim (24,2%), sa veoma dobrim (23,3%) i sa relativno dobrim materijalnim položajem (17,2%).

Grafikon 5

Materijalni položaj i zainteresovanost za političke događaje

Kako ocenjujete materijalni položaj Vase porodice?

Način informisanja o političkim događanjima

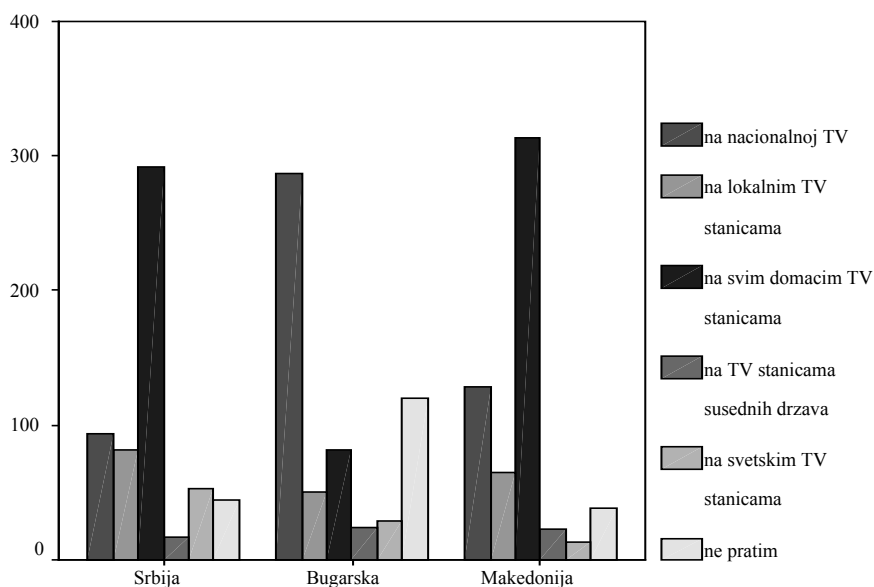
Polazeći od toga da se građani najviše informišu o događajima koji ih interesuju preko televizije anketom je trebalo da se utvrdi preko kojih se sve stanica informišu. Najveći broj anketiranih građana u sve tri države informiše se preko svih domaćih televizijskih stanica 39,1%, zatim preko nacionalnih televizijskih stanica 29,1%, lokalnih 11,2%, svetskih 5,4% i susednih 3,6%. Ne prati televizijske emisije 11,6%. Iz ovih podataka se vidi i stepen poverenja koje ovi građani imaju u pojedine vrste TV stanica.

Najviše se informišu preko nacionalne televizije građani Bugarske 48,5%, upola manje iz Makedonije 22,2% a najmanje iz Srbije 16,3% anketiranih. Najviše informacija preko lokalnih TV stanica dobijaju anketirani iz Srbije 14%, onda iz Makedonije 11,2% i iz Bugarske 8,4%. Preko domaćih TV stanica najviše se informišu iz Makedonije 53%, onda iz Srbije 50% i Bugarske 13,9%. Preko svetskih TV stanica najviše se informišu iz Srbije 9,1%, zatim iz Bugarske 4,9% i Makedonije 2,2%. Najviše je onih koji ne prate emisije ni jedne TV stanice iz Bugarske 29,3% a najmanje iz Srbije 7,7%.

Od 2 vrste priloga koje u medijima prate, od ponuđenih 9 (televiziji, radiju, novinama) prate informativne programe 40% a 12,56% političke priloge. Ni jedan prilog ne prati 11,43% jer ih ne interesuju mediji. Kao drugi izbor priloga u medijima koji se najviše prate, po odbitku nezainteresovanih za priloge, 8,3% se opredelilo za političke priloge a 0,7% za informativne priloge. Najviše se interesuju za političke priloge u medijima ispitanici iz Makedonije 16,7%, zatim iz Srbije 14,6% i 6,2% iz Bugarske.

Grafikon 6

TV stanice na kojima se prate informativne emisije

Na osnovu ovih podataka može da se konstatuje da u ove tri države postoji medijski pluralizam, veći broj izvora informisanja ali različito poverenje u pojedine vrste TV stanica. Mali je procenat građana koji prati političke priloge u medijima i velika je razlika u stepenu interesovanja za njih između ispitanika iz Makedonije i Bugarske (više od dvostruke).

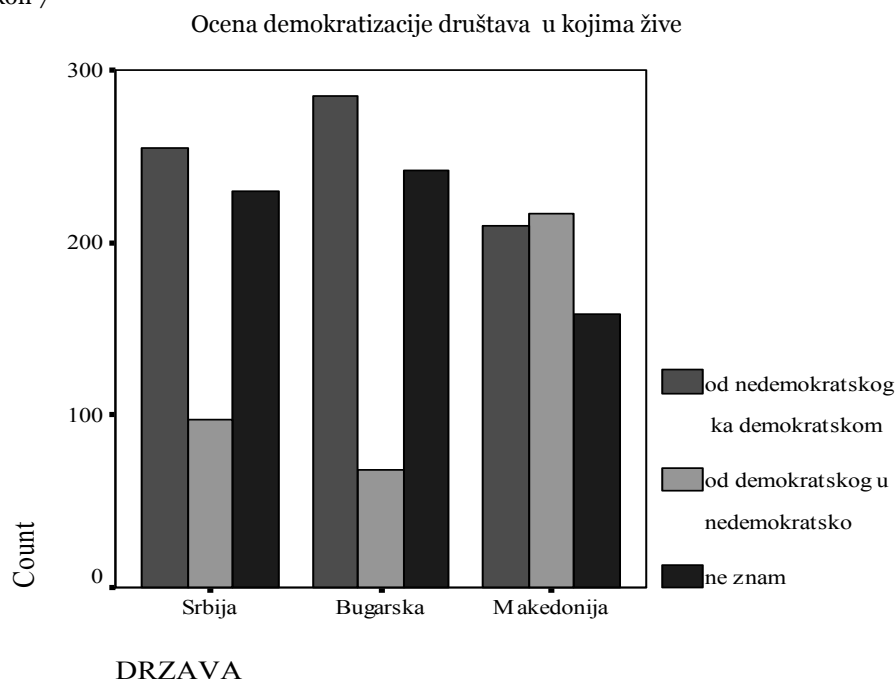
Percepcija političkog sistema u kome građani žive

Od ispitanika je traženo da se izjasne da li imaju saznanja o tipu političkog sistema u kome žive (demokratskom ili nedemokratskom. Najviše ispitanika (40%) je izjavilo da živi u demokratskom političkom poretku, 31,7% da živi u nedemokratskom poretku a 28,2% nije znalo da oceni u kakvom političkom poretku živi. Preko polovine ispitanika iz Bugarske (54,1%) smatralo je da živi u demokratskom političkom poretku, 33, 2% iz Makedonije i 32,5% iz Srbije. Da žive u nedemokratskom poretku utvrdili su 49,7% anketiranih iz Makedonije, 31,8% iz Srbije i 13,9% iz Bugarske. Nisu znali da odrede u kakvom političkom poretku žive 35,5% ispitanika iz Srbije, 32% iz Bugarske i 17% iz Makedonije.

S obzirom na tranzicioni karakter balkanskih društava od ispitanika je traženo da odrede da li se društvo u kome žive kreće u demokratskom pravcu ili nedemokratskom. Najveći broj njih (42,6%) je mišljenja da se njihova društva kreću od nedemokratskih ka demokratskim društvima, 21,7% da se kreće od demokratskih ka nedemokratskim društvima, 35,8% ne zna u kom se pravcu kreću društva u kome žive. Najviše je 47,9% ispitanika iz Bugarske mišljenja da se njihovo društvo kreće od nedemokratskog društva ka demokratskom, zatim iz Srbije 43,9% i Makedonije 35,8%.

Kretanje svog društva od demokratskog ka nedemokratskom ocenilo je 37% anketiranih iz Makedonije, 16,6% iz Srbije i 11,4% iz Bugarske. Najviše ispitanika iz Bugarske 40,7% nije znalo da odredi u kom se pravcu razvija njihovo društvo, 39,5% iz Srbije i 27,1% iz Makedonije.

Grafikon 7

Letimnost političkih institucija

Političke partije su značajan element demokratskih političkih sistema. Anketirani građani imaju loše mišljenje o ulozi koju imaju političke partije u njihovim društvima.

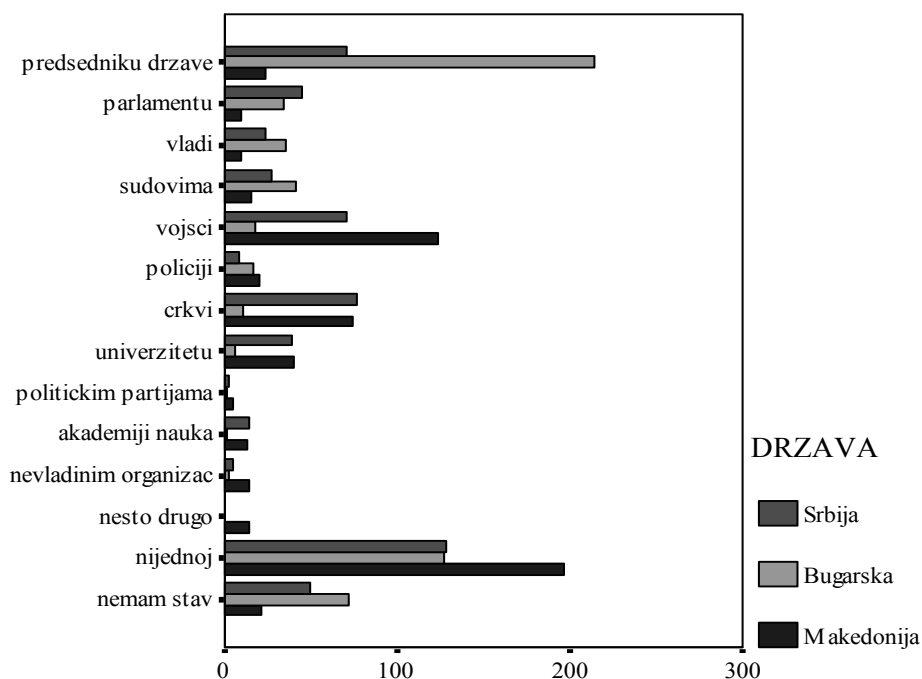
Političke institucije uživaju veoma nizak legitimitet kod građana u ove tri države. U anketi je trebalo da se od 12 ponuđenih društvenih ustanova izdvoje dve kojima građani najviše veruju. Kao prve institucije kojima građani veruju izdvojeni su: predsednik države od 18% anketiranih, vojska od 12,5%, crkva 9,4%, parlament 5,1%, univerzitet 5%, sudovi 4,8%, vlada 4%, policija 2,6%, i političke partije 0,5%. Nijednoj ustanovi ne veruj 26,3% a nema stav o tome 8,3%.

Najveće poverenje prema predsedniku države iskazali su anketirani iz Bugarske (37%) a najmanje iz Makedonije (4,2%). Najveće poverenje u vojsku izrazili su ispitanici iz Makedonije (21,5%) a najmanje iz Bugarske (3,1%). Najveće poverenje u crkvu imaju anketirani iz Srbije (13,7%) a najmanje iz Bugarske (1,7%). Najveće poverenje u parlament pokazali su ispitanici iz Srbije (8%) a najmanje iz Makedonije (1,6%). Najveće poverenje u sudove imaju anketirani iz Bugarske (7,1%) a najmanje iz Makedonije (2,6%). Najveće poverenje u vladu imaju ispitanici iz Bugarske (6,1%) a

najmanje iz Makedonije (1,6%). Najveće poverenje u političke partije od 0,9% imaju ispitanici iz Makedonije a najmanje iz Bugarske (0,2%). Njaveće poverenje u nevladine organizacije imaju ispitanici iz Makedonije (2,4%) a najmanje iz Bugarske (0,3%).

Grafikon 8

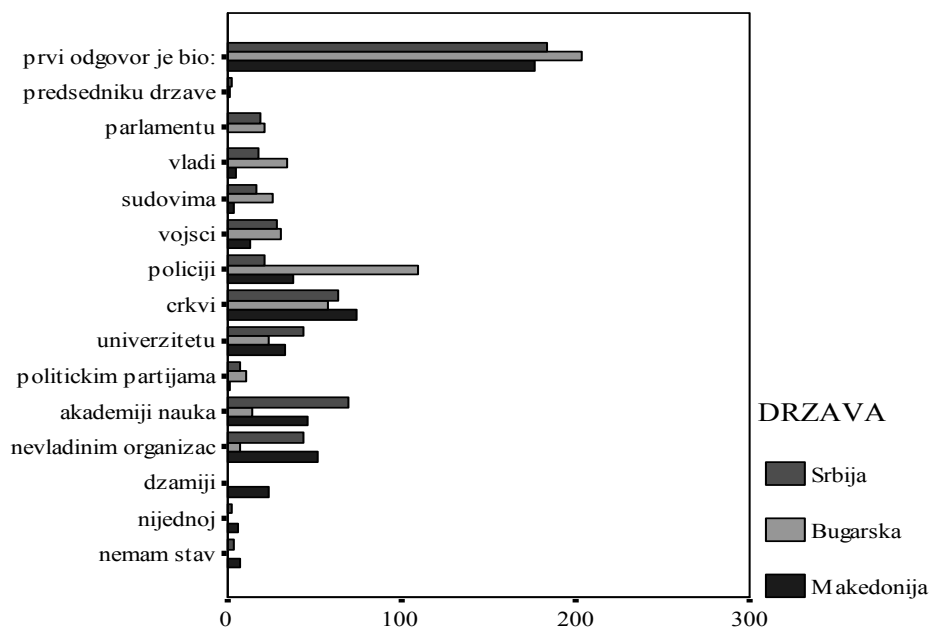
Društvene institucije kojima se najviše veruje (prvi izbor)

Kao drugu društvenu ustanovu od poverenja anketirani su izabrali crkvu (12,7%), policiju (10,95%), akademiju nauka (8,4%), nevladine organizacije (6,3%), univerzitet (6,6%), vojsku (4,7%), vladu (3,7%), sudove (3%), parlament (2,6%), neke druge ustanove (1,6%) i političke partije (1,2%). Nijednoj ustanovi ne veruje (0,5%) a (0,6%) nema stav o tome. Izjašnjavajući se o tome za čije se interese bore političke partije u njihovim društvima 14,6% se opredelilo za tvrdnju da se bore za interese svih građana, 15,1% za interese privilegovanih slojeva građana, 60,3% za sopstvene interese a 9,9% nije imalo stav o tome. Da se političke partije bore za sopstvene interese izjasnilo se 80,7% anketiranih iz Makedonije, 55,8% iz Srbije i 44,6% iz Bugarske. Velike su razlike i u oceni da se političke partije bore za interese svih građana, od 23,6% anketiranih iz Bugarske, 15,1% iz Srbije do 5,1% iz Makedonije. Podjednak broj anketiranih iz Bugarske 17,9% i 17,5% iz Srbije a upola manje, 9,9% iz Makedonije smatra da se političke partije kod njih bore za interese povlašćenih društvenih slojeva. Nemaju stav o tome 13,9% anketiranih iz Bugarske, 11,6% iz Srbije i 4,3% iz Makedonije.

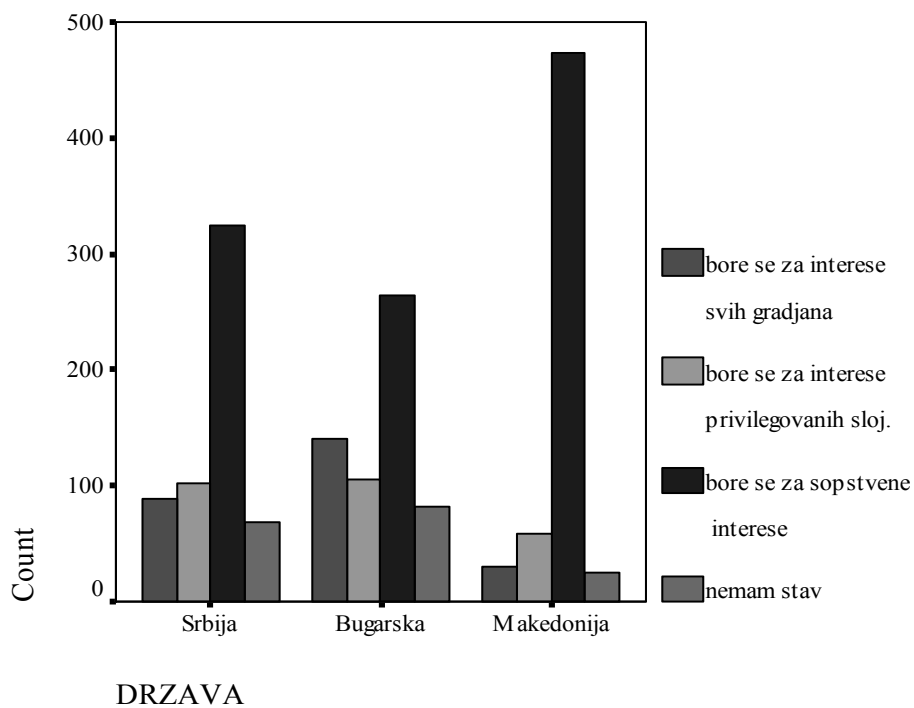
Grafikon 9

Društvene institucije kojima se najviše veruje (drugizbor)

Grafikon 10

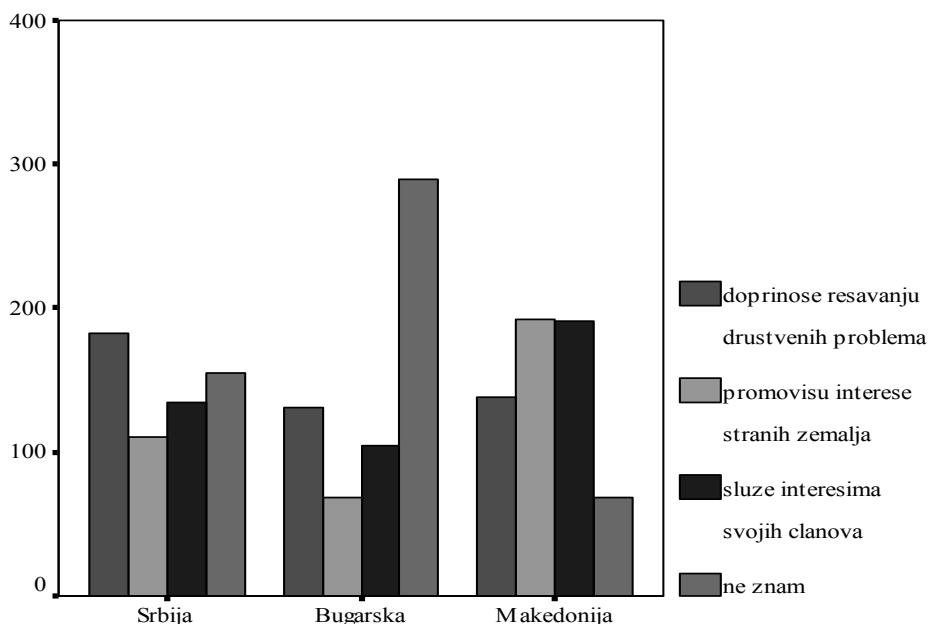
Mišljenja o interesima za koje se bore političke partije

O nevladinim organizacijama koje svoje aktivnosti ostvaruju uz pomoć međunarodne zajednice anketirani nemaju visoko mišljenje. Samo 451 (25,6%) smatra da one doprinose rešavanju važnih društvenih problema, 372 (21,1%) da promovišu interese stranih zemalja i međunarodnih organizacija, 430 (24,4%) da služe isključivo interesu svojih članova i ne zna njihovu ulogu 512 (29%). Najviše se vrednuje doprinos nevladinih organizacija u rešavanju društvenih problema u Srbiji od 32,2% ispitanika a najmanje u Bugarskoj od 22,1%. Mišljenja je da služe isključivo interesima svojih članova 48,7% ispitanika iz Bugarske a 11,5% iz Makedonije. Da su u službi međunarodnih organizacija i stranih zemalja misli 32,6% ispitanika iz Makedonije, 19% iz Srbije i 11,6% iz Bugarske.

Grafikon 11

Mišljenja o nevladinim organizacijama koje rade uz pomoć međunarodne zajednice

Veoma nizak stepen poverenja anketiranih građana u ključne političke institucije kao što su parlament, vlada, predsednik države, sudovi, policija, političke partije ili potpuno odsustvo poverenja u političke institucije kod preko jedne trećine pokazuju da je demokratizacija političkih sistema u ovim državama na početku. Podatak da se od 12 društvenih institucija političke partija nalaze na poslednjem mestu u sve tri države pokazuje da je potrebna njihova temeljna demokratska reforma da bi mogle da utiču na demokratizaciju političkih sistema i na ohrabrivanje građana da učestvuju u javnim raspravama prilikom političkog odlučivanja od kojih zavisi društveni položaj svih građana. Zbog njihove političke korupcije i brige samo za sopstvene interese one nisu mogle da se ukorene u određene društvene slojeve, artikulišu njihove interese i zadobiju njihovo poverenje zalaganjem za zaštitu njihovih interesa.

Zaključak

U protekloj deceniji i po balkanska društva učinila su dosta u formalnoj (proceduralnoj) demokratizaciji političkih sistema i formiranju demokratske političke kulture. Politička praksa je pokazala da u balkanskim društvima ne može da se ostvari zapadnoevropski liberalni tip demokratije već jedan specifičan tip demokratije uslovljen istorijsko-političkim i kulturnim nasleđem, sadašnjim strukturnim i kulturnim stanjem balkanskih društava i raznim međunarodnim uticajima na takvo stanje. Demokratizacija balkanskih društava odvija se u veoma teškim ekonomskim i političkim okolnostima, veoma nepovoljnim za brži razvoj političke demokratije. U njima se restaurira divlji kapitalizam sa ogromnom rezervnom armijom nezaposlenih radnika i masom siromašnih ljudi koji zbog egzistencijalne ugroženosti nisu naročito zainteresovani za političke reforme niti su motivisani za demokratsku participaciju. Kolektivistička, egalitarnistička, autoritarni-stička i populistička obeležja političke svesti građana traže komunitarističke forme demokratije.

Ova društva postavila su ustavno pravne osnove demokratskih političkih sistema, formirale neke demokratske institucije, pravila i procedure ali se praktično veoma teško realizuju. Supstancijalne demokratije nema jer nema odgovarajuće demokratske političke kulture koja će udahnuti demokratski duh ovim institucijama i učiniti ih delotvornim i efikasnim. Za formiranje i učvršćivanje demokratske političke kulture potrebno je ogromno angažovanje na demokratskoj političkoj socijalizaciji mladih i resocijalizaciji svih odraslih građana u dugom vremenskom periodu koji se procenjuje na tri do sedam decenija (Lijphart, Darnedorf). Podsticaji i pomoć koji dolaze iz Evropske unije za demokratske političke reforme u balkanskim državama praćeni su i zahtevima, učenama i ultimatumima koji nisu u skladu sa realnim mogućnostima za ispunjenje ili njihovo ispunjenje ugrožava stabilnost i nacionalne interese ovih država. Proevropske vladajuće političke elite spremne su na žrtvovanje nacionalnih interesa da bi se našle u strukturama evropskih političkih elita i ušle u evropsku istoriju kao najzaslužnije za uključivanje svojih država u Evropsku uniju. Međutim, građani tih država koji plaćaju visoku ekonomsku i socijalnu cenu tržišne i demokratske tranzicije i očekuju evropski životni standard i kvalitet života od uključivanja u Uniju još nisu svesni kolika je cena ulaska u Uniju i da li mogu da ispune konkurentne ekonomske, političke i kulturne standarde u zajednici evropskih naroda. Evropska unija nije idealna zajednica država. U njoj postoje sporovi u mnogim oblastima, naročito oko ustava Unije, sporost u donošenju odluka i njihovom ostvarenju, dvostruki standardi u tretiranju prava i obaveza članica, nedovoljno demokratsko ustrojstvo, birokratizam i neravnopravnost između bogatih i siromašnih država pa i protekcionističko, neodgovorno trošenje zajedničkih fondova. Usvajanjem evropskih vrednosti i pravnih standarda Evropske unije dovode se u pitanje etnički i kulturni identiteti i nacionalni interesi malih i siromašnih zemalja u Uniji. Evropska unija na početku pregovora traži ispunjenje političkih demokratskih standarda, ekonomsku uspešnost, političku stabilnost, bezbednost,

opredeljenost za modernizaciju i međunarodnu miroljubivu saradnju. Mnogo teži ekonomski standardi dolaze posle prijema u Evropsku uniju.

Pred svim balkanskim državama predstoji period teške i složene borbe za ostvarenje supstancijalne političke demokratije, posebnog, regionalnog, balkanskog, građanskog tipa, punog iskušenja, teškoća i neizvesnosti. Za uspešno ostvarenje ovog istorijskog poduhvata potreban je konsenzus svih demokratski orijentisanih snaga u svakoj državi na Balkanu ali i među balkanskim državama pa i evropskim državama.

Rezultati empirijskih istraživanja u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj pokazuju preko indikatora zainteresovanosti za političke događaje, poverenja u političke institucije i ocene političkog poretka u kome žive i tendencija njegovog razvoja da kod anketiranih građana preovlađuje podanička i parohijalna politička kultura a participativna se može identifikovati kod jedne petine ispitanih građana. Deficit participativne političke kulture anketiranih građana je naročito vidljiv u podacima koji pokazuju političku apatiju i veliko nepoverenje prema političkim institucijama, političkim partijama i političkim elitama. To predstavlja veliku smetnju u afirmaciji građanstva kao osnovne demokratske političke institucije na kojoj treba da se grade demokratski politički sistemi u balkanskim društvima. Svest građana je opterećena tradicionalističkim političkim vrednostima a politička praksa ostacima autoritarnog načina vršenja vlasti. Podaci iz ovih istraživanja potvrđuju konstatacije iznete o velikim teškoćama strukturnog i kulturnog karaktera u demokratizaciji političkih sistema u balkanskim državama. Kvantitativna analiza dobijenih podataka traži naknadnu kvalitativnu analizu na osnovu dodatnih istraživanja faktora koji su uticali na velike razlike u oceni anketiranih građana procesa demokratizacije političkih poredaka u kojima žive i izvedenih političkih reformi u Bugarskoj, Makedoniji i Srbiji.

Literatura

- Andrić I: *Znakovi pored puta*, Rad, Beograd, 1980.
 Antić S: *Politički sistem i elite u Srbiji*, Nova srpska politička misao, Beograd, 2002.
 Antić S: *Pod staklenim zvonom: Srbija za vlade Slobodana Miloševića*, Otkrovenje, Beograd, 2002.
 Bauman Z: *Kultura i društvo*, Prosveta, Beograd, 1984.
 Bibo I: *Beda malih Istočno-evropskih država*, IK Z. Stojanovića, S.Karlovcima-N. Sad, 1996.
 Bolčić S, Milić A, priredili: *Srbija krajem milenijuma*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2002.
 Burdije P: *Nacrt za jednu teoriju prakse*, Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd, 1999.
 Butigan V: *Uvod u kulturu politike*, Grafika, Pirot, 1994.
 Butigan V: *Politička kultura na Balkanu*, Univerzitet u Nišu-Filozofski fakultet, Niš, 2000.
 Cirn M: *Upravljanje sa one strane nacionalne države*, Filip Višnjić, Beograd, 2003.
 Dal R: *Dileme pluralističke demokratije*, BIGZ, Beograd, 1994.
 Dimitrijević B: *Srbija između demokratske Evrope i balkanskog kompleksa*, Nova srpska politička misao, 2004.

- Divjak S: *Nacija, kultura i građanstvo*, JP Službeni list, Beograd, 2002.
- Đokić R: *Vidovi kulturne komunikacije*, Fakultet dramskih umetnosti, Beograd, 1992.
- Dorđević J.: *Politički sistem*, Savremena administracija, Beograd, 1985.
- Easton D: *A Framework for Political Analysis*, J. Wiley, N. York, 1965.
- Elster J. Offe C. and Urlich K. Preusse with F. Boenker, U. Goetting and P.W. Ruev: *Institutional Design in Post-communist Societies, Rebuilding the Ship at Sea*, Cambridge University press, 1998.
- Fukujama F: *Sudar kultura*, Zavod za izdavanje udžbenika i nastavnih sredstava, Beograd, 1997.
- Fuše M: *Evropska republika*, Stubovi kulture, Beograd, 2000.
- Genov N, Urlike B, Ed. *Social Sciences in Southeastern Europe*, International Social Sciences Council (ISSC) Paris, Social Science Information Center (IC), Bonn, Berlin, Internacionals Zentrum Socialwissenschaften, Bonn/Berlin, 2001.
- Gligorov V: *Srbija van Evrope*, Prizma, novembar, 2003.g
- Goati V: *O modelu demokratije u Jugoistočnoj Evropi, Proces demokratizacije u zemljama tranzicije*, Institut društvenih nauka, Beograd, 2000.
- Golubović Z: *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 1995.
- Golubović Z: *Stranputice demokratizacije u postsocijalizmu*, Beogradski krug, Beograd, 1999.
- Golubović Z: Tradicionalizam i autoritarnost kao prepreka za razvoj civilnog društva u Srbiji, V. Pavlović, ed. *Potisnuto civilno društvo*, Eko centar, Beograd, 1995.
- Gredelj S, Cvejić S, Vuletić V: *Razaranje društva, Jugoslovensko društvo u krizi devedesetih*, Filip Višnjić, Beograd, 1994.
- Grupa autora: *Balkan kao evropski region-položaj i perspektive*, Institut za evropske studije, Beograd, 2000.
- Grupa autora: *Novi svetski poredak i Balkan*, Filozofski fakultet u Nišu, Institut za sociologiju, Niš 1999.
- Grupa autora: *Procesi demokratizacije u zemljama tranzicije*, Institut društvenih nauka, Beograd, 2000.
- Grupa autora: *Strategije razvoja i regionalna kulturna saradnja na Balkanu*, Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet i Institut za sociološka istraživanja, Niš, 2000, knjige 1, 2, 3.
- Hantington S: *Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka*, CID Podgorica, 1998.
- Harting P: *Subregional Cooperation and the European Union*, Institute for West – East Studies, 1998.
- Heler A: Lica multikulturalizma, *Književna reč*, 11/12/1995.
- Institute for East-West Studies: *Region Building in South Eastern Europe*, Sofia, 1997.
- Iveković I: The Laboratory of Yugoslav and the Balkans, B. Jakšić, ed: *Frontiers*, Forum za etničke odnose, Beograd, 1997.
- Jovanović D: *Sloboda od straha*, Filip Višnjić i Naučna knjiga, Beograd, 2001.
- Kale E: *Uvod u znanost o kulturi*, Školska knjiga, Zagreb, 1977.
- Kin Dž: *Civilno društvo*, Filip Višnjić, Beograd, 2002.
- Komšić J: *Teorije o političkim sistemima*, Institut društvenih nauka, Beograd, 2000.
- Kurjak J: Dometi promena u političkim sistemima postsocijalističkih zemalja, *Međunarodni problemi*, 4/2001.
- Linc H, Stepan A: *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Filipm Višnjić, Beograd, 1998.
- Lopandić D: *Regional initiatives in South Eastern Europe*, European movement in Serbia, Belgrade, Prometej, 2001.
- Lopandić D: *Regionalna integracija u Jugoistočnoj Evropi*, Institut društvenih nauka, Beograd, 2001.
- Luhman N: *Teorija sistema*, Plato, Beograd, 2001.
- Luhman N: The Future of Democracy, *Thesis Elevent*, №26.

- Luman N: *Društveni sistemi*, IKZS, Karlovci-N. Sad, 2001.
- Kolder M. Vejvoda I, priređivači: *Prošlost na Istoku, budućnost na Zapadu*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2003.
- Madžar Lj: *Politički uzroci siromaštva*, IKZS, Sremski Karlovci-Novı Sad, 2000.
- Matić M, Podunavac M: *Politički sistem*, Institut za političke studije, Beograd.
- Matić M: *O srpskom političkom obrascu*, JP Službeni list, Institut za političke studije, Beograd, 2000.
- Minić J, red: *Jugoistočna Evropa 2000. Pogled iz Srbije*, Stubovi kulture, Beograd, 1999.
- Mitev P.E: Jugoslavija 2001, *Filozofija i društvo XVIII*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2001.
- Mitev E.P: Euro-utopias, B. Jakšić ur. *Frontier*, Forum za etničke odnose, Beograd, 1997.
- Mitrović Lj: *Savremeni Balkan u ključu sociologije društvenih promena*, Centar za jugoistočno evropske studije-Beograd, Centar za balkanske studije Niš i Sven, Niš, 2003.
- Mitrović Lj: *Savremeno društvo, strategija razvoja i akteri*, Institut za političke studije, Beograd, 1996.
- Ofe K: *Modernost i država*, Filip Višnjić, Beograd, 1999.
- Pavlović V: Konsolidacija demokratije i civilnog društva, *Postkomunizam i demokratske promene*, Jugoslovensko udruženje za političke nauke, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2001.
- Podunavac M: *Pricip građanstva i poredak politike*, Fakultet političkih nauka i Čigoja štampa, Beograd, 2001.
- Rajić Lj: Interkulturalno opštenje između računa i uživljanja, B. Jakšić: *Rasizam i ksenofobija*, Forum za etničke odnose, Beograd, 1998.
- Ratković R: *Osnove političkih nauka*, Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd, 1987.
- Rols Dž: *Teorija pravde*, Službeni list SRJ, Beograd i CID, Podgorica, 1988.
- Samson S: Beyond transition, Rethinking elite configuration in the Balkans, Ed. C.M. Hann: *Postsocialism, Ideals, Ideologies and Practices in Euroasia*, Routledge, London and New York, 2002.
- Sartori Dj: *Uporedni ustavni inženjering*, Filip Višnjić, Beograd, 2003.
- Savić M, by Ed: *Integration and tradition*, Institute for Philosophy and Social Teory, Beograd, 2003.
- Slavujević Z. i Mihajlović S: *Dva ogleđa o legitimitetu*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1999.
- Stanovčić V: Kako rehabilitovati društvene institucije, *Prizma*, CLDS, 20002.
- Stanovčić V: *Vlast i sloboda*, Čigoja, Beogrd, 2003.
- Stojanović T: *Balkanski svetovi, Prva i poslednja Evropa*, Equilibrium, Beograd, 1997.
- Stojković B: *Evropski identitet*, Prosveta, Niš i Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd, 1993.
- Stojković M, Damian A: *Savremeni procesi i odnosi na Balkanu*, IMPP i FPN, Beograd, 1997.
- Todorova M: *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1999.
- Vidojević Z: Srbija između hleba i (ne)slobode i nove autoritarnosti, Jovica Trkulja (pr): *Bilans promena, Srbija godinu dana posle*, SO Kikinda i Narodna biblioteka "Jovan Popović", Kikinda, 2002.
- Vujačić I: Od izbora do demokratske konsolidacije, *Prizma*, decembar, 2003.
- Vujačić I: *Politička teorija*, Čigoja, Beograd, 2002.

TRANSFORMACIJA POLITIČKIH KULTURA NA BALKANU²

Aktuelni procesi tranzicije i evropske integracije, usloveli su potrebu za redefinisanjem pojedinačnih sadržaja ali i ukupnog karaktera političke kulture balkanskih naroda. Kao i druge, demokratizacija, modernizacija i integracija na balkanskim prostorima, ne mogu se zamisliti bez izgrađene demokratske političke kulture kao najopštijeg okvira političke integracije duštva. Demokratska politička kultura kao specifičan “način života” demokratske političke zajednice, predstavlja najširi političko-kulturni prostor unutar koga se oživotvoravaju postulirani univerzalistički demokratski principi. Ukoliko je politička kultura demokratska, ili, kako se to kolokvijalno kaže – “razvijena” – ona predstavlja povoljan okvir i preduslov za manje-više stabilno funkcionisanje savremene, višestranačke kompetitivne demokratije. Ukoliko, međutim, postojeća politička kultura sadrži u znatnoj meri elemente tradicionalizma, autoritarizma, nacionalizma, populizma i sl, bilo kakav pokušaj izgradnje demokratskog sistema, završiće neuspehom. U političkoj kulturi i njenim osnovnim vrednosnim sadržajima, valja tražiti same osnovne podsticaje političkog delovanja građana, u čemu se ogleda njen neprocenjiv značaj za ukupne političke i društvene procese. To, takođe, od pojma *demokratske političke kulture*, čini jednu od centralnih kategorija društvenih i političkih nauka, jer demokratija, po definiciji, računa na učešće ako ne “svih”, a ono “mnogih” u politici.

Osnovni predmet našeg tematskog istraživanja bila je bazična vrednosna usmerenost političkih kultura balkanskih naroda, njihov uticaj na demokratizaciju, modernizaciju i integracione procese, u sklopu regionalne i šire evropske integracije, i obratno, uticaj pomenutih procesa na pretpostavljenu demokratsku transformaciju političkih kultura. Osnovno pitanje na koje smo pokušali da odgovorimo jeste koje to političko-kulturne specifičnosti onemogućavaju geopolitičkom prostoru Balkana brže ostvarivanje političkih programa zasnovanih na vrednostima građanskog univerzalizma. Dakako, istraživanje koje bi pretendovalo na nekakvu iscrpnost u razumevanju tako složenog i slojevitog društveno-političkog fenomena kakav je *politička kultura Balkana*, iziskivalo bi kolektivni napor nekoliko timova istraživača. Pojam političke kulture predstavlja najširu osnovu za tumačenje političkih pojava, jer sintetiše (bez)brojne politički značajne aspekte kulture. Ona je integralna celina političkih stavova,

¹ Docent Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu. E-mail: stebranis@yahoo.com

² Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

vrednosti, tradicije, socijalizacije, institucija, materijalnih pretpostavki, kao i svih drugih kulturnih fenomena koji se tiču političkih odnosa i mehanizama osvajanja i ostvarivanja vlasti. Jer, kao što opšta kultura nije tek neki “sektor” društva među ostalima, tako i politička kultura prožima svojim duhom celokupnu sferu politike, ne odvajajući njenu “sadržajnu” od “proceduralne” ili pak, “materijalne” strane. U složenom “univerzumu” političke kulture, nema nevažnih faktora, na šta posebno upućuje jedno celovito viđenje političke kulture: “Pojam ‘političke kulture’ je relativno nov i predstavlja najširu osnovu za analizu i objašnjenje društvenih i političkih pojava, pošto obuhvata i povezuje mnoge politički relevantne segmente kulture: *tradiciju, običaje, mitove, simbole, obrasce ponašanja, stavove, uverenja, filozofiju istorije i predrasude*; dakle, sve ono što se u *implicitnoj i eksplisitnoj* kulturi jednog društva odnosi na političke ustanove i politički život u najširem smislu reči.”³ Stoga su naše istraživačke namere bile znatno skromnije, tj. ograničile su se na samo nekoliko najopštijih karakteristika balkanske političke kulture koje su relevantne sa stanovišta tekućih procesa integracije na Balkanu pa i šire (tzv. “evroatlanska integracija”). Zauzvrat, mnogo šta se iz širokog repertoara političke kulture našlo među sadržajima, rezultatima i podacima koje su istraživali, proučavali i obrađivali i ostali brojni učesnici u našem makro-projektu⁴, pa bi njihovo pominjanje i na ovom mestu služilo samo nekim doktrinarnim ciljevima a ne suštinskim naučnim razlozima. Jedan pravac našeg istraživanja usredsredio se na ispitivanje onih vrednosti i uverenja koje su se razvijale u procesima dugotrajnije kristalizacije političkih iskustava pripadnika balkanskih naroda. Drugi pravac istraživanja bio je usmeren na utvrđivanje pravilnosti u odnosu između prevalentnih vrednosti dominantne političke kulture i širih političkih i društvenih promena u zemljama u tranziciji, koje čine većinu balkanskih država. Kako političke kulture nisu statički fenomen već su i same podložne evolutivnim promenama, ovaj smer istraživanja bavio se mogućnostima i tendencijama njihovih modifikacija, usled širokih ekonomskih i društvenih promena kao i samog svesnog izbora, tj. političke “odluke za demokratiju”⁵ (F. Fukujama).

U istraživanju smo pošli od generalne pretpostavke da se demokratske vrednosti, tj. demokratska politička kultura i sama demokratija nalaze u uzročno-posledičnoj vezi, ali i u funkcionalnoj međuzavisnosti. Kao i sve ostalo u ljudskom svetu, demokratija i njene kulturne pretpostavke, se samo teorijski mogu razlučivati, jer u stvarnosti čine celinu; na pr. kultura dijaloga i politička tolerancija su, koliko posledice, toliko i uslovi, hipotetički zamišljene “prave demokratije”. Izvesni “apriorni vrednosni elementi” demokratije, ujedno su i njeni – minimalni uslovi ili *razlozi* (konstituensi), koji, logički nužno – prethode demokratiji, iako se u stvarnosti javljaju

³ Trebješanin, *Politika i duša*, Vreme knjige, Beograd, 1995, str. 102-103.

⁴ Ovde pre svega mislimo na istraživačke priloge prof. Vjekoslava Butigana, ali i na ostale istraživače koji su se bavili karakteristikama najšire shvaćene balkanske političke kulture posmatrano kroz prizmu odnosa balkanske stvarnosti prema nacionalnim manjinama, medijima, etničkim identitetima, kulturnoj politici, obrazovanju za demokratiju ... etc.

⁵ Frensis Fukujama: *Kraj istorije i poslednji čovek*, CID, Podgorica, 1997, str. 236.

istovremeno s njom.⁶ Dosadašnja istraživanja političke kulture, pokazala su da političke institucije predstavljaju prazne ljuštore (kvazi)društvenosti, ukoliko nisu prožete određenim tipom političke kulture, tj. onim znanjima, vrednostima i stavovima koji tek mogu dati smisao političkim procesima. To pogotovo važi za demokratske institucije, odnosno demokratiju, koju, jednostavno, nije moguće zamisliti bez samosvesnih, slobodnih pojedinaca i njihovih građanskih vrlina objektiviranih u političkoj kulturi. Međuzavisnosti političke kulture i političkih institucija su postali svesni i svi oni državnici i političari koji su, u pokušaju da “instaliraju” političku demokratiju, najveću pažnju obratili na neke njene formalne uslove (ustav, institucije, partije), zaboravljajući pritom na njene vrednosne komponente i redovno stizali samo do – pola puta. Jer, prava “istina” o stabilnosti i efikasnosti demokratske vlasti, sastoji se u tome da ona ne zavisi samo od sopstvene strukture, već i od normi političke kulture.

Politička kultura je sastavni deo jednog šireg procesa u okviru ukupnog društvenog i političkog života čija je osnovna funkcija, pre svega, da artikuliše želje, preferencije i interese građana i preobrazi ih u relevantne političke zahteve. Funkcija normi političke kulture, dakle, izražava se prevashodno u predodređivanju i limitiranju pitanja i problema koji uopšte mogu biti predmet političkog odlučivanja. U tom smislu, vrednosti i osnovne karakteristike političke kulture mogu, kako da pospešuju tako i da sprečavaju mnoge nerealizovane zahteve da se izraze, jer ono što za jedan politički sistem može biti prihvatljiva politička tema, za drugi može predstavljati pravi “tabu” kome se unapred uskraćuje i sama mogućnost problematizovanja. Čak i u okviru istog sistema, *in actu*, polarizovane političke kulture često zastupaju različite kulturne norme, s obzirom na etničke, klasno-slojne, profesionalne ili neke druge razlike njihovih fizičkih nosilaca. uspostavljaju načelni odnosi između društva i institucionalizovane politike, a koji prethode donošenju ključnih političkih odluka. To navodi na jednostavan zaključak da zahtevi koji su u skladu sa normama postojeće političke kulture, imaju daleko veću šansu za političku eksplikaciju, od onih kod kojih takav sklad ne postoji.

Politička kultura gotovo da predstavlja jednu nezavisnu varijablu, situiranu u “srednjim” nivoima politike, od koje umnogome zavisi i kvalitet samog političkog sistema. Ona određuje društveno prihvatljive vrednosti koje građani, samostalno ili u zajedništvu s drugim, očekuju da realizuju putem političke akcije. Politička kultura je osnovni regulator “razmenskog procesa” između društva i političkog sistema, jer formira specifičan

⁶ Na neospornu dijalektiku između posledice i njenih uzroka u oblasti političkih odnosa kao i na očiglednu kulturnu pred-određenost politike, ukazao je na jednom mestu veoma ubedljivo Ž. Ž. Ruso, ističući sledeće: “Da bi jedan mlad narod mogao da razume zdrava politička načela i da se upravlja prema osnovnim pravilima koja postavlja opstanak države, trebalo bi da *posledica može postati uzrok*; da socijalni duh, koji treba da bude rezultat uspostavljanja države, vlada prilikom samog tog uspostavljanja; i da *ljudi pre zakona budu ono što treba da postanu pomoću njih*.” (Žan-Žak Ruso: *Društveni ugovor*, Filip Višnjić, Beograd, 1993., str. 55-56; kurziv je naš.)

senzibilitet pripadnika društva u pogledu samih sadržaja političkih zahteva.⁷ Stoga, samo oni zahtevi koji su prošli specifični političko-kulturni “filter”, mogu da utiču na politički sistem, s obzirom na to da su “centralne političke vrednosti” političke kulture, u isto vreme i osnovni kriterijumi u određivanju koje su želje politički relevantne a koje nisu. Kako ističu i Almond i Verba – “ukoliko politička kultura nije sposobna da podržava demokratski sistem, šanse za uspeh ovog sistema su male.”⁸

Politička kultura je, kako se još tvrdi – “oblast političkih ideja, verovanja, mitova, formula legitimizacije, vrednosnih opredeljenja, predstava, stereotipova, ali i na ovima zasnovanih ustanova, postupaka, procedura, ponašanja.”⁹ Impregniranost standarda, vrednosti, stavova i afekata političke kulture u celinu političkih procesa, je jedna je od temeljnih odrednica savremenih demokratskih političkih sistema. Toga je, premda sa izvesnim zakašnjenjem, postala svesna i savremena politikologija, jer u njoj istaknuto mesto zauzima upravo istraživanje ključnih političkih vrednosti, pogleda, simbola, standarda i oblika političkog ponašanja, objedinjenih sintetičkim pojmom – *političke kulture*. Još jednom, najopštije govoreći, politička kultura predstavlja – “onaj deo opšte kulture koji obuhvata vrednosti, uverenja, stavove, simbole, sklonosti i obrasce ponašanja u odnosu na politiku i politička pitanja, kao i ona pitanja koja se odnose na opšte uslove zajedničkog života u jednom društvu i na izbor pravaca i ciljeva ukupnog društvenog razvitka (upravljanje razvojem).”¹⁰

Na osnovu prethodnih određenja, vidljivo je da pojam političke kulture obuhvata jednu prilično razuđenu oblast ljudskih vrednosti i kolektivne prakse.¹¹ Zapravo, ako se politika, čak i u svom užem smislu, određuje kao “onaj društveni sektor u kojem se određuju oni koji upravljaju i procedure prema kojima to čine”, a koji nam, pritom, “otkriva humani ili nehumani karakter čitavog kolektiviteta”¹², jasno je da korpus njenih “pozadinskih vrednosti” (Rawls/Rols) mora biti tako široko koncipiran da supsumira gotovo sve aspekte kolektivnog života u jednoj političkoj zajednici. Kako ističe Dž. Rols, ideje i vrednosti *opšte kulture* (koja, zapravo,

⁷ “Svako društvo ima sopstvene političko-kulturne toteme i tabue, sopstvene ciljeve i pretpostavke koje ono tretira kao svete i nepovredive. Ove vrednosti su izvan domena diskusije i otuda se zahtevi i želje koji ove vrednosti dovode u sumnju teško preobražavaju u političke alternative. U procesu političke socijalizacije pripadnici društva stiču visok stepen privrženosti ovim vrednostima, tako da one vrlo teško podležu procesu promena.” (D. Easton, *Sistem Analysis of Political Life*, str. 107)

⁸ Gabriel Almond & Sidney Verba: *The Civic Culture*, Princeton, 1963. p.p. 356.

⁹ Vojislav Stanovčić: *Politička kultura i politički život*, u: *Enciklopedija političke kulture*, Savremena administracija, Beograd, 1993., str. XIII

¹⁰ M. Matić - M. Podunavac, *Politički sistem*, Institut za političke studije, Beograd, 1994., str. 438.

¹¹ I pored toga, u tipologijama političke kulture prevladavaju pre svih, njihova dva osnovna tipa – a) tzv. *subjektivističke* teorije koje ističu značaj stavova, osećanja i vrednosnih orijentacija pojedinačnih aktera političkog života prema političkoj stvarnosti, i b) tzv. *objektivističke* teorije koje apostrofiraju političko ponašanje, tj. političku akciju kao objektivnu i za politički život jedino značajnu dimenziju političke kulture.

¹² Rejmon Aron: *Demokratija i totalitarizam*, Izdavačka Knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1997., str. 32.

in actu, nikad ne može biti “opšta”, već se pre može govoriti o pluralizmu kultura, ili o borbi dominantne kulture sa njom potčinjenim potkulturama), čine samo deo “javne političke kulture” i političke koncepcije jednog demokratskog društva. Moderno demokratsko društvo nije ni “udruženje” ni “zajednica”, pa ga karakteriše pluralizam nekompatibilnih *sveobuhvatnih* religijskih i moralnih doktrina, od kojih građani nijednu ne afirmišu generalno. Ove doktrine čine tzv. ne-javnu ili “pozadinsku” osnovu opravdanja za fundamentalna politička pitanja, za razliku od *političke koncepcije*, koja je javna i zajednička svima i afirmiše eminentno političke, a ne sve vrednosti. Građani u demokratskim režimima na sopstveni društveni poredak, ne gledaju kao na čvrst “prirodni” poredak, niti kao na institucionalnu hijerarhiju određenu religijskim ili aristokratskim vrednostima. Osnova društvene stabilnosti “dobro uređenih ustavnih režima”, po ovom autoru, nije u saglasnosti u “sveobuhvatnim doktrinama”, već u političkoj koncepciji – ukoliko ona može da postane središte tzv. “preklapajućeg konsenzusa” razložnih doktrina (u koje spadaju, na primer, i religijska uverenja koja mogu da podrže ustavni režim). Jednom rečju, politička koncepcija dobro uređenog demokratskog društva se ne formuliše prema nekoj sveobuhvatnoj metafizičkoj doktrini, već prema nekim fundamentalnim idejama koje su latentno prisutne u njegovoj “javnoj političkoj kulturi”.¹³

Empirijska politička kultura jednog naroda ili regiona, se, međutim, razvija u dužim vremenskim intervalima kroz internalizaciju ljudskih iskustava o politici i pitanjima koja se u njoj razrešavaju, pa se, kao takva, samo uz svesne napore čitavog društva može konceptualizovati i menjati, tj. “od spolja” unositi u politički život. Politička kultura predstavlja jedan složen sistem vrednosti, uverenja, simbola, obrazaca ponašanja i dr, koji se razvija u procesima osobene i dugotrajnije kristalizacije kolektivnih iskustava pripadnika jedne političke zajednice. Ona je integralni deo sociokulturne stvarnosti koji preko sistema vrednosti, afiniteta ljudi, obrazaca ponašanja i stavova u političkim procesima, snažno deluje na sve tokove političkog života. Glavna obeležja određenih (nacionalnih) političkih kultura moguće je izražavati s obzirom na dosad poznate klasifikacije političkih kultura i njihove predominantne karakteristike. Tako se, na primer, po uzoru na G. Almondovu tipologiju političkih kultura, može tragati za *podaničkim*, *parohijalnim* ili *participativnim* tendencijama (ili njihovim kombinacijama) u nekoj političkoj zajednici. Identifikacija prisustva ovih tendencija, često potpunije otkriva stanje i moguće smerove političkog procesa no što to mogu da učine proučavanja institucionalnih oblika političkog organizovanja ili formalne alokacije političke moći. O tome rečito svedoče i komparativna istraživanja političkih kultura, koja su ukazala na brojne rasepe u samim kulturnim osnovama političkih procesa (naročito u sferi vrednosnih orijentacija) unutar određenih nacionalnih zajednica. Nema sumnje da su različita istorijska iskustva kao i širi kulturno-civilizacijski okviri, ponajviše uticali na političku kulturu pojedinih nacija. Svaki drugi odgovor bi naginjao

¹³ Džon Rols, *Politički liberalizam*, Filip Višnjić, Beograd, 1998, str. 212-213.

rasističkim teorijama i njihovim etničkim stereotipima, koji bi trebalo da predstavljaju naučnu prošlost.¹⁴

Prethodni stav, razume se, ne dovodi u pitanje posebnost pojedinih nacionalnih političkih kultura, već samo znači da političke kulture nisu date “za svagda”, već su i same dinamične i sklone promenama. Kao i tzv. “nacionalni karakter”, za koji su mnogi u prošlosti pogrešno verovali da predstavlja nekakvu nepromenljivu suštinu pojedinačnih naroda, ni politička kultura nije bogomdana, ni predodređujuća za dalji razvoj neke nacije, niti predstavlja neko uzvišeno svojstvo koje bi je uzdizalo na račun svih drugih nacija. Uzmimo za ilustraciju prethodne teze jedno vrlo poznato istraživanje koje je u periodu od 1954-1955 godine obavio E. Benfield (E. Banfield) u jednom nerazvijenom selu u južnoj Italiji, a čiji zaključci ali i kasnija naučna sudbina, držimo, jeste od značaja – kako za aktuelno istraživanje tako i za projekciju eventualne buduće “balkanske političke kulture”. Najbitnija obeležja dotične političke kulture, koju autor naziva *amoralnim familizmom*, su *odsustvo socijalnog poverenja* i kooperacije kao i politička *apatija*.¹⁵

Pomenuti Benfieldov rad baziran na posmatranju malog sela italijanskog sela (Montenegrano, tj. Chiaromonte) motivisao je više studija koji su ukazivali na prevalentan uticaj kulture¹⁶ u ukupnom socijalnom, pa i

¹⁴ “U drugim vremenima, u prošlosti, čitavi narodi su bili opisivani kao kulturno nekvalifikovani za stabilnu demokratiju: za Nemce i Japance se govorilo da su sputani svojom autoritarnom tradicijom; katolicizam je smatran nepremostivom preprekom za demokratiju u Španiji, Portugaliji i bilo kojoj latinoameričkoj zemlji, kao što je to bio slučaj sa pravoslavljem u Grčkoj i Rusiji. Za mnoge narode Istočne Evrope tvrđeno je da su nesposobni ili nezainteresovani za liberalnu demokratsku tradiciju Zapadne Evrope.” (Frensis Fukujama, *Kraj istorije i poslednji čovek*, CID, Podgorica, 1998, str. 237.)

¹⁵ Njene posledice se ogledaju u tome da: 1. Niko nije zainteresovan za angažovanje izvan porodice, osim ako mu to ne nalaže privatni materijalni interes, 2. Javna sfera je rezervisana za plaćene političare, dok se interes običnih ljudi za politiku kvalifikuje kao nemoralan, 3. Postoje samo minimalne kočnice (odbrambeni mehanizmi) društva u odnosu na političare i to one koje se tiču delatnosti drugih nosilaca javnih funkcija, 4. Političko organizovanje je otežano zbog nedostatka elementarnog uzajamnog poverenja i lojalnosti prema organizaciji uopšte, 5. Kod političara nema identifikacije sa organizacijom, jer se funkcije posmatraju u funkciji ostvarivanja privatnih interesa što dovodi do legalizacije mita i korupcije, 6. Zahtevi ličnosti i institucija inspirisani eventualnim javnim interesom umesto privatnim, smatraju se obmanom, 7. Nema povezanosti između apstraktnih političkih principa i ideala i svakodnevnog političkog ponašanja, 8. Nema ni lidera ni sledbenika, već svaku inicijativu i vođstvo grupa odbija sa nepoverenjem i 9. U političkom odlučivanju i opredeljivanju presudan je uticaj neposrednih, užih interesa, najčešće porodičnih. (E. Banfield, *The Moral Basis of Backward Society*, Glencoe, 1958, p. 7)

¹⁶ Neke od poznatijih su studije: S. P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York, Simon & Schuster, 1996; (upor. Semjuel Hantington, *Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka*, CID, Podgorica, Romanov, Banja Luka, 2000); R. D. Putnam: *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1993; R.D Putnam: *Bowling alone: America's declining social capital*, *Journal of Democr.* 1995a, 6:65-78; R. Inglehart R: *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton, NJ, Princeton Univ. Press, 1990; R. Inglehart, *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*, Princeton, NJ, Princeton Univ. Press, 1997. F. Fukuyama, *Trust: The Social Virtues and the Creation of*

političkom životu. Ipak, ako se kultura nekritički gotovo u potpunosti poistoveti sa *tradicionalizmom* i posmatra statički (a to nije izuzetak, već gotovo pravilo u recentnim istraživanjima), zaključci o nekakvoj kulturnoj naddeterminaciji društva, teško da mogu da istrpe ozbiljnu naučnu kritiku. Zapravo, može im se desiti ono što i nekadašnjim Benfildovim uvidima: opservacije o malom italijanskom selu iz sredine 50-tih godina prošlog veka, malo vrede u suočenju sa savremenim prilikama. L. Harison (Harrison) je, na primer, već 1989. godine video “dramatične promene” u pomenutom selu. Skoro svi su imali neko obrazovanje, dok je polovina imala srednju školu. Sve porodice su imale televizor, 60% njih telefonske linije i automobile. Formirano je bilo nekoliko poljoprivrednih kooperativa; porodice su bile manje, sa po prosečno dva deteta; ljudi iz sela su putovali mnogo više, neki u potrazi za poslom, drugi zbog školovanja, itd. Rečju, za samo 35 godina, selo je bilo kompletno promenjeno.¹⁷

Iz kasnije ili današnje vremenske perspektive, dakle, potpuno je besmisleno tumačiti nekadašnju zaostalost Montegrana zbog kulturnih razloga (konkretno *amoralnog familizma* kao “fundamentalne orijentacije prema svetu”). Mnogo značajniji razlozi za razvijanje osećanja nezadovoljstva i nepoverenja bili su sasvim na drugom mestu – u sitnom, neredovnom poslu, malim nadnicama, visokim cenama, gladi i drugim čisto ekonomskim okolnostima. Uz dato (mizerno) ekonomsko okruženje, nizak nivo poverenja i visok nivo orijentacije na ono što se dnevno dešava, opisani kod Benfillda, mogli bi da predstavljaju sasvim logičan (kulturni) odgovor. Nakon Harisonovog uvida u novo “stanje stvari”, ispada da je “amoralni familizam” bio funkcija *ekonomske zaostalosti*, a ne obratno. Stoga je naše mišljenje da bi društvene nauke najzad morale da se odreknu različitih redukcionističkih postupaka koji se čine u njeno ime – u potrazi za ovim ili onim “odlučujućim razlogom” ljudskog ponašanja ili, pak čitave “Istorije”. Tako smo nakon marksističkog ekonomsko-tehnološkog redukcionizma, danas često svedoci svojevrsnog reaktivnog (kvazi)kulturološkog predeterminizma, koji bi celokupno manifestovanje ljudskog bića da svede na nekakvu “kulturnu osnovu”. Pritom, a to je u stvari i najpogrešnije, pod kulturom se uglavnom podrazumevaju izvesne *iracionalne* i tradicijom *okamenjene* vrednosti koje, jednom za svagda, priključuju čoveka uz “ustaljeni red stvari”. Još je pionirsko delo u oblasti političke kulture¹⁸ s razlogom bilo izloženo kritici da je ovu predstavljala kao manje-više *statičan* fenomen. Iako se Almond i Verba bave i mogućim *promenama* političke kulture, njihove analize su, pre svega, bazirane na empirijskim činjenicama u jednom te istom vremenskom periodu, tj. zanemaruju aspekt razvoja i promene. Činioci razvoja tzv. “participativne” političke kulture, posmatrani su kao nepromenljivi, što je vodilo implicitnom zaključku da neke vrste političkih

Prosperity, New York, Free Press, 1995. (upor. F. Fukujama: *Sudar kultura*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd)

¹⁷ L. E. Harrison: *Who Prospers? How Cultural Values Shape Economic and Political Success*. New York, Basic Books, 1992, p. 80.

¹⁸ Gabriel A. Almond and Sidney Verba, *The Civic Culture*, Princeton University Press, Princeton N.Y, 1963.

kultura nisu pogodne za razvoj demokratije, kao što ni sva društva nisu podjednako spremna za nju. Ljudska kultura (u koju, razume se, spada i politička kultura) se, međutim, ne nasleđuje genetski već se uči i podložna je promeni. Stoga, ono što bi valjalo podrazumevati pod njenim izvornim ili "iskonskim" smislom nije tradicionalizam, već vrednosno osmišljena *ljudska praksa* koju odlikuje ne samo *repetitivnost*, već i *sloboda*, svestan, *racionalan* izbor. Dakako, ne radi o nekakvoj apsolutnoj slobodi i racionalnosti, jer su one uvek istorijski konkretizovane, ali se takodje, ne radi ni o "večnom ponavljanju istog", niti o pukom vegetiranju. Upravo je snaga ljudskog bića u tome da može da transcendirira postojeće okolnosti kako one materijalne tako i one duhovne – ukoliko mu u nekom trenutku predstavljaju ograničenje. To važi za sve manifestacije ljudskog bića, pa i za one koje se tiču njegovog političkog bitisanja i političke kulture. Kako ističe H. Arent (Arendt) – "slobodni smo da svet menjamo i da u njemu započinjemo nešto novo. Bez duhovne slobode da prihvatimo ili odbacimo ono što je stvarno, da kažemo "da" ili "ne" – ne samo iskazima ili predlozima, kako bismo pokazali svoje saglašavanje ili odbijanje, nego i stvarima, onako kako se nude našim čulima i saznavnim organima s one strane saglašavanja ili odbijanja – bez te duhovne slobode, delanje ne bi bilo moguće. A delanje je istinska građa od koje je politika sagrađena."¹⁹

Šta u nekom trenutku individualnog ljudskog života ili istorijskom periodu nekog društva (države, nacije, lokalne zajednice) predstavlja motivišuću snagu ili odlučujući faktor, mogu da pokažu samo konkretne analize, uz punu svest o tome da će, možda već koliko sutra, neki drugi činilac biti odlučujući. Dublji uvid u političko-kulturnu problematiku, nedvosmisleno pokazuje da linije razdvajanja između kulture, politike, naroda i države nisu strogo određene, što znači da dolazi do stalnog prožimanja njihovih sfera uticaja. I država, pa čak i neki njeni pojedinačni akti mogu imati veoma važnu ulogu u formiranju naroda i njegove kulture, tj. stvaranju novih navika, običaja i novog tipa ličnosti. Političku kulturu, dakle, ne odlikuje samo kontinuitet već i diskontinuitet: ona se postupno modifikuje shodno stalnim društvenim i političkim promenama, dok u slučaju krupnijih istorijskih obrta može nastaviti da postoji na kvalitativno novom stupnju tj. započeti svoj kvalitativno novi život. U vezi s prethodnim, žitelji balkanskih zemalja su u XX veku doževali barem dva istorijska diskontinuiteta, prvi nakon II svetskog rata i socijalističke revolucije i drugi, nakon implozije njihovih soc-realističkih država. Kada se stari politički sistemi sruše i pravila političke igre drastično izmene, političko-kulturno nasleđe ne predstavlja više efikasno sredstvo prilagođavanja, pa je realno pretpostaviti da će ono na Balkanu, protokom vremena, imati sve manju socijalnu i političku težinu. U novonastalim okolnostima, za očekivati je da će učinci neposrednih političkih i ekonomskih okolnosti, makar postupno, nadvladavati efekte ranije (pretežno autoritarne) političke kulture, tj. da će se političko ponašanje pojedinaca i društvenih grupa sve više povoditi za racionalnim izborom između ponuđenih alternativa umesto za inercijom

¹⁹ Hana Arent: *Istina i laž u politici*, Filip Višnjić, Beograd, 1994., str. 69-70.

sopstvene političke tradicije. Kako piše Fukujama, “kulture nisu statički fenomen kao zakoni prirode; one su ljudske tvorevine koje podrivaju kontinuirani proces evolucije. One mogu biti modifikovane ekonomskim razvojem, ratovima i drugim nacionalnim traumama, imigracijama i svesnim izborom. Otuda kulturne pretpostavke za demokratiju, iako su krajnje važne, treba tretirati sa određenom dozom skepse.”²⁰

S obzirom na prethodno istaknutu ambivalentnu prirodu nasleđenih kulturnih normi i vrednosti, valjalo je empirijski proveriti tezu da li je razvijena politička kultura ono što nedostaje narodima sa Balkana da bi se u dogledno vreme pridružili prosperitetnoj i demokratskoj evropskoj porodici naroda. Naše istraživanje bilo je orijentisano na etnicitete u tri posmatrane države – Srbiji, Bugarskoj i Makedoniji – u kontekstu krupnih socio-kulturnih transformacija na Balkanu.

Nacionalizam kao izraz imperativa unutargrupne identifikacije

Glavni problem sa kojim se danas susreću sve političke kulture na balkanskom prostoru, je, nesumnjivo - nacionalizam. Postavlja se pitanje da li je on kao takav nepremostiva prepreka savremenoj demokratiji, i ako jeste, može li se redukovati u meri koja omogućava afirmaciju principa *građanstva* kao osnovne demokratske političke institucije na kojoj treba da se zasniva politički život u balkanskim društvima. Iako je osećanje pripadnosti naciji rezultat individualne socijalizacije, nesumnjivo je da intenzitet pojedinačne identifikacije sa nacijom nije u svim istorijskim vremenima i društvenim situacijama isti. Neki društveni ambijenti pa i neposredni događaji, naročito intenziviraju nacionalnu homogenizaciju, tj. utiču na jačanje osećanja grupne pripadnosti ove vrste. U isto vreme, značaj identifikacije građana jednog društva sa nacionalnom grupom iz kojih potiču, relativno je nezavisna od njihovih socijalnih i demografskih karakteristika. Ono što se, dakle, u vezi s nacionalizmom mora posebno naglasiti je da razlozi za divinizaciju sopstvenog naroda, leže mnogo dublje nego li u nečijim (individualnim) patološkim zlim namerama za nipodaštavanjem drugih nacija. Odgovornost je u ovom slučaju sasvim *kolektivne provenijencije* - sami kolektiviteti “po sebi”, uzvisuju svoju prošlost i smatraju se za “izabrane” društvene grupe, a razlozi za to su detaljnije opisani u svakom ozbiljnijem udžbeniku socijalne psihologije. Kako tvrdi N. Rot – “pripadnici grupe ocenjuju se i osećaju kao bliski, a svi oni koji ne pripadaju grupi doživljavaju se, bar po nekim karakteristikama, kao drugačiji i kao stranci. Iako lojalnost prema vlastitoj grupi ne mora nužno da bude praćena neprijateljstvom prema drugim grupama, ipak uvek postoji drugačiji odnos prema pripadnicima drugih grupa nego prema pripadnicima vlastite grupe.”²¹ Iz tog razloga, u bukvalno svakoj etničkoj grupi (ukoliko o njoj govorimo), koliko god ona bila brojčano mala, postoji tendencija ka samodivinizaciji i sakralizaciji sopstvenog porekla ili povesnog “poslanstva”.

²⁰ Frensis Fukujama, *Kraj istorije i poslednji čovek*, str. 238.

²¹ Nikola Rot, *Osnovi socijalne psihologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1994, str. 397.

Zapanjujuće je, a ponekad čak i smešno, primetiti koliko svaki narod, ma koliko bio inferioran, utvrđuje za sebe specijalan status izrazima svetosti. Svaki narod je za sebe “izabran” i “posvećen” da sopstvenim vrlinama ili božanskim providenjem, bude iznad svih drugih naroda ili da njima gospodari. Kako je primetio još M. Veber, ideja o “izabranom narodu”, krije se u pozadini svih etničkih suprotnosti, a stekla je popularnost jer na nju može u jednakoj meri pretendovati svaki od pripadnika grupa koje se međusobno preziru.²² Radi se, dakako, o “popularnosti” koja je ne samo data već i *zadata*, tj. postulirana kao *conditio sine qua non* postojanja, odnosno, identiteta svake zajednice – pa i one etničke; njeni izvori nalaze se u dubljim naslagama kolektivno nesvesnog, i tu moralisanje i kritika ne mogu ništa promeniti. Uzvisivanje sopstvene društvene grupe, uz isključivanje svih ostalih grupa, predstavlja neku vrstu osnovne socio-kulturne norme, kojoj sve ostale norme moraju biti podređene i koju njeni pripadnici usvajaju nužno, tj. kao nešto što se samo po sebi razume. Ljudi i društvene grupe definišu sami sebe po onom što ih čini drugačijim od ostalih, ili – kako danas kaže S. Hantington (Huntington) – “ljudi svoj identitet određuju po onome što nisu”.²³ Nema, dakle, ničeg slučajnog u tome što su od davnina Nemci verovali da imaju izvorno božansko poreklo, (kao, uostalom, i Francuzi i Englezi i mnogi drugi), Jevreji sebe smatrali “odabranim narodom”, Rusi “bogonošcem”, dok mnogi današnji Amerikanci svoju državu smatraju “Izraelom našeg doba” i sl. Po identičnoj logici, svaka politička zajednica pokazuje tendenciju obogotvorenja sopstvene prošlosti, koja, *per definitionem*, mora biti “slavna”, “zlatna” ili pak, “uzvišeno-tragična”, jer u suprotnom ne bi ni bila zapamćena u kolektivnoj memoriji njenih građana. Posvećenje sopstvene nacije i sva nacionalna mistika postoji, pre i iznad svega, kao apriorni uslov da bi se kolektivni život učinio mogućim a egzistencijalni problemi učinili delom jedinstvene zajedničke “sudbine”. Nacionalna idolatrija, poput svih drugih mitskih proizvoda, nije sagrađena na racionalnim premisama, već joj je prvenstveni interes da trasira budućnost koja bi bila što manje nesigurna. To što su preci najčešće izmišljeni a njihovi potomci gotovo sve pre nego direktni naslednici jedne etnički čiste grupe, nije važno – važna je *vera* u istorijski i duhovni kontinuitet a ona, kako se zna, ne podleže pravilima naučnog dokazivanja. Čak i kada nacija postane gotovo prava religiozna tvorevina, a to se u prošlosti zaista često dešavalo, ne sme se smetnuti s uma činjenica da je izvesna apoteoza nacije, uz, najčešće, obilato korišćenje stereotipa i predrasuda – samorazumljiva i nužna pojava, bez koje nema ni same nacije. Predrasude, tvrdi R. Supek – “ne služe samo privatnim ili ličnim ciljevima, nego i društvenim ili kolektivnim, kad se na osnovu njih povećava društvena solidarnost u odnosu na neku drugu socijalnu ili etničku grupu, ili kad se mobilizira pomoću njih borbeni entuzijazam u cilju nekih ratničkih

²² Maks Veber, *Odnosi u etničkim zajednicama, Privreda i društvo I*, Prosveta, beograd, 1976, str. 330.

²³ Semjuel Hantington, *Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka*, CID, Podgorica, Romanov, Banja Luka, 2000, str. 73.

poduhvata.”²⁴ Za E. Siorana, pak, predrasuda je “organska činjenica”, sama po sebi lažna, ali izgrađivana i prenošena tokom generacija, pa je se narodi ne mogu otarasiti nekažnjeno. Pomenuti autor ide čak toliko daleko da tvrdi da se narod koji bez obzira odbacuje svoje predrasude, odriče malo-pomalo i samog sebe, dok mu u jednom trenutku, ne ostane više ništa čega bi se mogao odreći: “Trajanje i postojanost jedne zajednice poklapaju se sa trajanjem i postojanošću njegovih predrasuda”²⁵ – smelo zaključuje Sioran.

Etnocentrizam, koji je po značenju gotovo istovetan sa “tribalizmom” odnosno, plemenskom svešću tzv. primitivnih zajednica, dakle, počiva na dubljim mehanizmima društvene identifikacije čije poreklo nije iskustvenog, već apriornog i, ništa manje, nagonsko-afektivnog karaktera. On je povezan sa imperativima, manje ili više čvrste, *unutargrupne identifikacije*, koja je svojstvena svakom obliku ljudskog zajedništva i kulture, i koju je, stoga – nemoguće izbeći. Kako ističe kulturolog K. Đordano – “naša sopstvena istorija i etnologija nam kazuju da su kolektivne misaone predstave svakog društva uvek obeležene jasnim etnocentrizmom: sopstvene slike uvek se odlikuju pozitivnom konotacijom, dok slike o drugima, tj. o strancima, gotovo bez izuzetka sadrže stigmatizaciju onog “drugog””.²⁶ Shvaćena kao neophodnost, unutargrupna identifikacija “sama po sebi”, dakle, nije ni dobra ni loša – loši su samo neki njeni ekstremni izdanci, poput rasizma, naci-fašizma, šovinizma i sl. Ona jednostavno znači da osećanje pripadnosti nekoj grupi, neizostavno uključuje osećanje manjeg ili većeg animoziteta prema svim drugim grupama, koje s onom prethodnom stoje u bilo kakvom (potencijalnom ili stvarnom) takmičarskom odnosu. Lojalnost prema sopstvenoj grupi, ima svoj “spoljašnji” produžetak u, makar i simboličnom, antagonizmu prema svim drugim grupama, tj. pojedinac i ne može biti u pravom smislu pripadnik jedne grupe, ukoliko se ne suprotstavlja nekoj drugoj grupi. Jednostavno – kako tvrdi Hantington – “mi znamo ko smo samo kada znamo ko nismo i, često, kada znamo protiv koga smo.”²⁷ Ovde se ne radi o poznatoj mitskoj figuri “neprijatelja sa velikim N”, tj. o nekakvom “izmišljanju zajedničkog neprijatelja” (kojem redovno pribegavaju nacional-šovinistički mitomani), već o psihološkoj primarnosti unutargrupnog pripadanja, o osećaju pripadništva nečemu čemu, barem minimalna, antipatija prema drugim grupama predstavlja pravi – strukturni preduslov. Uključivanje u jednu grupu nužno se povezuje sa isključivanjem iz neke druge slične grupe, i ta se društvena zakonitost ne može isključiti ili “negirati”. Eventualni prigovor da je prethodni stav isuviše rigidan, da inklinira socijal-darvinizmu, po svoj prilici, nije na mestu. Pripadanje jednoj grupi, ne uključuje nužno i neprijateljske stavove prema svim drugim grupama. Odnosi između grupa ne moraju da budu otvoreno neprijateljski, ali se izvestan stepen netrpeljivosti i “napetosti” između njih podrazumeva, i

²⁴ Rudi Supek, *ibid*, str. 77.

²⁵ Emil M. Sioran, *Kratak pregled raspadanja*, Matica srpska, Novi Sad, 1972, str. 155.

²⁶ Kristijan Đordano, *Ogledi o interkulturalnoj komunikaciji*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2001, str. 9.

²⁷ Semjuel Hantington, *ibid*, str. 28.

to taman u onoj meri koja je potrebna da bi se te grupe uopšte razlikovale. To, razume se, ne važi za odnose između svih mogućih društvenih grupa, na pr. između grupe ribolovaca i neke folklorne družine, koje mogu sasvim mirno koegzistirati čak bez ikakve svesti o uzajamnom postojanju, već samo na one koje su u nekom bitnom smislu konkurentske, a pritom, i od šireg životnog značaja. Ovde imamo na umu one društvene grupe koje izražavaju neke opštije interese, one sa kojima se relativno lako može identifikovati veliki broj ljudi, a to su u modernom društvu, pre svih nacije i države, ali i pojedine klase, slojevi, profesije etc. Identifikacije pojedinaca sa njima su od naročite važnosti, jer samo te društvene grupe mogu indukovati one najdublje porive koji čoveka u potpunosti izjednačuju sa kolektivom čiji je deo, porive koji su sposobni podstaći najdublje nagonско-afektivne tendencije unutar-grupnog povezivanja s jedne, i inter-grupnog suprotstavljanja, s druge strane. Sagledan u tom svetlu, etnocentrizam, zapravo samo simbolički prenaplašava iskonske potrebe jedne etničke grupe za samoodržanjem, koje imaju jak biološki koren (tzv. "gregarni motiv"). Prema tome, pre "narcizma *malih* razlika", o kojima je govorio otac Psihoanalize S. Frojd, postoji i "narcizam *samih* razlika", tj. *zajednica* "kao takvih", kao i njihov "duh" koji je nedeljiv i zajednički za sve njihove pripadnike. "Budući da nijedan čovjek ne živi sam za sebe, već je mnogim nitima vezan uz društvo i stoga po prirodi društveno biće, to nitko ne živi bez prilagodbe na društvo. Zato *duh zajednice* nije samo nešto pozitivno, već je i *nužno*. Bez njega bi se raspala država a također i neka manja zajednica. Duh zajednice – ili u okviru čitavog naroda – *nacionalna svijest* stoji u interesu naroda, pod pretpostavkom da odgovarajuća država primjećuje interese toga naroda"²⁸ – zaključuje R. Supek (kurziv B. S.).

Sa nacionalizmom, ma koliko nekome bio odbojan, dakle, nije "sve gotovo" i ne treba ga utopistički otpremati u muzej starina. Ovo utoliko pre što je i urbana, kosmopolitska i demokratska kultura, svojstvena laički prosvećenim evropskim nacijama, takva još uvek daleko više "u načelu", nego u neposrednoj realnosti. Postoje veoma indikativna shvatanja uglednih evropskih kulturologa da se vodeće zemlje Evrope se, zapravo, nikada nisu u potpunosti (osim, razume se, deklarativno) odrekle ideologije etničkog nacionalizma, s obzirom da je u većini njih *in actu* pravo na državljanstvo, još uvek u funkciji etničke pripadnosti.²⁹ Ako tako nešto više i ne postoji, itekako postoji trend "getoizacije" manjinskih nacija, tj. manje ili veće diskriminacije njihovih potkultura. Zapravo, problem odnosa između

²⁸ Rudi Supek, *ibid*, str. 161-162.

²⁹ K. Đordano ističe da - "francuska verzija nacionalne države, koja počiva na specifičnom etničkom diskursu subjektivnih i otuda i modificirajućih razlika, prihvata »stranca« i njegovu etno-kulturnu »drugost« tek kada ovaj napusti ili odbaci svoj prvobitni identitet, tj. kad se asimiluje. Nemačka verzija nacionalne države, koja, nasuprot tome, počiva na tipičnom etničkom diskursu o objektivnim i, shodno tome, neizbežnim razlikama, prihvata »stranost« i »drugost« u etno-kulturnom pogledu; međutim, nosioci takvih sudbonosnih crta isključuju se iz narodne zajednice i državljanstva. Etno-kulturne manjine zbog toga stoje između čekića odricanja od identiteta i nakovnja isključenja." (Kristijan Đordano, *Ogledi o interkulturnoj komunikaciji*, str. 214.)

građanina kao državljanina, s jedne, i pripadnika nacije, s druge strane, ne razrešava se tako lako. Pomenuti problem predstavlja jednu od temeljnih protivurečnosti svih modernih demokratskih država, za čije razrešenje još nije izmišljen "čarobni štapić", što pogotovo važi za višenacionalne zajednice. "Kako harmonizovati organski ideal zajednice i ideju liberalne (individualne) slobode – liberalna politička misao do danas nije odgovorila."³⁰ Stoga je u namanju ruku licemerno kada mnogi zapadni političari ali i intelektualci napadaju tendenciju da se na razvalinama SFRJ formiraju nacionalne države, i to sa pozicija njihovih, navodno, u potpunosti - građanskih država. Naime, lako je biti građanski orijentisan, kada ogromnu većinu vaše populacije čine pripadnici iste nacije, a ne i značajan broj pripadnika nacionalnih manjina koji bi da na referendumima (poput onog koji se predviđao na pregovorima između države Srbije i kosovskih Albanaca u Rambujeu 1999.), dovedu u pitanje državno-teritorijalni integritet i suverenitet vaše države. A to je baš ono čega se plaše višetetničke države i, ujedno, najvažniji uzrok konstantnog prisustva nacionalizma i njegove političke instrumentalizacije na balkanskom prostoru.

Nacionalizam, u smislu nacionalističkog ekskluzivizma kao predominantni princip identiteta, samo je derivat opštijih elemenata tradicionalizma – autarhičnosti, usmerenosti na primarne grupe, kolektivizma, patrijarhalizma, sklonosti na autoritetu i sl, pa je i ponajviše ukorenjen u onim socijalnim kategorijama koje su ionako sklone tradicionalnoj svesti (manje obrazovanim, starijim, poljoprivrednicima, manuelnim radnicima i dr.). Zavirimo li u mentalnu strukturu ličnosti nacionaliste-šoviniste, videćemo da se tu radi o bukvalnom srozavanju umnih sposobnosti na nivo afektivno-nagonskih dispozicija, dok se na socijalnom nivou nacionalizam, pre svega, manifestuje u degradaciji društva na nivo primitivne zajednice - koja u svemu vidi "spoljašnje" ili "unutrašnje" neprijatelje, tj. "strana tela" u zdravom "tkivu nacije". "Kad god sam i gde god sam naišao na ljude koji su pokazivali suvuše razvijenu brigu za nacionalni ponos i opšti interes ili preteranu osetljivost za ličnu čast i dostojanstvo, uvek sam, gotovo po pravilu, nailazio i na ograničeni um, nerazvijene sposobnosti, tvrdo srce i grubu, kratkovidu sebičnost"³¹, žalio se s pravom I. Andrić. Od svih karakteristika nacionalizma (shvaćenog, dakle, u smislu ekstremnog nacio-kratizma ili naci-fašizma), pomenućemo ovde samo one najznačajnije. Nacionalizam, najpre, konstantno unižava racionalne dimenzije građanskog društva (koje izražavaju poredak zasnovan na univerzalnim ljudskim pravima i građanskom individualizmu), u korist iracionalnih i vitalističkih usmerenja. On, takođe, negira univerzalističke i humanističke ideale koji insistiraju na ravnopravnosti, a sve u ime organicističkih i etnocentričkih ideala koje prizivaju autoritarnu zajednicu i "vođu" kao njenu emanaciju.³² Najzad, nacionalizam stalno provocira ratnu

³⁰ Milan Podunavac, *Princip građanstva i poredak politike*, str. 242.

³¹ Ivo Andrić, *Sveske, Znakovi pored puta*, Rad, Beograd, 1893., str. 97-98.

³² "Mjerilo vrijednosti pojedinca je, po nacionalističkom ideološkom receptu, u stepenu poništavanja njegove lične autonomije, akcione, misaone i osjećajne, u njegovom

situaciju, u kojoj njegove socijal-darvinističke, ksenofobične ili rasističke parole mogu doći do punog izraza.

Pojačano prisustvo nacionalizma, na balkanskom prostoru, međutim, ne može se objašnjavati samo trajnijim vrednosnim opredeljenjima, već i složenim političkim dešavanjima pre svega na području "druge" i "treće" Jugoslavije, u koje ovde ne možemo detaljnije ulaziti. Suština je u tome da se radilo o zloupotrebi nacionalnih osećanja i proizvodnji etničke homogenizacije zarad obezbeđivanja legitimnosti vlasti od strane vladajućih političkih garnitura, i to u kontinuitetu, preko međuetničkih trzavica ili čak ratova, sve do poslednjih dana vlasti bivših "naciokratija" na kraju XX veka. Generalno uzev, nacionalni identitet je najpre bio snažno potiskivan, da bi u periodu nakon socijalističke vladavine bio otvoreno afirmisan kao princip grupne identifikacije. Što se srpske populacije tiče, pojačani trend etnifikacije njene svesti je pre svega rezultat nepovoljne političke situacije i zaoštrenih odnosa između nacija do koga je došlo u toku poslednje decenije XX veka. Na prostoru celokupne SFRJ, pred njen raspad, političke elite u republikama su koristile nacionalizam u borbi za osvajanje vlasti ili njeno zadržavanje uz pomoć masovnih medija, pošto su prethodno i same indukovale osećanje nacionalne ugroženosti i zloupotrebili masovnu strepnju građana izazvanu radikalnim promenama političkog sistema, padom proizvodnje, nezaposlenošću i dr. Regresivna vrednosna skretanja ka nacionalizmu, autizmu i ksenofobiji su se, uzgred, pojavila i u svim drugim "tranzitornim" zemljama Istočne Evrope koje su pošle putem demokratizacije i tržišne ekonomije. "Ništa nije lakše nego podstaći nacionalističke emocije. Razgorevanje nacionalističkih emocija predstavlja najjeftiniju političku zamenu za uspešnu overu tranzicije i "čudesno oružje" koje najviše obećava nove političke elite, oružje pomoću koga ona može postići i sačuvati vlast."³³

U Srbiji su za njih postojala i još tri dodatna i veoma bitna razloga, i to: 1. ratovi u Hrvatskoj i BiH, koji su u biti bili etnički, međuverški i građanski ratovi (u kojima su učestvovali i Srbi iz tih republika, sa kojima su se Srbi iz Srbije solidarisali), 2. zavodjenje sankcija Srbiji i Crnoj Gori od strane UN i, na kraju, 3. bombardovanje od strane NATO-a, nakon oružane pobune Albanaca na Kosmetu i vojno-policijske reakcije Miloševićevog režima. Podaci iz prethodnih sličnih istraživanja u nas, pokazuju da identifikacija sa nacijom nije isto što i nacionalna isključivost i šovinizam, koji je gotovo isključivo situaciono uslovljen i ne predstavlja trajniji model ponašanja. Čak i u jeku ratova, relativno mali postotak građana Srbije je bio

poistovećivanju s liderom nacionalističke stranke i besprekornom i nepokolebljivom služenju "interesima nacije". Tako se moderni nacionalizam, isto kao ranije fašizam i nacizam, javlja i kao reakcija na individualizam, kao zamjena individualizma jednim apstraktnim i poluiracionalnim kolektivizmom. To je, dakle, takva vrsta kolektivizma u koji se pojedinac utapa gotovo bez ostatka i gdje on, kao ličnost, takoreći prestaje da egzistira. Naime, on je tu sveden na individuu koja ima samo da izvršava ono što joj nalažu tobože viši interesi etničke zajednice, ustvari interesi naciokratije koja je samu sebe ovlastila da predstavlja i oličava etnički interes." (Božidar Jakšić, *Etničke zajednice i međuetnički sukobi*, str. 154.)

³³ Ivan Berend: *Centralna i Istočna Evropa, 1944-1993*, CID, Podgorica, 2001., str. 419.

za etnički čistu državu dok se većina zalagala za uspostavu građanske države i poštovanje prava svih nacionalnih manjina. Samo oko 1/3 srpske populacije je nedvosmisleno ispoljavao nacionalizam, od koje tek 14% u jačoj meri, uz 41% neodlučnih i 1/4 nenacionalistički opredeljenih.³⁴ Međuetničko nepoverenje u Srbiji *per se* (sa izuzetkom Kosova i Metohije), je danas, verovatno znatno manje, ali ono nije bilo u fokusu našeg istraživanja. Dakako, podaci i zaključci koji se tiču ove materije mogu se naći u onim tekstovima ovog zbornika koji su upravo nju obrađivali.

Identifikacija sa državom

U raspravama o konsolidaciji Balkanskih multietničkih država, ne bi se smela zaboraviti jedna važna teorijska distinkcija – legitimnost *države*, razlikuje se od *demokratske* legitimnosti.³⁵ Svaka demokratija u praksi podrazumeva vladavinu većine (u koju može da spada i većinska nacija), kao i (prethodno) postojanje države. Ukoliko se sama država od strane manjina, unapred ne prihvata kao legitimna (što je danas na Balkanu pre pravilo, nego izuzetak), nikakve demokratske procedure ne mogu nadomestiti deficit njene legitimnosti. Kako kaže V. Vasović, “Legitimnost, odnosno postojanje države, je na neki način, preduslov demokratske legitimnosti.”³⁶ Posmatran u ovom (kritičkom) svetlu, zahtevi za različitim “autonomijama” od strane manjinskih nacija, mogu biti inspirisani i potajnim namerama za dezintegracijom države ili većinske nacije, o čemu posebno mora da vodi računa svaki realni višenacionalni demokratski poredak. Jer, kao što su logične posledice nacionalizma većinske nacije – “kontranacionalizmi” ostalih, manjinskih nacija – tako je za očekivati da će na partikularističke težnje ovih drugih, odgovor većinske nacije biti - još izraženiji nacionalizam. Stabilnost demokratije unutar države zapravo zavisi od ostvarenja principa građanstva, kako na *globalnoj ravni*, tako i na nivou *lokalnih zajednica*, tj. kako za većinsku naciju tako i za sve manjine, i to pod jednim generalnim uslovom – da su svi njeni pripadnici (ili ogromna većina) lojalni građani te države. Na nivou sve tri posmatrane zemlje u našem istraživanju, identifikacija sa državom ostvarena je u 70,3 posto slučajeva, dok 29,7% ispitanika pripadnost državi smatra manje važnim, odnosno, nevažnim.

Postavlja se pitanje – koji to segment stanovništva Balkana u najvećoj meri prekoračuje granice (još uvek pretežno) nacionalnih država i, možda, sebe vidi kao deo širih integracija. Jesu li to obrazovaniji ljudi, intelektualci, ili pak mlađi ljudi, uz to naseljeni u velikim urbanim centrima? Dosadašnja istraživanja karaktera grupnih identifikacija među pojedinim kategorijama stanovništva u Srbiji, ukazivala su na očekivane opšte razlike u društvenoj svesti, pre svega na vrednosnoj dimenziji tradicionalizam-modernizam.

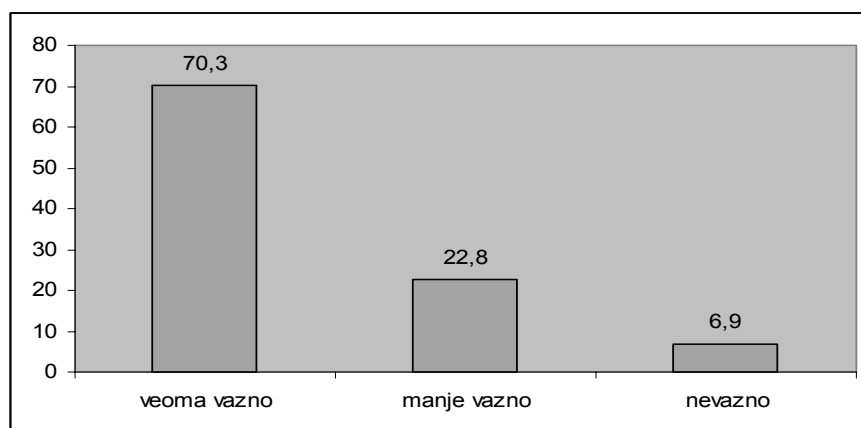
³⁴ Golubović Zagorka: Završna razmatranja, u: *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju "Filip Višnjić", Beograd, 1995, str. 348.

³⁵ Vučina Vasović: Država, demokratija i etno-nacionalne manjine, u: *Položaj manjina u SRJ* (zbornik), SANU, Beograd, 1996, str. 37.

³⁶ Vučina Vasović, *ibid*, str. 38.

Grafikon 1

Balkan / Za svakog pojedinca je važna pripadnost nekoj široj celini: rangirajte koliko je za Vas važna pripadnost državi (%)

Nacionalna identifikacija, na primer, redovno je bivala prisutnija među ruralnim stanovništvom, manje obrazovanim i starijim ljudima. Pretpostavljeni nosioci kosmopolitske kulture – mladi i obrazovaniji deo populacije u većoj meri su naglašavali interesno, profesionalno i generacijsko pripadništvo. Ipak, razlike u obimu i intenzitetu identifikacije među ovim kategorijama stanovnika nisu bile toliko izražene koliko bi se, teorijski, očekivalo. Rezultati našeg istraživanja, takođe, ukazuju na opadanje intenziteta nacionalne identifikacije kod pripadnika svih društvenih grupa, posebno onih koje su u vrednosnom smislu tradicionalistički usmerene. Podaci vezanu za Srbiju, pokazuju da se oni bez škole u znatno manjem procentu (46%) poistovećuju sa (nacionalnom) državom u kojoj žive od svih ostalih obrazovnih kategorija ljudi koji pripadnost državi smatraju važnom u rasponu od 60,7%-64,1%. Da ne bi bilo zabune, taj obrazovni sloj se znatno manje poistovećuje i sa ostalim "celinama" koje smo ovom prilikom uzeli u obzir – Evropom i Čovečanstvom.

U Srbiji ispitanici bez škole smatraju važnim pripadnost Evropi u 40,4%, a pripadnost Čovečanstvu u 64,7% slučajeva, što je daleko manje od odgovora onih sa završenom višom školom, fakultetom ili akademijom kod kojih ti procenti iznose 64,5% i 85,9%. Naredne tabele zapravo pokazuju da se stepen identifikacije sa Evropom i Čovečanstvom u Srbiji gotovo *linearно* povećava sa stepenom obrazovanja, baš kao i u slučaju pripadnosti državi.

Tabela 2

Srbija – Školska sprema / Za svakog pojedinca je važna pripadnost nekoj široj celini: rangirajte koliko je za Vas važna evropska pripadnost

Školska sprema	veoma važno	manje važno	nevažno
Bez škole	40,4	50,0	9,6
Nezavršena osnovna škola	45,9	45,9	8,2
Osnovna škola	47,2	36,2	16,5
Trogodišnja stručna škola	55,6	27,8	16,7
Završena srednja škola	61,3	26,7	12,0
Završena viša škola, fakultet ili akademija	64,5	28,0	7,5

Tabela 3

Srbija – Školska sprema / Za svakog pojedinca je važna pripadnost nekoj široj celini:
rangirajte koliko je za Vas važna *pripadnost čovečanstvu*

Školska sprema	veoma važno	manje važno	nevažno
Bez škole	64,7	29,4	5,9
Nezavršena osnovna škola	78,7	16,4	4,9
Osnovna škola	71,3	15,5	13,2
Trogodišnja stručna škola	74,1	14,8	11,1
Završena srednja škola	82,4	10,6	6,9
Završena viša škola, fakultet ili akademija	85,9	6,5	7,6

Uprkos trendu slabljenja nacionalne identifikacije (koju pre svega simbolizuje sama nacionalna država) u odnosu na druge oblike grupne vezanosti – što se dešava pod uticajem političke i socijalne situacije u kojoj se nacija našla – znatan deo stanovništva Srbije, dakle, još uvek u znatnoj meri vrednuje ovaj vid grupne pripadnosti. Na osnovu prethodnog moglo bi se još jednom potvrditi da se problematika nacionalnih identiteta (simbolizovanih u najvećoj meri u nacionalnoj državi) ne može razmatrati odvojeno, ili pak u suprotnosti sa nekim širim identitetima. Odgovori ispitanika zapravo samo ilustruju ono što se odavno nalazi u različitim poveljama o Evropskoj uniji – ona je zajednica brojnih nacionalnih država i nacija u kojoj se njihove različitosti ne ukudaju, već mirno koegzistiraju. Dakako, te države treba da su demokratske, ali je takođe jasno da nijedna država, pa ni demokratska, ne može da opstane ako je velika većina njenih građana ne smatra legitimnom. Još je prirodno-pravna teorija, tvrdi V. Vasović, razlikovala “prvi društveni ugovor” kao sporazum o pristupanju u *državu*, koji prethodi “drugom društvenom ugovoru”, koji se odnosi na formu političke *organizacije*. Ovim dvema vrstama ugovora, odgovaraju i dve vrste građanske saglasnosti: jedna se tiče saglasnosti o državnoj zajednici, a druga pristanka na određeni oblik političke organizacije. Ove dve vrste ugovora, odnosno konsenzusa, nipošto ne bi trebalo mešati, jer, najjednostavnije rečeno, još uvek ne postoji nekakva “pravovaljana” demokratska teorija koja bi mogla utvrditi “pravo” na *cepanje država* u korist manjinskih nacija, drugih država ili stvaranja novih država.³⁷ Takođe se zna da su u istoriji, gotovo sve države, svoje teritorije i stanovništvo objedinjavale silom i za to plaćale visoku cenu u ljudskim žrtvama i stradanjima, pa se ta cena neizbežno nameće i svim novim državama koje bi da promene trenutni odnos raspoređenosti nacija u postojećim državama. Ukoliko država, kao po teoriji društvenog ugovora, poednako radi na “dobrobiti svih” (što je već kod Dž. Loka protumačeno u smislu građanske *većine*), ona se ne može jednostavno “opozvati”, rasturiti ili zameniti nekom drugom državom. Jedino što je, da tako kažemo, teorijski

³⁷ “Zamislimo – kaže Robert Dal – da neka demokratska zemlja zaista objavi kako je politička autonomija apsolutno pravo. Davanje takvog prava bi svaku državu ili svaku prinudnu organizaciju učinilo nemogućom (ili u svakom slučaju nelegitimnom), pošto bi svaka grupa suočena sa prisilom u bilo kom pitanju mogla zatražiti, i putem secesije i dobiti, autonomiju. Na ovaj način bi u stvari bio ozakonjen anarhizam.” (Robert Dal, *Demokratija i njeni kritičari*, str. 282.)

dozvoljeno i moguće uraditi, je uskratiti svoje poverenje postojećoj vladi ili parlamentu, za koji akt je, opet, potrebna većina i njena saglasnost.

Drugačije, međutim, stoji stvar, kada pripadnici etnički manjinskih grupa kao isključivi način zadovoljavanja svojih zahteva vide stvaranje neke svoje države, prizivanjem poprilično kontraverznog "prava naroda na samoopredeljenje", koje je svojevremeno promovisao američki predsednik V. Wilson (V. Wilson, 1856-1924), a ništa manji njegov zagovornik nije bio ni V. I. Lenjin (1870-1924), vođa tzv. "oktobarske revolucije" iz 1917. godine. Razvijeno do svojih "poslednjih konsekvenci", ovo navodno "pravo" zakonito dovodi do apsurdna, budući da bi njegova dosledna implementacija dozvoljavala sve manjim i manjim etničkim grupama da se otcepljuju od širih zajednica, koje bi, pritom, i same bivale sve manje i manje. S obzirom na to da danas, po nekim procenama, u svetu postoji preko 5.000 nacija sa oko 800 jezika sabijenih u oko 190 država, neobuzdana primena ovog prava, teško da bi tom svetu donela išta dobro, osim opšteg meteža i krvavog pira između nacija. Tako nešto ne prizivaju međunarodna pravna akta usvojena poslednjih godina: u komentaru člana 27 *Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima*, koji je izdao Komitet za ljudska prava, izričito je naglašeno da "uživanje prava iz člana 27 ne sme ni na koji način remetiti suverenitet i integritet države."³⁸ Takođe je u Dokumentu Konferencije o ljudskoj dimenziji KEBS-a u Kopenhagenu (Danska), iz 1990, apostrofirana obaveza nacionalnih manjina da poštuju princip teritorijalnog integriteta države u kojoj žive.

Tako stoji stvar sa dokumentima, dok je u praksi, ipak sve mnogo nedoslednije i ponekad kao da žuri da ove prethodne što pre demantuje. Poslednjih petnaestak godina, na tlu jugoistočne i istočne Evrope, na delu je faktički proces podsticanja erozije suvereniteta pojedinih država. Paradoksalno, opšti proces globalizacije, doveo je ne samo do *univerzalizacije* pitanja manjinskih prava, već je podstakao i brojne *državotvorne aspiracije* manjinskih etničkih grupa, čiji su zahtevi, pak, više nego selektivno uvažavani. Stoga je danas teško razlučiti šta, in concreto, stoji iza želje neke etničke grupe za rešenjem njihovog "manjinskog pitanja" kao i iza spremnosti tzv. "međunarodne zajednice" da u tome uzme aktivnog učešća. Na osnovu onoga što se događalo i još uvek događa na trusnim područjima bivših socijalističkih država u Evropi, čini se da se tu najčešće ne radi ni o legitimnim interesima različitih manjinskih etničkih grupa, ni o iskrenoj želji iz inostranstva da se međunacionalni problemi rešavaju na fer-plej osnovi, već, pre svega, o namerama *velikih sila*, koje čin "zaštite" manjina, preuzimaju, odnosno, ne preuzimaju, shodno sopstvenim interesima.

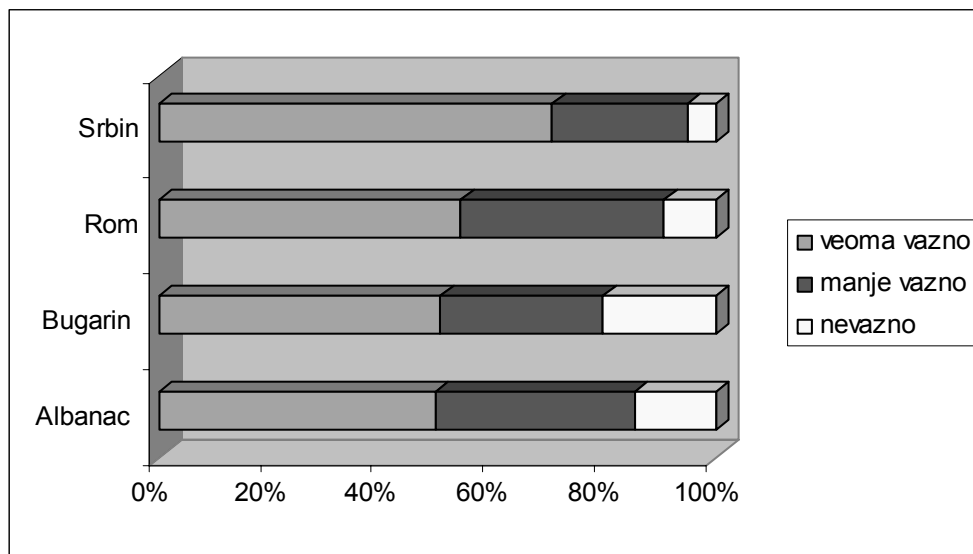
Kontroverzan stav velikih sila po prethodnom pitanju, po svoj prilici, odrazio se i na stavove nacionalnih manjina u Balkanskim zemljama, koji su, u najmanju ruku, podvojeni. Kako kazuju podaci za *Srbiju* – 49,6% Albanaca, 50,6% Bugara i 54,2% Roma, smatra pripadnost državi veoma

³⁸ Goran Bašić: Položaj manjina u SR Jugoslaviji od stagnacije ka afirmaciji, u: *Položaj manjina u SRJ* (zbornik), SANU, Beograd, 1996, str. 395.

važnim, dok druga polovina ispitanika iz ovih kategorija isto pitanje smatra manje važnim i nevažnim. Onima kojima je Srbija matična država, tj. Srbi, pripadnost državi smatraju važnim u 70% slučajeva, a ostatak otpada na odgovore "manje važno" (24,2%) i "nevažno" (svega 5,1%). Ne smemo zaboraviti da su ono što se ispitivalo bili stavovi ljudi, a oni su koliko rezultat spleta različitih socio-političkih okolnosti toliko i njihovih želja. Po svemu sudeći, polovina pripadnika manjina u Srbiji *bi želela* da je pripadnost (određenoj) državi nešto manje značajno, možda i sasvim efemerno, kao što bi i Srbi u Srbiji *želeli* da imaju suverenu državu na čitavoj svojoj teritoriji, iako nijedno ni drugo ne odgovara realnosti u potpunosti. Strah Srba od svođenja na nacionalnu manjinu u svojoj sopstvenoj državi, nije bez razloga, uzmemo li, na primer, aktuelna dešavanja u južnoj srbijanskoj pokrajini Kosovu i Metohiji. Za one pripadnike nacionalnih manjina koji smatraju da se njihova demokratska i nacionalna prava mogu ostvariti bez ikakve države ili pak sa "slabom državom", valja ponoviti da svaka iole stabilna demokratija računa sa postojanjem države. Kako ističu Linc i Stepan, "demokratija je oblik upravljanja državom. Prema tome, nema modernog sistema vladavine koji bi se mogao demokratski učvrstiti ukoliko, pre svega, nema države. Sledstveno tome, nepostojanje države ili činjenica toliko intenzivnog neidentifikovanja sa njom da velike grupe ljudi na određenoj teritoriji žele da se pridruže drugoj državi ili stvore nezavisnu državu, izazivaju znatne i često nerešive probleme."³⁹

Grafikon 4

Srbija – nacionalnosti / Za svakog pojedinca je važna pripadnost nekoj široj celini: rangirajte koliko je za Vas važna *pripadnost državi*

³⁹ Huan Linc, Alfred Stepan: *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Filip Višnjić, Beograd, 1998., str. 20.

Što se *Bugarske* tiče, važnost pripadanja određenoj državi ispoljili su sve nacionalne grupacije u relativno uskom rasponu od 69,9% (Romi) do 80% (Vlasi). Rešenje svojih problema (ukoliko ih, naravno, imaju) njihovi pripadnici će, izgleda, potražiti na nekoj drugoj strani od puta osporavanja ili minimiziranja uloge države u kojoj žive. U odnosu na Srbiju, dakle, situacija je ovde daleko optimističnija, ali i ovde valja biti oprezan. Pitanje je šta zapravo pripadnici manjina podrazumevaju pod tim kada zaokružavaju odgovor da je pripadnost državi "veoma važna". To ne mora *ipso facto* da znači da su oni zadovoljni postojećom državom ili da se sa njom u potpunosti poistovećuju. Oni, jednostavno, smatraju da je pripadnost državi nešto veoma važno, a kakva će to država biti i kako će se zvati – o tome se najčešće odlučuje izvan nje same. U tom kontekstu valja protumačiti i strahovanje M. Todorove po pitanju aktuelne politizacije kulturnih tenzija u Bugarskoj, tj. transformacije kulturnog identiteta bugarskih Turaka ili *Pomaka* u politički identitet. Između ekonomskih faktora, geopolitičkih pritisaka, međunarodnih određenja grupnih i individualnih prava i političkih institucija Bugarske, *internacionalni* pritisci i podsticaji su od najveće važnosti, ističe Todorova.⁴⁰

Tabela 5

Bugarska – nacionalnosti / Za svakog pojedinca je važna pripadnost nekoj široj celini: rangirajte koliko je za Vas važna *pripadnost državi*

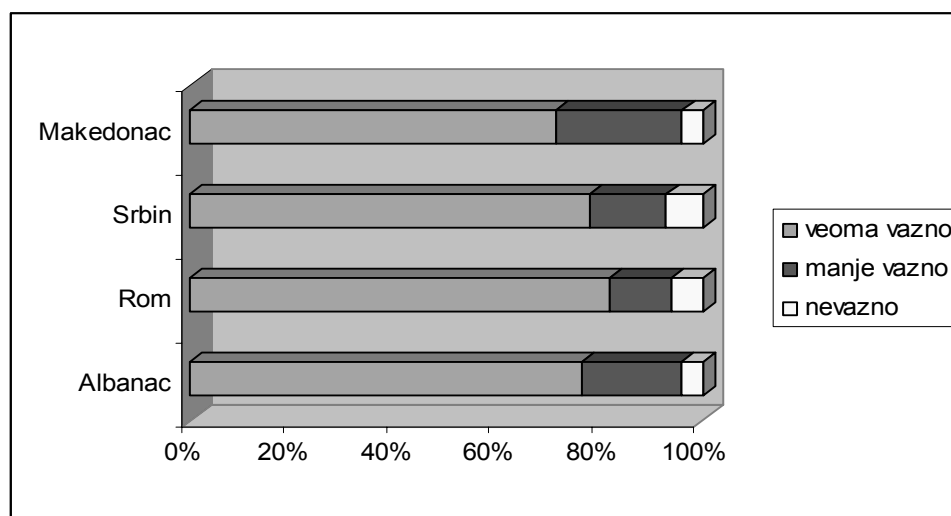
	veoma vazno	manje vazno	nevazno
Bugarin	74,7%	19,9%	5,4%
Rom	69,9%	20,5%	9,6%
Turcin	78,1%	16,7%	5,3%
Vlah	80,0%	20,0%	0,0%

Da isticanje važnosti države ne ide uvek ruku pod ruku sa lojalnošću prema postojećoj državi, svedoče i podaci iz *Makedonije* u kojoj, takođe, prevalentna većina svih nacionalnih grupa smatra da je činjenica u kojoj državi se živi – važna. Koliko, pak, taj podatak može doprineti u razrešavanju aktuelne tenzije između Makedonske države i etničkih Albanaca, koji u najmanju ruku naginju konfederalizaciji ove republike, teško je reći. Kako smo već primetili, u realnom odnošenju manjina prema državi u kojoj žive, od najvećeg značaja su neki drugi činioci, ponajviše oni međunarodni, koji se u recentnim istraživanjima ponekad ne uzimaju u dovoljnoj meri u obzir.

⁴⁰ Marija Todorova: Identity (Trans)formation among Bulgarian Muslims, in: Beverly Crawford and Ronnie D. Lipschutz ed, *The Myth of "Ethnic Conflict": Politics, Economics, and "Cultural" Violence*, University of California, Berkeley, 1998, Reserch Series, No 98, p. 500.

Grafikon 6

Makedonija – nacionalnosti / Za svakog pojedinca je važna pripadnost nekoj široj celini:
rangirajte koliko je za Vas važna *pripadnost državi*

Kao rezultat, kompetencije (nejakih) država opadaju, dok ingerencije međunarodnih institucija rastu, pri čemu je prisustvo *internacionalnog faktora* u etničkim razmiricama, gotovo isključivo rezervisano za "male" države bez moćnih saveznika. Tako u jeku sveopšte erozije suvereniteta i teritorijalnog integriteta država, svetske sile i nadalje tvrdokorno insistiraju na poštovanju ljudskih prava i prava nacionalnih manjina, premda znatno manje u svojim sredinama, a mnogo više u postsocijalističkim zemljama, gde su, na razvalinama nekadašnjeg "realnog socijalizma", očito, naišle na veoma pogodno tle za svoju novu strategiju "upravljanja krizama", u kojoj je vodeću ulogu, zapravo, preuzela jedna vojna organizacija – NATO.

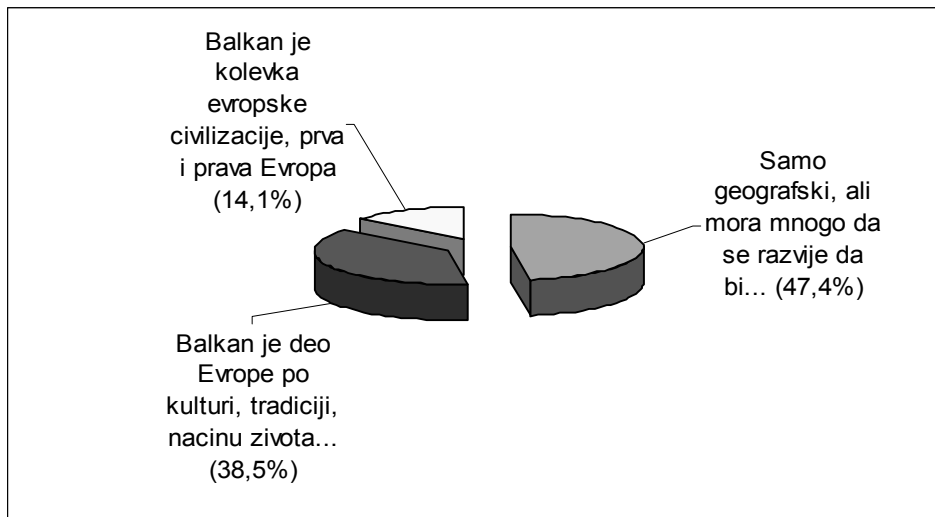
Da li je Balkan u Evropi?

Kao ekstremna varijanta nacionalizma, šovinizam ili "agresivni nacionalizam", rađa se vrlo često iz bojazni od gubitka sopstvenog nacionalnog ili političkog identiteta. Kod određenih nacionalnih zajednica na Balkanu, on se javlja i kao svojevrsna reakcija na evropeizaciju. Zato postoji oprez od potpunog uključenja Balkana u Evropu, i to ne samo među balkanskim već i ostalim evropskim narodima, jer Balkan zasigurno ne deli u potpunosti iste kulturne standarde sa Evropom. Ipak, tako ne smatra i većina ispitanika na Balkanu, jer 52,6% njih ističe da je Balkan već u Evropi, odnosno da predstavlja kolevku Evrope. Pitanje koje smo postavili ispitanicima je zapravo glasilo: "*Da li mislite da je Balkan deo Evrope?*", uz ponudu od tri moguća odgovora: (a) Samo geografski, ali mora mnogo da se razvije da bi postao stvarno deo evropske civilizacije, (b) Balkan je deo Evrope po kulturi, tradiciji, načinu života, iako je ekonomski manje razvijen (c) Balkan je kolevka evropske civilizacije, "prva i prava Evropa". Rezultati su vizuelno predstavljeni na slici niže. Na osnovu opredeljivanja ispitanika

moglo bi se zaključiti da je, uopšte uzev, na prostoru Balkana je još uvek većinski prisutan izvestan tradicionalistički usmeren ekskluzivizam povesnog tla Balkana, koje se smatra ako ne uzornim a ono sastavnim delom Evrope i to ne samo u geografskom, već i u socio-kulturološkim smislu.

Grafikon 7

Balkan / Da li mislite da je Balkan deo Evrope? (%)

Podaci za Srbiju ne pokazuju dovoljan odmak njenih građana ka realističnijem odnosu prema Balkanu kao socio-kulturnom entitetu. Prednjači, doduše, odgovor (u 44,1% slučajeva) da je Balkan geografski deo Evrope ali da mu tek predstoji razvoj kako bi se u potpunosti uključio u Evropu. Ipak, odgovori koji Balkan već svrstavaju u Evropu (37,7%) ili ga čak proglašavaju kolevkom evropske civilizacije (18,2%) su u većini (zajedno iznose 55,4%).

Posmatrano po pojedinim nacionalnostima u Srbiji, najtrezvenije odgovore na ovo pitanje izneli su Bugari kod kojih prevladava odgovor da je Balkan samo geografski u Evropi (56,8%), dok su odgovori koji Balkan već svrstavaju u Evropu ili ga proglašavaju kolevkom, “prvom” i “pravom Evropom” zastupljeni sa 33,7 i 9,5%. Za njima slede Romi, Srbi i Albanci, ali su kod svih njih iskazi koji Balkan već svrstavaju u Evropu ili ga smatraju “pravom Evropom” u većini. Zanimljivo je da su većinski Srbi za koje je dosad važno uvreženo mišljenje da su ponajviše opterećeni ideologijom “krvi i tla”, po uravnoteženosti odgovora odmah iza bugarske manjine. Svega 12,5% Srba izjavljuje da je Balkan “kolevka Evrope”, što je tri puta manje od zastupljenosti ovog odgovora kod jednog od miljenika aktuelne svetske i Evropske politike – Albanaca na jugu Srbije. Zbirni procenat iskaza ove poslednje pomenute nacionalne grupacije koji Balkan već situiraju u Evropu ili ga smatraju “pravom Evropom” iznosi 64,8%.

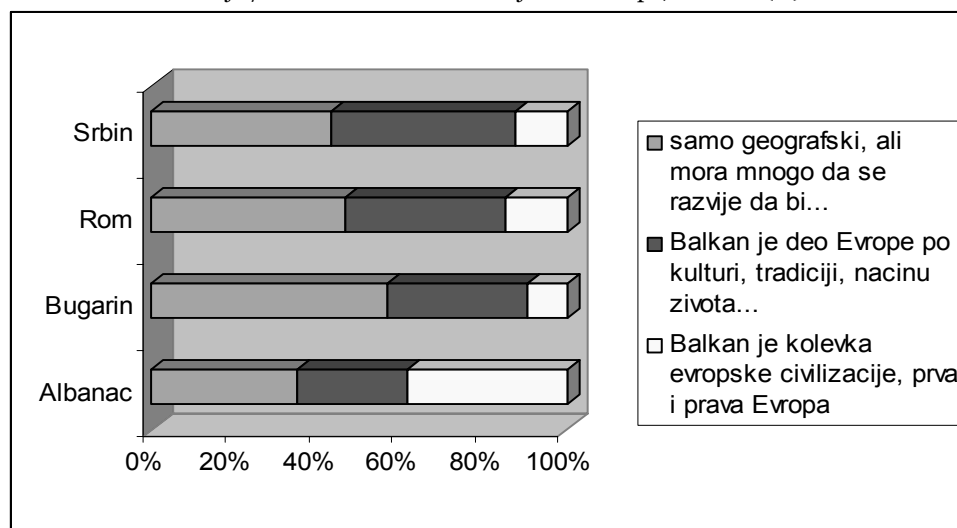
Tabela 8

Srbija / nacionalnosti – Balkan je deo Evrope, da ili ne (%)

	Samo geografski, ali mora mnogo da se razvije da bi...	Balkan je deo Evrope po kulturi, tradiciji, nacinu zivota...	Balkan je kolevka evropske civilizacije, prva i prava Evropa
Albanac	35,2	26,4	38,4
Bugarin	56,8	33,7	9,5
Rom	46,8	38,5	14,7
Srbin	43,2	44,4	12,5

Grafikon 9

Srbija / nacionalnosti – Balkan je deo Evrope, da ili ne (%)

U Bugarskoj se turska manjina čini najrealističnijom, jer u 46% izjavljuje da se Balkan samo geografski nalazi u Evropi, kao što i u najmanjem procentu (12,5) smatra Balkan – kolevkom, tj. “pravom Evropom”. Za razliku od njih, većinski Bugari u daleko najvećem procentu izjavljuju da je Balkan već u Evropi (53%), dok su im ostala dva odgovora relativno izbalansirana, tj. tek nešto više od trezvenih Turaka smatraju Balkan kolevkom Evrope (15%), kao što i dobra trećina ispitanika (32%) smatra da je Balkan samo geografski prisutan u Evropi. Ono što zabrinjava je podatak da u svim nacijama prevladava nekritičan većinski stav da je Balkan već u Evropi ili je kolevka evropske civilizacije. Posebno interesantan podatak je poprilična razilika u stavovima Bugara iz Bugarske i onih iz Jugoistočne Srbije. Naime, ovi drugi su znatno umereniji u procenjivanju realnog društvenog i kulturnog značaja Balkana, što se može videti prostim upoređivanjem procenata na prethodnoj (koji se tiče Srbije) i sledećoj po redu tabeli (koji se odnosi na Bugarsku).

Tabela 10

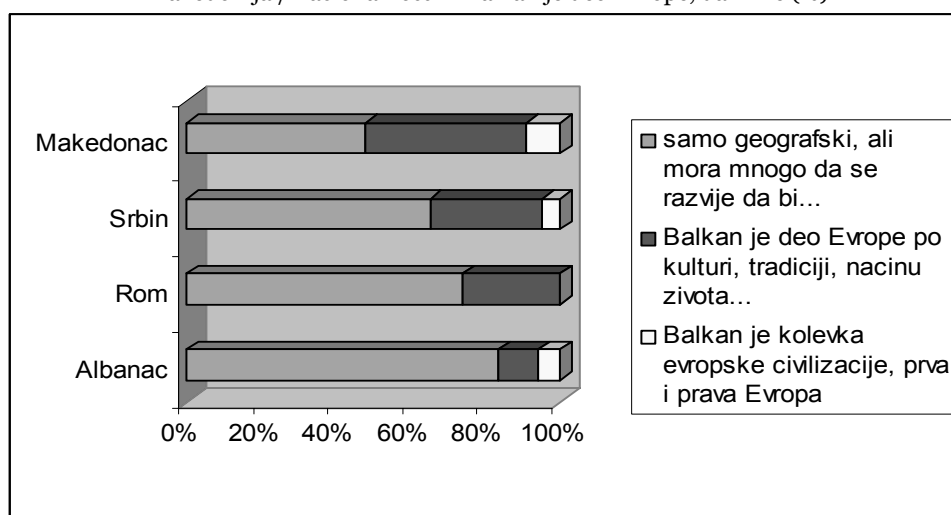
Bugarska / nacionalnosti – Balkan je deo Evrope, da ili ne

	Samo geografski, ali mora nogo da se razvije da bi...	Balkan je deo Evrope po kulturi, tradiciji, nacinu zivota...	Balkan je kolevka evropske civilizacije, prva i prava Evropa
Bugarin	32,0%	53,0%	15,0%
Rom	26,5%	38,6%	34,9%
Turcin	46,2%	41,3%	12,5%
Vlah	31,8%	43,2%	25,0%

U Makedoniji su, kao po nekakvom skrivenom “zakonu uravnoteženja mišljenja” (u smislu protivtega podacima dobijenim u Srbiji), Albanci ispoljili najviše smisla za realnost *a propos* kulturnog značaja Balkana. Ogromna većina ispitanika iz ove grupacije (83%) izjavljuje da je Balkan samo geografski u Evropi. Slede Romi i Srbi dok su na začelju većinski Makedonci, kod kojih stavovi o Balkanu kao sastavnom delu Evrope ili njene kolevke imaju natpolovičnu većinu (52,%).

Grafikon 11

Makedonija / nacionalnosti – Balkan je deo Evrope, da ili ne (%)

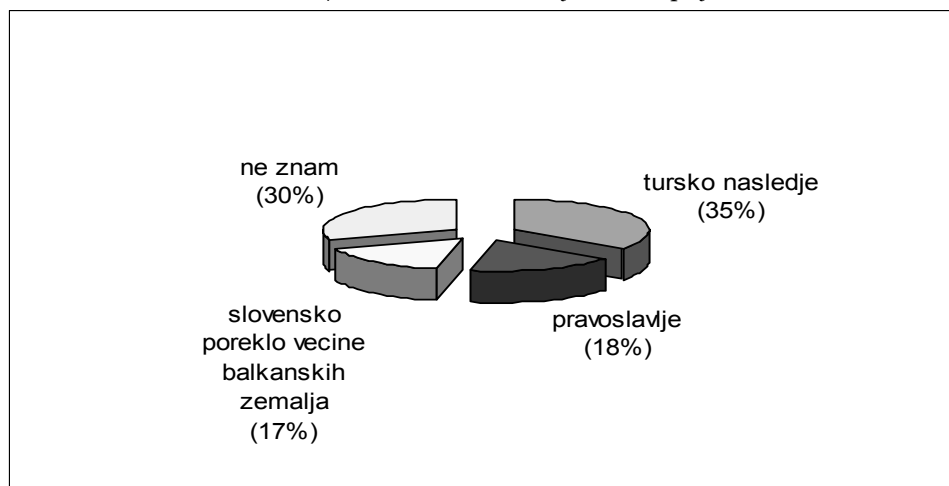
Sami po sebi, afirmativni stavovi o Balkanu kao konstitutivnom ili suštinskom delu Evrope, dakako, mogu se tumačiti barem na dva različita načina. U kontekstu potrebe balkanskog približavanja Evropskoj Uniji, uputno je da stanovnici odnosnih zemalja ne smatraju Evropu nečim apsolutno “tuđim”, kvalitativno različitim od država u kojima već žive. Takav psihološki stav može delovati podsticajno i motivisati ljude da u svom radu i svakodnevnim drugim aktivnostima, jednostavno “ponove” (ili obnove) ono što već itekako dobro “znaju” – da Balkan deli ne samo sudbinu Evrope, već i njene vrednosti, tj. čitav način života. Ukoliko se, međutim, pokaže tačnim da je Balkan u priličnoj meri udaljen od savremene Evrope (kakvo mišljenje i mi delimo), eksplicitne tvrdnje o Balkanu kao njenom sastavnom delu mogu da predstavljaju kočnicu u daljem razvoju Balkana. Naime, nema potrebe da

se bilo gde ide ako se u pretpostavljenoj tački destinacije već uveliko nalazite. Ovo dobro znaju tradicionalisti svih vrsta na Balkanu kada ritualno ponavljaju da je Balkan ili pojedina zemlja sa Balkana “već u Evropi”. Od toga do stava da se u postojećem društvu i njegovoj ekonomiji ili kulturi zapravo ništa i ne treba menjati u kvalitativnom smislu, samo je korak. Imajući prethodno u vidu, priklanjamo se onim viđenjima balkanske samopercepcije koji nam se čine u datom istorijskom trenutku najprikladnijim – Balkan će morati dobro da poradi na svom približavanju Evropi, jer je ona pre svega jedan *socio-kulturni koncept*, način života, a ne geografska kategorija. Ukoliko pak, neko smatra da se Balkan i kulturološki već nalazi u Evropi, držimo da tome predstoji ozbiljno preispitivanje kategorijalnog aparata kojim ispituje, promišlja ili pak samo komentariše društvene i kulturne pojave.

Šta nas odvaja? Da razlike između Balkana i Evrope nesumnjivo postoje, jasno je i našim ispitanicima, iako većinski smatraju da je Balkan već u Evropi ili čak predstavlja bolji deo Evrope. Zamoljeni da nam predoče šta je to što *de facto* odvaja Balkan od ostatka Evrope, ispitanici su zaokruživali različite odgovore koje smo im ponudili, dok se srazmerno veliki broj ispitanika (30%) opredelio za odgovor “ne znam”. Strogo posmatrano, samo se ovaj procenat odgovora čini konzistentnim sa većinskim mišljenjem (ispoljenom u 52% slučajeva na nivou čitavog Balkana) da je Balkan već u Evropi, i da je, usled toga, možda i nemoguće znati one faktore koji ga odvajaju od nje. Kako bilo, u 70% slučajeva, ispitanici ipak nalaze razloge razlikovanja Balkana od Evrope, a o kojim se to faktorima radi, prikazano je na slici niže.

Grafikon 12

Balkan / Ono što Balkan odvaja od Evrope je:

Ne iznenađuje da različite nacije gotovo jednako različito ocenjuju diskriminativnu snagu pobrojanih faktora. Ukoliko zanemarimo odgovor “ne

znam”, kome se priklonila gotovo jedna trećina ispitanika, najčešći odgovor koji se sreće je – “tursko nasleđe”, osim kod Vlaha i Albanaca kod kojih je najfrekventniji odgovor “Pravoslavlje”. No, dok su se vlaški ispitanici očigledno premišljali između ovog odgovora (koji je dobio 17,8%) i “turskog nasleđa” (15,6%), albanski odgovor “Pravoslavlje” (31,7%) za jednu trećinu nadmašuje sledeći odgovor po učestalosti, tj. “tursko nasleđe” koji je dobio 21,8%. Izgleda da su se, makar neki ispitanici, rukovodili logikom da ako već treba izabrati one faktore koji Balkan odeljuju od Evrope, to moraju da budu faktori neke druge nacije, kulture, vere etc. Najbolji primeri toga su zapravo bugarski, srpski i makedonski odgovori. Kod ovih prvih, najjači diskriminativni faktor – “tursko nasleđe” (42%) daleko nadmašuje u učestalosti sledeća dva faktora koja su imanentna bugarskoj naciji – “Pravoslavlje” (18%) i “slovensko poreklo” (14%). Isto se odnosi i na srpske odgovore, u kojima se “tursko nasleđe” (46%) javlja više od dva puta češće od “Pravoslavlja” (22,3%) i “slovenskog porekla” (22,4%). I kod Makedonaca “tursko nasleđe” daleko prednjači u odnosu na “Pravoslavlje” (17,13%) premda i znatno manje u odnosu na “slovensko poreklo” (29,8%).

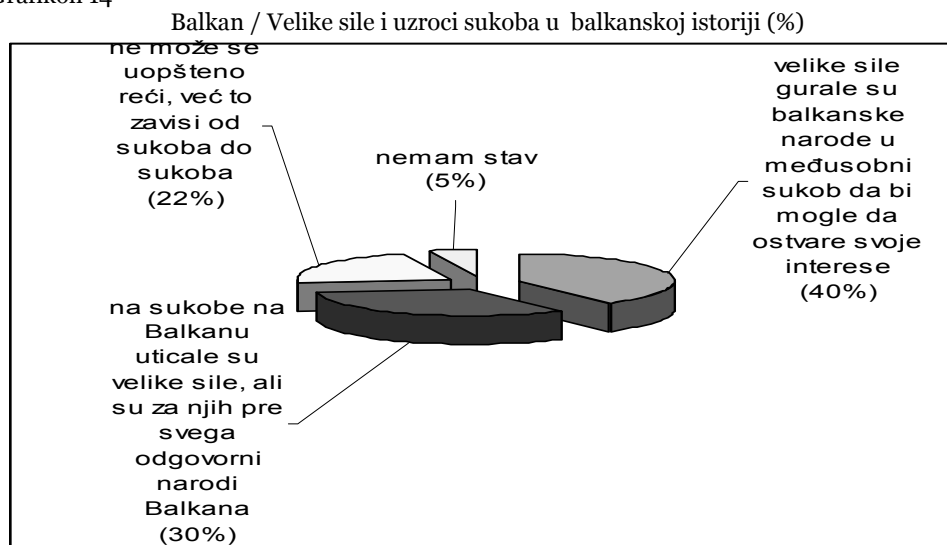
Tabela 13

Balkan / nacionalnosti – Ono što odvaja narode Balkana od Evrope je (%)

	tursko nasleđe	pravoslavlje	slovensko poreklo vecine balkanskih zemalja	ne znam	dva i vise odgovora
Rom	51,5	2,1	7,4	39	
Bugarin	42	18	14	24	2
Turcin	17	5,4	16,1	57,1	4,4
Vlah	15,6	17,8	2,2	64,4	
Albanac	21,8	31,7	9	37,5	
Makedonac	32,5	17,1	29,8		
Srbin	46	22,3	22,4	9,3	

Ko je kriv? Termin *balkanizacija* pojavio se prvi put u drugoj polovini 19. veka, da bi se njime označio proces nastajanja niza državica nakon propasti Otomanskog carstva. Već sredinom 20. veka, isti termin je u međunarodnoj politici poprimio pejorativno značenje, tj. postao sinonim za podeljenost i uzajamnu zavađenost gotovo plemenskog tipa. Narodi koji su bili u sastavu Otomanskog carstva stvorili su sopstvene države, ali one nisu bile zasnovane na demokratskim principima, već su u društvima Balkana bile su prisutne izražene etnički motivisane podele na većinu i manjine. Političke implikacije tih podela manifestovale su se u stvaranju raznih predrasuda, kao i u praktikovanju govora mržnje. Etnonacionalizam ovoga prostora, poput nekakvog usuda, vekovima opstaje i hrani uzajamnim animozitetom naroda koji su istorijskim nitima oduvek bili vezani jedni za druge. No, ko ovde zapravo predstavlja samo jezgro sukoba? Da li su to “velike sile”, sami narodi Balkana ili pak, neko treći? Odgovori koje smo mi dobili u našem istraživanju, ilustrativno su prikazani na sledećoj slici.

Grafikon 14

Zanimljivo je bilo analizirati odgovore ispitanika po nacionalnoj pripadnosti (vidi tabelu 15).

Tabela 15

Balkan – Nacionalnost / Sa kojom se od navedenih tvrdnji slažete? (%)

Nacionalnost	1	2	3	4
Albanac	26	50	14	10
Bugarin	38	34	24	4
Rom	46	20	21	13
Srbin	55	34	6	5
Makedonac	47,6	37,6	9,6	5,2
Turčin	37,7	19,3	43	
Vlah	28,9	35,6	35,6	
Ukupno	40	33	22	5

Legenda:

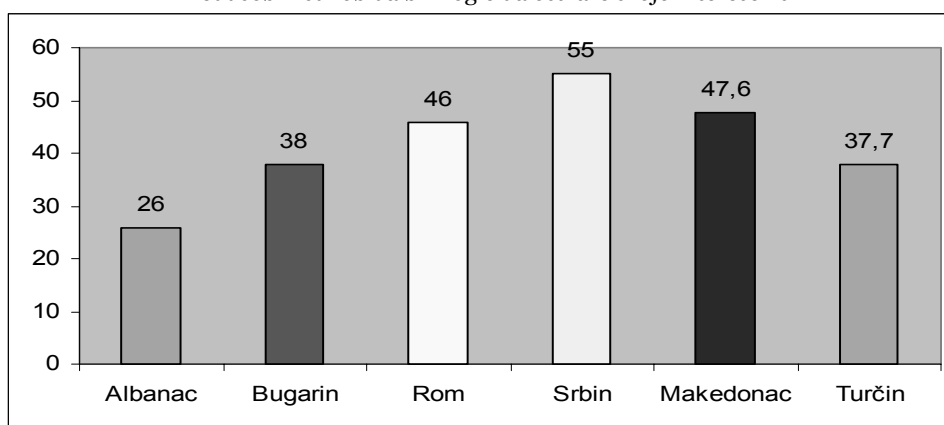
1. Velike sile gurale su balkanske narode u međusobni sukob da bi mogle da ostvare svoje interese
2. Na sukobe na Balkanu uticale su velike sile, ali su za njih pre svega odgovorni narodi Balkana
3. Ne može se uopšteno reći, već to zavisi od sukoba do sukoba
4. Nemam stav

Većinsko mišljenje (ispoljeno u 55% slučajeva), dakle, svedoči o tome da je na Balkanu sazrela svest da balkanski narodi više *ne mogu* opravdavati sopstveno ponašanje i uzajamnu netrpeljivost iz bliže i dalje prošlosti “interesima velikih sila”, što je, samo po sebi, dobar znak. Da su oni i do sada bili u stanju da se međusobno dogovore, uplivi velikih sila u njihovim međusobnim zaševicama, bili bi zasigurno znatno ređi i slabiji. Dakako, to ne znači da se uzroci, povodi, tokovi i završeci međusobnih sukoba na Balkanu mogu do kraja objasniti bez interesnog grupisanja svetskih sila, ali

da je i udeo samih balkanskih naroda u pomenutim sukobima bio znatan, u to zaista ne treba sumnjati. Svest o tome, dakako, može podstaći odgovornost među samim balkanskim narodima da se, makar njihovi oružani obračuni, više ne ponove. Interesantno je, mada ne i iznenađujuće, da su se od pojedinačnih nacionalnosti, Srbi u daleko najvećem procentu opredelili za odgovor da su velike sile ponajviše odgovorne za sukobe na Balkanu u prošlosti. Od SFRJ u kojoj je gro Srba živeo u jednoj međunarodno priznatoj državi, Srbi danas osim u Srbiji, žive još u dve novonastale balkanske države (Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini) sa prilično neizvesnom budućnošću kao nacije. Albanci su na suprotnom polu, jer im se, nakon sankcija “trećoj Jugoslaviji”, NATO bombardovanja i ostalog, “smeši” još jedna albanska, gotovo etnički čista država na Balkanu (Kosovo), dok je u Makedoniji izgledna makar izvesna “konfederalizacija” dvaju entiteta naseljenih albanskim i makedonskim življem. Nije, stoga, čudno što se makedonski ispitanici nalaze na drugom mestu po učestalosti biranja pomenutog odgovora.

Grafikon 16

Balkan / Nacionalnosti - Frekvencija odgovora “Velike sile gurale su balkanske narode u međusobni sukob da bi mogle da ostvare svoje interese”%

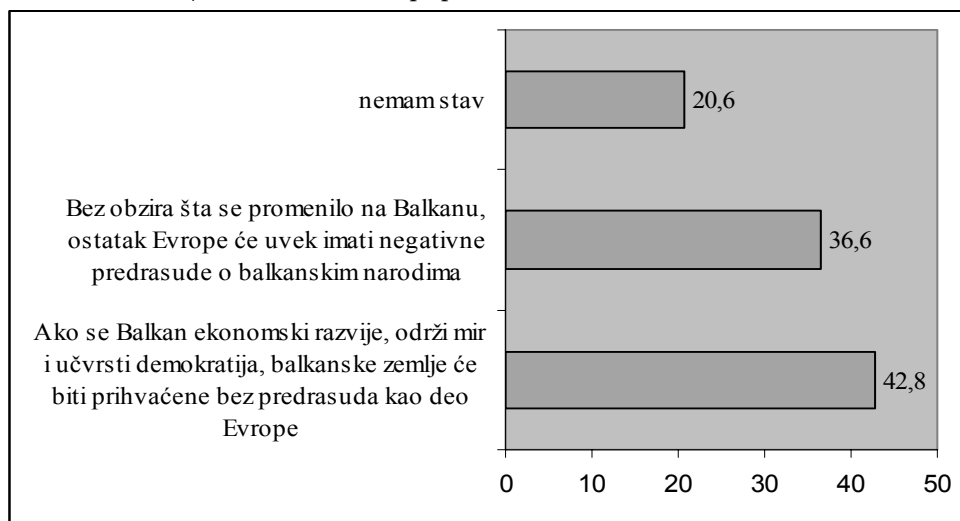
Koliko se Evropi može verovati?

Jedno od stavki u našem upitniku je tražila od ispitanika da se odrede prema dvema navedenim tvrdnjama koje su glasile: 1. Ako se Balkan ekonomski razvije, održi mir i učvrsti demokratija, balkanske zemlje će biti prihvaćene bez predrasuda kao deo Evrope i 2. Bez obzira šta se promenilo na Balkanu, ostatak Evrope će uvek imati negativne predrasude o balkanskim narodima – uz ostavljanje mogućnosti da anketirani o tome nema stav i da zaokruži odonosnu (treću) opciju. Pitanje koje se ovde tretira je od velike važnosti, jer sondira očekivanja balkanskih naroda od “onih drugih”, tj. od onih evropljana koji su već deo prosperitetne evropske porodice naroda. Pravi je truizam tvrditi da je neuporedivo lakše pridružiti se nekome ako vas taj neko želi, ili makar nema negativne predrasude o vama. Odgovori u sve tri zemlje upućuju na to da su balkanski narodi *prilično*

oprezn i optimističkim najavama da će ih narodi Evrope obručke prigriliti kao sebi ravne. Većinski odgovor (u 42,8% slučajeva) je, doduše, onaj prvi – da će Balkan, ukoliko se ekonomski razvije, održi mir i učvrsti demokratiju, biti prihvaćen od Evrope. Ono što obeshrabruje je, međutim, veoma visoka učestalost (36,6%) njemu suprotnog, defetističkog stava koji tvrdi da će bez obzira na sve, ostatak Evrope uvek imati negativne predrasude o balkanskim narodima. Uključimo li i one ispitanike koje po ovom pitanju nisu imali stavove, procenat “evroskeptika” se penje na 57,2, što može da predstavlja veoma otežavajuću psihološko-dispozicionu okolnost u približavanju Evropskoj Uniji. Najpesimističniji su, po očekivanju, bili ispitanici iz Srbije, jer su u 46,3% slučajeva Evropu procenili kao punu predrasuda, zatim slede oni iz Makedonije (37,4%) i na kraju Bugarske (26,1%). Svoja očekivanja od Evrope, anketirani u Bugarskoj, međutim, nisu poduprli i visokim procentom vere u evropsku nepristrasnost jer je ova tek za neki postotak veća od one koje su izrazili ispitanici u Srbiji (Bugarska – 38,3%, Srbija – 35,4%) – dok je više od trećine bugarskih stavova otpalo na one “bez stava” po ovom pitanju. Najveće poverenje u ostatak Evrope su, zapravo, izrazili intervjuisani u Makedoniji, smatrajući u 54,5 posto slučajeva da će Evropa prihvatiti Balkan, ukoliko se on demokratizuje i razvije. Uopšte uzev, punu istinu o tome šta “balkanci” misle da evropljani misle o njima, međutim, možda i nije moguće saznati, s obzirom na to da i oni sami čine jedan konglomerat različitih nacija, koje po ovom pitanju nemaju istovetne stavove.

Grafikon 17

Balkan / Ima li ostatak Evrope predrasude o balkanskim narodima? (%)

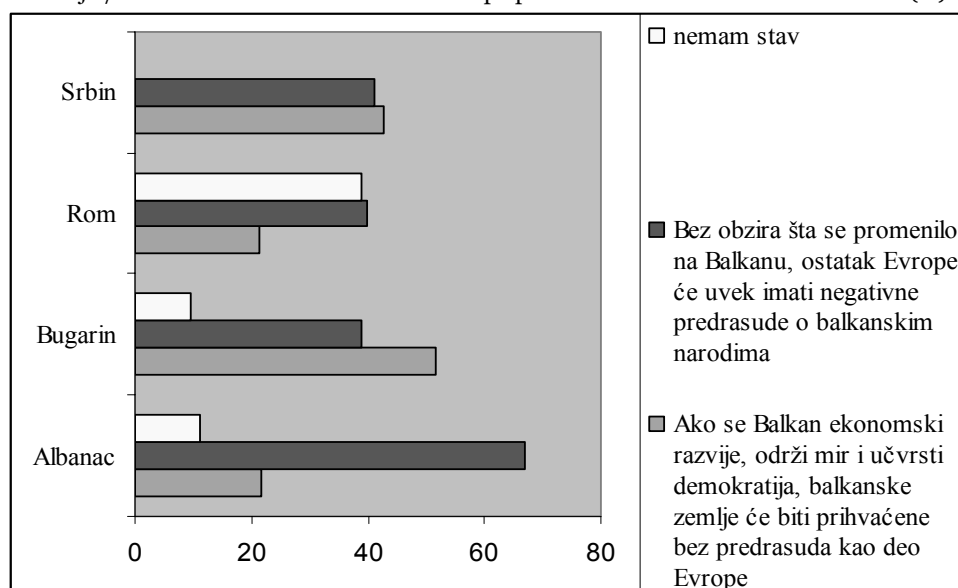
U prilog prethodnoj konstataciji stoji i činjenica da se stavovi pojedinih nacija čak značajno razlikuju ukoliko ne žive u istoj državi. Držimo da se ova, na prvi pogled, neobjašnjiva činjenica, može razumeti jedino ukoliko imamo u vidu *različiti tretman* zahteva pojedinih nacionalnih

zajednica od strane Evrope i ostalih zapadnih sila. Kolektivna memorija naroda ili nacionalnih manjina o skorašnjim događajima, ovde se javlja kao nezavisna varijabla u odnosu na pretpostavljene vrednosne stavove Evrope prema balkanskim narodima. Ukoliko je u prethodnom turbulentnom periodu Zapad imao sluha za zahteve nekih nacija, te nacije u većini u Evropi ne vide prisustvo negativnih predrasuda, i obratno, ako je reakcija Evrope na zahteve nacija izostala, njeni pripadnici smatraju da se u odnosu Evrope prema balkanskim naroda ništa neće suštinski izmeniti, bez obzira na bilo kakve društvene promene. Tako se, na primer, Albanci na jugu Srbije (kojima je neposredna podrška NATO snaga na terenu izostala) kotiraju na samom vrhu liste evroskeptika, s obzirom na to da u 66,9% slučajeva izjavljuju da će ostatak Evrope uvek imati negativne predrasude o balkanskim narodima, dok taj stav u Makedoniji (koja je prihvatila mirovne trupe da rade na smanjenju etničkih tenzija između većinskih Makedonaca i albanske manjine) deli samo 26,5% pripadnika iste nacije.

Najoptimističniji po ovom pitanju u Srbiji su pripadnici bugarske nacionalne manjine, koji su se u prethodnom periodu bremenitom etničkim tenzijama i sukobima držali po strani, i koji većinski (51,6%) misle da će balkanske zemlje biti prihvaćene bez predrasuda kao deo Evrope. Iza njih, međutim, ne slede Romi, kako bi se očekivalo (iza kojih takođe ne stoji bilo kakva skorija konfliktna prošlost), već Srbi sa 42,8%, što govori o izvesnom reaktivnom "otrežnjenju" svesti, kao pandanu retradicionalizaciji društvene svesti Srba, početkom 90tih godina prošlog veka. U najvećoj meri radi se o objašnjivom psihološkom odgovoru na višegodišnji tretman srpskog naroda kao "remetilačkog faktora" na balkanskom prostoru. Članovima naroda koji je sve vreme drame na bivšem jugoslovenskom prostoru bio optuživan kao glavni krivac za nedaće i bio izolovan od strane šire međunarodne zajednice, nije preostalo ništa drugo u kulturološkom smislu, do da potraže nove standarde samopercepcije. Valja ponoviti da raširenost izolacionizma među srpskim življem ni u vreme najgorih međunacionalnih obračuna u "Drugoj Jugoslaviji" nije prelazila jednu trećinu, dok su sporadični događaji (Dejtonski sporazum i sl.) brzo dovodili do snižavanja raširenosti srpskog nacionalizma. U tom smislu, može se pretpostaviti da je i srpsko nepoverenje u evropsku spremnost da prihvati balkanske narode bez predrasuda (izraženo u 41,2% slučajeva), takođe više posledica skorašnjih političkih događanja nego što je odlika nekakvog konstantnog "srpskog karaktera". Činjenica da u Srbiji i nakon brojnih "nesporazuma" sa Evropom, većina ispitanika izjavljuje da će balkanske zemlje biti prihvaćene bez predrasuda od te iste Evrope, govori da se ovde radi o opštoj proceni statusa balkanskih naroda i sopstvene nacije u evropskoj zajednici koji deli znatan broj njenih pripadnika kao i o zajedničkoj tendenciji "napuštanja" izolacionizma i ksenofobije od strane njenog članstva.

Grafikon 18

Srbija / Nacionalnosti: Ima li ostatak Evrope predrasude o balkanskim narodima? (%)

Nakon analize podataka u Srbiji o evropskoj nepristrasnosti, a u vezi sa školskom spremom, mestom stanovanja, starosnim dobom i materijalnim položajem, dobili smo rezultate koji su prikazani u narednim tabelama.

Tabela 19

Srbija – Školska sprema / Ima li ostatak Evrope predrasude o balkanskim narodima?

Školska sprema	Ako se Balkan ekonomski razvije, održi mir i...	Bez obzira sta se promenilo na Balkanu, ostatak Evrope će...	Nemam stav
Bez škole	9.4%	35.8%	54.7%
Nezavršena osnovna škola	27.4%	33.9%	38.7%
Osnovna škola	27.5%	54.2%	18.3%
Trogodišnja stručna škola	39.9%	52.8%	7.3%
Završena srednja škola	39.9%	52.8%	7.3%
Završena viša škola, fakultet ili akademija	58.9%	34.7%	6.3%

Tabela 20

Srbija – Mesto stanovanja / Ima li ostatak Evrope predrasude o balkanskim narodima?

Mesto stanovanja	Ako se Balkan ekonomski razvije, održi mir i...	Bez obzira sta se promenilo na Balkanu, ostatak Evrope će...	Nemam stav
Selo	33.3%	53.6%	13.1%
Prigradsko naselje	36.5%	55.4%	8.1%
Grad	36.3%	41.0%	22.7%

Tabela 21

Srbija – Godine starosti / Ima li ostatak Evrope predrasude o balkanskim narodima?

Godine starosti	Ako se Balkan ekonomski razvije, održi mir i...	Bez obzira sta se promenilo na Balkanu, ostatak Evrope ce...	Nemam stav
19-29	37.7%	49.3%	13.0%
30-39	30.7%	55.5%	13.9%
40-49	43.8%	40.9%	15.3%
50-59	33.3%	55.1%	11.5%
preko 60	29.6%	28.6%	41.8%

Tabela 22

Srbija – Materijalni položaj / Ima li ostatak Evrope predrasude o balkanskim narodima?

Materijalni položaj	Ako se Balkan ekonomski razvije, održi mir i...	Bez obzira sta se promenilo na Balkanu, ostatak Evrope ce...	Nemam stav
veoma dobar	33.3%	45.2%	21.4%
relativno dobar	38.9%	47.2%	14.0%
relativno los	35.4%	49.0%	15.6%
veoma los	28.8%	34.8%	36.4%
nepodnosljiv	20.0%	48.0%	32.0%

U Bugarskoj po (umerenom) optimizmu prednjače Turci sa 45,9% i većinski Bugari sa 42,4%, što je daleko ispred uzdržanih Vlaha i Roma sa po 28,9%, odnosno 16,9% izraženih stavova da će Evropa pristupiti balkanskim narodima bez negativnih predrasuda. Nijedna nacija se ovde nije izjasnila natpolovičnom većinom da veruje da Evropa ne pati od predrasuda, dok dve nacionalne zajednice u čak 54,2% (Romi), odnosno 51,1% (Vlasi) slučajeva nemaju stavove po ovom pitanju. Posmatrano pojedinačno, Romi su najnepoverljiviji prema evropskoj nepristrasnosti, jer samo u 16,9% slučajeva smatraju da će Balkan bez predrasuda biti prihvaćen od Evrope, tvrdeći takođe u 28,9% da će, bez obzira na promene, Evropa uvek imati negativne predrasude o Balkanskim zemljama.

Tabela 23

Bugarska / Nacionalnosti: Ima li ostatak Evrope predrasude o balkanskim narodima?

	Ako se Balkan ekonomski razvije, održi mir i...	Bez obzira sta se promenilo na Balkanu, ostatak Evrope ce...	Nemam stav
Bugarin	42.4%	25.9%	31.7%
Rom	16.9%	28.9%	54.2%
Turčin	45.9%	26.1%	27.9%
Vlah	28.9%	20.0%	51.1%

Situacija u Makedoniji nudi obrnutu sliku stavova pojedinih nacija po ovom pitanju. Zbog (političkih) razloga na koji smo već ukazali, u odnosu na jug Srbije, gde su očekivanja u evropsku nepristrasnost izrazili u skromnih 21,8% slučajeva, kod Albanaca nastanjenih u Makedoniji taj procenat iznosi prevalentnih 64,4. To ih, međutim, nije dovelo na čelo liste "evrooptimista", jer ovde apsolutno prednjače Romi sa 73% stavova o tome da će Evropa bez predrasuda prihvatiti balkanske zemlje, što je, pak, procenat koji direktno

protivreći stavovima Roma u Bugarskoj i Srbiji. Da li se u statusu ili načinu života ove nacionalne manjine nešto korenito promenilo u proteklim godinama u Makedoniji, a što bi moglo da pospeši veru u evropsku nepristrasnost, autoru ovog teksta nije poznato. Kako bilo, dve preostale posmatrane nacije - Srbi i većinski Makedonci u većini ili ne veruju u Evropu bez predrasuda ili o tome nemaju stav, premda je sumnja u evropsku nepristrasnost ipak značajno veća kod ovih prvih – Srbi iz Makedonije natpolovičnom većinom od 55,8% veruju da se u vrednosnom stavu Evrope prema balkanskim narodima neće ništa promeniti, bez obzira na promene.

Tabela 24

Makedonija / Nacionalnosti: Ima li ostatak Evrope predrasude o balkanskim narodima?

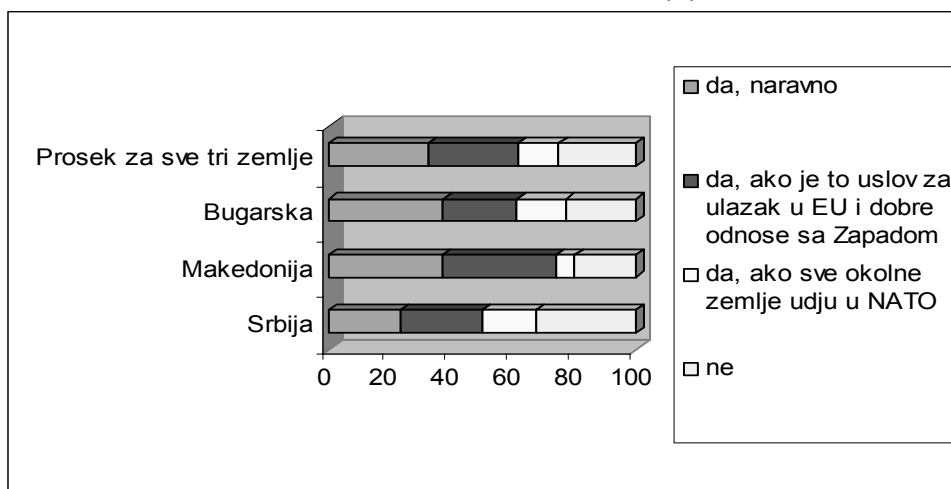
	Ako se Balkan ekonomski razvije, održi mir i...	Bez obzira sta se promenilo na Balkanu, ostatak Evrope ce...	Nemam stav
Albanac	64.4%	26.5%	9.1%
Rom	73.0%	16.0%	11.0%
Srbin	38.8%	55.8%	5.4%
Makedonac	49.3%	42.8%	7.9%
Ukupno	54.4%	37.5%	8.1%

NATO-fobia i NATO-philia

Po strani od pitanja evropske nepristrasnosti, ako je ulazak u Evropsku uniju poželjan, da li je jedna od usputnih stanica ulazak u NATO? Istraživanje na nivou sve tri zemlje je pokazalo da je samo jedna trećina ispitanika (32,6%) spremna da bez mnogo razmišljanja uđe u Severnoatlansku vojnu alijansu. Jedna četvrtina je, međutim, izričito protiv, dok su preostali odgovori vezani sa izvesna uslovljavanja: 29% ispitanika bi ušlo u NATO ako je to uslov za ulazak u Evropsku Uniju i dobre odnose sa Zapadom, a 13,2% ukoliko sve okolne zemlje uđu u Alijansu. Priklanjanje ponuđenim alternativnim odgovorima, pokazuje priličnu varijabilnost u odnosu na pojedinačne ispitivane zemlje. Od "NATOfobije" pati 32% ispitanika u Srbiji, 23% u Bugarskoj i 19,7% u Makedoniji, i obratno, svega 23,4% ispitanika u Srbiji, spremna je da bespogovorno prihvati ulazak Srbije u NATO, za razliku od Bugarske i Makedonije kod kojih je taj stav prisutan u 37,4 odnosno 36,9% slučajeva. Ne čudi, naravno, NATOskepticizam Srba, s obzirom na to da se ovaj narod, sticajem istorijskih okolnosti u poslednjoj deceniji 20. veka nekoliko puta našao na udaru ovog snažnog konglomerata vojnih sila. Postavlja se, međutim, pitanje šta je to što NATO i u Makedoniji i Bugarskoj (naročito kod većinskih naroda) čini relativno neprivlačnim "po sebi", jer se u ove dve zemlje samo jedna trećina ispitanika bezuslovno saglašava sa tim da njihove zemlje postanu članice ovog vojnog pakta. Odgovori više od jedne trećine ispitanika (43,39%) u Makedoniji i Bugarskoj (39,6%), da bi se NATO-u priključili samo ukoliko to je to uslov za ulazak u EU i dobre odnose sa Zapadom ili, pak, ukoliko sve okolne zemlje uđu u njega, (uz 23 i 19,7% onih koji su naprosto protiv) svedoče o tome da se NATO na Balkanu, pre svega, tretira kao nekakvo "nužno zlo" ili možda "goraka pilula" koju valja progutati da bi se, na kraju, priključilo Evropi.

Grafikon 25

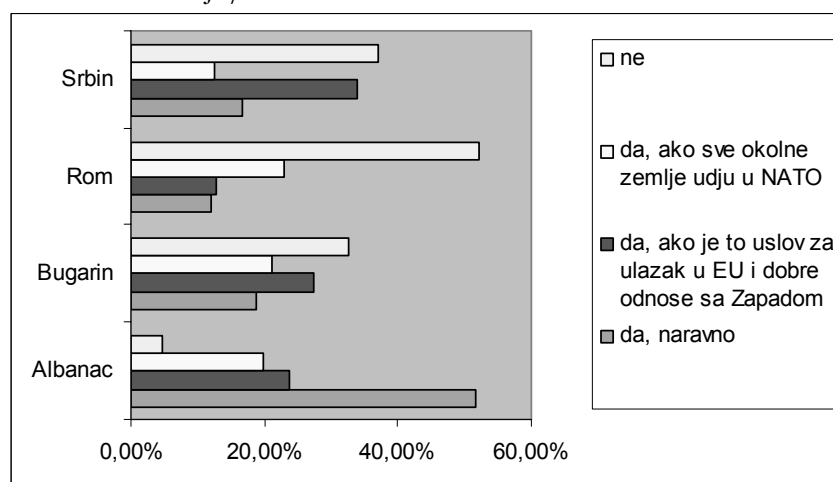
Balkan: Da li ste za ulazak u NATO? (%)

Ako je NATO “gorka pilula” posmatrano u celini, zanimljivo je bilo saznati da li se i po ovom pitanju nešto oštrije suprotstavljaju odgovori različitih etničkih zajednica koje naseljavaju tri posmatrane zemlje. U sledećim tabelama mogu se videti rezultati u odnosu na nacionalnu pripadnost. Iz njih se može “snimiti” raspoloženje naroda sa ovog prostora u pogledu njihove čvršće integracije na vojnoj osnovi. Rezultati, dakako, ne deluju preterano ohrabrujuće. Po pravilu, većinski narodi u posmatranim zemljama su u najmanju ruku rezervisani, dok nacionalne manjine, uz izuzetak Srba u Makedoniji i Roma, pa i Bugara u Srbiji, NATO vide kao neku vrstu zaštitnika njihove fizičke bezbednosti, odnosno, poželjnog gosta. U Srbiji je “NATophilia” najzastupljenija među Albancima, među kojima se samo 4,8% ispitanih izjašnjava da ne treba pristupiti NATO-u, dok natpolovična od 51,6% smatra da to treba obavezno učiniti. Ostali pripadnici nacionalnih manjina u Srbiji – Bugari i Romi, nisu previše impresionirani NATO prisustvom na Balkanu. Više od polovine ispitivanih Roma (52,3%) i 32% Bugara ne želi da se vidi pod NATO okriljem, a svoj decidan odgovor u smislu priključenja Alijansi dalo je samo njih 11,9, odnosno, 18,9 posto. Dakako, i većinski Srbi krajnje uslovno daju prednost priključenju NATO-u, zarad dobrih odnosa sa Zapadom i eventualnog ulaska u EU, jer se samo 16,7 ispitanih Srba na ovo pitanje eksplicitno izjasnilo za bezuslovan ulazak u Severnoatlansku alijansu.

Grafikon 26

Srbija / nacionalnosti: Da li ste za ulazak u NATO?

U Bugarskoj, Vlasi prednjače u priželjkivanju NATO okrilja (64,4%), za kojim slede pripadnici turske manjine (46,9%), ali ne i romske, koji su svoju podršku Alijansi izrazili u 28,9% slučajeva, što je manje od procenta većinskih Bugara (32,8%). Kako bilo, osim u slučaju Vlaha, odgovori koji priključenje NATO-u vezuju uz izvesna uslovljavanja ili ga, pak, u potpunosti odbijaju, su prevalentni.

Tabela 27

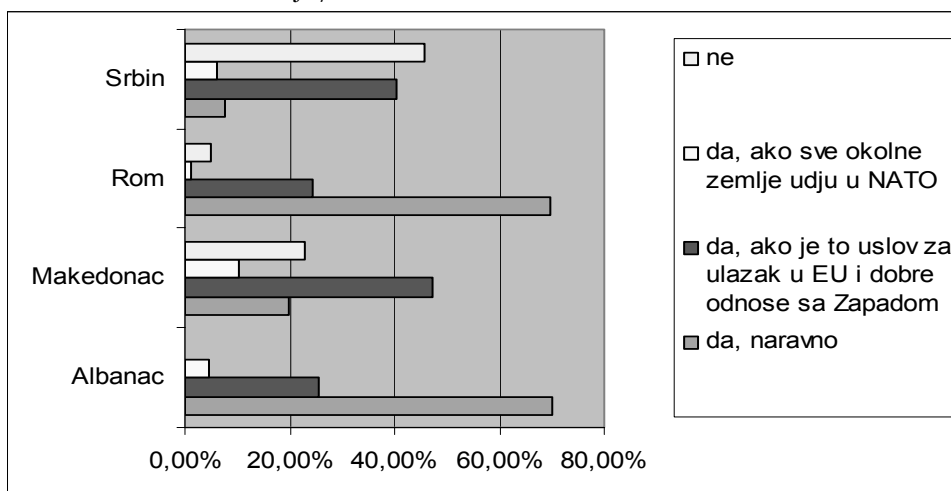
Bugarska / nacionalnosti: Da li ste za ulazak u NATO?

Nacionalnost	Da, naravno	Da, ako je to uslov za ulazak u EU i dobre odnose sa Zapadom	Da, ako sve okolne zemlje udju u NATO	Ne
Turcin	46,9%	23,9%	15,0%	14,2%
Bugarin	32,8%	28,5%	16,2%	22,5%
Rom	28,9%	14,5%	19,3%	37,3%
Vlah	64,4%	8,9%	6,7%	20,0%

Makedonija po ovom pitanju nudi nešto drugačiju sliku. Ovde bezuslovno priključenje NATO-u očekuje 70% Albanaca i 69,7% Roma. Većinski Makedonci su, globalno posmatrano, prilično rezervisani: njih 19,8% je za ulazak u NATO integracije, 22,9% je protiv toga, dok više od polovine ispitanika smatra da bi u NATO trebalo ući zbog kasnijeg ulaska u EU i dobrih odnosa sa Zapadom (47,1%), tj. ukoliko sve okolne zemlje uđu u NATO (10,1%). Što se Srba u Makedoniji tiče, oni se nalaze na samom začelju kolone u pogledu izražavanja lojalnosti i poverenja NATO-u. Imamo li u vidu kakvim se dosadašnjim revnosnim "zaštitnikom Srba" NATO pokazao na čitavom balkanskom području, posebno u Hrvatskoj i južnoj srbijanskoj pokrajini Kosovu i Metohiji, odgovori Srba mogu da iznenade samo one koji ne poznaju dovoljno skorašnju istoriju balkanskih naroda.

Grafikon 28

Makedonija / nacionalnosti: Da li ste za ulazak u NATO?

Zaključno razmatranje

Rezultati našeg istraživanja u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj pokazuju da u političkoj kulturi Balkana postoji jasno izražena – nazovimo je tako – *demokratsko-evropeistička* orijentacija, uz primetno prisustvo i zaostalih, *tradicionalističkih* a, pre svega, nacionalističkih političkih vrednosti. Na prvi pogled, to predstavlja najveću smetnju u afirmaciji *principa građanstva* kao osnovne demokratske političke institucije na kojoj treba da se zasniva ukupan politički život u balkanskim društvima. Puna istina je, međutim, da svim balkanskim društvima predstoji relativno dug period “osvajanja demokratije” sasvim specifične vrste, pun teškoća i neizvesnosti. Dakako, za realizaciju ovog krupnog istorijskog zadatka, neophodana je saglasnost svih relevantnih političkih subjekata snaga u svakoj pojedinačnoj državi Balkana ali i među evropskim državama, koje ovim prethodnim treba da služe kao valjan orijentir.

Kako je glavna karakteristika političkih kultura na balkanskom prostoru – nacionalizam, mora se naglasiti da je identifikacija građana sa matičnom nacionalnom grupom relativno nezavisna od njihovih socijalnih i demografskih karakteristika. Razlozi za čvrstu identifikaciju sa nacijom leže mnogo dublje nego li u nečijim zlim namerama za isključivanjem svih drugih nacija: sami kolektiviteti “po sebi” smatraju se za “izabrane” društvene grupe. Društvene grupe, pa i nacije, definišu same sebe po onom što ih čini drugačijim, pa lojalnost prema sopstvenoj grupi, ima svoj “spoljašnji” produžetak u, makar simboličnom, antagonizmu prema svim drugim grupama. Prema tome, pre “narcizma *malih* razlika” (S. Frojd) kojim danas mnogi pokušavaju da objasne balkanske političke neprilike, postoji i “narcizam *samih* razlika”, tj. *zajednica* “kao takvih”, kao i njihov “duh” koji je nedeljiv i zajednički za sve njihove pripadnike.

Sa nacionalizmom, ma koliko nekome bio odbojan, dakle, nije “sve gotovo” i ne treba ga oštro suprotstavljati savremenoj demokratiji. Ovo

utoliko pre što je i urbana, kosmopolitska i demokratska kultura, svojstvena laički prosvetnim evropskim nacijama, takva još uvek daleko više “u načelu”, nego u neposrednoj realnosti. Na to upućuju iskrena priznanja nekih uglednih evropskih kulturologa da se vodeće zemlje Evrope, zapravo, nikada nisu u potpunosti (osim deklarativno) odrekle ideologije etničkog nacionalizma, s obzirom da je u većini njih pravo na državljanstvo još uvek u funkciji etničke pripadnosti. Problem odnosa između građanina kao državljanina, s jedne, i pripadnika nacije, u stvari, predstavlja jednu od temeljnih protivurečnosti svih modernih demokratskih država, za čije razrešenje još nije izmišljen “čarobni štapić”, što pogotovo važi za višenacionalne zajednice.⁴¹

Sposobnost demokratije da miroljubivo rešava sukobe najveća je kada ti sukobi nastaju između takozvanih “interesnih grupa” koje dele prethodno postojeći konsenzus na osnovu vrednosti i pravila igre i kada su sukobi prvenstveno ekonomske prirode. Sve druge vrste sukoba, poput nasleđenih društvenih statusa i nacionalnosti, demokratija ne može dobro da rešava. Za razliku od novca, koji se može podeliti, dostojanstvo i svetinje su beskompromisni: ili se priznaju ili ne. Naročito je pitanju *nacionalne suverenosti* inherentna nepomirljivost, tj. suverenost pripada ili jednom ili drugom narodu – Bugarima ili Turcima, Albancima ili Makedoncima, Srbima ili Albancima, etc, pa kad različite etničke grupe dođu u sukob oko suverenosti – ne postoji “racionalan” način da se njihov konflikt ublaži putem kompromisa – kao u slučaju ekonomskih sporova. Sve to, naravno, ne znači da u balkanskoj kulturi sve valja ostaviti kako je bilo, što će reći opterećeno u velikoj meri pre-modernim, konzervativnim, isključivim pa i nasilnim. Radi se o specifičnom entitetu koji se razlikuje kako od aglosaksonskog tipa (koji daje prednost civilnom društvu nad državom), tako i od kontinentalno-evropskog tipa političke kulture (koji civilnom društvu pretpostavlja državu). Sa stanovišta savremene klasifikacije političkih kultura na Balkanu dominira pasivna i podanička, a ne aktivna i građansko-participativna politička kultura. Sva proučavanja političke kulture na Balkanu pokazala su da su političke vrednosti koje se tiču nacionalnog identiteta – najstabilniji deo političke kulture, dok je poverenje u vladajuće elite znatno labilnije i zavisno od efikasnosti vođa, vladinih organa i njenih službenika. Postojanost političkih kultura u balkanskim društvima obezbeđivala je, pre svega, tradicionalistička kultura sa svojim vrednostima, pa su i nakon pokušaja nekadašnjih komunističkih režima da stvore novog

⁴¹ U isto vreme, multinacionalni, multikonfesionalni iliti *multikulturalni* karakter jedne političke zajednice, značajno utiče na procenu njenog legitimiteta i ukupnu političku stabilnost. Najveći problem multikulturalizma leži u protivurečnosti koja se javlja između “*kulturnih specifičnosti*” određenih grupa s jedne, i *pravne jednakosti* građana (koju garantuje univerzalna demokratska pravna država), s druge strane. Tekovine pravne države su, barem na Zapadu, postale nešto samo po sebi razumljivo, tj. deo “javne političke kulture”, pa se postavlja pitanje “krajnje (socijalne i političke) cene” koju će te iste države morati da plate - ukoliko nastave bezgranično da pospešuju politiku “multikulturalizma”. A ona je, ni manje ni više, do – rušenje pravne države i vraćanje na srednjevekovno staleško društvo institucionalnih privilegija.

“socijalističkog čoveka”, u političkim kulturama postsocijalističkih zemalja još uvek znatno prisutna jaka nacionalistička i religijska obeležja, agresivnost kao i pritisci, manipulacija i neizbežni – autoritarizam. Pasivna i klijentistička politička kultura i njen individualni korelat – autoritarna ličnost, usmereni su ka jednoobraznom načinu mišljenja i ponašanja i donose sudove bez jasnih kriterijuma, najčešće na iracionalan način. Za razliku od slobodnog, racionalnog i demokratski usmerenog građanina, autoritarna ličnost prosečnog birača na Balkanu je nesigurna u sopstveno prosuđivanje i najvažnije političke odluke prepušta vođama, što je, ujedno, i najveća prepreka demokratskoj transformaciji balkanskih zemalja. Bazične vrednosti “političkog etosa” građanskog društva, koje čini najširu socijalnu bazu savremene demokratije, su tolerantnost, dijalog, kompromis, izbegavanje nasilja, racionalnost i humanost. Nasuprot njima stoje strogi kolektivism, autoritarnost, tribalnost, fatalizam, etnocentrizam, militarizam, mitomanstvo, politička apatija, cinizam, ekstremizam, nostalgija za “dobrim starim” socijalističkim vremenima, kao i orijentacija ka regresivnoj retradicionalizaciji uopšte. Na ove strukturne karakteristike balkanske političke kulture nije mogla da utiče čak ni ideja o ujedinjavanju balkanskih naroda u različitim varijantama koja se povremeno javljala. Ona je podsticala religijsko-duhovnu integraciju balkanskih naroda kroz pravoslavlje, literaturu, umetnost i sl., ali je raskol između katoličke i pravoslavne crkvene organizacije najčešće dovedio do toga da pravoslavne balkanske zemlje budu sistematski zanemarivane u zapadnim političkim integracijama. Velika politička i ekonomska granica Evrope i Zapada uopšte, na Balkanu se podudara sa istorijskom podelom između Austrougarskog i Otomanskog carstva duž granice koja razdvaja Sloveniju i Hrvatsku od ostalih ex-jugoslovenskih republika.⁴²

Pojačano prisustvo nacionalizma i ostalih negativnih psiho-socijalnih karakteristika na balkanskom prostoru, međutim, ne može se objašnjavati samo trajnijim vrednosnim opredeljenjima, već i složenim političkim dešavanjima pre svega na području “druge” i “treće” Jugoslavije. Istina je, takođe, da su se regresivna skretanja ka nacionalizmu, autizmu i ksenofobiji pojavila i u svim drugim tranzitornim zemljama Istočne Evrope koje su pošle putem demokratizacije i tržišne ekonomije. Kako je širi socijalistički identitet isparavao, potiskivani nacionalni identiteti su se budili i pojačavali do ogromnih razmera: socijalistički internacionalizam je nestalo preko noći, dok se svaka etnička grupa sve više određivala u nacionalnim kategorijama. I naši podaci ukazuju da uprkos trendu slabljenja nacionalne identifikacije (simbolizovane pre svega u nacionalnoj državi) na čitavom Balkanu, znatan deo populacije još uvek u znatnoj meri vrednuje ovaj vid grupne pripadnosti. Sami po sebi, ovi odgovori ne moraju da zvone na uzbunu – oni, zapravo, samo ilustruju ono što se još odavno nalazi u različitim poveljama o Evropskoj Uniji – ona je zajednica brojnih nacionalnih država i nacija u kojoj

⁴² Semjuel Hantington: *Sukob civilizacija*, CID, Podgorica, Romanov, Banja Luka, 2000., str 177.

se njihove različitosti (pa ni same države i nacije) ne ukudaju, već mirno koegzistiraju.

Mnogo više od samog nacionalizma *per se*, bržem približavanju Balkana Evropskoj uniji može da zasmeta izvestan tradicionalistički ekskluzivizam povesnog tla Balkana, koje (tlo) se smatra ako ne uzornim, a ono sastavnim delom Evrope, i to ne samo u geografskom, već i u socio-kulturološkim smislu. Sami po sebi, afirmativni stavovi o Balkanu kao konstitutivnom delu Evrope mogu delovati podsticajno na ljude da u svom radu i svakodnevnim aktivnostima, otpočnu da dele njene vrednosti, tj. čitav način života. Kad njih izgovaraju tradicionalisti na Balkanu, međutim, iza toga se krije opasnost od zaključka da u postojećem društvu i njegovoj ekonomiji ili kulturi zapravo ništa i ne treba menjati u kvalitativnom smislu (“jer smo već u Evropi”). Evropa je, ipak, ne samo geografska kategorija, već pre svega jedan *socio-kulturni koncept*, način života, a Balkan će morati još da poradi na onim razlozima koji je odeljuju od nje. Dobar znak bila bi saglasnost oko njih, ali ona još nije na vidiku, jer različite nacije jednako različito ocenjuju njihovu diskriminativnu snagu. Izgleda da su se neki ispitanici rukovodili logikom da u faktore koji Balkan odvajaju od Evrope, pre svega, spadaju karakteristike neke druge, tuđe (a susedne) nacije, kulture, vere etc. Uz to, i kolektivna memorija pojedinih naroda o skorašnjim događajima često se javljala kao nezavisna varijabla u odnosu na procenu ponašanja i stavova Zapada prema balkanskim narodima. Ne iznenađuje da su se od pojedinačnih nacionalnosti, Srbi i Makedonci u najvećem procentu opredelili za odgovor da su “velike sile ponajviše odgovorne za sukobe na Balkanu u prošlosti”, dok su Albanci na suprotnom polu, jer im je na dohvat još jedna albanska, gotovo etnički čista država na Balkanu (Kosovo), dok je u Makedoniji izgledna makar izvesna “konfederalizacija” dvaju entiteta naseljenih pretežno albanskim ili makedonskim življem.

Odgovori u sve tri zemlje, takođe, pokazuju da su balkanski narodi prilično oprezni u optimističkim najavama da će ih narodi Evrope prihvatiti kao sebi ravne. Većinski odgovor (u 42,8% slučajeva) je, doduše, onaj da će Balkan, ukoliko se ekonomski razvije, održi mir i učvrsti demokratiju, biti prihvaćen od Evrope, ali je veoma čest i defetistički stav koji tvrdi da će ostatak Evrope uvek imati negativne predrasude o balkanskim narodima. Optimizam, međutim, uliva činjenica da su ove psihološke dispozicije ili okolnosti podložne fluktuaciji u odnosu na neke *situacione okolnosti*. Ukoliko je u prethodnom periodu Zapad imao “sluha” za zahteve nekih nacija, te nacije u većini u Evropi ne vide prisustvo negativnih predrasuda, i obratno, ako je reakcija Evrope na pomenute zahteve izostala, njeni pripadnici smatraju da se u odnosu Evrope prema balkanskim narodima ništa neće suštinski izmeniti. Interesantno je da po optimizmu u odnosu na ovo pitanje u Srbiji odmah nakon pripadnika bugarske nacionalne manjine, slede – Srbi, što govori o izvesnom reaktivnom “otrežnjenju” svesti, kao pandan retradicalizaciji društvene svesti Srba, početkom 90-tih godina prošlog veka.

Razume se, imamo li u vidu čitav region Balkana, ne treba hitriti u zaključivanju o nekakvoj opštoj tendenciji “napuštanja” izolacionizma i ksenofobije od strane njenih naroda, pogotovo kada se zna da njegovi naseljenici još umnogome nisu svesni kolika je stvarna cena ulaska u evropske integracije i mogu li da ispune visoke ekonomske, političke i kulturne standarde koje zahteva aktuelna zajednica evropskih naroda. Neretko su impulsi i finansijska pomoć koji dolaze iz Evrope za političke reforme u balkanskim državama, praćeni i onim zahtevima koji nisu uvek u skladu sa realnim mogućnostima za njihovo ispunjenje ili pak, njihovo realizacija dovodi u pitanje nacionalne interese ovih država. Tako je samo jedna trećina ispitanika spremna da bez mnogo razmišljanja uđe u Severnoatlansku vojnu alijansu, jedna četvrtina je izričito protiv, dok su preostali odgovori vezani sa izvesna uslovljavanja, što vodi zaključku da se NATO na Balkanu, pre svega, tretira kao nekakva “gorka pilula” koju valja progutati da bi se, na kraju, priključilo Evropi.

Sve u svemu, najvažniji rezultat našeg istraživanja sastoji se u proveru naše osnovne hipoteze da demokratsku transformaciju na Balkanu nije moguće u potpunosti sprovesti bez demokratizacije političke kulture i političkog identiteta građana kao najznačajnijih političkih subjekata. Uopšte uzev, političko ponašanje se ne može do kraja objasniti isključivo kratkoročnim, “racionalnim” interesima političkih aktera, ukoliko se zanemare njegove političko-kulturne dimenzije. Politička realnost, kao i rezultati našeg istraživanja, pokazuju da se u balkanskim društvima ne može jednostavno “presaditi” zapadnoevropski ili liberalni tip demokratije, već se mora graditi osobeni tip demokratije primeren kulturnom nasleđu i aktuelnom duhovno-kulturnom stanju balkanskih društava, kao i raznim uplivima na takvo stanje od strane međunarodne zajednice. U neposrednoj izgradnji balkanske demokratske političke kulture, biće neophodno raditi kako na demokratskoj političkoj socijalizaciji mlađih naraštaja, tako i na resocijalizaciji odraslih građana, i to u relativno dugom vremenskom periodu od najmanje nekoliko decenija. U tom procesu, uz oslonac na obrasce političke kulture Zapada ali i na demokratske elemente iz sopstvene političke tradicije, narodi Balkana moraju da stvore nove oblike političke kulture koja izrasta iz ukupnog civilnog društva, udruženja građana i njihovih asocijacija, nevladinih organizacija etc. Strukturne promene u postsocijalističkim društvima na Balkanu sa kojim se već krenulo, ovom prethodnom idu naruku. One mogu dovesti do preraspodele društvene i političke moći i – kroz tržišnu ekonomiju, mirnu partijsku utakmicu i pravnu državu – omogućiti političku toleranciju, institucionalnu kontrolu vlasti i razgradnju autoritarnog tipa ličnosti. Demokratske privredne i društvene reforme pospešuju građansku inicijativu, tolerantnost, solidarnost i odgovornost, stvarajući od građanske kulture sigurnu branu od opasnosti nekog novog totalitarizma. Kako će se pretpostavljena transformacija odvijati u svakom od konkretnih balkanskih društava, razume se, tek ostaje da se vidi i teorijski sagleda, čemu, sa svoje strane, mogu doprineti i rezultati nekih budućih istraživanja, sličnih ovom našem.

Na kraju, valja istaći da ne treba očekivati – ni danas niti sutra – da sadržaji pretpostavljene demokratske političke kulture budu proporcionalno raspoređeni među svim pripadnicima jednog društva ili naroda na Balkanu, jer se to ne uzima kao nekakav *conditio sine qua non* demokracije. Saglasnost o demokratskim vrednostima svakako pomaže stabilnosti demokracije, ali ni heterogena politička kultura nije nepremostiva prepreka za nju: činjenično stanje u najrazvijenijim demokracijama danas govori da se komponente političke kulture znatno razlikuju između veoma izdiferenciranih slojeva, klasa, generacija, profesija, regija etc, unutar jednog te istog društva, a da to, ukoliko su ostale institucije društva demokratski uređene, ne dovodi samu demokraciju u pitanje. Dakako, to što savremena demokracija ne računa na jednoobraznost političke kulture, ne može imati za cilj ni nekakvo anarhično “gomilanje” političkih (pot)kultura, niti njihovu preoštru polarizaciju. Rečju, koliko je demokracija uslov izjednačavanja političkih kultura, toliko je i njihovo ujednačavanje uslov demokracije, pa se mora raditi na smanjivanju njihovih razlika, kako unutar jedne države, tako i između samih država i nacija na Balkanu.

Literatura

- Almond G. Almond and Sidney Verba (eds.): *The Civic Culture Revisited*, Boston, Little, Brown, 1980.
- Almond Gabriel & Verba Sidney: *The Civic Culture*, Princeton, NJ, Princeton University Press 1963.
- Almond Gabriel A., Powell G. Bingham: *Comparative Politics*, Boston - Toronto: Little, Brown and Co., 1978.
- Almond Gabriel: *Comparative Politics*, Little Brown and Comp., Boston, 1965.
- Almond Gabriel: Politička istraživanja kulture, *Treći program*, Beograd, br. 86-87/1990.
- Anderson Benedict: *Nacija: zamišljena zajednica (razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma)*, Školska knjiga, Zagreb, 1990.
- Andrić, Ivo: *Sveske, Znakovi pored puta*, Rad, Beograd, 1983.
- Antonić Slobodan: *Politički sistem i elite u Srbiji*, Nova srpska politička misao, Beograd, 2002.
- Arent, Hana: *Istina i laž u politici*, Filip Višnjić, Beograd, 1994.
- Aron Rejmon: *Demokratija i totalitarizam*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1997.
- Asurmendi, Mikel: *Identitet i nasilje*. Beograd: Medijska knjižara Krug, 2002.
- Balkan kao evropski region - položaj i perspektive* (grupa autora), Institut za evropske studije, Beograd, 2000.
- Banfield Eduard.: *The Moral Basis of Backward Society*, Glencoe, 1958.
- Bašić, Goran: Položaj manjina u SR Jugoslaviji od stagnacije ka afirmaciji, u: *Položaj manjina u SRJ* (zbornik), SANU, Beograd, 1996.
- Beer Samuel H - Ulam Adam B: *Patterns of Government*, London, Rondon House, 1962.
- Berend Ivan: *Centralna i Istočna Evropa 1944 - 1993*, CID, Podgorica, 2001.
- Bibo Ištvan: *Beda malih istočno-evropskih država*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1996.
- Bilefeld Uli: *Stranci: Prijatelji ili neprijatelji*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1998.
- Butigan Vjekoslav: *Politička kultura na Balkanu*, Filozofski fakultet, Niš, 2000.
- Butigan Vjekoslav: *Uvod u kulturu politike*, Grafika, Pirot, 1994.
- Čolović Ivan: *Bordel ratnika, Folklor, politika i rat*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1993.

- Čolović Ivan: *Politika simbola*, Radio B92, Beograd, 1997.
- Cvijić Jovan: Dinarski, centralni i panonski tip, u: *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd, 1966.
- Dal Robert, *Demokratija i njeni kritičari*, CID, Podgorica, 1999.
- Dal, Robert: *Dileme pluralističke demokratije*, BIGZ, Beograd, 1994.
- Divjak Slobodan: *Nacija, kultura i građanstvo*, JP Službeni list, Beograd, 2002.
- Domenak Žan Mari: *Evropa, kulturni izazov*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1991.
- Dordano Kristijan: *Ogledi o interkulturnoj komunikaciji*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2001.
- Dragičević – Šešić, Milena: Autoritarni sistem, autonomija medija i civilno društvo, u: *Potisnuto civilno društvo* (zbornik), Editor V. Pavlović, Eko centar, Beograd, 1995.
- Dženkins Ričard: *Etnicitet u novom ključu*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2001.
- Easton, David: *A Framework for Political Analysis*, Englewood Cliffs, NY, Prentice-Hall, 1965.
- Etnopsihologija danas* (ur. Bojan Jovanović), Dom kulture "Studentski grad", Novi Beograd, 1991.
- From Erih: *Zdravo društvo*, Rad, Beograd, 1983.
- Frontiers*, ur. Jakšić Božidar: Forum za etničke odnose, Beograd, 1997.
- Fukujama Frensis: *Kraj istorije i poslednji čovek*, CID, Podgorica, 1997.
- Fukujama Frensis: *Sudar kultura*, Zavod za izdavanje udžbenika i nastavnih sredstava, Beograd, 1997.
- Fukuyama Frensis: *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*, New York, Free Press, 1995.
- Gebhart, J.: Politička kultura i civilna religija, u: *Treći program*, br. III-IV, 1990.
- Gerc Kliford: *Tumačenje kultura I-II*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1998.
- Giddens, Anthony: *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Oxford: Polity Press, 1992.
- Glušćević, Zoran: Etnopsihologija u svetlosti savremenih problema i saznanja o nacionalnom mentalitetu, u: *Etnopsihologija danas* (ur. Bojan Jovanović), Dom kulture "Studentski grad", Novi Beograd, 1991.
- Goati Vladimir: *O modelu demokratije u Jugoistočnoj Evropi*, Proces demokratizacije u zemljama tranzicije, Institut društvenih nauka, Beograd, 2000.
- Golubović Zagorka, Uvodna razmatranja, u: *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju "Filip Višnjić", Beograd, 1995.
- Golubović Zagorka: Završna razmatranja, u: *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju "Filip Višnjić", Beograd, 1995.
- Golubović Zagorka: *Stranputice demokratizacije u postsocijalizmu*, Beogradski krug, Beograd, 1999.
- Golubović, Zagorka: *Ja i drugi: antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta*, Beograd, Republika, 1999.
- Golubović, Zagorka: Tradicionalizam i autoritarnost kao prepreke za razvoj civilnog društva u Srbiji, u: *Potisnuto civilno društvo* (zbornik), Eko centar, Beograd, 1995.
- Gredelj Stjepan: Dominantne vrednosne orijentacije, u: Mladen Lazić et al: *Razaranje društva*, Beograd, Filip Višnjić i Filozofski fakultet, 1994.
- Gredelj Stjepan: Vrednosno utemeljenje blokirane transformacije srpskog društva, u: *Račji hod: Srbija u transformacionim procesima*, prir. Mladen Lazić, Filip Višnjić, Beograd, 2000.
- Habermas Jürgen: Državljanstvo i nacionalni identitet/ Razmišljanja o evropskoj budućnosti, *Filozofska istraživanja*, Zagreb, br. 40/1991.
- Hantington Semjuel: *Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka*, CID - Podgorica, Romanov - Banja Luka, 2000.
- Harrison L. E.: *Who Prospers? How Cultural Values Shape Economic and Political Success*. New York, Basic Books, 1992.
- Hobsbaum Erik: *Nacije i nacionalizam od 1780, Program, mit, stvarnost*, Filip Višnjić, Beograd, 1996.

- Huntington P. Samuel: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York, Simon & Schuster, 1996.
- Ičević Dušan, *Nacionalna kultura i kultura nacije*, IRO »Partizanska knjiga« - Ljubljana, OOUR IPD - Beograd, Beograd,
- Inglehart Roman, *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton, NJ, Princeton Univ. Press, 1990.
- Inglehart Roman, *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*, Princeton, NJ, Princeton Univ. Press, 1997.
- Jackman W. Robert, *Social Capital and Politics*, Annual Review of Political Science, Jun 1998, Vol. 1.
- Kale Eduard: *Uvod u znanost o kulturi*, Školska knjiga, Zagreb, 1982.
- Karakterologija Srba*, (ur. Bojan Jovanović), Naučna knjiga, Beograd, 1992.
- Karić Vladimir: Narodni duh i osećanje, u: *Etnopsihologija danas*, ur. B. Jovanović, Dom kulture "Studentski grad", Novi Beograd, 1991.
- Keđuri Eli: *Nacionalizam*. Podgorica: CID, 2000.
- Kielmansegg Peter Graf: Koliko pluralizma podnosi demokratija?, *Gledišta*, Beograd, br. 3-4/1991.
- Kin Džon: *Civilno društvo*, Filip Višnjić, Beograd, 2002.
- Kiznije Žan: *Etnologija Evrope*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1996.
- Komšić J: *Teorije o političkim sistemima*, Institut društvenih nauka, Beograd, 2000.
- Konstantinović Radomir: *Filozofija palanke*, Beograd, Nolit, 1981.
- Kulture u tranziciji*, ur. M. Prošić-Dvornić, Plato, Beograd, 1994.
- Kuzmanović Bora: Autoritarnost kao socijalnopsihološka karakteristika, u: *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju "Filip Višnjić", Beograd, 1995.
- Kuzmanović Bora: Etatizam kao specifičan oblik autoritarne svesti, u: *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju "Filip Višnjić", Beograd, 1995.
- Kuzmanović, Bora: Ličnost i demokratsko ponašanje, u: *Demokratija, vaspitanje, ličnost* (zbornik), Institut za pedagoška istraživanja, Beograd, 1997.
- Linc Huan, Stepan Alfred: *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Filip Višnjić, Beograd, 1998.
- Lopandić D: *Regionalna integracija u Jugoistočnoj Evropi*, Institut društvenih nauka, Beograd, 2001.
- Majstorović, Stevan: *U traganju za identitetom*, Slovo ljubve, Prosveta, Beograd, 1979.
- Marić Jovan: *Kakvi smo mi Srbi?*, prilozi za karakterologiju Srba, »Slobodan Jović«, Beograd, 1998.
- Marić Jovan: *Kuda idu Srbi? (Kakvi smo mi Srbi - drugi deo)*, Megraf, Beograd, 2001.
- Matić Milan – Podunavac Milan: *Politički sistem*, Institut za političke studije, Beograd, 1994.
- Matić Milan: *Liberalizam, populizam i demokratija*, Institut za političke studije, Beograd, 1992.
- Matić Milan: *Mit i politika*, Radnička štampa, Beograd, 1984.
- Matić Milan: *O srpskom političkom obrascu*, JP Službeni list, Institut za političke studije, Beograd, 2000.
- Merriam Charles: *Political Power*, The Free Press of Glencoe Ill, 1950.
- Mitrović Lj: *Savremeno društvo, strategija razvoja i akteri*, Institut za političke studije, Beograd, 1996.
- Mitrović Ljubiša: *Savremeni Balkan u ključu sociologije društvenih promena*, Centar za jugoistočno evropske studije-Beograd, Centar za balkanske studije Niš i Sven, Niš, 2003..
- Morin Edgar: *Kako misliti Evropu*, Svjetlost, Sarajevo, 1989.
- Moskovisi Serž: *Doba gomile*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1997.
- Novi svetski poredak i Balkan* (grupa autora), Filozofski fakultet u Nišu, Institut za sociologiju, Niš 1999.

- Nusbaum K. Marta, Koen Džoša (ur): *Za ljubav domovine, Rasprava o granicama patriotizma*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1999.
- Ofe Klaus: *Modernost i država*, Filip Višnjić, Beograd, 1999.
- Pantić Dragomir: Dominantne vrednosne orijentacije u Srbiji i mogućnosti nastanka civilnog društva, u: *Potisnuto civilno društvo*, u: *Potisnuto civilno društvo* (zbornik), Editor V. Pavlović, Eko centar, Beograd, 1995.
- Patrick G.: Political Culture, in: Sartori, G. (ed.) *Social Science Concepts*, London-New Delhi, Sage Publications, 1984.
- Pavlović Vukašin: Civilno društvo i mogućnosti demokratskih promena ka otvorenom društvu, u: *Potisnuto civilno društvo* (zbornik), Editor V. Pavlović, Eko centar, Beograd, 1995.
- Pavlović Vukašin: Konsolidacija demokratije i civilnog društva, *Postkomunizam i demokratske promene*, Jugoslovensko udruženje za političke nauke, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2001.
- Pečujlić Miroslav i Milić Vladimir, *Demokratija i autoritarizam, politička kultura jugoslovenskog višestranačkog društva*, Srempublik, Pravni fakultet i Institut za političke studije, Beograd, 1994.
- Podunavac Milan: *Politička kultura i politički odnosi*, Radnička štampa, Beograd, 1982.
- Podunavac Milan: *Princip građanstva i poredak politike*, Princip, Fakultet političkih nauka, Beograd, 1998.
- Powell G. Bingham, Jr.: *Contemporary Democracy*, Harvard University Press, 1982.
- Prnjat, Branko: *Kulturna politika i kulturni razvoj*, Savremena administracija, Beograd, 1986.
- Procesi demokratizacije u zemljama tranzicije* (grupa autora), Institut društvenih nauka, Beograd, 2000.
- Prošlost na Istoku, budućnost na Zapadu*, prir. Kolder M. Vejvoda I, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2003.
- Putinja Filip, Stref-Fenar Žoslin: *Teorije o etnicitetu*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1997.
- Putnam Robert, *Bowling alone: America's declining social capital*. J. Democr. 6:65-78, 1995a.
- Putnam Robert, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton, NJ, Princeton Univ. Press, 1993.
- Pye Lucian: Political culture and Political Development, u: Lucian W. Pye and Sidney Verba: *Political Culture and Political development*, Princeton, New Jersey, 1965.
- Pye W. L.: Culture and Political Science: Problems in the evaluation of the concept of political culture, in: *Social Science Quarterly*, 53 (September) 2, 1972.
- Pye W. Lucian and Verba Sidney. eds, *Political Culture and Political development*, Princeton, New Jersey, 1965.
- Rasizam i Ksenofobija*, Jakšić Božidar (ur): Forum za etničke odnose, Beograd, 1998.
- Ratković Radoslav: *Osnove političkih nauka*, Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd, 1987.
- Rohe Karl: Politička kultura i kulturni aspekti političke stvarnosti, *Treći program*, Beograd, br. 86-87/1990.
- Rols Džon: *Politički liberalizam*, Filip Višnjić, Beograd, 1998.
- Rols Džon: *Teorija pravde*, JP Službeni list SRJ, Beograd, CID, Podgorica, 1998.
- Rosenbaum, W. A.: *Political Culture*, New York, Praeger, 1975.
- Rot, Nikola: *Osnovi socijalne psihologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1994.
- Ruso Žan-Žak: *Društveni ugovor*, Filip Višnjić, Beograd, 1993.
- Sartori Đovani, *Demokratija. Šta je to?*, CID, Podgorica, 2001.
- Semprini Andrea: *Multikulturalizam*, Clio, Beograd, 1999.
- Simeunović Dragan: Etničke manjine i nova nacionalna država, u: *Položaj manjina u SRJ (zbornik radova)*, SANU, Beograd, 1996.

- Sioran, M. Emil: *Kratak pregled raspadanja*, Matica srpska, Novi Sad, 1972.
- Slavujević Z. i Mihajlović S: *Dva ogleda o legitimitetu*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1999.
- Smit Antoni: *Nacionalni identitet*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1998.
- Spiro H.: *Government by Constitution*, The political System of Democracies, N. York, 1959.
- Srbija krajem milenijuma*, prir. Bolčić S, Milić A, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2002.
- Stanovčić Vojislav: *Kako rehabilitovati društvene institucije*, Prizma, CLDS, 20002.
- Stanovčić Vojislav: *Politička kultura i politički život*, u: *Enciklopedija političke kulture*.
- Stanovčić Vojislav: *Vlast i sloboda*, Čigoja, Beograd, 2003.
- Stojanović Trajan: *Balkanska civilizacija*, Centar za geopoetiku, Beograd, 1995.
- Stojanović Trajan: *Balkanski svetovi, Prva i poslednja Evropa*, Equilibrium, Beograd, 1997.
- Stojković Branimir: *Evropski kulturni identitet*, Prosveta - Niš, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka - Beograd, 1993.
- Stojković Branimir: *Kulturna politika evropske integracije*, Institut za evropske studije, Beograd, 1995.
- Stojković, Branimir: *Identitet i komunikacija*. Beograd: Fakultet političkih nauka i Čigoja štampa, 2002.
- Strategije razvoja i regionalna kulturna saradnja na Balkanu* (grupa autora), Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet i Institut za sociološka istraživanja, Niš, 2000.
- Supek Rudi: *Društvene predrasude*, Radnička štampa, Beograd, 1973.
- Tadić Božidar: *Etničke zajednice i međuetnički sukobi*, CID, Podgorica, 1999.
- Todorov Cvetan: *Mi i drugi. Francuska misao o ljudskoj raznolikosti*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1994.
- Todorova Marija: *Identity (Trans)formation among Bulgarian Muslims*, in: Beverly Crawford and Ronnie D. Lipschutz ed, *The Myth of "Ethnic Conflict": Politics, Economics, and "Cultural" Violence*, University of California, Berkeley, Reserch Series, No 98, 1998.
- Todorova Marija: *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1999.
- Toynbee Arnold: *Istraživanje istorije (I-II)*. Beograd: Prosveta, 1970.
- Trebešanin Žarko: *Politika i duša*, Vreme knjige, Beograd, 1995.
- Vasović Mirjana: *Vrednosne pretpostavke demokratske transformacije*, u: *Lavirinti krize*, Institut za Evropske studije, Beograd, 1998.
- Vasović Vučina: *Država, demokratija i etno-nacionalne manjine*, u: *Položaj manjina u SRJ* (zbornik), SANU, Beograd, 1996.
- Vasović Vučina: *Problemi definisanja i modeliranja demokratije*, u: *Demokratija, vaspitanje, ličnost*.
- Veber Maks: *Odnosi u etničkim zajednicama*, *Privreda i društvo* I tom, Prosveta, Beograd, 1976.
- Veljković Vidimir: *Politički moral Srba*, Prosveta, Niš, 2001.
- Verba Sidney: *Comparative Political Culture*, u: Lucian Pye and Sidney Verba, eds, *Political Culture and Political development*, Princeton, New Jersey, 1965.
- Vidojević Zoran: *Srbija između hleba i (ne)slobode i nove autoritarnosti*, *Bilans promena, Srbija godinu dana posle*, SO Kikinda i Narodna biblioteka "Jovan Popović", Kikinda, 2002.
- Vidojević Zoran: *Tranzicija, restauracija i neototalitarizam*, CZSI, IDN, Beograd, 1997.
- Vujačić Ilija: *Od izbora do demokratske konsolidacije*, Prizma, decembar, 2003.
- Vujačić Ilija: *Politička teorija*, Čigoja, Beograd, 2002.
- Ward E. Robert: *Japon: The Continuity of Modernization*, in: Lucian W. Pye and Sidney Verba. eds.,: *Political Culture and Political development*, Princeton, New Jersey, 1965.
- Za ljubav domovine, Rasprava o granicama patriotizma*, ur. Nusbaum K. Marta, Koen, Džošua, Biblioteka XX vek, Beograd, 1999.

UMESTO ZAKLJUČKA

U *Zaključku*, s obzirom na raznovrsnost i brojnost završnih studija, donosimo jedino njihova rezimea, nadajući se da se i tako može steći utisak o celini rada i istraživanja u okviru makroprojekta “Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije”.

*

* *

U radu “Savremeni Balkan u mreži megatrendova globalnog i regionalnog razvoja” Ljubiša Mitrović raspravlja mesto i ulogu Balkana u procesima globalne transformacije savremenog sveta. Sumirajući različita određenja geopolitičkog položaja Balkana iz domaće i strane literature – pupčanik i kolevka Evrope, verige sveta, most i granica susreta različitih civilizacija, geopolitički krst, balkanski geopolitički čvor, zona “etničkog koktela”, prostor koji pati od “viška istorije” – autor dokazuje on ima specifičnu geoistoriju i geokulturu razvoja, odnosno da u društvenom razvoju balkanskog prostora ne postoji koincidencija između tehnološko-ekonomskog napretka i kulturnih promena, kao i da se etnički mentaliteti sporo transformišu kroz istoriju. Iako pod teškim bremenom bliske prošlosti – duboka recesiona kriza, periferizacija privrede i društva, istorijska restauracija kapitalizma poluperiferije, nastanak visokokonfliktnih zavisnih društava rizika – savremena balkanska društva i njihovi akteri sve se više otvaraju za izazove *megatrendova* – tranziciju, modernizaciju, reintegraciju i evrointegraciju, regionalizaciju i globalizaciju.

Umesto strategije neoliberalnog društvenog razvoja i zavisne “klonirane” modernizacije, balkanskim elitama se preporučuje traganje za strategijama standardizacije i adaptacije primerenim EU, okrenutost bez predrasuda procesima regionalne i evropske integracije i afirmisanje politike mira i saradnje, unutar kojih se može iznaći pravi ključ za stabilnost i budući razvoj.

U radu “Ekonomije balkanskih zemalja u procesu regionalne i evropske integracije” Milorad Božić, Srđan Golubović i Predrag Cvetković sagledavaju opšte karakteristike ekonomskog razvoja Balkana, postojeće razvojne procese u ekonomijama pojedinih balkanskih zemalja, međusobne odnose balkanskih zemalja sa njegovim okruženjem, posebno odnose prema Evropskoj uniji itd. Pored ocene tih odnosa i trendova u njima, na kraju se daju zaključne ocene i preporuke, koje predstavljaju osnovu za buduću aktivnost država i drugih subjekata u procesu regionalizacije i evropske integracije. Neke od njih su: 1. regionalizacijom se pospešuje regionalna ekonomska saradnja i ekonomsko povezivanje između zemalja čime se ostvaruje bolje korišćenje razvojnih resursa i lakše rešavaju ekonomski i drugi problemi; 2. za prevazilaženje nagomilanih političkih, socijalnih i ekonomskih problema preporučuje se ubrzanje razvojnih procesa, bolje korišćenje razvojnih resursa, obezbeđenje obimnijeg priliva novih investicija i kapitala, novih tehnologija i znanja i sl.; 3. ubrzanje procesa tranzicije na

Balkanu podrazumeva prihvatanje standarda Evropske unije, koji treba da omoguće brže uključivanje ovih zemalja u regionalne i evropske integracije, 4. privredni rast u uspešnijem ekonomskom saradnja zahtevaju izmenu sadašnjeg obima i strukture međusobne spoljnotrgovinske razmene balkanskih zemalja, 5. insistiranje na što skorijem zaživljavanju zone slobodne trgovine na Balkanu, 6. nastavljanje akcije privatizacije državnih, odnosno društvenih preduzeća i njihovog prilagođavanja tržišnim uslovima poslovanja, 7. unapređivanje i sadržajno obogaćivanje međusobne ekonomske saradnje balkanskih zemalja podrazumeva i formiranje specijalizovanih međudržavnih fondova, međudržavnih projekata razvoja pojedinih privrednih kapaciteta, veći stepen saradnje u oblasti obrazovanja, nauke i razvoja novih tehnologija, liberalniji režim kretanja stanovništva na zajedničkom prostoru itd.

U radu “Demografske i etničke strukture balkanskih društava” Petar Golubović i Suzana Marković-Krstić otvaraju nekolicinu važnih pitanja: 1. Koje su *osobnosti demografskih i etničkih struktura balkanskih zemalja* i kakav je njihov uticaj na procese tranzicije i regionalizacije?, 2. Koje su determinante formiranja određenog tipa demografskih struktura (starosnih, ekonomskih, obrazovnih, etničkih) u pojedinim balkanskim zemljama?, 3. Da li balkanske zemlje imaju slične demografske karakteristike i da li se može govoriti o stvaranju *“balkanskog” demografskog modela*?, 4. Koliko su postojeći demografski trendovi u balkanskim državama rezultat političkih i društveno-ekonomskih promena i pratećih teškoća sa kojima se suočava njihovo stanovništvo u procesu prelaska na tržišnu ekonomiju? 5. Kakvi su stavovi stanovništva po pitanju reprodukcije i veličine porodice, da li se može govoriti o jedinstvenom *“reproduktivnom modelu”* i kako će se to odraziti na budući etnički sastav stanovništva balkanskih zemalja? 6. Kakav je konačni ishod određenih tendencija u kretanju i strukturama stanovništva, odnosno kakva je *demografska budućnost* ovih zemalja?

Neki od osnovnih zaključaka su: 1. demografske promene sastavni su deo dubljih društveno-ekonomskih promena kroz koje su prolazile države Balkana tokom poslednjih decenija XX veka; 2. analiza demografskih kretanja balkanskih zemalja pokazala je da je kod jedne grupe zemalja proces demografske tranzicije završen ili je pri kraju, dok je kod druge grupe u toku, u skladu sa sporijim tempom društvenog i ekonomskog preobražaja; 3. konstantna ekonomska kriza i političke neprilike poslednjih deceniju-dve bili su uzrok orijentacije jednog dela, posebno mladog i obrazovanog, stanovništva da napusti zemlju, ali i odlaska manjinskog stanovništva u zemlju maticu i naseljavanje tih prostora većinskim stanovništvom; 4. *“optimalna starost”* za sklapanje braka pomera se naviše, a promene na planu sklapanja braka u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj posledice su egzistencijalnih teškoća sa kojima se susreću pojedinci u društvenom okruženju; 5. prihvaćena su dva modela reproduktivnog ponašanja (dihotomni reproduktivni model), pri čemu se jasno izdvajaju: a) nacionalnosti sa većim brojem rođene dece (troje i više) i malim prisustvom negativnih stavova prema rađanju dece i 2) nacionalnosti čija je osobenost

niža plodnost, odnosno manji broj rođene dece i stavovi tipa – ne želi da ima decu i ne planira da ih ima; 6. moralni kodeksi i religijske norme, vezane za sklapanje bračne zajednice, broj dece, kontrolu rađanja, bitno utiču na reprodukciju pojedinih etničkih grupa; 7. uticaj školovanosti na stavove ispitanika o optimalnoj veličini porodice je očigledan, jer je došlo do podele ispitanika na dve grupe: one koji su školovaniji i koji smatraju “idealnom” porodicu sa manjim brojem članova (3-4) i one bez školske spreme i sa nezavršenom osnovnom školom koji “idealnom” smatraju porodicu sa pet i više članova; 8. učestalost sklapanja etnički heterogenih brakova, kao i promene u ovoj sferi, zavise od stepena razućenosti etničke strukture stanovništva, ali i od kvaliteta međuetničkih odnosa itd.

Autori poentiraju zaključkom da u reproduktivnom ponašanju nacionalnih grupa koje koegzistiraju unutar granica balkanskih država postoje bitne razlike, te da demografske projekcije ukazuju na promene u demografskim i etničkim strukturama ovih zemalja u narednim decenijama. Usvojeni različiti modeli reprodukcije i etnički diferencijalni fertilitet na Balkanu uzrokuju brze promene u etničkom sastavu stanovništva, tako da mogu da utiču na povećanje socijalnih tenzija, ekonomskih i političkih konflikata. Iako demografska kretanja primarno ne određuju buduća zbivanja, očigledno je da su jedan od činilaca koji, pod određenim uslovima, mogu da odigraju odlučujuću ulogu na Balkanu.

U tekstu pod naslovom “Kultura kao osnov etničkih identiteta Balkana” Nikola Božilović i Branislav Stevanović propituju tezu da li kultura/kulture Balkana predstavlja/ju kariku koja realno (dez)integriše narode sa njegove teritorije i utiče na društvene promene koje omogućavaju uključivanje dotične kulture u globalne kulturne procese, uz zadržavanje kulturne osobenosti, samosvojnosti, originalnosti i diverziteta. Jer, kultura je osnov identiteta određenih etničkih skupina na Balkanu, ali i okosnica identitarnih razlika koje mogu predstavljati kako uslov saradnje i prosperiteta, tako i razlog za međusobnu odbojnost i netrpeljivost. Autori su se upustili u utvrđivanje kulturnih uslova krize/transformacije individualnog, kolektivnog i društvenog identiteta u balkanskim društvima, kao i u istraživanje dokle se stiglo u posttotalitarnoj transformaciji balkanskih zemalja: da li preovladavaju evolutivni ili retrogradni procesi, da li se ide na prosto kopiranje postojećih zapadnih modela ili se radi o kreativnoj kulturnoj projekciji.

Sprovedeno terensko istraživanje pokazalo je da se zdrava i dugotrajna integracija može postići samo podržavanjem i negovanjem kulturnih diverziteta svih etnija, a da se odbojnost javlja uvek kada se insistira na kulturnoj unifikaciji i monolitnosti, što se automatski dovodi u vezu sa gubljenjem sopstvenog identiteta. Takođe, pokazalo se da se u populaciji Balkana u ovom trenutku i nezavisno od etničke pripadnosti, izdvajaju, u najmanju ruku, dve osnovne grupe kulturnih identiteta, relevantnih sa stanovišta odnosa prema neophodnim socio-kulturnim promenama i evropskim integracijama. Jedan od njih je više nacionalno i *tradicionalistički*, a drugi više reformistički, evropski i *kosmopolitski* usmeren.

Nacionalno-tradicionalistički kulturni identitet, karakterističan je za pripadnike onih društvenih grupa u sve tri države i u među svim posmatranim narodima, koje se još uvek nisu u dovoljnoj meri oslobodile stega tradicionalističkih vrednosti, u prilog čega najčešće stoji i njihov srazmerno nizak društveni položaj. Pomenuti položaj se, međutim, ne odnosi toliko na loš materijalni status, koliko na generalno tradicionalističko usmerenje i specifičnu odbojnost prema svekolikom okruženju sopstvene (nacionalne) države. Povremeno, u ovoj vrsti kulturnog identiteta javlja se i izvesna sklonost ka evropskoj integraciji, ali se njen smisao prvenstveno vidi u potrebi za izlaženjem matične zemlje iz ekonomske zaostalosti, a ne i u odlučnom raskidu sa balkanskim kulturnim ekskluzivizmom. Drugi tip kulturnog identiteta, uslovno nazvan *kosmopolitskim* i reformskim, označava odmak od tradicionalizma i nacionalizma ili od uverenja da nacionalna država predstavlja vrednost kome sve ostale vrednosti moraju biti podređene. Pojedince sa ovakvom identitarnom oznakom karakteriše jasna opredeljenost ka korenitim društvenim i kulturnim reformama kao i prema modernizaciji i opštoj demokratizaciji balkanskih društava. I jedan i drugi tip kulturnog identiteta su pre proizvod dugogodišnjih frustracija, kao i preke potrebe za kakvom-takvom obnovom narušenog kulturnog identiteta stanovništva Balkana, no što su rezultat racionalnog izbora između ponuđenih političkih i drugih alternativa. Autori zaključuju da procesi identifikacije usmereni ka Evropi i svetu, nasuprot ekstremima tradicionalističke i nacionalne identifikacije, vode jačanju integrativnih potencijala balkanske populacije u celini i da toga posebno treba da budu svesni pripadnici onih "nacionalnih elita" balkanskih zemalja koje bi da etnički nacionalizam nametnu kao dominantnu ideologiju.

Analizirajući empirijske nalaze Instituta za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu o etničkoj distanci i poredeći ih sa sa rezultatima nezavisnog istraživanja omladinskih trendova u Makedoniji iz istog perioda, Petre Georgievski u radu "Etnička distanca u Makedoniji" rezimira sledeće osnovne tendencije u makedonskom društvu: 1. najveća distanca izražena je prema albanskoj populaciji, 2. gotovo i da nema distance između Makedonaca i Srba, 3. Albanci najviše zaziru od Srba, slede Romi; 4. najbalansiraniji odnos zabeležen je kod Roma, ali su i među njima Albanci najnepoželjniji; 5. Srbi su najotvoreniji za kontakte sa Makedoncima, a najmanje sa Albancima i Romima. Autor ističe i obavezu istraživača da u budućim propitivanjima javnog mnjenja više pažnje posvete uzročno-posledičnim vezama između etničke i socijalne distance, odnosno etnički obojene (ne)tolerancije i pripadnosti različitim društvenim slojevima i profesijama.

U radu "Odnos prema sebi i prema drugima kao deo savremenog kulturnog identiteta Bugara" Maja Ruseva, na osnovu analize materijala iz iskustvenog istraživanja o samopercepciji Bugara i odnošenju prema drugima, izvodi neke zaključke o dinamici egzistencijalnog staranja za bugarski nacionalni identitet: 1. može se reći da Bugarin danas poseduje jednu više modernu predstavu o sebi koja, iako ne potcenjuje regionalni nivo

identiteta, podređuje taj nivo onom globalnom; 2. nije mu svojstven ni arhaični identifikacijski model zasnovan na razlikovanju od drugog; 3. niti neokulturni, zasnovan na zameni kulturnih ciljeva i vrednosti potpunom dominacijom sredstava; 4. suštinu svoje samosvesti i jedinstvo svoje zajednice Bugarin nalazi u jakom osećanju pripadnosti državi, tom prostoru i istorijskom vremenu Bugarske, pri čemu je data izuzetna prednost istorijskoj budućnosti, usmerenoj u pravcu evrointegracije, umesto one nostalgije orijentacije ka istorijskoj prošlosti, koja se, pre svega, povezuje sa regionalnim identitetom; 5. odnos prema drugom i prema onome što karakteriše tog drugog može se sagledati preko kulturno-političkog cilja nacije, kao i preko opšteljudskih, ali i specifičnih vrednosti ovog naroda. Važnost koja se pridaje drugom u vezi je sa perspektivama za razvoj. To se nalazi i u osnovi ocene drugog i raznolikosti u okviru sopstvene zajednice; 6. doprinos balkanskih država opšteevropskim vrednostima i ciljevima određuje i stepen njihove uzajamne bliskosti/udaljenosti. Regionalni identitet se ne ocenjuje sam po sebi, već preko učešća u evropskom identitetu, čiji je on prirodni deo i 7. bugarski stav o njima samima ne karakteriše ni precenjivanje “nas samih”, niti potcenjivanje nacionalne posebnosti.

Autorka poentira stavom da podaci iz istraživanja ukazuju na psihološku i kulturnu spremnost Bugara za pristupanje opšteevropskom duhovnom i političkom jedinstvu, i to u jednoj relativno ranoj fazi koja prethodi priključivanju. Ne radi se o spremnosti za deklarativno, već za autentično priključivanje, jasan kulturni i vrednosni izbor koji odslikava jedan nacionalni mentalitet evropskog tipa.

U tekstu pod naslovom “Romi kao transgranična etnička i kulturna grupa (Srbija, Makedonija, Bugarska)” Dragoljub B. Đorđević i Marijana Filipović raspravljaju pitanje zajedničkog života različitih nacionalnih zajednica, prihvatajući Kimlikinu ideju *etnokulturne pravde*. Ova ideja podrazumeva postojanje odvojenog prostora za manjine, ravnomerniju podelu javnog prostora u društvu i potragu za kontratežištem koje bi trebalo da neutrališe etnička odstupanja i koje bi sprečilo transformaciju “jedan čovek, jedan glas” principa u etnički monopol većine nad manjinama. Postizanje etnokulturne pravde se može dostići ako države definišu socijetalne kulture dovoljno široko i pruže prostor za ispoljavanje odstupanja od zvanične kulture, ili ako prihvataju i pomažu postojanje većeg broja socijetalnih kultura. Povodom Roma gledano, emigracija, samouprava i trajna marginalizacija nisu realne za Rome na Balkanu. Štaviše, emigracija i trajna marginalizacija jesu i nepoželjne, s obzirom da guraju Rome u još veće probleme, a države još dalje od principa etnokulturne pravde.

Na osnovu rezultata istraživanja, autori pružaju sledeće zaključke, odnosno uputstva za dalje delovanje:

1. Osnova za bilo koju integraciju, a posebno integraciju Roma, mora da bude izgrađivanje i jačanje identiteta manjinske zajednice koja se integriše. Ukoliko je grupni identitet slab ili ne postoji, šanse da se iz integracije sklizne u asimilaciju jesu vrlo velike. Proces izgrađivanja i jačanja

identiteta Roma moraju da izvedu svi relevantni subjekti – od romskih nevladinih organizacija, obrazovnih, političkih, kulturnih i informativnih institucija, preko istaknutih pojedinca i romske elite, pa do “vođa u mišljenju” na lokalnom nivou.

2. Osnova za pozitivno prihvatanje integracije Roma mora da bude i snažan identitet većinske zajednice – ukoliko Srbi, Makedonci, Bugari imaju jasnu predstavu o tome ko su i šta su, strahovi da će im se integracijom oduzeti nešto, kao najvažnije brane integraciji, biće umanjeni. Znači, uporedo sa projektima izgrađivanja identiteta Roma, treba raditi i na osnaživanju identiteta većinskih naroda u pozitivnom smislu, a ne kroz negaciju drugih naroda u okruženju.

3. Istraživanja su pokazala da postoji distanca većinskih i inih naroda prema Romima ali da se ona smanjuje, što je samo po sebi pozitivna činjenica. Međutim, mora se još mnogo raditi na pozitivnoj prezentaciji Roma i menjanju stavova ostalih naroda. Tu veliku ulogu mogu da odigraju mediji – nacionalni i manjinski, tj. romski.

4. Istraživanje je, među drugim, pokazalo da Romi teže prihvataju promene tako da se mora smisliti način na koji će se integracija sprovesti a da se ona među Romima ne doživljava kao novotarija nametnuta “odozgo” (od većinskog naroda), ili kao drastična promena u odnosu na prethodni način života. Koraci koji se preduzimaju moraju biti dobro osmišljeni i sačinjeni od više manjih pokreta, pre nego što se učini nešto radikalnije.

5. Podaci su pokazali da je naša pretpostavka da regionalizacija, odnosno teritorijalna autonomija, kao model rešavanja romskog pitanja ne odgovora u potpunosti Romima. Međutim, mora se napomenuti da ovaj generalni zaključak ne važi i za makedonske Rome, s obzirom da su oni jedini ispoljili jasan pozitivan stav prema regionalizaciji. I pored toga, oni Romi koji smatraju da je integracija putem regionalizacije moguća i poželjna čine manjinu ispitanika u sve tri zemlje. Postoji mogućnost da Romi sami nisu dovoljno upoznati sa time šta regionalizacija konkretno znači, pa otuda dolaze i relativno kontradiktorne poruke sa njihove strane.

6. Naposljetku, uočavanje i shvatanje važnosti činjenice da sami Romi moraju da preuzmu odgovornost za integraciju. Da bi se to desilo mora da postoji kritična masa romskih vođa koji će se prvenstveno složiti sa idejom integracije a zatim učiniti konkretne korake ka njenom ispunjenju.

U radu “Sličnosti i razlike u percepciji kvaliteta međuetničkih odnosa, regionalnog identiteta i odnosa aktera prema evrointegracijskim procesima na Balkanu” Ljubiša Mitrović razmatra preduslove za transformaciju regionalnog kulturnog identiteta Balkana i stepen razvijenosti svesti balkanske populacije o zajedničkoj kulturnoj prošlosti i mogućnostima zajedničkog razvoja u budućnosti.

Autor zaključuje da: 1. na geopolitičkom trusnom regionalnom prostoru Balkana postoje i dalje socijalne i etničke protivrečnosti, koje se manifestuju u različitim formama, a jedan od njihovih indikatora je nizak socijalni rast i postojanje etničke distance; 2. iako je u toku proces formiranja modernog, pluralnog kulturnog identiteta, još uvek su snažne

matrice tradicionalne svesti i organskog identiteta; 3. svest o regionalnom identitetu je nedovoljno razvijena kod ispitanika; 4. da će u perspektivi bržeg ekonomskog razvoja i evrointegracijskih procesa doći do potiskivanja etničkih i drugih sukoba na Balkanu i 5. savremeni Balkan, kao region etničkog koktela i multikulturalizma, može i treba da bude u budućnosti most među narodima i kulturama, koji će doprinositi dijalogu civilizacija i stvaranju demokratskog multipolarnog sveta u procesu globalnog ujedinjavanja čovečanstva.

U tekstu "Položaj nacionalnih manjina i predlozi izmena zakonske regulative za njihovu integraciju i delotvorno učešće" Jovan Živković sumira sopstvene dosadašnje analize i saznanja o položaju nacionalnih manjina, sa posebnim osvrtom na srpsku društvenu scenu. Traženje izlaza iz postojeće pretpolitičke pravno-zakonske regulative autor vidi u podsticanju društvenog angažmana na promeni pravno-političkog položaja manjinskih nacionalnih zajednica, i to kroz: rezime neposrednih pravno-političkih ciljeva u izmeni tog položaja, analizu položaja nacionalnih manjina prema postojećem *Zakonu o lokalnim izborima*, upoređivanje zakonske regulative u Srbiji i *Evropske povelje o regionalnim manjinskim jezicima* prema pravu korišćenja manjinskih jezika, analizi medijskih sadržaja o manjinskim zajednicama, analizi aspekata promena društvenog koncepta ka evropskoj integraciji i analizi modela personalne autonomije, kao modusa ostvarivanja kolektivnih prava nacionalnih manjina. Neki od osnovnih autorovih zaključaka su: 1. u inauguraciji oblika manjinskih prava moraju biti podjednako uključeni *država, lokalna samouprava i organizacione strukture manjinskih zajednica*; 2. delotvorno učešće nacionalnih manjina u političkom životu podrazumeva prelazak sa deklarativnog zalaganja za zaštitu prava i sloboda manjinskih etniciteta na konkretnu podršku naporima za decentralizaciju, regionalizaciju i jačanje lokalne samouprave kroz najviša državna akta balkanskih društava; 3. nužna je sinhronizacija zakonskih akata pojedinačnih država sa aktima međunarodne zajednice; 4. neophodna je opsežna akcija na utvrđivanju pravog broja pripadnika nacionalnih manjina i etničkih zajednica, kao i eliminisanje razloga za njihovo nacionalno neizjašnjavanje; 5. neophodne su korenite izmene postojećeg medijskog prostora, posebno u pravcu afirmacije multikulturne i interkulturne prakse; 6. izmene u artikulaciji interesa manjinskih identiteta uključuju podršku uvođenju *regionalizma*, kao novog političkog ustrojstva, ali i definisanje i konkretizaciju *personalne autonomije*, novog modela ostvarivanje kolektivnih prava nacionalnih manjina, koja u sebi objedinjuje teritorijalnu i funkcionalnu autonomiju itd.

U radu "Transformacija političkih sistema na Balkanu" Vjekoslav Butigan zastupa tezu da su se u proteklih petnaest godina u balkanskim državama politički sistemi iz nedemokratskih formalno transformisali u demokratske, ali da se nisu stabilizovali niti dospeli do supstancijalne demokratičnosti. Oni još uvek funkcionišu pod velikim uticajima nasledenih autoritarnih i nedemokratskih političkih i kulturnih obrazaca. Rezultati empirijskih istraživanja u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj pokazuju – preko

indikatora zainteresovanosti za političke događaje, poverenja u političke institucije i ocene političkog poretka u kome žive i tendencija njegovog razvoja – da kod građana preovlađuje podanička i parohijalna politička kultura, a participativna se može identifikovati tek kod jedne petine ispitanih građana. Deficit participativne političke kulture anketiranih građana je naročito vidljiv preko podataka koji pokazuju političku apatiju i veliko nepoverenje prema političkim institucijama, političkim partijama i političkim elitama. To predstavlja veliku smetnju u afirmaciji građanstva, kao osnovne demokratske političke institucije na kojoj treba da se grade demokratski politički sistemi u balkanskim društvima. Svest građana je opterećena tradicionalističkim političkim vrednostima, a politička praksa ostacima autoritarnog načina vršenja vlasti. Podaci iz ovih istraživanja potvrđuju konstatacije iznete o velikim teškoćama strukturnog i kulturnog karaktera u demokratizaciji političkih sistema u balkanskim državama. Kvantitativna analiza dobijenih podataka traži naknadnu kvalitativnu analizu na osnovu dodatnih istraživanja faktora koji su uticali na velike razlike u oceni anketiranih građana procesa demokratizacije političkih poredaka u kojima žive i izvedenih političkih reformi u Bugarskoj, Makedoniji i Srbiji.

U radu “Transformacija političkih kultura na Balkanu” Branislav Stevanović bavi se analizom bazične vrednosne usmerenosti političkih kultura balkanskih naroda, njihovog uticaja na demokratizaciju, modernizaciju i integracione procese i obratno, uticaja pomenutih procesa na pretpostavljenu demokratsku transformaciju političkih kultura. Autor pokušava da dođe do odgovora na pitanje koje to političko-kulturne specifičnosti onemogućavaju geopolitičkom prostoru Balkana brže ostvarivanje političkih programa zasnovanih na vrednostima građanskog univerzalizma i da li je razvijena politička kultura ono što nedostaje narodima sa Balkana da bi se u dogledno vreme pridružili prosperitetnoj i demokratskoj evropskoj porodici naroda.

Iako sa stanovišta savremene klasifikacije političkih kultura na Balkanu dominira pasivna i podanička, a ne aktivna i građansko-participativna politička kultura, rezultati istraživanja u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj pokazuju da u političkoj kulturi Balkana postoji jasno izražena *demokratsko-evropeistička* orijentacija, uz primetno prisustvo i zaostalih, *tradicionalističkih*, a, pre svega, nacionalističkih političkih vrednosti. Afirmativni stavovi o Balkanu kao konstitutivnom delu Evrope mogu delovati podsticajno na ljude da u svom radu i svakodnevnim aktivnostima, otpočinu da dele njene vrednosti, tj. čitav način života. Ipak, ovakvi nalazi ne treba da zavaraju u oceni da svim balkanskim društvima tek predstoji relativno dug period “osvajanja demokratije” sasvim specifične vrste, pun teškoća i neizvesnosti. Za realizaciju ovog krupnog istorijskog zadatka, neophodana je saglasnost svih relevantnih političkih subjekata snaga u svakoj pojedinačnoj državi Balkana, ali i među evropskim državama, koje ovim prethodnim treba da služe kao valjan orijentir.

Rečju, demokratsku transformaciju na Balkanu nije moguće u potpunosti sprovesti bez demokratizacije političke kulture i političkog identiteta građana kao najznačajnijih političkih subjekata. Politička realnost, kao i rezultati istraživanja, pokazuju, pak, da se u balkanskim društvima ne može jednostavno “presaditi” zapadnoevropski ili liberalni tip demokratije, već se mora graditi osobeni tip demokratije primeren kulturnom nasleđu i aktuelnom duhovno-kulturnom stanju balkanskih društava, kao i raznim uplivima na takvo stanje od strane međunarodne zajednice.

Ljubiša Mitrović
Dragoljub B. Đorđević
Dragan Todorović

INSTEAD OF CONCLUSION

Taking into consideration the diversity and number of the final studies, we will only present their summaries in the *Conclusion*, hoping that we could give an insight into the wholeness of the work and the research within the macro-project “Cultural and Ethnic Relations at the Balkans – Possibilities of Regional and European Integration”.

*

* *

In his work “Contemporary Balkans in the Network of Megatrends of the Global and Regional Development”, Ljubiša Mitrović discusses the place and role of the Balkans in the processes of global transformation of the contemporary world. Summing up different determinants of the geopolitical position of the Balkans in national and foreign literature – the womb and cradle of Europe, chains of the world, the bridge and intersection of different civilisations, a geopolitical cross, a Balkan geopolitical node, the zone of “ethnic cocktails”, the place suffering from “the surplus of history”, the author proves that the Balkans have a specific geo-history and geoculture of development, i.e. that in the social development of the Balkan area there is no coincidence between technological-economic progress and cultural changes. He also adds that ethnic mentalities slowly transform throughout the history. Although under the heavy burden of the close past – the deep recession crisis, the peripheralisation of economy and society, the historical restoration of the capitalism of the half-periphery, the appearance of highly conflictuous dependent risk societies – contemporary Balkan societies and their agents are more and more open to the challenges of mega trends – transition, modernisation, reintegration and eurointegration, regionalisation and globalisation.

Instead of the strategy of neo-liberal social development and dependent “cloned” modernisation, Balkan elites are urged to search for the strategies of standardisation and adaptation suitable to the EU, unbiased dedication to the processes of regional and European integration and the affirmation of the politics of peace and cooperation, within which a real key to stability and future development could be found.

In their work “Economies of the Balkan Countries in the Process of Regional and European Integration”, Milorad Božić, Srđan Golubović and Predrag Cvetković look into the general characteristics of the economic development of the Balkans, extant developmental processes in the economies of certain Balkan countries, mutual relations of Balkan countries with surrounding countries, particularly the relations towards the European Union, etc. In the end, apart from the assessment of those relations and trends in them, concluding words and recommendations are given, representing the basis of the future activities of the countries and other subjects in the process of regionalisation and European integration. Some of them are: 1. regionalisation improves regional economic cooperation and

economic connections between the countries, which leads to the better usage of developmental resources and easier solution of economic and other problems; 2. in order to overcome the accumulated political, social and economic problems, it is recommended that developmental processes should be sped up, developmental resources should be used better; a greater flow of new investments and capital, new technologies and knowledge should be provided; 3. the speeding-up of the process of transition at the Balkans implies the acceptance of the standards of the European Union, which should enable a faster integration of these countries into regional and European integrations; 4. economic growth and more successful economic cooperation require the change of the present range and structure of the mutual foreign-trade exchange of Balkan countries; 5. the insistence on the sooner establishment of the zone of laissez-faire at the Balkans; 6. continuing the action of the privatisation of the state, i.e. public enterprises and their adaptation to the market conditions of management, 7. the improvement and considerable enrichment of the mutual economic cooperation of Balkan countries also implies the formation of specialised international funds, international projects of the development of certain economic capacities, a higher degree of cooperation in the area of education, science and the development of new technologies, a more liberal regime of the movement of population on the common territory, etc.

In the paper “Demographic and Ethnic Structures of Balkan Societies”, Petar Golubović and Suzana Marković-Krstić pose several important questions: 1. What are *the traits of demographic and ethnic structures of Balkan countries* and what is their influence on the processes of transition and regionalisation?, 2. What are the determinants of the formation of a certain type of demographic structures (age, economic, educational, ethnic) in some Balkan countries?, 3. Do Balkan countries have similar demographic characteristics and can we speak about the creation of *the “Balkan” demographic model?*, 4. To what extent are the extant demographic trends in Balkan countries the result of political and socio-economic changes and accompanying difficulties with which their population is faced in the process of change to market economy?, 5. What are the attitudes of the population towards the question of the reproduction and growth of the family; can we speak of the uniform “reproductive” model and how will it affect the future ethnic attitude of the population of Balkan countries?, 6. What is the final outcome of certain tendencies in the movement and structure of the population, that is, what is *the demographic future* of these countries like?

Some of the basic conclusions are: 1. demographic changes are an integral part of profounder socio-economic changes through which the states of the Balkans went during the last decades of the 20th century; 2. the analysis of demographic movements of Balkan countries showed that the process of transition is finished or is at its end in one group of countries, while it is in progress in the other group of countries, which is in accordance with a slower pace of the social and economic transformation; 3. a constant

economic crisis and political difficulties during the last two decades have been the cause of the wish of one part of population, especially the young and educated, to leave the country, as well as the reason why minorities left for their mother country, while the majorities inhabited the deserted territories; 4. “an optimal age” for getting married moves upwards, while the changes concerning getting married in Serbia, Macedonia and Bulgaria are the consequence of existentialist difficulties which individuals in the social environment are faced with; 5. two models of reproductive behaviour (dichotomous reproductive model) were accepted, whereby the following stand out: a) nationalities with the greater number of born children (three or more) and a minor presence of negative attitudes towards giving birth to children and 2) nationalities whose trait is a lower fertility grade, i.e. a smaller number of born children and attitudes such as – does not want to have children and does not plan to have them; 6. moral codices and religious norms related to getting married, the number of children, birth control significantly influence the reproduction of certain ethnic groups; 7. the effect of education on the attitudes of the interviewees towards the optimal size of the family is obvious, as there has been a division of interviewees into two groups: those who are more educated and who consider a family with a smaller number of members (3-4) “ideal” and those uneducated and with the primary school unfinished who consider a family with five or more members “ideal”; 8. the frequency of ethnically heterogeneous marriages, as well as the changes in this sphere, depend on the degree of the jaggedness of the ethnic structure of the population, but also on the quality of inter-ethnic relations, etc.

The authors conclude that there are crucial differences in the reproductive behaviour of the groups which co-exist within the Balkan countries, and that the demographic projections point out to the changes in demographic and ethnic structures of these countries in the decades to come. The adopted different models of reproduction and ethnic differential fertility at the Balkans cause fast changes in the ethnic structure of the population, so that they can influence the increase of social tensions, economic and political conflicts. Although demographic movements primarily determine the future happenings, it is obvious that they are one of the factors which, under certain circumstances, can play a significant role at the Balkans.

In the text titled “Culture as a Basis of Ethnic Identities of the Balkans”, Nikola Božilović and Branislav Stevanović investigate the thesis that culture/cultures of the Balkans represent(s) a link which actually (dis)integrate the peoples from their territory and influence(s) social changes which enable the cultures in question to join the global cultural processes, while retaining cultural specificities, independence, originality and diversity. For, culture is the basis of identity of certain ethnic groups at the Balkans, but it is also the framework of identity differences which may represent both the condition for cooperation and prosperity and the reason for mutual hostility and intolerance. The authors wanted to determine the cultural conditions/transformations of individual, collective and social identity in

Balkan countries; furthermore, they investigated to what extent the post-totalitarian transformation of Balkan countries has taken place: if evolutionary or retrograde processes are predominant; if a mere copying of extant western models or a creative cultural projection takes place.

The conveyed field survey showed that the healthy and long-lasting integrations can be achieved only by the imitation and cherishing of the cultural diversities of all ethnic groups, while the hostility appears whenever cultural unification and monolithness is insisted on, which is automatically connected with the loss of one's own identity. Also, it turned out that two basic groups of cultural identities, relevant from the point of view of the relations towards indispensable socio-cultural changes and European integrations, stand out of the population of the Balkans at this moment. One of them is more national and traditionalist, while the other is more reformatory, European and *cosmopolitanly*-oriented.

National-traditionalist cultural identity is a characteristic of the members of those social groups in all three countries and among all observed peoples, who have not been freed enough of the chains of traditionalist values, and who are often of a low social status. The mentioned status, however, does not refer to a bad financial status so much as it refers to a general traditionalist orientation and specific hostility towards the whole surroundings of one's own (national) state. Occasionally, a certain affinity towards European integration appears in such a kind of cultural identity, but its meaning could be seen in the need of the mother country to step out of economic backwardness and not in the determined break-up with Balkan cultural exclusiveness. The second type of cultural identity, so called cosmopolitan and reformatory, denotes a step away from traditionalism and nationalism or from the conviction that a national state represents a value to which all other values must be subordinated. Individuals with such an identity mark are characterised by the clear determination towards fundamental social and cultural reform as well as towards modernisation and general democratisation of Balkan countries. Both types of cultural identity are more the result of many-year-long frustrations, as well as the pressing need for any kind of the restoration of the distorted cultural identity of Balkan population, than a result of a rational choice between the offered political and other alternatives. The authors conclude that the processes of identification are directed towards Europe and the world, and, unlike the extremes of traditionalist and nationalist identification, lead to the strengthening of the integrational potentials of Balkan population on the whole. Especially the members of those "national elites" of Balkan countries who would like to impose ethnic nationalism as a dominant ideology should be aware of this fact.

Analyzing the empirical data of the Institute for Sociology of the Faculty of Philosophy in Niš regarding ethnic distance, and comparing them to the results of an independent research on youth trends in Macedonia from the same period, Petre Georgievski, in his paper "Ethnic Distance in Macedonia", summarizes the following basic tendencies in the Macedonian

society: 1. the most pronounced distance is the one toward Albanians, 2. there is virtually no distance between Macedonians and Serbs, 3. Serbs are the ones Albanians fear most, followed by Roma; 4. Roma have the most balanced stance, but they also find Albanians undesirable; 5. Serbs are the ones most open to contacts with Macedonians, and least open to contacts with Albanians and Roma. The author points out that the researcher is obliged to pay more attention to causal-consequential connections between ethnic and social distance, that is, ethnically colored (in)tolerance and belonging to different social strata and professions.

In the paper "The Attitude towards the Self and the Other as a Part of the Contemporary Cultural Identity of the Bulgarians", Maja Ruseva, draws some conclusions on the dynamics of the existentialist care for the Bulgarian national identity, based on the analysis of the data from the empirical research of the perception of the Bulgarians: 1. it could be said that nowadays a Bulgarian possesses a more modern representation of the self, which, although it does not underestimate the regional level of identity, submits that level to the global one; 2. the archaic identification model based on the differentiation of the other is not his characteristic; 3. nor is the neocultural, based on the substitution of cultural aims and values with the total dominance of the means; 4. a Bulgarian finds the essence of his self-consciousness and the unity of his community in the strong sense of belonging to the country, that territory and the historical time of Bulgaria, whereby a great priority was given to the historical future, oriented towards eurointegration, instead of the nostalgic orientation towards the historical past, which is, first and foremost, connected with regional identity; 5. the attitude towards the other and that which characterises the other can be perceived through the cultural-political aim of the nation, as well as through both general and specific values of this people. The importance given to the other is connected with the prospects of development. That is the basis of the assessment of the other and the diversity within one's own community; 6. the contribution of Balkan countries to common European values and aims is determined by the degree of their mutual closeness/separation. Regional identity is not estimated by itself only, but also by the participation in European identity, whose natural part it is; 7. the Bulgarian attitude towards Bulgarians themselves is neither characterised by the overestimation of "ourselves" nor by the underestimation of the national specificity.

The author points out that the research data indicate the psychological and cultural readiness of the Bulgarians to join the general European spiritual and political unity in a rather early phase preceding the joining. This is not about the readiness for the declarative, but for authentic joining, a clear cultural and value choice which portrays one national mentality of this type.

In the text "Romas as a Trans-Border Ethic and Cultural Group (Serbia, Macedonia, Bulgaria)" Dragoljub B. Đorđević and Marijana Filipović discuss the question of the common life of different national communities, thereby accepting Kimilka's idea of ethnocultural justice. This idea implies

the existence of the separated territory for minorities, a more even distribution of the public space in society and the search for the counter-focus which should neutralise the ethnic deviations and which should stop the transformation of the “one man, one vote” principle into an ethnic monopoly of majorities over minorities. Ethnocultural justice can be realised if the countries define societal cultures broadly enough and offer some space for showing deviations from the official culture, or if they accept and help the existence of a greater number of societal cultures. Concerning the Romas, emigration, autonomy, and permanent marginalisation are not realistic to the Romas at the Balkans. Moreover, emigration and permanent marginalisation are not welcome, taking into consideration the fact that they create bigger problems to the Romas and push countries away from the principle of ethnocultural justice.

Basing their opinion on the research results, the authors provide the following conclusions, that is the instructions for further action:

1. The basis of any integration, and especially of the integration of the Romas, must be the creation and the strengthening of the identity of minority which is integrating. If group identity is weak or does not exist, the chances that integration slides into assimilation are great. All relevant subjects (Roma non-governmental organisations, educational, political, cultural and informative institutions, as well as eminent individuals and Roma elite, including even “the thought leaders” at the local level) must go through the process of creating and strengthening the identity of the Romas.

2. The precondition for the positive acceptance of the Roma integration must be a strong identity of the major community - if Serbs, Macedonians and Bulgarians have a clear picture of who they are and what they are, the fears that something would be taken away from them in the process of integration, which represent the greatest obstacles to the integration, will be diminished. Therefore, simultaneously with conveying the project of creating the Roma identity, people should work on the retention of the identities of major peoples in the positive sense, and not through the negation of other surrounding peoples.

3. Surveys showed that there is a gap between the majorities and the Romas but that it is constantly being reduced, which, per se, is a positive fact. However, the positive presentation of the Romas and changing the attitudes of other peoples must be worked on. That great role should be assigned to the media - national and minor, i.e. Roma ones.

4. Apart from other facts, the survey showed that the Romas accept change with greater difficulty, so that a mode through which integration will be conveyed must be thought of in such a way that integration is not perceived as a novelty imposed from “above” (by the major people), or as a drastic change in comparison to the previous mode of life. The steps which are being taken must be well planned and made of several minor steps, rather than the radical ones.

5. The data showed that our hypothesis that regionalisation, i.e. territorial autonomy, as a model of solving the Roma question does not

completely suit the Romas. Nevertheless, it should be emphasised that this general conclusion does not apply to Macedonian Romas, taking into consideration the fact that they were the only ones to show a clear positive attitude towards regionalisation. Apart from that, those Romas who believe that integration by means of regionalisation is possible and desirable constitute just a minority in all three countries. There is a possibility that Romas themselves are not introduced enough to what, in fact, regionalisation means, so that they send relatively contradictory messages.

6. Finally, noticing and understanding the importance of the fact that the Romas must take responsibility for integration. For that to happen, there must be a critical mass of Roma leaders who will primarily agree to the idea of integration, and then make steps to its fulfilment.

In the paper “Similarities and Differences in the Perception of the Quality of Inter-ethnic Relations, Regional Identity and Relations of Agents towards Eurointegrational Processes at the Balkans” Ljubiša Mitrović considers the preconditions for the transformation of the regional cultural identity of the Balkans and the degree of the development of the consciousness of Balkan population of the common cultural past and the possibilities of the common development in the future.

The author deduces that: 1. on the geopolitical shaky regional space of the Balkans there are still social and ethnic contradictions, which are manifested in different forms, while one of their indicators is a low social growth and the existence of ethnic distance; 2. although the process of forming a modern, plural cultural identity is in progress, the matrices of traditional consciousness and organ identity are still strong; the consciousness of regional identity is not developed enough with the interviewees; 4. if a economic development and eurointegrational processes take place, this will bring about the suppression of ethnic and other clashes at the Balkans; 5. the contemporary Balkans, as a region of ethnic cocktails and multiculturalism, can and should be the future bridge between peoples and cultures, which will contribute to the dialogue among civilisations and the creation of a democratic multipolar world in the process of the global unity of humanity.

In the text “The Position of National Minorities and Suggestions for a Change of Legislative Regulations for their Integration and Efficient Participation” Jovan Živković sums up his analysis and knowledge of the position of national minorities, with a special stress on Serbian social scene. The author sees the search for the escape form the extant political legal regulations in the encouragement of the social engagement to change the legal-political position of minor national communities through: the summary of the direct legal-political aims of the change of that position, the analysis of the position of national minorities according to the extant *Law on local elections*, the comparison of the legal regulations in Serbia and European Charter On Regional Languages of Minorities according to the right to use the language of minorities, the analysis of the media contents about minor

communities, the analysis of the model of personal autonomy as the modes of the realisation of the collective rights of national minorities. Some of the author's basic conclusions are: 1. the state, the local authorities and the organisational structures of the minorities should equally participate in the inauguration of the forms of the rights of minorities; 2. the efficient participation of national minorities in the political life implies the shift from the declarative support of the protection of rights and freedoms of minor ethnicities to the concrete support of the efforts to decentralise, regionalise and strengthen local autonomy by means of the most important state acts of Balkan societies; 3. the necessary synchronisation of legal acts of individual states with the acts of the international community; 4. what is indispensable is the extensive action which will determine the right number of the members of national minorities and ethnic communities, as well as the elimination of the causes of not declaring their nationality; 5. the fundamental changes of the extant media space are necessary, especially the ones of the affirmation of multicultural and intercultural practice; 6. the change in articulation of the interests of minor identities involve the support of the introduction of *regionalism*, as a new political organisation, as well as the definition and concretisation of *personal autonomy*, a new model of realising the collective rights of national minorities, which themselves unite territorial and functional autonomy.

In the work "The Transformation of Political Systems at the Balkans" Vjekoslav Butigan supports the thesis that in the past fifteen years in Balkan countries political system have formally transformed from undemocratic into democratic ones, but that they have neither stabilised nor reached the substantial democraticity. They are still functioning under the great influence the inherited authoritarian and undemocratic political and cultural patterns. The results of the empirical research in Serbia, Macedonia and Bulgaria show- by means of the indicators of interest in political events, confidence in political institutions and assessment of the political order in which people live and the tendencies of its development - that the submissive and parochial political culture is predominant with the citizens, while the participative one could be identified only with one fifth of the interviewees. Lack of participative political culture of the interviewees is particularly visible in the data which show political apathy and great distrust towards political institutions, political parties and political elites. This represents a big obstacle to the affirmation of citizenship, as a basic democratic political institution on which political systems in Balkan countries should be founded. The consciousness of citizens is burdened with traditionalist political values, while political practice is burdened with the remnants of the authoritarian mode of exerting authority. The data from these surveys confirm the conclusions which were put forward about the great difficulties of the structural and cultural character in the democratization of political systems in Balkan countries. The quantitative analysis of the data obtained requires an additional qualitative analysis on the basis of the additional research of factors which influenced huge differences in the interviewees' assessment of

the processes of democratisation of the political orders in which they live and political reforms carried out in Bulgaria, Macedonia and Serbia.

In the paper “The Transformation of Political Cultures at the Balkans” Branislav Stevanović deals with the analysis of the basic value orientation of the political cultures of Balkan peoples, their influence on democratisation, modernisation and integrational processes and vice versa, the influence of the above-mentioned processes on the assumed democratic transformation of political cultures. The author tries to find the answer to the question which political-cultural specificities make a faster realisation of the political programmes based on the values of the civic universalism impossible for the geopolitical area of the Balkans and if developed political culture is that which Balkan people lack if they want to join the prosperous and democratic European family of peoples in the foreseeable future.

Although from the point of the classification of political cultures the dominant political culture at the Balkans is a passive and submissive and not active and civic-participative one, the results of the research in Serbia, Macedonia and Bulgaria show that in the political culture of the Balkans there is a clearly expressed democratic-European orientation, with a visible presence of the regressive, *traditionalist*, and foremost, nationalist political values. The affirmative attitudes about the Balkans as a constituent part of Europe may act simulatively upon the people to start sharing its values, i.e. the whole way of living in their work and everyday activities. However, such findings should not mislead us in the assessment that a relatively long, special period of “conquering democracy, full of difficulties and uncertainties is ahead of all Balkan societies. In order to realise this big historical task, it is necessary to have the consent of all relevant political subjects of power in each individual Balkan countries, as well as among European countries which should serve the former as a good landmark.

In a word, it is not possible to completely convey the democratic transformation at the Balkans without the democratisation of political culture and political identity of the citizens as the most important political subjects. Political reality, as well as the results of the survey, show, nevertheless, that a western European or liberal type of democracy cannot be simply “transmitted” to Balkan countries. Therefore, a characteristic type of democracy should be created, so that it is adapted to cultural heritage and the current spiritual-cultural state of Balkan countries, as well as different influences of the international communities on such a condition.

Ljubiša Mitrović
Dragoljub B. Đorđević
Dragan Todorović